

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Львівський державний університет внутрішніх справ

СОЦІОЛОГІЯ
Хрестоматія
(від першоджерел до сучасності)

Навчальний посібник

Том 1

*Рекомендовано Вченою радою Львівського
державного університету внутрішніх справ*

Львів
2019

УДК 316 (076.6-054.6)

Рецензенти:

Коваліско Н.В. – доктор соціологічних наук, професор кафедри теорії та історії соціології Львівського Національного університету імені Івана Франка

Ковальчук З.Я. – доктор психологічних наук, професор кафедри психології Львівського державного університету внутрішніх справ

*Рекомендовано Вченою радою Львівського
державного університету внутрішніх справ
(Протокол № 2 від 25 .09.2019)*

Гуменюк Л.Й.

С 56 Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. – Т.1. – Львів: ЛьвДУВС, 2019. – [Електронний ресурс]

ISBN

Перша україномовна хрестоматія з «Соціології» допоможе засвоїти основні теми курсу, оскільки її структура відповідає програмі навчальної дисципліни. У посібнику зібрані твори або уривки з творів різних епох, які вплинули на становлення та розвиток соціологічної думки, на інституалізацію соціології як науки; подана інформація про їх авторів-відомих соціологів. Окремі наукові праці можуть бути використані при викладанні «Філософії», «Політології», «Історії психології», «Соціальної психології» та інших навчальних дисциплін, предметна область яких співпадає. Хрестоматія призначена для студентів, аспірантів, викладачів.

УДК 316 (076.6-054.6)

ISBN

© Л.Й.Гуменюк, 2019
© ЛьвДУВС, 2019

Передмова

Події останніх десятиліть переконливо засвідчили, що сучасні суспільства не можуть розвиватись без концептуальних засад, екстраполятивних технологій, емпіричних практик, які б давали відповідь на виклики сучасності і наче світло маяка вказували шлях у морі соціальних процесів і змін. Це відбувалось ще на початку 19 століття, коли економічні і соціальні революції погрожували суспільними руйнаціями, і нікому було дати відповідь на запитання «Хто винен?» і «Що робити?». Видатні соціологи-першопрохідці зробили перші спроби наукового пояснення назрілих соціальних проблем. Насьогодні допомога соціологів як ніколи на часі, коли соціальні науки набули глобального характеру, а їх знання – ваги спеціального інструменту.

Не менш важливим призначенням соціології є озброєння сучасних молодих людей, які впевнено беруть кермо суспільних процесів у свої руки, соціологічним мисленням і соціологічною уявою. Саме це мислення дозволить розвинути здатність до критичного осмислення назрілих проблем і прийняття правильного рішення в умовах розмаїття парадигм, доктрин та ідеологем.

Дана хрестоматія дасть можливість ознайомитись з соціологічним надбанням – вона є упорядкованим і систематизованим зібранням творів чи фрагментів творів видатних представників зарубіжної та вітчизняної соціологічної думки, сучасних науковців і дослідників-практиків у царині соціології.

Наукові праці було підібрано й упорядковано відповідно до програми нормативного навчального курсу "Соціологія" Львівського державного університету внутрішніх справ, яка включає 15 тем, представлених у двох змістових модулях. Більшість праць перекладена українською мовою упорядником хрестоматії, твори українських філософів представлені мовою оригіналу.

Творчі надбання соціологів у хрестоматії систематизовано відповідно до тематики семінарських занять для підготовки і ознайомлення здобувачів вищої освіти з витоками і сьогоденням соціологічної думки; однак основне їх спрямування – для самостійного опрацювання текстів з метою формування соціологічного мислення, розвитку мисленнєвої практики, збагачення ціннісного потенціалу студентської молоді, уміння адекватно оцінювати сучасні суспільні процеси. Матеріали до посібника відбирались як з монографій, наукових статей, так і з хрестоматійних видань (див. список першоджерел).

Посібник складається з двох розділів і додатків. Перший розділ хрестоматії відповідає змістовому модулю «Теорія, історія та методологія соціології» і включає хрестоматійні матеріали до семи тем, які висвітлюють предметну область, передумови та чинники, які вплинули на формування соціології як науки, основні парадигми, напрямки та концепції соціологічної думки; розглядають суспільство як соціальну систему і соціальну структуру,

пояснюють систему соціальної стратифікації і соціальну мобільність в суспільстві; аналізують соціальні процеси і соціальні зміни; представляють особистість в системі соціальних зв'язків; а також тексти для оволодіння методологією, методикою і технікою соціологічних досліджень.

Другий розділ посібника включає матеріали для вивчення тем змістового модулю «Соціологічні теорії середнього рівня», куди увійшли найбільш поціновувані наукові праці в контексті спеціальних соціологічних теорій і галузевих соціологій: культури, освіти та науки, сім'ї і молоді, політики, права, праці і управління, соціального конфлікту. Особлива увага приділена творам, в яких проводиться соціологічний аналіз релігійних та національно-етнічних, відносин суспільства, гендерних проблем, вперше розглядаються теоретичні розвідки соціології безпеки.

В додатках міститься навчальна програма з «Соціології», а також довідкові дані про авторів наукових праць, приведені у хрестоматії, їх основні досягнення у царині соціології, що дозволяє проаналізувати проблемами суспільства і особистості в ньому на тому чи іншому етапі його розвитку.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
----------------	---

Розділ І. ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Тема 1. Соціологія як наука

- Бауман З. Мислити соціологічно. Вступ. Навіщо потрібна соціологія?...11
- Бергер П. Запрошення в соціологію.....30
- Гумплович Л. Основи соціології Зміст і поділ соціології47
- Конт О. [Введення терміну sociologie].....58
- Монсон П. Човен на алеях парку. Що може соціологія.....60
- Сорокін П. Загальна соціологія.....66
- Спенсер Г. Соціологія як предмет вивчення.....71
- Черниш Н.Й. Стан сучасного загальносоціологічного теоретизування: глобальний досвід і локальні специфікації.....93
- Ядов В.О. Роздуми про предмет соціології.....111
- Ядов В.О. Яким бачиться майбутнє соціології.....117

Тема 2. Історія становлення та розвитку соціології

- Бергер П., Лукман Т. Соціальне конструювання реальності.....120
- Блумер Г. Символічний інтеракціонізм.....137
- Вебер М. Поняття соціології і «сенсу» соціальної дії.....155
- Ковалевський М. Поняття генетичної соціології і її методи.....159
- Конт О. Дух позитивної філософії.....164
- Сорокін П. Моя філософія інтегралізм.....179
- Сорокін П. Соціологічний реалізм і номіналізм.....185
- Черниш Н.Й. Соціологія сьогодні: тенденції та перспективи розвитку195
- Шюц А. Світ, що світиться сенсом. Основні поняття феноменології....212

Тема 3. Суспільство як соціальна система. Соціальна структура суспільства

- Веблен Т. Про соціальні інститути і функції «класу нероб»222
- Зіммель Г. Про реальність суспільства.....229
- Кастельс М. Становлення суспільства мережевих структур.....233
- Кастельс М. Нове суспільство.....238
- Леві-Строс К. Чи існують дуальні організації?.....246
- Кулі Ч. Первинні групи.....250
- Луман Н. Суспільство як всеохоплююча соціальна система.....255

- Мертон Р. VII. Зв'язки соціальної структури і аномії.....260
- Монсон П. Човен на алеях парку. 1. Човен на алеях парку.....266
- Норберт Е. с Додержавні спільноти у складі великих суспільств.....274
- Парсонс Т. Середньовічне суспільство.....277
- Смелзер Н. Соціальні інститути: суспільний лад.....283
- Спенсер Г. Що таке суспільство ?.....286
- Тьонніс Ф. Дві ери [«Ера спільності» і «Ера суспільства»].....291
- Фрейд З. Маса і первісна орда.....296
- Штомпка П. Поняття соціальної структури: спроба узагальнення.....298
- Шульга М. Збій соціальної матриці. Розділ 1. Соціальна матриця – парадигма буття соціуму.....304

Тема 4. Соціальна стратифікація і соціальна мобільність

- Бауман З. Про «користь» бідності.....316
- Бергель Е. Соціальна стратифікація.....326
- Вронг Д. Соціальна нерівність без соціальної стратифікації.....336
- Гобло Е. Клас і професія.....338
- Дарендорф Р. Про походження нерівності між людьми.....351
- Девіс К., Мур У. Деякі принципи стратифікації.....377
- Заславська Т. І. Середній клас в західній соціології: проблеми визначення381
- Коваліско Н. В. Соціальна стратифікація: теоретичні та методичні засади дослідження на регіональному рівні.....384
- Ленські Г. Влада і стратифікація. Динаміка систем розподілу.....407
- Моска Г. Правлячий клас.....409
- Радаєв В., Шкаратан О. Сутність і функції соціальної стратифікації.....419
- Смелзер Н. Дж. Мінливий вигляд стратифікації.....429
- Сорокін П. Соціальна і культурна мобільність.....439

Тема 5. Соціальні процеси і соціальні зміни

- Бауман З. Локальний порядок на фоні глобального хаосу.....478
- Белл Д. Технологічні зміни. Модерн і технологічний процес.....484
- Гантінгтон С. Зіткнення цивілізацій – модель прийдешнього конфлікту491
- Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині.....487
- Маківер Р. М. Соціальна еволюція як реальність.....497
- Пилипенко В. Насильство, порядок і розвиток: нова версія метатеорії для наук про суспільство (Норт Д., Воліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії; пер. з англ. Тарас Цимбал. — К.: Наш формат, 2017. — 352 с.).....516
- Рахманов О. Соціальне підґрунтя олігархічної системи в Україні.....522

- Турен А. Дія, порядок, криза і зміна.....538
- Х'юз Е.С. Хороші люди і брудна робота.....543
- Штомпка П. Альтернативи великого переходу.....558

Тема 6. Особистість в системі соціальних зв'язків

- Андрєєва Г.М. Соціальна психологія. Глава 16. Соціалізація.....584
- Асмолов О.Г. Інтеріоризація /екстеріоризація як механізм соціалізації людини.....599
- Бергер П., Лукман Т. Мова і знання в повсякденному житті.....604
- Г'єрцен О.І. Про суб'єкт соціальної дії.....
- Еріксон Е. Вісім віків людини.....619
- Знанецький Ф.-В., Томас В. Три типи особистості.....634
- Кулі Ч. Людська природа і соціальний порядок. Глава V. Соціальне Я..651
- Маршалл А. Бажання в їх відношенні до видів діяльності.....662
- Мід Дж.Г. Сприйняття «Іншого».....666
- Парсонс Т. Процес соціалізації і структура референтної групи.....670
- Тернер Б. Статус.....676
- Турен А. Повернення людини діючої.....687
- Фрейд З. «Я» і «Воно».....694
- Ядов В.О. Про диспозиційну регуляцію соціальної поведінки особистості704

Тема 7. Методологія, методика і техніка соціологічного дослідження

- Бакіров В.С., Кизилів О.І, Даниленко І.В. Онлайн-опитування в системі соціологічного моніторингу вищої школи України.....723
- Горбачик А.П. Порівняльний метод у вивченні нових соціальних явищ: можливості та проблеми.....729
- Дембіцький С. Розробка соціологічних тестів: методологія і практики її застосування Глава 3. Соціологічний тест як вимірювальний інструмент у соціальних науках.....737
- Карасьов О.І., Кітаєв А.Е., Міронова І.І, Шинкаренко Т.В. Експертні процедури в форсайті: особливості взаємодії з експертами в проектах з довгострокового прогнозування.....746
- Чурилов М. Вибірка в маркетингових дослідженнях.....758
- Ядов В.О. Роль методології у визначенні методів і техніки конкретного соціологічного дослідження.....763

Розділ 2. СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ – том 2

Тема 8 Соціологічний аналіз соціальних інститутів культури, освіти та науки

- Бакіров В. С., Ручка А. О. Соціологія цінностей сьогодні.....6
- Гофман І. Природа шанобливості і пристойної поведінки.....10
- Інглехарт Р. Культурний зсув у зрілому індустріальному суспільстві...27
- Іонін Л. Г. Культура і науки про культуру.....33
- Кон І. Сексуальна культура ХХІ століття..... 43
- Манхейм К. Соціологічні причини культурної кризи наших днів.....49
- Сорокін П. Родова структура соціокультурних явищ..... 68
- Судаков В.І. Ціннісна детермінація формування та розвитку новітніх субкультур.....74
- Щудло С. Вища освіта у пошуку якості : quo vadis..... 80

Тема 9. Соціологія політики

- Арістотель. Про сутність держави.....94
- Арон Р. [Про тоталітаризм].....97
- Ашин Г.К., Охотський Є.В. Суперечка про термін еліта. Еліта і панівний клас.....101
- Лавров П.Л. Соціальна революція і завдання моральності.....106
- Макіавеллі Н. Державець. Про жорстокість і милосердя, або Що краще - користуватися любов'ю чи викликати страх.....112
- Мейтус В.В., Мейтус В.Ю. Політична партія: стратегія і управління...115
- Парето В. Циркуляція еліт..... 122
- Платон. Держава.....130
- Ціцерон Марк Туллій. Про державу.....131
- Штомпка П. Влада як різновид нерівності.....133

Тема 10. Соціологічний аналіз релігійних та національно-етнічних відносин суспільства

- Булгаков С.М. Православ'я і господарське життя.....136
- Вебер М. Соціологія релігії (типи релігійних спільнот).....141
- Вебер М. Релігійна основа світського аскетизму.....160
- Гіденс Е. Етнічність і раса.....166
- Дробіжева Л. Що таке народ, етнос ?.....173
- Дюркгейм Е. Колективний ритуал..... 177
- Зіммель Г. Релігійний елемент у відносинах між людьми.....181
- Міжетнічні упередження в Україні (опитування КМІС).....187
- Релігія і церква в українському суспільстві: соціологічне дослідження..194
- Франкл В. Релігійність як пошук сенсу життя.....200
- Фрейд З. Психічний генезис релігійних уявлень.....205

Тема 11. Правові відносини та правова поведінка як об'єкт соціологічного

аналізу

- Гілінський Я. Девіантологія: соціологія злочинності, наркотизму, проституції, самогубств та інших «відхилень».....212
- Дюркгейм Е. Злочинність і соціальні норми.....225
- Дюркгейм Е. Самогубство: соціологічний етюд.228
- Сорокін П. Злочин і подвиг.....257
- Рущенко І. "Кримінальна революція" як соціетальний фактор.....265
- Сигеле С. Злочини натовпу.....277

Тема 12. Соціологія конфлікту

- Анцупов А. Я. Еволюційно-міждисциплінарна теорія конфліктів.....280
- Дарендорф Р. Елементи теорії соціального конфлікту.....285
- Здравомислов А. Г. Чотири точки зору на причини соціального конфлікту.....293
- Козер Л. Ворожість і напруженість у конфліктних відносинах.....299
- Левін К. Типи конфліктів.....306
- Петровська Л. А. Про понятійну схему соціально-психологічного аналізу конфлікту.....310
- Скотт Дж. Г. Вибір стилю поведінки відповідно до конфліктної ситуації -321

Тема 13. Соціологія сім'ї і молоді. Гендерна соціологія

- Гіденс Е. Спорідненість, шлюб і сім'я.....338
- Кон І. Батьківство як компонент чоловічої ідентичності. Матеріал для роздумів.....342
- Смелзер Н. Сім'я як соціальний інститут.....350
- Тесленко О.М. Сучасні концептуальні підходи до проблеми соціалізації молоді355

Тема 14. Економічна соціологія. Соціологія праці і управління

- Бурдье П. Форми капіталу.....362
- Грановеттер М. Економічна дія і соціальна структура: проблема укоріненості.....378
- Зомбарт В. Буржуа. Сучасна економічна людина.....394
- Пачковський Ю.Ф. Підприємництво як предмет соціопсихологічного дослідження (діяльнісно-поведінковий аспект).....405
- Радаєв В.В. Що таке «економічна дія»?.....412
- Уайт Х. Звідки беруться ринки?.....422

15. Соціологія безпеки як спеціальна соціологічна теорія

- Верещагіна А.В. Соціологія безпеки в системі соціально-гуманітарного знання про безпеку.....426
- Владимірова Т. В. Соціальна природа інформаційної безпеки.....434
- Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. Досвід ЄС і Східного партнерства.....441
- Дмитрієв А.В., Сичов А.А. Провокація: соціофілософські нариси.....453
- Ефективність державної політики у сфері інформаційної безпеки напередодні виборів: результати всеукраїнського опитування громадської думки
- Кузнєцов В.М. Соціологія безпеки як теорія (види безпеки).....457
- Макаренко С.І. Інформаційне протиборство у психологічній сфері.....460
- Ожеван М.А. Глобальна війна стратегічних наративів: виклики і ризики для України.....466
- Рущенко І. Від "кримінальної революції" до "кримінального суспільства".....460
- Сорокін П. Соціологічна інтерпретація «боротьби за існування» і «соціологія війни».....486

Частина II. ДОДАТКИ

Програма навчальної дисципліни «Соціологія» для здобувачів вищої освіти спеціальності 053 «Психологія».....	502
Про авторів.....	521
Предметний покажчик.....	531
Список використаної літератури.....	533

Розділ I. ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Тема 1. Соціологія як наука

З. Бауман

МИСЛИТИ СОЦІОЛОГІЧНО Вступ. Навіщо потрібна соціологія?

По-різному можна уявляти собі соціологію. Найпростіший спосіб – зобразити довгий ряд бібліотечних полиць доверху забитих книгами. У назві, в підзаголовку або хоча б назві розділу усіх книг зустрічається слово «соціологія» (саме тому бібліотекар помістив їх в один ряд). На книгах – імена авторів які називають себе соціологами, тобто є соціологами за своєю офіційною посадою як викладача чи науковця. Уявляючи собі ці книги і цих авторів, можна виявити певну сукупність знань, накопичених за довгі роки досліджень і викладання соціології. Таким чином, можна уявляти соціологію як зв'язуючу традицію – певну сукупність інформації, яку кожен новачок, що звернеться до цієї науки, повинен увібрати в себе, переварити і засвоїти, незалежно від того, чи хоче він стати соціологом-практиком, чи просто бажає познайомитися з тим, що пропонує соціологія. А ще краще можна уявити собі соціологію як нескінченне число новоспечених – полиці увесь час поповнюються новими книгами. Тоді соціологія – це безперервна активність: постійна перевірка отриманих знань в новому досвіді, поповнення накопиченого знання і його видозміна в цьому процесі.

Таке сприйняття соціології здається цілком природним і очевидним. Врешті-решт, саме так ми схильні відповісти на будь-яке питання, як «Що таке Х ?» Якщо, наприклад, ми запитали: «Що таке лев?», ми відразу ж покажемо пальцем на клітку з певною твариною в зоопарку або на зображення Лева на картині в книзі. Або коли іноземець запитує, «Що таке олівець?», ми витягуємо певний об'єкт з нашої кишені і показуємо його. В обох випадках ми виявимо взаємозв'язок між певним словом і однаково певним предметом і вказуємо на нього. Ми використовуємо слова, які співвідносяться з предметом, як заміну цих предметів: кожне слово скеровує нас до специфічного предмету, будь

це тварина чи письмове знаряддя. Знаходження предмету, що «представляється» нам за допомогою слова, про яке запитують (знаходження референта слова) і є правильною і точною відповіддю на поставлене запитання.

Як тільки я знайшов таку відповідь, я знаю як користуватися до цього часу незнайомим мені словом, стосовно чого, в якому зв'язку і при яких умовах. Відповідь, про яку йде мова, навчає мене лише одному – як використовувати дане слово.

Але от чому у мене немає відповіді на такого роду питання, то це знань про сам предмет – про той предмет на який мені вказали як на референт слова, що мене цікавить. Я знаю лише як виглядає предмет, тому в подальшому я впізнаю його в якості предмета, замість якого виступає тепер слово. Таким чином, існують рамки – і доволі жорсткі – знання, якому мене може навчити метод «вказування пальцем». Якщо я виявлю, який саме предмет співвідноситься із названим словом, то мені, напевно, одразу ж захочеться задати і наступні запитання: «В чому особливість даного предмета?», «Чим він відрізняється від інших предметів і наскільки, чому потребує спеціальної назви?» – Це лев, а не тигр. Це олівець, а не авторучка. Якщо називати дану тварину левом – правильно, а тигром – неправильно, то повинно бути щось таке що є у левів і чого немає у тигрів. (Це щось і робить левів тим, чим тигри не є). Повинна бути якась відмінність, що розрізняє левів і тигрів. І лише вивчивши цю відмінність, ми зможемо дізнатись, хто такі насправді леви, а такі знання насправді відрізняються від простого знання про предмет, що замінюється словом «лев».

От чому ми не можемо бути повністю задоволені нашою першочерговою відповіддю на питання: «Що таке соціологія?». Давайте продовжимо наші міркування. Задовольнившись тим, що слово «соціологія» є певним набором знань і певного роду практикою, яка використовує і поповнює це знання, ми повинні тепер задавати питання про самі ці знання і практику: «Що в них є такого, що дозволяє вважати їх саме «соціологічними»?», «Що відрізняє цю сукупність знань від інших його сукупностей і, відповідно, практику, яка

продукує це знання, від інших її видів?».

Справді, перше, що кидається в очі при вигляді бібліотечних полиць з книгами з соціології, це маса інших полиць з книгами навколо них не з соціології. Напевно, в кожній університетській бібліотеці можна виявити, що найближчими сусідами книг з соціології є книги, об'єднані рубриками: «історія», «політична наука», «право», «соціальна політика», «економіка». І, напевно, бібліотекарі, які розташували ці полиці поруч, мали на увазі, перш за все, зручність і доступність книг для читачів. Судячи з усього, вони вважали, що читач, переглядаючи книги з соціології, може випадково виявити необхідні йому відомості в книзі, скажімо, з історії або політичної науки. У всякому разі це набагато ймовірніше, ніж якби йому попалися на очі книги, наприклад, з фізики або з інженерної справи. Іншими словами, бібліотекарі припускають, що предмет соціології більше наближений до області знань, які охоплюють словами «політична наука» або «економіка»; і, ймовірно, вони ще думають, що відмінність між книгами з соціології і тими, що розташовані в безросередній близькості від них, дещо менш виражена, не так чітко позначена і не настільки істотна, як відмінність між соціологією і, наприклад, хімією чи медициною.

Незалежно від того, відвідували подібні думки голови бібліотекарів чи ні, вони вчинили правильно. Сукупності знань, вміщені ними по сусідству, і справді мають багато спільного: всі вони стосуються рукотворного світу, тобто частини світу, або його аспекту, що несе на собі відбиток людської діяльності, якої не існувало б взагалі, якби не було діяльності людини. Історія, право, економіка, політична наука, соціологія – всі вони розглядають людські дії і їх наслідки. Це те, що притаманне їм усім, і тому вони дійсно можуть розглядатися разом. Однак, якщо всі перераховані сукупності знань досліджують одну й ту ж «територію», то що їх розділяє, якщо взагалі розділяє? У чому полягає специфіка, яка «робить їх різними», визначає відмінності і розділяє назви? На якій підставі ми стверджуємо, що, не дивлячись на всі подібності і спільність досліджуваного поля, історія – це не соціологія і не політична наука?

Будь-хто з нас може відразу дати просту відповідь на ці питання: поділ між сумами знань має відбивати різні сторони досліджуваного ними світу. Людські дії або аспекти людських дій розрізняються між собою, і при поділі всієї суми знань на окремі сукупності ми лише беремо до уваги цей факт. Так, ми сказали б, що історія займається діями, що відбувалися в минулому і не мають місця тепер, а соціологія зосереджена на теперішніх подіях і діях або на таких загальних властивостях дій, які не змінюються з часом; антропологія говорить про людські процеси, що відбуваються в суспільствах, просторово віддалених і відмінних від нашого, а соціологія звертає увагу на події, що відбуваються в нашому суспільстві (чим би воно не було), або на такі аспекти цих дій, які залишаються незмінними в різних суспільствах. У випадку з іншими найближчими родичами соціології «сама собою зрозуміла» відповідь вже буде менш «сама собою зрозумілою». Однак, якщо все-таки спробувати відповісти на наше запитання детально, то виявиться, що політична наука вивчає, в основному, таку діяльність, як захоплення влади і правління; економіка займається діяльністю, що відносяться до використання ресурсів, а також до виробництва і розподілу товарів; правознавство досліджує норми, що регулюють людську поведінку, а також те, як ці норми формулюються, робляться обов'язковими і примусовими ... Як бачимо, якщо продовжувати в тому ж дусі, то доведеться зробити висновок: соціологія є залишковою дисципліною, займаючись тим, що залишається поза полем зору інших дисциплін. Чим більше матеріалу поміщають під свої мікроскопи інші дисципліни, тим менше залишається проблем для обговорення у соціології; немов «десь там», в людському світі існує обмежена кількість фактів, які чекають, коли їх зберуть і розчленують відповідно до властивих їм особливостей спеціальні галузі науки. Невдача з такою «очевидною» відповіддю на наше запитання полягає в тому, що, як і більшість інших переконань, які здавалися нам самоочевидними і беззастережно вірними, воно залишається очевидним лише до тих пір, поки ми утримуємося від більш пильного погляду на всі припущення, що змушують нас прийняти таку

відповідь. Тому давайте спробуємо простежити всі стадії, через які ми прийшли до такої очевидної відповіді.

Перш за все, звідки ми дізнаємося, що людські дії підрозділяються на певне число різних типів? - З того факту, що вони саме так були класифіковані і що кожна одиниця в цій класифікації отримала свою власну назву (наприклад, ми знаємо, коли мова йде про політику, коли – про економіку, коли – про закони, і знаємо, що де шукати), а також завдяки тому, що є групи надійних знаючих експертів і гідних людей, які претендують на особливе право досліджувати, висловлювати компетентну думку, керувати або радити з приводу будь-яких певних типів дії, а не інших. Але давайте просунемося в нашому дослідженні ще на один крок вперед: яким чином ми взагалі дізнаємось, який людський світ «сам по собі», тобто, як він поділений на економіку, політику або соціальну сферу, і незалежно від такого розділу? Цілком очевидно, що ми дізналися це не з нашого власного життєвого досвіду. Людина не живе спочатку в економіці, потім в політиці; людина не переміщується з соціології в антропологію, коли подорожує з Англії до Південної Америки, або з історії в соціологію, стаючи на рік старшою. Якщо ми і можемо поділяти дані області в нашому досвіді і можемо сказати, що ця дія тут і зараз відноситься до політики, тоді як інше має економічний характер, то тільки тому, що нас уже заздалегідь навчили помічати такі відмінності. Отже, те, що ми насправді знаємо, - це не світ сам по собі, а те, що ми з ним робимо; ми втілюємо в практику, так би мовити, наш образ світу, модель, акуратно зібрану з цеглинок, придбаних в процесі навчання і оволодіння мовою.

Отже, можна сказати, що відмінності між науковими дисциплінами не є відображенням природних відмінностей в людському світі. Навпаки, саме поділ праці між вченими, які вивчають діяльність людей (поділ, який підтримується і посилюється взаємним поділом сфер компетенції і особливих прав вирішувати, що відноситься до сфери компетенції кожної групи), і проектується на карту людського світу, яку ми зберігаємо в своїй свідомості і потім використовуємо в нашій діяльності. Тобто поділ праці між вченими відповідно структурує світ, в

якому ми живемо. Вочевидь, якщо ми хочемо розсіяти цю ману і знайти приховане місце тієї «істинної відмінності», то нам краще поглянути на практику існування самоцінних дисциплін, які, як нам здавалося спочатку, відображають природну структуру світу. Тепер ми можемо припустити, що якраз ця практика різних дисциплін насамперед і становить відмінності; що якщо і існує якесь віддзеркалення, то воно спрямоване в бік, протилежний тому, про який ми думали спочатку.

Як відрізнити один від одного різні види практики, або практичні сфери різних наукових дисциплін? Мабуть, слід почати з їх відношення до того, що вони вибрали в якості предмета свого дослідження, а це відношення мало чим відрізняється або не відрізняється зовсім. Всі вони заявляють про те, що підпорядковуються одним і тим же правилам поведінки, коли займаються своїм предметом. Всі вони докладають максимум зусиль, щоб зібрати всі відповідні факти. Всі вони намагаються довести, що факти отримані правильно, що вони неодноразово перевірені, і що інформація про них достовірна. Всі вони намагаються надати своїм твердженням про факти ту форму, в якій вони можуть бути ясно і недвозначно зрозумілі і перевірені на відповідному їм досвіді, а також на досвіді, який стане доступним в майбутньому. Всі вони намагаються передбачити або усунути протиріччя між твердженнями, які вони висувають або спростовують, з тим, щоб не було двох тверджень, які не можуть бути істинними одночасно. Коротше кажучи, всі вони намагаються виконувати свої обіцянки; отримувати і представляти свої відкриття обґрунтовано, за допомогою надійного методу (тобто передбачається, що використовуваний метод веде до істини). Нарешті, вони готові прийняти критику і навіть переосмислити свої твердження, якщо вони не зробили цього. Воістину, ніяких відмінностей в тому, як розуміється і реалізується практичне завдання експертів і їх «торгова марка» – наукова відповідальність, – не існує. Навряд чи нам вдасться знайти якусь відмінність і в більшості інших аспектів наукової практики. Всі, хто претендує бути науковим експертом, використовують, як очевидно, схожі стратегії збору і обробки своїх фактів: вони спостерігають

досліджувані об'єкти в їхньому природному середовищі (наприклад, людей в їх «нормальному» повсякденному житті в будинку, в громадських місцях, на роботі, на дозвіллі) або в спеціально сконструйованих і ретельно контрольованих експериментальних умовах (коли, наприклад, людські реакції проглядаються в цілеспрямовано організованому середовищі або коли людей просять відповідати на питання, сформульовані так, щоб запобігти небажаному втручання); або використовують в якості фактів дані подібних спостережень, отримані раніше (скажімо, дані переписів населення, архіви поліції, церковні записи). Всі вчені поділяють спільні логічні правила формування і обґрунтування (або спростування) висновків, зроблених із зібраних і перевічених ними фактів.

Однак, як нам здається, наша остання надія знайти шукану «значущу відмінність» полягає в питаннях, характерних для будь-якої галузі дослідження, тобто питаннях, що визначають точки зору {когнітивні перспективи}, з яких розглядається, досліджується і описується людська діяльність ученими, що належать до різних дисциплін; а також в принципах, які упорядковують отриману з цих питань інформацію і перетворюють її в модель даної сфери або данного аспекту людського життя.

У найпершому наближенні, економіку, наприклад, цікавить насамперед співвідношення витрат і ефективності людської діяльності. Цілком ймовірно вона розглядає цю діяльність з точки зору розпорядження обмеженими ресурсами, до яких прагнуть учасники діяльності і хочуть використовувати їх до найбільшої своєї вигоди. Отже, в економічній науці відносини між діючими індивідами (акторами) виступають як аспекти виробництва та обміну товарами і послугами, регульовані попитом і пропозицією. Очевидно, що ця наука підсумовує свої висновки і відкриття, складаючи з них модель процесу, за допомогою якого ресурси утворюються, здобуваються і розподіляються в залежності від попиту.

Зі свого боку політична наука найчастіше цікавиться іншим аспектом людської дії, а саме тим, який змінює (або змінюється сам) реальну або уявну

поведінку інших дійових осіб (цю поведінку, зазвичай, називають владою або впливом). Політична наука буде розглядати людські дії з точки зору асиметрії влади і впливу: поведінка одних дійових в ході такої взаємодії змінюється набагато істотніше, ніж поведінка інших – їх партнерів. Вона, мабуть, зосереджує свої знання навколо таких понять, як «влада», «панування», «авторитет» і ін., що відносяться до класу понять, за допомогою яких досліджується диференціація шансів отримати те, з приводу чого сторони вступають в певні відносини і за володіння чим вони борються.

Однак предмет інтересу економіки і політичної науки (як і інших гуманітарних наук) жодним чином не чужий соціології. Ви виявите це, як тільки поглянете на будь-який список рекомендованої літератури для студентів-соціологів: у ньому, напевно, знайдеться хоча б декілька робіт вчених, які іменують себе істориками, політологами, антропологами. І все ж соціологія, як і інші гілки соціальних досліджень, має власну пізнавальну перспективу, тобто свій кут зору і набір питань для вивчення людських дій, а також власну сукупність принципів інтерпретації фактів.

Підбиваючи перші і приблизні підсумки, можна сказати: те, що відрізняє соціологію і надає їй особливого характеру, – це звичка розглядати людські дії як елементи більш широких структур, тобто аж ніяк не випадкових сукупностей дійових осіб, замкнутих в мережі взаємної залежності (залежність є станом, при якому ймовірність того, що дії будуть застосовані, як і ймовірність успіху цієї дії, змінюються відповідно до того, що являють собою інші дійові особи, що вони роблять або можуть зробити). Соціологи запитали б, які можуть бути наслідки цієї замкнутості, обмеженості людей рамками відносин взаємної залежності для їх реальних і можливих дій. Такого роду питання і формують об'єкти вивчення соціології, яку найбільше цікавлять структури, мережі взаємозв'язків, взаємообумовленість дії і збільшення або скорочення ступенів свободи діючих осіб. Поодинокі дійові особи, як я або ви, з'являються в полі зору соціологічного дослідження як одиниці членів або партнерів в мережі взаємозалежностей. Можна сказати, що основними питаннями соціології є

наступні: в якому сенсі значима ця залежність одних людей від інших, що б вони не робили; в якому сенсі значимо те, що вони завжди живуть (і не можуть інакше) спільноту, у взаємозв'язку, обмінюючись, конкуруючи і кооперуючись з іншими людьми? Все це охоплюється такого роду питаннями (а не якась окрема сукупність людей або подій, відібраних для цілей дослідження, і не певний набір людських дій, знехтуваний іншими напрямками досліджень), становить особливу область соціологічного аналізу і дозволяє визначити соціологію як відносно самостійну галузь гуманітарних і соціальних наук. Отже ми можемо зробити висновок, що соціологія є першим і основним способом осмислення людського світу; в принципі, його можна осмислювати і іншими способами.

Серед цих інших способів, від яких ми відокремили соціологію, особливе місце займає так званий здоровий глузд. Ймовірно, соціологія більш, ніж інші галузі науки, виявляє свій зв'язок зі здоровим глуздом (з цим багатим, хоча і неорганізованим, несистематичним, часто не передаваним словами знанням, яким ми користуємося в нашому повсякденному житті), пов'язаним з істотними для її існування і практики проблемами.

Справді, лише деякі науки стурбовані тим, щоб висловити своє ставлення до здорового глузду; чимало таких, які навіть не помічають його існування, не кажучи вже про те, щоб бачити в ньому проблему. Більшість наук визначається в поняттях кордонів, які відокремлюють їх від інших наук, або «мостів», що з'єднують з ними, – за допомогою надійних і систематичних, як і вони самі, напрямків досліджень. Вони не відчувають достатньої спільності зі здоровим глуздом, щоб обтяжувати себе проведенням кордонів або наведенням мостів з ним. І їх байдужість, слід визнати, є цілком обґрунтованою: здоровому глузду нічого сказати про предмети, які займають фізику, хімію, астрономію або геологію (а якщо він береться судити про них, то тільки з люб'язного дозволу самих цих наук і лише в тій мірі, в якій їм вдається зробити свої хитромудрі відкриття зрозумілими для простих людей). Предмет вивчення фізики або астрономії навряд чи коли-небудь з'явиться в полі зору звичайних людей -

всередині, так би мовити, вашого і мого повсякденного досвіду. І тому ми, будучи не експертами, а простими людьми, не можемо скласти свою думку про ці предмети без підказки вчених. Об'єкти, досліджувані згаданими науками, виявляють себе лише при дуже специфічних обставинах, які звичайним людям недоступні: на екрані прискорювача вартістю в мільйони доларів, крізь лінзи гігантського телескопа, на дні шахти глибиною в кілька тисяч метрів, – тільки вчені можуть їх спостерігати і експериментувати з ними. Ці об'єкти і події – монополія конкретної галузі науки (або навіть декількох обраних її експериментаторів), власність, не поділювана ні з ким, хто не належить до даної професії. Будучи повновладними власниками досвіду, що доставляє дані для досліджень, вчені повністю контролюють обробку, аналіз і інтерпретацію цих даних. Результати такої обробки повинні піддаватися ретельному критичному розгляду з боку інших вчених – але тільки вчених.

Вони не повинні змагатися з громадською думкою, здоровим глуздом або якоюсь іншою формою прояву думки нефахівців з однієї простої причини: громадської думки або точки зору здорового смислу щодо досліджуваних ними питань не існує.

Інша справа – соціологія. У соціологічному дослідженні не використовуються гігантські прискорювачі або радіотелескопи. Досвід, який постачає дані для соціологічних відкриттів, які потім лягають в основу соціологічного знання, – це досвід звичайних людей в їх звичайному, повсякденному житті; досвід, доступний в принципі (хоча на практиці і не завжди) кожному; досвід, який до того, як потрапити в магічний кристал соціолога, був уже пережитий кимось – несоціологом, людиною, яка не навчена соціологічній мові і не вміє дивитися на речі з соціологічної точки зору. Зрештою, ми всі живемо в оточенні інших людей і взаємодіємо один з одним. Всі ми добре засвоїли, що наші вигоди залежать і від діянь інших людей. Всі ми, і не один раз, пройшли через страшний досвід розриву відносин з друзями і чужими. Про що б не тлумачила соціологія, все це вже було в нашому житті. Так і повинно бути, інакше ми не змогли б керувати перебігом нашого життя.

Для того щоб жити в співтоваристві з іншими людьми, нам потрібно багато чого знати; «здоровий глузд» і є назва цього знання.

Глибоко занурені в повсякденну буденність, ми навряд чи коли-небудь зупиняємося, щоб осмислити пройдене нами; ще рідше буває у нас можливість порівняти наш особистий досвід з долею інших людей, побачити *соціальне в індивідуальному, загальне – в окремому*; саме це і роблять для нас соціологи. Нам потрібно, щоб вони показали, як наші індивідуальні *біографії* переплітаються з *історією*, яку ми поділяємо з іншими людьми. І неважливо, вдається соціологам просунути настільки далеко чи ні, у них все одно немає іншої точки відліку, крім повсякденного досвіду, який вони поділяють з вами і зі мною, тобто окрім того «сирого матеріалу», який насичує повсякденне життя кожного з нас. Вже з однієї цієї причини соціологи, як би вони не старалися наслідувати приклад фізиків або біологів і усуватися від досліджуваних ними об'єктів (тобто дивитися на ваш і мій життєвий досвід як на «зовнішній об'єкт», з точки зору неупередженого і віддаленого спостерігача), не можуть повністю відійти від того внутрішнього знання про досвід, який вони намагаються зрозуміти. І як би вони не намагалися, їм судилося перебувати з обох боків того досвіду, який вони прагнуть інтерпретувати, тобто бути поза і всередині нього одночасно. (Зауважте, як часто соціологи вживають особовий займенник «ми», коли повідомляють про свої відкриття і формулюють свої загальні положення. Вони кажуть «ми» замість того, щоб назвати «об'єкт», що включає в себе і тих, хто досліджує, і тих, кого досліджують. Чи можете ви уявити собі фізика, який говорить про себе і про молекули «ми»? Або астронома, що називає себе і зірок одним словом – «ми»?).

Але відносини соціології та здорового глузду ще більш специфічні. Явища, які спостерігають і узагальнюють фізики і астрономи, відкриваються їм в невинному, первозданному вигляді, що не обробленими, вільними від ярликів, готових визначень і попередніх інтерпретацій (за винятком тих випадків, коли фізики, першими проводячи деякі експерименти, викликають своїми інтерпретаціями саму появу цих феноменів). Вони чекають, поки фізик

або астроном не дасть їм назви, не визначить їх місце серед інших явищ і не розмістить в упорядкованому цілому; коротше кажучи, поки він не позначить їх, не додасть їм *значення*. Але вкрай мало, якщо існують взагалі, соціологічних еквівалентів (аналогів), подібних чистим і невідомим феноменам, які ще раніше не отримали б якогось значення. Досліджувані соціологами людські дії і взаємодії вже були названі і обдумані, нехай недостатньо докладно і чітко, самими дійовими особами: ще до того, як соціолог приступив до їх вивчення, вони були об'єктами повсякденного знання і здорового глузду. Сім'я, організація, родинні зв'язки, сусідські громади, міста і села, нації і церкви, всілякі інші сукупності людей, засновані на регулярній взаємодії, вже давно були наділені значенням і сенсом іншими дійовими особами, так що тепер дійові особи свідомо звертаються до них у своїх діях як до носіїв даних їм значень. Прості люди і професійні соціологи, описуючи ці об'єкти, можуть користуватися одними і тими ж назвами, однією і тією ж мовою. Яке б соціологічне поняття ми не взяли, воно завжди буде обтяжене значеннями (смыслами), даними йому повсякденним знанням і здоровим глуздом «простих» людей, на кшталт нас з вами.

Зрозуміло, що соціологія дуже тісними узами пов'язана зі здоровим глуздом, щоб дозволити собі так само неупереджено і зарозуміло поводитись з ним, як роблять це, наприклад, хімія або геологія. І нам, простим людям, теж дозволено міркувати про взаємозалежність людей, про їх взаємодії, і розмірковувати зі знанням справи. Хіба ми самі не відчуваємо цю взаємозалежність і взаємодію? До соціологічного обговорення відкритий широкий доступ, і нехай не кожен з нас отримує запрошення приєднатися до нього, зате немає і чітко визначених бар'єрів або заборон. Тут завжди можна оскаржити ледь зазначену межу, надійність якої не гарантована заздалегідь (на відміну від наук, які досліджують об'єкти, недоступні повсякденному досвідові), як, втім, і самостійність соціології в межах соціального знання, її право робити авторитетні висновки про предмет. Саме тому для соціології (якщо вона хоче відчувати себе наукою) як впорядкованої сукупності знань так

важливо провести межу між власне соціологічним знанням і здоровим глуздом, який завжди містить соціологічні ідеї. Ось чому соціологи приділяють цьому набагато більше уваги, ніж інші вчені.

Ми можемо відзначити щонайменше чотири початкових відмінності соціології, від здорового глузду (нашого з вами «сирого» знання життя) за їх відношенням до загальної для них сфери – людського досвіду.

Почнемо з того, що на відміну від здорового глузду соціологія намагається дотримуватись строгих правил **відповідальних висловлювань**, які вважаються атрибутом науки (на відміну від інших, на загальну думку, більш вільних і менш пильно контролюючих себе форм знання). Це означає, що до соціологів пред'являється вимога дуже чітко розрізняти висловлювання, які перевіряються доступним досвідом, і висловлювання, які можуть претендувати тільки на статус умовної і неперевіреної думки, причому зазначати цю відмінність так, щоб вона була зрозумілою кожному. Соціологи швидше утримуються від неправильного представлення ідей, заснованих тільки на їх власних переконаннях (нехай навіть найбільш пристрасних і глибоких), в якості перевірених відкриттів, які несуть печать широкого визнання і авторитету в науці. Правила відповідальних висловлювань вимагають, щоб «кухня» дослідника, тобто вся сукупність процедур, які привели до завершальних висновків і виступають гарантом їх достовірності, була широко відкрита для необмеженого громадського розгляду; запрошення повторити випробування, відтворити експеримент і навіть, можливо, спростувати висновки повинна бути надана кожному бажаючому. Такі відповідальні висловлювання повинні співвідноситися з іншими судженнями за даною темою; вони не можуть просто відкинути інші, вже висловлені точки зору або промовчати про них, як би ці точки зору не суперечили їм і, отже, якими б незручними вони не були. Передбачається, що, якщо правила відповідальних висловлювань чесно і скрупульозно дотримані, то тим самим різко підвищується (або майже повністю гарантується) надійність, обґрунтованість і, в кінцевому рахунку, практична значимість тверджень. Наша загальна впевненість в надійності переконань,

засвідчених наукою, здебільшого ґрунтується на очікуванні, що вчені і справді дотримуються правил відповідальних висловлювань, і що наука як професія спонукає кожного вченого дотримувати цих правил у всіх випадках. Що до самих вчених, то вони вказують на гідності відповідальних висловлювань як на аргумент на користь переваги пропонованого ними знання.

Друга відмінність **стосується розмірів поля**, на якому збирається матеріал для суджень. Для більшості з нас, непрофесіоналів, таке поле обмежене нашим власним життєвим світом: тим, що ми робимо; людьми, з якими ми спілкуємося; цілями, які ми перед собою ставимо і які, як ми вважаємо, інші люди також ставлять перед собою. Ми дуже рідко намагаємося (якщо взагалі прагнемо) піднятися над рівнем наших повсякденних інтересів, розширити горизонт свого досвіду, оскільки це вимагає часу і ресурсів, які більшість з нас не може дозволити собі витратити на таку спробу. І незважаючи на неймовірну різноманітність життєвих умов, кожен досвід, почерпнутий тільки з індивідуального життєвого світу, завжди фрагментарний і здебільшого однобічний. Ці вади можна усунути лише одним способом: об'єднати разом і потім співставити один з одним досвіди з незліченної безлічі життєвих світів. І ось тоді розкривається неповнота будь-якого індивідуального досвіду, так само як і складна сукупність взаємозв'язків і взаємозалежностей, в якій він існує, – сукупність, що простягається далеко за межі, доступні для огляду зі зручних позицій індивідуальної біографії. В результаті такого розширення горизонтів виявляється можливим розкрити тісний зв'язок між індивідуальною біографією і більш загальними соціальними процесами, які не завжди усвідомлюються індивідом і які окремий індивід, напевно, не здатний контролювати. Саме тому прагнення соціологів до ширшої, ніж індивідуальний життєвий світ, перспективи має особливе – і не лише кількісне (більше даних, більше фактів і статистики замість окремих випадків), але і якісне – значення в плані використання знань. Для людей, на кшталт нас з вами, які преследують свої приватні цілі в житті і прагнуть отримати більший контроль над своїм становищем, соціологічне знання може дати щось більше, ніж простий

здоровий глузд.

По-третє, соціологія і здоровий глузд розрізняються тим, яким способом вони **надають сенс** людській реальності; якими задовольняються поясненнями з приводу того, чому все влаштовано так, а не інакше. Думаю, ви набагато більше за мене знаєте з власного досвіду, що саме ви є автором своїх дій; ви знаєте: все, що ви робите (хоча не завжди це відноситься до результатів дій), виникає з ваших намірів, очікувань або цілепокладання. Зазвичай, ви знаєте, що робити, щоб домогтися бажаного стану речей, будь то прагнення володіти предметом, завоювати прихильність учителя або припинити глузування друзів. Цілком природно, що точно так само, як ви уявляєте собі свої дії, ви уявляєте і дії інших. Ви пояснюєте собі їхні дії, приписуючи виконавцям наміри, які відомі вам з вашого досвіду. І це, напевно, єдиний спосіб, яким ми можемо надати сенс навколишньому людському світу, – але лише до тих пір, поки черпаємо засоби пояснення виключно з нашого внутрішнього життєвого світу. Ми схильні сприймати все, що відбувається в світі, в цілому як результат чийсь навмисної дії: завжди шукаємо винуватців події і, знайшовши їх, думаємо, що наше розслідування закінчено. Ми вважаємо, що за кожною подією, яка нам подобається, ховається чиясь добра воля, а за тією, яке нам не подобається, – чийсь недобрі наміри. Нам важко зрозуміти, що ситуація не є результатом навмисної дії якогось певного «суб'єкта»; і ми так просто не відмовимося від нашого переконання в тому, що будь-яка несприятлива ситуація може бути виправлена, якщо тільки хтось десь захоче вжити правильну дію. Ті, хто більше за інших пояснює нам світ – політики, журналісти, рекламні агенти, – підіграють цьому нашому прагненню, кажучи про «потреби держави», «вимоги економіки» так, ніби держава або економіка були зроблені за міркою окремих людей, на зразок нас з вами, і могли мати потреби і заявляти вимоги. Разом з тим, вони зображують складні проблеми народів, держав і економічних систем (які мають глибоке коріння в самій структурі цих утворень) як результат помислів і діянь кількох індивідів, яких можна назвати по імені, поставити перед камерою або взяти у них інтерв'ю. Соціологія протистоїть такій

персоніфікованій точці зору на світ: починаючи свої дослідження швидше з подібних утворень (сукупності залежностей), ніж з індивідуальних дійових осіб і простих дій, вона тим самим показує, що загальноприйнята метафора умисно діючого індивіда не годиться для пояснення людського світу, включаючи і наш власний світ, цілком особистий і приватний від помислів до діянь. Розмірковуючи соціологічно, ми робимо спробу зрозуміти сенс людського існування за допомогою аналізу різноманітних взаємозалежностей людини – самої існуючої реальності, яка пояснює і наші мотиви, і результати їх активізації.

Нарешті, давайте згадаємо і про те, що сила впливу здорового глузду на спосіб нашого розуміння світу і себе самих (імунітет здорового глузду до сумнівів, його здатність до самоствердження) залежить від уявної очевидності його приписів. Вони «спочивають» на рутинній, монотонній природі повсякденного життя, яке «інформує» наш здоровий глузд і, в свою чергу, «інформується» ним. Поки ми робимо звичайні, звичні ходи, що заповнюють більшу частину нашого повсякденного життя, нам немає потреби займатися самоперевіркою і самоаналізом. Якщо щось повторюється досить часто, то воно стає знайомим, а знайоме має властивість самопояснення; воно не створює труднощів і не викликає цікавості і, таким чином, залишається невидимим, невиразним. Питань ніхто не задає, оскільки всі задоволені тим, що «речі такі, які вони є», «люди такі, які вони є», і з цим навряд чи можна щось вдіяти. Упізнаваність, звичність – найлютіший ворог допитливості і критичності, а отже і всього нового, готовності до змін. У зіткненні з цим знайомим світом, в якому правлять звички і підтверджуючі одне одного вірування, соціологія діє як настирливий і дратівливий чужинець. Вона порушує затишне і спокійне життя своїми питаннями, ніхто з «місцевих» не пригадає, щоб їх коли-небудь задавали, не кажучи вже про відповіді на ці питання. Такі питання перетворюють очевидні речі в головоломки: вони «очужують» знайоме. Раптом повсякденне життя стає предметом уважного вивчення. І тоді виявляється, що воно – всього лише один з можливих способів життя, а не єдиний і не

«природний» її спосіб.

Подібні питання і вторгнення в буденність не кожному можуть сподобатися; чимало бажаючих відкинути таке перетворення відомого в невідоме, оскільки воно передбачає раціональний аналіз речей, які до сих пір просто «йшли своєю чергою». (Можна згадати кіплінгівську багатоніжку, яка без зусиль переставляла всі свої сто ніжок, поки підступний підлесник не почав звеличувати її виняткову пам'ять, завдяки якій вона ніколи не поставить тридцять сьому ніжку раніше від тридцять п'ятої, п'ятдесят другу – до дев'ятнадцятої ... Повіривши у це, нещасна багатоніжка не змогла більше ступити й кроку ...). Хтось може відчувати себе шокованим і навіть приниженим: те, що було таким знайомим і чим пишався, тепер обезцінено, виставлено нікчемним і смішним, і опір його цілком зрозумілий. І все ж перетворення, про яке йде мова, має свої переваги, а найважливіше в ньому те, що воно може відкрити нові, досі невідомі можливості для життя з великою самосвідомістю і розумінням і навіть з більшою свободою і самоконтролем.

Для тих, хто вважає, що усвідомлене життя варте зусиль, соціологія буде бажаною підмогою. Залишаючись в безперервній і тісній взаємодії зі здоровим глуздом, вона прагне подолати його обмеженість і розкрити можливості, які здоровий глузд, природно, намагається приховати. Звертаючись до нашого буденного знання і ставлячи його під сумнів, соціологія може підштовхнути нас до переоцінки нашого досвіду, виявити ще дуже багато способів його інтерпретації і в результаті допоможе нам стати більш критичними, менш задоволеними таким станом речей, яким воно склалося сьогодні або яким ми його собі уявляємо (або, скоріше, допоможе нам ніколи не вважати ці проблеми неіснуючими).

Мистецтво мислити соціологічно може надати кожному з нас найважливішу послугу, а саме: зробити нас більш чутливими; загострити наші почуття, ширше розкрити нам очі, і тоді ми зможемо дослідити людські ситуації, які залишалися для нас до сих пір непомітними. Якщо ми почали краще розуміти, як через використання влади і людських ресурсів

здійснюються, реалізуються, на перший погляд, природні, неминучі, непереборні, вічні аспекти нашого життя, то вже навряд чи зможемо погодитися з тим, що вони недосяжні для людської діяльності, в тому числі і нашої власної. Соціологічне мислення само по собі, можна сказати, по праву володіє власною силою, саме *антизакріплюючою* силою. Воно повертає гнучкість світові, який до сих пір вражав своєю жорсткістю, і представляє його іншим від того, яким він є зараз. Можна стверджувати, що мистецтво соціологічного мислення веде до збільшення обсягу і практичної ефективності нашої з вами *свободи*. Індивідом, який засвоїв і застосовує це мистецтво, вже не можна просто маніпулювати; він пручається насильству і регулюванню ззовні, тим силам, з якими, як досі вважалося, марно боротися.

Мислити соціологічно – значить трохи більше розуміти всіх людей, що оточують нас, їх пристрасті і мрії, їх побоювання і нещастя. Більш того, ми зможемо не тільки краще розуміти людей, але навіть, можливо, і більше поважати їх право робити те, що робимо і чим дорожимо ми, – їх право самим обирати той спосіб життя, який їм більше подобається, будувати свої життєві плани, самовизначатися і, нарешті (але не в останню чергу), всіма засобами захищати свою гідність. Ми зможемо тоді зрозуміти, що, роблячи все це, інші люди наштовхуються на перешкоди того ж роду, що й ми самі, і так само, як і ми, зазнають гіркоти невдач. Фактично соціологічне мислення може сильно сприяти нашій спільній солідарності, яка ґрунтується на взаєморозумінні та повазі, солідарності нашого спільного протистояння стражданням і загальній приреченості. Якщо такий результат буде досягнуто, то справа свободи зміцниться і буде зведена в ранг *спільної справи*.

Соціологічне мислення може також допомогти нам зрозуміти інші форми життя, недоступні нашому безпосередньому досвіду і часто впроваджені в наше повсякденне знання в якості стереотипів – односторонніх, тенденційних карикатур на спосіб життя людей, не схожих на нас (віддалених просторово або в силу нашої до них зневаги і підозрливості). Проникнення у внутрішню логіку і сенс форм життя, відмінних від нашої власної, може змусити нас знову

замислитися над уявною непроникністю кордону між нашим «Я» і «іншими», між «нами» і «ними». Нарешті, це змусить нас засумніватися в природності і передвстановленості подібної межі. Нове розуміння допоможе полегшити наші зв'язки з «іншим» і швидше прийти до взаємної згоди. Воно замінить страх і протистояння терпимістю, що також буде сприяти нашій свободі, оскільки немає більш надійної гарантії індивідуальній свободі, ніж свобода для всіх, тобто і для тих людей, які воліють використовувати свою свободу, щоб почати життя, не схоже на моє. Тільки за таких умов може здійснитися наша власна свобода вибору.

В силу вищевказаних причин зміцнення індивідуальної свободи за допомогою підведення під неї міцної основи колективної волі може мати і *дестабілізуючий* ефект для існуючих відносин влади (які її охоронці зазвичай представляють як соціальний порядок). Тому-то так часто соціологію і звинувачують в «політичній неблагонадійності» уряду і інші можновладці ревнителі соціального порядку (особливо уряди, закоснілі в своєму прагненні обмежувати свободу підданих і всіляко пригнічувати їх опір такому правлінню, якому вони повинні підкорятися і яке повинно бути представлено громадськості як «необхідне», «неминуче» або «єдино розумне»). Коли поновлюються виступи проти «підривного впливу» соціології, тоді можна впевнено припустити, що вже готується атака на здатність підданих чинити опір насильницькому регулюванню їх життя. Такі виступи часто співпадають з крутими заходами проти існуючих форм самоуправління і самозахисту колективних прав, або, іншими словами, проти колективних основ індивідуальної свободи.

Кажуть, що соціологія – це сила влади неможливих. Хоча так буває не завжди. Немає гарантії, що, знайшовши соціологічне розуміння, можна усунути і звільнитися від протидії «грубих реалій» життя; сила розуміння не підходить для насильницького тиску, поєданого з покірливим і покірним здоровим глуздом. І все ж, якби не це розуміння, шанси на успіх індивіда в управлінні власним життям і в колективному управлінні загальними умовами життя були б

ще меншими.

Бауман З. Мыслить социологически: Учеб. пособие / Пер. с англ. под ред. А.Ф. Филиппова; Ин-т "Открытое о-во". – М.: Аспект-Пресс, 1996. – С. 7-25 – переклад з рос. Гуменюк Л.Й.

Питання до тексту

1. Що відрізняє соціологію від інших наук на рівні об'єктів та предметів вивчення ?
2. Назвіть основні відмінності між соціологією і здоровим глуздом
3. В чому полягає мистецтво мислити соціологічно ?

П.Бергер

ЗАПРОШЕННЯ В СОЦІОЛОГІЮ

Соціологія як спосіб проведення часу

Про соціологів ходить вкрай мало анекдотів, що їх дуже засмучує, особливо коли вони порівнюють себе зі своїми більш щасливими побратимами – психологами, які досягли успіху в захопленні того сектора американського гумору, який традиційно займали люди духовного звання. Психолог, представлений на вечірці, відразу виявляється предметом підвищеної уваги і веселощів, здатних викликати навіть деяку незручність. До соціолога в такій ситуації проявляють не більш інтересу, ніж до страхового агента. Для того щоб привернути увагу, йому доведеться потрудитися не менше, ніж будь-кому іншому. Це прикро і несправедливо, але в певній мірі повчально. Дефіцит жартів про соціологів виразно свідчить про те, що в свідомості широкої публіки люди даної професії займають більш скромне місце у порівнянні з психологами. Однак це, ймовірно, можна вважати і показником неоднозначності існуючих в суспільстві уявлень. Ось чому, починаючи наш екскурс в соціологію, ми, перш за все, ближче познайомимося з деякими з них.

Коли студентам-випускникам ставиш запитання, чому вони своїм основним предметом вибрали соціологію, вони нацчастіше відповідають: «...

тому що мені подобається працювати з людьми». Якщо продовжити розпитування про те, як їм бачиться майбутня професійна діяльність, то вам можуть сказати про бажання займатися соціальною роботою. Відповіді можуть бути і менш визначеними, але вони все одно покажуть, що студент, якому ви поставили запитання, хотів би мати справу скоріше з людьми, ніж з неживими предметами.

До професій такого роду відносяться робота з персоналом, корекція людських відносин на виробництві, зв'язок з громадськістю, реклама, місцеве планування і релігійна робота найширшого профілю. У подібних відповідях мається на увазі, що придбання будь-якої із зазначених професій дозволить «працювати з людьми», «допомагати людям», «виконувати роботу, корисну для всього суспільства». Звідси образ соціолога можна описати як секуляризований варіант ліберального протестантського пастиря... Соціологія в даному випадку є сучасною версією класичної для Америки теми «поліпшення суспільного устрою», а діяльність соціолога – професійним наставництвом на благо окремих індивідів і суспільства в цілому. [...]

Звичайно ж, деякі наївні хлопчики і дівчатка справді стають соціологами. Правильно і те, що турбота про людей змогла започаткувати історію соціологічних досліджень. Однак дуже важливо мати на увазі, що таку ж службу могли послужити злість і ненависть до людей. Соціологічне знання необхідне кожному, хто діє в суспільстві. Але ці дії не завжди виключно гуманні. Сьогодні одні американські соціологи розробляють в урядових установах плани щодо забезпечення більшої життєздатності складаючих націю спільнот. Інші в тих же закладах працюють над тим, як зруйнувати єдність ворожих держав, щоб, якщо виникне така необхідність, стерти їх з політичної карти світу. Якими б моральними міркуваннями не керувались ті і інші, ніщо не заважає всім їм проводити цікаві з наукової точки зору дослідження. Подібним чином кримінологія, як розділ соціології, збирає цінну інформацію про злочинність в сучасному суспільстві. Ця інформація представляє цінність як для тих, хто бореться зі злочинністю, так і для тих, хто зацікавлений в її

розповсюдженні. Той факт, що більша частина кримінологів працює на поліцію, а не на мафію, можна віднести на рахунок етичних уподобань самих кримінологів, пояснити взаємодією поліції з широкою громадськістю і, можливо, недостатнім інтересом злочинців до наукової премудрості. До характеру інформації це не має ніякого відношення. Словом, «працюючи з людьми», можна прагнути вивести їх із злиднів або привести на лаву підсудних, рекламувати книги духовного змісту або просто залазити до людей в кишеню (легально чи нелегально), змушувати їх робити більш якісні автомобілі або підривати бомби. Однак в такому поданні образу соціолога залишається щось недомовлене, хоча воно чітко визначає принаймні початковий імпульс, який призвів окремих людей до вивчення соціології.

Тепер згадаємо інше, тісно пов'язане з попереднім уявлення про соціолога як теоретика соціальної роботи. Цей образ добре узгоджується з загальною лінією розвитку соціології в Америці. Принаймні, одним з її витоків послужила заклопотаність соціальних працівників, які ще на зорі промислової революції зіткнулися з такими явищами, як зростання міст, а разом з ним і зростання міських нетрів, масові рухи, руйнування традиційних життєвих укладів і, як наслідок, розмивання соціальних орієнтирів. Свого часу подібні проблеми стимулювали значну частину соціологічних досліджень, та й до сих пір вони нерідко спонукають майбутніх працівників соціальної сфери обирати своєю спеціальністю соціологію.

Насправді ж набагато більше вплинула на соціальну роботу в Америці, на розвиток її «теорії» психологія, а не соціологія. Дуже може бути, що це якимось пов'язано з різницею статусів психолога і соціолога в масовій свідомості, про що ми говорили напочатку. Протягом довгого часу соціальним працівникам доводиться вести нелегку боротьбу і за визнання своєї «професії», і за її престиж, і (не в останню чергу) за оплату своєї праці як наслідок шуканого визнання. У пошуках «професійної моделі» для наслідування вони порахували найбільш природним обрати професію психіатра. Ось чому сучасні соціальні працівники шукають своїх «клієнтів» в офісах, проводять з ними 5-10-хвилинні

«клінічні інтерв'ю», розмножують тексти бесід і обговорюють їх результати з «керівництвом». Прийнявши зовнішні атрибути психіатрів, вони природним чином сприйняли і їх «ідеологію». Тому-то сучасна американська «теорія» соціальної роботи здебільшого є специфічно препарованою версією психоаналітичної психології – свого роду фрейдизм для бідних, до якого вдаються з метою виправдання найважливішої вимоги соціальної роботи – допомагати людям, спираючись на «науку». Ми не станемо тут досліджувати питання про те, наскільки науково обґрунтована ця синтетична доктрина. Ми вважаємо, що вона не тільки має мало спільного з соціологією, а й занадто односторонньо підходить до соціальної реальності. Ототожнення соціології з соціальною роботою в свідомості багатьох людей є певною мірою наслідком «культурного відставання», що утворився в ті часи, коли соціальний працівник, ще не будучи «професіоналом», мав справу швидше з убогістю, ніж з лібідозними фрустраціями, і цілком обходився без допомоги диктофона.

Але навіть якщо б соціальна робота в Америці під впливом масової свідомості не зазнала крену в бік психологізму, то і тоді образ соціолога як керівника соціальною роботою був би невірним. Соціальна робота незалежно від її теоретичного обґрунтування – це особливий вид суспільної практики.

Соціологія – не практика, а спроба зрозуміти. Звичайно, розуміння може виявитися корисним в практичній діяльності. Саме тому ми вважаємо, що подальший розвиток соціології принесе велику користь соціальній роботі та позбавить нас від необхідності занурюватися в міфічні глибини «несвідомого» для пояснення тих явищ, які, як правило, цілком усвідомлювані, більш прості і соціальні за своєю природою. Але в соціологічному пізнанні, мета якого полягає в спробі зрозуміти суспільство, немає нічого, що робило б заняття самого соціолога тією чи іншою практичною діяльністю необхідним.

Соціологічне знання (розуміння) можна рекомендувати соціальним працівникам, а крім того продавцям, доглядальницям, проповідникам і політикам, тобто фактично кожному, хто пов'язаний з маніпулюванням людьми незалежно від конкретних цілей і моральних виправдань. Саме таке розуміння

соціологічного пізнання мається на увазі в класичному твердженні Макса Вебера (однієї з найбільш важливих фігур в історії розвитку соціологічної думки) про те, що соціологія «вільна від цінностей». До даного твердженням нам ще не раз доведеться повертатися, тому дещо хотілося б уточнити прямо зараз. Зрозуміло, це твердження не означає, що соціолог не може і не повинен дотримуватися ціннісних орієнтирів. Жодна людина, залишаючись людиною, не може обійтися без них. У житті соціолог як громадянин своєї країни, як приватна особа, член релігійної громади або ще якоїсь асоціації людей, розділяє безліч цінностей. Але в рамках професійної діяльності основна цінність одна – строга науковість. Однак це не виключає того, що соціолог як людина буде змушений постійно стикатися з власними переконаннями, емоціями і упередженнями. Необхідний особливий інтелектуальний тренінг, щоб він виробив в собі прагнення розуміти і контролювати їх опосередкований вплив на його роботу, яка, наскільки це можливо, має бути виключена. Чи треба говорити, що зробити це не завжди легко, проте тут немає нічого неможливого. Соціолог прагне бачити те, що є. Він може бажати або боятися своїх відкриттів. Але він буде намагатися бачити реальність, незважаючи на свої надії і побоювання. Тому ідеал, до якого прагне соціологія, - це акт чистої перцепції (сприйняття), настільки чистої, наскільки дозволяють і людські можливості.

Дане твердження можна пояснити за допомогою наступної аналогії. У будь-якому політичному або військовому конфлікті велику користь приносить перехоплення тієї інформації, якою володіють розвідувальні служби противника. Перехоплення корисне тільки тому, що хороша розвідка збирає достовірну інформацію. Якщо розвідник складає донесення, озируючись на ідеологію і амбіції свого начальства, то його робота марна не тільки для чужих (у разі перехоплення), але і для своїх. Вже неодноразово відзначалася одна з слабкостей розвідувального апарату тоталітарних держав: агентура повідомляє не те, що виявляє, а те, що бажає чути начальство. Цілком очевидно, що така розвідка нікуди не годиться. Хороший розвідник доповідає те, що є, а що робити з цією інформацією, вирішують інші. Соціолог багато в чому схожий на

розвідника. Його робота полягає в тому, щоб з граничною достовірністю описувати певний театр соціальних дій. Інші люди або він сам, але вже не в ролі соціолога, повинні вирішувати, які пересування слід зробити на тій чи іншій ділянці.

Особливо підкреслимо, що сказане не звільняє соціолога від необхідності ставити собі питання про цілі, які переслідують його працедавці, і про те, як будуть використані результати його роботи. Але це – несоціологічні питання. Такі питання повинна задавати собі кожна людина, яка застосовує будь-які дії в суспільстві. Адже, скажімо, біологічні знання можуть бути використані і для зцілення, і для вбивства, отже, біолог не вільний від відповідальності за те, чому він служить. Але ставлячи перед собою питання про особисту відповідальність, він задає питання небіологічної властивості.

Існує ще один образ соціолога, пов'язаний зі згаданими вище, - образ соціального реформатора. Він також має історичне коріння не тільки в Америці, але і в Європі. Огюст Конт, французький філософ XIX ст., який придумав назву соціології, розглядав цю дисципліну як вчення про прогрес, як секуляризовану спадкоємицю теології і королеву всіх наук. У його концепції соціолог в будь-якій галузі знання виступає як третейський суддя, який піклується про благо людей. Таке трактування, очищене, втім, від найбільш фантастичних претензій, найдовше зберігало свій вплив у Франції, але його відгомони були чутні і в Америці, зокрема на зорі американської соціології, коли кілька заокеанських послідовників Конта всерйоз звернулися з меморандумом до президента університету Брауна про перепідпорядкування всіх факультетів факультетові соціології. Сьогодні знайдеться небагато соціологів (а в Америці, мабуть, не знайдеться зовсім) з подібними претензіями. Ця концепція дає про себе знати тоді, коли очікують, що соціологи дістануть зі своїх портфелів зразки реформ, спрямованих на вирішення тих чи інших соціальних проблем.

Соціологи (в тому числі автор) отримують, звичайно ж, деякий моральне задоволення від того, що їх соціологічні прозріння не раз допомагали

полегшити долю цілих категорій людей, бо розкривали кричущі, з точки зору суспільної моралі, умови життя, розвінчували масові ілюзії і пропонували більш гуманні засоби для досягнення соціально бажаних цілей. Як приклад можна привести використання соціологічного знання в судовій і пенітенціарній практиці західних країн. Можна посперечатися на використання результатів соціологічних досліджень при вирішенні Верховним Судом США питання про расову сегрегацію в державних школах в 1954 р. Соціологічні дослідження проводяться і з метою допомогти в соціальному плануванні розвитку міст. Зрозуміло, що чутливий до моральних і політичних проблем соціолог із задоволенням згадує подібні приклади. І знову-таки потрібно мати на увазі, що тут ми маємо справу не з соціологічним знанням, а з його застосуванням. Неважко уявити собі, як одні й ті ж знання можна використовувати з протилежними намірами. Соціологічне пояснення динаміки расових упереджень можна ефективно використовувати і для розпалювання міжрасової ворожнечі, і на поширення толерантності; інтерпретацію внутрішніх механізмів людської солідарності можна використовувати як в тоталітарних, так і в демократичних режимах. Потрібно чітко уявляти собі, що процесами, які приводять до згоди, можуть управляти і вихователі в літніх таборах, і промивачі мізків в таборах комуністичного Китаю. Не виключено, що до соціолога можуть звернутися за порадою і в тому випадку, якщо намітяться такі соціальні зміни, які суспільство вважатиме небажаними. Однак уявлення про соціолога як про соціальне реформатора має ті ж вади, що й уявлення про нього як про соціального працівника.

Ми розглянули погляди на професію соціолога, яка зародилася щонайменше кілька десятиліть тому. Тепер звернемося до деяких уявлень, що склалися порівняно недавно в новітніх соціологічних напрямках. Відповідно до одного з них соціолог – це збирач статистичних даних про людську поведінку, який по суті є підручним ЕОМ. Він виходить «в поле» з опитувальником, опитує людей відповідно до вибірки, потім повертається назад і заганяє дані в машину. Само собою зрозуміло, що для таких занять йому потрібен

пристойний штат співробітників і дуже солідне фінансування. Причому мається на увазі, що результати величезних зусиль сміховинні: скрупульозно, крок за кроком з'ясовується те, що і так вже відомо іншим.

Подібне уявлення про соціолога підтримується в суспільній свідомості діяльністю багатьох організацій, які з повним правом можна було б назвати парасоціологічними, що займаються, головним чином, громадською думкою і маркетингом. Фігура «полстера» отримала широку популярність в американському житті завдяки настирливим розпитуванням з різних тем, починаючи зовнішньою політикою і закінчуючи споживанням туалетного паперу. Методи опитувального бізнесу дуже схожі з методами соціологічних досліджень, тому ототожнення соціолога з полстером цілком зрозуміле. Дослідження Кінсі сексуальної поведінки американців, очевидно, в значній мірі зміцнили це уявлення. Чи йде мова про онанізм, про голоси, віддані республіканцям, або про випадки поножовщини між бандитськими зграями, основні питання такої соціології завжди зводяться до таких двох: «як часто?» і «скільки разів?». Як не дивно, але серед анекдотів про соціологів дуже мало таких, які пов'язані саме з цим образом.

На жаль, дане уявлення про соціологічну професію – не просто плід фантазії. Після першої світової війни американські соціологи рішуче відвернулися від теорії і активно зайнялися чисто описовими емпіричними дослідженнями, в результаті чого були істотно поліпшені їх методики. Велика увага приділялася, природно, статистичним методам. Приблизно в середині 40-х років намітилося зростання інтересу до соціологічної теорії, і є виразні ознаки того, що відхід від вузького емпіризму продовжує набирати силу. [...]

Самі по собі статистичні дані соціології не роблять. Вони стають соціологією тільки тоді, коли отримують соціологічну інтерпретацію і співвідносяться зі спеціальною системою координат соціологічної теорії. Голі процентовки і навіть коефіцієнти кореляції не є соціологією. Це не означає, що цифри, отримані в опитуваннях, є неістинними або непотрібними для соціологічного пізнання. Вони можуть служити вихідним матеріалом для

соціологічної інтерпретації. Ми хочемо підкреслити, що соціолог не обмежується складанням кореляційних таблиць між онанізмом до шлюбу і педерастією поза шлюбом. Цифри для нього мають сенс тільки в рамках більш широких теоретичних узагальнень і служать розумінню того, які цінності розділяє суспільство і який стан соціальних інститутів. Для досягнення такого розуміння соціолог часто вдається до статистичних методів, особливо якщо він вивчає масові явища в сучасному суспільстві. Але соціологія настільки ж зводиться до статистики, наскільки філологія зводиться до відміні неправильних дієслів або хімія – до виробництва в колбі поганих запахів.

В даний час набуло поширення ще одне подання, яке має, мабуть, тісний зв'язок з образом статистика. Згідно з цим поданням соціолог – людина, зайнята переважно розробкою методології, в рамки якої він потім втисне всі прояви людської природи. [...]

І, нарешті, ми розглянемо образ соціолога, пов'язаний не стільки з виконанням його професійної ролі, скільки з уявленням про нього як про особливий тип особистості. Згідно з таким уявленням, соціолог – відсторонений, неупереджений спостерігач, який холоднокровно маніпулює людьми. Якщо по відношенню до когось дане уявлення переважає, то його можна вважати іронічним тріумфом власної боротьби соціолога за своє визнання в якості істинного вченого. Соціолог тут виявляється самозваною надлюдиною, яка, відгородившись від теплої вітальності повсякденного існування, шукає задоволення не в тому, щоб прожити своє життя, а в тому, щоб судити про життя інших людей, ретельно розкладаючи їх по поличках, через що він випускає з уваги реальну значимість того, що спостерігає. Більш того, існує думка, що навіть якщо соціолог втягується в соціальні процеси, то він робить це як неупереджений інженер, який передає свої маніпулятивні навички в розпорядження влади. Мабуть, останнє з розглянутих уявлень не отримало такого широкого розповсюдження. Його дотримуються головним чином ті, хто з політичних мотивів побоюється фактичного або можливого зловживання соціологією в сучасних суспільствах. Не варто витрачати багато слів заради

спростування цього уявлення. [...]

Як же нам досягнути соціолога? Обговорюючи різні уявлення, з якими асоціюється образ соціолога в масовій свідомості, ми вже виділили цілий ряд елементів, які повинні увійти в нашу концепцію, і тепер ми можемо зібрати їх воедино. Ми будемо конструювати те, що самі соціологи називають «ідеальним типом». Це означає, що отриманий в результаті образ не можна буде виявити в реальності «в чистому вигляді».

[...] Ми вважаємо, що наш «ідеальний тип» відповідає Я-концепції більшості представників основного напрямку соціології як раніше (принаймні, в нинішньому столітті), так і тепер. Згідно з «ідеальним типом», соціологом є той, хто в своїй діяльності пов'язаний з осмисленням суспільства, і це осмислення (розуміння) наукове за своєю природою, що означає: пізнання і передача знань про досліджувані соціологом соціальні явища відбувається в рамках строго обмеженої системи координат. Однією з головних характеристик наукової системи координат є те, що всі операції проводяться за певними правилами доказовості. Як учений, соціолог прагне бути об'єктивним, тримати в шорах власні переваги і перестороги, сприймати те, що є, і утримуватися від нормативних суджень. Зрозуміло, ці рамки не охоплюють всієї тотальності його людського існування, а обмежують його дії лише як соціолога. Соціолог не претендує на те, що розгляд суспільства був можливим тільки в його системі координат. Тому небагато знайдеться вчених в будь-якій галузі знання, які вважали б, що на світ можна дивитися лише з наукової точки зору. У розглядаючого нарцис ботаніка немає підстав заперечувати право поета дивитися на ту ж квітку «іншими очима». У людському світі існує багато різних ігор. Питання не в тому, щоб відмовляти людям в праві грати в інші ігри, а в тому, щоб людина чітко усвідомив правила власної гри. Таким чином, соціолог у своїй «грі» повинен дотримуватися правил науки і ясно розуміти сенс цих правил. Інакше кажучи, він повинен усвідомити собі деякі методологічні питання. Методологія не є його кінцевою метою. Мета, нагадаємо ще раз, полягає в спробі зрозуміти суспільство. Методологія допомагає досягненню цієї

мети.

Для того щоб зрозуміти суспільство або окремо взятий його сегмент, соціолог користується цілим набором різних засобів, і серед них – статистичні методи. Статистика може виявитися дуже корисною при відповіді на деякі соціологічні питання. Але статистикою соціологія не вичерпується. Будучи вченим, соціолог зобов'язаний оперувати термінами, які мають точне значенням, тобто він повинен бути дуже акуратним з термінологією. Але це означає не необхідність винаходити власну мову, а неприпустимість наївно звертатися з загальноживаними словами. Нарешті, інтерес соціолога є, перш за все, теоретичний інтерес: його цікавить розуміння заради розуміння. Він може віддавати собі звіт і навіть спеціально замислюватися про практичну застосовність і можливі наслідки своїх досліджень, але тут він вже виходить за межі соціологічної системи координат як такої в царство цінностей, переконань, ідей, які властиві й іншим людям, які не є соціологами. Ризикнемо стверджувати, що ця концепція знайде найширшу підтримку в соціології.

Але тепер ми хотіли б піти трохи далі і поставити більш особистісне (і, без сумніву, більш каверзне) питання. Ми хотіли б звернути увагу не тільки на те, чим займається соціолог, але і на те, що спонукає його до цих занять. Говорячи словами Макса Вебера, сказаними ним в подібному контексті, ми маємо намір торкнутися природи соціологічного демона. Тут ми звернемося скоріше не до ідеально-типового поданням в зазначеному вище сенсі, а скоріше до тієї віри, яку сповідує професійний соціолог.

Знову-таки, ми нікого не збираємося відлучати від соціологічного братства – соціологічна гра проходить на величезному ігровому полі, - а лише намагаємося точніше описати тих, кого нам хотілося б залучити, щоб грати разом.

Ми визначили б соціолога (тобто того, кого ми хотіли б запросити всерйоз пограти з нами) як людину, яка відчуває постійний, непереборний, не знаючий моральних перешкод інтерес до людських вчинків. Його природний ареал проживання – всілякі місця скупчення людей, де б вони не збиралися

разом. Соціолога може цікавити і маса інших речей. Але основний його інтерес лежить в світі людей, їх інститутів, історії і пристрастей. Відтак все, що роблять люди, має привертати його увагу. Його інтерес до подій, в яких задіяні найбільш глибинні переконання людей, до моментів трагічних переживань, величі і вищої насолоди цілком природний. Але його в рівній мірі залучать і буденність, повсякденність. Зрозуміло, йому не буде чужим благоговіння перед великими подіями, але це благоговіння не врятує його від бажання дивитися і розуміти. Іноді він може відчувати відразу і співчуття. Однак і це не зменшить його бажання знайти відповіді на свої питання. У прагненні пізнавати соціолог проходить крізь людський світ без жодної поваги до «демаркаційних ліній», прокреслених у повсякденній свідомості. Благородство і ницість, влада і безвість, розумність і дурість в рівній мірі цікавлять його, хоч би якою була різниця між ними з точки зору його особистих цінностей і смаків. Власні інтереси можуть привести його на будь-який рівень суспільства (поважаний або зневажений), в будь-яку населену точку на карті. І якщо він хороший соціолог, то всюди проявить себе, бо його мучать нескінченні питання, і йому нічого не залишається, окрім як шукати на них відповіді.

Цю думку можна було б висловити і більш прозаїчно. Соціолог просто в силу своєї професійної приналежності є людиною, яка повинна, незалежно від своєї волі, підслуховувати всякого роду плітки, підглядати в замкові щілини, читати адресовані іншим листи, проникати в чужі кабінети. Поки який-небудь пересічний психолог не сконструював тест діагностики соціологічних здібностей як різновиду вуайеризму, підкреслимо, що ми всього лише проводимо аналогію. Можливо, що кілька хлопчиків, з цікавістю стежили в дитинстві за своїми незаміжніми тіточками у ванній, і вирости в справжніх соціологів. Нас це абсолютно не цікавить. Нас цікавить та допитливість, що переповнює кожного соціолога, який стоїть перед зачиненими дверима, з-за яких чути людські голоси. Справжній соціолог обов'язково захоче відкрити двері і розібратися, про що там говорять. Перед кожними зачиненими дверима він смакує нові грані людського життя, які ще не відкриті і не показані.

Соціолог завжди зайнятий проблемами, які іншим здаються священними або, навпаки, непристойними для безпристрасного дослідження. Він знайде, про що поговорити і зі священником, і з повією, але буде робити це не з особистих переваг, а заради пошуку відповідей на питання, які цікавлять його в даний момент. Він займається і тим, що інші знаходять занадто нудним. Його будуть цікавити не тільки людські взаємозв'язку під час бойових дій або в моменти інтелектуальних осяянь, а й взаємини всередині обслуговуючого персоналу в ресторані або між граючими в ляльки дівчатками. Основну увагу він зосереджує не на граничній цінності того, що люди роблять, а на самій конкретній дії як черговому прикладі величезного розмаїття людської поведінки і настільки ж величезного розмаїття трактувань цієї дії партнерами по грі.

У своїй подорожі по світу людей соціологу неминуче зустрінуться «чомучки» інших професій. Іноді вони будуть нагадувати на його присутність, відчуваючи, що він вторгається в їх заповідну зону. Десь соціологу зустрінеться економіст, десь політолог, десь психолог або етнограф, і, найімовірніше, в одному і тому ж місці вони будуть шукати відповіді на різні питання. Соціолога, по суті, завжди цікавлять одні і ті ж питання: що тут роблять люди, спілкуючись між собою? які їхні взаємини? як ці відносини організуються в інститути? які колективні ідеї, які рухають людьми і їх інститутами? Намагаючись відповісти на подібні питання в кожному конкретному випадку, соціолог обов'язково торкнеться і економічних і політичних проблем, але зробить це абсолютно інакше, ніж економіст або політолог. Соціолог дивиться на ту ж сцену людської дії, як і інші вчені, але кут його зору відрізняється. Тільки тоді, коли починаєш усвідомлювати це, стає зрозумілою безглуздість затії відгородити соціологові шматок території, де він з повним правом міг би займатися своєю справою. Як і Дж. Уесли соціолог змушений буде визнати своєю парафією весь світ, але, на відміну від деяких його сучасних послідовників, він з радістю розділить цю парафію з усіма іншими. Є, однак, один мандрівник, з яким соціолог частіше, ніж з іншими, буде зустрічатися на

своєму шляху. Цей мандрівник – історик. Справді, варто тільки соціологові звернутися від теперішнього до минулого, як предмет його інтересів буде дуже важко відрізнити від предмета інтересів історика. Але залишимо розгляд їхніх взаємин на потім, а поки обмежимося лише одним зауваженням: подорож соціолога була б значно збідненою враженнями, якби, він не зустрівся з іншими мандрівниками, переслідуючими свої інтереси.

У будь-якій області пізнання, стоячи на порозі якогось відкриття, можна відчувати збудження. У деяких областях знання воно пов'язане з відкриттям невідомих і немислимих раніше світів. Подібне порушення переживає астроном або фізик-ядерник, який заглянув в антисвіт, що розташовується за межами тієї реальності, яку людина в стані сприймати. Його може відчувати також бактеріолог і геолог. Дещо інше хвилювання переживає лінгвіст, що відкриває нові пласти людського самовираження, або антрополог, який досліджує звичаї народів далеких країн. Під час таких відкриттів, якщо їх приймаєш близько до серця, розширюється сфера усвідомлюваного, а іноді відбувається і суттєва трансформація самосвідомості. Світ виявляється ще більш дивним, ніж це можна було уявити в мріях. Зовсім по-іншому переживає такий момент соціолог. Іноді, правда, і він проникає в абсолютно не відомі йому досі світи, чи то злочинний світ, світ екзотичної релігійної секти або особливий світ професійної групи – лікарів, військових командирів, творців реклами. Однак, все ж більшу частину свого часу соціолог проводить на таких ділянках життя, які добре знайомі і йому, і більшості оточуючих його людей. Він досліджує спільноти, інститути та їх діяльність, тобто те, про що можна кожен день читати в газетах. У його дослідженнях приваблює не збудження від зустрічі з чимось невідомим, а скоріше те, що зазвичай набуває абсолютно нового змісту. Чарівність соціології полягає в тому, що, прийнявши її перспективу, ми починаємо бачити світ, в якому прожили все своє життя, в іншому світлі. Вона виробляє певну трансформацію свідомості. Більш того, ця трансформація екзистенційно виявляється більш значущою порівняно з тією, яка проводиться іншими дисциплінами, тому що її вплив важче обмежити якоюсь однією

сферою свідомості. Астроном не живе у віддалених галактиках, а ядерний фізик, вийшовши з лабораторії, може їсти, сміятися, одружуватися, не думаючи про внутрішню будову атома. Геолог зайнятий камінням тільки певний час, лінгвіст бездумно користується мовою в розмові з дружиною, а соціолог живе в суспільстві і на роботі, і поза нею. Його власне життя неминуче стає частиною предмета досліджень. Люди живуть так, як вони живуть, а соціологам доводиться строго відмежовувати професійну позицію від своїх повсякденних турбот. Чесно виконувати цю вимогу – справа нелегка.

Соціолог досліджує буденний світ людей – світ, який більшість з них назвали б реальним. Використовувані ним в аналізі категорії є лише певним уточненням понять, якими живуть люди, - «влада »,« клас », «статус», «раса», «національність». В результаті виникає оманливе відчуття простоти і очевидності результатів деяких соціологічних досліджень. Читаючи про них, можна в знак згоди кивати головою; зіткнувшись з описом добре знайомого явища, стверджувати, що десь про це вже чув, і запитувати, невже людям більше нічого робити, як витратити час на трюїзми. Але так буває доти, поки не відбудеться щось таке, що радикально поставить під сумнів усі наші уявлення про навколишній світ. З цього моменту людина починає відчувати смак до соціології. Наведемо конкретний приклад. Уявіть собі заняття з соціології в якомусь коледжі південного штату, де майже всі студенти – білошкірі з Півдня. Уявіть собі викладача, який читає лекцію про расову систему Півдня. Він розповідає про те, про що кожен студент знає з дитинства, і сама система може бути їм знайома з усіма подробицями краще, ніж лектору, - їм це абсолютно нецікаво. Як їм здається, що він просто використовує більш розумні слова для опису того, що вони самі прекрасно знають. Так, він може вжити слово «каста», яке в даний час дуже широко використовується американськими соціологами при описі расової системи Півдня. Але, пояснюючи термін, лектор звернеться до традиційного індійського суспільства, щоб студентам було більш зрозуміло. Потім він перейде до аналізу магічних вірувань, властивих кастовим заборонам; динаміки соціальних градацій і шлюбних відносин, прихованих всередині

системи економічних інтересів; зв'язків між релігійними уявленнями і кастовими заборонами; впливу кастової системи на індустріальний розвиток суспільства – і все це про Індію. В кінці кінців. Індія стане зовсім не такою далекою, як раніше, а лекція повернеться до вихідної проблематики Півдня. Знайоме з дитинства вже не здається таким. Виникають абсолютно невідомі раніше сумніви, вони можуть драгувати, але все одно виникають. Нарешті, якщо не всі, то деякі студенти починають розуміти, що расовим взаєминам властиві і такі функції, про які вони в газетах не читали (в усякому разі, в місцевих), не чули від батьків, ймовірно, тому (або, по принаймні, частково тому), що ні журналісти, ні батьки просто нічого не знали про них.

Можна сказати, перша заповідь соціолога полягає в наступному: *речі суть не те, чим вони здаються*. Простота цього твердження оманлива і швидко зникає. Виявляється, що *соціальна реальність таїть в собі безліч смислових пластів*. Кожне відкриття нового пласта змінює уявлення про ціле.

Антропологи користуються терміном «культурошок», коли описують вплив на новачка абсолютно незнайомої йому культури. Надзвичайним прикладом подібного шоку можуть служити переживання західного дослідника, який в розпал трапези дізнався, що він обідає м'ясом тієї самої старенької, з якою вони напередодні мило розмовляли, - шоку, наслідки якого, якщо не моральні, то фізіологічні, цілком передбачувані. Нині дослідники в своїх подорожах більше не зустрічаються з канібалізмом. Проте, перше зіткнення з полігамією або з обрядом ініціації, навіть з тим, як в деяких країнах водять машину, може шокувати візитера з Америки. Наслідком шоку може бути не тільки засудження або розчарування, але і свого роду збудження від того, що речі насправді можуть бути не тим, чим вони є вдома. Це хвилювання в чомусь схоже на першу поїздку за кордон.

Переживання соціолога-дослідника можна описати як «культурошок» без географічних переміщень. Іншими словами, соціолог подорожує домівкою, і результати приводять його в шок. Звичайно, навряд чи йому доведеться виявити, що за обідом він з'їв стару леді. Однак якщо він з'ясує, наприклад, що

його церква вклала солідні суми у виробництво ракет, або що в декількох кварталах від його будинку живуть люди, які регулярно беруть участь в культових оргіях, то він переживе не менше емоційне потрясіння. Але ми не хочемо сказати, що соціологічне відкриття завжди або, як правило, ображає моральні почуття. Зовсім ні. Схожість з дослідженням далеких країн закінчується несподіваним виявленням нових, невідомих раніше граней людського існування в суспільстві. У цьому полягає привабливість і, як ми спробуємо показати далі, гуманістичне виправдання соціології.

Всім, хто вважає за краще уникати шокуючих відкриттів і вірить, що суспільство в точності є тим, чому його вчили в недільній школі, хто любить непорушність правил і етичних максим того, що Альфред Шютц назвав «світом, що приймається як даність», слід триматися подалі від соціології. Тим, хто не відчуває спокус перед зачиненими дверима, кому не властива цікавість до людських істот, хто задовольняється лише загальним видом і абсолютно не цікавиться, що за люди живуть в тих будинках за річкою, також, мабуть, слід триматися подалі від соціології. Вони знайдуть її малоприємним або, у всякому разі, невдячним заняттям. Тих, кому людські істоти цікаві лише остільки, оскільки їх можна змінювати, наvertати на свою віру або переробляти, поспішаємо попередити, що вони знайдуть соціологію не настільки корисною для подібних цілей, як їм хотілося б. А тим, кого цікавлять, головним чином, свої власні концептуальні побудови, краще зайнятися дослідями над маленькими білими щурами. Соціологія може приносити постійне задоволення лише тим, кого ніщо так не приваблює, як дивитися на людей і розуміти, що вони роблять.

[...] *Соціологія більше схожа на пристрасть.* Соціологічне бачення, подібно демоні, заволодіває людиною і змушує її задавати самій собі все нові і нові запитання. Тому будь-який вступ в соціологію – це запрошення випробувати особливу пристрасть. Жодна пристрасть не буває цілком безпечною. Соціологу, який продає продукти своєї праці, слід переконатися в тому, що він чітко вимовляє *caveat emptor* до вступу в угоду.

*Бергер П. Приглашение в социологию. – Москва: Аспект-Пресс, 1996. – С.3-15
– переклад з рос. Л.Й.Гуменюк*

Питання до тексту

1. Чому про соціологів жартують?
2. Що спільного у соціології з психологією і соціальною роботою?
3. В чому специфіка соціологічного зання?
4. Які погляди на образ соціолога в суспільстві змальовує автор?
5. Наскільки важливе значення статистичних даних та методів їх аналізу у соціології?
6. Охарактеризуйте тип особистості, який, на думку П.Бергера, відповідає сучасному образу соціолога - «ідеальний тип»
7. В чому полягає «культурошок» соціолога-дослідника?

Л.Гумплович

ОСНОВИ СОЦІОЛОГІЇ

23. Зміст і поділ соціології

...Зі сказаного про сутність соціології можна з'ясувати її приблизний зміст. Цей зміст, природно, ділиться на дві частини, які можна за фізичною аналогією і технічним вираженням назвати – за прикладом Конта – статикою і динамікою суспільства.

Перша містить опис особистих або колись існуючих соціальних груп, або спільнот, їхні взаємні і, якщо так можна висловитися, просторові відносини. Ці відносини можуть бути взаємовиключні, наприклад відносини держав, або концентрично включаючі, коли одна група знаходиться в іншій. Такими є відносини станів або класів населення однієї держави; або вони частково пересікаються, якими є, наприклад, громадські об'єднання, що утворилися в силу певного заняття чи приналежності до певної церкви або звання. Ця соціальна статика досліджує причини розчленування суспільства на окремі

групи, ставлення цих груп до осіб, які входять до їх складу, більшу чи меншу ступінь зчеплення всередині цих груп або, аналогічно, більшу чи меншу ступінь обмеження окремої волі, загальну тенденцію суспільного об'єднання, більший чи менший ступінь впливу останнього на добру волю співчленів і ін.

Динамічна соціологія має справу із законами еволюції соціальних груп, їх природними прагненнями і витікаючими звідси взаємодіями груп, з яких утворюється «соціальна еволюція», тобто еволюція кожної окремої групи і даної їх сукупності. Ця еволюція жодним чином не повинна бути змішана з прогресом, оскільки вона не може бути прогресом кожної окремої групи, тому що прогрес однієї групи легко може означати падіння іншої. Еволюція, в широкому розумінні, призводить до взаємного проникнення багатьох груп, до їх амальгамічного змішування, до різних форм їх поєднання, рівноправного і підлеглого, також до падіння окремих груп і зростання інших. У всякому разі, ця еволюція відбувається закономірно, згідно з законами природи, і є ні що інше, як результат дій, властивих окремим групам, прагнень, більш-менш правильний вимір і оцінка, яка дозволяє, більш-менш правильно визначити хід розвитку в майбутньому, з більшою або меншою точністю. В результаті цієї «еволюції» утворюється постійно зростаючий агломерат, який до цих пір досяг вищої форми розвитку у великих національних державах. Цей еволюційний... процес, що приводить до все більших агломератів, можна, мабуть, назвати прогресом; тільки прогрес цей жодним чином не йде ідилічним шляхом, який малювали собі оптимісти прогресу. На цьому шляху найбільше значення має безперервна боротьба, регульована вищим законом пристосування, при якому виживають елементи, які пристосувалися до агломерації, а тих, хто вчиняє опір і не пристосовується, видаляють більш-менш насильницьким чином. Тому прогрес цей веде до падіння багатьох груп і їх повного знищення.

Закон зростання агломерату

Таким шляхом і в силу таких причин історія людства завжди і всюди переходить від боротьби незліченної безлічі дрібних груп до утворення великих, шляхом поневолення найслабших найсильнішими. Під тисячею різних

форм і образів всесвітня історія дає нам один і той же зміст: чи утворюють окремі племена держави шляхом союзу або військової переваги «найсильнішого», як це часто бувало на Сході; чи виростають з окремих сил грецькі міста-держави, згодом переможно приєднані монархією до своїх завоювань; чи виникає з окремих пастуших племен Рим, долаючи згодом безліч дрібних народів, щоб, досягнувши ступеня держави, злити в єдину всесвітню монархію незліченну кількість держав; чи кілька німецьких племен, що йдуть звичайним шляхом будь-якого племені, і з певного числа невеликих держав перетворюються у велику державу; або це кілька російських, татарських, монгольських князівств, які шляхом перемоги найсильнішого перетворюються в царство, що з такою страшною силою веде боротьбу з сусідами з метою розширення своїх кордонів і збільшення своєї могутності, – всюди ми бачимо один і той же простий і природно необхідний процес, вдало схоплений поетом «великий пожирає малого, а найбільший великого». Це «пожирання» – нітрохи не вільний вольовий акт, – взагалі не індивідуальний вольовий акт. Це природне, неминуче поглинання слабких соціальних груп більш могутніми соціальними організаціями, процес, який завжди і всюди здійснюється при зіткненні цих груп і організацій, з такою ж закономірністю і неминучістю, з якою впала у воду губка вбирає воду або загоряються кинуті у вогонь дрова.

Те, що походження цих спільнот, як і їх розвиток і взаємні відносини, управляються певними законами, видно хоча б з того, що все це громадське життя є лише однією зі сторін природно-історичного життя людства. Соціологія займається виключно цією стороною суспільного життя людства і намагається знайти ці, саме в цьому сенсі слова *соціальні* закони. Однак, декілька інших наук також обрали предметом соціальних досліджень цю сторону життя людства або окремі етапи її розвитку; проте розвиток соціальних груп, як такий, залишився нерозглянутим, принаймні жодного разу він не визнаний предметом окремої науки. Дослідники зупинялися, наприклад, на окремих моментах, які є результатом соціального розвитку – тобто утворення,

розвитку і боротьби соціальних груп між собою, проте ці моменти завжди розглядалися незалежно від їх природних соціальних підстав і ставали предметом окремих галузей знання в своєму абстрактному існуванні, а не як соціальні продукти, які широко розвиваються і пояснюються глибоким соціальним корінням. Так, наприклад, юриспруденція вивчає право в його абстрактному існуванні, незалежно від його соціальних основ. Історія права також займається лише розвитком абстрактних законоположень в їх спадкоємності в часі, хоча і порівнює форми права різних народів. Однак те, як саме кожне право починається з соціальної боротьби людських спільнот, рідко і мимохідь зачіпається в дослідженнях. Тим часом, це – головне. [...]

Звичайно, найбільше до соціології наближається історія культури і, останнім часом, політична економія, оскільки вони не задовольняються окремими моментами, вихопленими із загального розвитку «суспільства» або «людства», а намагаються охопити розвиток всіх соціальних явищ у всій їх взаємній залежності; але історія культури займається і окремими моментами (творчість, релігія, право, література, звичаї, економічні відносини і ін.), хоча і у всій їх цілісності. Такі моменти розглядаються незалежно від їх соціальних основ або, щонайменше, безвідносно до їх причинної залежності від змін у цій соціальній основі.

Що становить відмінну рису соціології і характеризує її, як особливу і самостійну науку, це те, що всі ці явища вона розглядає не як прояви людського духу, як це роблять інші спеціальні науки, а як необхідні наслідки агломерації і розвитку людських суспільств. Так як соціологія в цих людських спільнотах, або, що одне і те ж, в цих соціальних групах і їх взаємних діях та протидіях бачить основну причину і єдине джерело всіх соціальних явищ і виробляє з них також «людський дух», який інші науки роблять відповідальним за все і який, подібно майстрові на всі руки, повинен створити право, релігію, економічні відносини і ін., то очевидно, що головна увага соціології повинна бути звернена на ці соціальні групи, на дослідження їх походження, розвиток, їх постійну природу, їх діяльність і взаємні відносини. Далі соціології належить з'ясувати

спеціальне питання: як з відносин різних соціальних груп, з їх зіткнень і взаємодій розвивається ціла низка тих соціально-психологічних явищ, які ми приписуємо звичайній вільній творчості «людського духу», як мова, релігія, право, держава з усіма її організаціями і ін.

24. Соціальні групи

Соціальна група є основним елементом соціальної еволюції і найпростішим фактором історичного прогресу. Група ця створюється і обумовлюється загальним головним життєвим інтересом. Скільки головних інтересів, стільки ж відповідних соціальних груп; і так само, як кілька прагнень можуть належати одній особі, так і особистість може належати до кількох соціальних груп, периферії яких взаємно перетинаються або ж включені одна в іншу. Від простого збирища індивідів група або співтовариство відрізняється своєю організацією. Зібравшись на феєрверк або яке-небудь видовище, натовп не утворює ні соціальної групи, ні спільноти, це просто неорганізована маса. Однак будь-яка подія може внести в цей неорганізований натовп певний загальний інтерес і моментально перетворити цей натовп в групу; так, наприклад, коли замість піднесеної класичної трагедії, подивитися на яку зібралася публіка, на сцені поставлять якусь вульгарну комедію, зразу ж загальне невдоволення директором групи об'єднує неорганізовану масу і робить її, як організовану групу, здатною на деякі колективні вчинки, хоча б на вимогу повернення сплачених за вхід грошей.

Залишаючи осторонь такі виняткові явища, які часто можуть мати величезне місцеве значення (бунти, повстання, навіть революції можуть бути підняті таким миттєвим об'єднанням неорганізованих мас), соціологія вивчає виключно лише довготривалі організовані спільноти. У всіх цих спільнот є одна загальна ознака, закладена вже в саме поняття «організація». Вони складаються з вождя і підвладного йому натовпу. Спільнота не може складатися виключно з рівних особистостей, орда має вождя, спочатку лише під час військових походів і самозахисту, згодом також і в мирний час. Плем'я, що утворилося з багатьох орд, в яке війшли підкорені і поглинуті орди, має вже,

як наслідок своїх військових підприємств і організації, з метою закріплення результатів перемог, добре організовану владу, що складається з короля і оточуючих його вождів і сподвижників.

Те ж саме ми знаходимо в усіх інших соціальних групах, на підставі яких інтересів вони б не утворювалися – економічних, моральних або політичних. Економічні групи виступають перед нами у вигляді цехів з їх старшинами і співчленами; релігійні – під керівництвом своїх священників; політичні – монархів, спадкових або виборних, будуть вони в останньому випадку довічні (при виборчій монархії) або тимчасові, короткострокові (президенти). Що соціальна група не є тотожною простій сумі індивідів, її складових, що факт організації додає певної сили, незрозумілої з сум індивідуальних сил, цю важко засвоювану думку Грев висловлює таким чином: «Стосунки відомої маси осіб між собою і з іншою масою створюють відносини, які, перебуваючи в повній залежності від фізіологічних і психічних властивостей складових одиниць, укладають певний залишок, незрозумілий одними законами наук, що передують соціології. Колективна сила соціального надорганізму не є еквівалентною сумі колективних сил, властивих індивідуальним організмам, так само точно, як останні не еквівалентні сумі їх складних фізіологічних єдностей». [...]

Соціологія і політика. Історія як природний процес

Розуміння соціальних явищ до цих пір коливається між двома крайнощами: індивідуалізмом і його протилежним полюсом – колективізмом. Як спроба пояснення «соціального миру», так і характер вимог, що висувуються до організації останнього, визнають своїм вихідним моментом або індивіда, або «людство», і всякі відмінності, партійні незгоди і прагнення в області соціальних наук і боротьби завжди і всюди знаходяться між цими двома крайнощами: індивідом і людством. Третьою точки зору не було; теорія, принаймні, не помітила і не обрала середнього. [...]

В той час, як одні виставляли егоїзм і особисті інтереси джерелом всього соціального розвитку, єдиним стимулом всіх людських вчинків (смітіанізм,

матеріалістична філософія), інші вказували на факти самопожертви і відданості окремих осіб у ставленні до суспільства і протиставляли егоїзму і особистим інтересам «любов до ближніх», «альтруїзм». У той час, як одні всі соціальні явища намагалися пояснити і вивести з природи індивіда, інші вказували на «співжиття», на «суспільство», на «людство», прагнучи його природою і закономірним розвитком пояснити всі соціальні явища (статистика). І ті, і інші ігнорували те, що знаходиться між цими крайнощами, ігнорували фактичну дійсність, яка тільки й може бути істиною. Джерелом наших дій і стимулів є егоїзм і почуття симпатії, або – вірніше – не є ні егоїзм, ні почуття симпатії, оскільки жоден з цих моментів не служить єдиним джерелом, жоден з них не має того значення, яке приписується їм різними авторами. Але варто додати до кожного з цих двох слів прикметник «суспільний», – не в сенсі абстрактного цілого, а в сенсі певного соціального сингенетичного союзу, – і ми знайдемо той середній шлях, який, прогледіли досі всі соціальні філософські системи. Не особистий егоїзм є стимулом соціального розвитку, а егоїзм громадський; не відданість колективному цілому, не «любов до ближнього» в її широкому універсальному сенсі християнської теорії, не симпатія до «людства», а соціальна симпатія, готовність до жертви і повна любові схильність до природного соціального спілкування.

Людина не така погана, якою її малює грубий матеріалізм, але й не настільки великодушна, як цього марно вимагає християнська доктрина: вона не чорт, не ангел, – вона тільки людина. Вона прикута до суспільства природними узами кровної спорідненості, звичаїв, способу мислення, і її егоїзм є суспільним, її симпатія – суспільна. Вимагати від неї більше, ніж суспільної симпатії, – значить вимагати від неї неприродного і надлюдського; вважати її здатність на егоїзм, більшою, ніж суспільною, – значить бути до неї несправедливим. У суспільний егоїзм вкладена суспільна симпатія, а суспільна симпатія є суспільний егоїзм. Ми називаємо сукупність цих обох почуттів сингенізмом (*sungenismus*) і в ній знаходимо стимул всього соціального розвитку і, разом з тим, ключ до його розуміння. Ті, хто весь соціальний світ

розглядають лише з точки зору індивіда, виводять з індивіда і відносять на його рахунок весь розвиток; хто дивиться на індивіда і його розвиток як на вищу, єдину мету всіх соціальних явищ, – ті хочуть все зло і всі нещастя соціального світу вилікувати звільненням індивіда й проголошенням його прав.

На такій точці зору стоїть доктринерський лібералізм, абстрактний конституціоналізм. Згідно з цією доктриною, кожна окрема людина, як індивід, повинна бути щедро обдарованою всілякими правами, кожному індивіду повинні належати всі, без винятку, права «найбільш привілейованих індивідів», – і тоді все піде добре на землі. Такий досвід багаторазово був використаний в Європі і завжди приводив до невдачі. Чому? Тому, що всі ці права індивідові нітрохи не допомогли, і всякий раз, як він, спираючись на ці права, кидався вперед, він розбивав собі череп об тверді стіни суспільних установ. А цих стін індивідуалізм не міг зруйнувати, як би голосно він ні проголошував принципи індивідуальної свободи.

З іншої точки зору слід підходять до справи колективізму в його різних проявах (соціалізм, комунізм і ін.). Завдання, на його думку, вирішується створенням, по можливості, великих колективних спільнот. Спільнота повинна працювати на індивіда, індивід стає під захист спільноти; остання повинна звільнити індивіда від всіх турбот і тривог, спільно працювати, не тільки контролювати і направляти індивіда, але і годувати його.

На жаль, ще ніколи не були проведені стосовно такої тези законодавчі дослідження, інакше виявилось б, що така передбачлива і турботлива спільність є такою ж утопією, як і вільний самовизначений індивід. Істина – в тому, що соціальний світ з самого початку завжди і всюди рухається тільки групами, групами приступає до діяльності, групами бореться і прагне вперед, і що мудре законодавство повинно рахуватися з дійсністю і поважати ці фактичні відносини і, не закриваючи перед ними очей, подібно до «конституціоналістів», не повинно і подібно колективістам (соціалістам і комуністам) сподіватися на можливість змін.

У гармонійній взаємодії соціальних груп лежить єдино можливе

вирішення соціальних питань, наскільки воно взагалі можливе.

Основи соціології. Індивід і соціально-психологічні явища

Відношення соціології до філософії історії таке ж, як відношення статистики до історії. Першу частину називають розрізом (Durchschnitt) останньої. Цим хочуть сказати, що історія повинна обійняти загальний перебіг долі людства як цілого, тоді як статистика вивчає даний момент. Таке завдання для історії є абсолютно неможливим, і, очевидно, що історія вже за самою сутністю речей не зуміла вирішити цього завдання; статистика ж, обмежуючи себе часом і простором, прийшла до деяких позитивних результатів. Все це відноситься також до соціології і філософії історії. Остання намагається дати нам історію людства, як цілого; вона хоче викласти теорію загального процесу людської історії, однак виявляється неспроможною, оскільки не в силах в любий час оглянути все: ідея в частині, що розуміється, як ідея цілого, завжди перекручує ідею цілого.

Навпаки, завдання соціології легше вирішується завдяки таким обмеженням, які вона собі поставила. Відмовляючись зрозуміти історію людства, як цілого, вона задовольняється дослідженням процесу виникнення людських об'єднань, вічне повторення яких дає зміст будь-якої історії. Отже, не питаючи про сенс загального процесу історії, якого не знає, вона задовольняється встановленням закономірностей цього процесу, дослідженням роду і характеру соціального розвитку, словом, вона викладає закономірний процес, що виникає з цього зіткнення людських суспільств і здійснюються завдяки цим зіткненням і взаємним впливам. [...]

Про закономірності процесів і змін в області політичної історії говорилося багато і часто; стверджували навіть, що подібна закономірність існує, але наскільки нам відомо, ще нікому не вдалося конкретним і очевидним чином довести цю закономірність. З огляду на подібні невдалі докази, тим більше було порожніх і ворожих заперечень, які зовсім відкидали таку закономірність і говорили про вільну волю і Промисел Провидіння. Однак надзвичайно цікаво, що в областях, які не цілком тотожні з політичним і

соціальним життям, але близько стоять до них і навіть пов'язані з ними тісною взаємною причинною залежністю, ця закономірність виступає так ясно і очевидно, що сумніватися в ній не спадає в голову навіть найзапеклішим прихильникам свободи волі і Промислу Божого. Хіба міркування про хід розвитку мистецтва, науки і філософії у будь-якого народу вже не є загальним науковим місцем?

Сучасні історики мистецтва і літератури не займаються нічим іншим, окрім викладу закономірного розвитку мистецтва, науки і літератури окремих народів. Вони викладають розвиток, в якому особистість, очевидно, повинна підкоритися, і несвідомо, мимоволі підкоряється законам цілого, рухам спільності. Що означає, наприклад, такий факт: знавець може абсолютно точно визначити будь-який твір мистецтва, не знаючи навіть його автора, – час його появи, школу, до якої воно належить, мало не місце, де воно повинно було виникнути. Що інше означають ці факти, як не те, що немає особистості, яка створювала б свої твори за своєю волею і сваволею. Але що є спільність і розвиток, рабом яких народжена особистість, рабом яких вона діє і творить? Не особистість творить: в ній творить поетичне відображення її часу і її соціальної групи; не особистість мислить: в ній мислить дух її часу і її соціальної групи; бо, в іншому випадку, не могло б бути й мови про загальний розвиток; ніякий знавець не міг би визначити, чи належить показана йому картина школі Тінторетто або Рубенса, чи представляє знайдений латинський вірш – творіння класичне або посткласичне, чи належить філософський уривок століття Аристотеля або александрійському періоду. Чи можна ще сумніватися в тому, що на однакові, взагалі, духовні властивості і здатності людей вирішальний вплив здійснює соціальне і політичне становище, в якому вони знаходяться?

Таким чином, не підлягає сумніву і визнано всіма, що суспільний духовний розвиток, або, як його ще називають, розвиток людського духу, або духу людства, відбувається за суворими законами, і що особистість, наскільки вона приймає в цьому розвитку активну або пасивну участь, повинна підкоритися цій суворій закономірності, що вона нічого не може створити,

навіть нічого не може мислити, що не витікало б з даних історичних посилань цього розвитку. Отже, тут зовсім немає вільної волі особистості, а є лише закон, який керує суспільством. Так званий духовний розвиток людей завжди є лише наслідком їх соціального, а отже і їх економічного стану. [...]

Всі розмови «про розвиток людства» (Le développement de l'humain) у Конта засновані на помилковому і абсолютно неправдивому погляді, оскільки можна говорити тільки про соціальний розвиток в межах одного і того ж роду: «людина». Цей розвиток завжди і всюди починається там, де існують очевидні відповідні соціальні умови; він протікає закономірно до кінцевого пункту, де воно, так би мовити, завершується, де воно через брак необхідних соціальних сил гасне і вмирає. Не можна сумніватися в тому, що бувають випадки такого потухання розвитку, такого вмирання, оскільки безліч колись культурних і соціально розвинених держав тепер порожні і безлюдні. Азія, Америка, Африка дають масу прикладів величезних областей, де тепер згасло всяке життя, однак де колись соціальний прогрес створив колосальну культуру. З іншого боку, не можна заперечувати можливості, навіть ймовірності того, що в тих же державах при настанні відповідних умов (нової колонізації, заселення) соціальний розвиток може початися знову.

Факти ці наведені для підкріплення ідеї кругообігу течії соціального розвитку, – ідеї, опорним пунктом якої є кругообіжний розвиток держав.

Основы социологии [Текст] / Л. Гумплович; пер. с нем. под ред. В. М. Гессена. - Изд. 3-е, [репр.]. - Москва : URSS : Ленанд, сор. 2016. - 360 с. - переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту:

1. В чому полягає зміст і поділ динамічної соціології ?
2. Прокоментуйте закон зростання агломерату за Л.Гумпловичем
3. Як автор тлумачить поняття «соціальні групи», їх утворення і розвиток ?
4. Поясніть поняття «індивідуалізм», «колективізм», «сингенізм» за Л.Гумпловичем. Чи підтримуєте Ви точку зору автора, що колективізм у

його проявах (соціалізм, комунізм і ін.) є такою ж утопією, як і вільний самовизначений індивід ?

Огюст Конт

[ВВЕДЕННЯ ТЕРМІНУ SOCIOLOGIE]*

Сорок сьома лекція

Коротка оцінка основних філософських спроб створити соціальну науку.

[...] Після Монтеस्क'є єдиним значним кроком, який до сьогоднішнього дня був зроблений на шляху до фундаментальної концепції соціології (sociologie), ми зобов'язані відомому і нещасному Кондорсе і його чудовому твору «Нариси історичної картини прогресу людського розуму». Заради справедливості, не потрібно забувати важливу участь його відомого друга і мудреця Тюрго, цінні і прості судження якого з загальної теорії вдосконалення, поза всяким сумнівом, виявились корисними в підготовці думки Кондорсе. [...]

Сорок восьма лекція

Основні властивості позитивного методу при раціональному вивченні соціальних явищ. [...]

У соціології, як, втім, і поза нею, позитивний метод буде мати успіх тільки в силу раціонального застосування його головних способів в міру поступового їх здійснення. Таким чином, мова йде про написання попереднього логічного трактату про метод у соціальній фізиці. Тим не менше, з іншого боку, перш ніж піддати соціологічну науку прямому випробуванню, необхідно ретельно охарактеризувати її наявний загальний дух і сукупність фундаментальних засобів, які до неї відносяться. Так само ми робили в трьох попередніх томах по відношенню до різних попередніх наук. Крайня недосконалість даної науки повинна з ще більшою строгістю накладати цей обов'язок. Хоча подібні міркування повинні за своєю природою, поза всяким сумнівом, мати відношення безпосередньо до самої науки, розглядати її в

найбільш важливих концепціях, проте їх можна більш цілеспрямовано співвіднести з простим методом, оскільки вони особливо призначені для скерування нашого розуму на успішне вивчення цього важкого предмета, що в достатній мірі виправдовує назву даної лекції. [...]

Схоже, звичну тенденцію постійно підпорядковувати наукові концепції фактам... слід ввести, нарешті, в систему соціальних досліджень, де туманні і погано прописані спостереження не створюють достатньої основи для посправжньому наукових роздумів і зазвичай самі постають змінюваними волею уяви, яка стимулюється вкрай рухливими пристрастями. [...]

Цей попередній виклад достатньо охарактеризував фундаментальний дух, властивий статичній соціології. Тепер, коли ми попередньо визначили в цілому справжній дух нової політичної філософії, нам залишається також розглянути безпосередньо, хоча і в найбільш загальних рисах, філософську концепцію, яка повинна керувати нами при динамічному вивченні людських суспільств, що становить головну мету нашої роботи... Втім, слід зазначити на додаток, що спонтанне переважання динамічної соціології протягом цього тому дає нам зараз право скоротити, наскільки це можливо, загальну оцінку, недосконалість якої і інші недоліки можна поступово компенсувати подальшими лекціями.

Як я щойно пояснив, *статичне бачення соціального організму* має, в силу природи предмета, складати найпершу раціональну основу всієї соціології. Проте необхідно визнати, що соціальна динаміка не тільки складає в ній найбільш і безпосередньо цікаву частину, особливо в наші дні, але і з чисто наукової точки зору вона одна в кінцевому рахунку надає цій новій науці в цілому найбільш чіткий філософський характер, безпосередньо виводячи на перше місце поняття, яке в найбільшій мірі відрізняє, власне кажучи, соціологію від простої біології, тобто основоположну ідею безперервного прогресу, або, скоріше, поступового розвитку людства. [...]

У соціології, як і в біології, наукове дослідження використовує на конкуруючих засадах три основні методи, які я, починаючи з другого тому цього Трактату, виділяю в узагальненому мистецтві спостереження: *чисте*

спостереження, власне експеримент і, нарешті, порівняльний метод, суттєво адаптований до різних досліджень живих тіл. Таким чином, тут йдеться про загальну оцінку відносної значимості і характеру цих трьох послідовних способів дії щодо природи і про призначення нової науки, визначення якої ми дали раніше. [...]

Я вважаю своїм обов'язком відтепер піти на ризик з цим новим терміном, повністю еквівалентним раніше введеному мною вислову «соціальна фізика», щоб мати можливість позначати через один іменник цю додаткову частину натуральної філософії, яка позитивно вивчає сукупність основних законів, що відносяться до соціальних явищ. Таке перейменування відповідає особливому призначенню цього, оскільки виправдовує, як я сподіваюся, повною мірою цей прийом, яким я завжди користувався з необхідною обережністю, не перестаючи відчувати при цьому глибоку неприязнь до будь-якої систематичної звички до неологізмів.

Конт О. Дух позитивної філософії. – Москва: Директ-Медиа, 2002. – 201 с. – С.36-38 – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Прокоментуйте філософські спроби створити соціальну науку
2. Поясніть основні особливості позитивного методу О. Конта
3. Назвіть основні методи наукового дослідження за О. Контом.

П.Монсон

ЧОВЕН НА АЛЕЯХ ПАРКУ

2. Що може соціологія

Перевага соціології полягає в тому, що вона є як суспільно-науковою, так і науково-практичною дисципліною. Предметом її вивчення є не тільки всеосяжні суспільні структури, а й люди як індивідуальні екзистенції. Тому студент, що вивчає соціологію, може з рівним успіхом шукати своє покликання

в таких професіях, як теоретик соціології та експерт, і в таких «людино контактних» професіях, як адміністратор з персоналу, соціальний працівник або фахівець по роботі з особами з «відхиленою поведінкою».

Вивчення вступу в соціологію є обов'язковим для багатьох спеціалізацій, де основною дисципліною є будь-яка інша наука, наприклад, психологія. Можливі найрізноманітніші взаємні контакти, і користь від соціології може бути дуже значною. Іноді це всього лише п'ятитижневий вступний курс; але часом він триває усе життя, змушуючи займатися складними супутніми суспільними, соціологічними і філософськими проблемами. У першому випадку користь може виражатися у вигляді п'ятірки в заліковці, а в другому може складатися в наповненні свого життя осмисленим змістом.

Але є також користь іншого роду, яка в значній мірі пов'язана з соціологією, яка розуміється в більш широкому плані, ніж просто навчальний предмет, а саме з освітнім аспектом досліджень. Можна сказати, що існує соціологічне уявлення про людський спосіб проживання свого життя і про суспільні інститути. Це уявлення ґрунтується на тому, що немає людей, які живуть подібно атомам, які вільно коливаються в якомусь соціальному вакуумі. Точно так, як кораблям у морі, їм потрібно узгоджувати свої маневри один з одним, так і членам суспільства треба співвідносити свої життя з іншими. При такій перспективі ясно видно, що люди повністю «вільні» лише на першій, найбільш поверхневий погляд. За свободою ховаються впливові соціальні сили і реально існуючі інститути, що впливають на нас. Але зрозумілим є також і інше: ці сили та інститути є все-таки тільки соціальними силами і інститутами, тобто вони створені людьми, продовжують існувати завдяки людям і відмирають, коли люди перестають ними користуватися. У соціологічній перспективі не можна *індивідуалізувати* людину, але не можна також і *уречевлювати* соціальні структури.

Відносність свободи індивіда і жорсткості громадських структур *не означає*, що підходи типу «індивід вільний» або «суспільство не повинно впливати ...» не цікаві в соціологічному плані. Навпаки, багато дослідників

аналізували і причини, і наслідки виникнення індивідуалістичної культури настільки ж успішно, як і жорсткі структури, що зберігаються в суспільстві. Людські уявлення про себе самого і про суспільство є важливою областю соціологічних досліджень. У той же час це всього лише частина наукових уявлень, оскільки для соціолога суспільство не може бути зведене до суми думок всіх його членів. Інакше можна було б провести за допомогою комп'ютерної техніки гігантське обстеження, і вся витягнута з анкет правда вихлюпнулася б на екрани дисплеїв. Зрозуміло, знаходилися вчені, які вважали, що саме так і повинна проводити дослідження соціологія, але на сьогоднішній день це всього лише одна з багатьох існуючих думок.

Яку ж користь можна в такому випадку отримати, розглядаючи людей і суспільство з релятивістських позицій? Можна сказати, що соціологічна перспектива вносить свій відтінок в загальну картину відповіді на фундаментальне питання про те, як і навіщо ми живемо. Це досить таємнича область для того, хто хоче дослідити дійсність, і зокрема соціальну дійсність, в якій ми, люди, живемо – в точці перетину нашої індивідуальної екзистенції і колективного життя. Може здатися, що досконально досліджувати цю точку перетину – безглузда або пихата затія, але зовсім не обов'язково заходити так далеко. Користь соціології полягає у встановленні більш широкого погляду на речі, характерного для критичного, аналітичного способу визначення правил гри. Зрозуміло, існують і інші мислительні системи, і немає ніяких гарантій, що соціологічна перспектива є «кращою» від інших моделей дійсності. Багато людей засновують свою думку на інших мислительних категоріях, наприклад на уявленнях про людство, почерпнутих з бульварних газет або астрологічних прогнозів. Але соціологія є науковим світоглядом, що вимагає з'ясування «істини» про суспільство. Зазвичай виходять з того, що соціологи повідомляють щось більш «справжнє», ніж астрологи або ілюстровані тижневики. Але чи так це насправді – предмет суперечок, і часто навіть між самими соціологами. Як би там не було, в даний час соціологія – інституалізована суспільна наука, і це породжує відповідну громадську думку -

більшість, у всякому разі, вірить в те, що висновки соціологів істинні.

Це може надати певного престижу обговоренню соціальних питань, але в той же час може виникнути враження, що надзвичайно легко стати фахівцем в області, де «наукові питання» викладаються «ненауково».

Соціологія, таким чином, є інституціоналізована суспільно-наукова дисципліна, що є частиною нашого суспільства. У той же час це наука, що досліджує суспільство, наука, в якій суспільство самовиражає себе. У світі ілюстрованих тижневиків або в міфі про вільну особистість також використовуються суспільні відносини, але вони не відображають нічого, крім самих себе, на відміну від того, що робить або має робити соціолог. Мова йде не тільки про неприпустимість «споглядання власного пупа», а й про необхідність розглядати самого себе в якості члена суспільства, щоб позбутися поділу останнього на дві частини: одна частина – це ми, які вивчають суспільство, а інша – ті, кого ми вивчаємо. Проблеми, що виникають у суспільстві, зачіпають також і нас. Користь, яку в даному випадку приносить вивчення соціології, це здатність краще зрозуміти функції науки і науковця в суспільстві. Це і було основним завданням соціології відразу після її виникнення як науки – спробувати виявити переважаючі в суспільстві ідеології; причому самі соціологи повинні бути гранично уважні, щоб не створити якісь нові.

Соціологи вивчають не тільки самих себе. Навпаки, більшість з них вивчає «інших», наприклад, в рамках їхньої виробничої діяльності (переважно в промисловості), у школі, в дитячому саду, в сім'ї, в різних організаціях, а також державу в цілому, «відхилені групи» і ін. Найчастіше вивчаються також зв'язки між двома або кількома інститутами суспільства. Останнім часом багато хто воліє спеціалізуватися в якійсь конкретній області. Можна стати, наприклад, експертом з проблем домогосподарок або з питань вільного часу. У багатьох випадках фахівцям такого роду простіше буде знайти роботу, ніж «соціологу взагалі».

Сучасна наука з моменту свого виникнення – кілька сот років тому, -

дотримується «критичного підходу» по відношенню до того, як знання видобуто, і подібний критичний підхід становить самоочевидну частину соціологічного знання. Часто виникає спокуса «соціологізувати» людське буття, так щоб останнє здавалося керованим виключно соціальними силами. Одна жінка – професійний соціолог – розповідала, які труднощі виникли у неї в процесі дослідження потреби в дитячих садках в різних районах великого міста. Адміністрація громади, яка була замовником даного дослідження, вважала, що достатньо всього лише провести облік кількості дітей дошкільного віку; однак у соціолога була ідея, що потрібно виходити з соціальної стратифікації, тобто досліджувати виникаючі розбіжності у ставленні до дитячих садків в залежності від рівня освіти жителів. Відповідно до теорії нерівного доступу до можливостей у різних соціальних груп, дослідниця вважала, що потреба в дитячих садках повинна бути вищою в районах, де скупченість і низький життєвий рівень були повсякденним явищем. Інші, більш привілейовані групи повинні були, на думку вченого, самі справлятися з вихованням дітей. Оскільки дитячі дошкільні установи повинні були, за ідеєю, згладжувати соціальні відмінності, громада приступила до будівництва дитячих садків в місцях, зазначених соціологом. Коли садки були побудовані, виявилось, що виникли проблеми з їх заповнюваністю, оскільки (як показало наступне дослідження) члени нижчих шарів суспільства вельми негативно поставилися до можливості залишати своїх малюків в дитячому садку. Все дуже просто – вони боялися контролю над собою і вважали, що влада здатна за ними стежити. Таким чином, хоча соціолог і підійшла до справи з найкращими намірами, вона не врахувала, що ці аутсайтери – теж люди, які намагаються вижити, виходячи зі своїх власних уявлень. Вони зовсім не вважали, що суспільство налаштоване доброзичливо по відношенню до них. Люди часто бувають налаштовані суперечливо і парадоксально, і, як правило, врахувати це досить важко, особливо в масштабних дослідженнях. Соціологічний портрет людини може виявитися у багато разів більш абстрактним, ніж в статистичних дослідженнях.

Тому потрібно усвідомлювати обмеженість засобів соціології особливо

тим студентам, які в подальшому своїми дослідженнями зможуть впливати на життя інших людей. Але це складне завдання. Ті, хто приймають рішення, чи захочуть отримати обґрунтування для своїх витівок типу «з одного боку ... з іншого боку ...». Вони бажають бути впевненими в об'єктивності наукового знання і часто уникають зайвих складнощів. Більшість фахівців-соціологів можуть зіткнутися з подібними проблемами.

Соціологія може бути застосована всередині офіційних органів, різних інститутів і організацій, незалежно від того, хоче цього влада чи ні, думають про це добре чи погано ті чи інші представники. У цьому сенсі соціологія - «протоптана стежина», де практики резонно вимагають від наукових знань корисності і застосовності, щоб мати можливість найкращим чином управляти суспільством, інститутом або організацією.

Багато соціологів балансують на межі, що пролягає між предметом як соціально-реформаторською наукою і незалежною соціальною дійсністю. Тому соціологія не може не брати до уваги питання про те, яку користь можна отримати, вивчаючи виключно окремі проблеми. На перших порах навчання, під час «вступу в предмет», подібне питання, напевно, поставити цілком доречно. Однак згодом добре помітно, що по мірі навчання модель змінюється, студенти як би «піднімаються над досліджуваним об'єктом на гвинтокрилі» і починають бачити проблему більш широко. Вони розуміють, що самі належать до особливого соціального інституту, який певним чином використовується і має цілком певні функції. Можна також зауважити, що відповідність університетської освіти майбутній професійній діяльності, на яку була націлена реформа вищої школи, при найближчому розгляді виявляється набагато більш невизначеною, ніж це здається на перший погляд. Багато хто, в тому числі і соціологи, намагаються прогнозувати майбутнє; але соціологія вчить нас, що майбутнє, в принципі, не може бути описано. Тому майбутній соціолог ніколи не зможе відповісти на питання, яким чином він повинен буде використовувати свої знання. Освіта лише пропонує йому якусь карту області можливого майбутнього застосування. Однак можна також керуватися гаслом однієї

копенгагенської газети, яке завжди прикрашає її першу сторінку: «Не бійся битися головою об стіну. Хто поручиться, що стіна вціліє?». Звичайно, тут доречним є зустрічне запитання: «Хто поручиться, що вціліє голова?» - тим самим відкривається можливість більш глибокого вивчення даної проблеми. У цьому, напевно, і полягає головний шарм соціології – вона вчить нас не стільки брати, скільки віддавати. Що вивчати в подальшому і як потім реалізувати – проблема, яка є ланкою в безперервного ланцюгові, яким представляється життя суспільства. Тому визначте, принаймні самі для себе, що ви хочете отримати від використання своїх знань як соціолог, проте в існуючій інституціоналізованій області їх застосування ви зможете вибрати одне з двох: піти або залишитися.

Монсон П. Лодка на аллеях парку. Введение в социологию / Пер Монсон, М.: «Весь мир». – 1994. – С.3-6. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. В чому полягає перевага соціології у порівнянні з іншими науками ?
2. Поясніть соціологічну перспективу у вивченні суспільства за П.Монсоном
3. Чому не можна «соціологізувати» людське буття ?

П.Сорокін

ЗАГАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ

Суспільство в соціологічному сенсі означає, перш за все, сукупність людей, що знаходяться в процесі спілкування, і далі – сукупність взаємодіючих вищих організмів. Дійсно, придивляючись до світу людського співжиття, ми бачимо людей, що живуть спільно один з одним; між ними щомиті виникають тисячі процесів взаємодії, що носять психічний характер: обмін ідеями (релігійними, науковими, буденними, художніми образами і ін.), обмін вольовими імпульсами (суспільства і кооперації, в які люди об'єднуються для досягнення цілей комерційних, благодійних, господарських, моральних, наукових і т. д.), обмін почуттями (на ґрунті любові, співчуття, ненависті, при

спогляданні драми, при релігійному обряді і т. д.). Життя кожного з нас представляє безперервний процес психічної взаємодії між нами і іншими людьми. Тільки вночі, під час сну, цей процес дещо послаблюється.

Людське суспільство з цієї точки зору схоже на бурхливе море, в якому окремі люди, як хвилі, оточені собі подібними, постійно стикаються один з одним, виникають, ростуть і зникають, а море – суспільство – вічно вирує, хвилюється і не замовкає ... все сказане про суспільство людей певною мірою застосовні і до вищих тваринам, які живуть товариствами, стадами, групами. Таке в коротких рисах суспільство як предмет вивчення соціології. Таким чином, область явищ, досліджуваних останньою, обмежується світом людей і вищих тварин, що живуть в суспільстві собі подібних і знаходяться в процесі взаємодії. Обмежимося поки цим визначенням предмета соціології і перейдемо до характеристики її відділів. Ця характеристика допоможе нам в той же час усвідомити і способи підходу соціології до вивчення суспільства. Вся наука соціології може бути розділена на чотири головних відділи.

I. Перший відділ соціології становить *загальне вчення про суспільство*. Сюди увійде: визначення суспільства або соціального явища, опис його основних рис, аналіз процесу взаємодії, формулювання основних соціальних законів; сюди ж слід віднести і історію самої соціології, характеристику сучасних соціологічних напрямків і вчення про методи соціології. I

II. Другий відділ соціології становить *соціальна механіка*. Завданням цього відділу, найбільш важливого з усіх інших, служить вивчення закономірностей, які в суспільні явища. Як би не здавалася строкатою і барвистою суспільне життя, як би не сильні були в нас забобони на кшталт вільної волі людини, кожен з вас повинен з цими забобонами покінчити; якби дійсно свобода волі людини існувала, і якби хід суспільних явищ залежав від цієї, не пов'язаної причинними відносинами вільної волі, то, звичайно, ніяка наука, що вивчає суспільство, не могла б існувати і ставити своїм завданням вивчення причинних відносин в світі соціальних явищ. З іншого боку, досвід і факти показують, що законом причинності підпорядковані і вчинки людей, і

суспільне життя.

Ось чому соціальна механіка як частина соціології ставить перед собою завдання: а) розкладання складних суспільних явищ на прості елементи (подібно до хімії, яка розподіляє все складні тіла на обмежене число елементів); б) вивчення властивостей цих елементів і тих ефектів, які вони викликають в поведінці людей і суспільному житті; в) йдучи цим шляхом, соціальна механіка в кінцевому підсумку намагається зрозуміти весь механізм суспільного життя, розкрити його таємниці, зробити незрозуміле зрозумілим, складне – простим, випадкове – закономірним. Більше того, образно кажучи, вона хоче побудувати модель, яка була б цілком схожою на суспільство і закони явищ якої пояснювали б і закони суспільного життя.

III. Третім відділом соціології буде *соціальна генетика* (від "генезис" - значить походження і розвиток). Його зміст складають: 1) вчення про походження і розвиток суспільства і суспільних інститутів: мови, сім'ї, релігії, господарства, права, мистецтва і ін.; 2) вчення про основні історичні тенденції, що проявляються з поступальним ходом історії в розвитку суспільства і суспільних інститутів. Соціальна механіка досліджує і формулює закони статичні, які постійно і в усі часи проявляються в суспільному житті; соціальна генетика ставить своїм завданням формулювання законів історичних, тобто постійних ліній напряму, даних у часі і які виявляються з ходом історії.

IV. Четвертим відділом соціології буде *соціальна політика*. Цей відділ за своїм характером і цілями є чисто практичним, прикладною дисципліною. Його завданням є формулювання рецептів, визначення засобів, користуючись якими можна і треба досягати мети поліпшення суспільного життя і людини. Соціальну політику можна також назвати *соціальною медициною* або *ученням про щастя*. Подібно до того як з ростом фізико-хімічних і біологічних наук з'явилися чисто прикладні дисципліни (технологія металів, агрономія, медицина і ін.), які теоретично дані цих наук звертають на служіння людським цілям, так і соціальна політика, користуючись даними теоретичної соціології, може і повинна використовувати їх для практичного застосування в сфері

суспільного життя і цілях її поліпшення, коротше – в цілях зростання людського щастя, збільшення культурних цінностей і прискорення загальнолюдського прогресу. Такі основні відділи соціології і завдання останніх. [...]

§ 10. Загальна і спеціальна соціологія. Соціологія, подібно біології, яка ділиться на загальну і спеціальну (ботаніка, зоологія та ін.), і подібно економіці, яка також складається з загальної та спеціальної економіки (банківська справа і гроші, транспорт і сільське господарство), може бути поділена на загальну соціологію і спеціальну.

Загальна соціологія вивчає: а) родові властивості всіх соціокультурних явищ в їх структурних і динамічних аспектах, б) повторювані взаємозв'язку між соціокультурними та космічними явищами; власне соціокультурні та біологічні феномени; різні підкласи соціокультурних явищ. Загальна структурна соціологія вивчає а) структуру і склад родових соціокультурних явищ (подібно вивченню структури клітини як явища життя або атома у фізиці); б) основні структурні типи груп або інститутів, відповідно до яких диференціюється і стратифіціюється населення, і їх взаємини; в) основні структурні типи культурних систем і їх взаємини; г) структуру і типи особистості, що входять до складу соціальних груп і культурних систем.

Загальна динамічна соціологія досліджує: а) повторювані соціальні процеси, такі, як соціальний контакт, взаємодія, соціалізація, конфлікт, панування, підпорядкування, адаптація, амальгама, міграція, мобільність; далі, вона вивчає, як народжуються соціальні системи, як вони набувають і втрачають членів, як останні розподіляються в рамках всіх соціальних структур, як стають організованими або дезорганізованими і як всі ці процеси впливають на людей, в них залучених; б) повторювані культурні процеси - винахід, дифузія, інтеграція і дезінтеграція, конверсія і акумуляція культурних зразків і систем, їх вплив на формування особистості; в) ритм, темп, періодичність, тенденції до флуктуації в соціальних і культурних процесах, соціокультурні зміни та еволюція; г) відбуваються в людях повторювані

соціокультурні процеси. Тобто загальна динамічна соціологія досліджує, як і чому люди змінюються.

Спеціальні соціології. Кожна з них, по суті, робить те ж саме, але по відношенню до спеціального класу соціокультурних явищ, обраного для ретельного вивчення. Найрозвиненіші спеціальні соціології зараз це: демографічна соціологія, аграрна соціологія, урбан-соціологія, соціологія сім'ї, права, релігії, знання; соціологія війни, революції, соціальної дезорганізації; соціологія злочину і покарання (кримінологія); соціологія мистецтв; економічна соціологія і деякі інші. У схематичною формі головні розділи в соціології можуть бути представлені таким чином:

Загальна структурна соціологія	Загальна динамічна соціологія	Спеціальна соціологія
Теорія про: а) соціальні системи і скупчення; б) культурні системи і скупчення; в) особистості в їх структурному аспекті, в основних типах їх взаємовідносин	Теорія відображається у: а) соціальних процесах і змінах; б) культурних процесах і змінах; в) особистісних процесах і змінах, в їх типах, взаєминах, ритмах, тенденціях і причинних факторах	Теорія структури і динаміки відповідного класу соціокультурних явищ, що вивчаються в їх родових і повторюваних аспектах і відносинах

Сорокин П. Социальная стратификация и мобильность // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. / Пер. с англ. А.Ю. Согомонова. М., 1992. С. 19-20. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Запитання до тексту:

1. Поясніть авторське розуміння суспільства як предмету вивчення соціології
2. Назвіть основні відділи соціології за П.Сорокіним і охарактеризуйте їх
3. В чому відмінність між загальною і спеціальною соціологією? Назвіть підструктури загальної соціології та їх елементи.

Г.Спенсер

СОЦІОЛОГІЯ ЯК ПРЕДМЕТ ВИВЧЕННЯ

Глава третя

ХАРАКТЕР СОЦІОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

Користуючись цеглою, добре обпаленою, з рівними обрізами, муляр, навіть без цементу, виводить досить високу і стійку кладку. Але користуючись цеглою з поганого матеріалу, погано обпаленою, нерівною і розбитою, він не в змозі звести без цементу кладку такої ж стійкості і висоти. Робітник, що укладає гарматні ядра на доках, жодним чином не зможе укласти ці сферичні маси тіл так, як кладуться цеглини. І дійсно, є особливі, зовсім певні форми, в які вони можуть бути складені, – форми тетраедра, або піраміди з квадратною основою, або подовженою призмою в з'єднанні з пірамідою. В одну з цих форм вони можуть укладатися симетрично і стійко, але вони не можуть приймати форм з вертикальними або круто нахиленими боками. Якщо ж замість сферичних ядер потрібно скласти бруківку, з неправильними і тільки закругленими боками і різних величин, то неможлива ніяка безумовно стійка форма. Незв'язана купа каміння з невизначеними поверхнями і кутами – ось все, що може зробити працівник. Співставляючи всі ці факти і запитуючи, яку ж загальну істину можна з них вивести, ми бачимо, що ця істина полягає в наступному: характер складного тіла визначається характером складаючих його одиниць.

Переходячи від видимих, відчутних одиниць до тих одиниць, з яких, на думку фізиків і хіміків, складаються матеріальні маси, ми зустрінемо ту ж саму істину. Кожен так званий елемент, кожне з'єднання елементів, кожна нова комбінація цих сполук мають кристалічну форму. Хоча кристали і різні за величиною і можуть видозмінюватися через притуплення кутів і ребер і частково переходити з однієї форми в іншу, але все-таки тип будови кристала, як це видно з розколювання кристалів, залишається постійним: молекули кожного роду мають свої форми, в які і складаються, з'єднуючись в агрегати. І хоча в деяких випадках і буває, що речовина з'єднується в двох або більше

формах агрегації, але це пояснюється таким чином, що молекули приймають ці різні форми під впливом алотропічних і ізометричних змін. Відношення між молекулами і їх кристалічною формою таке постійне, що якщо дані два роди молекул, хімічні реакції яких виявляють в них близьку подібність природи, то можна бути впевненим, що форми їх кристалів також будуть близькі між собою. Одним словом, ґрунтуючись на даних фізики і хімії, можна позитивно стверджувати, що у всіх явищах, які представляються неживою матерією, природа одиниць обумовлює відому будову агрегатів цих одиниць.

Агрегати органічної матерії надають нам нове підтвердження цієї істини. Речовина кожного виду рослин або тварин виявляє схильність приймати будову, властиву цим рослинам або тваринам, – ця схильність переконливо доводиться в тих випадках, де умови для підтримки життя досить прості і де тканина не отримала такої закінченої будови, при якій можливим було б інше розташування. Постійно використовуваний приклад поліпа, кожна частина якого, якщо його розрізати на шматки, негайно ж приймає форму цілого поліпа і отримує будову і якість початкового, до поділу, дуже добре пояснює цю істину в царстві тварин. Між рослинами відмінним прикладом служать бегонії. Тут ціла рослина виростає з відрізка листка, всадженого в землю, а у *Begonia phyllomaniasa* ціла рослина виростає навіть з лусочок, що падають з листків і стебла, – факт, який показує, як і у прикладі з поліпом, що всюди окремі одиниці мають типом своїх агрегатів тип того організму, до якого вони належать; це нагадує нам і той загальний факт, що одиниці, з яких складаються зародки в тваринному царстві, мають схильність до родового типу агрегації.

Отже, якщо дано характер одиниць, то характер агрегату, який вони становлять, вже визначено надалі. Я кажу "характер", маючи на увазі, звичайно, існуючі риси і не включаючи випадкових. Характер одиниць робить необхідними відомі межі, в яких і повинен полягати характер агрегату. Обставини, які супроводжують агрегацію, значно змінюють її результати; але і тут все-таки залишається безсумнівною та істина, що ці обставини, які в деяких

випадках, можливо, знищують агрегацію, в інших випадках – затримують, а іноді більш-менш полегшують її, ніколи не можуть надати агрегатам характеру, неспівпадаючого з характером одиниць. Ніякі сприятливі умови не дадуть працівникові можливості з гарматних ядер вибудувати вертикальну стіну; ніякі сприятливі умови не змусять кухонну сіль, яка кристалізується в правильній системі, кристалізуватися як сірчано-натрієва сіль в ромбічній системі, ніякі сприятливі умови не додадуть відрізку поліпа можливості прийняти будову молюска.

Та ж сама істина виражається, більш-менш точно, і в соціальних агрегатах, в які з'єднуються нижчі тварини. Чи складають ці агрегати прості об'єднання чи щось наподібі союзу з поділом праці між його членами – все це безсумнівно визначається властивостями одиниць. Якщо дано будову і інстинкти істот, що звідси відбуваються, то зібрання, яке вони утворюють, неминуче представлятиме відомі риси; і зібрання, яка відрізняється такими ж рисами, ніяк не може бути складене з істот, що мають іншу будову та інші інстинкти.

Люди, виховані в тих поняттях, що для всесвіту існує один закон, а для людства – інший, звичайно, будуть здивовані пропозицією включити в це узагальнення і агрегації людей. А між тим та істина, що властивості одиниць визначають властивості утвореного ними цілого, очевидно, точно так само відноситься і до суспільств, як і до всього іншого. Загальний огляд племен і народів, які зникли і існують дотепер, показує досить ясно, що це так; а скорочений розгляд умов не менш ясно показує, що це і повинно бути так.

Залишаючи поки що осторонь окремі особливості племен і окремих особистостей, звернемо увагу на особливості, характерні для членів роду загалом, і розглянемо, як ці особливості повинні впливати на відносини членів, коли вони з'єднуються в суспільства.

Всі люди мають потребу в їжі і мають подібні потреби. У кожного з

індивідів рух супроводжується фізіологічною тратою, у кожного вона повинна бути винагороджена відомою кількістю їжі, щоб не подіяти шкоду; переходячи за цю межу або навіть раніше, вона викликає огиду. Кожен може піддатися тілесним ушкодженням від різноманітних фізичних причин, супроводжуваних болем, і всі індивіди можуть піддаватися болючим відчуттям позитивного або негативного характеру, які вони заподіюють один одному. Ось що говорив Шейлок, доводячи, що людська природа однакова як у євреїв, так і у Християн: "Хіба у єврея немає очей? Хіба у єврея немає рук, почуттів, прихильностей, страстей? Хіба він не харчується тією ж самою їжею, не отримує рани від зброї, не схильний до тих же хвороб, не лікується тими ж засобами, не зігрівається тим же влітку і не мерзне зимою, як і Християнин? Якщо ви нас вколете, хіба у нас не тече кров? Якщо ви нас лоскочете, хіба ми не сміємося? Якщо ви нас отруюєте, хіба ми не вмираємо? І якщо ви нам шкодите, хіба ми не будемо мстити? Якщо ми схожі на вас в усьому іншому, то будемо схожі на вас і в цьому".

Хоча все це і цілком уже без сумніву, що всі люди однаково володіють відомими основними якостями, все-таки ще не досить визнана та істина, що ці особисті якості повинні формувати відомі якості зібрань людей, що наскільки окремі особи, що складають одне зібрання, схожі своїми якостями на окремих осіб, які складають інші зібрання, настільки будуть схожі й самі зібрання, і що властивості одних зібрань будуть відрізнятися від властивостей інших настільки, наскільки окремі особи, що складають одне, відрізняються від окремих осіб, що складають інше. Однак, якщо і приймати це положення, яке стало майже аксіомою, то не можна заперечувати і того, що в кожному зібранні є група явищ, які природно розвиваються з явищ, представлених членами цього зібрання, є ряд властивостей агрегату, визначених низкою властивостей одиниць, і що відносини цих двох рядів складають основний матеріал науки.

Досить запитати, що було б, якби люди уникали один одного, як це роблять різні нижчі тварини, і буде очевидно, що сама можливість існування

суспільства залежить від відомих властивостей почуття (emotional property) окремої особи. Досить запитати, що було б, якби кожен індивід любив більше тих людей, які створюють йому більше страждань, щоб побачити, що суспільні відносини, якби вони були можливі в цьому випадку, були б абсолютно несхожі на ті суспільні відносини, які існували б при більшій прихильності кожної людини до тих людей, які приносять йому задоволення. Досить запитати, що було б, якби люди замість того, щоб вибирати найлегші шляхи для досягнення своїх цілей, вважали за краще досягати їх найважчими, і ми прийдемо до висновку, що в цьому випадку суспільство, якби воно могло існувати, дуже відрізнялося б від всякого відомого нам суспільства. І якщо, як видно з цих крайніх випадків, основні особливості суспільств визначаються основними особливостями окремих людей, і що всюди має існувати відповідність між особливим ладом і діяльністю людей.

Тому загальний принцип, що властивості одиниць визначають властивості агрегату, дає нам можливість прийти до висновку – повинна існувати соціальна наука, що характеризує відносини між ними з такою визначеністю, яка допускається природою явищ. Починаючи з типів людей, що утворюють невеликі і незв'язні суспільні агрегати, така наука повинна показати, яким чином особисті якості розуму і почуття роблять подальшу агрегацію неможливою. Вона повинна пояснити, яким чином незначні зміни в особистій природі, що відбуваються при змінених умовах життя, роблять можливими більш великі агрегати. Вона повинна простежити в декількох значних агрегатах за народженням суспільних відносин, регулюючих і діючих, в які вступають їх члени. Вона повинна вказати ті сильніші і тривалі суспільні впливи, які, певним чином видозмінюючи характер одиниць, полегшують подальшу агрегацію і подальшу відповідну складність суспільної будови. Вона повинна з'ясувати, які загальні риси, що визначають між спільними рисами людей, існують у суспільствах всіляких порядків; величин, починаючи від найменших і найпростіших і до найбільших і цивілізованих, які менш загальні риси, що відрізняють відомі групи суспільств, виходять з особливостей, що

відрізняють відомі племена людей, і які особливості кожного суспільства можна простежити відповідно до особливостей членів цього суспільства. У всякому випадку, головними предметами її вивчення повинні бути зростання, розвиток, будова і розвиток суспільного агрегату, як вони породжені взаємними діями окремих осіб, природа яких частково схожа з природою людей взагалі, частково з природою родинних племен і частково абсолютно виняткова.

Тлумачення цих явищ суспільного розвитку, звичайно, повинно бути виконане з належною увагою до тих умов, в яких знаходиться кожне суспільство, - умов, що зумовлюються його географічним положенням та його ставленням до сусідніх суспільств. Наводячи ці зауваження тільки для того, щоб запобігти можливим непорозумінням, ми хочемо тут сказати не те, що соціальні науки мають ті чи інші соціальні риси, а те, що якщо дані люди мають відомі властивості, то агрегати таких людей повинні мати відомі похідні властивості, які і складають головний матеріал науки.

Однак попередньо ми бачили твердження, що суспільні відносини між причинами і діями так заплутані, що передбачення є часто неможливим. Чи не застерігали нас проти необачності у виборі засобів для виконання того чи іншого бажання, без уваги до тих доказів, які так багато подаються минулою історією, що сили, приведені в дію, зазвичай дають такі результати, яких ніколи не можна передбачити. Чи не представляли нам прикладів, коли найважливіші причини були зумовлені такими силами, від яких їх ніхто не чекав? Якщо так, то яка ж може бути соціальна наука? Якщо Людовик Наполеон не міг передбачити, що війна, яку він розпочав, щоб не допустити об'єднання Німеччини, саме послужить засобом до цього об'єднання; якщо Тьєру двадцять п'ять років тому здалося б сном, який перевершує всі звичайні сни своєї безглуздістю, що в нього будуть стріляти з його ж власних укріплень, то яким же дивом можна формулювати суспільні явища у що-небудь, що наближається до наукового порядку?

Це складне становище, виражене в найбільш різкій формі, яку я тільки

можу підшукати, більш-менш чітко виникає в умах більшості людей, які пропонують соціологію, як предмет, який можна вивчати за науковими методами, з очікуванням результатів, що мають наукову вірогідність.

Механіка знаходиться тепер в такій фазі розвитку, якої не досягала ще жодна з абстрактних наук. Хоча її і не можна назвати досконалою, проте ж більша точність прогнозів, яку її закони дозволяють робити астрономам, показувала, як близька вона до досконалості; а дії майстерних артилеристів доводять, що ці закони, в застосуванні до земних рухів, допускають досить точні передбачення. Але приймаючи механіку типом високорозвиненої науки подивимося, що вона дозволяє нам передбачити і чого не дозволяє відносно певного конкретного явища. Нехай потрібно, наприклад, підірвати міну. Запитаємо, що буде з уламками речовини, підірваної у повітрі, і зазначимо потім, що саме можемо ми викори стати з встановлених динамічних законів? За звичайним спостереженням, яке передує більш точним спостереженням науки, ми знаємо, що всі уламки, піднявшись у повітря більш-менш високо, впадуть на землю, і що вони досягнуть землі в різних місцях обмеженого простору в різний час. Наука дозволяє нам сказати ще більше. З тих законів, якими визначається шлях планети або кинутого тіла, вона виводить ту істину, що кожен уламок буде описувати криву, що всі криві, відрізняючись індивідуально, специфічно будуть подібні одна з одною, що всі вони (якщо не брати до увагу відхилення, що відбуваються від опору повітря) будуть частинами еліпсів, з таким великим ексцентриситетом, що мало відрізнятимуться від парабол – принаймні, ті їх частини, які описуються в той час, коли тиск газів вже не прискорює рух уламків. Але хоча закони механіки і дозволяють нам зробити ці абсолютно правильні висновки, проте ми не в змозі почерпнути з них нічого більш конкретного щодо шляху, який приймуть окремі уламки. Як саме злетить у повітря ліва частина маси, що покриває порох, який хочуть запалити, – одним шматком або кількома? Чи злетить один шматок вище від другого? Чи будуть, а якщо будуть, то які саме, шматки кинуті маси зупинені в своєму русі навколишніми предметами, в які вони вдаряться? Всі ці

питання, на які не можна відповісти. Не можна відповісти не тому, що результати у чомусь не відповідали б закону, а тому, що не можна здобути тих даних, на яких повинні базуватися передбачення.

Отже, ми знаходимо, що відносно конкретного явища, досить складного, найточніша наука дозволяє робити здебільшого лише загальні передбачення, і тільки іноді – конкретні. Що ж з того, що це має місце і там, де причини і дії надзвичайно заплутані, і наука тільки що починає розвиватися? Цей контраст між загальним, що допускає передбачення, і частковим, що не допускає його, виявляється ще сильніше, коли ми перейдемо від цього, попереднього пояснення до пояснення, в якому аналогія ще ближча. Що сказати про майбутнє новонародженої дитини? Помре вона в ранньому дитинстві від якогось розладу? Або проживе трохи і помре від скарлатини або коклюшу? Буде у неї кір або віспа, і чи не помре вона від цього або іншого? На жодне з цих питань неможливо відповісти. Чи не впаде вона в один прекрасний день зі сходів, чи не попаде під колеса машини, чи не займеться на ній якимсь плаття, і чи не загине вона чи не постраждає від якого-небудь з цих випадків? На ці запитання також не можна відповісти. Дивлячись, як він лежить на руках у годувальниці, ніхто не може сказати напевно, чи буде дурною або розумною, хорошою чи зіпсованою людиною. Точно так само, якщо вона залишиться живою, неможливо передбачити ті випадки, які відбудуться з нею в зрілому віці – частково від його власної природи, частково – від оточуючих умов. Чи буде вона мати успіх в житті, який залежить від її мистецтва і працьовитості? Чи дозволять йому обставини досягнути цієї мети чи ні? Чи будуть різні випадковості заважати або сприяти її зусиллям? Все це питання, на які неможливо відповісти; значить, ті факти, які зазвичай вважаються біографічними, не допускають передбачення.

Звертаючись до абсолютно окремих фактів до фактів, менш приватних, які повинні увійти в життя цієї дитини, то знайдемо в числі quasi біографічних даних такі, де передбачення до певної міри можливі. Хоча розвиток здібностей відбувається в певних межах і в одному випадку настає рано, а в іншому –

надзвичайно пізно, проте цей розвиток йде в такому порядку, що дозволяє нам сказати, коли дитина ще до трьох років, – буде математиком чи драматургом; коли їй десять років – що вона не буде психологом, і нарешті, у ще не зрілому віці, – що у неї не буде широких політичних поглядів. Більше того, ми можемо зробити аналогічні передбачення і щодо душевної природи дитини. Ніхто не може сказати, одружиться вона чи ні; але можна сказати, якщо не з впевненістю, то з великою ймовірністю, що у відомий вік вона отримає схильність до шлюбу, хоча ніхто не може сказати, чи будуть у неї діти чи ні, але дуже ймовірно, що якщо будуть, то вона виявить певну частку батьківського почуття.

Потім, послідовно розглядаючи всю суму фактів, які відбуваються в житті цієї дитини по мірі того, як вона досягає зрілого віку, старіє і, нарешті, вмирає (ми залишимо осторонь всі біографічні і фактично біографічні факти, зовсім не допускаючи передбачення, або допускаючи лише часткове припущення), ми знайдемо інші класи таких фактів, які можливо передбачити заздалегідь, – деякі з них з більшим ступенем ймовірності, окремі – досить визначено, а інші – досить приблизно. Йдеться про факти зростання, розвитку, будови і відправлень.

Разом з любов'ю до особистих подробиць, яка знаходить інтерес в усьому мінливому в людському житті, існує звичка вважати не вартим уваги все постійне; таким чином, кажучи про майбуття дитини, нікому і в голову не приходить звернути увагу на всі життєві явища, яких неї буде достатньо, явища, які можна знати і які дуже важливо знати. Анатомія і фізіологія людини, якщо розуміти під цією назвою не одну лише будову і діяльність дорослої людини, а й прогресивний розвиток цієї будови і діяльності в продовж особистого розвитку, складають матеріал того, що кожен вважає за науку. Хоча і немає особливої точності в узагальненні одночасних і послідовних явищ, яке становить цю науку, хоча загальні істини щодо будови і порушуються випадковими винятками, як, наприклад, неправильні утворення, хоча аномалії у

процесах також не допускають абсолютного передбачення, хоча і значно змінюються межі, в яких може відбуватися розвиток зростання і будови, і буває значна відмінність між силою процесів і часом, коли вони відбувалися, пізніше ніхто не сумнівається в тому, чи біологічні явища, представлені людським тілом, можна організувати в знання, яке за своєю визначеністю буде науковим знанням в загальноприйнятому сенсі цього слова.

Отже, якби хто-небудь, наполягаючи на тому, що неможливо розрахувати майбутнє дитини з біографічного боку, і почав стверджувати, що дитина не є матеріалом для науки, не звертаючи ніякої уваги на те, що ми назвемо поки антропологією (хоча значення, що дається тепер цього слова, чи дозволяє вжити його в цьому сенсі), то він впав би в очевидну помилку – очевидну в цьому випадку тому, що ми кожен день можемо спостерігати відмінність між станом живого тіла і його діяльністю і всіма випадковостями, можливими при цьому.

Значить, як біографія відноситься до антропології, так історія відноситься до соціології – я маю на увазі історію, як вона зазвичай розуміється. Між словами і вчинками індивіда, які складають зазвичай історію його життя, і ходом його тілесного і розумового розвитку, будови і процесів існують такі ж відношення, як між розповіддю історика про дії і долі будь-якого народу і описом установ цього народу, що регулюють ті шляхи, якими поступово розвивалися будова і розвиток цих закладів. І якби було помилкою сказати, що не існує науки про людину, оскільки неможливо передбачити різних випадковостей її життя, то так само помилково було б сказати, що не існує науки про суспільство, оскільки неможливо передбачити ті випадковості, з яких складається зазвичай історія.

Зрозуміло, не можна сказати, що між особистим і суспільним організмом можна провести таку тісну паралель, що відмінні властивості в одному випадку можна визначати так само чітко, як і в іншому. Очевидно, процеси суспільного організму набагато невизначеніші, набагато більше залежать від мінливих і

ніколи цілком не повторюваних умов. Я хочу тільки сказати, що і в тому, і в іншому випадку за такими явищами людських дій, що не становлять матеріалу для науки лежать життєві явища, що представляють цей матеріал. Як в людині будова і діяльність, що роблять можливими ті її дії, про які говорить біограф, абсолютно так само і в народі є відома будова і діяльність, що роблять можливими ті дії, про які говорить історик і в обох випадках наука займається дослідженнями про походження, розвиток і занепад цієї будови і діяльності.

Суспільні організми, подібно організамам індивідуальним, повинні бути розділені за класами і підкласами, які хоча і не будуть мати такої ж визначеності і сталості, але матимуть такі подібності та відмінності, що їх можна буде розподіляти у великі групи, що різко відрізняються одна від одної, і в цих межах поділяти на менші, з менш різкими відмінностями. Отже, біологія відкриває відомі загальні риси в розвитку, будові і обов'язках, риси, з яких одні зустрічаються у всіх організамах, інші – у відомих великих групах, треті – у відомих підгрупах, які полягають в цих групах, точно також і соціологія повинна дізнатися закони суспільного розвитку, будови і діяльності і ті їх риси, з яких одні – закони загальні, інші – загальні для груп, і треті – закони окремі.

Дійсно, пригадуючи висновки, до яких ми прийшли раніше, очевидно, що якщо люди як суспільні одиниці мають деякі загальні властивості, то і суспільні агрегати повинні володіти загальними властивостями, подібні тим, які виявляються в природі деяких племен, повинні викликати такі ж подібності в природі націй, які з них відбулися: і що ті особливі риси, якими наділені вищі різновиди людства, повинні відобразитися у загальних спільних властивостях і в тих спільнотах, в які організуються ці різновиди.

Значить, будемо ми дивитися на це питання з абстрактної або з конкретної точки зору, ми прийдемо до одного і того ж висновку. Варто тільки поглянути, з одного боку, на різновидно-нецивілізованих людей і структуру їх племен, а з іншого – на різновиди цивілізованих людей і структуру їх націй, щоб переконатися, що цей висновок підтверджується фактами. Але, визнавши

таким чином *a priori* и *a posteriori* ці відносини між явищами особистої людської природи і явищами суспільної людської природи, ми не можемо не бачити, що явища людської природи складають матеріал для науки.

Для того, щоб точніше визначити поняття про соціальну науку, означене мною лише в загальних рисах, я приведу тут декілька істин такого ж роду, як і зазначені. Деякі з них відомі всім, інші ж я привожу не тому, що вони представляли якийсь особливий інтерес або важливість, а тому, що їх легше викласти. Моя мета – просто дати чітке уявлення про природу соціологічних істин.

Звернемо нашу увагу на той загальний факт, що поруч з суспільною агрегацією завжди йде відома організація. На найнижчих щаблях розвитку, де зібрання людей і дуже невеликі і дуже незв'язні, немає ні сильної підпорядкованості, ні центральної влади. Влада племінних родоначальників встановлювалися міцно тільки в ширших і більш зв'язаних агрегатах. Розвиток правлячої будови, що має якусь силу і до того ж достатньо постійну, є умовою, без якої неможливе скільки-небудь значне зростання суспільства. Диференціювання спочатку однорідної маси одиниць в частину координуючу і частину координовану є необхідним початковим кроком. Поруч з розвитком зростання суспільств відбувається розвиток координуючих центрів; ці центри, ставши постійними, в той же час робляться більш-менш складними. У невеликих племенах управління племінних начальників, звичайно нетривке, буває досить нескладним; але в міру того, як племена збільшуються чисельно, самі чи по собі, або через поневолення інших племен, починається розвиток і координуючого апарату, внаслідок приєднання до нього підлеглих урядових сил.

Хоча ці факти прості і знайомі, все-таки не слід випускати з уваги їх значення. Факт, що люди піднімаються до стану суспільної агрегації тільки за тієї умови, коли між ними встановлюється нерівність відносно влади, і що вони можуть діяти разом, як ціле, тільки за допомогою устрою, що забезпечує

покору, факт хоча і дуже звичайний, але тим не менш науковий. Це – первинна загальна риса в суспільних агрегатах, яка походить від такої ж загальної риси в їх одиницях. У соціології існує істина, яку можна порівняти з біологічною істиною, яка полягає у тому, що перший крок в утворенні якогось живого, вищого або нижчого організму, є відоме диференціювання, внаслідок якого периферична частина починає відділятися від центральної. І як з цієї біологічної істини є винятки, необхідні в найдрібніших без'ядерних частинках протоплазми, що становлять найнижчі істоти, так паралельно до них є винятки з соціологічної істини, які можна бачити в невеликих і не зв'язаних групах, що складаються з людей найнижчого типу.

У невеликих первісних суспільствах диференціювання керуючої і керованої частин буває не тільки нечітко встановлено, але і невизначено. Спочатку керівник племені відрізняється у своїх громадських обов'язках від інших дикунів тільки тим, що користується великим впливом. Він полює, виробляє зброю, працює і займається своїми домашніми справами абсолютно так само як і всі інші; на війні він відрізняється від інших воїнів тільки своїм переважаючим впливом, не перестаючи бути простим воїном. Разом з цією незначною відмінністю його військових і виробничих обов'язків від тих самих обов'язків інших членів племені існує лише незначна відмінність в політичних відносинах: судова влада виражається дуже слабо втручанням його особистого авторитету для підтримки порядку.

З розвитком суспільства, коли влада керівника встановлюється досить твердо, він більше не працює вже для засобів існування. Однак у виробничому відношенні він все-таки не відрізняється від інших членів панівного класу, який утворився в той час, коли влада глави племені ще не повністю встановилася, тому що він, як і інші, проводить виробничу працю через інших. Подальше поширення його влади також не супроводжується повним відділенням політичних обов'язків від виробничих, тому що, зазвичай, він продовжує регулювати виробництво і в багатьох випадках навіть торгівлю, зосереджуючи в своїх руках обмін товарів. Втім, з різновидів його управлінської діяльності

останню він насамперед перестає виконувати особисто. У виробництві рано виявляється прагнення до самоуправління, незалежність від впливу, яка все більше і більше зосереджується в руках керівника племені, як політичного і військового глави. Первинне соціальне диференціювання, помічене нами між керованим і виробничими частинами суспільства, супроводжується тепер відмінністю, яка вкінці стає дуже різкою між внутрішнім поділом цих двох частин: у виробничій частині згодом виробляються такі обов'язки, за допомогою яких координуються процеси виробництва, розподілу і обміну, між тим як координація виробництва продовжує здійснюватись колишнім шляхом.

Поряд з розвитком, яке робить помітним відділення виробничої частини від регулюючої, відбувається розвиток і самої регулюючої частини. Суспільні обов'язки керівника, який спочатку з'єднав в своїй особі царя, суддю, полководця і часто жреця, все більше і більше спеціалізується в міру того, як збільшується і ускладнюється саме суспільство. Залишаючись верховним суддею, він виконує правосуддя здебільшого через своїх помічників; він залишається але номінальною главою своєї армії, але дійсне управління все більше і більше переходить в руки підлеглих осіб; зберігаючи жрецьку першість, він насправді майже перестає виконувати обов'язки жреця; в теорії він вважається виконавцем і законодавцем закону, але в дійсності законодавство і управління все більше і більше переходять в інші руки. Таким чином, з першопочаткової координуючої сили, що не розділяє своїх обов'язків з іншими, розвивається кілька координуючих сил, між якими і розподіляються ці обов'язки.

Будучи спочатку дуже простими, кожне з цих обов'язків з часом підрозділяється на безліч частин і стає організацією – адміністративною, судовою, духовною або військовою, – організацією, яка вміщує в себе різні ступені і більш-менш різну форму зобов'язань.

Вважаю за потрібне вказати видозміни, які відбуваються в тих випадках, коли верховна влада не потрапляє в руки однієї людини (втім, на нижчих

щаблях суспільного розвитку ця форма не буває міцною). Я повинен ще сказати, що наведені вище загальні положення повинні прийматися лише з тим обмеженням, що в них, для більшої стислості і ясності, відкидаються відмінності в подробицях. Додамо до цього, що ми не маємо наміру виходити в своїх аргументах за межі цих початкових ступенів розвитку. Але не забуваючи, що без розробки цілої соціальної науки можна дати тут тільки найбільш загальний опис головних фактів, ми все-таки достатньо сказали, щоб показати, що в розвитку суспільних утворень можна часто помітити відомі загальні факти, абсолютно так, як можна помітити факти загальні і окремі в розвитку індивідуальних організмів.

Я поставлю тут ще одне питання, яке стосується до цієї області. Який зв'язок існує між будовою і зростанням суспільства? Якою мірою будова необхідно для зростання? Після якого пункту воно уповільнює зростання? В якому пункті воно зупиняє ріст? В індивідуальному організмі існує подвійний взаємозв'язок між зростанням і будовою; це відношення досить важко висловити з повною точністю. За винятком небагатьох нижчих організмів, що живуть в особливих умовах, ми майже про всі інші можемо сказати, що значне зростання неможливе без високої будови. Це доводиться всім високим царством з його безхребетними і хребетними типами. З іншого боку, між вищими організмами, і особливо між тими, які ведуть діяльне життя, помітне виразне прагнення до подальшого розвитку будови поряд із зупинкою росту. У той час, коли тварина вищого типу швидко зростає, його органи залишаються ще недосконало розвиненими, кістки частково хрящуватими, м'язи слабкими, мозок не має достатньої визначеності – подробиці всіх взагалі частин будови закінчуються тільки після припинення росту. Неважко зрозуміти, від чого існують саме такі відносини. Щоб молода тварина могла рости, органи повинні перетравлювати їжу, мати кровообіг, дихати, видаляти погані продукти і ін.; для цих обов'язків вона повинно мати досить досконалий канал, судинну систему та ін. Щоб бути в змозі добувати собі їжу, вона повинна поступово розвинути в собі необхідні здібності і властивості; для цієї мети їй необхідно

починати з тих своїх членів, почуттів і нервової системи, які вже були трохи розвинені. Але кожне збільшене зростання, вироблене за допомогою цих, частково уже розвинених органів, має супроводжуватися зміною і самих цих органів. Якщо вони достатньо відповідали раніше і меншому зростанню, то вже погано відповідають наступному, більшому зростанню. Звідси випливає, що вони повинні бути перетворені, вони повинні бути зруйновані і перебудовані. Очевидно, таким чином, що чим досконалішою є будова, тим більше перешкод виникає при її руйнуванні і перебудові. Кістки є прикладом того, яким чином долається це складне становище. Наприклад, у стегновій кістці хлопчика, між головною і циліндричною частинами кістки залишається місце, де початковий хрящ ще не закріпився і де приростанням нового хряща, в якому відкладається нова кісткова речовина, відбувається подовження кістки; те ж саме відбувається у відповідному місці на іншому кінці кістки. Повне закріплення в цих двох місцях настає тільки тоді, коли кістка перестає збільшуватися в довжину; і якщо ми уявимо собі, що могло б статися, якби кістка закріпилася по всій довжині перш, ніж закінчилося подовження, то побачимо, наскільки багато перешкод подальшому зростанню усувається таким способом. Те ж саме відбувається і в усьому організмі; хоча будова до певної межі і необхідна для подальшого зростання, але переходячи за цю межу, вона заважає зростанню. Наскільки необхідний цей зв'язок, ми побачимо це і на більш складному випадку, наприклад, на збільшенні якогось цілого члена. Величина і пропорційність частин кожного члена звичайно повинні знаходитися в певному відношенні до решти тіла. Дайте цьому члену надлишок обов'язків, і його сила і обсяг в невеликих межах зростуть. Якщо цей надлишок обов'язків починається в ранньому віці, то член може бути значно більший від своєї колишньої величини; якщо ж цей надлишок обов'язків починається в пізньому віці, то зміна буде менша; однак, ні в тому, ні в іншому випадку вона не буде дуже велика.

Розглядаючи, яким чином відбувається зростання члена, ми побачимо, чому це так. Більш діяльне виконання обов'язків викликає великий місцевий

приплив крові, і з плином часу для «винагороди» втрати утворюється нова тканина. Але місцевий приплив крові обмежений розмірами артерій, що приносять її; і хоча до певної міри більший приплив купується тимчасовим розширенням артерій, але подальше його збільшення за цією межею можливо тільки в тому випадку, якщо артерії будуть зруйновані і перебудовані. Такі зміни артерій повільно і відбуваються – не так повільно в дрібних периферичних артеріях і більш повільно у великих артеріях, з яких розгалужуються дрібні; тому що артерії більшої величини повинні змінюватися по всій своїй довжині, до місця розгалуження їх з великих, центральних кровоносних судин. Так само і канали, що виносять використані продукти, повинні піддатися як місцевим, так і центральним змінам. Нервові стовбури і центри повинні бути пристосовані до великих вимог до них. Крім того, при даній системі нутрощів занадто велика кількість крові не може постійно притікати до однієї частини тіла, не зменшуючи кількості крові, яка притікає в інші частини, тому необхідні такі зміни в будові, які зменшили б відволікання крові до цих частин. Звідси походить великий опір збільшенню розмірів органу, коли воно переходить за відому помірну межу. Таке збільшення не може відбуватися без руйнування і перебудови не тільки тих частин, які безпосередньо служать органу, а й всіх інших частин. Таким чином, повне прирівнення будови до одних вимог становить величезну перешкоду для прирівняння його до інших вимог, труднощі нових пристосувань зростають в міру того, як колишні пристосування робляться повніше.

Але чи можна застосувати цей закон до суспільного організму? Чи трапляється тут, що множення і кращий устрій установ, а також вдосконалення пристосувань, спрямованих для досягнення найближчих цілей, стає перешкодою для розвитку кращих установ і досягненню більш високих цілей в майбутньому? У суспільстві, як і в окремого індивіда, організація необхідна для зростання; за відомою межею подальше зростання не може відбуватися без подальшої організації.

Однак в цьому плані дуже важливо не випустити з уваги і другу частину розглянутої автором паралелі між суспільством і організмом, – що часто більш досконала організація того чи іншого органу не тільки не служить цілям прогресу, але навіть прямо-таки стає перешкодою на шляху подальшого розвитку. Це однаково має місце в розвитку як організму (див. вище приклад про стегнову кістку хлопчика), так і суспільства.

Однак є чимало причин підозрювати, що за цією межею організація побічно надає репресивну дію – що вона збільшує перешкоди для нових пристосувань, які потрібні для голого зростання і для більш досконалої будови. Немає сумніву, що агрегат, який ми називаємо суспільством, набагато пластичніший, ніж той індивідуальний живий агрегат, з яким ми його тут порівнюємо – в його типі набагато менше закінченості. Але все-таки очевидно, що цей тип постійно прагне до визначеності, і що кожне збільшення в його будові є разом з тим і кроком до більшої фіксації. Кілька прикладів покажуть, наскільки це справедливо стосовно матеріальної будови суспільства і до його установ, політичних та інших.

Приклади, можливо незначні, але абсолютно придатні для нашої мети, можна бачити в наших засобах пересування. Не зупиняючись на дрібних способах пересування в містах, з яких, однак, видно, що існуючі способи перешкоджають появі кращих, перейдемо прямо до залізниць. Зауважимо, яким чином невідповідно вузька колія (яка, будучи взята з марки коліс поштової карети, сама успадкована від колишньої системи пересування) стала непереборною перешкодою для пристрою кращої колії. Зауважимо також, що тепер, коли вже встановився тип вагона, для якого взірцем служила все та сама поштова карета (на деяких старих вагонах першого класу написано "tria juncta in uno") надзвичайно важко ввести більш зручний тип вагона, прийнятий згодом в Америці, де скориставшись нашим досвідом, не посоромилися скористатися і нашими кресленнями. Неможливо пожертвувати величезним капіталом, вкладеним у наш рухомий склад. Ввести вагони американського

типу поступово, щоб вони ходили разом з вагонами нашого типу, було б дуже важко, тому що у нас потяги безперестанку з'єднуються і роз'єднуються. Таким чином, ми мимоволі повинні утримувати у себе менш досконалий тип.

Інший приклад дає нам наша система каналізації. Запропонована років тридцять тому, як панацея проти різних санітарних зол, і введена силою закону в усіх наших великих містах, ця система не може бути замінена в даний час найкращою системою без величезних труднощів. Хоча вона, допомагаючи розкладанню в тих місцях, де немає доступу кисню і утворюючи таким чином неміцні хімічні сполуки, в багатьох випадках породжувала ті самі хвороби, яким мала запобігати, проте ж тепер неможливо і думати про введення тих способів, за допомогою яких можна нешкідливо і з вигодою очищати місто від нечистот. Навіть гірше – в той час, коли одна частина нашої санітарної адміністрації наполягала на введенні системи водостоків, за допомогою яких Оксфорд, Рідінг, Мейденгед, Віндзор і ін. заражають воду, яку повинен пити Лондон, інша частина нашої санітарної адміністрації протестує проти нечистоти води кажучи, що вона породжує хвороби (не помічаючи, однак, що ця нечистота створена нормами закону). І тепер потрібно буде переробити всю організацію, чому буде чинити опір колишня організація, поки ми дочекаємося чистого повітря і чистої води.

У кожному промислі існує встановлений порядок ведення справи, однак завжди очевидний який-небудь кращий порядок, але зміна сталої рутини представляє труднощі, якщо і непереборні, то все-таки дуже значні. Візьмемо, наприклад, книжкову торгівлю. В ті часи, коли пересилання листа коштувало шилінг і коли не існувало ще пошти для пересилання книг, утворилася організація оптових і роздрібних торговців, які брали на себе доставку книг від видавців до читачів; при цьому відомий бариш отримував кожен з цих агентів, і основний, і другорядний. Тепер, коли книгу можна замовити листом за півпенні, а переслати її можна за кілька пенсів, старе пересилання могло б бути замінене таким, яке зменшило б плату і знизило б ціну книг. Але інтереси

торговців роблять ці зміни практично неможливими. Оголошення з пропозицією вислати книгу прямо і поштою і за зменшеною ціною порушують інтереси торговців; вони не хочуть видати книги, і тим затримають її продаж більше, ніж вона могла б посилитися іншим шляхами. Таким чином стара організація, свого часу корисна, тепер перегороджує дорогу кращій організації. Книжкова торгівля являє ще один приклад. У той час, коли читаюча публіка була нечисленна і книги дорогі, утворилися бібліотеки для читання, які давали можливість читати книги, не купуючи їх. Спочатку нечисленні, місцеві і погано організовані, ці бібліотеки організувалися і збільшилися чисельно по всій країні: це призвело до того результату, що вимога книг для бібліотек стала головним попитом. При цьому порядку, як і при малому числі примірників для великої кількості читачів, ціна примірника необхідно повинна бути високою, щоб могли окупитися витрати для видання. І так як читаюча публіка звикла взагалі брати книги з бібліотек і, звичайно, не думає купувати їх, то вона все-таки брала б їх з бібліотеки і в тому випадку, якщо б книги стали значно дешевшими. Тому існуюча система розподілу книг в Англії, за винятком творів найпопулярніших авторів, не дозволяє нам застосовувати американську систему, яка, розраховуючи не на кілька бібліотек, а на велику кількість приватних покупців, робить великі видання за дешевими цінами.

Візьмемо ще приклад: наші освітні установи, добре забезпечені, підтримувані своєю славою і впливом тих, хто виховувався в них, наші училища, громадські школи і всі інші подібні заклади були дуже давно засновані, але, корисні свого часу, вони довго складали величезну перешкоду для вищої освіти. Підтримуючи старе, вони заглушали і стримували все нове. Навіть і тепер вони заважають освіті поліпшуватися за змістом і за методою. Заважають тим, що стають на перешкоді іншим, і частково тим, що роблять своїх вихованців нездатними розуміти, в чому полягає краща освіта. Ще більше таких прикладів можна витягти з освітньої організації пристосованої до навчання маси. Уже одна боротьба між секуляризмом та деномінаціоналізмом у навчанні могла б показати кожному, хто шукає більш широкого сенсу фактів,

що будова, яка пустила коріння в своєму суспільстві, яке придбало цілу армію найманих чиновників, які піклуються тільки про особистий добробут і підвищення, підтримуване духовними і політичними класами, ідеї і інтереси яких воно поширює, – є така будова, яку якщо й можливо змінити, то з тим більшими труднощами, чим вищий його розвиток.

Я вважаю, що цими деякими прикладами мені вдалося з'ясувати природу соціальної науки, ставлячи на вид одне з її питань. Що в суспільних організаціях, як і в індивідів, будова до певної межі буває необхідною для зростання – це очевидно. Що як в тому, так і в іншому випадках подальше продовження зростання робить необхідним руйнування і зміну будови, яка, таким чином, в цих межах стає перешкодою, – здається, також очевидним. Але чи правильно в тому і в іншому випадках, що завершення будови зупиняє зростання і утримує суспільство у тому виді, якого воно в той час досягло, – це питання, яке вимагає розгляду. Але і без відповіді на це питання мені здається досить очевидним, що воно належить до числа питань, які зовсім випускаються без уваги людьми, що розглядають суспільство зі звичайної, історичної, точки зору, і що воно належить тій самій соціальній науці, яка, на їхню думку, не існує.

Мені здається, що я вже чую від тих, чий мислительний напрямок мені добре знайомий, сумнів, чи варто думати про те, що відбувається між дикими племенами; яким чином з'являються у них керівники і лідери; яким чином виробничі обов'язки відокремлюються від політичних; в чому полягають початкові відносини керівних класів між собою; в якій мірі суспільна будова визначається душевною природою окремих особистостей, в якій мірі – їхніми ідеями і, нарешті, – умовами? Вічно зайняті тим, що вони називають "практичним законодавством" (під яким мають на увазі, умовне законодавство, що визнає лише найближчі причини і дії і не знає більш віддалених), люди цього сорту сумніваються, чи знадобляться до чого-небудь ті висновки, які має на увазі соціальна наука, якби ці результати і були досягнуті.

Звичайно, не можна поставити це вчення на один рівень з тим історичним

вивченням, яке так глибоко їх цікавить. Високе значення таких фактів, як генеалогія королів, долі династій і сварки дворів, стоїть поза будь-яким сумнівом. Чи була змова для умертвіння Амі-Робсарта складена самим Ланчестером і чи була королева Єлизавета його співницею; чи відповідало істині повідомлення короля Якова про порохову змову, – все це, очевидно, сумніви такого роду, які потрібно вирішити, перш ніж можна буде скласти якісь правильні висновки про розвиток наших політичних установ. Що Фрідріх I Пруський сварився зі своєю мачухою, запідозрив її в спробі отруїти його, втік до своєї тітки і, отримавши в спадок курфюрство, інтригував і давав хабарі, щоб отримати королівський титул; що через півгодини після його смерті син його, Фрідріх Вільгельм, розпустив весь придворний штат, а потім почав збирати гроші, зайнявся, головним чином, поповненням і навчанням своєї армії, зненавидів свого сина і почав погано з ним поводитися - всі ці та інші подібні факти про всі королівські династії в усі віки настільки важливі, що без них неможливо було зрозуміти прогрес цивілізації. Неможливо також обійтися без повного знання таких подій, як наполеонівські війни – його італійські перемоги і контрибуції, його віроломство щодо Венеції, його експедиція до Єгипту, його успіхи і спустошення в цій країні, невдача в Акрі і, нарешті, відступ; його різноманітні переговори, союзи, трактати і порушення цих трактатів, з усіма подробицями його походів до Німеччини, Іспанії, Росії та ін., з включенням відомостей про його стратегії, тактики, перемоги, поразки, вбивства та ін., хіба можливо без цих відомостей судити про те, які установи слід захищати і яким законодавчим змінам протирічити.

Однак віддаючи належне таким необхідним предметам, можливо, нелишнім буде звернути увагу і на природну історію суспільства? Можливо і можна було б отримати певне керівництво для політичної діяльності з питання: в чому полягає природний хід суспільного розвитку і який вплив матиме на нього та чи інша політика? Може виявитися, що не можна прийняти ніяких законодавчих актів, які б відповідали або не відповідали природньому процесу національного зростання і розвитку, і що про доцільність цих заходів можна

судити скоріше з цього остаточного зразка, ніж за приблизними зразками. Не заявляючи про великі домагання, ми в усякому разі, можемо очікувати, що якщо і існує якийсь зв'язок між тими змінами будови і результатами, на які наражається суспільство, то знайомство з цим порядком не може не відбиватися на наших судженнях про те, що прогресивно і що ретроградно, що бажано, що здійснено і що є утопією.

Цьому дослідженню ми і присвяtimo подальшу частину цієї праці. Знайдеться чимало важливих міркувань, на яких слід зупинитися перш, ніж приступити до вивчення соціології.

Спенсер Г. Социология как предмет изучения // Социология: хрестоматия : в 4 частях / Ред. А.М. Беспалов, М.М. Прудникова. – Бийск: Бийский педагогический государственный университет им. В.М. Шукина, 2008. - Часть 4. – С. 64-87. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Запитання до тексту:

1. Як Герберт Спенсер пояснює структуру суспільства? Які аргументи він наводить для підтвердження схожості біологічних і соціальних організмів?
2. В чому, на думку Г.Спенсера, полягає необхідність створення соціальної науки?
3. Який зв'язок існує між будовою і зростанням суспільства? Як його описує Г.Спенсер?

Черниш Н.Й.

СТАН СУЧАСНОГО ЗАГАЛЬНОСОЦІОЛОГІЧНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ: ГЛОБАЛЬНИЙ ДОСВІД І ЛОКАЛЬНІ СПЕЦИФІКАЦІЇ

Вже протягом довгого часу мені не дає покою характеристика української соціології 90-х років ХХ ст., яка належить одному з відомих вітчизняних вчених-теоретиків, нині, на жаль, покійному, докторові філософських наук, професору кафедри теорії та історії соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка В. Тарасенку. У своєму виступі на Всеукраїнській науковій конференції з проблем розвитку соціологічної теорії у

2001 р. він говорив: «Якщо за традиційною трирівневою схемою зобразити українську соціологію у вигляді української селянської хати, то остання справить враження недобудови та ще й із значними структурними перекосами: висока масивна призьба-фундамент, дуже низькі, короткі й тонкі стіни, відсутність даху. Проте є димар, який стоїть на фундаменті і з якого йде дим, що означає: в хаті хтось є, ще й розпалює піч...». [...]

У такий метафоричний спосіб (доречний для соціології сьогодення) він порівнював українську соціологію на порозі XXI ст. з напіврозваленою чи напівзведеною (на будь-який смак) хатою з переважанням у фундаменті прикладних досліджень, поодинокими теоріями середнього рівня та відсутністю загальної соціологічної теорії (як даху) після декількох років розвитку у незалежній Україні. Як привід для поміркованого оптимізму, В. Тарасенко бачить поміж стінами цієї хати височенький комин, з якого вгору здіймається дим; це, на його думку, має означати, що соціологічне життя в країні наразі нуртує. Пересічний український соціолог, на його думку, прагне не стільки до теоретизування, скільки до емпіричного об'єктивізму. У більш пізніх виступах В. Тарасенка його міркування набирають радикалізації у таких твердженнях: українська соціологія у багатьох питаннях хибує на теоретичну сліпоту й концептуальну безпорадність; їй бракує надійних макроструктурних уявлень як про минуле радянське, так і сучасне українське суспільство; у працях українських соціологів відсутня чітка типологізація українського суспільства; відчувається концептуальний дефіцит вітчизняної соціологічної думки тощо. [...]

Апофеозом такого змалювання стану української соціології на початку XXI ст. стає його відоме означення останньої: в цілому вона відрізняється зачатковим станом вищих, теоретичних «поверхів», «і без ризику і перебільшення її можна визначити як наукову соціологічну дисципліну з недобудованим інтелектом». [...]

Проте оскільки дим з комину таки здіймається, що є ознакою невтомної праці моїх колег за фахом, то жевріє надія, що диму без вогню немає і ось-ось

у добре поставленій хаті з'явиться той інтелектуальний дах, який надасть їй викінченого вигляду, де наша академічна спільнота почуватиметься комфортно на усіх рівнях будови, а всі її члени матимуть можливість плідно займатися кожен своєю «сродною» працею для вдячного суспільства. Чи така оптимістична візія справджується сьогодні, коли минуло понад 15 років від сумних міркувань знавця початків розвитку соціології у незалежній Україні, коли зняті будь-які ідеологічні табу і обмеження, коли перед соціологами відкритий простір нуртування світової соціологічної думки в усій її багатоманітності та доступ до відкритих баз чисельних емпіричних досліджень регіонального і глобального масштабу? Тому **метою цієї статті** є увиразнення сучасного стану теоретизування у світовій соціології взагалі та українській зокрема щодо розбудови загальносоціологічної теорії (включно з метатеоретизуванням) та окреслення відповідних глобальних трендів і локальних особливостей у цьому річищі.

Насамперед, слід зазначити, що еволюція загальносоціологічного теоретизування невпинно торує свій шлях мало не протягом усіх часів існування соціології, як самостійної академічної науки. У цьому перманентному русі можна виокремити загальні тенденції та локальні особливості. Спочатку варто хоча б у стислий спосіб з'ясувати перебіг формування загальносоціологічних теорій у різноманітних їхніх формах і масштабах. Можна виокремити кілька найважливіших сутнісних складових цієї еволюції, репрезентантами яких були і є переважно західні соціологи. Із самих початків соціологія в теоретичному плані являла собою генералізуючу дисципліну з виразним прагненням чіткого окреслення свого предметного поля. З цього приводу відомий французький наукознавець, спеціаліст у галузі методології соціальних наук, М. Доган зазначає, що соціологія як монодисципліна була єдиною лише на ранній стадії свого розвитку [...].

Згодом у ній відбувається процес дроблення чи фрагментації теоретичних уявлень щодо соціальної реальності та способів її вивчення; утворюються так звані бінарні (переважно опонентні) теоретичні пари на кшталт мікро- і

макропозицій, структуралістсько-агентнісного підходів тощо, представники яких розпочинають між собою запеклі дискусії з переходом інколи у відкриту конфронтацію. Це породжує ситуацію, яку багато аналітиків вважали кризою; вона була притаманна соціологічним баталіям кінця 1960-х – 1970-х рр. Інші науковці навіть при очевидній конфліктності всередині загальносоціологічного теоретизування вбачали в ній джерело поступу, який знайшов свій прояв у створенні низки інтегративних теорій кінця 1970-х – 1980-х рр., покликаних якщо не подолати, то хоча б мінімізувати попередні концептуальні розриви. Так, Д. Іванов вирізняє спробу суміщення в рамках однієї інтегративної теорії такого ґатунку трьох впливових теоретичних моделей: моделі структурації Е. Гіденса (1984), структурального конструктивізму П. Бурдьє (1980) та теорії комунікативної дії Ю. Габермаса (1981) [...]. Але в цілому інтеграційні інтенції виявилися поодинокими; соціологія, за виразом Дж. Рітцера, якому належить і перша праця в цьому річищі, і сам термін, дедалі більше стає мультипарадигмальною [...]

У рамках соціологічних парадигм (а згодом і метапарадигм) продовжується невпинне теоретизування на вищому рівні, що дає підстави тому ж Д. Іванову твердити, що ідея Дж. Рітцера про мультипарадигмальність соціології стала відправним пунктом нового різновиду загальносоціологічної теорії – метатеоретизування. [...]

І знову ж цей новий термін пропонує саме Дж. Рітцер, вперше у статті у 1990 р. А у п'ятому виданні своєї книжки “Сучасні соціологічні теорії” (2000) він запроваджує вже наступне широке поняття – “метасоціологія” – і зазначає, що це є рефлексивне дослідження фундаментальної структури соціології в цілому, а також різних її елементів, таких як:

- незалежні сфери дослідження;
- метапоняття;
- метаметоди;

власне метатеорії, аналіз яких і становить зміст його книги [...]

У цій же праці Дж. Рітцер вирізняє і характеризує три різновиди

метатеорій з такими позначками: Mu (від англ. understanding – розуміння), Mp (prelude – вступ) і Mo (overarching – узагальнення) за критерієм відмінностей у досягненні результату. Перший різновид – це метатеоретизування, як засіб досягнення більш глибокого розуміння певної теорії з метою кращого, більш глибокого розуміння вже існуючої теорії. *Другий різновид* – метатеоретизування, як *вступ до розробки нової теорії*, означає дослідження існуючої теорії для того, щоб створити нову соціологічну теорію. *Третій різновид* – метатеоретизування як *джерело підходів до узагальнення соціологічної теорії*, до створення метатеорії в сенсі зведення своєрідної арки над теоріями і парадигмами, об'єднуючи їх у такий спосіб (Рітцер Дж., 2002 – Л.Г.). У зазначеній праці Дж. Рітцера підкреслено, що виокремлені ним метатеорії є лише ідеальними типами і що у дійсності часто має місце перехрещування цілей метатеоретичних розвідок. Він вважає, що соціологи зазвичай здатні працювати з використанням одного чи двох типів метатеоретизування, але є серед них і такі, що займаються усіма трьома різновидами цієї праці; серед них Дж. Рітцер особливо вирізняє Дж. Александера. [...]

У західних наукових працях із соціології більш пізнього часу ідеї Дж. Рітцера знаходять своє плідне застосування та продовження. Їх автори наголошують, зокрема, на тому, що метатеоретизування існує практично в кожній науці зі своїми специфічними особливостями, відповідно до її предметного поля, але тільки у соціології, як генералізуючій науці, цей тип соціологічного мислення сьогодні превалує. Нині увиразнюють відмінності між соціологічним теоретизуванням і метатеоретизуванням у соціології: перше скероване на розуміння сенсів соціального світу, а друге – на розуміння сенсів соціологічного теоретизування тощо. Як і усі напрацювання в галузі соціологічної думки, ідеї та практики метатеоретизування мають своїх прихильників і опонентів (серед останніх, зокрема, дослідник довіри А. Папакостас) або ж тих, чії позиції є недостатньо чітко окресленими; в останньому випадку прикладом може слугувати постава відомого знавця

соціологічних теорій Дж. Тернера.

Що ж до ближнього зарубіжжя і локальних специфікацій, то певних успіхів у розробці проблематики загальносоціологічної теорії та метатеоретизування досягли російські соціологи, хоча після розпаду СРСР ситуація в соціологічній науці Росії та Україні була багато в чому схожа і дуже нагадувала Тарасенківську метафору із напівзведеною селянською хатою. Про останнє може свідчити оцінка розвитку російської соціології першої декади XXI ст., що міститься у праці “Історія соціології” за редакцією Г. Осіпова та В. Култигіна: “Найважливішою проблемою у розвитку російської соціології на сучасному етапі є суттєвий розрив між багатством накопиченого емпіричного матеріалу, певними досягненнями у розробці теорій середнього рівня і явно недостатнім осмисленням накопиченої первинної інформації на загальнотеоретичному рівні”. [...]

Знаковим для тих часів було й твердження Г. Татарової про “методологічну травму” пересічного російського соціолога. [...]

У добу існування СРСР центр розвитку радянської соціологічної науки був у Росії, конкретніше у Москві, і сьогодні російська соціологія претендує на роль лідера на цьому просторі. Але й там, як бачимо, наприкінці XX – на початку XXI ст. катастрофічно бракувало вагомих теоретичних знахідок, насамперед, в означенні російського суспільства як окремої макроєдиниці соціологічного аналізу й осмислення. Про це свідчать, крім слів В. Култигіна, висловлювання низки інших відомих соціологів Росії (передусім тих, хто не належить до “придворної” чи провладної соціології) стосовно стану розвитку теоретичної складової їхньої науки. Так, один з провідних російських соціологів цього табору В. Радаєв вважає, що соціологічне теоретизування в його країні часто нагадує “копирсання палкою у тумані” і є, по суті, псевдотеоретизуванням. [...]

І тут також, як бачимо, вживається метафора, та й ситуація схожа, рівно ж як і у висловлюваннях стосовно продукування соціологічної теорії в Росії іншого славетного російського соціолога В. Ядова. У статті “Для чого

потрібна сьогодні національна російська соціологія?” він, зокрема, підкреслює, що, звичайно, бажаним було б створення в Росії загальносоціологічної теорії, яка могла б бути визнаною професійним співтовариством як “гранд-теорія”, але в російському соціологічному співтоваристві не спостерігаються концептуальні рефлексії навіть про саме російське суспільство. [...]

Російські соціологи, як свідчать доступні мені публікації, визнають важливу, практично вирішальну роль Дж. Рітцера в окресленні суті і різновидів метатеоретизування і в той самий час додають своє, досить цікаве в науковому плані бачення проблеми.

Я б особливо виокремила вагомий доробок вже згадуваного Д. Іванова, який суттєво доповнює проблематику метатеоретизування внаслідок запровадження низки положень, що, на мій погляд, мають виразну наукову новизну. Д. Іванов услід за Дж. Рітцером тлумачить метатеоретизування як створення *загальносоціологічної теоретичної системи*, свого роду метатеоретичної арки над різноманітними, але близькими за тематикою підходами та парадигмами. Йдеться, насамперед, про запропоновану ним трикомпонентну типологію метатеоретизування з виокремленням стабілізаційного, трансформаційного та постколоніального типів. По суті, стабілізаційний тип є узагальненням трьох рітцерівських різновидів. На сучасному етапі еволюції соціології це стабілізаційне (рефлексивне за природою) метатеоретизування з метою раціоналізації та впорядкування зазначеного сегмента соціологічної науки є, на думку Д. Іванова, домінантним на сучасному етапі розвитку соціологічної науки.

Новаторським за характером можна вважати пропозицію виокремлення такого типу метатеоретизування, як *трансформаційне*, яке, на думку автора, у 1990–2000-х рр. стало альтернативним до стабілізаційного і водночас визначальним трендом у соціології цього періоду. Воно виникає на протигагу також постмодерністському дискурсу та пропонує нове бачення соціальної реальності через запровадження концептуальних інновацій щодо останньої на

основі імпорту до соціології евристичних метафор. До них Д. Іванов відносить такі метафори, як: “мережа”, “поток”, “мобільності”, “плинність”, “макдональдизація”, “травма”, “перформанс”, “іграція” тощо. Всім цим метафорам він надає статус нових концептуальних платформ теоретизування щодо гібридної і темпоральної об’єктності, яка тут існує в іншому режимі порівняно з позитивістськими уявленнями про соціальну реальність. Все це зумовлює потребу розвитку нового теоретичного підходу, який Д. Іванов іменує постконструктивізмом.

Нарешті, *третій новий тип метатеоретизування* (який так само можна вважати трансформаційним, але якісно іншого гатунку) починає бурхливо розвиватися в сучасних умовах; Д. Іванов називає його постколоніальним. Йдеться про відмінний від західного спосіб думання про соціальну реальність в її множинних формах незахідного стилю. Про постколоніальну теорію говорити ще завчасно; тут має місце, скоріше, інтелектуальний рух, скерований проти західного гегемонізму і водночас такий, що може слугувати альтернативним ресурсом розвитку глобальної соціології.

Вартою уваги та підтримки є також пов’язаність Д. Івановим типів метатеоретизування з різними образами соціальної реальності. Він узагальнює свої міркування з цього приводу таким чином: “Сучасний тренд метатеоретизування в соціології викликає зсув в уявленнях про соціальну реальність від ієрархічної множинності в дусі А. Шюца через процесуальність в дусі З. Баумана і Дж. Уррі до взаємопроникнення і доповнюваності”; останнє – з метафорою “додана (augmented) реальність”.

Серед інших доробків російських соціологів останнього часу зазначимо про важливі для порушеної проблематики напрацювання І. Девятко щодо міждисциплінарних витоків соціологічної метатеорії в її співвідношенні з предметними соціологічними теоріями, з одного боку, та з філософією соціальних наук, з іншого. [...]

Цією публікацією вона порушила той бік проблеми метатеоретизування в соціології, якого немає у попереднього автора, але з приводу якого існує

розлогий дискусійний простір, а це вже окрема тема, варта додаткового аналізу. Дещо з цієї дискусії представлено мною далі.

Представниця російської соціології В. Дудіна також пропонує своє бачення стратегій метатеоретизування в соціології та виокремлює три з них:

1) *інтегративну* (як виявлення загальної теоретичної логіки, стандартизація мови опису та (чи) розробку інтегрованої теорії);

2) *еволюційну* (в сенсі осмислення тенденцій і перспектив розвитку соціології у змінюваному соціальному та інтелектуальному контексті. Для неї характерним є виокремлення етапів, фаз, зсувів, зміщень у соціологічному знанні, картографування минулих досягнень, з точки зору виявлення наявного стану та перспектив розвитку соціології);

3) *перспективістську* (виокремлення незалежних одна від одної, внутрішньо впорядкованих і відносно герметичних конфігурацій – парадигм, науково-дослідних програм, моделей пояснення тощо). [...]

Ще одна російська дослідниця І. Троцук обирає дещо несподіваний аспект застосування метатеоретизування – в галузі аналізу текстових даних. Незважаючи на назву, виклад матеріалу її статті є значно ширшим і стосується проблеми метатеоретизування в цілому. Зокрема, ця дослідниця пише про три можливих формати метатеоретичного пошуку. Цей пошук може слугувати як:

– спосіб вивчення фундаментальної структури соціологічної теорії;

– інструмент концептуального впорядкування окремих її предметних областей;

– прийом систематизації тематично фокусованого категоріального апарату тощо.

У підсумку ця дослідниця виокремлює персоніфіковану низку завдань, які здатне вирішити метатеоретизування в соціології:

1) узагальнення (“інвентаризація”) накопиченого знання (Дж. Рітцер);

2) самопізнання дисципліни, з точки зору концептуальних моделей і методологічних підходів, що є в її арсеналі (П. Бурдьє);

3) “каталогізація” минулих досягнень для визначення теперішнього стану

соціології та перспектив її розвитку через пошук відповідей на запитання про суб'єкт, предмет і цілепокладання (П. Штомпка, М. Буравой);

4) подолання постмодерністського песимізму (щодо соціальної реальності. – *Н. Ч.*) та нездорової еkleктики (Д. Іванов); уточнення категоріального апарату та концептуальних засновків окремих предметних областей (І. Девятко). [...]

Отже, останнім часом в російській соціології простежується тенденція актуалізації проблематики метатеоретизування, яка знаходить вираз у розробці його типології та зміні відповідних способів розуміння соціальної реальності; у виділенні головних стратегій метатеоретизування; в увиразненні форматів метатеоретичного пошуку; в аналізі ролі міждисциплінарності у формуванні та функціонуванні соціологічної метатеорії; у висуненні завдань, що їх здатне вирішувати соціологічне метатеоретизування. [...]

Для радянської соціології була характерною зовнішня міждисциплінарність жорсткого типу із запозиченою від філософії марксизму концепцією матеріалістичного розуміння історії (історичним матеріалізмом). Саме вона слугувала загальною теорією в соціології часів існування СРСР і визначала зміст спеціальних і галузевих теорій, а також скерованість і тематику конкретних соціологічних досліджень. А отже, у стосунках філософії та соціології радянського періоду застосовувалась владна диктаторська вертикаль на чолі з марксистською філософією та цілковита підпорядкованість їй соціології. Ця загальна теорія вважалася єдиною можливою і єдиною вірною для вивчення суспільства, незалежно від “відомчої приналежності” конкретної соціогуманітарної науки. Про метатеоретизування та його результат – метатеорії тоді навіть не йшлося.

Структура соціологічного знання в цей період, як зазначалося, очолювалася загальною теорією – історичним матеріалізмом чи матеріалістичним розумінням історії, якій були прямо підпорядковані спеціальні та галузеві соціології або соціологічні теорії середнього рівня, які слугували методологічною основою емпіричних соціологічних досліджень.

Застосування будь-яких інших методологічних основ соціології часів існування СРСР було неможливим. Покоління радянських соціологів і викладачів суспільствознавчих наук звикли працювати в жорстких межах історичного матеріалізму (матеріалістичного розуміння історії), тому часто позірне заперечення марксистської соціологічної концепції після набуття незалежності насправді не спричинило її заміни іншими методологічними підходами через майже поголовну необізнаність з альтернативними способами розуміння та пояснення соціуму і його розвитку. Очевидно, з тих часів і ростуть коріння оцієї неподоланої дотепер нехоті чи фобії до теоретизування багатьох українських соціологів у ситуації методологічного хаосу, почався застій у розробці теорій вищого рівня, переважає питома вага прикладної соціології без вагомих теоретичних узагальнень отриманої соціологічної інформації, латентне чи відкрите сповідування ідей марксизму, необізнаність з доробками світової соціологічної думки сьогодення тощо. Все це врешті-решт зумовило перетворення української соціології на загумінковий, провінційного стибу придатак глобальної соціології, який не включають навіть до “бідного соціологічного Півдня” (М. Буравой). І якщо сучасній російській соціології нарешті вдалося перейти до обговорення потреби в якісно новій, відмінній від марксизму загальносоціологічній теорії, розвинути початки соціологічного метатеоретизування, то ситуацію в українській соціології в цілому можна умовно назвати “навздогінною” (як у випадку із сумновідомим означенням стратегії розвитку країни в цілому). Лише останнім часом в ній стали з’являтися напрацювання, головною темою яких є загальносоціологічна теорія чи метатеоретизування. Розглянемо в цьому ракурсі публікацій українських соціологів з 2017 р., бо саме тоді і з’явилися поодинокі праці у цій ділянці соціологічного знання.

Розпочну з публікації В. Пилипенка про соціологічне метатеоретизування у цілому та в Україні зокрема. Вартими уваги положеннями цієї наукової розвідки є такі:

- 1) кожна наука має свої метатеорії в сенсі теорій загального характеру,

які аналізують структуру, методи і властивості якої-небудь іншої конкретної предметної або об'єктної теорії, себто соціологія, як самостійна академічна наука, має свої внутрішні соціологічні метатеорії;

2) у трактуванні В. Пилипенка соціологічна метатеорія є аналогом загальної соціологічної теорії, чи то йдеться про структурування соціологічного знання за Р. Мертоном (1968), чи то за більш сучасним М. Едвардсом (2013). Хіба що у Р. Мертона цю структуру очолює загальна теорія, а у М. Едвардса – метатеорія;

3) в Україні проблематику соціологічної метатеорії (загальної теорії) почали до-сліджувати одразу після визнання піднесення ваги і значущості метатеоретизування у світовій соціології на зламі 1980–1990-х рр. Одразу після 1991 р. соціологія була інституціоналізована в Україні як самостійна наука, але внаслідок зречення істмату (матеріалістичного розуміння історії) утворився методологічний вакуум на найвищому рівні структури її соціологічного знання. Цей вакуум до 2000 р. намагалися заповнити метатеоретичними напрацюваннями світової соціологічної думки, працями Дж. Александера, Дж. Тернера, Р. Колінза, У. Уолеса та інших. Проте після 2000 р. ця проблематика перебуває радше на периферії уваги вітчизняних дослідників. [...]

Заслугою Ю. Яковенка та інших провідних українських соціологів можна вважати й те, що на самому початку резолюції III Конгресу САУ у тій її частині, яка стосувалася пропозицій, підкреслено потреби суттєвого удосконалення власного теоретико-методологічного інструментарію, валідації дослідницьких методик і вимірювальних інструментів, посилення аналітичної й прогностичної складової, а також зроблено акцент на важливості соціальної аналітики. [...]

Підкреслено, що нині значна кількість соціологів відмовилася від використання категорії “суспільно економічна формація”. Але на сьогодні механічну заміну категорій “формація” категорією “цивілізація” можна вважати, пишуть автори, малообґрунтованою і малопродуктивною; більш

доцільно вживати уточнене для сьогодення поняття “культурно-цивілізаційної системи”. [...]

У тих частинах книги, де містяться елементи загальносоціологічного теоретизування, мої колеги вживають поняття “метакатегорія” та “метафеномени”, що може бути свідченням їхнього наближення до роботи з мета-теоретизуванням і виділенням метапонять, але в цілому цю колективну монографію можна вважати патерном власне соціологічного теоретизування на відміну від мета-теоретизування в соціології, оскільки її зміст скерований на розуміння сучасного українського соціального світу.

Друга монографія написана в дещо іншому ключі. Визначу найголовніші, як на мене, прикметні риси цієї колективної праці соціологів Інституту соціології НАН України та Національного університету “Кієво-Могилянська академія”. По-перше, в ній визначено стан, в якому перебуває українське суспільство доби незалежності, – стан сингулярності (щоправда, з поділом його на колишню та “нову” сингулярність). Тобто від дескрипції, нарешті, здійснено підхід до концептуалізації та дефініціювання головного рядоутворюючого і похідних понять. По-друге, цей стан конкретизовано за назвою трьох основних сфер життєдіяльності соціуму: економіки, культури, політики (хоча у цій книжці автори дещо обмежили поле свого дослідження). По-третє, суголосно з моїм баченням ситуації сьогодення у світі, автори акцентують на протистоянні найпотужніших сил сучасності – глобалізації та сингуляризації у сенсі зростаючої ваги наснаги збереження відмінного, особливого, своєрідного (у попередній частині цієї статті мені довелося вживати термін “локальні специфікації”, хоча, як бачимо, існують різні варіанти для означення якщо не згасання переможної ходи глобалізації, то хоча б набрання могутності протилежними силами регіоналізації, локалізації, тої ж сингуляризації та їхніх дивних симбіозів і сполучень). По-четверте, приваблює звернення уваги авторів на тенденцію епістемологічної децентрації з різною пропорцією соціологічних універсалій і специфічних найменувань чи партикулярностей. По-п’яте, це одна з перших спроб дослідження масових

ментальних утворень в ситуації війни (нехай і гібридної, але безжальної і кривавої, як і будь-яка війна). Можна як завгодно довго називати інші, не менш важливі здобутки колективу авторів, але це, мабуть, справа уважних читачів, благо обидві колективні монографії є доступними в електронному режимі. У цілому мені здається, що остання з них, на противагу попередній, може бути віднесена за класифікацією Дж. Рітцера до такого різновиду метатеоретизування (що супроводжується побудованими на цій метатеорії технологіями емпіричного дослідження), як Мр, тобто як прелюдія до створення повноважної метатеорії сучасного українського суспільства. Для цього слід було б на основі поглибленого аналізу існуючих теоретичних напрацювань завершити у повному обсязі власну концептуалізацію.

Особливим випадком у контексті аналізу проблеми метатеоретизування слід, мабуть, визнати успішну участь у ХІХ Харчевських читаннях професора кафедри соціології Луганського національного університету А. Яковенка про головні соціальні перешкоди та складності метатеоретизування. На його думку, слід замислитися над парадоксами та суперечностями на шляху створення продуктивного і соціально-відповідального метатеоретизування та метатеорії, скерованої на формування хоча б мінімально малоконфліктних відносин, відносної гармонізації цих відносин. Водночас він визнає, що соціологи, як правило, є безпорадними в соціально-перетворюючому плані, коли найкраща теорія чи найвпливовіша метатеорія так і залишаються теоретичними побудовами, безкінечно далекими від соціальної дійсності і через незатребуваність суспільства, і через відсутність політичних сил, зацікавлених у реалізації таких інтенцій. Він також підкреслює, що фабула метатеоретизування означає важливість, насамперед, глобальних моральних принципів – відтак серед ключових слів статті дещо несподівано для соціологів зустрічаємо поняття етики. Думаю, ці міркування є гарним втіленням особливої соціальної постави та соціологічної чутливості автора, що є досить рідкісним явищем серед соціологів.

Залишилося додати кілька слів про те, що я вважаю своїм власним

невеличким доробком у річищі порушеної проблеми, оскільки ювілеї дають привід осмислення свого шляху у вибраній професії, своїх досягнень і прорахунків. У тому ж 2017 р. на шпальтах часопису “Соціологія: теорія, методологія, методи” було розміщено мою статтю “Соціологія сьогодення: тенденції та перспективи розвитку”, де йшлося про чотири виокремлених мною етапи розвитку світової соціологічної думки. Це був розширений варіант мого виступу на III Конгресі САУ (жовтень 2017 р.), тому що рамки такого роду виступів вимагають певної стислості викладу матеріалу. Думаю, що цю статтю можна вважати різновидом Метатеоретизування (або ж його еволюційної стратегії) зі спробою систематизації та класифікації різних етапів і проявів теоретичного будівництва всередині соціології.

Серед семи характеристик цих етапів я окремо виокремила еволюцію домінантної ознаки кожного етапу у вигляді такого ланцюжка:

- соціологія в ситуації дисциплінарної цілісності та відносної єдності, з низкою загальних соціологічних теорій;
- згодом її мультипарадигмальність і соціологічне метатеоретизування;
- далі міждисциплінарність та методологічні повороти;
- нарешті трансдисциплінарність з вищим щаблем метатеоретизування.

Але це означає потребу формулювання нових дослідницьких завдань, оскільки в обіг запроваджуються нові і нові концепти. Відповідно подаю свої зведені міркування про подальші напрями праці в галузі метатеоретизування та пов’язаних з ним проблем. Важливими для мене питаннями, що потребують дискусії та опрацювання, є такі:

1. Чи можна вважати загальну соціологічну теорію аналогом метатеоретизування? Які між ними існують взаємозв’язки і співвідношення?
2. Як сьогодні можна уявити структуру соціологічного знання?
3. Як співвідносяться соціальна філософія та загальносоціологічна теорія?
4. Чи є потреба розгляду питання нового обміну сенсами або, як тепер модно говорити, інтерфейсів соціології, соціогуманітарних і природничих наук?

5. Яким є статус методологічних поворотів у соціології останнього часу? Чи не загрожують вони існуванню соціології як такої?

6. Як розрізняються соціологічне метатеоретизування в умовах соціологічної мультипарадигмальності та в ситуаціях міждисциплінарності й трансдисциплінарності?

7. Як розуміти трансдисциплінарність і яким вбачається метатеоретизування в її умовах? Чи можлива в майбутньому одна арочна метатеорія як “єдина теорія про все”, як синтез усіх гілок наукового знання? І чи в цих умовах соціологія продовжить своє існування як самостійна академічна дисципліна?

І таких запитань у мене є ще багато, тому закликаю своїх колег до обговорень і дискусій з приводу проблем розвитку соціологічного теоретизування; перші кроки до цього вбачаю у пропозиції III Конгресу САУ проведення систематичних методологічних семінарів, що варто зробити обов’язково і невідкладно. Наразі ж узагальнюючу характеристику стану розвитку загальної соціологічної теорії та метатеоретизування в українській соціології можна представити так: ми знаходимося на самому початку постановки і розв’язання цієї проблеми (режим Mu) і з труднощами позбавляємося “радянської спадщини” в сенсі заміни соціологічної концепції марксизму новітніми загальносоціологічними теоріями та метатеоріями, здебільшого запозиченими. Латентні чи відверті прояви (пост)марксистських теоретизувань і невіра у можливість вироблення автентичної української загальної теорії та соціологічної мета-теорії є ще досить розповсюдженими. Але останні роки засвідчують появу низки праць із спробами якщо не вироблення альтернативної арочної метатеорії (пост)комуністичних країн, то бодай варіативних уявлень стосовно сучасного українського суспільства. Останнім часом відбуваються поодинокі прориви на початки другого етапу метатеоретизування, однак вони ще потребують належного концептуально-го оформлення.

Таким чином, ретроспективний огляд доступних мені наукових

публікацій стосовно стану і перспектив розвитку загальної соціологічної теорії та метатеоретизування уможлиблює такі *узагальнення*. Згідно з принципом зростання варіативності знання у цілому (за Ж. Піаже) та соціологічного знання зокрема, протягом кінця ХХ – початку ХХІ ст. відбулося радикальне ускладнення структури соціологічного знання на всіх його щаблях. Стосовно найвищого з них можна стверджувати про його поділ на дві гілки: наслідком загальносоціологічного теоретизування є створення так званих “гранд-теорій” (термін Р. Мілса) з розумінням сенсів соціального світу, а метатеоретизування в соціології – метатеорій, скерованих на розуміння сенсів соціологічних теорій. Щодо останнього, то світова соціологічна думка сьогодення, за виразом А. Яковенка, виявилася спроможною сформулювати та сформулювати сталий первинний базис метатеоретизування, оскільки у більшості випадків не мала ідеологічних чи політичних зон табу, на відміну від локальних соціологій (пост)комуністичних країн. Якщо використовувати термінологію Дж. Рітцера, то в глобальній соціології практично добіг кінця період М_и з множинністю поглиблених аналізів вже існуючих теорій, розгортається період М_р як закладення основ нової теорії з врахуванням сучасної інтеграції соціогуманітарного та природничонаукового знання, в той час як арочної мета-теорії, як змісту періоду М_о, ще не вироблено.

Головними тенденціями в цьому плані можна вважати:

1) тенденцію до стрімкого розширення кордонів соціології, її об’єкта і предмета з виходом за межі її традиційних сфер дослідження (особистість, група, суспільство, людство) та введення до зони соціологічних рефлексій феноменів штучної або не досліджуваної раніше реальності (віртуальної, доповненої чи доданої, штучного інтелекту тощо);

2) зумовлену цим тенденцію розвитку і плекання багатовимірної і багатофункціональної соціологічної рефлексивності гібридного характеру, здатної продукувати концепти і моделі складних саморегульованих систем глобального, регіонального і локального масштабу з віялом варіативних

можливостей їхньої реалізації та втілення у соціальній практиці;

3) тенденцію ускладнення структури соціологічного знання, насамперед, на найвищих його рівнях, з поділом на “великі теорії” щодо суспільства чи людства та на метатеорії щодо аналізу та синтезу соціологічного теоретизування;

4) тенденцію радикального ускладнення понятійно-категоріального апарату зі зростанням у ньому питомої ваги термінів-гібридів з обсягу соціальних, гуманітарних, технічних і природничих наук, із синтезуванням понять посткласичної та постнекласичної соціології;

5) тенденцію переходу від між- до трансдисциплінарності (як у переважній версії збереження дисциплінарних кордонів, так і у версії створення нових наук з ініціативи та за пріоритетної участі соціології), а також до появи відповідного вищого ґатунку метатеоретизування на засадах трансдисциплінарного синкретизму та холістського мислення;

6) тенденцію зростання числа методологічних поворотів (turns) і збільшення кількості дисциплін-гібридів як всередині соціологічного знання, так і у міждисциплінарному просторі;

7) тенденцію перенесення дослідницької уваги соціологів від переважно статичних до здебільшого динамічних і навіть реактивних трансформацій та перетворень соціуму тощо.

Якщо ж говорити про локальні специфікації соціологічного теоретизування на прикладах Росії та України, то, на мій погляд, спільним для них є перебування на початковій стадії метатеоретизування (хоча й з більшою, глибшою та масштабнішою його представленістю в російській соціології); збільшення дослідницької уваги до нових образів соціальної реальності. Відмінності ж полягають у тому, що:

– російські соціологи у своїй масі тяжіють більше до стабілізаційного, а українські – до трансформаційного типу метатеоретизування;

– в російській соціології плідно розробляють типології та класифікації метатеорій, стратегії й формати метатеоретичного пошуку, чого практично

немає в нашій соціології;

– в українській соціології, на відміну від російської, фактично відсутні дискусії з приводу загальної теорії та метатеоретизування, міждисциплінарності, методологічних поворотів. [...]

Черниш Н.Й. Стан сучасного загальносоціологічного теоретизування: глобальний досвід і локальні специфікації // Український соціум, 2018, № 1 (64). – С.19-35

Запитання до тексту

1. Як у метафоричний спосіб Н.Черниш пояснює стан української соціології на порозі ХХІ ст.?
2. Прокоментуйте еволюцію загальносоціологічного теоретизування в українській соціології
3. Приведіть приклади сучасного наукового розвою у цій ділянці соціологічного знання.
4. Які питання, на думку Н.Черниш, потребують дискусії та опрацювання в сучасній соціології?
5. Назвіть основні ознаки сучасної інтеграції соціогуманітарного та природничонаукового знання
6. В чому полягають локальні специфікації та відмінності соціологічного теоретизування на прикладах Росії та України?

В. О. Ядов

РОЗДУМИ ПРО ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЇ

Що є об'єктом і предметом наукового знання, чи співпадають вони? Ні, не збігаються, бо об'єкт будь-якої науки є те, на що спрямований процес дослідження, а предметна її область – ті сторони, зв'язки, відносини, складові об'єкта, які підлягають вивченню.

Об'єктом соціології, як і інших суспільних наук, є соціальна реальність, і тому соціологія – наука про суспільство. Але цього недостатньо для визначення її предмета. Це лише вказівка на об'єкт дослідження, який збігається з об'єктом інших суспільних наук, будь то історія, етнографія, демографія, право. Соціологія – наука про цілісність суспільних відносин, суспільство як цілісний організм.

Тут ми наближаємося до предметної області соціології, проте перервемо міркування для невеликого методологічного коментаря. Предмет науки не може бути стабільним. Він знаходиться в постійному русі, розвитку, становленні, як і сам процес пізнання. Його рух залежить від двох вирішальних факторів: прогресу самого наукового знання, з одного боку, мінливих потреб суспільства і соціального запиту – з іншого. У наукознавстві ці фактори стимулювали два підходи до вивчення процесу наукового розвитку – інтерналістський і екстерналістський.

При першому підході звертається увага на те, що предметна область науки змінюється або радикально, революційно в разі зміни самої наукової парадигми, основоположних принципів даної науки, або еволюційно, по мірі розвитку категоріального апарату, методів дослідження в рамках даної парадигми. При екстерналістському підході виділяються ті аспекти становлення предмета науки, які пов'язані зі змінами практичного інтересу, організації самої науки і ін. Обидва підходи однаково обґрунтовані і мають тенденцію до інтеграції в один, при якому когнітивні процеси розвитку науки (інтерналістська тенденція) розглядаються в контексті соціальних процесів (екстерналістська тенденція).

Очевидно, що соціологія не могла не зазнавати змін у визначенні своєї предметної області, бо остання як формувалася так і продовжує формуватися цілеспрямовано під впливом згаданих чинників. Саме цілепокладання виступає внутрішньою стимулюючою силою розвитку науки як будь-якої людської діяльності. Наука ж формує свої цілі як завдання власного розвитку і як завдання перетворюючі, тобто як саморозвиток знання і як практичне його застосування.

Друга наш теза така: предметна область соціології не є чимось застиглим і раз назавжди даним, вона неминуче змінюється. Тому в дискусії про предмет соціології слід усвідомити, що не який він, так би мовити, взагалі, але який зокрема на даному рівні розвитку світової і вітчизняної науки та в даних конкретно-історичних умовах.

[...]

Предмет соціології, як він вимальовується в європейській традиції, - дослідження цілісності соціального організму, його системності, який скріплюється або віруваннями і моральними цінностями, або розумним розподілом праці, суспільно корисних функцій, що забезпечує злагодженість всієї соціальної організації і заради чого суспільство створює необхідні для його нормального функціонування інститути власності, держави, права, освіти, релігії та ін. При цьому на перший план висувається надіндивідуальне в регуляції поведінки людини і людських спільнот, предметом дослідження стають деіндивідуалізовані структури соціальної організації. Ця традиція отримала згодом розвиток в теоріях структурно-функціонального розуміння суспільної системи Т. Парсонса і Р. Мертона.

Яким же буде і яким повинен бути предмет соціології як особливої галузі марксистського суспільствознавства в нашому розумінні, тобто з урахуванням і нашої культурної традиції, і сучасної соціальної практики, і того рівня, який досягнутий у розвитку соціологічного знання під кінець 80-х років ?

Який він – предмет соціології! Щоб підійти до визначення предмета соціології, треба знайти основне, ключове поняття цієї науки подібно до того, як, розмірковуючи про політичну економію, К. Маркс виділив головну її категорію – товар. Що виступає такою ключовою категорією в нашій науці?

Можливо, поняття суспільства? Ні, це занадто висока абстракція, що сама є підсумком багатоманіття визначень, скоріше, кінцевим пунктом аналізу, а не вихідним його моментом. Соціальна система? Так, поняття соціальної системи виступає ключовою соціологічною категорією у багатьох макросоціологічних теоріях. Саме в тих, де предмет дослідження – цілісність, стійкість соціального організму. Це поняття є основним в теорії структурно-функціонального аналізу суспільства і відповідно позначає головне в предметній області соціології: вивчення соціальних систем, їх цілісності і закономірностей функціонування.

Тим часом форми соціальної організації є формами буття соціального суб'єкта – соціальних спільнот, і саме соціальна спільність може розглядатися в

якості ключової, основоположної категорії соціологічного аналізу. Соціальна спільність в марксистському розумінні – такий взаємозв'язок людських індивідів, яка обумовлена спільністю їх інтересів завдяки схожості умов буття і діяльності людей, що складають дану спільність, їх матеріальної, виробничої та іншої діяльності, близькості їхніх поглядів, вірувань, їх суб'єктивних уявлень про цілі та засоби діяльності .

Поняття соціальної спільності представляється нам ключовим у визначенні предмета соціології, тому що містить вирішальну якість саморуху, розвитку соціального цілого. Це джерело – зіткнення інтересів соціальних суб'єктів, класів, інших соціально-суб'єктних утворень У подібній же мірі це дозволяє пояснити і стан стійкості, стабільності соціальних систем, організацій, інститутів, якщо вони відповідають загальному інтересу.

Будучи головним предметом соціологічного аналізу, соціальні спільності охоплюють всі можливі стани і форми буття людських індивідів в тому модусі їх існування, який представляє соціальну якість людини, її сутність, яка, за Марксом, є ансамбль суспільних відносин (останні проявляються в системі соціальних взаємозв'язків, взаємного обміну діяльністю). Всі відомі нам стійкі форми самоорганізації соціального суб'єкта – це спільності різного типу, що розрізняються просторово-часовими масштабами і змістом об'єднуючих їх інтересів. Це форми сімейної організації, поселень, соціально-класові і соціально-професійні, соціодемографічні, етнонаціональні і територіальні, державні спільності і, нарешті, людство в цілому, яке усвідомлює свої інтереси як єдина цивілізація в нескінченному всесвіті.

Поняття соціальної спільності охоплює і ті різновиди, які не мають жорсткої структурної організації, представляють дисперсну масу, що об'єднуються загальним інтересом в тривалому або короткому часовому просторі (наприклад, масовий рух, аудиторія видовища, натовп ...), а також малі недовготривалі групові утворення.

Виділення поняття «соціальна спільність» в якості основної категорії, і відповідно вказівка на серцевину предметної області соціології як особливої

науки про суспільство, дозволяє успішно поєднати макро- і мікросоціологічні підходи в розвитку науки, враховує і суб'єктно-діяльну компоненту соціального (масові процеси, соціальна взаємодія як прояв інтересів в фактично спостерігається поведінці людей) і загальні форми соціальної організації: культуру (системи цінностей, норм, зразків поведінки і взаємозв'язків в соціальних спільнотах), соціальні інститути, що забезпечують стійкість соціальних систем, соціальну структуру як впорядковану систему суспільного розподілу праці в сфері виробництва і пов'язану з цим систему відносин власності, влади і управління, прав і обов'язків, що утворюють соціальні спільноти індивідів, структуру соціальних функцій і рольових приписів в тій же мірі, як і соціоролевих очікувань, що фіксуються в культурі і субкультурах соціальних спільнот.

Спеціальне дослідження соціальних спільнот вперше (1887р.) зробив німецький соціолог Ф. Тьонніс, який виділив два типи таких спільнот: традиційну, доіндустріальну громаду і сучасне індустріальне суспільство. В якості головних особливостей традиційної громади він назвав обмежену спеціалізацію в поділі праці, підтримання спільноти на основі прямих особистісних взаємозв'язків, взаємодопомоги, регулювання цих відносин простими нормами моральності, вирішальний вплив релігійних цінностей і вірувань, домінування інституту спорідненості. У суспільстві ж панує тип взаємозв'язків, заснованих на раціональному інтересі, формальному праві, а також розгалужена спеціалізація в сфері праці та інших соціальних функцій, а основними соціальними інститутами виступають великі виробничі утворення, урядові установи, політичні партії і тому подібні форми соціально-функціональних організацій безособового характеру. Говорячи про соціальні спільноти, ми свідомо уникаємо поняття «суспільство» і тим більше «громадська організація». Російське слово «спільність» охоплює всі різновиди соціальних утворень, члени яких пов'язані спільним інтересом і знаходяться в прямій чи непрямій взаємодії.

Виділення соціальної спільноти як центральної ланки в предметній

області соціології найкращим чином відповідає сьогоднішньому соціальному запиту, об'єктивній суспільній вимозі аналізу суб'єкта суспільних перетворень, його інтересів і потреб, їх нинішнього стану і динаміки, спільності і відмінностей, єдності і протиборства. Коротше кажучи, це ставить в центр соціологічного аналізу ключові проблеми всієї системи суспільної організації, бо вона є не що інше, як організація різноманітних соціальних спільнот, соціальних суб'єктів, що реалізують свої інтереси в сьогоденні і в історичній перспективі.

Саме відмінність інтересів соціальних спільнот, перш за все класів, об'єднаних об'єктивним становищем і тому схожістю усвідомлених життєвих потреб, створює альтернативу історичного процесу, ставить соціум перед вибором того чи іншого шляху подальшого розвитку. Економічна і соціально-культурна ситуація в кожен даний момент історичного процесу – це та даність, яка містить потенційні можливості зміни лише одним способом, а саме – діями соціального суб'єкта, його активністю: спонтанною або цілеспрямованою, програмованою або непрограмованою.

Соціальну альтернативу створює вибір соціального суб'єкта, тобто його самоорганізація в діях на даному історичному відрізку буття.

Саме соціальні спільності як суб'єкти громадської структури, тобто живі, стражденні, діяльні або ж пасивні, інертні, що не усвідомлюють своєї ідентичності (спільності «в собі», але не «для себе») – найбільш важливий сьгодні предмет соціологічного пізнання.

Зі сказаного випливає: соціологія є наука про становлення розвиток і функціонування соціальних спільнот, соціальних організацій і соціальних процесів як модусів їх існування, наука про соціальні відносини як механізми взаємозв'язку і взаємодії між різноманітними соціальними спільнотами, між особистістю і спільнотами, наука про закономірності соціальних дій і масової поведінки. [...]

В якості самостійної галузі знання соціологія реалізує всі властиві суспільній науці функції: теоретико-пізнавальну, описову і прогностичну,

практично-перетворювальну, світоглядну і просвітницьку. Її головні прикладні функції полягають в об'єктивному аналізі соціальної дійсності: пізнанні глибинних закономірностей соціальних процесів і правдивому описі феноменології соціального життя, тобто наданні суспільству достовірної інформації про його стан на даний момент як реальний стан соціального суб'єкта з його особливими і різноманітними інтересами, поглядами, думками, ілюзіями і помилками, сподіваннями і надіями.

Завершуючи роздуми про предмет соціології, слід сказати, що дане вище визначення раціональне в тому сенсі, що адекватно відповідає сьогоднішньому стану наукового знання і соціальному запиту. Було б помилкою абсолютизувати це визначення, догматизувати його. Можливі й, напевно, потрібні інші підходи.

Ядов В. А. Размышления о предмете социологии // Социологические исследования. 1990. № 2. С. 3-16. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Сформулюйте об'єкт соціології як науки за В.Ядовим. Приведіть авторські аргументи такого визначення
2. Опишіть предметну область соціології за В.Ядовим
3. Приведіть авторське визначення поняття «соціальна спільність». Чим воно відрізняється від формулювань, приведених іншими науковцями-соціологами?
4. Які загальні форми соціальної організації В.Ядов включає до складу суспільства?

В.О. Ядов

ЯКИМ БАЧИТЬСЯ МАЙБУТНЄ СОЦІОЛОГІЇ

Юрій Миколайович Давидов, який запропонував свою періодизацію історії розвитку соціологічної думки, завершив її «сучасним» етапом. У наші дні цей етап можна було б назвати передсучасним. Найважливіші особливості сучасного етапу соціальних змін (інтенсивна глобалізація, наростання техногенних, природних і соціогенних ризиків) перешкоджають виконанню

макро-соціологічною теорією її генеральної функції – встановлення деякої закономірності соціальних процесів.

Найбільші досягнення в соціологічній теорії мали місце в період осмислення переломного моменту в розвитку європейської цивілізації від *Gemeinschaft* до *Gesellschaft*. То був час створення класичних парадигм, причому теорій цільних, струнких, внутрішньо несуперечливих, «красивих». І поряд з цим класики соціології, на відміну від соціальних філософів, прагнули «добудувати» свої концепції до рівня емпіричної перевірки їх положень. Спробуйте застосувати цей критерій до системної теорії Нікласа Лумана!

У посткласичній соціології «залізна клітка» соціальних структур рухнула, і натомість з'явився той суб'єкт, який виходить з ув'язнення і починає чинити «свавілля». У П. Бурдьє цього суб'єкта жорстко обмежують традиційні правила в найближчому життєвому просторі. У прихильників діяльнісного підходу, наприклад Е. Гіденса, агента стримує його минулий досвід в даних інституційних структурах, які окремі інноватори насмілюються переоблаштовувати (зауважимо, що далеко не завжди на краще для суспільства). Нарешті, автор книги «Текуча сучасність» бачить майбутнє зовсім позбавленим будь-яких структур.

Оптимізм, успадкований від мислителів епохи ренесансу, при історичному зсуві людської цивілізації до *Globalschaft* змінився крайнім песимізмом теоретиків глобальних ризиків. Нині ми підійшли до межі, за якою соціологічне теоретизування в масштабі, що перевищує «тут і зараз», представляється і зовсім сумнівним. Добре відома позиція прихильників постмодерністського проекту: наратив – так, теоретизування – ні. На всесвітньому соціологічному конгресі минулого року соціологічний лексикон збагатився терміном «турбулентний соціум», а тема майбутньої щорічної конференції Європейської соціологічної асоціації позначена так: «Соціальні відносини в нестабільному суспільстві».

У підсумку ми приходимо до висновку, що соціологія знаходиться на черговому повороті, вектор змін в проблематиці цілком визначився. Головні

його риси видаються такими. У гранд-теорії треба очікувати подальших корекцій глобалістських концепцій з більш адекватною «прив'язкою» до особливих континентів, культур, товариств. Ідея геолокальності (Робертсон) загальноприйнята. Я вважаю, що її можна розширити до глобально-локально-анклавних.

Слід очікувати новацій в методології компаративних міжкраїнових досліджень, яка є далеко не бездоганною. Будемо сподіватися, що в розвитку ризико-теоретизування соціологія наблизиться до стану більшої зрілості, коли у співпраці з іншими дисциплінами навчиться розраховувати баланс здобутків та втрат від різного роду інновацій. Це було б відкриттям «нобелівського рівня» з огляду на його практичну цінність для осіб, котрі приймають рішення.

Безумовно зміцниться зрушення проблематики емпіричних досліджень в сторону вивчення локальних спільнот різного масштабу. Тематика міжнародних журналів – тому свідчення. У цьому ж напрямку відбувалися дискусії на останньому Всесвітньому конгресі соціологів, де провідні доповідачі закликали покінчити з «засиллям Заходу» і відкрити широку дорогу соціології країн Азії, Африки, Латинської Америки. Два простих пояснення. *Перше* – темпи соціальних трансформацій наростають, різні спільноти в країнах Півночі і Півдня по-різному адаптуються до змін. *Друге* – множинність модернізацій, що сьогодні очевидно. Зрушення в цьому напрямку передбачає подальше розширення застосування якісної методології реєстрації даних і відповідної концептуалізації в логіці дослідження життєвих світів і повсякденності.

Слід очікувати і значного збагачення дослідницьких технологій. Онлайніві опитування, рефлексивні моніторинги, відеозйомка кишеньковим апаратом випадкового спостерігача, викладена в мережі, – вже факт. Так звані супутні технології (в реєстрації і обробки даних) – один з раніше відсутніх напрямків.

Соціологія безумовно вступила в якісно іншу фазу розвитку.

Социология Ядова: методологический разговор. [Избранные труды В.А. Ядова] / ФНИСЦ РАН; Ред.-сост., авторы предисл.: Е.Н. Данилова, Л.А. Козлова, П.М. Козырева, О.А. Оберемко. М.: Новый хронограф, 2018. — 944 с. 399-402

Питання до тексту

1. Назвіть особливості сучасного етапу соціальних змін, визначені В.Ядовим. Як вони за впливають на макросоціологію?
2. Які новації слід очікувати у методології соціології?
3. Чим зумовлені зміни у розвитку емпіричних досліджень?
4. Прокоментуйте ідеї В.Ядова щодо вдосконалення дослідницьких технологій соціології

Тема 2. Історія становлення та розвитку соціології

П.Бергер , Т.Лукман

СОЦІАЛЬНЕ КОНСТРУЮВАННЯ РЕАЛЬНОСТІ

Вступ

Проблема соціології знання

Основні положення аргументації цієї книги містяться вже в її назві та підзаголовку: реальність соціально конструюється, і соціологія знання повинна аналізувати процеси, за допомогою яких це відбувається. Її ключові терміни – «реальність» і «знання» – терміни, які використовуються не тільки у повсякденній мові, але і в філософській традиції, яка має тривалу історію. Зараз немає потреби обговорювати семантичні труднощі повсякденного чи філософського використання цих термінів. Для наших цілей достатньо визначити «реальність» як якість, властиву феноменам, мати буття, незалежне від нашої волі і бажання (ми не можемо «від них звільнитися»), а «знання» можна визначити як впевненість в тому, що феномени є реальними і володіють специфічними характеристиками.

Саме такий (можна сказати, спрощений) сенс вкладають в дані терміни і пересічна людина, і філософ. Звичайна людина живе у світі, який є «реальним» для неї, хоча і не всі його аспекти «реальні» для неї в рівній мірі і вона «знає», хоча і з різним ступенем впевненості, що цей світ має ті чи інші характеристики. Звичайно, філософ буде ставити питання щодо граничного статусу як «реальності», так і «знання». Що є реальним? Звідки це відомо? Це

одне з найбільш стародавніх питань не лише суто філософського дослідження, але і людського мислення як такого. Ймовірно, саме тому вторгнення соціолога на освячену віками інтелектуальну територію викличе подив у звичайної людини і лють у філософа. Тому важливо з самого початку як пояснити сенс, в якому ми використовуємо ці терміни в контексті соціології, так і те, що у нас немає ніяких претензій на вирішення соціологією цих старих філософських питань.

Якби ми збиралися педантично дотримуватись своїх аргументів, то, вживаючи вищевказані терміни, кожен раз повинні були б давати їх в лапках, що є стилістично зайвим. Однак вживання лапок – ключ до розуміння того, як ці терміни вживаються в соціологічному контексті. Можна сказати, що соціологічне розуміння «реальності» і «знання» знаходиться десь посередині між розумінням їх пересічною людиною і філософом. Пересічна людина зазвичай не ускладнює себе питаннями, що для неї «реально» і що вона «знає», до тих пір, поки не стикається з проблемою того чи іншого роду. Вона вважає свою «реальність» і своє «знання» самі собою зрозумілими. Соціолог не може зробити цього хоча б тільки внаслідок розуміння того факту, що рядові люди в різних товариствах вважають самі собою зрозумілими абсолютно різні «реальності». Завдяки самій логіці своєї дисципліни соціолог змушений питати – якщо не щось інше, – чи не можна пояснити різницю між двома «реальностями» величезними відмінностями цих двох товариств.

З іншого боку, філософ в силу своєї професії змушений нічого не приймати на віру і прагнути до досягнення максимальної ясності щодо граничного статусу того, що пересічна людина вважає «реальністю» і «знанням». Інакше кажучи, філософ прагне вирішити, де лапки потрібні, а де їх можна спокійно опустити, тобто відокремити обґрунтовані твердження про світ від необґрунтованих. Зрозуміло, що соціолог не може цього зробити. Якщо не стилістично, то логічно соціолог повинен мати справу з лапками.

Наприклад, пересічна людина може вважати, що володіє свободою волі і тому «відповідає» за свої дії, водночас не визнаючи цієї «свободи» та

«відповідальності» за дітьми і лунатиками. Філософ будь-якими доступними йому методами буде досліджувати онтологічний і епістемологічний статус цих понять. Чи вільна людина? Що таке відповідальність? Які межі відповідальності? Як можна все це знати? І тому подібне. Немає потреби говорити, що соціолог знаходиться не в тому положенні, щоб давати відповіді на ці питання. Однак що він може і повинен зробити – так це запитати, як виходить, що поняття «свобода» вважають само собою зрозумілим в одному суспільстві, але не в іншому, як «реальність» цього поняття підтримується в одному суспільстві і, що ще цікавіше, як ця «реальність» може бути один раз загублена індивідом або усім колективом.

Таким чином, соціологічний інтерес до проблем «реальності» і «знання» пояснюється, насамперед, фактом їх соціальної відповідності. Те, що «реально» для тибетського монаха, не може бути «реальним» для американського бізнесмена. «Знання» злочинця відрізняється від «знання» криміналіста. Звідси випливає, що для особливих соціальних контекстів характерні специфічні агломерати «реальності» і «знання», а вивчення їх взаємозв'язків – предмет відповідного соціологічного аналізу. Так що потреба в «соціології знання» виникає одразу, як тільки стають помітними відмінності між товариствами в розумінні того, яке знання вважається в них само собою зрозумілим. Окрім того, дисципліна, яка називає себе так, повинна вивчати ті способи, за допомогою яких «реальності» вважаються «пізнаними» в тому чи іншому суспільстві.

Іншими словами, соціологія знання повинна мати справу не тільки з емпіричним розмаїттям «знання», існуючим в різних людських суспільствах, але і з процесами, за допомогою яких будь-яка система «знання» стає соціально визнаною в якості «реальності». Згідно з нашою точкою зору, соціологія знання повинна вивчати все те, що вважається в суспільстві «знанням», незважаючи на обґрунтованість або необґрунтованість (за будь-яким критерієм) такого «знання». І оскільки будь-яке людське «знання» розвивається, передається і зберігається в соціальних ситуаціях, соціологія знання повинна спробувати

зрозуміти процеси, за допомогою яких це відбувається і в результаті чого «знання» стає цілком зрозумілою «реальністю» для пересічної людини. Інакше кажучи, ми вважаємо, що соціологія знання має справу з аналізом соціального конструювання реальності. Таке розуміння сфери власне соціології знання відрізняється від того, що зазвичай вважали предметом дисципліни те, що цю назву носять уже сорок років. Тому, перш ніж ми почнемо виклад своїх поглядів, було б корисно кинути хоча б побіжний погляд на попередній розвиток цієї дисципліни і пояснити, у чому і чому ми змушені відхилитися від неї. Термін «соціологія знання» був введений у використання Максом Шелером. Це було в 1920-ті роки, у Німеччині, а Макс Шелер був філософом. Три ці факти дуже важливі для розуміння генезису та подальшого розвитку нової дисципліни.

Соціологія знання виникла у філософському контексті і в певній ситуації інтелектуальної історії Німеччини. Хоча нова дисципліна згодом була вміщена у власне соціологічний контекст, особливо в англomовному світі, вона продовжувала стикатися з проблемами тієї інтелектуальної ситуації, в якій виникла. В результаті соціологія знання залишалася периферійною дисципліною серед більшої частини соціологів, що не розділяли тих проблем, які хвилювали німецьких мислителів у 20-ті роки ХХ століття. Найбільше це стосувалося американських соціологів, які дивилися на цю дисципліну, головним чином, як на маргінальну спеціальність з притаманними їй європейськими особливостями. Важливіше, однак, те, що у взаємозв'язку соціології знання з початковими її проблемами бачили *теоретичну слабкість навіть ті, хто відчував інтерес* до цієї дисципліни. Як її захисники, так і більш або менш байдужі до неї соціологи дивилися на соціологію знання як на свого роду соціологічне тлумачення історії ідей. Це призвело до більшої короткозорості у відношенні до потенційної теоретичної значущості соціології знання. Існували найрізноманітніші визначення сутності і сфери соціології знання, і можна було б сказати, що історія цієї субдисципліни була тим самим історією різних її визначень. Однак, на загальну думку, предметом соціології знання є

взаємозв'язок людського мислення і соціального контексту, в рамках якого він виникає. Так що можна сказати, що соціологія знання являє собою соціологічний фокус набагато більш загальних проблем, а саме *екзистенціальної детермінації мислення як такого*. Хоча тут в центрі уваги соціальний фактор, теоретичні проблеми подібні до тих, які виникають в тих випадках, коли передбачається, що людське мислення детерміноване іншими факторами (історичними, психологічними, біологічними). Всі ці випадки об'єднує спільна проблема, в якій мірі мислення залежить чи ні від можливих детермінуючих факторів.

Ймовірно, корені цієї важливої для сучасної німецької філософії проблеми ведуть до досліджень історичної школи, яка була одним з найвидатніших інтелектуальних здобутків Німеччини ХІХ століття. Завдяки зусиллям науково-історичної школи і методу, який не має рівних ні на одному з етапів інтелектуальної історії, минуле виявилось для сучасної людини «відтвореним справжнім» з дивовижним розмаїттям форм мислення. Важко заперечувати вимогу німецької школи до вихідної позиції цього підприємства. Тому не дивно, що теоретична проблема, піднята пізніше, найбільш глибоко була відчутна в Німеччині. Проблему цю можна визначити як запаморочення від відносності. Епістемологічний вимір цієї проблеми очевидний. На емпіричному рівні це означає дослідження – настільки ретельне, наскільки можливо – конкретних взаємозв'язків між мисленням і його історичним контекстом. Якщо ця інтерпретація вірна, то соціологія знання піднімає проблему, спочатку поставлену історичною школою – звичайно, в більш вузьких рамках, але, по суті, виявляючи інтерес до тих самих питань.

Ні в широкому, ні у вузькому сенсі ця проблема не нова. Розуміння того, що цінності і світогляд мають соціальне походження, можна знайти вже в античності. Принаймні, починаючи з епохи Просвітництва це розуміння стає головною темою сучасного західного мислення. Можна було б навести вагомі аргументи на користь ряду «генеалогій» для головної проблеми соціології знання. Навіть можна було б сказати, що ця проблема вже міститься в

знаменитому вислові Паскаля: те, що є істинним по одну сторону Піренеїв, помилкове – по іншу. Однак безпосередніми інтелектуальними попередниками соціології знання є три напрямки німецької думки ХІХ століття – марксизм, ніцшеанство і історизм.

У Маркса бере своє походження основне положення соціології знання про те, що соціальне буття визначає людську свідомість. Було багато суперечок з приводу того, яку саме детермінацію Маркс мав на увазі. Однак безперечно, що «боротьба з Марксом», яка була характерна не тільки для соціології знання на початковій стадії її розвитку, а й для «класичного періоду» соціології взагалі (особливо яскрава в роботах Вебера, Дюркгейма, Парето), насправді була здебільшого боротьбою сучасних марксистів з помилковою інтерпретацією Маркса. Це твердження здається ще більш достовірним, коли подумаєш про те, що лише в 1932 році була заново відкрита дуже важлива робота Маркса «Економіко-філософські рукописи 1844 р.». І лише після другої світової війни стало можливим повністю оцінити значення цього відкриття для розуміння Маркса. Як би там не було, соціологія знання успадкувала від Маркса не тільки найбільш глибоке формулювання її центральної проблеми, але також кілька її ключових понять, серед яких особливо слід відзначити такі поняття, як «ідеологія» (ідеї як зброя соціальних інтересів) і «хибна свідомість» (мислення, відчужене від реального соціального буття мислячого).

Особливе враження на соціологію знання справили поняття Маркса «субструктура / надструктура». Навколо правильної інтерпретації цих Марксових понять розгорілася бурхлива полеміка. Пізніше марксизм намагався ототожнити «субструктуру» з економічною структурою, а надструктура вважалася її безпосереднім «відображенням». Зараз абсолютно ясно, що це спотворення думки Маркса, що представляє собою швидше механістичний, ніж (як передбачалося) діалектичний вид економічного детермінізму. Маркс вказував на те, що людське мислення є похідним від людської діяльності (точніше, праці) та від соціальних взаємозв'язків, що виникають в результаті цієї діяльності. Базис («субструктуру») і надбудову (

«надструктуру») можна краще зрозуміти, якщо відповідно розглядати їх як людську діяльність і світ, створений цією діяльністю. В будь-якому випадку, починаючи з Шелера, фундаментальна схема «суб / надструктури» в тій чи іншій мірі була взята на озброєння соціологією знання і завжди з розумінням того, що існує певний зв'язок між мисленням і, відмінною від нього, «основоположною» реальністю. Привабливість цієї схеми була велика, незважаючи на те що багато положень соціології знання були сформульовані явно в піку марксизму, і те, що в її рамках існували різні погляди на природу взаємозв'язку двох компонентів цієї схеми.

У менш явній формі соціологією знання були сприйняті ніцшеанські ідеї. Але вони були дуже співзвучні загальному інтелектуальному фону і тому «настрою», в контексті яких виникла сама соціологія знання. Ніцшеанський антиідеалізм, що відрізняється від марксизму швидше за змістом, ніж за формою, дає соціології знання додаткову перспективу, в якій людське мислення виступає в якості інструменту в боротьбі за виживання і владу. Ніцше розробив свою власну теорію «хибної свідомості», аналізуючи соціальне значення обману, самообману, ілюзії, властивих людському житті. Його поняття як чинник, що породжує певні типи людського мислення, було безпосередньо запозичено Шелером. У більш загальному вигляді можна сказати, що соціологія знання є своєрідне застосування того, що Ніцше вдало називав «мистецтвом підозри».

Історицизм, особливо в дільтейському варіанті, безпосередньо передував соціології знання. Історицизму було притаманне вражаюче відчуття відносності всіх перспектив, тобто неминучої історичності людського мислення. Характерне для історицизму твердження, що жодну історичну ситуацію не можна зрозуміти інакше, як в її власних термінах, легко перетворити в твердження, що підкреслює соціальний контекст мислення. Певні історичні поняття типу «ситуаційний детермінізм» і «місце в житті» можуть бути переведені як «соціальне розміщення» мислення. Історична спадщина соціології знання передбачає, що у неї є великий інтерес до історії і

схильність до використання по суті історичного методу. Цей факт уже сам по собі ставить її в маргінальне становище в американській соціології.

Інтерес Шелера до соціології знання і до соціологічних питань загалом був, по суті справи, лише епізодом в його філософській кар'єрі. Його кінцевою метою було створення філософської антропології, яка могла б вийти за межі відносності точок зору, що залежать від історичного та соціального розміщення. Соціологія знання повинна була служити інструментом для досягнення цієї головної мети, що сприяє усуненню труднощів, пов'язаних з релятивізмом, щоб потім можна було перейти до вирішення філософського завдання. Шелерівська соціологія знання в повному розумінні слова є служницею філософії, і до того ж – вельми специфічної філософії. За свою орієнтацію шелерівська соціологія знання є, по суті, негативним методом.

Шелер стверджував, що взаємозв'язок між «ідеальними факторами» (Idealfaktoren) і «реальними факторами» (Realfaktoren) – терміни, які дуже нагадують схему базису / надбудови (суб / надструктури), – був виключно регулятивним. Тобто «реальні фактори» регулюють умови, при яких певні «ідеальні чинники» можуть з'являтися в історії, але не можуть впливати на зміст останніх. Інакше кажучи, суспільство визначає наявність (Dasein), але не природу (Sosein) ідей. Тоді соціологія знання виявляється процедурою, за допомогою якої вивчають процес соціально-історичного відбору ідеаційних змістів. При цьому зрозуміло, що сам зміст ідей не залежить від соціально-історичної обумовленості, а значить, недоступний соціологічному аналізу. Якщо метод Шелера зобразити барвисто, то він буде виглядати так: він кидає величезний шматок дракону відносності, але лише для того, щоб легше увійти в замок онтологічної безсумнівності.

В рамках цієї інтенціонально обмеженої системи відліку (що абсолютно неминуче) Шелер детально аналізував спосіб, за допомогою якого суспільство впорядковує людське знання. Він підкреслював, що людське знання в суспільстві дане індивідуальному сприйняттю а ргіогі, а гарантуючи індивіду смисловий порядок. Хоча цей порядок і пов'язаний з певною соціально-

історичної ситуацією, він здається індивіду природним способом бачення світу. Шелер називав це «відносно-природним світоглядом» (relativnaturalische Weltanschauung) суспільства. Це поняття досі вважається центральним для соціології знання.

«Винахід» Шелером соціології знання послужив поштовхом для бурхливих дебатів в Німеччині з приводу обґрунтованості, сфери дії і застосування нової дисципліни. Однак поза цією дискусією з'являється інше визначення соціології знання, що поміщають її в більш вузький соціологічний контекст. Саме в цьому формулюванні соціологія знання увійшла в англійський світ. Це – формулювання, дане Карлом Мангеймом. [...]

Мангеймівське розуміння соціології знання було набагато ширшим і мало більш серйозні наслідки, ніж шелерівське, можливо тому, що в його роботі чітко позначена конфронтація з марксизмом. Згідно з Мангеймом, суспільство детермінує не тільки виникнення, а й зміст людських ідей, за винятком математики та частини природних наук. Таким чином, соціологія знання стає позитивним методом вивчення майже будь-якого аспекту людського мислення.

Примітно, що головний інтерес Мангейма був пов'язаний з феноменом ідеології. Він розрізняв партикулярне, тотальне і загальне поняття ідеології - ідеології, що представляє собою тільки частина мислення опонента: ідеології, яка представляє мислення опонента цілком (подібно «хибній свідомості» Маркса); ідеології, що характеризує як мислення опонента, так і наше власне мислення (тут, на думку Мангейма, він пішов далі від Маркса). Загальне поняття ідеології піднімає соціологію знання на зовсім інший рівень, коли з'являється розуміння того, що жодне людське мислення (крім зазначених вище винятків) не є вільним від ідеологізуючого впливу соціального контексту. За допомогою такого розширення теорії ідеології Мангейм прагнув відокремити головну проблему від політичного контексту і вивчати її як загальну епістемологію та історичну соціологію.

Хоча Мангейм і не поділяв онтологічних амбіцій Шелера, він був стурбований тим, що наслідком його теорії міг стати панідеологізм. Він

вводить поняття «реляціонізму» (на відміну від «релятивізму»), щоб показати епістемологічну перспективу своєї соціології знання, що означає не капітуляцію мислення перед відповідністю соціально-історичного різноманіття, а визнання того, що знання завжди повинно бути знанням з певної позиції. Очевидно, що вплив Дільтея на мислення Мангейма в цьому питанні має величезне значення – проблема марксизму вирішується засобами історизму. Як би там не було, Мангейм вважав, що хоча не можна повністю позбутися від впливу ідеології, його можна було б зменшити, систематично аналізуючи – наскільки це можливо – різні соціально обґрунтовані позиції.

Інакше кажучи, об'єкт мислення стає набагато зрозумілішим в міру накопичення різних перспектив, в яких його можна розглядати. В цьому і полягає завдання соціології знання, що надає велику допомогу в пошуках правильного розуміння людських явищ. Мангейм вважав, що різні соціальні групи дуже різняться за їхньою здатністю долати вузькість власної позиції. Він покладав великі надії на термін «вільно ширяючу інтелігенцію» (*freischwebende Intelligenz* – термін, запозичений у Альфреда Вебера) – проміжний шар, який, на його думку, відносно вільний від класових інтересів. Мангейм підкреслював також силу «утопічного» мислення, яке (подібно ідеології) створює спотворений образ соціальної реальності, але (на відміну від ідеології) володіє динамічністю для перетворення цієї реальності в своє уявлення про неї.

Немає потреби говорити, що зроблені вище зауваження не можуть віддати належне ні шелеровській, ні мангеймовській концепціям соціології знання. У нас не було такої мети. Ми лише вказали на деякі ключові риси двох концепцій, які відповідно були названі «помірної» і «радикальної» концепціями соціології знання. Примітно, що подальший розвиток соціології знання, у значній мірі, складався з критики і модифікацій цих двох концепцій. Як ми вже відзначали, мангеймівське трактування соціології знання продовжувало мати вирішальне значення для формування цієї дисципліни, особливо в англійській соціології.

Одним з найбільш впливових американських соціологів, котрі звернули серйозну увагу на соціологію знання, був Роберт Мертон. Обговорення цієї дисципліни, якій було присвячено дві глави його основної праці, стало корисним введенням в цю область для тих соціологів, які відчували до неї інтерес. Мертон сконструював парадигму соціології знання, інакше сформулювавши її основні теми в стислій і зрозумілій формі. Це – цікава конструкція, так як в ній він намагається поєднати підхід соціології знання зі структурно-функціональною теорією. Мертонівське поняття «явні» і «приховані» функції стосовно до сфери ідей дозволяють розрізнити навмисні, свідомі функції ідей і ненавмисні, несвідомі. Хоча увагу Мертона було зосереджено головним чином на роботах Мангейма, який був для нього соціологом, він підкреслював також значення дюркгеймівської школи і Питирима Сорокіна. Цікаво, що Мертону, мабуть, не вдалося помітити зв'язку соціології знання з деякими впливовими напрямками американської соціальної психології, як, наприклад, теорія референтних груп, яку він розглядає в іншій частині тієї ж самої роботи.

У Толкотта Парсонса також є своє тлумачення соціології знання. Правда, його тлумачення зводиться головним чином до критики Мангейма. І він не намагався включити цю дисципліну в свою власну теоретичну систему. Звичайно, в рамках своєї теорії він детально аналізував «проблему, пов'язану з роллю ідей», але в системі відліку, зовсім відмінній від шелерівської або мангеймівської соціології знання. Тому можна було б сказати, що ні Мертон, ні Парсонс істотно не виходять за межі соціології знання, сформульованої Мангеймом. Те ж саме можна сказати щодо їх критиків.

Зазначимо лише на одного з них – найбільш красномовного – Ч.Р.Мілза, який звертався до соціології знання в ранній період своєї творчості, проте в описовій манері, і який не вніс нічого істотного в її теоретичний розвиток.

Цікава спроба інтеграції соціології знання з неопозитивістським підходом до соціології взагалі була зроблена Теодором Гейгером, який здійснив величезний вплив на скандинавську соціологію після еміграції з Німеччини.

Гейгер повернувся до більш вузького розуміння ідеології як соціально спотвореного мислення і вважав можливим подолання ідеології за допомогою ретельного дотримання канонів наукової процедури.

Неопозитивістський підхід до аналізу ідеології в більш сучасній німецькомовній соціології був характерний для Ернста Топича, який приділяв особливу увагу ідеологічним корінням різних філософських позицій. Оскільки соціологічний аналіз ідеологій був важливою складовою соціології знання в формулюванні Мангейма, великий інтерес до неї виник в європейській і американській соціології після Другої світової війни.

Ймовірно, найбільш важлива спроба вийти за межі мангеймівського розуміння соціології знання була зроблена Вернером Старком, іншим емігрантом, представником європейської школи, який працював в Англії і Сполучених Штатах. Він пішов далі за інших в тому, щоб не робити фокусом соціології знання мангеймівську проблему ідеології. На його думку, завдання соціології знання полягає не в розкритті чи викритті створених в тому чи іншому суспільстві ідеологій, а в систематичному вивченні соціальних умов знання як такого. Тобто головна проблема полягає в тому, щоб соціологія знання перетворилася з соціології помилки в соціологію істини. Незважаючи на свій особливий підхід, Старк, ймовірно, був ближче до Шелера, ніж до Мангейма в своєму розумінні взаємозв'язку ідей і їх соціального контексту. [...]

Інакше кажучи, на теоретичному рівні увагу соціології знання залучали епістемологічні питання, а на емпіричному рівні – питання інтелектуальної історії. Слід підкреслити, що у нас немає ніяких застережень щодо обґрунтованості та значущості цих двох сукупностей проблем. Однак нам здається не дуже вдалим, що саме ця певна сукупність питань так довго переважала в соціології знання. І ми постараємося показати, що в результаті теоретична значущість соціології знання не була до кінця усвідомлена.

Включення епістемологічних питань, що стосуються обґрунтованості соціологічного знання, в соціологію знання почасти нагадує спроби штовхати

автобус, в якому ти їдеш сам. Звичайно, подібно до всіх інших емпіричних дисциплін, які накопичують дані, пов'язані з відповідністю і детермінацією людського мислення, перед соціологією знання стають епістемологічні питання, що стосуються як соціології взагалі, так і будь-якої іншої наукової системи знання.

Як вже зазначалося вище, в цьому соціології знання відведена та ж роль, що і психології, історії, біології; ми вказали лише три найбільш важливі емпіричні дисципліни, що представляють труднощі для епістемології. У всіх випадках логічна структура цієї проблеми одна і та ж: як я можу бути впевнений, скажімо, в моєму соціологічному аналізі моралі американців середнього класу, враховуючи той факт, що категорії, використовувані мною при цьому, історично обумовлені відносними формами мислення, що я сам і все, про що я думаю, детерміновано моїми генами і властивою мені ворожістю по відношенню до людей і що я сам (що найгірше) – представник американського середнього класу?

Нам не властиво ігнорувати такі питання. Однак ми стверджуємо тут, що самі по собі ці запитання не є частиною емпіричної соціології. Власне кажучи, вони відносяться до методології соціальних наук, тобто, за визначенням, скоріше до філософії, ніж до соціології, яка представляє об'єкт нашого дослідження. Подібно до інших емпіричних наук, що створює труднощі для вирішення завдань епістемологічного характеру, соціологія знання «дає поживу» для проблем подібного роду в вашому методологічному дослідженні, які не можуть бути вирішені в рамках його власної системи відліку.

Тому ми виключаємо з соціології знання епістемологічні і методологічні проблеми, які хвилювали двох головних її основоположників. Завдяки цьому виключенню ми відокремлюємо себе і від шелеровського, і від мангеймівського розуміння соціології знання, а також від тих, більш пізніх соціологів знання (особливо неопозитивістської орієнтації), які поділяли подібне розуміння цієї дисципліни. У нашій роботі ми брали в дужки (тобто не розглядали) будь-які епістемологічні і методологічні питання, що стосуються обґрунтованості

соціологічного аналізу, як в самій соціології знання, так і в будь-якій області.

Ми розглядаємо соціологію знання як частину емпіричної соціології. Звичайно, мета цієї роботи має теоретичний характер. Але наше теоретизування відноситься до емпіричної дисципліни з її конкретними проблемами, а не до філософського дослідження основ емпіричної дисципліни. Так що наше підприємство пов'язане з соціологічною теорією, а не з методологією соціології. Лише в одному розділі нашого дослідження (який слід безпосередньо за вступом) ми виходимо за межі власне соціологічної теорії, але це зроблено з причин, які мають мало спільного з епістемологією, що буде пояснено в свій час.

Ми повинні заново визначити завдання соціології знання і на емпіричному рівні, тобто як теорії, пов'язаної з емпіричною соціологією. Як ми вже бачили, на цьому рівні соціологію знання цікавить інтелектуальна історія, в сенсі історії ідей. Ми знову змушені підкреслити, що це справді дуже важливий фокус соціологічного дослідження. Більш того, якщо епістемологічні-методологічні проблеми ми виключаємо з соціології знання, то історію ідей вважаємо її частиною. Однак, на нашу думку, проблема ідей, що включає і спеціальну проблему ідеології, становить лише частину проблематики соціології знання, причому далеко не головну.

Соціологія знання повинна займатися всім тим, що вважається «знанням» в суспільстві. Як тільки це визначено, стає ясно, що фокус уваги на інтелектуальній історії обраний невдало, якщо він стає головним фокусом соціології знання. Теоретичне мислення, «ідеї» *Weltanschauungen* – це не те, що є найважливішим у суспільстві. Хоча кожне суспільство містить ці феномени, вони – лише частина всього того, що вважається «знанням». Лише дуже невелика група людей в суспільстві зайнята теоретизування, виробництвом «ідей» і конструюванням *Weltanschauungen*. Але кожен в суспільстві тим чи іншим чином причетний до цього «знання». Інакше кажучи, лише деякі зайняті теоретичної інтерпретацією світу, але кожен живе в тому чи іншому світі, фокус уваги на теоретичному мисленні не тільки надзвичайно обмежує

соціологію знання, він незадовільний ще й тому, що навіть цю частину існуючого в суспільстві «знання» неможливо зрозуміти повністю, якщо вона не поміщена в рамки більш загального аналізу «знання».

Перебільшувати важливість теоретичного мислення в суспільстві і історії – природна слабкість теоретиків. І тому тим важливіше усунути цю помилку інтелектуалів. Теоретичні визначення реальності, будь вони науковими, філософськими або навіть міфологічними, не вичерпують усього того, що є «реальним» для членів суспільства. І тому соціологія знання, перш за все, повинна займатися тим, що люди «знають» як «реальність» в їх повсякденному, не- або дотеоретичному житті. Інакше кажучи, швидше повсякденне знання, а не «ідеї», має бути головним фокусом соціології знання. Це саме те «знання», що представляє собою фабрику значень, без якого не може існувати жодне суспільство.

Тому соціологія знання повинна мати справу із соціальним конструюванням реальності. Аналіз теоретичного вираження цієї реальності, безумовно, буде залишатися частиною цього підприємства, але не найважливішою його частиною. Повинно бути зрозуміло, що, незважаючи на виключення епістемологічно-методологічних проблем зі сфери соціології знання, її нове визначення, яке ми тут пропонуємо, виявляється набагато ширшим, ніж те, яке давалося їй досі, і що воно має далекосяжні наслідки.

Виникає питання, в якій мірі нове визначення соціології знання в зазначеному вище сенсі допускає включення в її рамки теоретичних компонент. Глибоким розумінням необхідності нового визначення ми зобов'язані Альфреду Шюцу. У своїх роботах Шюц – і як філософ, і як соціолог – звертався до вивчення структури буденного мислення в світі повсякденного життя. Хоча сам він не розробляв соціології знання, але ясно бачив, на чому ця дисципліна повинна зосередити свою увагу. «Всі типізації буденного мислення самі є інтегральними елементами конкретно-історичного та соціально-культурного життєвого світу (Lebenswelt)», в рамках якого вони вважаються само собою зрозумілими і соціально визнаними. Поряд з іншими речами їх

структура визначає соціальний розподіл знання, його відносність і відповідність конкретного соціального оточення конкретної групи в конкретній історичній ситуації. Тут знаходять своє підґрунтя проблеми релятивізму, історицизму і так званої соціології знання».

І знову процитуємо Шюца: «Знання соціально розподіляється, і механізм цього розподілу може бути предметом соціологічної дисципліни. Вірно, що у нас є так звана соціологія знання. Однак за невеликими винятками неправильно названа дисципліна підходила до проблеми соціального розподілу знання лише під кутом ідеологічного обґрунтування істини в залежності останньої від соціальних і особливо економічних умов, від соціального контексту освіти або від соціальної ролі людини знання. Не соціологи, а економісти і філософи вивчали деякі з багатьох інших теоретичних аспектів цієї проблеми. [...]

Тут можна було б послатися на деякі висловлювання Толкотта Парсонса (теорія якого викликає у нас великі сумніви, але інтеграційні інтенції якого ми повністю поділяємо). «Головна мета наукового дослідження – не визначати і не викладати все те, що ці автори говорили або що вони думали з приводу предмета, про який писали. Не слід щодо кожного положення їх теорій «весь час питати, чи логічно те, що вони говорили в світлі нинішнього соціологічного і пов'язаного з ним знання ... Це дослідження в області соціальної теорії, а не теорій. Науковий інтерес полягає не в тому, щоб виявити в роботах цих вчених окремі розрізнені твердження, але єдиний масив систематичної теоретичної аргументації».

Дійсно, наша мета полягає в «систематичній теоретичній аргументації». Уже повинно бути очевидно, що наше нове визначення сфери і природи наукового дослідження переміщує соціологію знання з периферії соціологічної теорії в самий її центр. Ми можемо запевнити читача, що у нас немає особливої зацікавленості в ярлику «соціологія знання». Швидше, ми прийшли до соціології знання завдяки нашому розумінню соціологічної теорії, керуючись при цьому своїм методом в новому визначенні її проблем і завдань. Найкраще можна описати шлях, за яким ми просувалися, пославшись на два

найбільш важливих, найбільш відомих і найвпливовіших «порядки просування» для соціології. Один сформульований Дюркгеймом в «Правилах соціологічного методу», інший – Вебером в «Господарстві і Товаристві». Дюркгейм говорить нам: «Перше і найбільш фундаментальне правило говорить: розглядайте соціальні факти як речі». А Вебер зазначає: «І для соціології в її нинішньому розумінні, і для історії об'єкт пізнання – це сукупність суб'єктивних значень дій». Ці два положення не суперечать один одному. Суспільство, дійсно, має об'єктивну фактичність. І суспільство, по суті справи, створюється завдяки діяльності індивідів, що мають суб'єктивні значення, що, до речі, знав Дюркгейм, подібно до того, як Вебер знав про те, що суспільство є об'єктивною фактичністю. Саме двоїстий характер суспільства в термінах об'єктивної фактичності і суб'єктивних значень надає їй характер «реальності», якщо використовувати інший ключовий термін Дюркгейма. Тоді головне для соціологічної теорії питання може бути поставлене таким чином: яким чином суб'єктивні значення стають об'єктивною фактичністю? Або, в термінах зазначених вище теоретичних позицій, – як можливе створення світу речей в людській діяльності? Інакше кажучи, для правильного розуміння «реальності» суспільства потрібно дослідження того, як ця реальність конструюється. Ми вважаємо, що таке дослідження і є завданням соціології знання.

Бергман П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. / Пер. Е. Руткевич. – Москва: Московский философский фонд.«Academia-Центр» «МЕДИУМ», 1995. – С5-18. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. В чому полягає різниця між розумінням понять «реальність» і «знання» філософом, соціологом і пересічною людиною?
2. Хто доклався до розробки теорії і методології соціології знання? Яким був цей вклад?
3. Поясніть розуміння авторами «соціального конструювання реальності».

4. Які два найважливіші шляхи, сформульовані Е.Дюркгеймом та М.Вебером, були вирішальними для становлення соціології знання? Поясніть їхню сутність

Г. Блумер

СИМВОЛІЧНИЙ ІНТЕРАКЦІОНІЗМ

Символічний інтеракціонізм ґрунтується, в кінцевому рахунку, на трьох простих передумовах. Перша з них полягає в тому, що люди діють по відношенню до речей на підставі того значення, яке речі мають для людей. В якості таких речей може виступати все те, що сама людина помічає у своєму світі. Це можуть бути фізичні об'єкти, такі, як дерева або стільці; інші люди, такі, як мати або службовець на складі; групи людей, такі, як друзі або вороги; інститути, такі, як школи або уряди; життєві ідеали, такі, як особиста незалежність або чесність; дії інших людей, такі, як накази чи прохання, а також ситуації, з якими стикається індивід у своєму повсякденному житті. Друга передумова полягає в тому, що значення цих речей виводиться або виникає з соціальної взаємодії людини з іншими людьми. Третя передумова полягає в тому, що ці значення трактуються і видозмінюються в процесі, ініційованому індивідом для інтерпретації речей, з якими він стикається.

Я хотів би коротко розглянути кожен з цих трьох фундаментальних передумов. Навряд чи знайдеться багато вчених, які будуть оскаржувати справедливість першого принципу, а саме те, що люди діють по відношенню до речей на підставі значень, які ці речі для них мають. Як це не дивно, але ця проста думка або не береться до уваги взагалі, або розуміється перекошено практично всіма дослідниками, що працюють в руслі сучасної соціальної і психологічної науки. Значення (meaning) розуміється як само собою зрозуміле і тому або відсувається в сторону як щось погане, або розглядається лише як нейтральний сполучний елемент серед тих факторів, які визначають людську поведінку. При цьому саме поведінка трактується як результат дії цих факторів. Це з необхідністю впливає з тієї ситуації, яка, головним чином, склалася в

сучасній психологічній і соціальній науці. І в тій, і в іншій області людська поведінка розглядається як результат дії різних факторів, що впливають на людей. Основна увага зосереджена, з одного боку, на поведінці, а з іншого – на факторах, похідними від яких є люди. Таким чином, психологи звертаються до таких факторів, як стимули, установки, усвідомлені або неусвідомлені мотиви, різного роду психологічні впливи, сприйняття і пізнавальні здібності.

В однаковій мірі їх увага зосереджується на різних рисах особистісної організації, відповідальних за дані форми або зразки людської поведінки. Таким самим способом соціологи звертаються до таких факторів, як соціальний стан, статусні вимоги, соціальні ролі, культурні приписи, норми і цінності, соціальний тиск і групова приналежність як до аргументів для доказу зазначеного підходу. В обох трактуваннях, настільки типових для психології і соціології, значення речей для діючих людей або обходиться стороною, або розчиняється в факторах, за допомогою яких пояснюється людська поведінка ...

Точка зору символічного інтеракціонізму, навпаки, полягає в тому, що значення, які речі мають для людей, за визначенням є пріоритетними. Ігнорувати значення речей, щодо яких здійснюється людська дія – значить помилково розуміти поведінку, яку ми вивчаємо. Жертвувати значенням на користь чинників, які, ймовірно, породжують поведінку – значить грубо нехтувати роллю значення у формуванні поведінки.

Однак сама по собі ця передумова, яка говорить, що люди діють стосовно речей на підставі значення цих речей, ще занадто проста, щоб зрозуміти, що таке символічний інтеракціонізм, оскільки існують і інші теоретичні напрямки, які виходять з цієї ж причини. Головна лінія вододілу між цими напрямками і символічним інтеракціонізмом пов'язана з другою передумовою, яка стосується джерела значення. Існують два добре відомих традиційних способи пояснення джерел походження значення. Один з них зводиться до того, що значення трактується як внутрішньо властиве самій речі, як невід'ємна частина її об'єктивної природи ... З точки зору іншої чільної традиційної позиції «значення» розглядається як психічний приріст до речі,

здійснюваний особою, для якої ця річ має значення. Цей психічний приріст трактується як вираження складових елементів особистісної душі (psyche), її внутрішньої сутності або психологічної організації ... Значення речі є не що інше, як вираз даних психологічних елементів, які вступають у взаємодію в зв'язку зі сприйняттям цієї речі. Тому пояснити значення речі можна шляхом ізоляції особливих психологічних елементів, які виробляють значення ... Але якщо ми відносимо значення речей лише до психологічних елементів, то тим самим ми обмежуємо формування значення тільки тими процесами, які пов'язані з пробудженням і зведенням воедино психологічних елементів, які виробляють значення: ці процеси є психологічними за своєю природою і включають в себе сприйняття, пізнання, витіснення, передачу почуттів і асоціацію ідей.

Символічний інтеракціонізм на відміну від щойно викладених двох панівних позицій бачить інше джерело значення. Він не розглядає значення як еманацию внутрішньої природи речі, яка має значення, так само як він і не вважає, що значення виникає з переплетення психологічних компонентів особистості. Замість цього символічний інтеракціонізм розглядає значення як те, що виникає в процесі взаємодії між людьми. Значення речі для особистості виростає з тих способів, за допомогою яких інші люди діють стосовно даної особи в зв'язку з даною річчю.

Дії інших визначають річ як вона є для даної особистості. Таким чином, символічний інтеракціонізм розглядає значення як соціальні продукти. Вони існують завдяки тим визначенням речі, які формуються в процесі їх взаємодії... Третя, вже згадана, передумова у ще більшій мірі підкреслює специфіку символічного інтеракціонізму... Так як значення речей формується в контексті соціальної взаємодії і виводиться особистістю з цієї взаємодії, було б помилкою вважати, що використання значення особистістю обмежується застосуванням отриманого подібним чином значення...

[Насправді] актор використовує значення за допомогою процесу інтерпретації. У цьому процесі виділяються два яскраво виражених етапи. По-

перше, актор виділяє для себе ті речі, щодо яких він діє. Він повинен вказати самому собі на ті речі, які для нього значущі. Вироблення самих способів виділення є внутрішній соціальний процес, в ході якого актор взаємодіє сам із собою. Подібна самоінтеракція є дещо інше у порівнянні з внутрішньою взаємодією психологічних елементів. Це приклад включення особистості в процес комунікації з самою собою. По-друге, завдяки цьому процесу комунікації особистості із самою собою інтерпретація перетворюється в роботу зі значеннями. Актор обирає, перевіряє, зважує, займається перегрупуванням і трансформацією значень відповідно до ситуації, в якій він знаходиться, і в руслі спрямованості його діяльності. Відповідно інтерпретація повинна сприйматися не як чисто автоматичне застосування вже встановлених значень, а як формуючий процес, в якому значення використовуються і переглядаються в якості інструментів управління і розгортання дії. Необхідно усвідомлювати, що значення відіграють свою роль в діяльності за допомогою процесу самоінтеракції ...

Символічний інтеракціонізм, ґрунтуючись на цих трьох передумовах, необхідним чином веде до розробки аналітичної схеми людського суспільства і людської поведінки, яка є цілком самостійною. Саме цю схему або модель я і маю намір зараз розглянути ...

Природа суспільства або природа життя людської групи

Вважається, що людські групи складаються з людей, які беруть участь в діяльності. Діяльність складається з численних дій, які здійснюють індивіди в своєму житті, спілкуючись один з одним і стикаючись з послідовністю різних ситуацій, в які вони потрапляють. Індивіди можуть діяти самостійно, колективно, так само як і від імені або в якості представників деяких організацій або груп інших людей. Дії виконуються діючими індивідами, причому виконуються завжди в залежності від ситуацій, в яких вони змушені діяти. Наслідком цієї простої і в значній мірі зайвої характеристики є те, що в своїй основі людські групи або суспільство існують в дії і повинні розглядатися в поняттях дії.

Дана картина людського суспільства як дії повинна бути вихідним пунктом (так само як і кінцевим) при розробці будь-якої моделі, яка претендує на емпіричний опис і аналіз людського суспільства ... Головний принцип символічного інтеракціонізму полягає в тому, що будь-яка емпірично орієнтована модель людського суспільства, як би вона не створювалася, повинна враховувати той факт, що в будь-яких своїх проявах суспільство складається з людей, включених в дію. Щоб бути емпірично достовірною, модель повинна бути узгоджена з природою соціальної дії людини.

Природа соціальної інтеракції

Життя групи обов'язково передбачає інтеракцію між членами групи або, кажучи іншими словами, суспільство складається з індивідів, які взаємодіють один з одним. Дії одного члена групи відбуваються переважно у відповідь на дії іншого або в результаті взаємодії одного з іншим. Хоча дана обставина враховується практично у всіх визначеннях суспільства, соціальна інтеракція зазвичай сприймається як даність, якій самій по собі надається, якщо взагалі надається, невелике значення. Це простежується в типових соціологічних і психологічних моделях, в яких соціальна інтеракція розглядається лише як середовище, через яке проходять детермінанти поведінки, щоб викликати той чи інший її тип.

Таким чином, типові соціологічні моделі пов'язують поведінку з такими факторами, як статусне становище, культурні приписи, норми, цінності, санкції, рольові очікування і вимоги соціальної системи. Пояснення в рамках факторів подібного роду розглядається як достатня; при цьому соціальна інтеракція, яка, безумовно, впливає з взаємодії цих факторів, залишається без уваги. Подібним же чином в типовій психологічній моделі такі фактори, як мотиви, установки, приховані комплекси, компоненти психологічної організації та психологічного процесу, використовуються для пояснення поведінки. Однак при цьому не виникає необхідності в розгляді соціальної взаємодії. Від цих причинних факторів відбувається стрибок до поведінки, яку вони повинні викликати. Соціальна взаємодія стає всього лише середовищем, через яке проходять

соціальні та психологічні детермінанти, покликані сформувати дані форми поведінки ...

Символічний інтеракціонізм не просто ритуальний жест в бік соціальної взаємодії. Соціальна взаємодія розглядається тут як саме по собі життєво важливе. Ця важливість визначається тією обставиною, що соціальна взаємодія є процесом, який формує людську поведінку, а не засіб або умова вираження або вивільнення людської поведінки. Простіше кажучи, люди, взаємодіючи один з одним, повинні брати до уваги те, що роблять або мають намір зробити інші. Вони змушені вибудовувати свою власну поведінку або вирішувати виникаючі ситуації відповідно до того, що саме вони взяли до уваги. Тому діяльність інших виступає як позитивний фактор при формуванні їх власної поведінки.

Під впливом дій інших людина може відмовитися від того чи іншого наміру або цілі, переглянути їх, перевірити правильність або відкласти реалізацію або, навпаки, більш енергійно намагатися їх здійснити або взагалі замінити на інші. Дії інших людей зумовлюють те, що людина планує зробити. Вони можуть вступити в конфлікт з даними планами або скасувати їх, можуть змусити переглянути плани або зажадати радикальної зміни цих планів. Людина повинна, так чи інакше, погоджувати (to fit) спрямованість власної діяльності з діями інших.

Дії інших повинні прийматися до уваги і не можуть розглядатися лише як засіб вираження того, що людина має намір зробити або до здійснення чого приступає.

Ми зобов'язані Джорджу Герберту Міду за його проникливий аналіз соціальної взаємодії – аналіз, який збігається з щойно наведеним реалістичним описом. Мід виділяє дві форми або два рівня соціальної інтеракції в суспільстві. Він називає їх відповідно «мовою жестів» (conversation of gestures) і «використанням значущих символів» (use of significant symbols). Я називаю їх відповідно «несимволічною інтеракцією» і «символічною інтеракцією». Несимволічна інтеракція має місце тоді, коли людина безпосередньо відповідає

на дію другого, не вдаючись до інтерпретації цієї дії; символічна ж інтеракція має на увазі інтерпретацію цієї дії ... У своєму спілкуванні люди в масовому порядку вступають у несимволічну інтеракцію, коли вони безпосередньо і нереклексивно реагують на рухи тіла один одного, на вираз обличчя і тональність голосу, але їх інтеракція виходить на якісно інший, символічний рівень, коли вони намагаються зрозуміти значення дій один одного ...

Центральна роль, яку відіграє символічна інтеракція в житті людської групи і поведінці, а також важливість інтеракції повинні бути очевидними. Суспільство або людська група складається з асоційованих людей. Така асоціація неминуче існує у вигляді людей, які впливають один на одного, і тому беруть участь в соціальній інтеракції. Характерним для такої соціальної інтеракції в суспільстві є те, що вона здійснюється переважно на символічному рівні. Діючи самі по собі, колективно або як представники будь-якої організації, індивіди при спілкуванні один з одним обов'язково повинні віддавати собі звіт про дії інших, коли вони виконують власні дії. Вони роблять це в результаті двоєдиного процесу, який включає в себе вказівку іншим на те, як вони повинні діяти, і інтерпретацію вказівок, що даються іншими. Життя людської групи – нескінченний процес визначення для інших того, що потрібно робити, і інтерпретації визначень інших. За допомогою цього процесу люди приводять у відповідність дії один одного і формують свою власну індивідуальну поведінку.

Як їх спільна діяльність, так і індивідуальна поведінка формуються в цьому процесі і за допомогою цього процесу. Як перше, так і друге – не просто вираз чогось вже наявного, не продукт, який люди привносять в свою інтеракцію, і не умови, що передують інтеракції. Нерозуміння принципової важливості цього положення є фундаментальним недоліком моделей, які претендують на опис суспільства в руслі соціальної організації, психологічних факторів або будь-якої комбінації першого і другого. Завдяки символічній інтеракції життя людської групи необхідним чином являє собою формуючий процес, а не просто фон, на якому проявляються вже існуючі чинники.

Природа об'єктів

Позиція символічного інтеракціонізму полягає в тому, що «світи» для людей і для людських груп складаються з «об'єктів» і що ці об'єкти є продуктом символічної інтеракції. Об'єктом може бути все те, що можна позначити, на що можна вказати або до чого можна віднестися – хмара, книга, законодавча влада, банкір, релігійна доктрина, привид і т.д. Для зручності об'єкти можна розділити на три категорії:

а) фізичні об'єкти, такі, як стільці, дерева або велосипеди;

б) соціальні об'єкти, такі, як студенти, священики, президент, мати або товариш;

в) абстрактні об'єкти, такі, як принципи моралі, філософські доктрини або ідеї на кшталт справедливості, експлуатації або співчуття.

Я повторюю, що об'єкт – це все те, що можна позначити або на що можна вказати. Природа об'єкта – будь-якого і кожного об'єкта – визначається його значенням для особистості, по відношенню до якої він є об'єктом. Це значення встановлює спосіб, за допомогою якого особистість готова діяти по відношенню до даного об'єкту, а також спосіб, за допомогою якого особистість готова про нього міркувати. Один і той же об'єкт може мати різне значення для різних індивідів. Дерево буде різним об'єктом для ботаніка, лісоруба, поета або садівника.

Президент Сполучених Штатів буде вельми різним об'єктом для відданого члена президентської партії в порівнянні з представником опозиції. Члени однієї етнічної групи можуть розглядатися представниками інших етнічних груп як зовсім інший за типом об'єкт, ніж чим вони самі. Значення об'єкта для особистості виростає головним чином з того способу, за допомогою якого його визначають партнери особистості з інтеракції. Так, користуючись вказівками інших людей, ми дізнаємося, що стілець є стілець, що лікарі – певний рід фахівців, що Конституція Сполучених Штатів є певним правовим документом і т.д. У процесі взаємних вказівок виникають загальні об'єкти, тобто такі об'єкти, які мають одне і те ж значення для даної групи людей і які сприймаються ними однаково чином.

З вище наведеного уявлення про об'єкти випливає декілька наслідків, які заслуговують на увагу. По-перше, воно дає нам зовсім іншу картину соціального середовища або соціального оточення людей. З цієї точки зору, середовище складається тільки з об'єктів, які ці люди визнають або впізнають. Природа середовища визначається тим значенням, яке об'єкти, його складові, мають для людей. Індивіди, так само як і групи, що живуть в одному і тому ж місці простору, можуть мати відповідно вельми різні середовища або, як ми говоримо, люди можуть жити пліч-о-пліч і тим не менше перебувати в різних світах. Дійсно, термін «світ» більше, ніж термін «середовище», підходить для позначення оточення, середовища проживання і структури об'єктів, з якими люди стикаються. Це світ їх об'єктів, з якими люди повинні мати справу і стосовно яких вони повинні розгортати свою діяльність. Отже, щоб зрозуміти дії людей, необхідно визначити світ їх об'єктів ...

По-друге, значення об'єктів слід розуміти як соціальні продукти, які формуються і виникають у процесі визначення та інтерпретації, в процесі, який є складовою частиною інтеракції людей. Усі значення повинні формуватися, усвідомлюватися і передаватися за допомогою процесу позначення (indication). Цей процес неминуче є соціальним процесом. Життя людської групи на рівні символічної інтеракції є масштабним процесом формування, підтримки і трансформації об'єктів, що належать до їх світу, в міру того як цим об'єктам надається значення.

У об'єктів відсутній фіксований статус, за винятком того, який забезпечується підтримкою їх значень шляхом вказівок і визначень, що даються об'єктам людьми. Більш ніж очевидно, що значення будь-яких об'єктів можуть зазнавати змін ... Коротше кажучи, з точки зору символічного інтеракціонізму життя людської групи є процес, в якому об'єкти створюються, знаходять підтвердження, трансформуються і відкидаються. Життя і дії людей з необхідністю змінюються паралельно зі змінами, що відбуваються в світі їх об'єктів.

Людина як діючий організм

Символічний інтеракціонізм визнає, що люди повинні володіти певною структурою (a make up), яка відповідає природі соціальної інтеракції. Людина розглядається як організм, який відповідає на дії інших не тільки на несимволічному рівні, але і як суб'єкт, що дає вказівки іншим і інтерпретує вказівки, що даються йому цими іншими. Людина здатна робити це, як переконливо довів Мід, тільки завдяки тому, що вона має в своєму розпорядженні «самість» (a self). За цей термін не сховано нічого езотеричного; він означає лише те, що людина може бути об'єктом своєї власної дії ...

Як і інші об'єкти, Я-об'єкт (self-object) виникає в процесі соціальної інтеракції, в ході якої інші люди визначають особистість для неї самої. При розгляді питання про сприйняття ролі іншого Мід простежив, яким чином це відбувається. Він вважав, що для того, щоб стати об'єктом для самого себе, особистість повинна поглянути на себе збоку. Цього можна досягти, якщо встати на позицію інших і дивитися на себе і діяти по відношенню до себе з цієї позиції. Ролі, які приймає особистість, переходять від однієї стадії до іншої: від ролей відокремлених індивідів («стадія гри») (the "play stage") через ролі окремих організованих груп («стадія гри за правилами») (the "game stage") до ролей абстрактної спільноти («узагальнений Інший») (the "generalized other"). Приймаючи такі ролі, особистість здатна звернутися до себе або наблизитися до себе, як це відбувається, наприклад, з маленькою дівчинкою, яка грає в «дочки-матері» і при цьому розмовляє сама з собою так, як говорила б з нею мати. Це простежується і в разі молодого священика, який дивиться на себе очима кліру. Ми формуємо наші ми-об'єкти (objects of ourselves) за допомогою прийняття ролі іншого. Отже, ми дивимося на себе так, як інші дивляться на нас, або – точніше – ми дивимося на себе, приймаючи один з трьох типів згаданих вище ролей. Те, що людина формує Я-об'єкт тими ж способами, за допомогою яких інші визначають людину для неї самої, отримало зараз досить широке визнання в літературі. Тому, незважаючи на значущість цього положення, я не буду більше на ньому зупинятися.

Більш важливий висновок, який випливає з факту володіння людиною

самістю, полягає в тому, що дана обставина дозволяє людині вступати в інтеракцію з самою собою. Ця інтеракція здійснюється не у вигляді інтеракції між двома або більше елементами психічної системи, як, наприклад, між потребами або між почуттями, або між ідеями, або між Id і Ego у фрейдівському сенсі. Ми розуміємо інтеракцію як соціальну взаємодію, як форму комунікації, в ході якої особистість адресується до самої себе як до особистості і дає відповідь відповідним чином.

Ми ясно бачимо таку інтеракцію нас з нами, коли, скажімо, кожен з нас помічає, що він сердиться сам на себе, підганяє себе, вирішуючи будь-яку задачу, нагадує собі, що потрібно зробити те і те або розмовляє сам з собою, виробляючи якийсь план дії. Як показують ці приклади, само-інтеракція проявляється, в основному, у вигляді процесу вказівок самому собі на те, що потрібно робити. Цей процес протікає постійно протягом свідомого життя людини і проявляється, коли людина звертає увагу або думає про якусь справу, коли вона щось помічає. І дійсно, зрозуміти або усвідомити щось для людини тотожне позначенню цього для самого себе. Вона ідентифікує ту чи іншу річ як певний рід об'єкта і зважає її значимість або важливість з позиції лінії її поведінки. Свідоме життя людини складається з цілих серій таких вказівок, які вона дає самій собі. Ці вказівки допомагають їй управляти своїми діями.

Так ми отримуємо образ людини як організму, який взаємодіє сам з собою за допомогою соціального процесу індикацій, зроблених для самого себе. Це якісно інше бачення людини в порівнянні з тим, яке домінує в сучасній соціальній та психологічній науці. Пануюча точка зору полягає в тому, що людина представляється як складний організм, поведінка якого є реакцією на фактори, що впливають на організацію цього організму ... З точки зору цього широко поширеного підходу людина є «соціальною» істотою тільки в сенсі приналежності до певного соціального виду або в сенсі істоти, що реагує на інших (соціальні стимули), або в сенсі істоти, інкорпорованої в організацію своєї групи.

Уявлення про людину, характерне для символічного інтеракціонізму,

принципово відрізняється від цих підходів. Людина представляється як «соціальна» істота в більш глибокому розумінні – в сенсі організму, який вступає в соціальну інтеракцію з собою, даючи вказівки самій собі і реагуючи на ці вказівки. Завдяки включенню в самоінтеракцію, людина вступає в абсолютно інше відношення до свого середовища, ніж це передбачається в рамках широко поширеного конвенційного підходу, про який йшлося вище. Замість образу людини як організму, всього лише реагуючого на вплив зовнішніх і внутрішніх факторів, виникає образ людини як організму, який має справу з тим, що він помічає. Він виробляє відповідь на те, що він помічає, включаючись в процес само-вказівки, в ході якого він перетворює помічене ним в об'єкт, надає цьому об'єкту значення і використовує значення в якості основи для управління своїми діями. Його поведінка по відношенню до того, що він зауважує, не є простою реакцією на побачене. Це дія, яка народжується з інтерпретації, що здійснюється за допомогою процесу само-вказівки. У цьому сенсі людина, що вступає в само-інтеракцію, не просто реагуючий організм, а організм діючий, організм, який повинен виробити лінію поведінки на основі того, що саме ним прийнято до уваги.

А це щось більше, ніж реакція на якийсь фактор, що впливає на організацію людини.

Природа людської дії

Здатність людини давати вказівки самій собі себе визначає виключний характер людської дії. Справа не в тому, що людина в силу своєї організації реагує на зміни в навколишньому середовищі. Дана здатність означає, що індивід має справу зі світом, який він повинен інтерпретувати, перш ніж діяти. Він покликаний впоратися з ситуаціями, в яких він змушений діяти, оцінюючи дії інших і плануючи свої зусилля в світлі такої інтерпретації. Він повинен виробляти і направляти свої дії, а не просто реагувати на чинники, які діють на нього або через нього. Його зусилля з вироблення власної дії можуть виявитися жалюгідними, проте він повинен її виробляти...

Ми повинні зрозуміти, що діяльність людей полягає у відповіді на потік

ситуацій, в яких вони повинні діяти, і що їх дія вибудовується на основі того, що вони помічають і як вони оцінюють і інтерпретують помічене, а також якого роду передбачувані напрямки діяльності вони виробляють. Цей процес не можна схопити, пов'язуючи дію з будь-яким видом факторів (наприклад, з мотивами, ієрархією потреб, рольовими вимогами, соціальними очікуваннями або соціальними правилами), які, вочевидь, спонукають до дії і стимулюють його завершення.

Такий фактор або будь-яка його форма є лише обставиною, яка приймається автором до уваги при виробленні напрямків дії. Ініційований фактор не торкається і не пояснює, як це і інші обставини беруться до уваги в ситуації спонукання до дії. Потрібно проникнути в процес визначення, здійснюваного автором, щоб зрозуміти дію останнього. Подібний підхід до людського дії в рівній мірі стосується спільної або колективної дії, в якій бере участь цілий ряд індивідів.

Спільна або колективна дія належить до епархії соціологічного знання, як, наприклад, поведінка груп, діяльність інститутів, організацій і соціальних класів. У подібних прикладах найрізноманітнішої соціетальної поведінки ми виявляємо індивідів, які свої напрямки дії приводять у відповідність з напрямками дії інших. Розглядати і вивчати таку поведінку і доцільно, і можливо в її спільному і колективному вимірі, а не з точки зору його індивідуальних компонентів.

Спільна поведінка не втрачає свого характеру як поведінки, що виробляється за допомогою процесу інтерпретації, і в тих ситуаціях, на які потрібно реагувати колективно. В якості колективу може виступати армія, яка веде військову кампанію, корпорація, яка прагне розширити сферу своєї ділової активності, або нація, яка намагається змінити несприятливий торговельний баланс. У будь-якому випадку дія повинна вироблятися за допомогою інтерпретації того, що відбувається у відповідній сфері діяльності. Процес інтерпретації здійснюється учасниками, які дають вказівки один одному, а не

самим собі. Спільна або колективна дія є результатом такого процесу інтерпретативної інтеракції.

Взаємозв'язок дії

Як було сказано вище, життя людської групи включає в себе і полягає в узгодженні напрямів дії членів групи один з одним ... Вивчаючи колективи і спільну дію, дослідник може зайняти помилкову позицію, якщо він не зрозуміє, що спільна дія колективу є взаємозв'язок окремих актів, що здійснюються учасниками цієї події. Помилка призводить до нехтування тим фактом, що спільна дія має зазнати процес формування. Навіть якщо мова йде про чітко утверджену і повторювану форму соціальної дії, то і в цьому випадку кожна її стадія повинна формуватися заново.

Далі. Процедура формування соціальної дії, в результаті чого вона втілюється в практику, здійснюється за допомогою подвійного процесу позначення і інтерпретації. Останні були розглянуті вище. Учасники дії як і раніше повинні направляти свої акти, формуючи і використовуючи значення.

На тлі цих зауважень я хочу поділитися трьома спостереженнями за наслідками взаємозв'язку, який констатує спільна дія. Спочатку хотілося б розглянути приклади спільної дії, яка є постійною і стабільною. Переважна частина соціальної дії в суспільстві, особливо в стійкому суспільстві, реалізується у вигляді періодично повторюваних моделей соціальної дії. Люди в більшості ситуацій, в яких вони взаємодіють один з одним, чітко розуміють, як будуть діяти вони і як будуть діяти інші. Вони мають у своєму розпорядженні загальноприйняті і наперед встановлені значення очікуваних наслідків дії учасників. Тому кожен учасник дії може керувати своєю поведінкою, використовуючи ці значення.

Приклади повторюваних і передвстановлених форм спільної поведінки настільки часто зустрічаються і настільки стали загальнозживаними, що не викликають подиву прагнення дослідників подати їх в якості сутності або природної форми життя людської групи. Це прагнення особливо явно проступає в концепціях «культури» і «соціального порядку», які домінують в

науковій і соціологічній літературі. Більшість соціологічних моделей засновані на переконанні в тому, що суспільство існує в формі встановленого порядку життя, яке реалізується в прихильності людей до низки правил, норм, цінностей і санкцій, що вказують їм, як потрібно поводитися в різних ситуаціях. З приводу цієї акуратної схеми необхідно зробити кілька коментарів.

По-перше, не зовсім справедливо зводити простір життя в суспільстві – в будь-якому людському суспільстві – до реалізації встановлених форм спільної дії. В рамках групового життя постійно виникають нові ситуації, що задають проблеми, по відношенню до яких існуючі правила є малодійовими. Особисто я ніколи не чув про суспільство, яке було б вільне від проблем, або про суспільство, члени якого не обговорювали б способи дії. Отже, зони непередбачуваної поведінки в житті людської групи настільки ж природні, органічні та постійні, як і ті, які визначаються встановленими і неухильно дотримуваними приписами, що стосуються спільної дії.

По-друге, ми повинні визнати, що навіть у випадку з заздалегідь встановленою і повторюваною соціальною дією кожна її стадія повинна формулюватися заново. Учасники процесу повинні виробляти напрямки своєї дії і погоджувати їх з напрямками дії інших за допомогою подвійного процесу позначення і інтерпретації. Зрозуміло, в разі повторюваної спільної дії вони роблять це, використовуючи одні й ті ж повторювані і постійні значення. Якщо ми визнаємо цю обставину, то будемо змушені усвідомити, що важлива гра і доля значень, а не спільна дія в сталій формі. Повторювана і стабільна спільна дія є в тій же мірі результат процесу інтерпретації, як і нова форма спільної дії, яка розгортається вперше. Це міркування носить аж ніяк не тавтологічний або педантичний характер. На значення, які лежать в основі сталої і повторюваної спільної дії, можуть чинити тиск, вони можуть бути підтримані, можуть викликати сумніви, можуть підтверджуватися, вислизати від уваги, а можуть набувати додаткової сили. За фасадом об'єктивно сприйманої спільної дії розгортається сукупність значень, що підтримує життя даної спільної дії, і цю сукупність значень дослідник не може дозволити собі ігнорувати. Сприйняття і

використання таких понять, як норми, цінності, соціальні правила, - і тому подібних понять не повинно закривати очі дослідника на той факт, що за кожним з цих понять ховається процес соціальної інтеракції – процес, необхідний не тільки для їх зміни, а й для їх підтримки в незмінній формі. Саме соціальний процес, характерний для групового життя, створює і підтримує правила, а не правила створюють і підтримують групову життя.

Друге спостереження, що стосується взаємозв'язку, який конститує спільна дія, відноситься до множинних зв'язків між діями, що відіграють дуже помітну роль в житті людської групи. Ми знайомі з цими великими, складними мережами дій, що включають в себе взаємозв'язки і взаємозалежності між різними діями різних людей. Це простежується, наприклад, у поділі праці, що тягнеться від вирощування фермером зерна до кінцевого продажу хліба в магазині, або у витонченому ланцюгу подій, який тягнеться від моменту арешту підозрюваного до його остаточного звільнення з місць позбавлення волі. Дані мережі, що включають регульовану участь різних людей, що здійснюють різні дії в різних точках соціального простору, складаються в картину інститутів, яка була предметом дослідження соціологів. Ці мережі також є ґрунтом для зростання ідей про те, що життя людської групи носить системний характер. Спостерігаючи настільки великий комплекс різноманітних видів діяльності, що будуються на регулярній основі, а також додаткову організацію учасників з їх тісно пов'язаними і взаємозалежними відносинами, легко зрозуміти, чому так багато вчених сприймають подібні мережі або інститути як самостійно функціонуючі цілісності з власною динамікою. Через цю обставину увага до учасників цієї мережі є зайвою. Таке бачення ситуації характерне для більшості соціологічних теорій та інститутів і соціальних організацій.

Але, з моєї точки зору, таке бачення ситуації є помилковим. Необхідно визнати справжній стан справ (what is true), а саме те, що безліч учасників, які займають різне становище в мережі, включаються в діяльність на тих позиціях, які вони займають, завдяки тому, що вони спираються на визнані ряди значень.

Сама мережа або інститут не функціонує автоматично в силу якоїсь внутрішньої динаміки або системних вимог. Вони функціонують тому, що люди з різним станом щось роблять, і те, що вони роблять, є результатом визначення ними ситуації, в якій вони покликані діяти ...

Слід визнати, що ці ряди значень, які спонукають учасників діяти на їх позиціях в мережі саме так, а не інакше, займають своє власне місце в локалізованому процесі соціальної інтеракції. Ці значення формуються, підтримуються, послаблюються, посилюються або трансформуються в залежності від ситуації завдяки деякому процесу соціального визначення (*socially defming-process*). Як функціонування, так і зміна інститутів забезпечується цим процесом інтерпретації, що відбувається серед різних груп учасників.

Третє важливе спостереження, про яке слід сказати, полягає в тому, що будь-який вид спільної дії, повторно здійснюваний або давно утверджений, необхідно виникає на тлі попередніх дій учасників. Новий вид спільної дії ніколи не виникає незалежно від його передісторії. Учасники процесу формування нової спільної дії завжди привносять в цей процес свій світ об'єктів, ряди значень і моделі інтерпретації, якими вона володіє. Таким чином, нова форма спільної дії завжди виникає з попередньої спільної дії і пов'язана з її контекстом. Вона не може бути зрозуміла поза цим контекстом; дослідник повинен мати уявлення про цей зв'язок з попередніми формами спільної дії. В іншому випадку він стане на відступницький і емпірично збитковий шлях, якщо буде думати, що будь-яка дана форма спільної дії може бути відокремлена від її історичних зв'язків. Начебто її субстанція і характер виникли з повітря, в результаті спонтанного зародження, а не вирости з того, що відбувалося раніше. Якісно нові і напружені ситуації можуть змусити людей виробляти колись небачені форми спільної дії, які різко відрізняються від тих, в яких вони раніше брали участь. Але навіть в таких випадках виявляється певний зв'язок і спадкоємність з тим, що мало місце раніше. Не можна зрозуміти нову форму, якщо при цьому не включається уявлення про цю наступність. У спільній дії

проявляється не тільки, так би мовити, горизонтальний зв'язок між діями учасників, але і вертикальний зв'язок з попередньою спільною дією.

Резюме

З нашого короткого опису корінних образів символічного інтеракціонізму повинно скластися чітке розуміння його загальних перспектив. З точки зору символічного інтеракціонізму суспільство являє собою людей, залучених в процес життєдіяльності (engaged in living). Ця життєдіяльність є процесом безперервної діяльності, в якій учасники виробляють напрямки дії в численних ситуаціях, з якими вони стикаються. Вони включені в складний процес інтеракції, в ході якого вони повинні приводити вироблені ними дії у відповідність з діями інших. В ході цього процесу інтеракції люди дають вказівки іншим на предмет того, що останнім потрібно робити, і інтерпретують вказівки, надані іншими. Люди живуть у світі об'єктів і керуються в своїх орієнтаціях і діях значеннями цих об'єктів. Їх об'єкти, включаючи Я-об'єкти, формуються, підтримуються, слабшають або трансформуються у взаємодії людей один з одним. Цей загальний процес, зрозуміло, повинен розглядатися як диференційований за характером, що з необхідністю впливає з того факту, що люди поділяються на різні групи, належать до різних асоціацій і займають різні позиції. Відповідно вони по-різному сприймають один одного, живуть в різних світах і керуються різними рядами значень. Разом з тим, чи маємо ми справу з сім'єю, бандою підлітків, промисловою корпорацією або політичною партією, ми повинні сприймати діяльність такого колективного цілого як постійне його формування за допомогою позначення і інтерпретації.

Висновок

Мій висновок ... може бути сформульовано у вигляді простої вимоги: поважайте природу емпіричного світу і організуйте методологічний інструментарій так, щоб в ньому була присутня ця повага. Ось те, що, як мені здається, символічний інтеракціонізм намагається робити.

Блумер Г. Символический интеракционизм. Перспектива и метод; пер. с англ. А. Корбута. – М.: «Элементарные формы». – 2017. – 344 с. – переклад з рос.

Запитання до тексту:

1. Назвіть передумови, на яких, на думку Г.Блумера, ґрунтується символічний інтеракціонізм
2. Поясніть головний принцип символічного інтеракціонізму
3. В чому полягає природа соціальної інтеракції?
4. Як Г.Блумер розуміє природу об'єктів?
5. Прокоментуйте спостереження Г.Блумера про природу людської дії

М. Вебер

ПОНЯТТЯ СОЦІОЛОГІЇ І «СЕНСУ» СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ

Соціологія (в тому сенсі цього вельми багатозначного слова, який тут мається на увазі) є наука, яка прагне, тлумачачи, зрозуміти соціальну дію і тим самим каузально пояснити її процес і вплив.

«Дією» ми називаємо дію людини (незалежно від того, носить вона зовнішній чи внутрішній характер, зводиться до невторчання або терплячого прийняття), якщо і оскільки діючий індивід чи індивіди пов'язують з ним суб'єктивний сенс. «Соціальною» ми називаємо таку дію, яка за передбачуваним дійовою особою або дійовими особами змістом співвідноситься з дією інших людей і орієнтується на неї.

1. Слово «сенс» має тут два значення. Він може бути: а) *змістом*, дійсно суб'єктивно передбачуваним діючою особою в даній історичній ситуації, або наближеним, середнім змістом, суб'єктивно передбачуваними дійовими особами в певній кількості ситуацій; б) *теоретично конструйованим чистим типом сенсу*, суб'єктивно передбачуваним гіпотетичною дійовою особою або дійовими особами в даній ситуації. Тут взагалі не йдеться про будь-який об'єктивно «правильний» або метафізично осягнутий «істинний» сенс. Цим

емпіричні науки про дію – соціологія і історія – відрізняються від всіх догматичних наук – юриспруденції, логіки, етики, – які прагнуть виявити в своїх об'єктах «правильний», «значущий» сенс.

3. [...] Для типологічного наукового дослідження всі ірраціональні, емоційно обумовлені смислові зв'язки, що визначають ставлення індивіда до навколишнього і впливають на його поведінку, найбільш доступні для огляду, якщо вивчати і зображати їх в якості «відхилень» від чисто цілераціональних сконструйованих дій. Так, наприклад, для пояснення «біржової паніки» доцільно спочатку встановити, якою розглядається поведінка без впливу ірраціональних афектів, а потім ввести ці ірраціональні компоненти як «перешкоди».

Лише в цьому сенсі і тільки за своєю методологічною цільовою перевіркою доцільність методу «розуміє» соціологію «раціоналістично». Його, звичайно, не слід трактувати як раціоналістичну передумову соціології; його потрібно розглядати тільки як методичний прийом і в жодному разі не робити в даному випадку висновок про дійсне переважання раціонального в повсякденному житті. Адже для розуміння того, в якій мірі раціональні цілеспрямовані моменти визначають дійсну поведінку – або не визначають її, – всі ці міркування не мають жодного значення.

7. «Мотивом» називається певна смислова єдність, яка представляється дійовій особі або спостерігачеві достатньою причиною для певної дії ...Правильне каузальне тлумачення конкретної дії означає, що відповідність зовнішнього ходу подій його мотивам пізнане правильно і що вони стали зрозумілі за змістом свого співвідношення. Правильне каузальне тлумачення типової дії (зрозумілого типу дії) означає, що процес, прийнятий в якості типового, представляється (до певної міри) адекватним сенсу і може бути встановлений як (до певної міри) каузально адекватний. Якщо ж адекватність змісту відсутня, то, незважаючи на високий ступінь регулярності (зовнішнього або психічного процесу), яка допускає точний цифровий вираз його ймовірності, ми маємо справу лише з незрозумілою (або не цілком зрозумілою) статистичною

ймовірністю. З іншого боку, навіть найочевидніша адекватність змісту має для соціології значення правильного каузального визначення лише в тій мірі, в якій може бути доведена ймовірність (будь-яким чином виражена) того, що розглядувана дія справді зазвичай протікає адекватно смесу з повторюваністю, яка допускає досить точне або наближене вираження (в середньому або ідеально-типовому випадку). Лише такого роду статистичні види регулярності, які відповідають суб'єктивно зрозумілому змісту соціальної дії, є (в прийнятому тут значенні) типами зрозумілої дії, тобто «соціологічними закономірностями». Лише ті раціональні конструкції зрозумілої за своїм змістом дії являють собою соціологічні типи реальних процесів, які, хоча б наближено, можна спостерігати в реальності.

Справа зовсім не в тому, що реальна ймовірність повторюваності дії завжди прямо пропорційна можливості виявити її адекватність сенсу. В кожному даному випадку це встановлюється лише експериментальним шляхом. Об'єктом статистичних обчислень можуть бути як позбавлені сенсу, так і осмислені процеси. (Існує статистика смертності, стомлюваності, машинного виробництва, випадання опадів.) Соціологічна ж статистика займається обчисленнями тільки осмислених процесів (статистика кримінальних злочинів, професій, цін, посівної площі). Само собою зрозуміло, що часто зустрічаються випадки, які об'єднують обидва типи; сюди відноситься, наприклад, статистика врожаю.

Події та єдиноутворення, які, будучи в прийнятому тут сенсі незрозумілими, не можуть бути визначені як «соціологічні факти» або закономірності, звичайно ж, не стають від цього менш важливими. У тому числі і для соціології в прийнятому тут сенсі цього слова. (Ми обмежуємося в нашому дослідженні *«розуміючою соціологією»*, не маючи наміру нікому її нав'язувати, що, втім, і не в наших силах.) Вони просто переміщаються – і це методологічно необхідно – в іншу сферу, сферу умов, приводів, перешкод, сприятливих факторів і ін.

«Поведінка» в якості зрозумілої за своїм змістом орієнтації власних дій

завжди являє собою для нас дію однієї або декількох окремих осіб ...

11. Соціологія конструює – ми вже багато разів вказували на цю обставину як на само собою зрозумілу передумову – типові поняття і встановлює загальні правила явищ і процесів. Цим вона відрізняється від історії, яка прагне дати каузальний аналіз і каузальне зведення індивідуальних культурно значущих дій, інститутів і діячів. Для утворення своїх понять соціологія бере в якості парадигм матеріал в значній мірі (хоча і не виключно) з тих же реальних компонентів поведінки, релевантних також з точки зору історії. Соціологія розробляє свої поняття і виявляє закономірності також і під тим кутом зору, чи допоможе це історичному каузальному зведенню важливих культурних явищ. У соціології, як і у всякій генералізуючій науці, своєрідність соціологічних абстракцій веде до того, що її поняття в порівнянні з конкретною реальністю історії неминуче (відносно) позбавлені повноти змісту ... Одне і те ж історичне явище може бути, наприклад, в одних своїх складових частинах «феодалним», в інших – «патрімоніальним», в третіх – «бюрократичним», в деяких – «харизматичним». Для того, щоб перераховані слова мали однозначний сенс, соціологія повинна, в свою чергу, створювати «чисті» («ідеальні») типи такого роду, щоб в них могла бути виражена найбільша смислова адекватність; однак саме тому вони так само рідко зустрічаються в реальності в абсолютно ідеальній чистій формі, як фізична реакція, отримана в умовах повного вакууму. Лише за допомогою чистого («ідеального») типу можлива соціологічна казуїстика. Само собою зрозуміло, що соціологія, попри те, в ряді випадків користується і середнім типом, емпірико-статистичним за своїм характером; це поняття не вимагає особового методологічного роз'яснення. Однак, коли в соціології йдеться про «типові» випадки, завжди мається на увазі ідеальний тип, який сам по собі може бути раціональним або ірраціональним, в більшості випадків (в політичній економії, наприклад, завжди) він раціональний, але завжди, незалежно від цього, конструюється адекватно сенсові ...

Конструйовані соціологічні поняття ідеально-типові не тільки в

застосуванні до зовнішніх подій, а й до явищ внутрішнього життя людей. «Передбачуваний сенс» реальної поведінки в переважній більшості випадків усвідомлюється смутно або взагалі не усвідомлюється. Діючий індивід лише невизначено «відчуває» цей сенс, але аж ніяк не знає його, «ясно його собі не уявляє»; у своїй поведінці він в більшості випадків керується інстинктом або звичкою. Дуже рідко люди, а при масово-однорідній поведінці лише окремі індивіди чітко усвідомлюють його (раціональний або ірраціональний) сенс ... У соціологічному дослідженні, об'єктом якого є конкретна реальність, необхідно постійно мати на увазі її відхилення від теоретичної конструкції; встановити ступінь і характер такого відхилення – безпосереднє завдання соціології.

Досліднику дуже часто доводиться робити вибір між методологічно незрозумілими і зрозумілими, але нереальними «ідеально-типовими» процесами. При такій альтернативі в науковому аналізі слід віддавати перевагу другим.

Вебер М. Основные социологические понятия. // Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем. М.И. Левин. М., 1990. – С. 602-625. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Поясніть поняття «дія» і «соціальна дія». Які значення порял з цим вкладає автор у поняття «сенс»?
2. Для чого за М.Вебером у соціології необхідно виділяти «чисті» («ідеальні») типи?
3. В чому полягає авторська теорія «розуміючої соціології» ?

М.М. Ковалевський

ПОНЯТТЯ ГЕНЕТИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ І ЇЇ МЕТОДИ

Генетичною соціологією називають ту частину науки про суспільство,

його організацію і поступальну ходу, яка займається питанням походження суспільного життя і суспільних інститутів, серед яких: сім'я, власність, релігія, держава, моральність і право, що входять на перших порах до складу одного і того ж поняття дозволених дій в протилежність діям недозволеним.

У сучасному її стані генетична соціологія користується не більше як емпіричними законами або приблизними узагальненнями, - законами, притому постійно оспорюваними, які, з огляду на це, потребують міцного фундаменту добре обстежених фактів. Матеріалом для її побудови служать, з одного боку, дані етнографії про побут відсталих, недорозвинутих племен, які зазвичай зазначають епітетами: дикі і варварські. У передмові до одного зі своїх численних творів з порівняльної етнографії Летурно справедливо говорить, що без допомоги наданого етнографією матеріалу немислимо було б заглянути в віддалене минуле історичних народів, оскільки все це минуле лежить за межею історії, або, точніше кажучи, за межею писемності. Питання генетичної соціології, науки про походження громадських інститутів, мають особливий державний інтерес з огляду на наявність надзвичайно багатого етнографічного матеріалу, далеко ще не розробленого, незважаючи на цілі покоління дослідників.

Але для того щоб етнографічний матеріал міг служити показником нашого віддаленого минулого, необхідно, щоб в побуті історичних народів були відкриті, якщо не в сьогоденні, то в минулому, а іноді і в обох, сліди однохарактерних порядків і відносин, з якими нас віч-на-віч ставить порівняльна етнографія. Візьмемо приклад. У сучасних дикунів вельми поширена, як читач побачить згодом, система вважати спорідненість не по батькові, а по матері – обставина, завдяки якій зв'язок дитини зі старшим братом матері, інакше кажучи, з материнським дядьком тісніший, ніж його зв'язок з батьком. Ім'я, а іноді і майно, передається від материнського дядька до племінника, а не від батька до сина. Чи можемо ми, на підставі існування такої системи у дикунів, робити будь-які висновки і про наше віддалене минуле? Очевидно, немає, але тільки до тих пір, поки в цьому минулому ми не

відкриємо будь-яких слідів порядків, одно характерних з тими, які досі тримаються у дикунів. Нас в майбутньому чекає можливість познайомитися з цими пережитками; водночас, з метою показати, що пошуки в цьому напрямку не залишаються безплідними, нагадаю хоча б широке поширення не в одних тільки германців, але і у східних слов'ян, в удільно-вічовий період, порядку передачі престолу не синові, а старшому братові по матері, або ще відомий текст Тацитової «Германії», у якому римський анналіст висловлює здивування тим, що у німецьких племен дядько по матері користується навіть більшою повагою, ніж батько. Візьмемо інший приклад: життя диких і варварських племен проходить в міжусобицях; вони викликаються фактами нанесення матеріальної шкоди членами одного племені членам іншого або в межах одного і того ж племені — членами одного його підрозділу членам іншого. Так як цілі підрозділи прийнято позначати словом «роди», то і викликана частими насильствами ворожнеча, не одного тільки потерпілого, але і всіх членів одного з ним підрозділу, носить найменування родової ворожнечі або родової помсти.

Питається, чи можемо ми на підставі факту відсутності у дикунів системи публічних покарань та передачі в руки скривдженого і його родичів турботи про кровну помсту — робити висновок про те, що і у ранній період суспільного життя культурних народів панувала та ж система родового самоуправства. Знову таки, це питання може отримати стверджувальне рішення лише у тому разі, коли нам вдасться вказати, що і в добу, наступну за встановленням писемності, в пам'ятках законодавства, а також у занесених на папір народних переказах, у так званому «народному епосі», приказках, прислів'ях і народних піснях зберігся відгук однохарактерних явищ. Не забігаючи наперед, я вже і в даний час вважаю за потрібне сказати, що такий відгук можна знайти, що вся так звана легендарна література і семітських, і арійських народів постійно говорить про ворожнечу родів, викликаних фактом нанесення матеріальної шкоди, наприклад, у формі вбивства чи крадіжки, членом одного роду члену іншого.

Але цього замало: найдавніші пам'ятки права ще згадують про

самоуправство як про дії, які неминуче супроводжують заподіяння кому-небудь матеріальної шкоди. Вони тільки бажають ввести це самоуправство в певні межі, скоротити по можливості число осіб, яким воно дозволене, вилучити з його дії відомі місця і осіб, нарешті, визначити термін, після якого ображений не вправі особисто переслідувати кривдника. Вони рекомендують також заміну самоуправної відплати викупом, а самоуправної конфіскації — штрафом.

Знаючи все це, ми вправі поставитися до етнографічних даних про панування кровної помсти і родового самоуправства як до надійного матеріалу, що дозволяє нам зробити крок вперед у глиб минулого і піднятися від епохи, коли родове самоналаштування вже зустрічало обмеження в церковному і світському законодавстві, до часів його необмеженого панування. Усюди, де існує кровна помста, вона носить характер чогось обов'язкового. Убитий вимагає помсти; його родичі вважають себе зганьбленими, якщо ухилитися від цього обов'язку: вона священна. Усе вказує, таким чином, на релігійну основу помсти; і остання дійсно спирається на віри в душі покійних предків, які продовжують в потойбічному світі своє земне життя і вимагають від своїх родичів тих же послуг, які вони отримували від них за життя.

Ті, хто не виконав цих зобов'язань перед родовими тінями, чекають від них кари за своє недбальство. Добрі по відношенню до пам'ятливого потомства духи стають злими до недбалого потомства: щоб користуватися їх заступництвом і захистом, треба годувати і поїти їх у формі домашнього жертвоприношення, треба також мстити за нанесені їм образи. Навіть у народностей, які не мають ще віри в богів і особливого жрецького класу, ми вже зустрічаємо впевненість в тісному спілкуванні світу живих зі світом духів-предків і в можливості для деяких осіб входити в спілкування з цими предками, отримувати від них здатність ясновидіння.

Таким чином, віра в існування світу невидимого, духовного і в його спілкування зі світом земним, а також віра в посередницьку роль між обома світами особливих осіб-чаклунів, чарівників, магів або яким би іншим ім'ям ми їх не називали — належать до числа тих, які зустрічаються у найвідсталіших

народностей земної кулі. Ми знову поставимо перед собою питання: чи прояснює цей факт наше віддалене минуле? Сам по собі ні, а тільки в зв'язку з численними переживаннями таких же вірувань, які мають місце і в найдавніших релігіях Сходу і Заходу, і в досі наявних народних забобонах, та й не лише в народних. Анімізм – скористаємося терміном, вперше введеним в вживання Тейлором для позначення тієї системи одухотворення всього суцього, яка властива дикунам, - залишив численні сліди і в індуських Ведах, в культурі, яким вони оточують так званих «пітріс», тобто душі покійних предків, і в Авесті давніх персів в однохарактерному за джерелом культурі «фраваші». Про існування культу предків у древніх греків або римлян не варто поширюватися після Фюстель де-Куланжа; а про те, що і нашим предкам не було чужим поклоніння роду і породіллям, говорить нам цікавий пам'ятник X ст. «Слово одного христорлюбця». У сучасному простонародному побуті страх Домовика ще є найвісним виразом того ж культу. Цих прикладів, я думаю, досить, щоб показати, що етнографічний матеріал здатний навести нас на ті чи інші висновки щодо характеру старовинних суспільних інститутів, вірувань і звичаїв тільки в тому випадку, коли ми знаходимо підтвердження нашим припущенням в таких висновках, до яких призводить нас вивчення старовинних пам'яток писемності, легенд і переказів історичних свідчень, нарешті, тієї живої старовини, яка оточує нас в формі забобонів, притч, прислів'їв, приказок, заклинань, казок, пісень і інших проявів народної творчості, що об'єднуються поняттям «фольклор» - англійський термін, який поки ще залишився без перекладу. Зі сказаного зрозуміло також, що кожному, хто займається генетичною соціологією, належить звернутись одночасно до різних наукових дисциплін описового характеру і до взаємної перевірки висновків, добутих кожною з цих дисциплін окремо. Йому доводиться одночасно бути знайомим і з історією релігії, і з найдавнішими правовими інститутами, і з народним літературною творчістю, і з пережитками, які існували або існують у формі звичаїв та обрядів не лише в сучасному побуті, але і при тих порядках, які вже відійшли у область минулого. Але оскільки сліди цього минулого збереглися в

одного народу з одними особливостями, а у іншого — з іншими, то соціологу, зайнятому мисленнєвим відтворенням того віддаленого періоду, коли зароджувалися суспільні відносини і склалися ті установи, якими в широкому сенсі можна назвати однаково і суму вірувань і суму звичаїв того чи іншого народу, необхідно вносити в загальну скарбницю всі ці розкидані сліди архаїчних порядків.

Багато років тому, картинно передаючи відносини порівняльного історика права та установ до матеріалу його досліджень, мій учитель Мен говорив мені, що історик на весь світ повинен дивитися не в збільшувальне, а, навпаки, у зменшувальне скло. Такий метод, зрозуміло, не позбавлений небезпек; при ньому легко звести до загальної причини чинники місцеві і тимчасові. Ось чому я рекомендував би всім, хто має намір зайнятися вивченням генези вірувань, звичаїв і установ, запастися достатньою дозою скептицизму і, перш ніж пускатися в якісь загальні висновки на підставі окремого факту, шукати йому пояснення в сучасній йому обстановці або в недавньому минулому. Як часто мені самому доводилося допускати цю помилку, від якої в даний час я готовий застерегти інших.

Ковалевский, М. М. Социология. Сочинения в 2 т. Том 2 / М. М. Ковалевский. — Москва : Издательство Юрайт, 2018. — 272 с. — переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. В чому, на думку М.М.Ковалевського, призначення генетичної соціології? Що є її об'єктом і предметом?
2. З якими науками співпрацює генетична соціологія? Приведіть приклади автора про цю взаємодію
3. Опишіть основні дії соціолога, який проводить дослідження у галузі генетичної соціології.

О.Конт

ДУХ ПОЗИТИВНОЇ ФІЛОСОФІЇ

СЛОВО про позитивне мислення

Предмет цього «слова»

1. Сукупність астрономічних знань, розглянутих дотепер занадто ізольовано, повинна відтепер залишити тільки один з необхідних елементів нової нероздільної системи загальної філософії, поступово підготовленої протягом останніх трьох століть, само собою стала сходженням результатів всіх великих наукових праць і досягла, нарешті, за своєю абстрактністю істинної зрілості.

[...] В силу цього ще надзвичайно мало зрозумілого тепер тісного співвідношення, сутність і призначення цього трактату не могли б бути досить оцінені, якби це необхідне попереднє слово не було переважно присвячено належному визначенню істинного основного духу цієї філософії, всевітнє встановлення якої має стати основною метою позитивного вчення. Так як вона відрізняється, головним чином, постійним переважанням одночасно логічної і наукової, історичної або соціальної точки зору, то я повинен спочатку її краще охарактеризувати, нагадати коротко великий закон, який я встановив в моїй системі позитивної філософії, - про повну інтелектуальну еволюцію людства, закон, який, окрім того, буде згодом часто застосовуватися в наших астрономічних дослідженнях.

Частина I

ПЕРЕВАГА ПОЗИТИВНОГО МИСЛЕННЯ

Глава I. Закон інтелектуальної еволюції людства або закон трьох стадій

[...] 2. Відповідно до моєї основної доктрини, всі наші умовиводи, як індивідуальні, так і родові, повинні неминуче пройти послідовно через три різні теоретичні стадії, які можуть бути тут достатньо визначені звичайними найменуваннями: теологічна, метафізична і наукова, принаймні для тих, які добре зрозуміють їх істинний загальний зміст.

Перша стадія, хоча спочатку необхідна в усіх відношеннях, повинна відтепер завжди розглядатися як чисто попередня; друга являє собою в дійсності тільки видозміни руйнівного характеру, що має лише тимчасове призначення – поступово привести до третьої; саме на цій останній, єдино

цілком нормальній стадії, стан людського мислення є в повному розумінні остаточним.

1. ТЕОЛОГІЧНА АБО ФІКТИВНА СТАДІЯ

3. Усі наші умовиводи в їх первісному прояві, неминуче теологічному, самі собою надають характерну перевагу найбільш невирішуваним питанням, найбільш недоступним всякому вичерпному дослідженню предметам. В силу контрасту, який в наш час повинен на перший погляд здаватися незрозумілим, але який насправді був тоді в повній гармонії з істинним дитячим станом нашої свідомості, людський розум у той час, коли він ще був здатний вирішувати найпростіші наукові проблеми, жадібно і майже виключно шукає початку всіх речей, прагне знайти або початкові, або кінцеві, основні причини різних вражаючих його явищ і основний спосіб їх виникнення, словом, прагне до абсолютного знання. Ця примітивна здатність природно задовольняється наскільки цього вимагає такий стан, і навіть наскільки вона дійсно могла б коли-небудь задовольнитися, завдяки нашому одвічному прагненню перетворювати все в людські образи, уподібнювати спостережувані нами явища тим, які ми самі виробляємо і які, в силу цього, починають нам здаватися, внаслідок супроводжуваної їх безпосередньої інтуїції, досить відомими. Для того, щоб краще зрозуміти чисто теологічний дух, який є результатом все більш і більш систематичного розвитку цього первісного стану, не потрібно обмежуватися розглядом його в останній фазі, що закінчується на наших очах у найбільш передових народів, але представляються далеко не найбільш характерним – необхідно кинути істинно філософський погляд на всю його природню ходу, щоб оцінити його основну тотожність у всіх послідовно властивих йому трьох головних формах.

4. Найбільш безпосередньою і найбільш різко вираженою фазою є власне *фетишизм*, що полягає переважно в тому, що всім зовнішнім тілам приписується життя, істотно аналогічне нашому, але майже завжди більш енергійне внаслідок їх, зазвичай, більш сильній дії. Поклоніння небесним

світилам характеризує найбільш піднесений щабель цієї першої теологічної стадії, який спочатку ледь відрізняється від розумового стану, на якому зупиняються вищі породи тварин. Хоча ця перша форма теологічної філософії постійно з черговістю виступає в інтелектуальній історії всіх наших суспільств, вона панує тепер безпосередньо тільки серед найбільш нечисленної з трьох великих рас, що складають людський рід.

5. У своїй другій основній фазі теологічне мислення, перетікаючи у справжній *політеїзм*, дуже часто змішуваний сучасними народами з попередньою стадією, яскраво уявляє вільне умоглядне переважання уяви, тим часом як раніше інстинкт і почуття мали перевагу в людських теоріях. Первісна філософія в цьому стані піддається найбільш глибокому перетворенню, якому доступна сукупність її реального призначення – перетворення, що виражається в тому, що матеріальні предмети, нарешті, позбавляються нав'язаного їм життя, яке містично переносять на різних вигаданих, звичайно, невидимих істот, безперервно активне втручання яких стає відтепер прямим джерелом всіх зовнішніх, а потім навіть і людських явищ. Вивчення теологічного духу в цей період, який тут розвивається настільки повно і однорідно як ніколи опісля, є в усіх відношеннях часом його найбільшого розквіту, одночасно розумового та соціального. Більшість нашого роду не вийшло ще з цієї стадії, на якій наполегливо продовжує залишатися тепер, крім розвиненої частини чорної раси і найбільш передової частини білої, найбільш численної з трьох людських рас.

6. У третій, теологічній, фазі *монотеїзм* у власному розумінні слова починає собою неминучий занепад первісної філософії, яка, цілком зберігаючи за собою протягом довгого часу вагомий соціальний вплив, хоча більш уявний, ніж дійсний, зазнає відтепер швидкого зменшення її інтелектуального значення в силу природного наслідку, що сам по собі впливає з характерного спрощення, завдяки якому розум починає все більше і більше обмежувати колишнє панування уяви, даючи поступово розвиватися до тих пір майже непомітному загальному почуттю, що говорить про необхідність підпорядкування всіх явищ незмінним законам. Ця крайня форма попереднього

стану речей в її надзвичайно різних і навіть зовсім невідповідних видах продовжує ще залишатися більш-менш міцною у величезної більшості білої раси. Однак, хоча спостереження її мало би бути таким чином більш легким, проте особисті упередження, що заважають достатньо розумному і достатньо неупередженому її порівнянню з двома попередніми формами, дуже часто перешкоджають і тепер її справедливій оцінці.

7. Яким би недосконалим не повинен здаватися тепер такий філософський метод, вельми важливо нерозривно пов'язати нинішній стан людського розуму з усім рядом його попередніх станів, визнаючи, що теологічний метод повинен бути довгий час настільки ж необхідним, як і неминучим. Обмежуючись тут простою раціональною оцінкою, було б, перш за все, зайвим довго зупинятися на мимовільній тенденції, яка навіть тепер абсолютно очевидно заохочує нас до того, щоб давати пояснення по суті теологічні, якщо ми хочемо безпосередньо торкнутися недоступної таємниці основного способу утворення явищ і, особливо, утворення тих, реальні закони яких ми ще не знаємо. Найбільш видатні мислителі можуть констатувати це в тих випадках, коли незнання миттєво поєднується у них з будь-якою яскраво вираженою пристрасстю, відбувається їх власне природне схиляння до найбільш наївного фетишизму. Якщо ж всі теологічні пояснення зазнали у нових західноєвропейських народів зростаючої і руйнівної критики, то це тільки тому, що таємничі дослідження зазвичай були відкинуті як абсолютно недоступні нашому розумові, який поступово звик незаперечно замінювати їх знаннями більш реальними і більш відповідаючими нашим істинним здібностям. Навіть в епоху, коли істинний філософський дух здобув перемогу в питаннях, що стосуються найбільш простих явищ і настільки легкого предмета, як елементарна теорія зіткнення тіл, - пам'ятний приклад Мальбранша завжди нагадає про необхідність вдаватися до безпосереднього і постійного втручання надприродної сили щоразу, коли хтось намагається піднятися до першопричини якої-небудь події.

Але з іншого боку, такі спроби, наскільки б дитячими вони тепер не

здавалися, складають воістину єдиний початковий засіб визначення безперервного підйому людських уможлядів і само собою виводити наш розум з глибокого порочного кола, в яке вони за потребою були укладені спочатку внаслідок корінної протидії двох однаково стійких умов, бо, якщо сучасні народи повинні були проголосити неможливість заснувати якусь міцну теорію інакше, як на достатньому фундаменті з відповідних спостережень, то не менш безперечно, що людський розум не міг би ніколи ні поєднувати, ні навіть зібрати ці необхідні матеріали, якби він не керувався завжди деякими попередньо встановленими спекулятивними поглядами.

Ці первісні концепції могли, очевидно, стати продуктом тільки філософії, за своєю природою чужої всякій скільки-небудь тривалій підготовці і здатної, так би мовити, спонтанно виникати лише під тиском безпосереднього інстинкту, якими б безглуздими не були уможляди, позбавлені, таким чином, всякої реальної підстави. Така щаслива перевага теологічних принципів, без яких, необхідно це визнати, наш розум ніколи не зміг би вийти зі свого первісного заціпеніння і які одні тільки могли дозволити, керуючи його спекулятивною діяльністю, поступово підготувати кращий стан думки.

Цій основній здатності, втім, сильно сприяла вроджена схильність людського розуму до нерозв'язних питань, якими переважно займалася ця первісна філософія. Ми могли пізнати обсяг наших розумових сил і, отже, розумно обмежити їх призначення лише після достатнього відпрацювання. А це необхідне відпрацювання не могло спочатку мати місця особливо стосовно найбільш слабких здібностей нашої природи, без пристрасності, яка властива таким дослідженням, де стільки погано освічених голів наполегливо продовжують ще шукати найбільш швидке і найбільш повне вирішення найбільш звичайних питань. Щоб перемогти нашу вроджену відсталість, потрібно було навіть довгий час вдаватися до привабливих ілюзій, самопороджуваних такою філософією, про майже нескінченну владу людини видозмінювати за своїм бажанням світ, розглянутий тоді як влаштований головним чином в інтересах людини і про те, що ніякий великий закон не міг

ще позбутися верховного свавілля надприродних впливів. Ледь минуло три століття, як у обраної частини людства астрологічні і алхімічні надії - останній науковий слід цього первісного мислення - дійсно перестали служити мотивом для повсякденного накопичення відповідних спостережень, як це показали Кеплер і Бертоле.

8. Вирішальне значення цих різних інтелектуальних мотивів могло б бути попри те сильно підкріплено, якби характер цього трактату дозволив мені в достатній мірі вказати на непереборний вплив важливих соціальних потреб, які я належним чином розглянув у моєму вище згаданому творі. Можна, таким чином, спочатку цілком довести, наскільки теологічний дух повинен був довгий час бути необхідним особливо для постійного поєднання моральних і політичних ідей ще в більшій мірі, ніж для будь-яких інших поєднань ідей як в силу їх більшої складності, так і тому, що відповідні явища, спочатку дуже слабо виражені, змогли отримати помітний розвиток лише після надзвичайно тривалого зростання цивілізації.

Дивною непослідовністю, ледь зрозумілою несвідомою критичною тенденцією нашого часу є прагнення визнавати, що стародавні не могли міркувати про найпростіші предмети інакше, як в теологічному дусі, і в той же час заперечувати, особливо у політиків, наявність нагальної потреби в аналогічному способі мислення в області соціальних питань. Але потрібно, крім того, зрозуміти, хоча я не можу встановити це тут, що ця первісна філософія була не менш необхідною як для попереднього розвитку нашої суспільності, так і для підйому наших розумових сил, або з метою примітивної побудови відомих загальних доктрин, без яких соціальний зв'язок не міг отримати ні обсягу, ні сталості, чи для само собою здійснюваного єдино можливого тоді духовного авторитету.

2. МЕТАФІЗИЧНА АБО АБСТРАКТНА СТАДІЯ

9. Якими короткими не повинні бути тут загальні пояснення про тимчасовий характер і підготовче призначення єдиної філософії, яка дійсно відповідає дитячому стану людства, вони можуть легко дати зрозуміти, що цей

початковий спосіб мислення різко відрізняється у всіх відносинах від того напрямку мислення, яке, як ми побачимо, відповідає зрілому стану людської думки, і що ця різниця надто глибока для того, щоб поступовий перехід від одного методу до іншого міг вперше відбутися як у індивіда, так і у цілого роду без зростаючої допомоги посередньої філософії, по суті обмеженої цією тимчасовою функцією. Така спеціальна участь власне метафізичної стадії в основній еволюції нашого розуму, який, не стерпівши різких змін, може таким чином підніматися майже непомітно від чисто теологічного до відкрито позитивного стану, хоча це двозначне становище по суті більше наближений до першого, ніж до другого. Панівні умогляди зберегли на цій стадії істотний характер спрямування, властивого абсолютним знанням: тільки висновки піддаються тут значному перетворенню, здатному значно полегшити розвиток позитивних понять.

Справді, метафізика намагається, як і теологія, пояснити внутрішню природу істот, початок і призначення всіх речей, основний спосіб утворення всіх явищ, але замість того, щоб вдаватися до допомоги надприродних факторів, вона їх все більше і більше замінює *сутностями* (entiles) або уособленими абстракціями, істинно характерними для неї, вживання яких дозволяло часто називати її ім'ям *онтології*. Тепер дуже легко спостерігати цей спосіб філософствування, який, залишаючись ще переважаючим в області найбільш складних явищ, залишає щодня, навіть у найбільш простих і найменш відсталих теоріях, стільки *помітних слідів* його довгого панування.

Історичне значення цих сутностей прямо впливає з їх двозначного характеру, бо в кожній з цих метафізичних істот, властивих відповідному тілу, які в той же час не змішуються з ними, розум може за бажанням і в залежності від того, чи знаходиться він ближче до теологічного або до позитивного стану, бачити або дійсну еманацию надприродної сили, або просто абстрактне найменування даного явища. Панівне вкладення чистої фантазії тоді припиняється, але й справжнє спостереження ще не є переважаючим, тільки думка набуває більшої гостроти і непомітно підготовляється до метафізичної

стадії; уможлижена частина виявляється спочатку надзвичайно перебільшеною внаслідок наполегливого прагнення аргументувати замість того, щоб спостерігати, прагнення, яке у всіх областях звичайно характеризує метафізичний образ мислення навіть у його найбільш знаменитих виразників. Гнучкий порядок концепцій, який жодним чином не терпить постійності, настільки довго властивої теологічній системі, повинен (до того ж, дуже скоро) досягти відповідної єдності шляхом поступового підпорядкування різних окремих сутностей єдиній загальній сутності-природі, призначення якої полягає в тому, щоб представляти собою слабкий метафізичний еквівалент невизначеного універсального зв'язку, який витікає з монотеїзму.

10. Щоб краще зрозуміти, особливо в наш час, історичну силу такого філософського знаряддя, важливо визнати, що за своєю природою воно саме по собі здатне лише проявляти *критичну* або руйнівну діяльність навіть в області теорії і в ще більшій мірі в області соціальних питань, не будучи ніколи в змозі створити щось позитивне, виключно властиве йому. Глибоко непослідовна, ця двозначна філософія зберігає всі основні принципи теологічної системи, позбавляючи їх, однак, все більше і більше сили і сталості, необхідних для їх дійсного авторитету, і саме в подібному викривленні полягає її головна тимчасова корисність для того моменту, коли старий спосіб мислення, довгий час прогресивний для сукупності людської еволюції, неминуче досягає тієї ступені, на якій подальше його існування виявляється шкідливим, оскільки він прагне зміцнити на невизначений час дитячий стан, яким він спочатку так щасливо керував. Метафізика, таким чином, є по суті не чим іншим, як видом теології, ослабленим руйнівними спрощеннями, які мимовільно позбавляють її безпосередніх можливостей перешкодити розвитку спеціально позитивних концепцій. Але, з іншого боку, завдяки цим же руйнівним спрощенням, вона набуває тимчасової здатності підтримувати діяльність загального розуму, поки він, нарешті, не отримає можливість харчуватися кращою їжею. В силу свого суперечливого характеру метафізичний або онтологічний спосіб мислення виявляється завжди перед неминучою альтернативою: або прагнути в інтересах

порядку до марного відновлення теологічного стану, або, щоб уникнути гнітючої влади теології, штовхати суспільство до чисто негативного стану.

Це неминуче коливання, яке спостерігається тепер тільки щодо найбільш важких теорій, колись існувало так само по відношенню навіть до найбільш простих, поки вони не переступили метафізичної стадії, і обумовлено це органічним безсиллям, завжди властивим цьому філософському методу. Якби суспільний розум давно не вигнав його з деяких основних понять, то можна було б безпомилково стверджувати, що породжені ним 20 століть тому безглузді сумніви в існуванні зовнішніх тіл повторювались б ще й тепер, бо він їх ніколи ніякої рішучою аргументацією не розсіював. Метафізичний стан потрібно, таким чином, розглядати як свого роду хронічну хворобу, природно притаманну еволюції нашої думки – індивідуальної або колективної – на кордоні між дитинством і змужнінням.

11. Оскільки історичні змогли у нових народів майже ніколи не сходять далі часів політеїзму, то метафізичне мислення повинно здаватися майже настільки ж стародавнім, як теологічне. Справді, воно неминуче керувало початковим перетворенням фетишизму в політеїзм, щоб усунути виняткове панування чисто надприродних сил, які, будучи таким чином безпосередньо видалені з кожного окремого тіла, повинні були тим самим залишати в кожному певну відповідну сутність. Але так як при цьому першому теологічному перевороті жодне справжнє обговорення не могло мати місця, то безперервне втручання онтологічного духу стало цілком характерним лише в подальшій революції при перетворенні політеїзму в монотеїзм, природним знаряддям якого він повинен був стати. Його зростаючий вплив спочатку, поки він залишався підлеглим теологічному тиску, здавався органічним, але його природа, у своїй основі руйнівна, повинна була надалі все більш і більш проявлятися, коли він поступово робив спроби доводити спрощення теології навіть далі звичайного монотеїзму, що становив в разі потреби крайній і дійсно можливий фазис первісної філософії. Так, протягом останніх п'яти століть метафізичний дух, діючи негативно, сприяв основному піднесенню нашої

сучасної цивілізації, мало-помалу розкладаючи теологічну систему, що стала остаточно ретроградною до кінця середніх століть, коли соціальна сила монотеїстичного режиму виявилася істотно вичерпаною. На жаль, виконавши з можливою повнотою цю необхідну, але тимчасову функцію, онтологічні концепції, діючи занадто довго, повинні були також прагнути протидіяти будь-якій іншій реальній організації спекулятивної системи; так що найбільш небезпечна перешкода для остаточного встановлення справжньої філософії дійсно впливає тепер з того ж самого способу мислення, який ще тепер часто привласнює собі майже винятковий привілей в області філософії.

3. ПОЗИТИВНА ЧИ РЕАЛЬНА СТАДІЯ

1. Основна ознака: *Закон постійного підпорядкування уяви спостереженню*

12. Цей довгий ланцюг необхідних фазисів призводить до того, що нарешті, поступово звільняється розум для його остаточного стану раціональної позитивності. Це стан ми повинні охарактеризувати тут більш докладно, ніж дві попередні стадії. Встановивши мимовільно, на підставі стількох підготовчих дослідів досконалу безплідність неясних і довільних пояснень, властивих первісній філософії як теологічній, так і метафізичній, наш розум відтепер відмовляється від абсолютних досліджень, доречних тільки в його дитячому стані, і зосереджує свої зусилля в області дійсного спостереження, що приймає з цього моменту все більш і більш широкого розмаху і є єдиною можливою підставою доступних нам знань, розумно пристосованих до наших реальних потреб. Умоглядна логіка досі представляла собою мистецтво більш-менш вправно міркувати згідно з невиразними принципами, які, будучи недоступними для позитивного доказу, приводили до постійних і нескінченних суперечок.

Відтепер вона визнає як *основне правило*, що будь-яка пропозиція, недоступна точному перетворенню в просте пояснення окремого або загального факту, не може представляти жодного реального і зрозумілого сенсу. Принципи, якими вона користується, є нічим іншим, як дійсними фактами, але більш загальними і більш абстрактними, ніж ті, зв'язок яких вони

повинні утворити. Яким би не був попри те раціональний чи експериментальний метод відкриття, їх наукова сила постійно витікає виключно з їх прямої або непрямої відповідності спостережуваним явищам. Тоді чиста уява безповоротно втрачає свою колишню першість в області думки і неминуче підпорядковується спостереженню (таким шляхом створюється цілком нормальний логічний стан), не перестаючи проте виконувати в позитивних умоглядах настільки ж важливу, як і невичерпну функцію в сенсі створення або вдосконалення засобів як остаточного, так і попереднього зв'язку ідей.

Одним словом, основний переворот, що характеризує стан змужніння нашого розуму, по суті, полягає в повсюдній заміні недоступного визначення причин у власному розумінні слова простим дослідженням *законів*, тобто постійних відносин, існуючих між явищами, що спостерігаються. Про що б не йшлося, про найменші або найважливіші наслідки, про зіткнення і тяжіння, або про мислення і моральність, ми можемо дійсно знати тільки різні взаємні зв'язки, властиві їх прояву, не будучи ніколи в змозі проникнути в таємницю їх утворення.

2. Відносний характер позитивної філософії

13. Наші позитивні дослідження у всіх областях повинні по суті не тільки обмежуватися систематичною оцінкою того, що є, відмовляючись відкривати його першопричину і кінцеве призначення, але крім того, важливо зрозуміти, що це вивчення явищ замість того, щоб стати коли-небудь абсолютним, має завжди залишатися *відносним* в залежності від нашої організації і нашого становища. Визнаючи з цією двоякою точки зору неминучу недосконалість наших різних умоглядних засобів, ми бачимо, що далекі від можливості з усією повнотою вивчити якесь дійсне явище, ми не можемо бути впевненими в можливості констатувати навіть надзвичайно поверхово всі реальні явища, велика частина яких повинна, можливо, цілком залишатися для нас прихованою. Якщо втрата одного важливого почуття достатня, щоб зовсім приховати від нас ціле коло природних явищ, то цілком доречно вважати, що,

навпаки, придбання нового почуття відкрило б нам клас фактів, про які, ми тепер не маємо жодного уявлення; певною мірою, думати, що різноманітність почуттів, настільки різна у головних видів тварин, доведена в нашому організмі до найвищого ступеня, якого могло б вимагати повне пізнавання зовнішнього світу - пропозиція, очевидно, безпідставна і майже безглузда. Жодна наука не може краще астрономії підтвердити цей неминуче відносний характер усіх наших реальних знань; так як дослідження явищ може тут проводитися тільки за допомогою одного почуття, тут дуже легко оцінити умоглядні наслідки, зумовлені його відсутністю або його ненормальністю. Ніяка астрономія не могла б існувати у сліпого виду, яким би розумним його не припускали; також ми не могли б мати судження ні щодо темних небесних тіл, які, можливо, є найбільш численними, ні навіть щодо світил, якби тільки атмосфера, через яку ми спостерігаємо небесні тіла, залишалася завжди і всюди туманною. Протягом усього цього *трактату* ми часто будемо мати можливість без всякого зусилля оцінювати з достатньою ясністю цю тісну залежність, де сукупність як внутрішніх, так і зовнішніх умов нашого власного існування неминуче затримує наші позитивні дослідження.

14. Щоб достатньо охарактеризувати цю за необхідності відносну природу всіх наших реальних знань, важливо, попри те, помітити з найбільш філософської точки зору, що, якщо будь-які наші концепції повинні самі розглядатися як людські феномени, і в особливості, соціальні, то вони, насправді, обумовлені колективною і безперервною еволюцією, всі елементи і фазиси якої по суті своїй примикають один до одного. Якщо ж, з одного боку, визнається, що наші умогляди повинні завжди перебувати в залежності від різних основних умов нашого особистого існування, то потрібно так само допустити, з іншого – що вони не менш підпорядковані сукупності безперервного ходу соціальних ідей, так що ніколи не можуть залишатися в запропонованому метафізиками стані довершеної нерухомості. Але оскільки загальний закон основного руху людства в даному відношенні полягає в тому, що наші теорії прагнуть представити все більш і більш точно зовнішні

предмети наших постійних досліджень, не маючи змоги оцінити дійсну будову кожного з них, наукове вдосконалення повинне обмежуватися прагненням наблизитися до цієї ідеальної межі настільки, наскільки цього вимагають наші різні реальні потреби. Цей другий вид залежності, властивий позитивним умоглядам, виявляється так само ясно, як і перший, у всьому ході астрономічних досліджень, що, наприклад, показує ряд все більш і більш позитивних понять, отриманих з моменту зародження небесної геометрії про форму землі, про планетні орбіти і ін. Таким чином, з одного боку, наукові доктрини мають при необхідності досить непостійний характер, для того, щоб усунути всякі претензії на абсолютне знання, їх поступові зміни не представляють; з іншого, ніякого свавілля, який міг би викликати ще більш небезпечний скептицизм; кожна послідовна зміна попри те сама по собі забезпечує за відповідними теоріями нескінченну здатність представляти феномени, що лягли в їх основу, певною мірою, остільки, оскільки первісна ступінь дійсної точності не повинна бути перейдена.

3. Призначення позитивних законів: раціональне передбачення

15. Після того, як постійне підпорядкування уяви спостереженню було одностайно визнано як перша основна умова будь-якого здорового наукового умогляду, неправильне тлумачення часто призводило до того, що цим великим логічним принципом почали занадто зловживати, перетворюючи реальну науку в свого роду безплідне накопичення неузгоджених фактів, якому властива тільки часткова точність. Важливо, таким чином, добре зрозуміти, що істинний позитивний дух в основі не менш далекий від емпіризму, ніж від містицизму; саме між двома однаково згубними хибними шляхами він повинен завжди прокладати собі дорогу; потреба в такій постійній обережності, є не стільки важкою, скільки важливою, попри те, достатня для підтвердження згідно з нашими первісними поясненнями того, наскільки щира позитивність повинна бути зріло підготовлена, так, щоб вона не мала ніякої схожості з первісним станом людства. Саме в законах явищ дійсно полягає наука, для якої факти у власному розумінні слова, якими б точними і численними вони не були, є

завжди тільки необхідним сирым матеріалом.

Розглядаючи ж постійне призначення цих законів, можна сказати без жодного перебільшення, що справжня наука, далеко не здатна утворитися з простих спостережень, завжди прагне по можливості уникати безпосереднього дослідження, замінюючи останнє раціональним передбаченням, що становить в усіх відношеннях головну характерну рису позитивної філософії. Сукупність астрономічних знань дає нам ясно зрозуміти це. Таке передбачення, яке необхідно впливає з постійних відносин, відкритих між явищами, не дозволить ніколи змішувати реальну науку з тією марною ерудицією, яка механічно нагромаджує факти, не прагнучи виводити одні з інших. Ця важлива властивість всіх наших ясних умоглядів не менше стосується їх дійсної корисності, ніж їх власної вірності; бо пряме дослідження явищ, які відбулися, не дають нам можливості їх передбачити, що не могло б нам дозволити змінювати їх хід.

Таким чином, справжнє позитивне мислення полягає переважно в здатності *бачити, щоб передбачити*, вивчати те, що є, і звідси робити висновки про те, що має відбутися відповідно до загального положення про незмінність природних законів.

Конт О. Дух позитивной философии: Слово о положительном мышлении. пер. с фр. И.А.Шатира. Изд. 4-е. М. : URSS : Либроком 2016. – 80 с. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. В чому, на думку О.Конта, полягає значення укладеного ним закону інтелектуальної еволюції людства?
2. Охарактеризуйте теологічну стадію встановленого О.Конттом закону трьох стадій
3. Опишіть метафізичну стадію закону трьох стадій О.Конта
4. Поясніть значення позитивної стадії закону трьох стадій
5. В чому за О.Конттом полягає позитивне мислення?

СОЦІОЛОГІЧНИЙ РЕАЛІЗМ І НОМІНАЛІЗМ

Оскільки ми прийшли до висновку, що явище взаємодії є колективна єдність, то постає питання про реальність цієї колективної єдності. Це питання проголошує: *колективна єдність або суспільство – це реально існуюче явище або ж воно реально не існує, а реально існують тільки індивіди, які його складають?*

Як відомо, це питання постало давно і викликало великі суперечки. Ці суперечки не затихли і в наш час. Основні відповіді на це питання вилилися у дві течії. Першу з них можна охарактеризувати як течію соціологічного реалізму, другу – як течію соціологічного номіналізму.

Сутність відповіді першої течії полягає у твердженні, *що суспільство є реальність sui generis, відмінна і навіть незалежна від реальності складаючих його індивідів; суспільство має своє існування, свої функції, свої органи, коротше, воно живе як всяке реально існуюче явище, кажуть нам «реалісти».*

Крайню позицію в соціологічному реалізмі займали органіцисти, тобто прихильники органічної школи в соціології. Вони стверджували, що суспільство не тільки є реально існуючим явищем, але й що реальність його така ж, як і реальність всякого організму, бо суспільство саме представляє організм... Як всякий організм, воно має свої органи і клітини. Такими клітинами є індивіди. Як в організмі кожен орган виконує свої функції, так і в суспільстві належні органи виконують свої. Словом – суспільство є справді реальна істота, яка не залежить від складаючих його індивідів, має і фізичне і психічне буття.

У менш виразній і різкій формі тези соціологічного реалізму підтримують і ряд інших соціологів. Такі, наприклад, як Гумплович, Дюркгейм, Позада, Де-Роберті, Ізуле, Еспінас, Фульє, Гірке і ін. Наведемо кілька прикладів. «У людини мислить зовсім не вона, а її соціальна група, - пише Гумплович. – Хіба мислить, відчуває, має смак індивід? Ні! Не індивід, а соціальна група». «Ми

вважаємо окремими реальними елементами в соціальному процесі не окремих осіб, а соціальні групи». Суспільство або розряд соціальних фактів «складають способи думок, дій і відчуттів, що знаходяться поза індивідом і наділені примусовою силою, внаслідок якої він змушується до них», – пише Дюркгейм. Соціальним є «всілякий спосіб дій ..., який має своє власне існування, незалежне від його індивідуальних проявів» [...]

Такі коротко різні відтінки соціологічного реалізму. *Соціологічний номіналізм, на протизагу соціологічному реалізму, стверджує: 1) що єдино реальні індивіди, які складають суспільство, 2) що поза індивідами як реальністю немає ніякої іншої реальності; з видаленням індивідів із суспільства не залишається нічого, 3) що немає суспільства як реальності ні в сенсі фізичного тіла, ні в сенсі відмінної від свідомості індивідів надіндивідуальної свідомості або колективної душі.*

Такі основні тези соціологічного номіналізму. Найбільш яскравим його представником останнім часом був Г. Тард. Він заперечує, насамперед, реальність суспільства як організму або як реальність фізичного тіла. «...Органіцизм не тільки неправдивий, – каже він далі, – але він небезпечний. Якщо я не бачу його досягнень, то я відмінно бачу недоліки, які він посилив. Перш за все, до них відноситься тенденція створення соціологічної онтології, конструювання сутностей в якості речей, постійного вживання слів, таких як «соціальний принцип», «душа натовпу» або інших неясних понять «соціального середовища» в сенсі біологічної метафізики, можливо, найгіршої зі всіх метафізик» [...].

З цього уривка вже зрозуміла позиція Тарда. Ще більш рельєфно вона з'ясовується з наступної цитати, спрямованої проти Дюркгейма. Хибним є твердження, каже він, «що соціальний факт, оскільки він соціальний, існує поза всіма своїми індивідуальними проявами ... Дюркгейм повертає нас в саму глибину схоластики. Соціологія не те ж саме, що онтологія. Признаюся, мені дуже важко зрозуміти, як може статися, що, «відкинувши індивідумів, отримаємо в залишку суспільство». [...] Чим може бути суспільство, якщо ми

відвернемося від складаючих його індивідів?», – запитує Тард і відповідає: нічим. В основі дюркгеймівської точки зору він бачить забобон, що полягає в тому, що комбінація елементів може відрізнятись від суми останніх. Ця точка зору, поширена у хімії і біології, за Тардом, не може бути застосована до соціології: в останній при видаленні індивідуального зникає і соціальне. У суспільстві немає нічого, що в конкретному вигляді не існувало б в індивідах в якості надбання існуючих і померлих поколінь. [...]

Достатньо близькою до соціологічного номіналізму, але в значній мірі вільною від його недоліків є «російська суб'єктивна школа» в особі *М.П.Лаврова*, *М.К.Михайловського* і *М.І. Карєєва*. Їхнє негативне ставлення до соціологічного реалізму виразилося, по-перше, у різкій і по суті правильній критиці органічної школи; по-друге, в пристрасному захисті особистості як верховної етичної цінності (у суб'єктивній школі); по-третє, в ретельному аналізі поняття індивідуальності (особливо *М.К.Михайловським*) і в доведенні, що з усіх можливих індивідуальностей (від атома до всесвіту) людині належить зупинитися на особистості як справжній соціальній індивідуальності: тільки вона – справжня реальність, діюча, мисляча, яка страждає і насолоджується; тільки вона – не абстракція; тільки вона і її долі можуть бути правильним критерієм прогресу і ін.

За часом, за блиском і глибиною аргументації російська суб'єктивна школа повинна бути поставлена на чолі критиків соціального реалізму. Якщо я типовим виразником соціального номіналізму ставлю Тарда, а не цю школу, то тому, що соціологи цієї школи не були послідовними номіналістами і вільні, як побачимо зараз, від помилок останнього. Питається, який з цих двох напрямків ми повинні визнати істинним? Правильним є соціологічний реалізм чи соціологічний номіналізм?

Для того, щоб і постановка питання, і відповідь на нього були цілком зрозумілими, необхідно видалити з проблеми багатозначні і невизначені терміни або домовитися про їх сенс. Таким терміном служить термін «реальність». Людині, хоч трохи знайомій з філософією і гносеологією, відома

різноманітність змісту, що вкладається в це слово різними філософами і теоретиками пізнання. Не домовившись щодо його значення, ми неминуче впадемо у двозначності і неясності. Вся суперечка соціологічного реалізму і номіналізму в значній мірі заснована саме на двозначності і неоднаковому розумінні терміну «реалізм» і його похідних.

Тому поставимо питання про природу реальності колективних єдностей або товариств дещо по-іншому. Запитаємо себе, чи мають рацію реалісти, стверджуючи, що суспільство як реальність *sui generis* існує *незалежно і поза* індивідами, які його складають?

Відповідь на це питання може бути тільки негативною: ніяка конкретна річ не може існувати *поза і незалежно від її елементів*: відніміть від води її елементи – кисень і водень – і води не буде; відніміть від організму його клітини – і організму не буде, відніміть від сонячної системи її членів – і сонячна система зникне. Відніміть від суспільства його елементи – індивідів – і суспільство зникне. Без індивідів – суспільства людей не створиш, як без елементів будь-якої речі не можна створити цю річ.

Це так ясно і очевидно, що наполягати на цьому трюїзмі немає потреби ... Запитаємо себе далі, чи мають рацію реалісти, стверджуючи, що є «колективна душа», або «колективна свідомість», яка має своє власне буття, незалежне від свідомості і душі індивідів, які складають суспільство?

Якщо буквально зрозуміти такі твердження (а реалісти дають достатньо приводів для такого буквального розуміння), то відповідь знову-таки може бути тільки негативною. Правда, вирази «душа суспільства», «душа народу», «народний дух» і ін. фігурують постійно. Але чи означає це, що є якась «свідомість суспільства» або «душа суспільства», незалежна від свідомості індивідів, які складають суспільство або мають своє власне існування поза існуванням індивідуальних душ?

Відповідь дає «метод вирахування». Відніміть від цієї «колективної душі суспільства» «душі» всіх складаючих його індивідів, відрахуйте з «соціальної свідомості» свідомість усіх його членів, колишніх і сущих, і ви отримаєте

порожнє місце ...

Але якщо основні тези соціологічного реалізму, зрозумілі в їх буквальному сенсі, не можуть бути прийнятні, то питається: чи прийнятні тези соціологічного номіналізму, узяті знову-таки в їх буквальному сенсі? Чи можемо ми підтримувати положення, що *суспільство або колективна єдність як сукупність взаємодіючих індивідів дорівнює простій сумі індивідів? Чи можемо ми, далі, погодитися з Тардом, що в суспільстві немає нічого, що не існувало б в індивідах ?*

Достатньо невеликих роздумів, щоб сказати: *nip possumus*. Чи дорівнює суспільство як сукупність взаємодіючих індивідів простій сумі останніх, - це залежить від змісту, який ми вкладаємо в «суму індивідів»: якщо під сумою індивідів розуміють *взаємодіючих* індивідів, тоді їх сума дорівнює суспільству або колективній єдності, оскільки сума *взаємодіючих* індивідів сама складає «суспільство».

Якщо ж під сумою індивідів розуміють індивідів які *не взаємодіють*, ізольовані, відділені один від одного, як лейбніцівські монади або дві сардини, запаковані в двох різних коробках, тоді сума індивідів не дорівнює суспільству. Не дорівнює за дуже простою причиною: за тією, що в першому випадку ізольовані індивіди *не взаємодіють*, у другому – *взаємодіють*. В останньому випадку приєднується *нова умова* – взаємодія, якої немає в першому. В силу цієї додаткової умови виникає низка явищ, якої немає і бути не може при її відсутності. Її наявність перетворює просту суму індивідів в суспільство, в колективну єдність ...

Сказане дає відповідь і на друге поставлене запитання. Як вода – результат взаємодіючих кисню і водню – різко відрізняється від кожного з елементів, нарізно взятих або їх простої суми, так і колективна єдність як сукупність взаємодіючих індивідів має низку властивостей, процесів і явищ, яких немає і бути не може у простої суми ізольованих індивідів. Той, хто, на кшталт Тарда, стверджує зворотне, схожий на людину, яка «через дерева» не бачить лісу, лісу як суспільства взаємодіючих дерев, відмінного від простої

суми не взаємодіючих одиниць дерев.

Загальний висновок з усього сказаного про соціологічний реалізм і номіналізм такий: *ні та, ні інша з цих двох течій не прийнятна*. Кожна з них, у розпалі суперечки, виставляє такі положення, які або логічно абсурдні, або емпірично неправильні. *Суспільство або колективна єдність як сукупність взаємодіючих людей, відмінна від простої суми невзаємодіючих індивідів, існує. В якості такої реальності sui generis воно має низку властивостей, явищ і процесів, яких немає і не може бути в сумі ізольованих індивідів. Але, всупереч реалізму, суспільство існує не «поза» і «незалежно» від індивідів, а тільки як система взаємодіючих одиниць, без яких і поза якими воно немислиме і неможливе, як неможливе будь-яке явище без всіх складових його елементів.* Терміни, на кшталт «соціальна свідомість», «душа народу», «національний дух» і т.д., можуть фігурувати тільки в якості поетичних образів; взяті ж у своєму буквальному сенсі вони не відповідають дійсності.

Науково допустимими вони є лише тоді, коли хочуть виразити своєрідність психічного життя взаємодіючих індивідів, відмінну від психічних переживань суми ізольованих людей. З таким змістом вони прийнятні. Але щоб уникнути непорозумінь краще не вживати їх.

Така наша відповідь на поставлене на початку параграфа питання. Чи слід його кваліфікувати як соціологічний реалізм або ж він представляє форму номіналізму – пропонуємо вирішувати любителям: важлива не номенклатура, а зміст відповіді.

Сорокин П.А. Система социологии. М., 1993. Т. I. С. 305-317. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Прокоментуйте оцінку П.Сорокіним досягнення органічної школи
2. Поясніть основи теорії «російської суб'єктивної школи» за П.Сорокіним
3. Як П.Сорокін відповідає на поставлене ним запитання «Що є істинним: соціологічний реалізм чи соціологічний номіналізм?»

МОЯ ФІЛОСОФІЯ – ІНТЕГРАЛІЗМ

Вона розглядає усю дійсність як нескінченне X нескінченних якостей і кількостей: духовних і матеріальних, моментальних і вічних, таких, що вічно міняються і незмінних, особових і над особових, тимчасових і безчасових, просторових і позбавлених простору, одиничних і множинних, менших, ніж мале, і більших, ніж велике. У цьому сенсі дійсність є справжньою *mysterium tremendum et fascinans* u *coincidentia oppositorum*. Найвищою точкою дійсності є Нескінченне (невизначене) Творче X , яке проходить через увесь людський розум. У своїй невичерпній повноті уся дійсність не доступна для кінцевого людського розуму. Проте головні аспекти дійсності приблизно можуть бути зрозумілі нами, оскільки ми теж є частиною реальності.

З незліченних модусів буття найбільш важливими є три форми диференціації :

- 1) емпірично-чуттєва;
- 2) раціонально-розумова;
- 3) над чуттєво – над раціональна.

Емпіричний аспект загальної реальності досягається нами за допомогою наших органів чуття і інструментів, які їх доповнюють : мікроскопа, телескопа і так далі. Наука займається головним чином (хоча і не виключно) пізнанням цього чуттєвого аспекту.

Раціональний аспект дійсності досягається, головним чином, нашим розумом: математичною і логічною думкою в усіх її раціональних формах. Математика, логіка і раціональна філософія концентрують свою увагу на пізнанні цієї форми буття кінцевого X ; проблиски ж надраціонального і надчуттєвого аспекту дані нам лише за допомогою воістину творчої надчуттєвої і надраціональної інтуїції, або «божественного натхнення» або

«спалаху осяяння» усіх геніальних творців засновників великих релігій, мудреців, провидців і пророків, гігантів філософської і етичної думки, великих учених, артистів, моральних вождів в усіх областях культури.

Ці генії одностайно стверджують, що їх відкриття або створені ними шедеври були народжені і надихалися милістю інтуїції, і що вони самі були усього лише знаряддям цієї творчої сили. Певною мірою кожного з нас час від часу відвідує ця милість «вищого осяяння».

Істина, отримана за допомогою інтегрального використання усіх трьох каналів пізнання – почуттів, розуму і інтуїції – це повніша і цінніша істина, ніж та, яка отримана через один з цих каналів. Історія людського знання – це кладовище, заповнене неправильними емпіричними спостереженнями, неправильними міркуваннями і псевдоінтуїціями. При інтегральному використанні цих трьох каналів пізнання вони доповнюють один одного і контролюють. Інтегральне пізнання означає також, що ми отримуємо знання про дійсність не лише від емпіриків-учених і мислителів-логіків, але також і від великих релігійних і моральних вождів, подібно до Будди і Ісуса, Конфуція і Лао-цзи, а також від великих діячів мистецтва, таких як Бетховен і Бах, Гомер і Шекспір, Фідій і Мікеланджело. Вони є за словами Р. Вагнера, *universalia ante*.

II. У цьому інтегральному понятті загальної реальності людина також осягається як дивовижна інтегральна істота. Вона є не лише емпіричним організмом виду *homo sapiens*, і не лише раціональним мислителем і діячем, крім того вона є також надчуттєвою і над раціональною істотою, активним учасником вищого творчого Х усього всесвіту. Людина стала одним з творчих центрів усієї дійсності. Напротивагу переважаючій нині думці, людина – це не лише несвідоме і свідоме творіння, але вона є також надсвідомим творцем, який в змозі контролювати і переступати межі своїх несвідомих і свідомих сил і який фактично робить це в моменти «божественного натхнення» в найкращі періоди своєї інтенсивної творчості. Найбільші відкриття людства, винаходи і інші великі творіння були зроблені, головним чином, людиною як надсвідомим

творцем за допомогою людини – раціонального мислителя і людини – емпіричного спостерігача і експериментатора.

III. Незважаючи на відносно короткий період творчої історії людства на нашій планеті, загальні результати цієї творчості воістину дивовижні. Людина створила нове царство реальності у відомому нам всесвіті. Окрім двох основних класів реальності неорганічних і органічних явищ, які існували на нашій планеті до появи людини, людина створила третій основний клас явищ надорганічних або культурних, який сильно відрізняється від неорганічних і органічних. На противагу неорганічним явищам, які складаються лише з одного фізико-хімічного компонента, і органічним явищам, що складаються з двох компонентів – фізичного і життєвого – явища культурного світу мають «нематеріальний» компонент «сенсу» (як ідея, цінність, моральна норма поведінки), який накладається на фізичний і/ або життєвий компоненти.

Цей компонент сенсу радикально змінює природу неорганічних і органічних явищ, яку він пронизує і на яку накладається. Без свого сенсу книга, скажімо «Республіка» Платона, це усього лише фізичний предмет (папір), що має геометричну форму і фізико-хімічні властивості. Сенс же перетворює цей предмет на суперорганічну систему великих ідей, для якої фізичні властивості (паперу) вже не мають значення, оскільки ця система ідей і цінностей може бути втілена за допомогою інших фізичних засобів, записана на пластинку або на папірус, виражена словами. Шматок дешевої матерії, прикріплений до палиці, завдяки своєму сенсу перетворюється на національний прапор, символ честі і величчя нації, заради якої люди жертвують своїм життями і вбивають інших людей. Без компонента сенсу не буде великої різниці між вбивством і злочином, вбивством на війні і стратою злочинця, оскільки сам фізичний акт пострілу і вбивства може бути в усіх цих випадках випадковим. Позбавлена свого сенсу, Венера Мілоська перетворюється на просту брилу мармуру. Біологічно і фізично немає людських організмів, які були б «королями», «папами», «генералами», «героями», «святими». Усі ці і мільйони інших сенсів накладаються на людський організм за допомогою надорганічної культури.

Ці приклади показують специфіку культурних або надорганічних явищ і дивовижну роль «сенсу» в перетворенні біологічних явищ на щось, абсолютно відмінне від його біологічної і фізичної природи. Нині весь культурний світ складається з:

а) нескінченно багатого біологічного всесвіту сенсів, об'єднаних в системи мови, науки, техніки, релігії, філософії, етики, літератури, живопису, скульптури, архітектури, музики, драми, економічних, політичних і соціальних теорій і ін.;

б) так званої матеріальної культури, що є «втіленням і уособленням» усіх цих сенсів у біологічному середовищі, починаючи з найпростіших знарядь і закінчуючи складним устаткуванням і пристосуваннями, книгами, картинами, скульптурами, будівлями, шосейними дорогами і повітряними лініями, селами, містами і ін.;

в) усіх індивідів як соціокультурних осіб (королів, злочинців, святих, дружин і чоловіків, повій, громадян, боржників, хазяїв, рабів, французів, американців, католиків, соціалістів і ін.), а також з соціокультурних груп (політичних, наукових, релігійних, економічних, професійних, національних, художніх і ін.);

г) усіх відкритих дій, церемоній, ритуалів, вчинків, в яких індивіди і групи здійснюють і застосовують той або інший набір сенсів.

Весь в цілому надорганічний світ, що складається з вище згаданих ідеологічних, матеріальних, особистісних і біхевіористських явищ культурного світу, перетворився на оточуюче середовище, яке обгортає, обумовлює, визначає і формує кожного індивіда і групу. Цей культурний світ вже виріс до такої міри за своєю динамічною і творчою силою, що використав значною мірою неорганічні і органічні сили, підпорядкував їх собі, сильно змінив поверхню усієї землі і простягає свою владу далеко за межі нашої землі в космос. І очевидно, немає встановлених меж для зростання цієї надорганічної дійсності, її творчої сили і контролю. Відколи цей новий клас реальності був

створений людиною, вона з гордістю може називати себе великим творцем надорганічного всесвіту і може по праву розглядати себе як один з творчих центрів у нескінченному світі загальної реальності. Така відповідь на старе питання про те, «що таке людина і чому вона гідна похвали?».

IV. Серед усіх смислових цінностей надорганічного світу є одна вища інтегральна цінність – істинна *summum bonum*. Ця невидима єдність Правди, Добра і Краси. І хоча кожен член цієї вищої Триєдності має яскраво виражену індивідуальність, всі три невід’ємні одна від одної, так само як і християнська трійця Бог-батько, Бог-син і Святий Дух. Справжня Правда завжди добра і красива; істинне добро завжди правдиве і красиве; і чиста краса незмінно істинна і добра. Ці найбільші цінності не лише невід’ємні одна від одної, але вони також і перетворюються одна в одну, подібно до того, як одна форма енергії може бути перетворена на інші. Кожна знову відкрита істина – це одночасно вклад в добро і красу. Будь-який акт не егоїстичної любові (добра) збагачує світ істини краси, і кожен шедевр краси морально облагороджує і духовно розвиває членів людського суспільства. (Цього, проте, не можна сказати стосовно фальшивої правди, показного добра і неістинної краси.)

Тому головна історична місія людства полягає у безмежному творенні, накопиченні і удосконаленні Істини, Краси і Добра в самій природі людини, в людському мисленні і поведінці, у надорганічному світі людини і поза ним, у ставленні людини до усіх людей, до усіх живих істот у всьому Всесвіті. Здійснюючи це завдання, людина якнайкраще виконує свій обов’язок по відношенню до Вищого творця всесвіту. Кожен крок на шляху до здійснення цієї мети наближає людину до Вищого творця. Людина стає істинним Сином Божим, створеним за зразком і подібністю Божою. Кожне важливе досягнення на шляху до здійснення цієї великої місії – це справжній прогрес людини і людства. Будь-яка невдача стає кроком назад в людській історії. Ця місія є справжнім мірилом людського прогресу.

V. У даний історичний момент первинною потребою людства є

збільшення не егоїстичної творчої любові (добра) у надорганічному світі. Людство може вижити, якщо упродовж наступних декількох десятиліть не будуть створені нові шедеври краси і не буде зроблено нових важливих відкриттів. Проте питання про те, чи виживе людство і чи спостерігатиметься прогрес в його творчій діяльності, стає вкрай сумнівним, якщо «виробництво, накопичення і реалізація» неегоїстичної любові у людському світі не збільшиться. З багатьох причин, що підтверджують це твердження, можна вказати на дві. Перша полягає в тому, що за останні чотири століття творча діяльність в області Правди і Краси дещо випереджала творчість в області Добра. За цей період людські знання і контроль над неорганічними і органічними явищами зросли більше, ніж за усю попередню історію людства. Людська діяльність в області образотворчих мистецтв упродовж цих століть також дивовижна. Зайнятий відкриттями, винаходами і творчістю в області емпіричних наук і світської краси, людина певним чином закинула глибоке вивчення добра і моралі. Тому їй не вдалося відкрити нові ефективні шляхи і засоби для свого морального облагороджування і духовного перетворення свого надорганічного світу і для контролю над своїми фізичними і тваринними пристрастями. Упродовж цих століть людина залишалася не творчою і «не перетвореною» в моральному відношенні такою ж егоїстичною і в тій же мірі підвладною біологічним силам «боротьби за існування», сексу і гонитви за насолодою і матеріальними цінностями, як це було раніше. Більше того, в моральному відношенні навіть спостерігався регрес в порівнянні з високим рівнем добра, досягнутим людством в попередні періоди історії. Таке порушення рівноваги у вищій триєдності найбільших цінностей привело до вибуху індивідуального і групового егоїзму, а також до посилення міжособових і міжгрупових конфліктів: воєн, революцій, заколотів, злочинів і інших проявів моральної анархії.

У двадцятому столітті ця боротьба і розбрати між людьми набрали катастрофічних розмірів: згадаємо катастрофічні розміри двох світових і багатьох інших воєн, нескінченних кривавих революцій і заколотів, не кажучи

вже про злочини і м'якші форми «боротьби за існування». У даний час, з відкриттям внутрішньо атомних секретів і винаходів, апокаліптичних засобів руйнування, ця моральна анархія починає погрожувати життю людства і особливо його творчій місії.

Друга причина полягає в наступному. Починаючи з кінця XIX століття, західна частина надорганічного світу вступила у перехідний період від однієї основної форми культури і соціальної організації до іншої, абсолютно відмінної від попередньої: нової ідейної і інтегральні форми.

Велична будівля чуттєвої культури, створена західним світом за останні п'ять століть, почала руйнуватися, а нова будівля абсолютно іншої культури і суспільства ще не споруджена. Такі перехідні періоди від одного виду соціокультурної реальності до іншої завжди супроводжуються найбільшою загальною кризою суспільства і культури. У своїх творах «Соціальна і культурна динаміка» і «Криза нашого століття» я детально проаналізував цей і інші соціокультурні переходи і кризи, і на основі цього аналізу я вже в 1920 році дав визначення кризі і передбачив ще більші і жахливіші війни, революції і анархію з усіма їх наслідками: велетенськими руйнуваннями, стражданнями, жорстокістю, безумством і іншими явищами, аж до переміщення культурного центру з Європи, де він знаходиться упродовж останніх п'ять століття, в Америку; причому американська культура і відроджувані разом з нею великі культури Індії, Китаю, Японії, Росії і Європи стають головними носіями факела творчого творення в майбутньому.

Ось цитата з «Соціальної і культурної динаміки»: «Усі важливі аспекти життя, організації і культури західного суспільства знаходяться в глибокій кризі... Тіло і розум цього суспільства хворі... Ми знаходимося між двома епохами: вмираючою чуттєвою культурою нашого прекрасного минулого і прийдешньою ідейною або ідеалістичною культурою творчого майбутнього. Ми живемо на завершенні шестисотрічного царювання чуттєвої культури».

Коли я писав ці рядки, не було ні війни, ні революції, ні навіть економічної

кризи 1929 року. Горизонти соціокультурного життя здавалися чистими і безхмарними. На поверхні все виглядало радісним і обнадійливим. Серед учених і простих людей панували оптимістичні настрої. Вони вірили в зникнення війни і процвітання людства, в міжнародну співпрацю і добру волю Ліги Націй, в економічне, духовне і моральне удосконалення людства і його прогресивний розвиток. У такій обстановці мої застереження прозвучали як голос волаючого в пустелі. Вони були піддані різкій критиці і знехтувані як «божевільні».

Через десять років ці «божевільні» застереження збулися, криза розвивалася відповідно до схеми мого діагнозу і пророцтв. Затиснутий між двох епох, коли старі цінності рушаються, а нові ще не зміцніли, людина сьогодення губиться у нетрях дезінтегрованого чуттєвого світу і суспільства. Вона схожа на човна без весел, який кидають з одного боку в інший вітри його тваринних пристрастей, що вислизнули з-під контролю раціональних і надраціональних людських сил. У таких умовах людина, як впливає із спостережень Платона і Аристотеля, схильна ставати «найгіршою з bestій». І вона дійсно морально деградувала до рівня вдосконаленої людської тварини, яка виправдовує за допомогою пихатих ідеологій найгірші зі своїх дій.

Деморалізація і її згубні наслідки можуть бути зупинені лише за допомогою збільшення виробництва і акумуляції неогоїстичної любові до людини і людства. Дослідження Гарвардського дослідницького Центру з проблеми творчого альтруїзму показують, що ніякі постанови, спрямовані проти міжнародних і громадянських воєн і інших форм кривавої боротьби між людьми не можуть ні усунути, ні помітно ослабити ці конфлікти. Ці постанови спрямовані, передусім, на усунення воєн і розбратів шляхом політичних змін, особливо шляхом демократичним, проте ні війни, ні криваві розбрати не будуть усунені, оскільки демократії іноді виявляються не менш войовничими, ніж автократія. Все ж від автократії у меншій мірі можна чекати миру. Ні Організація Об'єднаних Націй, ні Всесвітній уряд не зможуть забезпечити тривалий внутрішній і міжнародний мир, якщо їх діяльність не буде

підкріплена альтруїзмом людей, груп, інститутів і культури в цілому.

Те ж саме можна сказати і про сучасну освіту, в якій з часів X століття відбувся надзвичайний прогрес. Проте, незважаючи на колосальне збільшення кількості шкіл і грамотних людей, а також збільшену кількість наукових відкриттів, не зменшилася кількість воєн, кривавих революцій і жорстоких злочинів. Навпаки, XX століття, найбільш наукове і найбільш освічене, було найкривавішим з попередніх двадцяти п'яти віків грецько-римської і європейської історії.

Аналогічним є стан справ і в області релігії, якщо розуміти під нею чисто ідеологічну віру в Бога або символ віри. В якості доказу приведу дослідження 73-х бостонських чоловіків, залучених в християнство, проведене двома відомими священиками. З цих 73-х лише один змінив свою поведінку у бік альтруїзму. 37 чоловік дещо змінили свою риторику – вони частіше почали повторювати «О господи, Ісусе», і абсолютно не змінили поведінку. Інші взагалі ніяк не змінилися.

Отже, наші дослідження показують, що неегоїстична творча любов, про яку ми знаємо дуже мало, є потенційно величезною силою:

- а) Вона може покласти край агресивним нападам індивідів і груп один на одного;
- б) Вона може перетворити ворожі стосунки в дружні;
- в) Любов породжує ненависть;
- г) Любов може реально вплинути на міжнародну політику і умиротворити міжнародні конфлікти.

Крім того, неегоїстична і мудра любов проявляється як:

- д) Життєдайна сила, необхідна для фізичного, духовного і морального здоров'я;
- е) Люди-альтруїсти живуть довше, ніж егоїсти;
- ж) Діти, позбавлені любові, мають тенденцію до моральної соціальної

потворності;

з) Любов – це сильна протитрута проти тенденцій злочинності, патології і самогубств, проти ненависті, страху і психоневрозу;

и) Любов виконує важливі пізнавальні і естетичні функції;

к) Любов – це найбільш піднесений і ефективний засіб для просвіти і морального облагороджування людства;

л) Любов – це серце і душа свободи і усіх основних моральних релігійних цінностей;

м) Мінімум любові абсолютно потрібний для тривалого існування будь-якого суспільства і особливо для гармонійного соціального порядку і творчого прогресу;

н) І нарешті, у насправді катастрофічний момент людської історії збільшення «виробництва, накопичення і циркуляції енергії любові» і помітна альтруїзація осіб і груп, інститутів і культури є необхідна умова для запобігання нових воєн і пом'якшення конфліктів між індивідами і групами.

Усе вище викладене доводить, що зараз збільшення неогоїстичної творчої любові – це первинне завдання людства. Якщо це завдання буде успішно вирішене, а воно може бути вирішене, якщо людство візьметься за нього серйозно, тоді надзвичайно небезпечна криза нашого століття може бути здолана, і блискуче продовжиться творча місія людства. І тоді «нове небо і нова земля «гармонія, щастя, творчість вітатимуть прийдешні покоління.

Сорокин П.А. Моя філософія – інтегралізм // Соціологічні дослідження. 1992. № 10. – С. 35–38. – переклад з рос.Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Поясніть поняття «інтегральне пізнання» за П.Сорокіним? В чому полягає призначення інтегральної соціології?
2. «Шматок дешевої матерії, прикріплений до палиці... перевтілюється на

національний прапор». Що саме заставляє людей розрізняти ці речі? Як це пояснює автор?

3. В чому сенс призначення і необхідність для людства «неегоїстичної творчої любові» за П.Сорокіним?

Н.Й. Черниш

СОЦІОЛОГІЯ СЬОГОДЕННЯ: ТЕНДЕНЦІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

[...] З приводу вирізнення етапів та періодів розвитку соціології давно точаться запеклі дискусії й лунають різноманітні думки. Існує багато спроб класифікації етапів розвитку соціологічної науки, здебільшого у закордонній соціологічній літературі. Це визначення часу існування “першої”, “другої” і “третьої” соціологій у працях Г.Зборовського [Зборовский, 2008], П.Штомпки [Штомпка, 2009], п’яти етапів еволюції соціології та відповідних домінантних типів теоретизування у публікаціях Д.Іванова [Иванов, 2013], трьох етапів у статтях О.Вікторова [Викторов, 2015] та ін. Відомі також напрацювання М.Буравого у справі виокремлення чотирьох чистих типів соціології доби глобалізації [Буравой, 2009]. На жаль, у вітчизняній соціології здебільшого вирізнялися певні віхи в *історії* соціологічних вчень; значно менше праць такого роду існує стосовно перших декад ХХІ століття.

На мою думку, у розвитку соціологічної науки доцільно вирізняти чотири етапи, два з яких стосуються доби розгортання глобалізаційних процесів. Критеріями є, по-перше, якісні зміни характеру соціології відповідно до соціокультурних реалій певного історичного періоду і, по-друге, принцип зростання варіативності наукового знання Ж.Піаже, адаптований до соціології.

Структурно кожен етап представлений сімома складниками, які я вважаю найважливішими для розуміння його специфіки:

- характер соціології відповідного часу;
- визначальні риси;
- основні поняття;

- центральні теми;
- головні функції;
- домінантна ознака;
- головні методи емпіричних досліджень.

Метафорично можна уявити соціологію у вигляді квітки на довгому стеблі із чашечкою (внутрішнім наповненням), а також пелюстками, що символізують вихід соціології за межі свого традиційного предметного поля через так звані методологічні “повороти”, або “turns” (віяло спрямувань назовні), що утворюють ситуації між- і трансдисциплінарності. Живильним ґрунтом для зростання цієї квітки було спочатку суспільство, згодом людство як у його цілісності, та й у фрагментованому вигляді.

При цьому в описі змісту цих етапів я уникаю зайвої деталізації й виокремлюю лише найголовніше та найсуттєвіше, те, що в англійській називають “salient” (найопуклішим). Це, по-перше, не означає, що інших рис і характеристик, крім наведених, не існує; йдеться про те, що становить осердя того чи іншого етапу, про його осьові принципи. По-друге, така лаконічність на початку ознайомлення студентів та аспірантів із навчальним матеріалом вище зазначених дисциплін спонукає їх до розгортання в подальшому кожної складової та її деталізації вшир і вглиб. Наслідком цієї роботи є формулювання тенденцій розвитку сучасної соціологічної науки та перспектив на майбутнє. Самі ж тенденції увиразнюються через порівняння змісту і скерованості виокремлених етапів з їхнім наповненням. Так побудовано і цю мою статтю, яка, хоча й виглядає дещо схематично, втім, сподіваюся, дає певний матеріал для обговорення, обміну думками та висловлення моїми колегами їхніх поглядів.

Отже, **перший етап** розвитку соціології (від її появи та інституціоналізації і приблизно до 1985 року) характеризується загалом тим, що соціологія (навіть етимологічно) вважалася наукою про суспільство, а оскільки її творцями були представники розвинених країн Західної Європи, то це суспільство виглядало не просто як ідеал абстрактного суспільства, а й як ідеал суспільства

західного типу в його територіальних і національно-державних кордонах. Її (тогочасної соціології) визначальними рисами були європоцентризм, логоцентризм, моделі успішного висхідного розвитку і процвітання (знову ж таки за західними взірцями), ідея лінійного прогресу по висхідній від нижчих щаблів до вищих. Основним поняттям цього періоду було поняття “порядок”, а також підпорядковані йому поняття раціональності, інституту, контролю, соціалізації. Центральною темою в цей час була стабільність такого типу суспільства, і хоча в ньому існувала нерівність, вважалося, що вона може бути контрольованою (головно з боку держави й такими методами, як податкова політика, антимонопольне законодавство, соціальна допомога тощо). Серед головних функцій такої соціології виступали теоретико-пізнавальна, інформативно-описова, прогностична, а також функція соціального контролю. Домінантною ознакою соціології цього часу можна вважати цілісність її як дисципліни, хоча і з вирізненням декількох парадигм всередині неї, таких як структурна, інтерпретативна, інтегративна тощо. Головними методами були так звані тепер “ортодоксальні” кількісні та якісні (або, за виразом П.Штомпки, вербальні) методи (див. табл. 1). Образно кажучи, цей перший етап нагадує довге стебло, ближче до вершини обрамлене кількома листками.

Починаючи від останньої чверті ХХ століття настає доба розгортання потужних глобалізаційних процесів, що їх в соціології починають активно осмислювати приблизно з 1985 року, коли з’явилися перші три статті, в назві яких фігурувало слово “глобалізація”. Тож цей **другий етап**, на мою думку, розпочався саме тоді і тривав приблизно до 2002-го. Ці глобалізаційні процеси внесли якісні корективи й у розуміння характеру соціології, яка їх віддзеркалювала: відтоді її почали трактувати як науку про людство, що глобалізується. А позаяк соціологію цієї доби творили переважно західні соціологи (за виразом П.Бурдьє, представники інтелектуального інтернаціоналу вчених “багатої соціологічної Півночі”) й також за західним взірцем, то в їхніх уявленнях вона зводилася до переможної вестернізації (або американізації чи, ще вужче, макдональдизації, про що у своїх книжках так гарно

написав Дж.Ритцер (докладніше див.: [Ritzer, 2008]), а в підґрунті її виявлялася теза про перемогу лібералізму, ринкової економіки та принципів демократії в усьому світі. Навіть у сфері культури, яка чинила найбільший опір глобалізаційним тискам, переможна хода глобалізації привела до неабиякого поширення саме глобальних взірців на західний лад, причому як елітних (так звана Давоська ділова культура, клубна культура інтелектуалів, культура яппі-інтернаціоналу), так і масового вжитку (масова поп-культура, побудована на англійській мові, продукції Голлівуда, переважно англословних піснях на музичних каналах телебачення і на хвилях ФМ-радіо, одязі (футболки) і взутті (кросівки) та, зрештою, на індустрії фаст-фуду, або швидкого харчування).

Визначальними рисами цього другого етапу можна вважати західний гегемонізм, рефлексійність, панування моделей сталого розвитку, синтез лінійних і нелінійних уявлень про розвиток. На перший план висувається поняття “глобалізація”, і водночас з’являються характерні для цього перехідного періоду так звані (згідно з Дж.Урі) глобальні пари-гібриди понять: порядок – хаос, раціональність – ірраціональність, інститут – мережа, контроль – вибір, соціалізація – множинність ідентичностей, універсалізм – партикуляризм, ексклюзія – інклюзія, сталість – плинність, глобальне – локальне тощо. Дж.Урі також вирізняє глобальні гібриди на межі з хаосом; це, на його думку, інформаційні системи, інтернет, глобальні мас-медіа, світові гроші, зміни клімату, небезпеки для здоров’я, соціальні протести й т.ін. [Урри, 2005: с. 139]. Центральними темами стають турбулентність і соціальні нерівності (матеріальні та нематеріальні), а також мобільності. До головних функцій цього часу відносять теоретико-пізнавальну, комунікативну та прогностичну. Домінантною ознакою стає мультипарадигмальність (внутрішня) соціології (що нагадує чашечку квітки з багатьма чашелистками). З’являються такі методи соціологічних досліджень, які Р.Бероуз і М.Севідж називають методами-гібридами (*mixed methods*) (до прикладу, опитування через мережеві платформи в інтерактивному форматі чи обтрузивні методи, підлаштовані під діджитальні дані). В умовах швидкого поширення глобалізаційних процесів

набувають подальшого розвитку компаративні методи; з легкої руки П.Штомпки стають популярними так звані невербальні методи (див. табл. 2).

Тобто не встигли соціологи усталити свою науку та її предметне поле, як з'явилася глобалізація, яка свій найбільший вплив спричинила саме на соціологію, бо з цією появою, як ще у 1995 році підкреслював Н.Смелзер, цій науці довелося переосмислювати майже все – від уявлень про свою науку в нових змінених умовах (якщо раніше це була наука про суспільство, то що тепер?) до застосовуваних дослідницьких технологій. А це поставило соціологів перед необхідністю з'ясувати новий статус своєї науки, винаходити нові методології та методи порівняльного аналізу [Смелзер, 2003: с. 115]. Інший відомий соціолог, У.Бек також висловлював такого кшталту стурбованість і вважав, що соціологія доби глобалізації набуває нового значення як дослідження того, що означає людське життя у пастці, на яку перетворився світ. “Глобальність, – пише він, – віддзеркалює ту обставину, що віднині все, що відбувається на нашій планеті, не може бути зведеним до локально обмеженої події, що всі винаходи, перемоги та катастрофи стосуються всього світу і що ми повинні наше життя і наші дії, наші організації та інституції піддати реорієнтації й реорганізації відповідно з віссю “локальне – глобальне”” [Бек, 2001: с. 27].

Однак і час переможної ходи глобалізації по-західному виявився закоротким, що змушує пригадати пригожинську “стрілу часу”. З 2002 року розпочинається, на мою думку, **третій етап розвитку соціології** – науки про глобальне людство, де поряд із глобалізацією по-західному (вестернізація) утверджується істернізація (як визнання сили проникнення локальних взірців східних культур на глобальний рівень) та інші різновиди соціокультурних утворень глобального характеру аж до альтернативних глобалізацій включно. Так народжувалась соціологія доби множинності глобалізацій. Чому саме 2002 рік? Тому що цього року вийшла друком колективна монографія “Багато глобалізацій” (“Many globalizations”) за редакцією П.Бергера і С.Гантингтона, де було зібрано та узагальнено результати соціологічних досліджень глобалізаційних впливів на розвиток культур 10 країн світу (див.: [Многоликая глобализация, 2004]).

Якщо до оприлюднення цієї книжки П.Бергер, наприклад, вважав, що глобалізація і вестернізація – це практично одне й те саме і що головними глобалізаторами у світі є американці, то після опрацювання отриманих даних з різних країн і континентів з’ясувалося, що це не так і що, наприклад, східні країни із “сильними культурами” здатні не тільки чинити опір глобалізаційним тискам з боку західних країн, а й бути країнами-емітерами, тобто виробниками такої продукції й таких духовних впливів, які, проникаючи на світові ринки, стають глобальними. Відтак визначальними рисами цього етапу можна вважати відмову від центризмів, радикальну рефлексійність, поширення моделей типу нелінійної соціокультурної динаміки та циклічно-хвильових уявлень про розвиток. Головним поняттям стає термін “глобалізації” (у множині), а також поняття альтернативних глобалізацій (як глобальних культурних рухів, за П.Бергером [Бергер, 2004: с. 19]), глокалізації, нових типів раціональності (рефлексивність – М.Арчер; гавернментальність – М.Фуко; макдональдизація, але вже в сенсі принципів організації та діяльності “швидкого харчування”, або “fast food”, які згодом лягли в підґрунтя усіх інших “fast” – від “швидкої освіти” й аж до “швидкого кохання” – Дж.Ритцер; іграїзація – С.Кравченко; докладніше див.: [Кравченко, 2010: с. 21]), уяви і чутливості, глобальних складностей, глобальних інтегральних мереж, віртуальної реальності. Дж.Урі запроваджує до наукового обігу цього часу поняття глобальних флюїдів як частково структурованих мереж і мережевих потоків, а також нового епохалізму, нового катастрофізму, нового універсалізму [Урри, 2012]. Центральними темами стають плинність, складні соціальні нерівності переважно нематеріального характеру (в тому числі мобільні, мережеві тощо) і складні соціальні мобільності (в тому числі віртуальні, мережеві неструктуровані, за межами простору і часу тощо). З приводу функцій соціології цього часу розпочинають свою дискусію П.Бурдьє (згодом підтриманий П.Штомпкою) [Штомпка, 2012], з одного боку, і М.Буравой [Буравой, 2009] – з іншого. Перші вважали, що головною функцією соціології сьогодення продовжує бути теоретико-пізнавальна (розуміти складну світову систему –

людство в його різноманітності та складності), а другий, навпаки, що нею має бути практично-перетворювальна (тобто функція соціальних перетворень глобалізованого соціуму). Дістає дедалі більшого поширення прогностична функція на підставі розвитку соціологічної уяви та чутливості. Домінантною ознакою соціології у цей час (2002–2016) можна вважати методологічні повороти (“turns”) у соціології з виходом на міждисциплінарність та дедалі більший потяг до метатеоретизування в її межах (якщо продовжити метафору із квіткою, то це пелюстки, що ростуть із чашечки чи квітколожа). З 2008 року розпочинається історія Big Data Processing – запровадження новітніх методів опрацювання наборів інформації настільки великих розмірів, що традиційні способи та підходи вже не можуть далі бути застосованими. Посилуються кроскультурні методи й дослідження (Світове дослідження цінностей, Європейське соціальне дослідження [Головаха, 2014]), збільшуються обсяги використання методів “третьої соціології” П.Штомпки (див. табл.3).

Але вже 2016 року сталися події, які змушують розпочинати з цього року відлік якісно нового етапу розвитку соціології; це насамперед перемога Д.Трампа на виборах президента США. Він ухопив (можливо, інтуїтивно) ті явища антиглобалістської скерованості, які довгий час приховано нуртували в середовищі американців — переважно представників середнього класу з глибинки, які внаслідок розгортання глобалізаційних процесів втрачали роботу та соціальний статус, були нездатними відповідати підвищеним вимогам або перенавчатися, опанувати нові професії, ставати мобільними тощо. Для цих верств характерними були сподівання на такого президента, який зможе навести лад у самій Америці, повернути туди виробництва, свого часу вивезені за кордон через можливість використання дешевшої робочої сили та розташованих біля неї покладів корисних копалин, відновити у самих США роботу неперспективних галузей (пов’язаних, до прикладу, із видобуванням вугілля) і відмовитися від захисту довкілля, перестати оплачувати величезні зовнішні видатки на утримання міжнародних союзів та організацій і повернути ці кошти американцям, заборонити в’їзд емігрантів,

побудувати стіну на кордоні з Мексикою і брати на роботу першою чергою громадян Сполучених Штатів тощо. Гасло Трампа “Америка передусім!” (“America first!”) напрочуд точно віддзеркалило сподівання багатьох виборців, що належали до мовчазної більшості й мали свої претензії до глобалізації. І те, що ці сподівання мали виразно окреслене антиглобалізаційне спрямування та походили з найбільш багатой і технологічно розвиненої країни світу, мало неабиякий вплив на появу загального відчуття зжитості глобалізації, на формування надії, що гору беруть тепер національні інтереси, а єдиний дотепер центр ваги (США) зазнає дифузії, а його лідер відмовляється від ролі очільника глобалізаційних процесів у всьому світі. Такі настрої і таке бачення до- мінували на липневому (2017 року) саміті великої двадцятки (G-20) у Гамбурзі, де, як вважають аналітики, були накреслені перші обриси нового світового порядку без лідерів, з багатьма мінливими альянсами та численними локальними протистояннями, які перетворюють світ на арену конкурвальних регіональних сил [Немировський, 2017].

Цей **четвертий етап** (з 2016 року) вкотре змінює уявлення про соціологію, в якій зростає усвідомлення як завершення ери глобалізації, що сягнула свого апогею, так і переходу до нової конфігурації трендів сучасності, в яких починають перемагати постглобалізаційні за характером віяння. Найбільше для мене питання — як назвати цей етап? Виразно артикульованих та аргументованих пропозицій у цьому сенсі мені знайти не вдалося (хоча вони, мабуть, існують).

Утім, у щойно оприлюдненій колективній монографії моїх київських колег “Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики” (2017) за редакцією С.Макеєва та С.Оксамитної знаходимо важливе положення про альтернативні проекти майбутнього для окремих країн із вибором ними позитивної неглобалізаційної еволюції [Стан сингулярності, 2017: с. 6].

Зрештою, із цим твердженням можна було б погодитися, але мені здається, що у XXI столітті глобалізаційні та неглобалізаційні процеси тісно переплелися і що стосовно них не варто вживати вирази, що їх відокремлюють чи

протиставляють; ідеться радше не про цілковиту заміну одних таких процесів іншими, а про *центральність* певної характеристики та відступ у тінь іншої. Тому мені більше імponує позиція Д.Бела, висловлена ним свого часу стосовно назв і співвідношення визначених ним трьох типів суспільств: доіндустріального, індустріального і постіндустріального. Він вважав, що жодне з них не передбачає цілковитої руйнації попереднього типу або якогось визначального сектору (первинного – виробництва аграрної продукції, вторинного — виробництва товарів, третинного – виробництва послуг) в якомусь із цих трьох типів суспільств: до прикладу, в індустріальному типі суспільств аграрний сектор продовжує успішно існувати поряд із сектором промислового виробництва і сектором виробництва послуг, але центральності в такому суспільстві набуває другий сектор. У постіндустріальному типі суспільств, навпаки, центральне місце посідає третинний сектор (виробництво послуг) за одночасного існування перших двох секторів, які втратили в ньому свою “опуклість” і змінили наповнення – якісне і кількісне. Д.Бел пише: “Постіндустріальні тенденції не заступають колишні суспільні форми як ... стадії людської еволюції. Вони часто співіснують... і тим самим ускладнюють суспільство та природу його соціальної структури” [Белл, 2004: с. сіх]. Важко погодитися, що нині існують країни, абсолютно ізольовані від процесів глобалізації; інша річ, що в одних країнах прояви і впливи глобалізації є більш потужними і визначальними, ніж в інших, а всередині окремих суспільств побутує різна конфігурація елементів глобального і локального характеру. Щодо нашого випадку, то, мабуть, має місце (як і в аналогічних міркуваннях Бела) співіснування глобалізаційних та неглобалізаційного штибу утворень, процесів і явищ, але їхня архітектоніка та центральність у кожній країні різняться.

Відповідно до цього соціологія четвертого етапу уявляється нині наукою про постглобалізаційний (якщо йти за логікою Д.Бела) розвиток суспільств, сконцентрованих довкола декількох регіональних стрижнів, більшість із яких тепер не є західного походження. Якщо ж використовувати логіку П.Бергера, то

можна вживати інший варіант: це наука про субглобалізацію, тобто явища, що мають радше регіональний, ніж глобальний розмах [Бергер, 2004: с. 22]. Що ж до мене, то мені більш імпонує третій варіант означення сучасної соціології як науки про фрагментоване людство. Звичайно, глобалізаційні тиски продовжують існувати й сьогодні, але водночас увиразнився поворот до центральності процесів постглобалізаційного спрямування. Відмова США від ролі світового лідера у виступах Д.Трампа, редукція (Brexit) та наступна реконфігурація ЄС, пожвавлення правого радикалізму у Франції та посилення позицій М. ле Пен, проходження до бундестагу ФРН партії “Альтернатива для Німеччини”, зміцнення позицій Китаю (а останнім часом також Індії), успіхи африканських країн тощо – все це породжує такий мультирегіоналізм і живлять нові сюжети для соціології сьогодення. До її визначальних рис із певною часткою ризику можна віднести реактивну рефлексійність (або, за іншими висловами, критичну нелінійну рефлексію чи подвійну рефлексійність у сенсі рефлексивності об’єктивних структур та людської рефлексійності), а також множинність моделей розвитку із різним співвідношенням екзогенних і ендогенних чинників, моделі глобальних саморегульованих систем з емерджентними характеристиками, опонентні уявлення про розвиток залежно від регіональної специфіки. Серед основних понять виокремлюю поняття субглобалізацій (у множині) та, почасти, європеїзації, серед інших – новий світовий порядок з відсутністю єдиної країни-лідера та з кількома регіональними центрами; обмежений регіональними рамками універсалізм vs сингулярність; лімінальність, емерджентність; нова влада з головуванням декількох провідних ІТ-компаній (з 10 найбільших і найбагатших компаній світу 9 працюють у сфері ІТ та розширюють свої межі за рахунок поглинання активів і ресурсів компаній з інших сфер [Курц, 2017]) та перехід від ІТ до DT (тобто від інформаційних до цифрових технологій) і пов’язане з цим поняття діджи-талізації; доповнена реальність, а також ізоляціонізм, протекціонізм, популізм, автономність, націоналізм і т.ін. В числі центральних тем можна назвати гіпердинамію чи гіперергію; продовжують залишатися центральними

модифіковані й регіонально забарвлені нерівності та мобільності (до прикладу, зростання ексклюзії серед багатіїв західного світу; швидка дифузія нерівності в бідних країнах; нерівномірна поширеність цифрової нерівності; обмежена інклюзія в посткомуністичних країнах тощо). Головною функцією соціології впевнено залишається теоретико-пізнавальна, а домінантними ознаками – трансдисциплінарність та відповідне метатеоретизування вищого рівня, а також пошук валідних теорій для нового регіоналізму, який лише розпочинається (наприклад, напрацювання у галузі євроконцептів). Трансдисциплінарність та метатеоретизування сьогодні багато в чому спираються на досягнення природничих наук, передусім чотирьох революцій ХХ століття (революція А.Айнштейна і теорія ймовірності, революція Н.Бора і В.Гайзенберга та квантова механіка, революція Дж.Чу із синтезом двох перших із квантовими та релятивістськими аспектами субатомної матерії та революція кінця ХХ століття з конформною теорією поля і теорією “бутс трапу”; докладніше див.: [Амбарова, Зборовский, 2015]. Відбувається швидке розростання технологій та методів досліджень, примітною особливістю якого є поєднання зусиль айтішників і соціологів, виокремлення у складі Big Data трьох спеціалізованих напрямів – Fast Data, Big Analytics, Deep Insight, кожен зі своєю складною внутрішньою структурою (до прикладу, всередині Big Analytics відбувається стрімке зростання ваги та значущості предиктивної й реквізитивної аналітики (про що у своєму виступі на IT Arena у вересні 2017 року у Львові розповів Александер Нікс — керівник CEO Cambridge Analytica, яка багато в чому забезпечила перемогу Д.Трампа у США [Юрасов, 2017])). Водночас не слід надмірно, аж до стану квантофренії, захоплюватися модифікованими на сучасний лад кількісними дослідженнями та “великими даними”; Н.Костенко слушно звертає увагу вітчизняної соціологічної спільноти на значення і можливості постякісних досліджень [Костенко, 2017] (див. табл. 4).

Такими мені бачаться чотири етапи розвитку соціології та її теперішній стан. Щодо останнього, то варто зауважити, що більшість соціологів ще продовжує за інерцією мислити в термінах глобалізації, навіть найкращі: зокрема, дві праці

останнього часу метра соціології Е.Гіденса у співавторстві з Д.Сатоном в якості теми-лідера сучасної соціологічної науки називають саме глобалізацію [Giddens, Sutton, 2013; Giddens, Sutton, 2014]. Але вік глобалізації виявився закоротким порівняно із часом існування індустріального і постіндустріального типів суспільства та соціології як науки про суспільство; вітри сьогодення змінили свій напрямок і почали руйнувати саму ідею глобалізації; на наших очах формується новий стан людства, де співіснують колишні доцентрові й теперішні відцентрові тенденції, до того ж останні виявляють нині свою більшу енергетичну дію. Відтак знову постає питання про те, що таке соціологія, що тепер має вивчати ця наука, а однозначної відповіді наразі ще немає. Невизначеність соціології загрожує перетворитися на її іманентний стан, що однаково шкодить і її статусу як науки, і намірам молоді нею займатися.

Що ж до **тенденцій**, то їх можна тепер визначити відповідно до змістової наповненості зазначених вище етапів. До них з певною часткою умовності можна віднести такі:

- тенденція до стрімкого розширення кордонів соціології, її об'єкта і предмета з виходом за межі її традиційних сфер досліджень (особистість, група, суспільство, людство) та введення до зони соціологічних рефлексій феноменів штучної або не досліджуваної раніше реальності (віртуальної, доповненої, штучного інтелекту тощо);
- зумовлена цим тенденція розвитку і плекання багатовимірної і багатофункційної соціологічної рефлексійності гібридного характеру, здатної продукувати концепти і моделі складних саморегульованих систем глобального, регіонального і локального масштабу з віялом варіативних можливостей їхньої реалізації та втілення у соціальній практиці;
- тенденція переходу від між- до трансдисциплінарності (як у переважній версії збереження дисциплінарних кордонів, так і у версії створення нових наук з ініціативи та за пріоритетної участі соціології, хоча, як на мене, питання дисциплінарного позиціонування мають меншу вартість), а

- також до появи відповідного вищого типу метатеоретизування на засадах трансдисциплінарного синкретизму (позбавленого зайвої еkleктики) та холістського мислення;
- тенденція до зростання ваги та значення концептуалізації регіональних проектів розвитку (в тому числі й насамперед євроконцептів) і проблем співіснування локальних, глокальних, глобальних, неглобальних і постглобальних процесів та явищ;
 - тенденція радикального ускладнення поняттєво-категоріального апарату зі зростанням у ньому питомої ваги термінів-гібридів з обсягу соціальних, гуманітарних, технічних і природничих наук, із синтезуванням понять посткласичної та постнекласичної соціології;
 - тенденція перенесення дослідницької уваги соціологів від переважно статичних до здебільшого динамічних і навіть реактивних трансформацій та перетворень соціуму;
 - тенденція зростання ваги та значення досліджень соціальних нерівностей складного (і переважно нематеріалістичного) кшталту, що породжує зосередження на нових виявах таких нерівностей у вигляді соціальної напруженості, на появі та проявах нового типу конфліктів із приводу опозитних інтересів та цінностей;
 - тенденція зростання значення теоретико-пізнавальної функції соціології сьогодення в умовах гіперергії (чи гіпердинамії) та реактивних соціальних змін, а також гуманістичної функції через зростання дегуманізації, що викликано домінантною роллю запровадження нових технологій часто без участі людини чи нехтуванням її інтересами та прагненнями;
 - тенденція до урізноманітнення методів і технологій соціологічних досліджень з використанням синтезованих та модифікованих кількісно-якісних методик та методичних прийомів з інших наук, що в сукупності здатне забезпечити швидкі й відчутні соціальні результати;
 - тенденція до переходу від вербальних і невербальних методів соціо-

логічних досліджень до використання цифрових технологій та ін.

Напрямними для соціології сьогодення **перспективами** на майбутнє вважаю: (1) зближення її посткласичної та постнекласичної метапарадигм у трактуванні швидко змінюваної соціокультурної реальності (про ці метапарадигми докладніше див.: [Зборовский, 2008]) та (2) врахування здобутків методологічних поворотів останнього часу, а також (3) соціологічне осмислення соціальних наслідків чотирьох революцій у природознавстві ХХ ст. і кумуляція напрацювань сучасних соціогуманітарних наук.

Все це має безпосереднє значення для сучасної вітчизняної соціології, завданнями якої є врахування світових тенденцій у галузі соціологічного теоретизування, аплікації їх на український ґрунт, використання новітніх дослідницьких технологій з метою концептуалізації соціокультурних модифікацій українського суспільства та досягнутого ним стану, а також нагальна потреба в усвідомленні перспектив розвитку української соціологічної науки. Наприкінці хочу запросити до дискусії з приводу викладеного вище своїх українських колеґ-соціолоґів, а також віддати належне тим із них, хто активно працює в окресленому просторі в ці нелегкі для нашого суспільства та нашої науки часи. Це насамперед ініціатори входження вітчизняних соціолоґів до числа організаторів та упорядників міжнародних опитувань (Європейського, а згодом і Світового дослідження цінностей та Європейського соціального дослідження, де нарешті з'явилася й Україна) В.Паніотто, Є.Головаха, А.Горбачик, О.Балакірева, а також очільники авторського колективу згадуваної вище монографії “Стан сингулярності” С.Макеєв та С.Оксамитна, автори праць і статей: про нові соціальні нерівності – В.Бакіров, О.Куценко, Л.Сокурянська [Нові нерівності – нові конфлікти, 2017]; про методологічну травму в соціологічних полях України — Ю. Яковенко [Яковенко, 2017], про історичні витоки й сучасні трансформації соціології – П.Кутуєв [Кутуєв, 2009; 2012], про соціологічне метатеоретизування – В.Пилипенко [Пилипенко, 2017], про новий поділ на регіони світу і євроконцепти – Ю. Чернецький [Чернецький, 2017] та ін. Великий

поштовх розвитку методів соціологічних досліджень надають матеріали, присвячені ювілеям наших колег В.Паніотто [Методологія і методи соціологічних досліджень в Україні, 2017] і М.Чурилова [Круглий стіл “Вибіркові соціологічні дослідження в Україні...”, 2017]. Але попереду ще багато роботи...

Таблиця 1

Етап 1. Соціологія до глобалізації (до 1985 року)

1	Характер соціології	Соціологія як наука про суспільство (західного типу)
2	Визначальні риси	Європоцентризм Логоцентризм Моделі успішного розвитку і процвітання Ідея лінійного прогресу
3	Основні поняття	Порядок Раціональність Інститут Контроль Соціалізація
4	Центральні теми	Стабільність Контрольована нерівність
5	Головні функції	Теоретико-пізнавальна Інформаційно-описова Прогностична Функція соціального контролю
6	Домінантна ознака	Цілісність соціології / соціологія як “монолітна дисципліна”
7	Головні методи	“Ортодоксальні”: кількісні та якісні (вербальні)

Таблиця 2

Етап 2. Соціологія доби розгортання глобалізаційних процесів (1985–2002 роки)

1	Характер соціології	Соціологія як наука про людство, що глобалізується (за західним взірцем: вестернізація / американізація / макдональדיзація)
2	Визначальні риси	Західний гегемонізм Рефлексивність Моделі стійкого розвитку Синтез лінійних та нелінійних уявлень про висхідний розвиток

3	Основні поняття	Глобалізація <i>Глобальні гібриди (Джон Урі):</i> Порядок — хаос Раціональність — ірраціональність Інститут — мережа Контроль — вибір Соціалізація — множинність ідентичностей Універсалізм — партикуляризм Ексклюзія — інклюдія Сталість — зміни <i>Глобальні гібриди на межі з хаосом (Джон Урі):</i> Інформаційні системи Інтернет Глобальні мас-медіа Світові гроші Зміни клімату Небезпеки для здоров'я Соціальні протести
4	Центральні теми	Турбулентність Соціальні нерівності (матеріального і нематеріального характеру) Мобільності
5	Головні функції	Теоретико-пізнавальна Інформаційно-комунікативна Прогностична
6	Домінантна ознака	Мультипарадигмальність (всередині самої соціології) Соціологічне метатеоретизування
7	Головні методи	Методи-гібриди (Роджер Бєроуз і Майк Севідж): Синтезовані / Mixed methods (наприклад, опитування через мережеві платформи в інтерактивному форматі чи необтрузивні методи, підлаштовані під діджитальні дані) Компаративні методи Методи “третьої соціології” (Пьотр Штомпка): Невербальні методи

Таблиця 3

Етап 3. Соціологія доби множинності глобалізацій (2002–2016 роки)

1	Характер соціології	Соціологія як наука про глобалізоване людство (різновиди глобалізацій: вестернізація, істернізація, альтернативні глобалізації)
2	Визначальні риси	Відмова від центризмів Радикальна рефлексійність Циклічно-хвильові уявлення про розвиток Нелінійна соціокультурна динаміка (Сергій Кравченко)
3	Основні поняття	Глобалізація Глокальність Світовий порядок Нові типи раціональностей (рефлексивність — Маргарет Арчер; гавернментальність — Мішель Фуко; макдональдизація — Джордж Ритцер; іграїзація — Сергій Кравченко) Уява і чутливість Глобальні складності Глобальні інтегральні мережі Віртуальна реальність Глобальні флюїди (як частково структуровані мережі та мережеві потоки — Джон Урі) Новий епохалізм та новий катастрофізм (Джон Урі) Новий універсалізм

4	Центральні теми	Плинність <i>Складні соціокультурні нерівності (переважно нематеріального / культурницького характеру, в тому числі мобільні, мережеві тощо)</i> <i>Складні соціальні мобільності (в тому числі віртуальні, мережеві неструктуровані, за межами простору і часу та ін.)</i>
5	Головні функції	Теоретико-пізнавальна vs практично-перетворювальна (П'ютер Штомпка vs Майкл Буравой): соціологія як наука або соціологія як дія Прогностична (соціологічна уява)
6	Домінантна ознака	Повороти (turns) за межі соціології Міждисциплінарність та метатеоретизування в її кордонах
7	Головні методи	Big Data; Data Mining Knowledge Discovery in Databases (KDD, або метод здобування знань із баз даних, що включає кластерний аналіз, дерева рішень, афінитивний аналіз, регресивний аналіз, нейронні мережі тощо) Unmatched Count Technique (UCT, або техніка непарних чисел для сензитивних питань) Техніки краудсорсингу для генерування додаткових даних (Луїс фон Ан, Джейф Гау) Кроскультурні методи Методи "третьої соціології" (невербальні візуальні типу фотографії, соціальної іконографії тощо) Соціологічні тести

Таблиця 4

Етап 4. Соціологія постглобалізаційної доби (від 2016 року)

1	Характер соціології	Соціологія як наука про: – постглобалізаційний розвиток (за логікою Д.Бела); – субглобалізації (за логікою П.Бергера); – фрагментоване людство ; – ???
2	Визначальні риси	Реактивна рефлексійність / критична нелінійна рефлексія / подвійна рефлексійність Моделі глобальних саморегульованих систем з емерджентними характеристиками Множинність моделей розвитку з різним співвідношенням ендо- та екзогенних чинників Опонентні уявлення про розвиток залежно від регіональної специфіки
3	Основні поняття	Субглобалізації Новий світовий порядок з кількома регіональними центрами Новий регіоналізм Нова влада (IT), діджиталізація, доповнена реальність Ізоляціонізм Автономність Протекціонізм Націоналізм Популізм Регіональний універсалізм vs сингулярність Емерджентність Лімінальність
4	Центральні теми	Реактивність ??? Гіпердинамія ??? Гіперергія ??? Регіонально забарвлені нерівності та мобільності
5	Головні функції	Теоретико-пізнавальна Гуманістична Критична

6	Домінантна ознака	Трансдисциплінарність і <i>метатеоретизування</i> вищого рівня Пошук теорій для нового регіоналізму (до прикладу, <i>евроконцептів</i>)
7	Головні методи	Fast Data, Big Analytics, Deep Insight як внутрішні складові Big Data (а в межах <i>Big Analytics</i> – описова, предиктивна і реквізитивна аналітика) Постякісні дослідження

Черниш Н.Й. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг 2017 №4. – С.5-21

Питання до тексту

1. Назвіть основні етапи у розвитку соціологічної науки за Н.Черниш та їх критерії
2. Які сім складників Н.Черниш вважає найважливішими для розуміння специфіки етапів розвитку соціологічної науки?
3. Охарактеризуйте перший етап розвитку соціології за Н.Черниш
4. Назвіть основні особливості другого етапу розвитку соціології за Н.Черниш
5. В чому полягають особливості третього етапу розвитку соціології за Н.Черниш
6. Охарактеризуйте особливості четвертого етапу розвитку соціології за Н.Черниш

А. Шюц

СВІТ, ЩО СВІТИТЬСЯ СЕНСОМ

Основні поняття феноменології

I

Відправний пункт феноменології – пошук області непорушної істини – аж ніяк не новий для сучасної філософії. Навпаки, можна сказати, що сучасна філософія перегукується зі знаменитою спробою Декарта досягти абсолютної достовірності шляхом систематичного відкидання сумнівів з будь-якої проблематизуючої сфери досвіду. Чи має сенс обговорювати обраний Декартом в «Картезіанських роздумах» спосіб встановлення «*Cogito ergo sum*» («Мислю, отже існую») в якості безперечної очевидності, що лежить в основі всього нашого мислення. Але слід підкреслити важливість його основної думки: він наполягав на тому, що будь-який філософ повинен хоча б раз в житті зробити рішуче зусилля для того, щоб критично проаналізувати всі дані свого досвіду і

елементи свого потоку мислення, які здаються очевидними; для цієї мети він повинен відкинути некритичну установку щодо світу, в якому він просто живе серед інших людей, не піклуючись про те, чи існує цей світ його повсякденному житті або тільки уявляється. Це фундаментальне відкриття Декарта відкриває широкий простір нового погляду на майбутнє всього філософського мислення.

Роздуми Декарта зіграли видатну роль у становленні гуссерлевської феноменології. Але Е. Гуссерль вважав, що аналіз Декарта недостатньо радикальний. Тримавши в руках ключ до найвидатнішого відкриття, він не наважився ним скористатися через страх прийняти його неминучі наслідки. Точніше, він представив «*ego cogito*» непорушною основою всього нашого знання і таким чином визначив потік мислення як область всіх наступних філософських досліджень. Але він не підозрював про приховане значення обох термінів у словосполученні «*ego cogito*».

Щодо останнього, то Декарт розглядав когітації (*cogitations*) потоку мислення як окремі сутності. Він не знав про постійно поновлювані внутрішні взаємозв'язки потоку мислення у внутрішньому часі, а також не допускав істотних відмінностей між процесом і об'єктом мислення. Першу проблему, тобто внутрішні взаємозв'язки потоку мислення, ми обговоримо далі. Друга була вирішена лише завдяки відкриттю учителем Е. Гуссерля, Францем Brentano, інтенціонального характеру всього нашого мислення. Будь-який досвід нашого мислення, стверджував Ф. Brentano, неминуче відсилає нас до об'єкта цього досвіду. Не існує думки, страху, фантазії, пам'яті як таких; кожна думка є думкою про щось, будь-який страх є страхом чогось, будь-яка пам'ять є пам'яттю про об'єкт думки, страху, пам'яті.

Е. Гуссерль вводить спеціальний термін для позначення цих відносин - «інтенціональність». Інтенціональний характер всіх наших когітацій необхідно передбачає чітке розходження між актами мислення, страху, утримання в пам'яті і об'єктами, на які вони спрямовані. Е. Гуссерль істотно поглибив дослідження інтенціонального характеру когітацій, він часто проголошував

сферу інтенціональності найбільш значущою сферою феноменологічного дослідження. Згодом ми повернемося до імовірного значенням поняття інтенціональності; Зараз же нас цікавить лише той факт, що картезіанське поняття потоку когітацій може бути істотно радикалізоване вказівкою на його інтенціональний характер.

Радикалізація іншого роду необхідна і стосовно Декартового поняття Ego, безсумнівність існування якого є результатом роздумів. Як бачимо, картезіанський метод означає штучну зміну установки, прийнятої людиною в повсякденному житті. У природній установці ми приймаємо існування світу як даність, і лише за допомогою філософського сумніву очевидність «ego cogito» знаходить своє підтвердження. Але зробивши важливе відкриття сфери трансцендентальної суб'єктивності як області очевидності, Декарт тут же упустив його, ототожнивши це Ego з mens sive animus sive intellectus і таким чином підмінивши людську душу і розум у світі на Ego, яке може бути виявлено лише шляхом виділення зі світу і рефлексії. Саме з цього моменту починається феноменологічний критицизм – пункт, з якого Е. Гуссерль починає картезіанські роздуми спочатку. Для того щоб знайти доступ до сфери чистої свідомості, Е. Гуссерль розвинув знаменитий і часто неправильно інтерпретований метод «феноменологічної редукції», який ми далі і опишемо. Він є нічим іншим, як оновленою радикалізацією картезіанського методу. [...]

III

Феноменолог не заперечує існування зовнішнього світу, але в дослідницьких цілях він вирішує тимчасово призупинити віру в його існування, тобто навмисно і систематично утримуватися від всіх суджень, які прямо або опосередковано належать до існування зовнішнього світу. Запозичуючи математичний термін, Е. Гуссерль назвав цю процедуру «взяття світу в дужки» або «виконанням феноменологічної редукції». У цих поняттях немає нічого містичного. Вони всього лише назви технічних засобів феноменології, радикалізуючої картезіанський метод філософського сумніву для виходу за межі природної установки людини в світі, є цей світ реальністю чи видимістю.

Звичайно, ця штучна зміна людської установки повсякденному житті відносно світу і віри в його існування на установку філософа, який за суттю своєї проблеми змушений відкинути будь-які передумови, які не витримали випробування критичним сумнівом. Така техніка націлена на досягнення незаперечною достовірності, що виходить за рамки простого вірування, іншими словами, - на досягнення сфери чистої свідомості. Як ми покажемо далі, сферу чистої свідомості можна досліджувати і описувати саму по собі, аналізувати її генезис. Якщо ця техніка виявляється успішною, – а феноменолог думає, що це так, – якщо вона робить можливим дослідження сфери чистої свідомості, в якій вкорінені всі наші вірування, тоді ми можемо знову повернутися від апріорно-редукованої сфери до світу. А оскільки кожній емпіричній залежності в світі обов'язково відповідають певні особливості в сфері чистої свідомості, ми можемо бути впевнені в тому, що всі наші відкриття в редукованій сфері витримають перевірку і в області поцейбічного світу.

Хоча «феноменологічна редукція» не вимагає магічної або містичної здатності розуму, яка використовувана нею техніка «взяття в дужки», що застосовується з належним радикалізмом, аж ніяк не проста. Адже ми повинні вмістити в дужки не тільки існування зовнішнього світу з усіма речами, що знаходяться в ньому, живими або неживими, включаючи людей, об'єкти культури, суспільство і його інститути. Так само нам слід утримуватися від віри в достовірність наших суджень про поцейбічний світ. Нарешті, не тільки практичне знання про світ, але також і судження всіх наук, що відносяться до зовнішнього світу, всі природні і соціальні науки, психологія, логіка і навіть геометрія – всі вони повинні бути вміщені в дужки. Це означає, що жодна з істин, що витримали дослідну або логічну перевірку в зовнішньому світі, не може бути прийнята в редуковану сферу без належного критичного аналізу. Навіть більше, я, людська істота, є також і психофізичною одиницею, елементом цього світу, який слід взяти в дужки, тому сказане так само справедливо і відносно мого тіла, розуму, душі або будь-якого іншого імені, яке ви побажаєте дати тій схемі співвіднесення (scheme of reference), до якої

відноситься наш досвід в цьому світі. Виконуючи феноменологічну редукцію, я повинен також призупинити віру в моє земне існування як людська істота в світі. Таким чином, процес феноменологічної редукції виходить за межі цього світу в усіх відношеннях, і редукована сфера за самим значенням цього слова є трансцендентною або, використовуючи більш зрозуміле слово, апріорною.

Але намагаючись придушити всі природні мислительні звички маємо право запитати, чи не веде феноменологічна редукція до абсолютного нігілізму. Якщо я, так би мовити, скасовую не тільки зовнішній світ і мою віру в його існування, не тільки всі результати наук про світ, але також і себе самого як психофізичну єдність, що ж залишається? Хіба це не веде до єдиного висновку, що якщо всі вищезгадані елементи вміщені в дужки, за ними не залишається нічого?

Відповіддю буде рішуче «ні». Те, що залишається після завершення трансцендентної редукції, – не що інше, як універсум життя нашої свідомості, потік мислення в його безперервності з усіма властивими йому формами діяльності, когітацій і досвіду (обидва терміни використовуються в найширшому – картезіанському – сенсі, що включає не тільки сприйняття, теорії, судження, але також і акти волі, почуття, фантазії та мрії).

І тепер корисно згадати раніше сказане про інтенціональний характер всіх наших когітацій. Вони за своєю суттю і з необхідністю є когітаціями чогось; відносяться до інтенціональних об'єктів. Подібний інтенціональний характер наших когітацій не тільки зберігається в межах редукованої сфери; він стає чистішим і видимим. Моє сприйняття цього стільця в природній обстановці пов'язане з вірою в його існування. Здійснивши трансцендентальну редукцію, я утримуюся від віри в існування цього стільця. Після цього сприйманий стілець залишається за дужками, проте саме його сприйняття, без сумніву, є елементом мого потоку мислення. Воно не є «сприйняттям як таким» без жодного відношення до чогось; воно залишається сприйняттям чогось, в даному випадку - сприйняттям цього стільця. Я більше не пов'язаний з цим сприйняттям, з судженням, чи існує реально цей об'єкт в зовнішньому світі. Моє сприйняття інтенціонально відноситься не до матеріальної речі – «стілця», а до

інтенціонального об'єкту «стілця як він сприйнятий мною», явищу «появи стільця», який може мати, а може і не мати відповідного еквівалента у взятому в дужки зовнішньому світі. Таким чином, світ в його цілісності зберігається в межах трансцендентної редукованої сфери до тих і тільки до тих пір, поки він інтенціонально співвідноситься з життям моєї свідомості, з тією, однак, радикальною модифікацією, що ці інтенціональні об'єкти не є більше об'єктами зовнішнього світу як вони існують і чим є самі по собі, а є явищами, якими вони мені здаються. Ця складна відмінність вимагає подальших пояснень.

IV

Я сприймаю квітуче дерево в саду. Це моє сприйняття дерева, яке мені являється, безсумнівно, є елементом мого потоку мислення. Те ж саме справедливо і щодо явища «квітуче дерево, як воно являється мені», що виступає інтенціональним об'єктом мого сприйняття. Це явище не залежить від долі реального дерева в зовнішньому світі. Дерево в саду може змінювати свій колір і тінь в залежності від сонця і хмар, воно може втратити листя або бути знищене вогнем. Але одного разу сприйняте явище «квітуче дерево, як воно являється мені» залишається неторкнутим як усіма цими подіями, так і виконанням вище описаної феноменологічної редукції. Інше сприйняття може відноситись до дерева, яке являлось мені в той час і може бути як сумісним, так і не сумісним з попереднім. Якщо сумісне, я можу здійснити синтез – ототожнення двох явищ (точніше, наступного реального сприйняття з попереднім явищем, почерпнутим з попереднього сприйняття). Якщо подальше сприйняття є несумісним з попереднім, я можу піддати їх сумніву або шукати пояснення їх уявної несумісності.

У будь-якому випадку кожен акт сприйняття і його інтенціональний об'єкт є невід'ємними елементами мого потоку мислення; і так само очевидним є сумнів, який у мене може бути з приводу того, чи має «дерево, як воно являється мені» відповідний корелят в зовнішньому світі. Наведені приклади ілюструють той факт, що мої когітації і їх інтенціональні об'єкти є елементами

мого потоку мислення, які не зазнають змін, які можуть відбуватися з їх коррелятами в зовнішньому світі. Але це не означає, що когитації не схильні до модифікацій подіями, які відбуваються в межах сфери моєї свідомості. Для того щоб пояснити це, давайте спочатку виявимо відмінності між актом сприймання і більш прийнятною, між *cogitare* і *cogitatum* або, використовуючи специфічно гуссерлівський термін, між Ноезою (*Noesis*) і Ноемою (*Noema*).

Існують модифікації інтенціонального об'єкта, що виникають з діяльності розуму і є, отже, ноетичними. Тут неможливо затівати розгорнуту дискусію з приводу ноетикономатичних модифікацій, систематичне дослідження яких утворює широку область феноменологічного дослідження. Але щоб продемонструвати важливість цих проблем, я наведу декілька прикладів прихованих імплікацій цього феномена.

Якщо для скороченості я використаю вираз типу «Я сприймаю цей стілець» або «Я бачу квітуче вишневе дерево в саду», я адекватно описую не те, що сприймається в цих актах сприйняття, а швидше результат дуже складного процесу інтерпретації, за допомогою якого дане сприйняття пов'язане з попереднім сприйняттям (когитацією) різних сторін цього вишневого дерева, коли я ходив навколо нього, того вишневого дерева, яке я спостерігав вчора, мій досвід сприйняття вишневих дерев і дерев взагалі, матеріальних об'єктів і ін. Інтенціональний об'єкт мого сприйняття є своєрідною сумішшю кольорів і форм в певній перспективі, і він виділяється серед інших об'єктів, згодом названих «мій сад», «небеса», «хмари». Інтерпретація певної цілісності, такої, як «квітуче вишневе дерево в моєму саду як воно мені являється», виявляється результатом складного співвіднесення з когитаціями минулого досвіду. Тим не менш, всі когитації минулого досвіду, що відносяться до матеріальних речей, створюють певний «універсальний стиль» інтерпретації, номатично співвідносяться з моїми процесами сприйняття. Можна навіть сказати, що сама ноема, інтенціональний об'єкт сприйняття, містить безліч імплікацій, які можна систематично прояснити.

Давайте заради простоти обмежимо коло наших прикладів сприйняттями

так званих матеріальних речей. Те, що я сприймаю, - це лише одна сторона речі. Інші сторони з'являються аж ніяк не тільки коли я ходжу навколо неї. Крім того, сприйнята сторона речі передбачає інші можливі сторони: фронтальна сторона будівлі передбачає існування її тильної сторони, фасад – інтер'єру, дах – невидимого фундаменту і ін. Взяті разом, всі ці моменти можуть бути названі «внутрішнім горизонтом» сприйманого об'єкта, і його можна систематично вивчати за інтенціональними ознаками самої ноєми. Але існує також і зовнішній горизонт. Дерево відсилає до мого саду, сад – до вулиці, міста, країни, в якій я живу, і, нарешті, до всього Всесвіту. Кожне сприйняття «деталі» відноситься до речі, якої вона личить, даної речі – до інших, серед яких вона знаходиться і які я називаю її підставою. Існує не ізольований об'єкт як такий, а поле сприйняття і когітацій з аурую навколо, з горизонтом або, використовуючи термін У. Джемса, каймою (*fringe*), що з'єднує з іншими речами. Ця група імплікацій, яку ми назвали внутрішнім і зовнішнім горизонтом, зосереджена в ноємі як такий, і якщо взяти до уваги ці інтенціональні ознаки, сама ноєма виявиться модифікованою, в той час як ноетична сторона, акт сприйняття, не зміниться.

З метою подальшого аналізу від цих ноєматичних модифікацій слід відрізнити ноетичні модифікації, які лежать в основі процесі самого сприйняття. Це, наприклад, різні установки, властиві акту сприйняття, які в підручниках з психології проходять під рубрикою «увага». Існує також важлива відмінність між початковим досвідом сприйманого предмета і досвідом, заснованим на згадці про минуле досвіді. (Не занурюючись в розгляд цієї дуже складної проблеми, я можу додати, що описані вище відмінності дуже важливі для вирішення найбільшої загадки всієї психології, проблеми очевидності: для феноменолога очевидність є не прихованою якістю, властивою особливим видам досвіду, а можливістю співвідносити опосередкований досвід з початковим). Ця різниця ґрунтується на взаємозв'язку потоку мислення у внутрішньому часу: дана когітація оточена аурую спогадів і очікувань того, що ось-ось станеться, когітаціями більш-менш віддаленого минулого в спогадах і

передбаченнями майбутнього.

Все це призводить до абсолютно нової теорії пам'яті і досвіду у внутрішньому часі, що кидає виклик психології асоціацій. Радикалізуючи образ постійно поновлюваних взаємозв'язків нашого потоку досвіду, феноменологія зближується з ранніми роботами У. Джемса і доктриною гештальтів. Але основне поняття феноменології призводить і до абсолютно нової інтерпретації логіки. Але перш ніж ми пояснимо це, тимчасово перейдемо на іншу тему.

V

До сих пір наша дискусія навмисне обмежувалася феноменологічною інтерпретацією так званих реальних об'єктів, предметів зовнішнього світу. Настав час ввести гуссерлевське поняття «ідеальних об'єктів». Вони не мають метафізичного походження, так само у них немає нічого спільного з платонівською і кантіанською ідеями або з беркліанським і гегелівським ідеалізмом. Ідеальним об'єктом, наприклад, є поняття числа або системи чисел, якими оперують арифметика і алгебра, поняття теореми Піфагора як значущої реальності, смисл речення або книга, поняття типу «гегелівська філософія» або «кальвіністське трактування первородного гріха», будь-які осмислені соціально-культурні об'єкти, здатні в будь-який час стати інтенціональними об'єктами наших когітацій.

Особливість інтенціональних об'єктів полягає в тому, що вони засновані на так званих «реальних» об'єктах зовнішнього світу і можуть взаємодіяти тільки за допомогою знаків і символів, які, в свою чергу, є чуттєво сприйнятими предметами, такими, як звукові хвилі вимовлених слів або надруковані літери. Отже, феноменологія повинна розвинути дуже важливу для неї теорію семантики. Відмітною властивістю знака є те, що він завжди передбачає інший об'єкт зовсім іншої природи. Добре відомий знак квадратного кореня означає специфічно математичне поняття, абсолютно незалежне від друкарської форми цього знака в різних друкованих стилях, а також від того, надрукований цей знак в підручнику, написаний він чорнилом, олівцем або крейдою на дошці, чи використову я його в усному мовленні,

вимовляючи «Wurzel», «root» або «racine». Те ж справедливо і щодо спеціалізованих знакових систем, а також до всіх знакових систем або мов. Вони вказують на ідеальні об'єкти, але самі ними не є.

У предметі зовнішнього світу, що інтерпретується як знак, слід розрізняти його значення в системі, значення в рамках дискурсу і специфічне значення в наявному контексті. Вивчення поглядів деяких сучасних логіків, які бажають звести логіку, науку і навіть філософію до певних систем семантики, показує, наскільки важливі ці гуссерлівські розрізнення. Це, однак, не означає, що Е. Гуссерль не цілком розумів справжнє значення проблеми *mathesis universalis*. Величезним внеском феноменології у вирішення цієї проблеми, безсумнівно, є одне з «Логічних досліджень», назване «Різниця між незалежним і залежним значенням і ідея чистої граматики».

VI

Теорія ідеальних об'єктів відкриває дорогу іншому феноменологічному відкриттю, важливість якого не обмежена досвідом використання ідеальних об'єктів. Ще студентами ми навчилися виводити теорему Піфагора з інших геометричних висловлювань, крок за кроком роблячи висновки з певних достовірних посилянь. Виконання безлічі окремих, хоча і взаємопов'язаних, мислительних операцій розкриває нам значення даної теореми, і це значення стає нашим невід'ємним надбанням. Тепер, щоб зрозуміти значення теореми, нам немає необхідності повторювати всі мислительні процеси її виведення. Навпаки, незважаючи на те, що декому важко довести, яким чином сума квадратів сторін правильного трикутника завжди дорівнює квадрату гіпотенузи, він, тим не менш, розуміє сенс цього вислову, який є надбанням нашого досвіду.

Узагальнюючи сказане, підсумуємо, що наш розум вибудовує думку за допомогою окремих операціональних кроків, але ретроспективно можна охопити єдиним поглядом весь процес і його результат. Скажімо більше: наше знання об'єкта в кожен окремий момент є нічим іншим, як «осадою», кристалізацією (*sedimentation*) попередніх мислительних процесів, в який він

конституційований. У нього є своя власна історія, і історія його конституювання може бути вивчена. Для того щоб це зробити, необхідно звернутися від готового об'єкта нашого мислення, яким він нам представляється, до різних форм діяльності нашого розуму, в яких даний об'єкт створювався крок за кроком. Таке ядро гуссерлівської теорії конституювання, і воно дозволяє проникнути в одне з найбільших досягнень в інтерпретації логіки.

Шюц А. Мир, светящийся смыслом / Пер. с нем. и англ. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — С. 161-173/ - переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Які думки Декарта зіграли важливу роль у становленні гуссерлевської феноменології?
2. Поясніть поняття «когітації», «інтенціональність», «трансцендентна редукція»
3. Яку процедуру Е. Гуссерль назвав «взяття світу в дужки» або «виконанням феноменологічної редукції»?
4. Приведіть приклади ноетичних і ноематичних модифікацій інтенціонального об'єкта

ТЕМА 3. СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

Т. Веблен

ПРО СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ І ФУНКЦІЇ «КЛАСУ НЕРОБІВ»

Життя людини в суспільстві так само, як життя інших видів, – це боротьба за існування, а отже, це процес відбору і пристосування. Еволюція суспільного устрою стала процесом природного відбору соціальних інститутів. Триваючий розвиток інститутів людського суспільства і природи людини, як і досягнутий в цьому плані прогрес, можна в загальних рисах звести до природного відбору найбільш пристосованого способу мислення та процесу вимушеного пристосування індивідів до оточення, що поступово змінюється з розвитком суспільства і соціальних інститутів, в умовах яких протікає людське

життя. Соціальні інститути не тільки самі є результатом процесу відбору і пристосування, що формує переважаючі або домінуючі типи відносин і духовну позицію; вони в той же час є особливими способами існування суспільства, які утворюють особливу систему суспільних відносин і, отже, в свою чергу, виступають дієвим фактором відбору. Так що зміна інститутів приводить, у свою чергу, до подальшого відбору індивідів з найбільш пристосованим складом характеру і до пристосування звичок і темпераменту окремих людей до змінюваного внаслідок утворення нових інститутів оточення.

Сили, під дією яких відбувається формування соціального устрою і розвиток людського суспільства, в кінцевому рахунку, безумовно, зводяться до взаємодії живого організму з навколишнім середовищем, але безпосередньо для даного розгляду ці сили найкраще можуть бути пояснені умовами навколишнього середовища, частково суспільного, частково природного, і самою людиною з її більш-менш визначеним фізичним і духовним складом. Як правило, в сукупності своїх рис така людина не залишається незмінною, в основному, звичайно, під дією принципу збереження при відборі окремих сприятливих змін. Відбором сприятливих змін є, можливо, значною мірою збереження окремих етнічних типів. В історії розвитку будь-якого суспільства, де населення є сумішшю різних етнічних елементів, в будь-який даний момент часу той чи інший, з декількох розповсюджених і відносно стабільних типів конституції і темпераменту, стає домінуючим. Така ситуація, що включає в себе діючі в даний час соціальні інститути, сприятиме виживанню і пануванню того, а не іншого типу характеру; і тип людини, яка пройшла такий відбір, для того щоб далі розвивати і продовжувати успадковані від минулого інститути, буде в певній істотній мірі формувати ці інститути за своїм власним образом і подобою. Однак, крім такого відбору, який має місце серед досить стійких рис характеру і способу мислення, одночасно з ним, звичайно, триває процес відбору і пристосування способу мислення в межах загальної сфери схильностей, характерних для домінуючого етнічного типу або типів.

Відбір серед відносно стійких типів може вносити зміни в основні

властивості характеру будь-якого населення, але існує також мінливість через пристосування всередині етнічного типу і завдяки відбору, що відбувається серед конкретних, звичних поглядів стосовно будь-яких соціальних відносин або групи відносин.

[...] Інститути мають змінюватися при зміні обставин, оскільки за своєю природою вони є звичними способами реагування на стимули, які створюються цими змінними обставинами. Розвиток інститутів є розвиток суспільства. Інститути – це, по суті справи, поширений спосіб мислення в тому, що стосується окремих відносин між суспільством і особистістю і окремих виконуваних ними функцій; і система життя суспільства, яка складається із сукупності діючих в певний час або в будь-який момент розвитку якого завгодно суспільства, з психологічного боку може бути охарактеризована в загальних рисах як *переважаюча духовна позиція або поширене уявлення про спосіб життя в суспільстві*. Що стосується її загальної для людей властивості, ця духовна позиція, або теорія способу життя, зводиться, в кінцевому рахунку, до широко розповсюдженого типу характеру.

Сьогоднішня обстановка формує інститути завтрашнього дня внаслідок процесу примусового відбору, діючи на звичні погляди людей на речі і таким чином змінюючи або зміцнюючи точку зору або духовну позицію, успадковану від минулого. Інститути – іншими словами, звичний спосіб мислення, керуючись яким живуть люди, успадковуючи, таким чином, від минулого часу, часу більш чи менш віддаленого, але як би там не було, вони вироблені в минулому і успадковані від нього. Інститути – це результат процесів, що відбувалися в минулому, вони пристосовані до обставин минулого і, отже, не перебувають у повній згоді з вимогами теперішнього часу. Такий процес відбору і пристосування в силу його природи ніколи не наздожене поступально мінливу обстановку, в якій в будь-який час знаходиться суспільство, бо оточення, обстановка, потреби суспільного життя, під дією яких відбувається пристосування і проводиться відбір, змінюються день у день, і кожен наступний стан суспільства, ледве встигнувши встановитися, вже виявляє

тенденцію до старіння. Коли суспільство робить крок вперед у своєму розвитку, сам цей крок є зміною ситуації, що вимагає нового пристосування, він стає відправним моментом для нового кроку в пристосуванні, і так далі до нескінченності.

Слід зазначити також, хоча, можливо, це буде нудною банальністю, що існуючі в наші дні інститути – прийнята в даний час система суспільного життя – не зовсім підходять до сьогодишньої ситуації. У той же час звичний образ мислення людей має тенденцію продовжувати своє існування невизначено довго, крім тих випадків, коли до його зміни змушують обставини. Ці, таким чином успадковані інститути, цей спосіб мислення, точки зору, настрої і здатності розуму, та й багато іншого є, отже, найбільш консервативним фактором. Це фактор соціальної інерції, психологічної інерції, консервативності.

Структура суспільства змінюється, розвивається, пристосовується до мінливих обставин лише внаслідок зміни в способі мислення деяких соціальних груп, або, в кінцевому рахунку, через зміни, що відбуваються в звичній громадській думці складаючих спільність особистостей. Еволюція суспільства є по суті процесом адаптації, що відбувається під тиском обставин в мисленні окремих людей, які вже більше не терплять звичного способу мислення, сформованого в минулому при іншому збігові обставин і йому відповідаючого.

[...] Перебудова способу мислення, підкоряючись гострій необхідності, яка диктується зміненою ситуацією, щоразу проводиться людьми з запізненням і неохоче і лише тоді, коли до того змушує ситуація, яка зробила прийняті погляди непридатними. Реорганізація інститутів і звичних поглядів проводиться згідно із зміненням оточенням у відповідь на тиск ззовні, і за своїм характером вона є реакцією на спонукання до змін. Гнучка і вільна реорганізація, тобто здатність соціальної структури розвиватися, залежить, отже, в значній мірі від ступеня свободи, яку дає окремому члену суспільства обстановка в певний даний момент часу, – від міри поступливості окремих членів суспільства примусовим діям з боку оточення. Якщо якась частина

суспільства або певна соціальна група в певному істотному відношенні не схильна до дії оточення, то погляди і спосіб життя цієї частини суспільства або цієї соціальної групи будуть з великим запізненням пристосовуватися до зміни загальної ситуації; до певного часу ця частина суспільства буде затримувати процес його перетворення. В такому привілейованому становищі щодо економічних сил, спрямованих на зміну і реорганізацію, знаходиться багатий клас неробів. І можна сказати, що сили, які впливають на реорганізацію соціальних інститутів, особливо в сучасному індустріальному суспільстві, є, в кінцевому рахунку, майже повністю економічними за своєю природою.

Будь-яку соціальну спільність можна розглядати як виробничий або економічний механізм, структура якого складається з того, що називається соціально-економічними інститутами. Такими інститутами є звичні способи здійснення процесу суспільного життя в його зв'язку з матеріальним оточенням, в якому живе суспільство. Коли в даному навколишньому середовищі розроблені певні способи розвитку людської діяльності, життя суспільства буде досить легко знаходити своє вираження в цих звичних напрямках. Суспільство отримає вигоду і використає в своїх інтересах сили навколишнього середовища згідно зі способами, яким воно навчилося в минулому і які втілені в його інститутах. Однак, коли збільшується чисельність населення і розширюються пізнання людей і їх вміння управляти силами природи, звичні засоби встановлення відносин між членами соціальної групи, а також звичний спосіб здійснення життєдіяльності групи людей як цілого не дають більше того ж результату, що і раніше; а в результаті відмінності в суспільному становищі членів суспільства змінюються або градація за суспільним статусом вже не має того значення, яке вона мала раніше. Якщо система розвитку суспільного життя людей в колишніх умовах давала – при певних обставинах – майже найвищий доступний результат в сенсі ефективності та легкості здійснення життєдіяльності групи, то при змінених умовах той же не змінений спосіб життя не даватиме найвищого результату, який може бути досягнутий в цьому відношенні. При зміні чисельності

населення, рівня навичок і знань суспільне життя, здійснюючись відповідно до традиційної схеми, може розвиватися з не меншою легкістю, ніж при колишніх станах суспільства, проте завжди існує ймовірність, що вона буде зустрічати більше перешкод, ніж могла б, якби в цю схему були внесені зміни відповідно до умов, що змінилися. [...]

Клас неробів перебуває у вигіднішому становищі, не відчуваючи на собі тиску тих економічних потреб, які панують в будь-якому сучасному суспільстві з його високоорганізованим промисловим виробництвом. Потреби, зумовлені боротьбою за кошти до існування, є менш вагомими для цього класу, ніж для будь-якого іншого; і внаслідок такого привілейованого стану класу нероб ми вправі очікувати, що він виявиться одним з найменш піддатливим тим вимогам щодо подальшого розвитку і реорганізації інститутів, які висуваються зміненою виробничою ситуацією. Клас неробів – це консервативний клас. Гострі вимоги, що висуваються загальною економічною ситуацією, що склалася в суспільстві, не стосуються його представників. Для задоволення вимог зміненої виробничої технології вони не повинні під страхом поневірянь змінювати свій спосіб життя або свої теоретичні погляди на навколишній світ, оскільки вони не є в повному розумінні органічною частиною виробничої спільності.

Тому ці потреби не викликають у представників класу нероб тієї міри занепокоєння з приводу існуючого порядку, що єдине може змусити певну групу людей відмовитися від поглядів і способу існування, які стали для них звичними. Функція класу нероб в розвитку суспільства – перешкоджати рухові, зберігаючи те, що застаріло. Це судження аж ніяк не нове, воно давно вже багаторазово повторюється громадською думкою. [...]

Злиденні люди і ті, чиї сили поглинає повсякденна боротьба за їжу, консервативні тому, що не можуть дозволити собі подбати про післязавтрашній день; точно так, як дуже багаті люди консервативні тому, що у них мало підстав бути незадоволеними тією ситуацією, яка є на сьогоднішній день. З цього твердження очевидно, що інститут класу нероб сприяє тому щоб низи стали консервативними, позбавляючи їх, наскільки можливо, засобів до існування і

зменшуючи таким чином їхнє споживання, а отже, і потенційну енергію до такої міри, що вони стають нездатними до напруги, необхідної для того, щоб навчитися нового способу мислення і засвоїти його як звичку! Накопичення багатства на верхніх шаблях соціально-грошової драбини передбачає бідність на нижчих шаблях. Хоча це твердження банальне, однак значна скрута серед маси народу, де б це не відбувалося, є серйозною перешкодою нововведенню. [...]

Така гальмівна дія нерівного розподілу, багатства підкріплюється побічною дією, що має аналогічний результат. Як ми вже бачили, приписний приклад, який подається класом неробів у зміцненні канонів поважності, живить звичай демонстративного споживання. Широке поширення демонстративного споживання в якості одного з елементів норми пристойності серед усіх верств суспільства не можна, звичайно, цілком вбачати в прикладі, який подає клас неробів. Вимоги благопристойності в цьому питанні дуже істотні і настійні, так що навіть серед класів, чиє фінансове становище досить міцне, щоб допустити значне споживання товарів понад прожитковий мінімум, залишок коштів, який є в розпорядженні після задоволення найбільш нагальних матеріальних потреб, вельми часто відволікається на демонстративне споживання, а не на додаткові матеріальні або духовні блага. Більш того, наявні надлишки енергії також, швидше за все, витрачаються на придбання товарів для демонстративного споживання або демонстративного накопичення.

Веблен Т. Теория праздного класса: для науч. б-к / пер. с англ. и вступ. статья С. Г. Сорокиной; общ. ред. В. В. Мотылева. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с. – С. 200–217. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Дайте визначення соціальних інститутів (як вони трактуються в книзі Т.Веблена).
2. Які фактори вплинули на становлення основних соціальних інститутів?
3. Під впливом яких процесів продовжують розвиватися соціальні інститути?

4. Від чого залежить здатність соціальних структур до розвитку і зміни?
5. Які основні характеристики «класу неробів» і його роль в суспільному розвитку?

Г. Зіммель

ПРО РЕАЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА

Поняття суспільства має сенс, очевидно, лише в тому випадку, якщо воно так чи інакше протиставляється простій сумі окремих людей. Оскільки, якби воно співпадало з останньою, то, мабуть, воно могло б бути об'єктом науки тільки в тому сенсі, в якому, наприклад, «зоряне небо» може бути об'єктом астрономії; але, насправді, це лише збірна назва, і астрономія встановлює тільки рух окремих зірок і закони, які ними управляють. Якщо суспільство – це таке об'єднання окремих людей, яке є тільки результатом нашого способу вивчення, а справжніми реальностями є ці окремі люди, то вони і їхні стосунки утворюють справжній об'єкт науки, і поняття суспільства узагальнюється. І, насправді це, мабуть, так. Адже чуттєво можуть існувати тільки окремі люди і їх стан і рух: тому завдання може полягати тільки в тому, щоб зрозуміти їх, тоді як виникла лише в результаті ідеального синтезу, до кінця неосмислена істота суспільства не може бути предметом осмислення, спрямованого на дослідження дійсності.

Основна ідея цих сумнівів в осмисленості соціології абсолютно справедлива: справді, ми повинні якомога точніше розрізнити реальних істот, яких ми маємо право розглядати як об'єктивні єдності, і їх з'єднання в комплекси, що, як такі, існують лише в нашому синтезуючому дусі. І, звичайно, все реалістичне пізнання очікує на повернення до перших; пізнання загальних понять, – адже платонізм, який все ще носить з примарами, вводить контрабандою ці поняття, перетворюючи їх в реальність, у наш світогляд, – пізнання їх, як чисто суб'єктивних утворень, і їх розкладання на суму

поодиноких реальних окремих явищ становить одну з головних цілей сучасного духовного розвитку.

Але якщо індивідуалізм направляє, таким чином, свою критику проти поняття суспільства, то варто тільки поглибити роздуми ще на один рівень для того, щоб побачити, що він суперечить сам собі. І окрема людина не є абсолютною єдністю, яка вимагала б пізнання, що бере до уваги лише останні реальності. Осягнути, як таку, ту множинність, яку окрема людина представляє вже сама по собі і в собі, – ось, здається мені, одна з найважливіших умов, що передує раціональному обґрунтуванню науки про суспільство, і тому мені хотілося б розглянути його тут детальніше.

Для мене є безсумнівним, що існує тільки одна підстава, яка надає об'єднанню принаймні відносну об'єктивність: це – взаємодія частин. Ми називаємо кожен предмет однорідною єдністю тільки тоді, коли між його частинами існують динамічні взаємодії. Жива істота є особливою однорідною єдністю тому, що ми саме в ній ми спостерігаємо найбільш енергійний вплив кожної частини на іншу, тоді як зв'язки між частинками в неорганічному природному утворенні досить слабкі для того, щоб після відділення одних частин властивості і функції інших залишалися по суті неушкодженими.

В межах особистого духовного життя, незважаючи на раніше зазначену різнорідну природу її змісту, функціональне відношення частин є надзвичайно тісним; кожне уявлення, навіть найвіддаленіше або давно минуле, може чинити на інше такий інтенсивний вплив, що, з цієї точки зору, уявлення єдності в даному випадку, звичайно, є найвищою мірою обґрунтованим. Звичайно, в окремих випадках, ця обґрунтованість може бути різною тільки за ступенем; ми повинні прийняти, як регулятивний принцип світу, що все з усім знаходиться у відомій взаємодії, що між кожною точкою світу і всіма іншими діють сили і існують різноманітні відносини, тому у нас не може бути логічних перешкод для того, щоб виділяти, на нашу думку, різні єдності, утворювати з них поняття однієї істоти, а потім визначати їх природу і рух з точки зору його історії та закономірності. При цьому вирішальним є лише питання про те, яке об'єднання

доцільне з наукової точки зору і де взаємодія між істотами достатньо міцна для того, щоб її окремий розгляд, на противагу взаємодії кожної такої істоти з усіма іншими, міг обіцяти в майбутньому пояснення вагоме, за результатами, причому питання зводиться, головним чином, до того, щоб його пізнання було типовим і могло встановити якщо не закономірність, – її можна пізнати тільки в діях простих частин, – то відносну правильність.

Розкладання суспільної душі на суму взаємодій її учасників відповідає загальному напрямку сучасного духовного життя: розкласти постійне, рівне самому собі, субстанціальне на функції, сили, рухи і досягнути у всякому бутті історичний процес його утворення.

Ніхто не буде заперечувати, що взаємодія частин відбувається в тому, що ми називаємо суспільством. Суспільство так само, як людський індивідуум, не представляє з себе цілком замкнутої сутності або абсолютної єдності. По відношенню до реальних взаємодій частин воно є тільки вторинним результатом, і, до того ж, як по суті, так і для дослідника. Якщо ми тут залишимо осторонь морфологічні явища, в яких індивідуум, звичайно, цілком є членом своєї соціальної групи, і звернемо увагу на останню теоретико-пізнавальну теорію, то ми маємо сказати: тут немає суспільної єдності, з однорідного характеру якої випливають властивості, відносини і зміни частин, але тут існують відносини і діяльність елементів, на основі яких тільки й може бути встановлена єдність.

Ці елементи самі по собі не є справжньою єдністю; але їх слід розглядати як єдність заради вищих об'єднань, тому що кожен з них по відношенню до інших діє одноманітно; тому суспільство складається із взаємодії не лише людських особистостей – в цьому немає необхідності: цілі групи у взаємодії з іншими можуть також утворити суспільство. Адже і фізичний, і хімічний атом зовсім не є простою сутністю в метафізичному сенсі, а з абсолютної точки зору може розкладатися і далі; для дослідження даних наук це байдуже, оскільки він розглядається як єдність; подібно до цього і соціологічне дослідження має справу, так би мовити, лише з емпіричними атомами, з уявленнями,

індивідуумами, групами, які діють як єдності, хоча самі по собі вони можуть ділитися далі.

У цьому сенсі, який є відносним з обох точок зору, можна сказати, що суспільство є єдністю, що складається з єдностей. Однак немає ніякої внутрішньо замкнутої народної єдності, яка б створювала із себе право, звичаї, релігії, мову; але соціальні єдності, дотичні зовнішнім чином, утворюють в своїх межах вищезгадані зміст і форми під впливом доцільності, потреби і сили, і тільки це створює або швидше означає їх об'єднання.

І, таким чином, у пізнанні не можна починати з такого поняття про суспільство, з визначення якого витікали б відносини і взаємодії складових частин, але слід і твердо встановити ці останні, причому суспільство буде тільки назвою для суми цих взаємодій, назвою, яка буде застосована лише остільки, оскільки вони встановлені. Тому це поняття не встановлено раз назавжди, але має різні ступені, причому воно може бути застосовано в більшій чи меншій мірі, залежно від кількості і глибини взаємодій, які існують між даними особами. Таким чином, поняття суспільства абсолютно втрачає той містичний відтінок, який намагався вглядіти в ньому індивідуалістичний реалізм.

Правда, згідно з таким визначенням суспільства, і дві ворогуючі держави також, мабуть, повинні бути названі суспільством, оскільки між ними існує безсумнівна взаємодія. Не звертаючи уваги на цей конфлікт зі звичайним слововживанням, я міг би взяти на себе методологічну відповідальність і просто прийняти цей випадок, як виняток, на який це визначення не розповсюджується. Предмети і події занадто складні і мають занадто розпливчасті межі для того, щоб відмовлятися від пояснення відомого факту, тому, що воно поширюється також на інші явища. У такому випадку довелося б шукати специфічну відмінність, яку потрібно приєднати до поняття взаємодіючих особистостей груп для того, щоб отримати звичайне поняття суспільства і протиставити його поняттю ворогуючих сторін. Можна було б,

наприклад, сказати, що суспільство є така взаємодія, в якій діяльність заради власної мети сприяє досягненню мети іншими.

Але і це не цілком задовільняє, бо суспільством все ще називають і таке об'єднання, яке виникло і існує лише за допомогою насильства однієї сторони і заради виключної корисності. Я взагалі думаю: яке б просте чи єдине визначення суспільства ми не встановили, завжди знайдеться така область, в якій воно не співпаде з областю, визначеною нашим уявленням про суспільство.

Зиммель Г. Соціальна дифференціація. Соціологічні і психологічні дослідження. / Под редакцією і з передислов'ям Б.А. Кистяковського. М., 1909. С. 14—21. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Що розумів Г. Зиммель під поняттям «суспільство»?
2. Які елементи структури суспільства виділив автор?
3. Прокоментуйте думку Г. Зиммеля, що «суспільство є... взаємодія»

М. Кастельс

СТАНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА МЕРЕЖЕВИХ СТРУКТУР

Дослідження зародження соціальних структур дозволяє зробити наступний висновок: в умовах інформаційної ери історична тенденція призводить до того, що домінуючі функції і процеси все більше виявляються організованими за принципом мереж. Саме мережі складають нову соціальну морфологію наших суспільств, а поширення «мережевої» логіки значною мірою позначається на ході та результатах процесів, пов'язаних з виробництвом, повсякденним життям, культурою і владою. Так, мережева форма соціальної організації існувала і в інший час, і в інших місцях, проте парадигма нової інформаційної технології забезпечує матеріальну основу для всебічного проникнення такої форми в структуру суспільства. Більш того, я готовий стверджувати, що

подібна мережева логіка тягне за собою появу соціальної детермінанти вищого рівня, ніж конкретні інтереси, що знаходять своє вираження шляхом формування подібних мереж: *влада структури виявляється сильнішою від структури влади.*

Належність до тієї чи іншої мережі або відсутність такої поряд з динамікою одних мереж по відношенню до інших виступають в якості найважливіших джерел влади і змін в нашому суспільстві; таким чином, ми маємо право охарактеризувати його як суспільство мережевих структур (*network society*), характерною ознакою якого є домінування соціальної морфології над соціальною дією.

Перш за все, я хотів би дати визначення поняття мережевої структури, оскільки остання відіграє настільки важливу роль в моїй характеристиці суспільства інформаційного століття. Мережева структура являє собою комплекс взаємопов'язаних вузлів. [...] Конкретний зміст кожного вузла залежить від характеру тієї конкретної мережевої структури, про яку йде мова. До них відносяться ринки цінних паперів і обслуговуючі їх допоміжні центри, коли мова йде про мережі глобальних фінансових потоків.

До них відносяться ради міністрів різних європейських держав, коли мова йде про політичну мережеву структуру управління Європейським союзом. До них відносяться поля коки і маку, підпільні лабораторії, таємні злітно-посадочні смуги, вуличні банди і фінансові установи, що займаються відмиванням грошей, коли мова йде про мережі виробництва і розповсюдження наркотиків, що охоплює економічні, суспільні та державні структури по всьому світу. До них відносяться телевізійні канали, студії, де готуються розважальні передачі або розробляється комп'ютерна графіка, журналістські бригади і пересувні технічні установки, що забезпечують, передають і отримують сигнали, коли мова йде про глобальну мережу нових засобів інформації, що становить основу для вираження культурних форм і громадської думки в інформаційний вік.

Відповідно до закону мережевих структур, відстань (або інтенсивність і

частота взаємодій) між двома точками (або соціальним станом) коротша, коли обидві вони виступають в якості вузлів у тій чи іншій мережеві структурі, ніж коли вони не належать до однієї і тієї ж мережі. З іншого боку, в рамках тієї чи іншої мережевої структури потоки мають або однакову відстань до вузлів, або ця відстань зовсім дорівнює нулю. Таким чином, відстань (фізична, соціальна, економічна, політична, культурна) до даної точки знаходиться в проміжку значень від нуля (якщо мова йде про будь-який вузол в одній і тій же мережі) до нескінченності (якщо мова йде про будь-яку точку, що перебуває поза цією мережею). Включення в мережеві структури або виключення з них, поряд з конфігурацією відносин між мережами, що втілюються за допомогою інформаційних технологій, визначає конфігурацію домінуючих процесів і функцій в наших суспільствах.

Мережі являють собою відкриті структури, які можуть необмежено розширюватися шляхом включення нових вузлів, якщо ті здатні до комунікації в рамках даної мережі, тобто використовують аналогічні комунікаційні коди (наприклад, цінності або виробничі завдання). Соціальна структура, що має мережеву основу, характеризується високою динамічністю і відкрита для інновацій, не ризикуючи при цьому втратити свою збалансованість.

Мережі виявляються інститутами, що сприяють розвитку цілого ряду областей: капіталістичної економіки, що ґрунтується на інноваціях, глобалізаціях та децентралізованій концентрації; сфери праці з її працівниками та фірмами, що ґрунтується на гнучкості та адаптовуваності, сфери культури, яка характеризується постійним розчленуванням і возз'єднанням різних елементів; сфери політики, орієнтованої на миттєве засвоєння нових цінностей і суспільних умонастроїв; соціальної організації, яка має своїм завданням завоювання простору і знищення часу. Одночасно морфологія мереж виступає в якості джерела далекоюсяжної перебудови відносин влади.

Під'єднані до мереж «рубильники» (наприклад, коли мова йде про перехід під контроль фінансових структур тієї чи іншої імперії засобів інформації, що впливає на політичні процеси) виступають в якості знарядь

здійснення влади, доступних лише обраним. Хто керує таким рубильником, той і має владу. Оскільки мережі мають множинний характер, робочі коди і рубильники, що дозволяють перемикатися з однієї мережі на іншу, стають головними важелями, що забезпечують формування обличчя суспільства поряд з керівництвом і маніпулюванням таким суспільством. Зближення соціальної еволюції з інформаційними технологіями дозволило створити нову матеріальну основу для здійснення таких видів діяльності, які пронизують всю суспільну структуру. Ця матеріальна основа, на якій будуються всі мережі, виступає як невід'ємний атрибут домінуючих соціальних процесів, визначаючи тим самим і саму соціальну структуру.

Таким чином, можна говорити про те, що нові економічні форми будуються навколо глобальних мережевих структур капіталу, управління та інформації, а здійснюваний через такі мережі доступ до технологічних умінь і знань становить в даний час основу продуктивності та конкурентоспроможності. Компанії, фірми і, у все більшій мірі, інші організації та інститути об'єднуються в мережі різної конфігурації, структура яких знаменує собою відхід від традиційних відмінностей між великими корпораціями і малим бізнесом, охоплюючи сектори і економічні групи, організовані за географічним принципом. Тому трудові процеси носять все більш індивідуалізований характер, відбувається фрагментизація діяльності в залежності від виробничих завдань з її подальшою реінтеграцією для отримання кінцевого результату. Це знаходить свій вияв у здійсненні взаємопов'язаних завдань в різних точках земної кулі, що означає новий розподіл праці, що ґрунтується на можливостях і здібностях кожного працівника, а не на характері організації даного завдання ...

Процеси перетворень, що знаходять своє вираження в ідеальному типі мережевого суспільства, виходять за межі сфери соціальних і технічних виробничих відносин: вони глибоко вторгаються в сферу культури і влади. Прояви культурної творчості абстрагуються від історичних і географічних чинників. Їх скоріше зумовлюють мережі електронних комунікацій, які

взаємодіють з аудиторією і в кінцевому рахунку формують оцифрований, аудіовізуальний гіпертекст. Комунікація в основному поширюється через диверсифіковану, всеосяжну систему засобів інформації, і тому політична гра все частіше і частіше розігрується в цьому віртуальному просторі ...

Сьогодні ми вступаємо в нову епоху, коли культура настільки підпорядкувала собі природу, що її доводиться штучно відновлювати в якості однієї з культурних форм: саме в цьому, по суті, полягає сенс екологічних рухів. [...] Ми наблизилися до створення чисто культурної структури соціальних взаємодій. Саме тому інформація стала основним компонентом нашої соціальної організації, а потоки ідей та образів складають основну нитку суспільної структури. Це аж ніяк не означає, що історія завершилася щасливим примиренням людства з самим собою. Насправді все складається зовсім по-іншому: історія тільки починається, якщо розуміти під нею те, що після тисячоліть доісторичної битви з природою, спочатку виживаючи в боротьбі з нею, а потім підкоряючи її, людський вид вийшов на такий рівень знань і соціальної організації, який дає нам можливість жити у переважно суспільному світі. Йдеться про початок іншого буття, про прихід нового, інформаційного століття, яке відрізняється самостійністю культури по відношенню до матеріальної основи нашого існування. Але навряд чи це може послужити приводом для великої радості, бо, опинившись в нашому світі наодинці з самими собою, ми повинні будемо подивитися на своє відображення в дзеркалі історичної реальності. Те, що ми побачимо, навряд чи нам сподобається.

Кастельс М. Становление общества сетевых структур // Новая пост-индустриальная волна на Западе. Антология. / Под ред. В.Л. Иноземцева. М., 1999. С. 494—497, 503, 505. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Що таке мережева форма соціальної організації ?
2. Охарактеризуйте соціальну структура, що має мережеву основу
3. Як поєднуються глобальні мережеві структури з новими економічними

формами ? Проілюструйте свою відповідь.

М. Кастельс

НОВЕ СУСПІЛЬСТВО

Нове суспільство виникає, коли (і якщо) спостерігається структурна реорганізація у виробничих відносинах, відносинах влади і відносинах досвіду. Ці перетворення призводять до однаково значних модифікацій суспільних форм простору і часу і до виникнення нової культури. Інформація та аналіз, представлені в цій книзі, переконливо свідчать про такі багатовимірні перетворення в кінці нашого тисячоліття. Я буду синтезувати основні характеристики перетворень для кожного вимірювання, адресуєючи читача до відповідних глав з кожного предмету за емпіричним матеріалом, який обґрунтовує представлені тут висновки. Виробничі відносини були перетворені як соціально, так і технічно. Безсумнівно, вони залишилися капіталістичними, але це історично інший вид капіталізму, який я назвав *інформаційним капіталізмом* ...

... Глобальні фінансові мережі є нервовим центром інформаційного капіталізму. Їх поведінка визначає цінність акцій, облігацій і валют, приносячи горе або радість вкладникам, інвесторам, фірмам і державам. Але ця поведінка не відповідає логіці ринку. Ринок перекошений, маніпулюється і трансформується комбінацією здійснюваних за допомогою комп'ютера стратегічних маневрів, психологією натовпу полікультурного походження і непередбаченими збуреннями, викликаними все більш і більш високими ступенями складності взаємодії між потоками капіталу у світовому масштабі. У той час як передові економісти намагаються змоделювати цю поведінку ринку на основі теорії ігор, результати їх героїчних зусиль з побудови прогнозів на основі гіпотези раціональних очікувань негайно завантажуються в комп'ютери фінансових мудреців для отримання за допомогою цього знання

нової конкурентної переваги шляхом використання нових варіантів розподілу інвестицій.

Наслідки цих процесів для взаємин соціальних класів настільки ж глибокі, як і складні. Але перш ніж я визначу їх, мені потрібно визначити різницю між значеннями поняття «класові відносини». *Перший підхід* фокусується на соціальній нерівності за доходом і суспільним статусом відповідно до теорії соціальної стратифікації. З цієї точки зору, нова система характеризується тенденцією зростання соціальної нерівності та поляризації, а саме одночасного зростання верхівки і низів соціальної шкали ...

Другий підхід до класових відносин відноситься до соціального виключення. Під цим я розумію розрив зв'язку між «людьми як людьми» і «людьми як робочими / споживачами» в динаміці інформаційного капіталізму в глобальному масштабі ... Мільйони людей постійно знаходять і втрачають оплачувану роботу, часто включені в неформальну діяльність, причому значна їх кількість залучена в низові структури кримінальної економіки ...

Кордон між соціальним виключенням і щоденним виживанням все більш розмивається для зростаючого числа людей у всіх суспільствах ... Таким чином, процес соціального виключення не тільки впливає на дійсно знедолених, а й на тих людей і на ті соціальні категорії, що будували свою життя в постійній боротьбі за можливість уникнути падіння вниз, у світ люмпенізованої робочої сили і соціально недієздатних людей.

Третій шлях розуміння нових класових відносин, на цей раз у відповідності з марксистською традицією, пов'язаний з відповіддю на питання про те, хто є виробниками і хто привласнює продукт їх праці. Якщо інновація – основне джерело продуктивності, знання та інформація суть головні матеріали нового виробничого процесу, а освіта є ключовою якістю праці, то нові виробники в інформаційному капіталізмі суть ті творці знання і обробники інформації, чий внесок найбільш цінний для фірми, регіону і національної економіки. Але інновації не відбуваються в ізоляції. Це частина системи, в якій

управління організаціями, обробка знання і інформації і виробництво товарів і послуг переплітаються один з одним. Визначена таким чином, ця категорія інформаціональних виробників включає дуже велику групу менеджерів, професіоналів і техніків, які утворюють «колективного працівника», тобто виробничу одиницю, створену в результаті кооперації між безліччю нероздільних індивідуальних робітників ...

Але хто привласнює частку праці інформаціональних виробників? З одного боку, ніщо не змінилося *vis-a-vis* класичного капіталізму: її привласнюють їх роботодавці, ось чому вони наймають їх в першу чергу. Але, з іншого боку, механізм привласнення економічного надлишку набагато складніший. По-перше, відносини найму мають тенденцію до індивідуалізації, під цим мається на увазі, що кожен виробник буде отримувати окреме завдання. По-друге, зростаюча частка виробників контролює свій робочий процес і входить в специфічні горизонтальні виробничі відносини. Таким чином, у великій мірі вони стають незалежними виробниками, які підпорядковуються силам ринку, але реалізують власні ринкові стратегії. По-третє, їх доходи часто направляються в вихор глобальних фінансових ринків, насичувані саме багатою частиною світового населення; таким чином, вони також є колективними власниками колективного капіталу, стаючи залежними від діяльності ринків капіталу ...

Насправді фундаментальними соціальними розломами в інформаційну епоху є: по-перше, внутрішня фрагментація (робочої сили на інформаціональних виробників і замінювану родову робочу силу), по-друге, соціальне виключення значного сегменту суспільства, що складається зі скинутих з рахунків індивідів, чия цінність як робітників / споживачів вичерпана і чия значимість як людей ігнорується, і, по-третє, розподіл ринкової логіки глобальних мереж потоків капіталу і людського досвіду життя робітників.

Відносини влади також трансформуються під впливом соціальних процесів, що я виявив і проаналізував у цій книзі. Основна зміна пов'язана з

кризою національної держави як суверенної одиниці і супроводжуючою її кризою тієї форми політичної демократії, що створювалася протягом останніх двох століть ... Глобалізація капіталу, процес збільшення кількості сторін, представлених в інститутах влади, а також децентралізація владних повноважень і перехід їх до регіональних і локальних урядів створюють нову геометрію влади, можливо, народжуючи нову форму держави – *мережеву державу*.

Соціальні актори і громадяни взагалі максимізують можливості представництва своїх інтересів і цінностей, розігруючи різні стратегії у відносинах між різними інститутами, на різних рівнях компетенції. Громадяни якогось певного європейського регіону матимуть більше можливостей для захисту своїх інтересів, якщо вони підтримають свою місцеву владу в альянсі з Європейським Союзом проти свого національного уряду. Або навпаки. Або не робитимуть ні те, ні інше, тобто затверджуватимуть локальну / регіональну автономію на протигагу як національним, так і наднаціональним інститутам ...

В міру того як політика стає театром, а політичні інститути швидше агентствами з укладення угод, ніж місцями влади, громадяни по всьому світу демонструють захисну реакцію, голосуючи для того, щоб запобігти шкоді від держави, замість того, щоб ставити до неї свої вимоги. У певному сенсі політична система позбавлена влади, але не впливу. Влада, однак, не зникає. У інформаційному суспільстві вона стає вписаною на фундаментальному рівні в культурні коди, за допомогою яких люди й інститути представляють життя і приймають рішення, включаючи політичні рішення. У цьому сенсі влада, коли вона реальна, стає нематеріальною. Вона реальна тому, що де і коли б вона не консолідувалася, ця влада на час наділяє індивідів і організації здатністю здійснювати свої рішення незалежно від консенсусу. Але вона нематеріальна внаслідок того, що така можливість виникає зі здібностей організовувати життєвий досвід за допомогою категорій, які співвідносяться з певною поведінкою і, отже, можуть бути представлені як схвалюючі певне лідерство ...

Культурні битви суть битви за владу в інформаційну епоху. Вони ведуться головним чином в засобах масової інформації та з їх допомогою, але ЗМІ не є власниками влади. Влада – як можливість регламентувати поведінку – міститься в мережах інформаційного обміну і маніпуляції символами, які співвідносять соціальних акторів, інститути та культурні рухи за допомогою піктограм, представників, інтелектуальних підсилювачів.

У довгостроковому періоді насправді не має значення, хто знаходиться при владі, оскільки розподіл політичних ролей стає широким і підпорядкованим ротації. Більш не існує стабільних владних еліт. Однак є еліти від влади, тобто еліти, сформовані під час свого зазвичай короткого терміну перебування при владі, за час якого вони використовують переваги своєї привілейованої політичної позиції для досягнення більш постійного доступу до матеріальних ресурсів і соціальних зв'язків.

Культура як джерело влади і влада як джерело капіталу лежать в основі нової соціальної ієрархії інформаційної епохи. Трансформація відносин досвіду пов'язана, головним чином, з кризою патріархальності, глибоким переосмисленням сім'ї, відносин статей, сексуальності і, як наслідок, особистості.

Структурні зміни (пов'язані з інформаційною економікою) і соціальні рухи (фемінізм, жіночі рухи, сексуальна революція) кидають виклик патріархальній владі по всьому світу, хоча і в різних формах і різної гостроти в залежності від культурних / інституціональних контекстів ...

Найбільш фундаментальною трансформацією відносин досвіду в інформаційну епоху є їх перехід до схеми соціальної взаємодії, сконструйованої головним чином, за допомогою актуального досвіду відносин. Сьогодні люди в більшій мірі виробляють форми соціальності, аніж слідує моделям поведінки.

Зміни у відносинах виробництва, влади і досвіду ведуть до трансформації матеріальних основ соціального життя, простору і часу. Простір потоків інформаційної епохи домінує над простором культурних регіонів.

Позачасовий час як соціальна тенденція до анігіляції часу за допомогою технології замінює логіку годинного часу індустріальної ери. Капітал обертається, влада править, а електронні комунікації з'єднують віддалені місцевості потоками взаємообміну, в той час як фрагментований досвід залишається прив'язаним до місця.

Технологія стискає час до декількох випадкових миттєвостей, позбавляючи суспільство часових послідовностей і деісторизуючи історію. Укладаючи владу в простір потоків, роблячи капітал позачасовим і розчиняючи історію в культурі ефемерного, мережеве суспільство (disembosies) соціальні відносини, вводячи культуру реальної віртуальності ... Під реальною віртуальністю я маю на увазі систему, в якій сама реальність (тобто . матеріальне / символічне існування людей) повністю занурена в установку віртуальних образів, у світ творимих переконань, в якому символи суть не просто метафори, а містять в собі життєвий досвід ...

Ця віртуальність є наша реальність внаслідок того, що саме в цьому полі позачасових, позбавлених місця символічних систем ми конструємо категорії і викликаємо образи, що формують поведінку, запускають політичний процес, що викликають сні і породжують кошмари.

Ця структура, яку я називаю мережевим суспільством, тому що вона створена мережами виробництва, влади і досвіду, які утворюють культуру віртуальності в глобальних потоках, пересікаючих час і простір, є нова соціальна структура інформаційної епохи. Не всі соціальні виміри і інститути слідуєть логіці мережевого суспільства, подібно до того як індустріальні суспільства протягом довгого часу включали численні доіндустріальні форми людського існування. Але всі суспільства інформаційної епохи дійсно пронизані – з різною інтенсивністю – повсюдною логікою мережевого суспільства, чия динамічна експансія поступово абсорбує і підпорядковує соціальні форми, які існували раніше. Мережеве суспільство, як і будь-яка інша соціальна структура, не позбавлене протиріч, соціальних конфліктів і викликів з боку альтернативних форм громадської організації. Але ці виклики породжені

характеристиками мережевого суспільства і, таким чином, різко відрізняються від викликів індустріальної ери. Вони втілюються різними суб'єктами, навіть не дивлячись на те, що ці суб'єкти часто працюють з історичними матеріалами, створеними цінностями і організаціями, успадкованими від індустріального капіталізму і етатизму.

Розуміння нашого світу вимагає одночасного аналізу мережевого суспільства і його конфліктних викликів. Історичний закон, який гласить, що там, де є панування, є і опір, продовжує бути справедливим. Однак для визначення того, хто кидає виклик процесу панування, здійснюваного за допомогою нематеріальних (проте могутніх) потоків мережевого суспільства, необхідне аналітичне зусилля.

9.3. Нові шляхи соціальних змін

Соціальні виклики схемам панування в мережевому суспільстві, головним чином, приймають форму створення автономних ідентичностей (про це йдеться в томі II англійського видання). Ці ідентичності є зовнішніми по відношенню до організуючих принципів мережевого суспільства. Всупереч обожнюванню технології, влади потоків і логіки ринків, вони протистоять їх суті, їх вірі і їх спадщині. Характерним для соціальних рухів і культурних проєктів, побудованих на ідентичності в інформаційну епоху, є те, що вони виникають не в інститутах громадянського суспільства. Вони з самого початку вводять альтернативну соціальну логіку, відмінну від принципів функціональності, на яких побудовані домінуючі інститути суспільства ...

Сила соціальних рухів, заснованих на ідентичності, полягає у їх автономії від інститутів держави, логіки капіталу і спокуси технології. Їх дуже важко інкорпорувати, хоча, безумовно, деякі з їх учасників можуть бути інкорпоровані. Навіть коли вони зазнають поразки, їх опір і проєкти накладають свій відбиток на суспільство і змінюють його, як мені вдалося показати в низці приведених випадків, представлених в томі II англійського видання. Товариства інформаційної епохи не можуть бути зведені до структури і динаміки мережевого суспільства. Вивчаючи наш світ, я прийшов до

висновку, що наші суспільства утворені взаємодією між мережею та «Я», між мережевим суспільством і владою ідентичності.

Однак фундаментальна проблема, що піднімається процесом таких соціальних змін, які є зовнішніми по відношенню до інститутів і цінностей суспільства як такого, полягає у тому, що вони можуть швидше фрагментувати, ніж реконструювати суспільство. Замість трансформації інститутів у нас будуть громади всіх сортів. Ми станемо свідками того, що замість соціальних класів виникнуть племена. І замість конфліктних взаємодій між функціями простору потоків і смыслом простору місцями ми зможемо спостерігати, як пануючі світові еліти окопуються в нематеріальних палацах, створених з комунікаційних мереж та інформаційних потоків. У той же час досвід людей буде обмежуватися численними сегрегованими локальностями, закладеними в їх існуванні та фрагментованими в їхній свідомості. Не маючи Зимового палацу як цілі захоплення, вибухи протесту будуть просто схлопуватися, трансформуючись в повсякденне безглузде насильство.

Реконструкція інститутів суспільства культурними соціальними рухами, підпорядкування технології контролю людських потреб і бажань, мабуть, зажадають довгого шляху від громад, створених на ідентичності опору, до висот ідентичностей нових проектів, які вирости на цінностях цих громад.

Прикладами подібних процесів в сучасних соціальних рухах і політиці є створення нових егалітарних сімей, широке поширення концепції сталого розвитку, що включає міжпоколінну солідарність, нову модель економічного зростання, і загальну мобілізацію на захист прав людини завжди, коли цей захист потрібен. Для того щоб про відбувся перехід від ідентичності опору до ідентичності проекту, повинна виникнути нова політика. Це буде культурна політика, що починається з тієї передумови, що інформаційна політика проводиться, головним чином, в просторі засобів комунікацій і воює символами, але при цьому пов'язана з цінностями і проблемами, що виникають з життєвого досвіду людей в інформаційну епоху.

Кастельс М. Новое общество. Заключение // Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, обществом культура./ Пер. с англ. А.Н. Субачева. М., 2000. С. 496—507. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Що таке інформаціональний капіталізм за М.Кастельсом?
2. Прокоментуйте підходи М.Кастельса до тлумачення поняття «класові відносини»
3. Які нові шляхи соціальних змін пропонує М.Кастельс в епоху інформаційного суспільства?

К. Леві-Строс

ЧИ ІСНУЮТЬ ДУАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ?

Шанований нами вчений присвятив себе вивченню Америки і Індонезії. Можливо, що подібне поєднання сприяло сміливості і плідності теоретичних поглядів проф. Йосселіна де Йонга, оскільки намічений ним шлях видається мені багатообіцяючим для всієї етнологічної теорії. Вона зазнає великих труднощів при користуванні порівняльним методом. В одних випадках намічені для порівняння дані виявляються настільки близькими в географічному і історичному відносінах, що постійно виникають сумніви в тому, чи маємо ми справу з одним лише поверхово видозмінним явищем або з декількома. В інших випадках вони занадто різномірні, щоб їх можна було зіставляти.

Америка і Індонезія дають можливість уникнути цієї дилеми; етнолог, який займається дослідженням вірувань і соціальних установлень цих районів земної кулі, переймається інтуїтивним переконанням в тому, що це факти одного порядку. Дехто спробував знайти пояснення цій спорідненості, припускаючи наявність загального субстрату; і я не збираюся обговорювати тут їх безсумнівно цікаві, але ризиковані гіпотези.

Якщо виходити з займаної мною позиції, то можна припустити, що суспільства, які обрали з явно обмеженого числа можливих установлень подібні

між собою варіанти, мають структурну подібність. Пояснюється ця аналогія загальним походженням або ж вона є наслідком випадкового подібності структурних принципів, які керують всюди соціальною організацією і релігійними віруваннями, але так чи інакше факт їх близькості безсумнівний. Я вважаю, що найкращою даниною поваги проф. Йосселіну де Йонгу буде слідування ідеї, вираженій у його праці, тобто виявлення того, яким чином порівняльний аналіз деяких форм установлень може пролити світло на основну проблему життя суспільства. Відомо, що організація, яку зазвичай називають дуальною системою, має надзвичайно широке поширення. Я хочу висловити тут кілька міркувань з приводу саме цієї системи, спираючись на приклади, почерпнуті в американських тубільців і індонезійців. Моєю відправною точкою буде зауваження Поля Радіна в його класичній монографії, присвяченій племені, що живе в районі Великих озер, - віннебаго.

Відомо, що колись віннебаго ділилися на дві половини, відповідно називалися *wangeregi*, або «людьми Верху», і *manegi*, або «людьми Землі» (в подальшому для зручності ми будемо їх називати «людьми Низу»). Ці дві половини були екзогамними, вони визначали також права та взаємні обов'язки, причому кожна мала брати участь в урочистих похоронах члена з протилежної групи. При вивченні впливу дуального поділу на структуру селища Радін відзначає цікаву розбіжність між людьми похилого віку, котрі служили йому інформантами. У більшості випадків вони описують село в формі кола, теоретично поділеного за діаметром Пн.-С.-Пд.-З. на дві половини Верху (за Радіним). Однак багато інформантів енергійно оскаржують таке розташування і відтворюють інше, при якому хатини вождів половин знаходяться в центрі, а не на периферії.

За словами нашого автора, створюється враження, що опис першого розташування давався інформантами половини Верху, а другого - інформантами половини Низу. Таким чином, для одних тубільців село мало форму кола, де хатини розташовувалися по всьому простору округності, розділеної на дві половини. Для інших теж звичним є поділ села у формі кола,

але тут воно відрізняється від першого двома істотними рисами: по-перше, дві половини визначаються не за діаметром, а менше коло вписане в більше; по-друге, замість поділу найбільш населеного села, вписане коло відокремлює всю сукупність хатин від розчищеної землі, яка, в свою чергу, засаджена лісом.

Радін не підкреслює цю суперечність, він лише шкодує про неповноту своїх відомостей, що не дозволяють висловитися на користь того чи іншого розташування. Мені хотілося б підкреслити, що тут немає необхідності в суворій альтернативі: описані форми зовсім не обов'язково позначають різні розташування. Вони можуть також відповідати двом різним способам опису організації, занадто складної для її формального уявлення за допомогою однієї-єдиної моделі, так що члени кожної половини, можливо, мали тенденцію розглядати цю організацію то у вигляді першого представлення, то у вигляді другого – в залежності від їхнього місця в соціальній структурі. Справа в тому, що навіть в такій симетричній (по крайній мірі, за зовнішніми ознаками) соціальній структурі, як дуальна організація, взаємовідносини між половинами ніколи не бувають ні статичними, ні в такій мірі взаємними, як це можна було б собі уявити.

Розбіжності між інформантами з племені віннебаго відображають той гідний уваги факт, що обидві описані форми відповідають реальному розміщенню жител. Нам відомі села, які дійсно розташовані (або прагнуть до певного розташування) згідно тієї чи іншої моделі. Для спрощення викладу я буду з цього моменту називати розташування діаметральної структурою і концентричною структурою.

Прикладів діаметральної структури цілком достатньо. Перш за все, вони зустрічаються в Північній Америці, де крім віннебаго саме таким чином селилися майже всі. У роботах Курта Німуендажу йдеться про те, що села з подібною структурою часто зустрічаються в Південній Америці у племен «же», до яких слід приєднати за географічними, культурними та мовними ознаками бороро з центрального Мато Гроссо, що вивчалися салезіанцями П. Кольбачіні і П. Альбісетті, а також автором даної статті.

Можливо, що вона існувала навіть в Тіагуанако і в Куско. Ця структура зустрічається також в різних районах Меланезії. Найбільш разючим прикладом концентричної структури може послужити опублікований Малиновським план села Омаракана на Тробріандських островах. Коротко зупинимося на ньому, оскільки це як раз той випадок, коли байдужість автора до проблем морфології викликає найбільше жалю. Малиновський дуже побіжно згадує про надзвичайно важливу структуру, більш поглиблений аналіз якої збагатив би нас цінними відомостями. Село Омаракана розташоване у вигляді двох концентричних кругів. У центрі знаходиться площа, місце зборів і свят, навкруги неї розміщуються сховища зі священним ямсом, на які накладено найрізноманітніші табу. Ці сховища оточені кільцеподібним вузьким проходом, по зовнішній стороні якого стоять хатини подружніх пар. За словами Малиновського, це етопрофанна (мирська) частина села. Однак існує протиставлення не тільки центрального і периферійного, сакрального і профанного. Воно поширюється і на інші сторони життя: в сховищах, розташованих у внутрішньому колі, зберігається сира їжа; там заборонено готувати: «Головна відмінність між двома колами – це табу на приготування їжі» внаслідок того, що «приготування їжі вороже ямсу, що зберігається»; готувати і споживати їжу можна тільки неподалік від сімейних будинків зовнішнього кола.

Сховища побудовані добротніше і прикрашені багатше, ніж житлові будинки. У внутрішньому колі можуть жити тільки неодружені, а подружні пари повинні селитися на периферії. Це нагадує одну обставину, мимохідь згадану Радіном відносно віннебаго: «Прийнято, щоб молода пара будувала свій будинок на деякій відстані від свого села». Втім, це зауваження є ще більш незрозумілим, оскільки, якщо в Омаракана у внутрішньому колі села може жити тільки вождь, а інформанти-віннебаго, притримуючись концентричної структури поселення, зводять його при описі до хижин головних вождів, то де живуть інші жителі? Нарешті, обидва концентричні кола в Омаракана протиставляються один одному за відмінністю статей: «Не заглиблюючись в

проблему, можна назвати центральну площу чоловічою частиною села, а вулицю – жіночою». Малиновський неодноразово підкреслює, що сховища і будинки для неодружених чоловіків можуть розглядатися як приналежність або розширення сакрального майданчика, в той час як сімейні хатини пов'язані з кільцеподібним проходом.

На Тробріандських островах існує складна система протилежностей між сакральним і побутовим – світським, між сирим і вареним, одруженими і неодруженими, чоловічим і жіночим началами, між центральним і периферійним.

Роль, відведена відповідно сирій і вареній їжі у весільних подарунках (які у свою чергу, підрозділяються за жіночими і чоловічими ознаками впродовж усього Тихоокеанського узбережжя), могла б підтвердити, якщо в цьому буде необхідність, соціальне значення і географічне поширення згаданих концепцій .

Леви-Строс К. Существуют ли дуальные организации? //Леви-Строс К. Структурная антропология. / Пер. с фр. под ред. Вяч.Вс. Иванова. М., 1983. С. 119—122 – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. В чому сутність дуальних організацій?
2. Чим відрізняються спільноти людей Верху і Низу? Яке значення мають ці відмінності для їх життєдіяльності?
3. Викладіть сутність погляду К.Леві-Строса на дуальні організації

Ч. Кулі

ПЕРВИННІ ГРУПИ

Значення первинних груп. – Сім'я, ігровий майданчик і сусіди. – Наскільки вагомий вплив більш широкого суспільства. – Значення і стійкість «людської природи». – Первинні групи, вихователі людської природи.

Під первинними групами я маю на увазі групи, які характеризуються тісними, безпосередніми зв'язками (associations) і співпрацею. Вони первинні в декількох сенсах, але головним чином через те, що вони є фундаментом для формування соціальної природи і ідеалів індивіда. Результатом тісного зв'язку в психологічному плані є певне злиття індивідів у певне загальне ціле, так що навіть самість індивіда, принаймі у багатьох відношеннях, виявляється спільним життям і метою групи. Можливо, найбільш простий спосіб опису цієї цілісності – сказати, що вони є якесь «ми»; *вона містить в собі той тип співпереживання і взаємного ототожнення, для якого «ми» є природним виразом.* Людина живе, занурюючись в цю цілісність відчуття, і виявляє головні цілі своєї волі саме в цьому відчутті.

Не слід припускати, що єдність первинної групи є єдністю суцільної гармонії і любові. Це завжди диференційована і, як правило, змагальна єдність, яка допускає самоствердження і різні присвоювальні пристрасті; але пристрасті ці спеціалізовані співпереживанням і підпорядковуються або мають тенденцію підпорядковуватися впорядкуванню з боку якогось загального настрою. *Індивід буде висувати якісь претензії, але головний об'єкт, на який вони спрямовані, буде бажаним місцем в думках інших, і він відчує прихильність загальним стандартам служіння і чесної гри.* Так, хлопчик буде оскаржувати у своїх товаришів місце в команді, але понад такі суперечки буде ставити загальну славу свого класу і школи.

Найбільш важливі, хоча аж ніяк не єдині сфери цього тісного зв'язку і співпраці – сім'я, ігрова група дітей, сусіди і громадська група старших. Вони практично універсальні, притаманні всім часам і всім стадіям розвитку; відповідно вони складають основу всього універсального в людській природі і в людських ідеалах. Кращі порівняльні дослідження сім'ї, такі, як роботи Вестермарка і Говарда, представляють нам її не тільки як якийсь універсальний інститут, а й як більшою мірою однакову у всьому світі, ніж це можна було вивести з перебільшення ролі різних специфічних звичаїв, ранню школу

досліджень. Не можна сумніватися і в загальному переважанні ігрових груп серед дітей та неформальних об'єднань серед старших. Такий зв'язок, очевидно, виховує людську природу в навколишньому світі, і немає жодної явної причини вважати, що такий стан справ десь або в якийсь час чимось істотно відрізнявся. Що стосується гри, я міг би, якби це не було предметом звичайних спостережень, привести численні ілюстрації загальності і спонтанності групового обговорення і співпраці, яким вона дає початок. Головне полягає в тому, що життя дітей, особливо хлопчиків приблизно старше 12 років, протікає в різних компаніях (fellowships), в яких їхні симпатії, амбіції і честь часто використовуються навіть більшою мірою, ніж це має місце в сім'ї. Більшість з нас може згадати приклади того, як хлопчики стійко переносять несправедливість або навіть жорстокість, але не скаржаться на товаришів батькам або вчителям, наприклад при знущаннях над новачками, настільки поширених в школах, з якими з цієї самої причини так важко боротися. А як розвинена дискусія, яка переконлива загальна думка, які гарячі амбіції в цих компаніях!

І ця легкість юнацьких зв'язків не є, як це іноді вважається, рисою, притаманною тільки англійським і американським хлопчикам; досвід нашого іммігрантського населення вочевидь показує, що потомство навіть рестриктивних цивілізацій на Європейському континенті утворює самоврядні ігрові групи майже з такою ж легкістю. Так, міс Джейн Аддамс, відмітивши майже повну універсальність «банди», говорить про дискусії, які не припиняються з приводу кожної деталі діяльності банди, помічаючи, що «в цих соціальних піщинках, якщо можна так висловитися, молодий громадянин вчиться діяти на основі своїх власних рішень»³.

Про сусідську групу можна сказати загалом, що, починаючи з того часу, коли люди почали утворювати постійні поселення на землі, і принаймні аж до появи сучасних індустріальних міст вона відігравала головну роль в первинному, сердечному гуртожитку людей. У наших тевтонських предків

сільська громада була, мабуть, основною сферою співпереживання і взаємодопомоги для простих людей протягом усіх «темних» і середніх століть, і в багатьох відношеннях вона залишається такою і в даний час. У деяких країнах ми все ще застаємо її колишню життєвість, особливо в Росії, де світ, або самоврядна сільська група, є головною сценою життя поряд з сім'єю для приблизно 50 мільйонів селян.

У нашому власному житті близькість з сусідами була порушена в результаті зростання заплутаної мережі більш широких контактів, які залишають нас чужинцями для людей, що живуть в тому ж будинку, що й ми. Цей принцип працює, хоча і менш очевидно, навіть в селі, послаблюючи нашу економічну і духовну спільність з нашими сусідами. Наскільки цей процес характеризує здоров'я розвитку і наскільки хворобу – до сих пір, напевно, все ще не ясно.

Поряд з цими практично універсальними типами первинного зв'язку існує безліч інших форм, які залежать від особливого стану цивілізації; єдина суттєва річ, яку я вже сказав, - це деяка близькість і злиття особистостей. У нашому власному суспільстві, будучи слабо пов'язаними місцем проживання, люди утворюють клуби, братства тощо, засновані на схожості, яка може привести до реальної близькості. Багато таких відношень складаються в школі і коледжі, а також серед чоловіків і жінок, об'єднаних, в першу чергу, своїм заняттям, як, наприклад, робітники однієї професії і ін. Там, де в наявності хоч незначний спільний інтерес і спільна діяльність, доброзичливість зростає як бур'ян на узбіччі.

Але той факт, що сім'я і сусідські групи є найбільш впливовими у відкриту майбутньому і пластичну пору дитинства робить їх навіть в наш час незрівнянно більш значними, ніж інші групи. Первинні групи первинні в тому сенсі, що вони дають індивіду найбільш ранній і найбільш повний досвід соціальної єдності; а також в тому сенсі, що вони не змінюються в такій мірі, як більш складні відносини, але утворюють порівняно постійне джерело, з якого

постійно зароджуються ці останні. Звичайно, вони не є незалежними від більш широкого суспільства, але до певної міри відбивають його дух, як, наприклад, німецька сім'я і німецька школа досить чітко несуть на собі печатку німецького мілітаризму. Але він в кінцевому рахунку подібний приливу, проникаючого в гирла річок, але, як правило, не піднімається по них досить далеко. У німців і ще більшою мірою у росіян, селянство створило традиції вільного співробітництва, майже незалежні від характеру держави; і існує відома і добре обґрунтована точка зору, що сільська комуна, самокерована в тому, що стосується її місцевих справ, і звикла до дискусії, є дуже широко поширеним інститутом в установлених спільнотах і спадкоємицею автономії, схожої з тією, яка раніше існувала в сімейній громаді. «Створює царства і встановлює республіки людина, але громада, здається, вийшла прямо з рук Всевишнього».

[...]

У наших містах переповнені будинки, загальна економічна і соціальна плутанина завдали родині і сусідству глибоку рану, але, з огляду на подібні умови, тим більш чудова та живучість, яку вони виявляють; і немає нічого, на що совість епохи була б налаштована більш рішуче, ніж на їх оздоровлення.

Отже, ці групи є джерелами життя – не тільки для індивіда, але і для соціальних інститутів. Вони лише частково оформляються особливими традиціями і в більшій мірі виражають якусь загальну природу.

Релігія або уряд інших цивілізацій можуть здаватися нам чужими, але дитяча і сімейна групи повсюдно мають однаково життєвий вид, і в них ми завжди можемо відчувати себе як вдома. Я вважаю, що тільки через людську природу ми можемо зрозуміти ті почуття й імпульси, які є людськими, оскільки підносяться над почуттями і імпульсами тварин, а також і в тому сенсі, що вони властиві людству в цілому, а не якійсь окремій расі або епосі. Сюди включаються, зокрема, співпереживання і численні почуття, частиною яких вони є: любов, обурення, честолюбство, марнославство, шанування героїв і почуття соціальної правди і неправди... [...]

Повернемося до первинних груп: ідея, яка тут відстоюється, полягає в тому, що людська природа не є чимось таким, що існує окремо в індивіді, але є групова природа, або первинна фаза суспільства, відносно проста і загальна умова соціальної свідомості. З одного боку, це щось більше, ніж простий, вроджений інстинкт, хоча він і включається сюди. З іншого боку, це щось менше, ніж більш досконалий розвиток ідей і почуттів, який обумовлює виникнення інститутів. Саме ця природа розвивається і виражається в подібних простих, безпосередніх групах, які досить схожі у всіх суспільствах: сім'ї, сусідських групах і ігрових майданчиках. В їх істотній схожості можна виявити емпіричну основу подібних ідей і відчуттів в людській свідомості. У них, де б це не було, і зароджується людська природа. Людина не має її від народження; вона може розраховувати на неї лише завдяки товариству: в ізоляції вона занепадає.

Американская социологическая мысль. Тексты / Общ. ред. В.И. Добренкова. / Пер. с англ. Т. Новиковой. М., 1996. С. 328-332. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. В чому полягає сутність первинних груп?
2. Які первинні групи є найбільш поширеними у світі? З чим це пов'язано?
3. Що має на увазі Кулі, ведучи мову про «людську природу» первинних груп?

Н. Луман

СУСПІЛЬСТВО ЯК ВСЕОХОПЛЮЮЧА СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

Відповідно до розроблюваного нами підходу, теорія суспільства є теорією всеохоплюючої соціальної системи, яка включає в себе всі інші соціальні системи. Це визначання – майже цитата. Воно співвідноситься зі вступними положеннями аристотелівської «Політики», які визначали міську спільність

життя (*koinonia politike*) як найвеличнішу (пануючу, *kyriotate*) спільність, що включає в себе всі інші (*pasas periechousa tas alias*). У тому, що стосується поняття суспільства, ми, відтак, включаємось у староевропейську традицію. Правда, всі компоненти цього визначення (включаючи поняття включеності = *periechon*, яке ми системно-теоретично розкладаємо, використовуючи концепцію диференціації) інтерпретуються інакше, оскільки мова йде про теорію сучасного суспільства, яка створюється для сучасного суспільства. Отже, зв'язок зі староевропейською традицією зберігається, але одночасно здійснюється і певний новий опис, «редискрипція» її центральних висловлювань.

Суспільство, відтак, розуміється, перш за все, як система, а форма системи, як уже говорилося, є всього лише розрізненням системи і навколишнього світу. Але це не означає, що загальної теорії систем буде достатньо для того, щоб в ході логічної процедури зуміти розкрити те, що ми вважаємо суспільством. Поряд з нею, ми повинні отримати визначення і особливості соціальних систем, а потім – усередині теорії соціальних систем – слід виявити те, що становить особливість системи суспільства, а значить, ті наслідки, які тягне за собою визначення нами суспільства як всеохоплюючої соціальної системи.

Таким чином, ми повинні виділяти три різних рівня аналізу суспільства:

- всезагальну теорію систем, а в ній – всезагальну теорію аутопойетичних систем;
- теорію соціальних систем;
- теорію системи суспільства як особливого випадку соціальних систем.

На рівні всезагальної теорії аутопойетичних, самореференціональних, операційно закритих систем теорія суспільства відбирає для себе ті понятійні рішення і результати емпіричних досліджень, які відносяться і до інших систем того ж самого типу (наприклад, до систем мозку). Тут можливий досить широкий міждисциплінарний обмін досвідом та ініціативами. Як було показано в попередньому розділі, теорію суспільства ми формуємо на інновативному розвитку в цій галузі.

На рівні теорії соціальних систем мова йде про особливості аутопоетичних систем, які можуть розумітися як соціальні системи. На цьому рівні повинні бути визначені специфічні операції, аутопоетичний процес яких призводить до утворення соціальних систем у відповідних навколишніх світах. Це – комунікації. Тим самим теорія соціальних систем зводить воєдино всі висловлювання (і тільки такі висловлювання), які відносяться до всіх соціальних систем, навіть інтерактивних систем – недовговічних і малозначущих. На цьому рівні суспільство (подібно до класичного «*societas civilis*») постає як одна з соціальних систем серед інших і може порівнюватися з іншими їх типами: з системами організацій і системами інтеракцій серед присутніх осіб.

На третьому рівні значення набуває специфіка систем суспільства. Тут слід артикулювати до того, що саме означає ознака «всеохоплююча», звернена до початкових положень «Політики» Аристотеля. Очевидно, що в її основі лежить парадокс.

Він полягає в тому, що одна соціальна система (*koïnonia*), існуюча нарівні з іншими, одночасно включає в себе і всі інші соціальні системи. Аристотель вирішував цю проблему за допомогою емпізи, а в кінцевому рахунку – завдяки етичному розумінню політики. Це робило даний парадокс невидимим для подальшої традиції. Ми ж розгортаємо цю парадоксальність завдяки запропонованому нами розрізненню рівнів аналізу суспільства. Це ще дасть нам можливість в потрібному місці згадати про парадоксальний фундамент загальної теорії. (Адже розрізнення «рівнів» у наших поняттях означає «форму», яка має дві сторони: поняття *рівня* передбачає наявність і інших рівнів).

Хоча ми розрізняємо ці рівні, предметом наших досліджень (їх «системної референції») залишається система суспільства. Іншими словами, ми розрізняємо рівні аналізу в предметі *суспільство* і в даному контексті не займаємося системами, які могли б тематизуватися також і на інших рівнях. З методологічної точки зору це розрізнення рівнів підводить до вимоги

вичерпувати можливості аналізу, щоб по можливості поширювати системні порівняння на найрізноманітніші системи, а також в найширшому обсязі відсилати для опрацювання на більш загальних рівнях той пізнавальний приріст, який був отриманий в ході аналізу суспільства.

Відповідно, мова не йде про висновки за аналогією, чого постійно побоюються соціологи; і в набагато меншій мірі тут йдеться про «лише метафоричне» використання набору біологічних ідей. Це розрізнення рівнів не відноситься до висловлювань про буття або про сутності речей в сенсі «*analogia entis*». Воно є лише формою розгортання парадоксальності деякої єдності, включеної в себе саму, і розкриває специфічну функцію: сприяння ідейному обміну між дисциплінами і посилення потенціалу взаємного розвитку. Тому дане розрізнення і не є висловлюванням про буття, а представляє собою специфічно наукову конструкцію.

На всіх цих рівнях аналізу суспільної системи ми будемо користуватися системно-теоретичними засобами для специфікації необхідних теоретичних рішень. Загальна теорія аутопоетичних систем вимагає чіткого завдання саме тієї операції, яка здійснюється в ході аутопоєзиса системи і тим самим відмежовує систему від оточуючого її світу. У випадку соціальних систем це відбувається через комунікацію.

Комунікація має всі необхідні для цього властивості: вона є справді соціальною (і єдиною справді соціальною) операцією. Вона виявляється справді соціальною, оскільки, хоча і передбачає певну множину наявних систем свідомості, але (саме тому) не може бути приписана жодній окремій свідомості як єдність. Крім того, за умовами її власного функціонування вона виключає можливість того, щоб системам свідомості став відомим той чи інший актуальний стан певної іншої або інших свідомостей; а саме, як в усній комунікації, оскільки в ній беруть участь особи, які, повідомляючи / розуміючи, діють *одночасно*, так і в письмовій комунікації, оскільки вони беруть участь, будучи *відсутніми*.

Комунікація, отже, може лише припустити, що достатнє для неї розуміння

має і психічні кореляти. У цьому сенсі (і нічого іншого і не мається на увазі під «взаємопроникненням») вона залежить від оперативних фікцій, які лише в окремих випадках повинні піддаватися перевірці, знову ж таки, через комунікацію. Комунікація є істинно соціальною і тому, що ні в якому сенсі і жодним чином неможливо вибудувати «суспільну» (колективну) свідомість, а це значить, і консенсус в його повному сенсі повноцінного взаєморозуміння залишається недосяжним, а його функцію виконує комунікація.

Комунікація – це найменша з можливих одиниць соціальної системи, а саме - така одиниця, на яку сама комунікація ще може реагувати за допомогою комунікації ж. Комунікація (і це - той самий аргумент, але в іншій редакції) є аутопоетичною, якщо вона може проводитися в рекурсивному зв'язку з іншими комунікаціями, тобто лише в мережі, у відтворенні якої бере участь будь-яка окрема комунікація. Разом з розумінням (або нерозумінням) замикається всяка комунікаційна одиниця, незважаючи на принципово нескінченну можливість подальшого прояснення того, *що* було зрозумілим. Але це завершення має форму переходу до іншої комунікації, яка і може зайнятися такими проясненнями або ж звернутися до інших тем. Виробництво елементів і є аутопоезис. Уже комунікація прийняття або відхилення смислової пропозиції певної комунікації є іншою комунікацією і – при всіх тематичних відгалуженнях – сама по собі ще не впливає з попередньої комунікації.

Для аутопоезису суспільства і його структурних утворень істотною передумовою є те, що комунікація не містить в собі своєї власної прийнятності як чогось само собою зрозумілого; а також того, що питання про це її визнання ще має вирішуватися тільки завдяки подальшій, незалежній комунікації.

Луман Н. Общество как социальная система. / Пер. с нем. А. Антоновского. М., 2004. Гл. V. С. 83—87. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Як Н. Луман розуміє поняття «суспільство» і з чим пов'язує його

визначення ?

2. Назвіть і прокоментуйте три рівні аналізу суспільства за Н. Луманом.

3. Що таке аутопоезис суспільства? В чому полягає загальна теорія аутопоестичних систем ?

4. Охарактеризуйте комунікацію як «соціальну операцію».

Р. Мертон

VII. ЗВ'ЯЗКИ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ І АНОМІЇ

Розширене поняття аномії

Поняття аномії, як з самого початку показав Дюркгейм, відноситься до стану відносної відсутності норм в суспільстві або групі. Дюркгейм точно визначив, що це поняття відноситься до якостей соціальної або культурної структури, а не до якостей людей, що протистоять цій структурі. Проте стало очевидно, що при використанні даного поняття для розуміння різних форм девіантної поведінки таке поширення відбувається швидше стосовно стану людей, ніж до їх оточення.

Це психологічне поняття аномії було одночасно сформульовано Р.Маківером і Девідом Рісманом. Оскільки їх формулювання в основному схожі, все, що може бути сказано про одне, можна сказати про обох. Аному, - МакІвер воскрешає віднесене до шістнадцятого століття і давно не використовуване написання слова, – означає стан розуму людини, у якої підірвані коріння її моралі, у якої немає більше жодних норм, лише незв'язні спонукання, у якої немає більше якихось уявлень про цілісність, про народ, про обов'язок. Аномічна людина стає духовно стерильною, відповідальною тільки перед собою, не відповідаючою ні перед ким. Вона знущається над цінностями інших людей. Її єдина віра – філософія заперечення. Вона живе тонкою лінією почуттів, що пролягає поза майбутнім і поза минулим». І ще: «Аномія є станом розуму, в якому людське сприйняття соціальної згуртованості – рушійна

пружина її морального стану – зруйнована або фатально ослаблена».

Як було відзначено, «підхід Маківера є, таким чином, психологічним (тобто аномія для нього стан розуму, а не стан суспільства, хоча стан розуму може відображати соціальну напругу), і психологічні різновиди [аномії] відповідають елементам (тривога – ізоляція – безцільність), які формують суб'єктивний аспект поняття у Дюркгейма». Немає сумнівів, що психологічне поняття аномії має певне значення, що воно відноситься до ідентифікованого «стану розуму» окремої людини, як детальний опис психічного стану. Але, незважаючи на це, психологічне поняття аномії є складовою частиною соціологічного поняття аномії, а не заміником для нього.

Як було показано на попередніх сторінках, соціологічне поняття аномії передбачає, що корисно розглянути характерне для людей оточення як включає, з одного боку, культурну структуру, а з іншого боку, соціальну структуру. Допускається, що як би не були ці структури тісно пов'язані в дійсності, з метою аналізу їх необхідно розглянути окремо, а потім знову разом. У зв'язку з цим культурна структура може бути визначена як те, що формує низку нормативних цінностей, регулюючих поведінку, загальну для членів певного суспільства або групи. А до соціальної структури відноситься те, що формує ряд соціальних відносин, у які члени суспільства або групи різним чином включені. Отже, аномія розглядається як розпад в культурній структурі, що відбувається передовсім тоді, коли існує гостра розбіжність між культурними нормами і цілями і соціально структурованими можливостями членів груп діяти відповідно до даних норм культури. Відповідно до цієї концепції культурні цінності можуть сприяти виникненню поведінки, яка не відповідає спрямованості самих цінностей.

З цієї точки зору, соціальна структура фільтрує культурні цінності, відповідно до яких здійснюються вчинки, з легкістю можливі для людей, що мають певний статус в суспільстві, і складні або неможливі для інших. Соціальна структура діє як бар'єр або як відкриті двері для вчинків, що виходять з культурних установок. Коли культурна і соціальна структура

недостатньо інтегровані і в першій містяться вимоги до поведінки, яким перешкоджає друга, виникає прагнення до порушення норм, до їх відсутності. Звичайно, з цього не випливає, що це єдиний процес, який створює соціальні умови для аномії; розвиток теорії та досліджень спрямований на пошук інших типових причин гострої аномії.

Робилася спроба углядіти відмінність між психологічним і соціологічним поняттям аномії в розбіжностях між «простою» і «гострою» аномією. Проста аномія відноситься до стану порушення порядку в групі або суспільстві, в яких між системами цінностей відбуваються конфлікти, що проявляються в певній мірі занепокоєння і відчутті роз'єднаності з групою. Гостра аномія відноситься до девальвації і в крайньому випадку до дезінтеграції системи цінностей, яка проявляється в значній тривозі. Подібне розділення понять (неодноразово сформульоване, але іноді нехтуване) засновано на тому, що аномія, як і інші умови суспільного життя, розрізняється за ступенем і, ймовірно, за родом.

У попередньому розділі ми ідентифікували деякі з процесів, що ведуть до аномії, і докладно виклали типологію адаптивних реакцій на цей стан і на структурні впливи, відповідальні за більшу чи меншу частоту кожної з цих реакцій серед різних верств класової структури. Згідно з нашою основною передумовою, суспільні класи не тільки по-різному схильні до аномії, але і по-різному схильні до того чи іншого типу реакції на неї. Толкотт Парсонс розглянув цю типологію і вивів її в мотиваційних термінах зі своєї концептуальної схеми соціальної взаємодії. Цей аналіз виходить із припущення, що ні схильність до девіантної поведінки, ні схильність до збереження рівноваги в соціальній інтерактивній системі не можуть розвиватися хаотично; навпаки, вони формуються в більш-менш обмеженому числі ідентифікованих напрямків. Можна сказати, що девіантна поведінка має власні зразки.

За словами Парсонса і Белса, «ми розглянули девіацію, що включає чотири основних напрямки, що відповідають, з одного боку, потребі або висловити відчуження від нормативної структури (включаючи відмову від прихильності до іншої людини як до мети), або зберегти вимушену

конформність з нормативним зразком і прихильністю до іншого, а з іншого боку, відповідно до пасивного або активного характеру поведінки. Таким чином, ми отримуємо чотири різних види спрямованості девіантної поведінки: *агресія і втеча в якості відчуження і вимушена дія і вимушене схвалення в якості вимушеної конформності*. Крім цього, ми показали, що дана парадигма, незалежно виведена, істотно схожа з парадигмою, раніше запропонованою Мертоном для аналізу соціальної структури і аномії».

Зауважимо, що це перше розширення типології реакцій продовжує розглядати обидві структури – і культурну («нормативний зразок»), і соціальну (структурована прихильність до інших людей або відчуження від них). Проте характеристика типів реакцій дана з точки зору їх пасивного або активного характеру. Це означає, що девіантна поведінка може включати або активне «розпорядження ситуацією», спрямоване на більший контроль над ситуацією, ніж вимагають [інституалізовані] очікування, або пасивну «відмову від необхідної міри активного контролю», якої вимагають ці очікування. Типи девіантної поведінки можуть бути далі поділені завдяки відмінності між випадками, в яких первинною є напруженість або в соціальних відносинах, або в культурних нормах, по відношенню до яких очікується конформність. Конкретні прояви реакцій на аномічну напругу (злочинність, злочин і суїцид) і концептуально опосередковані типи реакцій (інновація, ритуалізм, втеча і заколот), таким чином, стають класифікованими як результати певних абстрактних якостей інтерактивної системи, ідентифікованої Парсонсом. Створена не так давно, ця більш складна класифікація типів девіантної поведінки вже була широко використана в емпіричних дослідженнях.

Показники аномії

Подібно до багатьох з нас, хто прагне швидко обійти і досліджувати цю надмірно широку область, а отже, не звертати увагу на деталі, Дюркгейм не дав експліцитного і методичного керівництва стосовно різних ознак аномії, а також щодо прикмет відсутності норм і порушень в соціальних взаєминах. Однак очевидно, що певні показники повинні бути розроблені, якщо поняття аномії

має використовуватися в емпіричних дослідженнях.

Крок в цьому напрямку зробив Лео Сроул в розробці попередньої «Шкали аномії». З одного боку, шкала включає пункти, які стосуються людського уявлення про соціальне оточення, а з іншого боку, до людського уявлення про своє власне місце серед цього оточення. Точніше, п'ять пунктів, що входять до цієї попередньої шкали, включають (1) уявлення, що громадські лідери байдужі до потреб людей; (2) уявлення, що небагато може бути здійснено в суспільстві, яке виглядає, в основному, непередбачуваним і безладним; (3) уявлення, що життєві цілі швидше залишаються в минулому, ніж реалізуються; (4) почуття марності і (5) переконання, що людина не може розраховувати на своїх колег для соціальної та психологічної підтримки. Як уточнює Сроул, ця спроба створити шкалу аномії має певну обмеженість і деяку неповноцінність, але тут закладено початок стандартизації вимірювань аномії, як її сприймають і відчувають люди в групі і суспільстві.

Дану шкалу можна прийняти для вимірювання аномії як суб'єктивно апробовувану; очевидно, необхідно новий вимір аномії як об'єктивного стану в житті групи. Бернард Лендер зробив симптоматичне просування до останнього типу вимірювань. Використовуючи факторний аналіз восьми якостей з матеріалів перепису в американському місті, він ідентифікував дві групи змінних, одну з яких він визначив як «аномічний фактор». Він мав на увазі, що ця група змінних (високий зріст злочинності, великий відсоток небілих резидентів в районі і невеликий відсоток власників житла) виглядає, по суті, як характеристика району відносної безнормності і нестабільності. Лендер перший визнав, що дана специфічна група змінних може виміряти фактор аномії в кращому випадку тільки дуже огрублено. Її безперечна обмеженість виникає з обставини, з якою регулярно стикаються соціологи, розробляючи системи вимірювань теоретичних понять за допомогою залучення безлічі соціальних даних, які випадково опинилися зафіксованими в статистичних випусках, виданих громадськими організаціями, а якщо точніше, з обставини, що ці дані соціальних звітів, які випадково опинилися в їх розпорядженні, не є тими

необхідними даними, які найкращим чином вимірюють поняття. Саме тому я назвав оригінальну спробу Лендера швидше «симптоматичним», ніж принциповим успіхом.

Проста наявність офіційної статистики змусила Дюркгейма використовувати такі приблизні, непрямі і всього лише попередні вимірювання аномії, як професійний статус і сімейну дезінтеграцію (розірвання шлюбу). І така ж випадковість, що звіти за переписом в Балтіморі (які включають дані про злочинність, расовий склад, власність на житло) змусили Лендера використовувати ці приблизні, непрямі і всього лише попередні вимірювання аномії. Прагматичні дослідження такого роду, звичайно, не є підходящою альтернативою теоретично визначеним ознаками поняття. Зміна місця проживання може бути непрямим виміром ступеня порушення сталих соціальних взаємин. Але очевидно, що значне вдосконалення вимірювань пов'язане з отриманням даних безпосередньо про розміри порушених соціальних взаємин. Так само і з іншими об'єктивними компонентами аномії, пов'язаними з порушеннями як в нормах, так і в стосунках. Мова йде не просто про недоступне вдосконалення. Ми вважаємо цілком очевидним, що в подальшому повинні бути вдосконалені і шкала суб'єктивних аспектів аномії, і шкала об'єктивних аспектів. Застосування доступних соціально-статистичних даних є тільки нав'язаним практикою тимчасовим заміником.

З уявлення про суб'єктивні і об'єктивні ознаки аномії виникає нова потреба розглядати одночасно ці два типи компонентів в дослідженні причин і наслідків аномії. Конкретніше це означає, що можна було б систематично порівнювати поведінку «аномічних» і «еуномічних» людей, що входять в групу з певним ступенем об'єктивної аномії, з поведінкою людей того ж типу, що належать до групи з іншим ступенем аномії. Дослідження такого роду, очевидно, є наступним кроком у вивченні аномії.

Таким чином, сучасні теоретичні та процедурні дослідження дещо уточнили поняття аномії і почали моделювати методи, необхідні для його систематичного вивчення. Нещодавно з'явилися змістовні дослідження,

безпосередньо пов'язані тією чи іншою частиною зі структурним і функціональним аналізом аномії (про що йшлося в попередньому розділі).

Мертон, Р. Соціальна теорія і соціальна структура / Роберт Мертон. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 873. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Порівняйте визначення поняття «аномії» різними науковцями
2. Поясніть зв'язок аномії з соціальною структурою
3. В чому полягають проблеми вимірювання аномії за Р.Мертоном?

П. Монсон

ЧОВЕН НА АЛЕЯХ ПАРКУ

1. Човен на алеях парку

Уявіть собі, що рано вранці ви сидите у гвинтокрилі, який щойно відірвався від землі. Ви злітаєте над містом. Неподалік розкинувся великий парк. Ви зависаєте над центром парку і уважно розглядаєте його. Там, внизу, під вами видно зелені газони, доглянуті гайочки і непрохідні зарості чагарників, маленькі озерця і ціла мережа широких асфальтованих алей, від яких розбігаються вулички, посипані гравієм стежки, тут і там звиваються під деревами. Уздовж широких алей стоять садові лавки для відпочинку. Клумби з квітами радують око. Однак зараз ранній час, і парк внизу пустельний і тихий.

Але ось з'являються перші люди. Вони швидко входять в парк найширшими алеями і квапливо проходять наскрізь найкоротшим шляхом. За ними поспішають нові відвідувачі; потроху публіка прибуває і зливається у рівний потік. Більшість продовжує рухатися широкими асфальтованими алеями, але деякі звертають на бічні стежки, під дерева, де на деякий час пропадають з поля зору. Трапляються і такі, що бредуть, спотикаючись, не розбираючи дороги, топчуться прямо по клумбах. Ось знову з'являються

перехожі, котрі воліють йти алеями. Лавки заповнюються відпочивальниками; незабаром утворюється черга з бажаючих посидіти на лавочці. А подекуди окремі громадяни залишають і широкі алеї, і вузькі стежки і пробираються напролом через зарості чагарнику. Більшість з них пропадають з поля зору і більше не з'являються, але окремі уперті все ж примудряються пробитися і виринають на неабиякій відстані по іншу сторону чагарника, обдерті і подряпані в кров об гострі гілки шипшини. День проходить, і людський потік, що спочатку збільшувався, стає тепер все меншим. Більшість тих, хто прийшов у парк в сутінки притримуються широких асфальтових алей і рухаються стежками в очікуванні наступаючої темряви. Нарешті вам видно тільки світло вогнів поліцейських машин, а всі, хто протягом дня зник з очей і загубився, так і залишаються невидимими. Коли темрява остаточно поглинає парк, він здається повністю спорожнілим. Можна залишити пункт спостереження і повернутися додому.

Наступного дня ви знову сідаєте у гвинтокрил, але на цей раз політ проходить над морем. Ви віддаляєтеся від берега настільки, що земля зникає вдалині, і з усіх боків горизонту – тільки вода. Ви знову зависаєте, вибравши найкраще для спостереження місце. Під вами виблискує море, і єдине, що ви бачите, - легка брижі на воді від невеликого вітерця та буруни над підводними рифами. Через деякий час на горизонті з'являються кілька суден. Вони повільно повзуть по дзеркальній поверхні, проходять під вами і знову пропадають вдалині. День розгорається, і суден стає все більше. Одні з них – величезні, це океанські лайнери, вони чітко вирізняються; інші – маленькі, настільки маленькі, що здаються крапками. Більшість кораблів слідує своїм власним курсом. Але скоро ви починаєте помічати, що деякі рухаються за невидимими фарватерами. Окремі судна майже торкаються один одного бортами, перш ніж їхні шляхи розійдуться. Іноді відбуваються зіткнення, інші кораблики поспішають на допомогу до потерпілих, екіпажі пересідають до них на борт. А ось суденце налітає на риф і опускається на дно, не залишивши після себе ніяких слідів. Якись кораблики миттєво зникають, накриті величезною хвилею.

На невидимих сторонньому оку фарватерах хвилювання ніколи не завмирає, а суденця рухаються одне за одним. Тому на поверхні води постійно утворюються різноманітні малюнки, візерунки, які весь час змінюють свій вигляд внаслідок безперервного руху суден. Несподівано ви помічаєте, що якесь судно, ухиляючись від хвиль, переслідує інше. Неподалік кілька маленьких човників буксирують вельми солідний «плавзасіб». Але все кораблі прямують далі, до горизонту, рухаючись відповідно до існуючого у них плану.

Цей день також наближається до кінця; ближче до вечора фарватери починають порожніти, і останні кораблики пропадають з поля зору в променях призахідного сонця. Останнє, що ви помічаєте, – на суднах спалахують вогні, і орієнтуватися там починають, очевидно, за зірками. Ви не знаєте, звідки припливли ці кораблі; вам невідома також причина, яка спонукала їх вирушити в дорогу. Нарешті і вони розчиняються в темряві, і дзеркальна гладь моря під вами знову нерухома. Можна залишити свій спостережний пост. Перед тим як вийти з гвинтокрила, воскресіть у пам'яті все, що ви бачили, зависнувши над парком і над морем, згадайте і тих людей, які йшли по асфальтових алеях, і тих, які звертали на стежки. Задумайтесь про тих, хто зник в заростях чагарнику. Уявіть собі кораблики в морі, згадайте маршрути їх руху і малюнок, утворений хвилями. В якусь мить картинки накладаються одна на іншу, і ви бачите, що, власне кажучи, човни теж пересувалися по якомусь парку. А тепер розпрощайтесь з гелікоптером і повертайтеся до повсякденного життя.

Образ гвинтокрила, що завис спершу над парком, а потім над морем, буде символізувати фундаментальне завдання, яке постає перед тими, хто намагається вивчати суспільство. Парк – це символ того, що в соціології називається соціальною структурою суспільства, або, якщо коротше, суспільною структурою. Суспільна структура – це організація суспільства, свого роду канва, заздалегідь встановлений порядок, саме так, як алеї і стежки, ставки, дерева і газони утворюють канву парку, або його план, якщо ви дивитесь на цей парк зверху. З свого наглядного поста в гелікоптері ви розглядали цей малюнок ще до того, як в парк прийшли відвідувачі; ви

продовжували його спостерігати і після того, як останні перехожі пішли. Люди, що прийшли в парк, сприймали його як якийсь заздальгідь встановлений порядок – аналогічним чином людство сприймає соціальну структуру суспільства. Більшість тих, хто прийшов в парк рухалися асфальтованими алеями, що символізує те, що в соціології називається соціальними інститутами.

Приблизно так само, як можна уявити парк у вигляді канви, утвореної алеями і стежками, можна уявити і суспільство у вигляді канви з соціальних інститутів. Основні інститути суспільства – ті «алеї», за якими йде більшість людей, проте є менш значні групи тих, хто «вибирає стежки». І подібно до того як в парку зустрічалися відвідувачі, топтали клумби, в суспільстві є люди, які «спотикались на рівному місці». Це явище в соціології називається відхиленою поведінкою, і в безлічі як теоретичних, так і прикладних досліджень містяться спроби пояснити, чому люди певного сорту неодмінно будуть «витоптувати клумби». Однак, важливо помітити, що «поведінка, яка відхиляється» є «відхиленою» на тлі «нормальної» і, отже, відхилення від початку закладено в громадські структури. Без одного немає іншого.

У парку були і такі, хто не тільки не задовольнився прогулянкою по раніше прокладених стежках або навіть витоптуванням клумб, а кинувся в непролазний чагарник. Вони не визнали існуючої канви парку і пішли туди, звідки згодом можна буде вийти. Можливо, вони намагалися знайти найкоротший шлях або протоптати нові доріжки, які – якщо слідом вирушать інші люди – з часом перетворяться на широкі асфальтовані алеї. Відвідувачі парку гулятимуть ними і думати, що ці алеї були завжди. У такому випадку, можливо, колишні алеї почнуть заростати і незабаром стануть непрохідними.

Феномен «протоптування стежок» і «заростання алеї» в соціології позначається терміном «соціальні зміни». Соціальні зміни досить складно пояснити за допомогою поняття суспільної структури, так як остання в найближчій часовій перспективі може вважатися такою ж стабільною, як і структура парку. Тому виникає питання, чому окремі індивіди наполегливо

шукали найкоротший шлях або хотіли «протоптати нові доріжки», тобто створити нові можливості, які раніше не існували в соціальній структурі. У зв'язку з цим слід розглядати громадську структуру в діахронічній перспективі, тобто вважати її історично змінною. Зазвичай соціальні структури розглядають синхронічно, оскільки вони виникають і функціонують в найближчій, безпосередній часовій перспективі. У цьому випадку соціальна структура представляється як певний самовідтворюваний стабільний порядок, який підтримується за допомогою соціального контролю, здійснюваного людьми один за одним. Наявність цього контролю призводить до того, що дозволені і заборонені дороги, можливі і неможливі напрямки руху відокремлюються одна від одної і більшість людей продовжує йти «асфальтованими алеями».

Картина поведінки відвідувачів парку є своєю роду моделлю і характеризує той напрямок в соціології, що вивчає суспільство незалежно від тих чи інших основоположних зразків поведінки, яких окрема людина дотримується протягом свого життя. При цьому, в першу чергу, абстрагуються від того, чому індивід вибирає який-небудь зразок поведінки, встановлений колективом. Такий підхід називається структуралістським напрямком соціології і є, ймовірно, одним з найбільш значних. Основна ідея його полягає в тому, що суспільство найкраще вивчати в вигляді стабільної соціальної структури, окремі соціальні інститути якої частинами дають нам інформацію про людей, які живуть в даний час. Окрема людина не може протоптати своєї особливої доріжки поза існуючими суспільними структурами. Тому кожна окрема людина, незалежно від її місця в цій системі, більш цікава як частина загальної картини, навіть якщо сама вона вважає себе вищою за неї. Люди не можуть або не бажають жити поза соціальними зв'язками, тому життя кожного індивіда здійснюється як процес вибору напрямку на перехрестях, запропонованих йому суспільством. Більшість обирає пряму широку дорогу, не замислюючись особливо про те, що ховається в заростях. Інших, можливо, і розбирає цікавість, але відлякують гострі колочки.

Інший спосіб, «кораблі в морі» символізує сприйняття людини як творця свого власного життя. Тут немає видимих оку шляхів, проте кожне судно знає, як визначити свій напрямок руху. Це символ людини, що володіє свободою волі. Ми, за висловом Ж.-П. Сартра, «засуджені до свободи». Якщо ми вважаємо, що наше життя має йти по визначеному шляху, шляху, заданому ззовні, значить, ми вибрали несвободу, вибрали відсутність вибору. Наприклад, виправдовувати нацистських катів тим, що вони «тільки підпорядковувалися наказам», - означає заперечувати їхню моральну відповідальність, притаманну кожній вільній людині: навіть перед загрозою розстрілу можна вибрати - жити далі чи ні, і при цьому відповідати за свій вибір.

У наведеному прикладі, таким чином, відправним пунктом є свобода людини і її відповідальність за своє (і чуже) життя. Це так званий екзистенціалістський напрямок соціології, де суспільство завжди розглядається як результат вчинків окремих індивідів, що володіють свободою вибору. По суті, поза людиною немає нічого такого, що змушувало б її діяти тим чи іншим чином; також суспільство загалом має визнавати вибір людини властивим його індивідуальній екзистенції. Саме так, як спокійне дзеркально гладке море, соціальні структури «порожні», якщо не з'являються люди, котрі залишають за собою «слід». Можна помітити, що подібно до того, як більшість кораблів пливли по морю, слідуючи за певними фарватерами, більшість людей проживає своє життя досить впорядковано і дещо передбачувано. Тому екзистенціалістськи налаштований дослідник повинен зуміти пояснити наявність соціальної канви.

Якщо ми опускалися на гвинтокрилі ближче до поверхні моря, то помічали, що в глибині є приховані мілини і западини. Аналогічним чином можна відшукати певну кількість «прихованих причин», що породжують різноманітні стабільні суспільні підвалини. Для всіх людей важливим є існування певної кількості «соціоматеріальних» факторів, що оточують нас у повсякденному житті і суттєво впливають на нашу теоретичну свободу. Це головним чином «перетворена матерія», починаючи з житла, одягу, автомобілів

і стереоапаратури і закінчуючи індустрією розваг, комп'ютерними терміналами та шкіряними кріслами. У тому, що з цього може бути створено, завжди присутній певний намір, намір, який у значній мірі визначається можливостями. Якщо зводиться будинок, в якому більшість квартир багатокімнатні, тим самим полегшується існування великих сімей, але при спільному проживанні виникають свої складності, подібні проблемам, що виникають на автострадах, хоча останні будувалися саме для того, щоб їздити швидко. Людина тому може розглядатися як «результат своїх власних результатів» (Сартр), і тому на кожне людське життя впливає повсякденний вибір, який тисячократно здійснюється іншими людьми. Можна сказати, що ми живемо в «соціоматеріальній структурі», яка є очевидною для всіх нас, навіть якщо ми її і не сприймаємо подібним чином.

Ми можемо також «подивитися вгору» і помітити, що людство орієнтує свій життєвий шлях ще і за сонцем і зірками. Наскільки нам відомо, людина - єдина істота, яка усвідомлює, що живе один раз і не завжди буде існувати. Вона є єдиною екзистенціалістськи мислячою істотою, яка знає, що смерть неминуча. Це свого роду «екзистенціальне обрамлення» нашого життя, коли відчуття свого «буття» і передчуття "не-буття» може стати причиною відчаю і тим самим спонукати нас шукати сенс життя. Якщо ж ми, як висловився інший екзистенціаліст, «закинуті в світ без якого б то не було сенсу або мети», то ми зобов'язані самі собі створити мету, яка не існувала до нас. Тому ми розглядаємо життя як «суму проєктів», ми загадуємо наперед, щось плануємо, ставимо перед собою цілі, яких хотіли б досягти. І мета, і засоби її досягнення можуть надати сенс нашому життю. У той самий час мої проєкти власного життя переплітаються з долями інших людей, а ті в своїх проєктах, напевно, співвідносять себе з іншими. Коли досить багато людей створюють однакові або подібні проєкти, виникають соціальні інститути. Сім'я, приналежність до релігійної течії або спортивні пристрасті можуть служити прикладами проєктів, що створюють цілі, але надати життю певний зміст можуть і такі важливі життєві речі, як робота і гроші. Ми можемо тоді закрити очі на запитання на

кшталт «звідки і куди» і обмежити свій кругозір безпосередньо спостережуваним простором. Тому суспільство може представлятися і як свого роду результат наших спроб знайти своє місце в бутті і як сума наших (необхідних) життєвих обманів.

Отже, соціальна структура багато в чому умовна і перевантажена людськими умовностями. Вона завжди є результатом целепокладання активності людської думки, - це відноситься також і до дослідника суспільства, здатного звільнити різноманітні соціальні феномени від цих умовностей. Саме так, як в процесі руху суден складалася особлива картина морської поверхні, так і суспільні структури формуються з людських прагнень (як індивідуальних, так і колективних) до життєвих обривів. При такому розумінні вивчення суспільства, в першу чергу, означає вивчення людства як суми індивідуальних екзистенцій і, крім того, аналіз утвореної ними загальної картини, залишених ними нашарувань і слідів. Екзистенціалістський аналіз суспільства (і інші близькі до нього напрямки) протягом довгого часу був набагато менш поширений в соціології, ніж структуралістський підхід. Але в останні десятиліття постановка структуралістами проблеми розуміння людини дала привід для бурхливих дебатів про співвідношення «індивіда» і «суспільства» або «дії» і «структури». Раніше ці настільки різні напрямки співіснували паралельно, а тепер все частіше ставиться питання про їх взаємодію. У цьому сенсі можна сказати, користуючись наведеними метафорами, що сучасна соціологія все в меншій мірі вивчає суспільство як структурований «парк» або як «дзеркальну гладь моря, по якій плывуть кораблі». Картинки значною мірою наклалися одна на іншу, і вивчення суспільства все в більшій мірі стає вивченням моделі «човна на алеях парку».

Монсон П. Лодка на аллеях парка: введение в социологию / П. Монсон

// Социологические исследования. – 1996. – № 3 – С. 43 – 53. – переклад з рос.

Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Якими символами користується автор для опису соціологічних категорій?

2. Як автор описує суспільство? Що вкладає в це поняття?

Е. Норберт

ДОДЕРЖАВНІ СПІЛЬНОТИ У СКЛАДІ ВЕЛИКИХ СУСПІЛЬСТВ

Домінуючий інтеграційний тиск, який утворює держави, залишає додержавним одиницям вибір: або зберігати свою ідентичність у вигляді музейного експонату, так званих застійних калюж на узбіччі людства, яке дуже швидко розвивається, або ж відмовитися від частини своєї ідентичності і тим самим від традиційного соціального габітусу своїх членів через інтеграцію в уже існуючу інтеграційну одиницю, яка знаходиться на етапі національної або континентальної держави, або шляхом злиття з іншими племенами у формі нової держави. В окремих особливих випадках існує ще й третя можливість: відокремлення старішої, додержавної спільності всередині певного великого державного суспільства, яке виявляється настільки потужним і впевненим у собі, що зберігає толерантність до подібного роду відокремлення більш ранніх суспільних форм всередині себе.

Північноамериканські державні суспільства демонструють цілий ряд прикладів щодо цього виду соціального відокремлення, тобто виживання спільнот додержавного етапу розвитку всередині високорозвиненого державного суспільства. Деякі представники додержавного суспільного ступеня виявляються здатними інтегруватися в державне суспільство, в значній частині зберігаючи свій додержавний вигляд, оскільки вони в змозі виконувати певні функції всередині пануючого державного суспільства. Так, скажімо, в Канаді існують поселення древніх християнських сект, які досить успішно зберігають свої закостенілі форми життя, свої правила віри, всі свої традиції, оскільки етос праці і структура влади їх додержавного ступеня

розвитку уможливають конкурентоспроможне виробництво сільськогосподарської продукції, яка знаходить збут у великому державному суспільстві...

Іншим прикладом продовження життя додержавної суспільної форми в рамках державної є американська мафія. Її традиції беруть початок в епосі, коли родинний альянс, клан були для окремої людини функціями авторитетного виживання. На батьківщині мафії, в Сицилії, великі сімейні об'єднання аж до теперішнього часу означають для виживання більше, ніж італійська держава. Ці функції мафія отримала, в основному, завдяки безумовній і безстроковій лояльності окремих членів, індивідів, у відношенні до великої родини, фактичної або номінальної. У мафії в спотвореній формі видно контури фігури, широко розповсюдженої на більш ранніх стадіях розвитку, яка в своїх негативних ознаках проникла в сучасність. В цьому випадку клановий альянс отримує функцію забезпечувати виживання тих, хто до нього належить, що аналогічно функціям державного об'єднання і тому протидіє його домаганням на монополію в застосуванні насильства і накладання податків.

Сімейні альянси мафії в США також порівняно успішно опираються монопольним домаганням держави. Вони пустили там коріння і знайшли можливість продовжити існування у вигляді угруповань з представників специфічної групової традиції, оскільки взяли на себе соціальні функції, які суперечать державному закону. У США мафіозні сім'ї перетворюються в кримінальну формацію, яка через організацію наркобізнесу, азартних ігор і проституції, а також за рахунок здійснення нелегального насильства досі займає по відношенню до держави досить успішну зовнішню позицію. Вирішальною умовою подальшого існування мафії є те, що певні додержавні форми співжиття здатні зберігатися в подвійних, незаконних, антидержавних формах існування – особливо всередині великих міських просторів, зберігаючи своє колишнє зовнішнє обличчя.

Перш за все, мова тут йде про згадану вище лояльність індивіда у

відношенні до його «сім'ї», тобто про перевагу «Ми» в балансі між Я і Ми, що виглядає вельми незвично для більш розвинених держав. Іншими словами, успіху мафії значною мірою сприяли певні структурні своєрідності додержавних кланових альянсів, які сьогодні в своїй первісній формі – мовою фахівців чомусь називається «феодальною» - ще зустрічаються в переважно аграрних суспільствах і які в сучасному суспільстві виступають вже в менш структурованій формі, оскільки пристосовуються до відносин, що характерні для великих держав і великих міст, і витісняються до кримінальної сфери.

До утворюючих ознак, які властиві всім згаданим типам відокремлення додержавних груп в тілі сучасних великих держав, відносяться, перш за все, більш явна перманентність і часто безстроковий характер багатьох, якщо не всіх, людських відносин. Даний вид балансу між Я і Ми, який дає цьому «Ми» вельми однозначну перевагу над «Я», часто вимагає безумовного підпорядкування «Я» своєму «Ми», а індивіда - своїй групі. Якщо спробувати розглянути ці своєрідності, як вони існують *in vivo*¹, і при цьому мати під рукою понятійні інструменти, які дають можливість їх розрізняти, то тоді буде легше зрозуміти, що зміна балансу між Я і Ми на користь «Я» не є просто чимось само собою зрозумілим або тим більше – властивістю людської природи. В основі цієї «природи» закладений повністю визначений вид людського співжиття. Вона характерна для специфічного людського устрою. Сучасна форма індивідуалізації, пануюча нині структура Я-образу і Ми-образу обумовлені суспільним стандартом цивілізаційного процесу і відповідного йому процесу індивідуальної цивілізації так само, як і додержавні форми соціального габітусу.

Можливо, слід сказати і про те, що для зусиль з вироблення власних структур соціального габітусу індивідів і особливо балансу між Я і Ми на різних стадіях розвитку важливо, яка з форм цього балансу або соціального габітусу окремої людини в загальному і цілому вважається найкращою і тому персонально більш переважаючою. Само собою зрозуміло, що той, хто виріс пізніше, на сучасному етапі розвитку, вибере характерний для сучасної епохи

Я-орієнтований образ самого себе, тоді як Ми-орієнтований образ людини додержавної спільноти буде здаватися йому чужим. Такого роду спостереження і рефлексії відображають той факт, що Ми- або Я-ідентичність окремої людини не є цілком зрозумілою, нерухомою здатністю, як це здається на перший погляд. Це стає очевидним, як тільки дані проблеми залучаються в область соціологічного дослідження - як теоретичного, так і емпіричного.

Елиас Н. Общество индивидов. / Пер. с нем. А. Антоновского, А. Иванченко, А. Круглова. М., 2001. С. 298—302. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Опишіть види додержавних одиниць, які існують у великих суспільствах. Як їх функціонування описує автор?
2. Як формуються структури соціального габітусу індивідів і баланс між Я і Ми в додержавних спільнотах сучасних суспільств ?
2. Поясніть першоджерела виникнення мафії. В чому полягає причина існування мафії в сучасних суспільствах?

Т. Парсонс

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО

Те, що період розвитку і переходу від кінця Середньовіччя до перших новоутворень суспільства, яке вступило на шлях модернізації, був тривалим і нерівним, багато в чому пояснюється тим, що в середньовічному суспільстві примхливо поєднувалися риси, сприяючі цьому процесові, з тими, які в своїй основі були несумісними з сучасністю і ставали вогнищами опору переходу до неї. Розгляньте в якості «типу» соціетального устрою феодальне суспільство різко протилежне більш розвиненим типам – як тим, що передували йому, так і тим, що прийшли йому на зміну. Воно характеризувалося кардинальним відступом майже від усіх елементів розвиненого римського суспільства до більш архаїчних форм. Однак, як тільки була досягнута точка максимальної регресії, швидко почалося одужання і динамічне просування вперед.

Ключовим моментом у цьому розвитку було те, що феодалізм – продукт зворотного руху – отримав лише вторинну легітимізацію. Хоча лояльності феодалного типу і були, безсумнівно, романтизовані і отримали фактично церковне благословення, це визнання носило умовний і обмежений характер. В цілому ж, вони виявилися досить легко вразливими з боку інших домагань, які могли з'явитися і раніше, і пізніше від них і які були глибше вкорінені в культурі з досить високораціоналізованими ключовими компонентами.

Починаючи з XI ст. в суспільстві почали утверджуватися елементи, здатні породити первинну легітимізацію, ініціюючи процес диференціації і пов'язані з ним зміни, які врешті-решт привели до створення сучасного структурного типу. Загальний напрямок цієї еволюції визначався досягненнями в рамках «структурних мостів», про які вже було сказано вище: це основна орієнтація західного християнства, відносна функціональна відособленість організаційної структури церкви, територіальний принцип політичного підданства, високий статус римської правової системи і принцип асоціації, що лежить в основі міських громад.

Дроблення соціальної організації Римської імперії поступово вело до створення вкрай децентралізованого, локалізованого типу суспільства з втраченою структурною диференціацією, яке зазвичай іменується «феодалізмом» [...].

Загальною тенденцією феодалного розвитку було знищення універсалістської основи порядку і заміна її партикуляристськими зв'язками, спочатку «племінного» або місцевого характеру. Попутно старі елементи відносної рівності індивідуальних членів асоціацій поступалися місцем, принаймні на рівні основних політичних і юридичних прав, розмитим ієрархічним відносинами, що базуються на нерівності взаємних зобов'язань васального підпорядкування, заступництва і служіння.

Феодалні ієрархічні відносини починалися як «договірні», коли васал, даючи присягу на вірність, погоджувався служити панові в обмін на його заступництво і інші привілеї [...]. На практиці, однак, вони швидко

перетворилися на спадкові, так що тільки при відсутності у васала законного спадкоємця його пан міг вільно розпорядитися його феодалом і призначити наступником «нової людини». Для селян феодальна система встановлювала спадкову несвободу у вигляді інституту кріпосництва. Повне визнання законною спадковістю статусу було, однак, і одним з ознак аристократії.

Ймовірно, найбільш нагальною повсякденною проблемою в той час було забезпечення простої фізичної безпеки. Безлад, породжений «варварським» нашествям, тривав і далі через постійні набіги (наприклад, мусульман – на сході і на півдні, гунів – на сході і півночі, скандинавів – на півночі і на заході) і безперервні міжусобиці як наслідку політичної роздробленості. Тому військова функція отримала переважаючий розвиток, і військові засоби протистояння насильству стали основою безпеки. Спираючись на потужні традиції античності, у світському суспільстві піднялась військова верства, яка закріпила своє становище за допомогою ієрархічного інституту васальної залежності.

Однак з плином часу можливість підтримувати прості і прийнятні ієрархічні відносини ставала все більш проблематичною. Вони стали настільки заплутаними, що багато людей здійснювали свої феодальні права і обов'язки в межах відразу декількох потенційно ворожих одна одній ієрархій. Хоча лінійні відносини, які вважалися головними по відношенню до всіх інших зобов'язань, і були спробою вирішити цю проблему, все ж скоріше вони були знаком того, що інститут королівської влади не феодалізувався остаточно і поступово відновлював своє верховенство.

Після XI ст. територіальна організація держави, тісно пов'язана з монархічним принципом, почала впевнено набирати силу, хоча і не скрізь однаково. У Європі поступово збільшувалась щільність населення, росла економічна організованість, зростала фізична захищеність, - все це, в цілому, вело до зрушення в принципах рівноваги від феодальної організаційної залежності васалів (з її вельми крихкою рівновагою) до територіальної.

Попутно відбувалася важлива кристалізація інституту аристократії, який можна розглядати як «компроміс» між феодальним і територіальним

принципами організації. У своїх повністю розкритих формах аристократія була явищем пізнього Середньовіччя. На макросоціальному рівні вона представляла собою фокус двохкласової системи, з якої розвивався сучасний тип секулярної соціальної стратифікації національної держави.

З політичною феодалізацією раннього Середньовіччя тісно переплітався різкий економічний занепад. Ресурсна база суспільства ставала все більш аграрною, знаходячи відносно стійку форму організації у вигляді інституту феодалного землеволодіння. Маєток був відносно самодостатнім аграрним господарством зі спадково закріпленою за ним робочою силою, що у своєму легалізованому статусі «несвободи» залежала від феодала, зазвичай якоїсь фізичної особи, але часто ним виступала і якась церковна корпорація – монастир або соборний капітул. Функціональна розмитість маєтку відображалася у статусі землевласника, який поєднував в собі ролі власника землі, політичного лідера, військового ватажка, судді та організатора господарського життя. Така дифузність цілком відповідала маноріальному маєтку як осередку гарантованої безпеки посеред феодалного хаосу, але перешкоджала йому стати організацією, яка сприяє здійсненню модернізації на місцях. До такого типу організації набагато ближче стояли міста.

Можна стверджувати, що в широкому сенсі соціальна структура церкви була основним інституційним мостом між стародавнім і сучасним (модернізованим) західним суспільством. Але для того щоб ефективно вплинути на еволюцію, церква повинна була в якихось стратегічно важливих точках з'єднатися зі світськими структурами. М. Вебер наполягав на тому, що саме одну з таких стратегічних точок представляла собою європейська міська громада. Що стосується залучення до церкви, то соціальні відмінності в рамках міських громад були в даному разі приглушені, хоча і не знищені зовсім. Перш за все, це виражалось і тому, що всім членам міської громади без всякої різниці був відкритий доступ до меси [...].

Якою є природа релігійного компонента в міській організації, найбільш наочно продемонстрував кафедральний собор, який був не просто будівлею, а

інститутом, в якому поєднувалися два рівня церковної організації – місцезнаходження єпархіальної влади і осередок кафедрального капітула, що представляє собою важливий колегіальний елемент церковної структури. Вельми вагома участь гільдій у фінансуванні капіталів і будівництві храмів вказує на те, що релігійна організація була тісно пов'язана з економічним і політичним життям набираючих силу міст.

Найважливішим явищем у розвитку в містах асоціацій секулярного типу стало виникнення міського варіанту аристократії у вигляді патриціату – вищого прошарку городян, організованого в корпоративне ціле. Відмітна особливість цих груп полягала в самому принципі їх організації, протилежному феодальному принципу ієрархії. Вони були організовані в гільдії, серед яких гільдії торговців займали найбільш помітне і впливове місце. Але сама кожна окрема гільдія, дотримуючись зразку поліса або *municipium*, була в своїй основі асоціацією рівних. Хоча в і в межах однієї міської громади існували гільдії, які, знаходились на різних рівнях престижу і влади, займали нерівні позиції в політичній структурі міста; і хоча самі міста могли займати різне місце в більш широких політичних структурах феодального суспільства, все-таки міські громади представляли собою зразок організації, протилежний феодалізму і співзвучний в основному напрямку майбутнього розвитку.

Ймовірно, найважливіші еволюційні події раннього Середньовіччя відбулися в церкві – єдиній достатньо всеоб'ємній структурі, щоб вплинути на інституційний устрій у всій Європі. Поворотний момент настав, можливо, в кінці XI ст., за часів папства Григорія VII. У церкві до цього часу вже відновився інтерес до широких філософсько-теологічних тем, пов'язаних з утвердженням суто християнського зводу знань, який міг би служити путівником на шляху створення Християнського суспільства. На горизонті вимальовувалося створення першого великого схоластичного синтезу. Вже почалося систематичне вивчення канонічного закону і світського римського права, і папа Григорій VII підтримав ці починання.

На рівні соціальної структури, однак, вирішальним моментом було, по

всій ймовірності, наполягання Григорія на тому, щоб релігійна дисципліна в церкві в цілому наближалася до монастирської, в поєднанні з відстоюванням інтересів церкви в миру. Він і деякі з його наступників звели могутність церкви і її структурну незалежність на такі висоти, що супротивники такої положення говорили про переважання церкви над секулярними структурами. Таке переважання неможливо було уявити у Візантійській імперії.

У деяких відносинах головною новацією Григорія VII була його вимога безшлюбності для біглого духовенства. У той час як у феодальній системі на зміну більш «особистого» принципу феодальної вірності стрімко йшов принцип спадковості, він рішуче вилучив зі сфери дії останнього духовенство і особливо єпископат. Якою б не була мораль біглого духовенства в області сексуальних відносин, у священників не могло бути законних спадкоємців, а їх парафії і посади не стали інституціоналізованою спадковою функцією, як це сталося з інститутами монархії і аристократії. Це положення не могло бути зруйновано навіть тим, що згідно з поширеною практикою вище духовенство призначалося з числа аристократів. Хоча священнослужителі, єпископи і загалом папи протягом багатьох століть обиралися у більшості випадків з урахуванням їх родових зв'язків, спроби узаконити такий порядок в основному відкидалися, в той час як у безлічі світських контекстів принцип спадковості все більше вкорінявся. Стан напруженості між духовним універсалізмом церкви і феодальним мирським партикуляризмом, яке виявлялося в організаціях і релігійного, і світського типу, послужило потужною протидією зісковзуванню західного суспільства в зручний традиціоналізм.

Парсонс Т. Средневековое общество // Парсонс Т. Система современных обществ. / Пер. с англ. М.С. Ковалева. М., 1997. С. 55-60. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Які причини і наслідки дроблення організації Римської імперії?
2. В чому полягала політична феодалізація раннього Середньовіччя?
3. Що було головною новацією папи Григорія VII? Як вона вплинула на

моральні засади середньовічного суспільства?

4. Поясніть тезу Т.Парсонса: «Соціальна структура церкви була основним інституційним мостом між стародавнім і сучасним (модернізованим) західним суспільством».

Нейл Смелзер

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ: СУСПІЛЬНИЙ ЛАД

До сих пір ми рухалися від моделей персональної інтеракції до аналізу більш формальних моделей поведінки, обумовлених ролями. Вивчаючи ж великі об'єднання формальних ролей, ми приходимо до такого поняття, як соціальний інститут.

Інститутом називається сукупність ролей і статусів, призначена для задоволення певної соціальної потреби. Ми живемо у високо інституціоналізованому суспільстві. Наприклад, інститутом є наша система освіти. Вона включає ресурси і ролі, необхідні для передачі знань і культурних цінностей від одного покоління іншому. Економічні інститути виробляють і розподіляють товари і послуги. Сім'я також є інститутом – вона створює нових членів суспільства. Навіть з найпростіших видів взаємодії будуються складні інститути. [...]

Однією з важливих рис інституту є його відповідність «соціальній потребі». Люди, вочевидь, не можуть існувати без колективних об'єднань - спільнот і суспільств, які зберігаються протягом тривалого часу. Ця тенденція, напевно, зумовлена біологічною залежністю людей один від одного, перевагами співробітництва і розподілу праці з метою виживання у порівнянні із зусиллями окремих індивідів, а також винятковою здатністю людей взаємодіяти один з одним на основі символічної комунікації [...]. Але, незважаючи на явні переваги колективного життя у порівнянні з індивідуальним, суспільства зберігаються автоматично. Частина енергії суспільства повинна бути спрямована на самозбереження і самовідтворення. У зв'язку з цим дослідники ввели поняття «соціальних потреб», або «соціальних

функцій». [...]

Герберт Спенсер (1897), порівнюючи суспільство з біологічним організмом, виділяв потребу в «активній обороні» (мова йде про військову справу) для боротьби з «оточуючими ворогами і грабіжниками», потреб в діяльності, що підтримує «основні засоби існування» (сільське господарство, виробництво одягу), потребу в обміні (тобто в ринках) і потребу в координації цих різних видів діяльності (тобто в державі).

Нарешті, більш сучасні дослідники Г. Ленські і Дж. Ленські (1970) склали наступний перелік основних елементів, необхідних для підтримки цілісності суспільства.

1. Комунікація між членами суспільства. У будь-якому суспільстві є спільна розмовна мова.
2. Виробництво товарів і послуг, необхідних для виживання членів суспільства.
3. Розподіл цих товарів і послуг.
4. Захист членів суспільства від фізичної небезпеки (штормів, поведень та холоду), від інших біологічних організмів (наприклад, комах-шкідників) і ворогів.
5. Заміна вибуваючих членів суспільства шляхом біологічного розмноження і за допомогою засвоєння індивідами певної культури в процесі соціалізації.
6. Контроль за поведінкою членів суспільства з метою створення умов для творчої діяльності суспільства і врегулювання конфліктів між його членами.

Ці соціальні потреби задовольняються не автоматично. Для їх задоволення потрібно об'єднати зусилля членів суспільства. Ці спільні зусилля здійснюються інститутами. Економічні інститути, що включають ринки і такі виробничі об'єднання, як фабрики, створені для задоволення 2-й і 3-й потреб, відповідно до класифікації Г. Ленські і Дж. Ленський. Сім'я і навчальні інститути пов'язані з організованою діяльністю заради задоволення п'ятої потреби. Медичні інститути сприяють захисту членів суспільства і їх біологічного відтворення (за допомогою акушерства і педіатрії). І нарешті, правові та урядові інститути (суди, поліція і в'язниці) здійснюють контроль за

поведінкою членів суспільства. [...]

Інститути служать не тільки організації спільної діяльності людей заради задоволення їхніх соціальних потреб. Вони також регулюють використання ресурсів, якими володіє суспільство. Розглянемо, наприклад, економічні інститути, пов'язані з виробничою діяльністю комерційних фірм, виробничих підприємств, сімейних ферм та інших організацій. Економісти вважають, що для виробництва товарів і послуг всі вони повинні мати в своєму розпорядженні чотири види ресурсів:

- 1) землю або всю сукупність природних ресурсів і технічних знань;
- 2) працю або мотивацію і навички людей;
- 3) капітал або багатство, що вкладається в засоби виробництва;
- 4) організацію чи спосіб поєднання і координації перших трьох видів ресурсів.

Для діяльності інших інститутів також необхідні ресурси. [...]

Отже, інститути являють собою соціальний утворення, організоване для використання ресурсів суспільства у формах інтеракції заради задоволення тієї чи іншої соціальної потреби. Однією з важливих функцій інститутів є стабілізація діяльності людей, шляхом зведення її до більш-менш передбачуваних зразків соціальних ролей. [...] У навчальних інститутах багато ролей теж точно визначені: учитель, учень, адміністратор, секретар, сторож; для їх засвоєння потрібні певні зразки взаємодії людей, які виконують саме ці ролі.

Однак дана характеристика інститутів в певній мірі вводить в оману. Інститути представлені як абсолютно стійкі і незмінні утворення. Тому на закінчення цієї глави слід підкреслити різноманітність форм і мінливість інститутів. У примітивних і землеробських суспільствах економічні потреби задовольняються, головним чином, за допомогою інституту сім'ї та системи родинних зв'язків, в рамках яких здійснюється основна виробнича діяльність. Наприклад, в селянських сім'ях батьки, діти і часом інші родичі самі працюють на своїх фермах; їм навіть в голову не приходить використовувати працю «найманого працівника», який не є членом сім'ї або родичем. У комерційному

та промислового суспільстві роль сім'ї у виробничій діяльності значно знижується, вона обмежується веденням домашнього господарства і турботою про дітей; виробництво товарів і послуг здійснюється, головним чином, такими організаціями, як фабрики і контори, відділені від сім'ї.

Слід також підкреслити, що інститути дуже рідко залишаються стійкими протягом тривалого часу. Умови, що впливають на них, постійно змінюються. Що стосується інституту медицини, то з розвитком нових технологій, наприклад, вдосконалених скануючих пристроїв і ниркового діалізу, не тільки виникли нові ролі (скажімо, фахівців з медичної техніки), але змінилися навіть традиційні відносини між практикуючим лікарем і пацієнтом: вони перейшли в стосунки між численним персоналом лікарні і пацієнтом. Реанімаційна технологія не тільки кардинально змінила можливості лікарів рятувати життя пацієнтів, але і стала причиною виникнення безлічі етичних проблем, пов'язаних з відповідальністю за життя людини. [...]

Смелзер Н. Соціологія: пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 688 с. – С. 79-82. . – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Дайте визначення соціального інституту за Н. Смелзером
2. Назвіть основні риси соціальних інститутів і їх основні функції.
3. Які умови необхідні для збереження цілісності суспільства?
4. Чи є соціальні інститути стійкими утвореннями? Аргументуйте свою відповідь.

Г. Спенсер

ЩО ТАКЕ СУСПІЛЬСТВО?

§ 212. Ось питання, яке має бути поставлене і вирішене з самого початку. Поки ми не вирішили — розглядати суспільство як певне особливе буття (entity) чи ні; поки ми не вирішили, чи це буття схоже на певні інші буття (Entities) або ж воно має вважатися безумовно відмінним від усіх інших, наше уявлення про предмет цього твору буде залишатися вкрай невизначеним.

Можна було б сказати, що суспільство є лише збірна назва для позначення відомого числа індивідів. Переносячи суперечки між номіналізмом і реалізмом в іншу область, номіналіст міг би стверджувати, що подібно до того, як існують тільки окремі члени відомого виду (*species*), сам вид, взятий незалежно від них, не має реального існування, так точно існують тільки одні суспільні одиниці, тобто люди, існування самого суспільства є лише чисто словесне. Пославшись на приклад аудиторії, яка збирається на лекцію будь-якого професора і представляє собою такий агрегат, який самим своїм зникненням по закінченні кожної лекції показує, що він не є певний дійсно існуючий предмет, а лише відоме угруповання особистостей, він міг би довести, що те ж саме має місце і по відношенню до громадян, які складають собою всякий даний народ.

Однак, не суперечачи іншим позиціям його аргументації, ми маємо повне право відкидати спроможність її останньої ланки. Бо угруповання, яке виявляється у першому випадку лише тимчасовим, має у другому випадку постійний характер; а ми знаємо, що індивідуальність цілого, на відміну від індивідуальностей його складових частин, полягає саме в сталості відносин між цими частинами. Всяка цілісна маса, розбившись на шматки, перестає бути особливим індивідуальним предметом, і, навпаки, каміння, цегла, шматки дерева тощо, які не мали спочатку нічого спільного між собою, будучи пов'язаними один з одним відомим чином, стають особливим індивідуальним предметом, який ми називаємо будинком.

Таким чином, ми маємо повне право дивитися на суспільство як на особливе буття (*entity*), бо хоч воно і складається з окремих (*discrete*) одиниць, однак постійне збереження протягом цілих поколінь і навіть століть відомої загальної подібності в угрупованні цих одиниць, у межах займаної кожним суспільством місцевості, вказує на відому конкретність утвореного ними ними агрегату. І саме ця риса аргументує нашу ідею про суспільство. Бо ми не даємо цього імені тим змінним скупченням, які утворюють первісні люди, але використовуємо його тільки там, де осіле життя призвело вже до деякої

постійності в розподілі всередині товариств, які складають його частин.

СУСПІЛЬСТВО Є ОРГАНІЗМ

§ 214. Коли ми говоримо, що явище зростання однаково властиве як громадським, так і органічним агрегатам, то ми хочемо виключити цим всяку спільність у цьому напрямку між цими агрегатами, з одного боку, і агрегатами неорганічними – з іншого, оскільки деякі з останніх, як, наприклад, кристали, виявляють помітний ріст, так як всі вони, на підставі гіпотези розвитку, повинні були виникнути, у той чи інший час, шляхом інтеграції. Тим не менш, порівнюючи живі істоти і товариства з так званими неживими предметами, ми бачимо, що перші виявляють поступове збільшення в своїй масі настільки різко помітно, що ми справедливо можемо вважати цю обставину відмінною ознакою, що характеризує собою ці два розряди агрегатів.

Багато організмів ростуть протягом усього свого життя, і всі інші ростуть у продовження досить значної його частини. Що стосується суспільного росту, то він звичайно триває або до того часу, коли суспільство розпадеться на два або кілька інших, або до того, коли воно поглинеться яким-небудь іншим суспільством. Отже, ось *перша риса, в силу якої суспільства схожі з органічним світом і істотно відрізняються від неорганічного світу.*

§ 215. Інша характерна риса як суспільств, так і живих істот полягає в тому, що поряд із збільшенням в розмірах, у них спостерігається і збільшення складності будови. Нижча тварина, або зародок вищої, володіє лише небагатьма відмітними одна від одної частинами, але із збільшенням загальної маси тіла число таких частин збільшується, і в той же час ці частини диференціюються одна від іншої. Це ж характерно і для суспільства. Спочатку відмінності між різними групами складових його одиниць дуже незначні і за кількістю, і за ступенем, але із зростанням народонаселення в даному суспільстві суспільні поділи і розподіли стають більш численними і більш різкими. Крім того, як у суспільному, так і в індивідуальному організмі подальші диференціації припиняються тільки з завершенням типу, що характеризує собою зрілий вік і передуює занепаду.

Хоча і в неорганічних агрегатах — як, наприклад, в цілій сонячній системі, так само як і в кожному з її членів, — інтеграції також супроводжуються структурними диференціаціями, однак тут ці останні відносно повільні і відносно прості, а тому можуть бути залишені без уваги. Навпаки, *в політичних агрегатах і в живих істот множення несхожих між собою частин таке велике, що воно насправді має вважатися другою істотною ознакою подібності між ними, що відрізняє їх від неорганічних предметів.*

§ 216. Ця подібність проявиться ще з більшою силою, коли ми звернемо увагу на той факт, що прогрес у структурній диференціації супроводжується в обох випадках прогресивною диференціацією обов'язків. Все більш і більш численні відділи — першого, другого, третього порядків, на які розпадається загальна маса тіла тварини, що розвивається, стають все більш і більш несхожими між собою зовсім недаремно: різноманітність їх зовнішніх форм і внутрішнього складу тягне за собою і різноманітність тих дій, які вони виконують: вони виростають у несхожі органи, що мають несхожі функції. Травний канал, беручи на себе сповна всю функцію поглинання поживних речовин, поступово розпадається на окремі, відмінні одна від одної ділянки, що виконують кожна свою специфічну функцію всього травного каналу. Кожен член, який служить для переміщення або для схоплювання, зазнає необхідного поділу і розподілу; причому отримані таким чином частини виконують кожна свою основну або допоміжну роль в загальній функції всього члена. Те ж є справедливим і по відношенню до тих частин, на які розпадається суспільство. У ньому виникає панівний клас, який не тільки відрізняється від інших класів, але й розпадається далі на підкласи, які володіють одні — більшою, інші — меншою мірою панування, а ці останні знову-таки починають виконувати кожен абсолютно особливу частину загального контролю. У класах, підпорядкованих такому контролю, спостерігається те ж саме. Різні групи, на які вони розпадаються, виконують різні заняття, причому в межах кожної з таких груп спостерігається знову-таки розпад на частини, які, звичайно, менш

різко розрізняються між собою, ніж головні групи, але, тим не менше, виконують пропорційно різні обов'язки.

З цього боку два порівнювані нами класи предметів ще більше відрізняються від предметів інших класів, бо всі ті структурні відмінності, які повільно виникають в неорганічних агрегатах, ніколи не супроводжуються чимось таким, що ми могли б з упевненістю назвати функціональними відмінностями.

§ 222 [...] Отже, ось у чому полягає основна відмінність між цими двома родами організмів. В одному свідомість сконцентрована в одній невеликій частині агрегату. В іншому свідомість розлита по всьому агрегату: всі його одиниці здатні відчувати насолоду і страждання, якщо і не в рівній мірі, то приблизно однаково. Отже, тут не існує нічого схожого на яке-небудь «суспільне чуття» (Social Sensorium), а тому добробут агрегату розглядається незалежно від добробуту його складових одиниць, ніколи не може вважатися метою суспільних прагнень. Суспільство існує для блага своїх членів, а не члени існують для блага суспільства. *Слід завжди пам'ятати, що якими б великими не були зусилля, спрямовані на добробут політичного агрегату, всі домагання цього політичного агрегату самі по собі суть ніщо, і що вони стають чимось лише тією мірою, якою вони втілюють в собі домагання одиниць, які становлять цей агрегат.*

Спенсер Г. Что такое общество?/пер. с англ. Николаева В.Г. // Социологическое обозрение Том 2. № 2. 2002. – С.53-55. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Які аргументи наводить автор, для визначення поняття «суспільство»?
2. Приведіть аргументи для підтвердження тези Г.Спенсера, що «суспільство є організм»
3. В чому відмінність між біологічним і соціальним організамами ?
4. Як Г.Спенсер формулює призначення суспільства?

ДВІ ЕРИ [«ЕРА СПІЛЬНОСТІ» І «ЕРА СУСПІЛЬСТВА»]

Підбиваючи підсумок всьому вище викладеному, можна сказати, що в рамках великих культурних еволюцій одна одній протистоять дві ери, причому ера спільності передує ері суспільства. Перша характеризується соціальною волею в формі одностайності, звичаю і релігії; друга – соціальною волею в формі конвенції, політики і громадської думки. Цим поняттям відповідають, в свою чергу, різновиди спільного життя, які я підрозділяю наступним чином:

А. Спільність

Сімейне життя = одностайність.

Оволодіває людиною з усіма її настроями. Істинним суб'єктом є народ.

Сільське життя = звичай.

Оволодіває людиною з усіма її характеристиками. Істинним суб'єктом є інтегральна істота.

Міське життя = релігія.

Оволодіває людиною разом з її совістю. Істинним суб'єктом тут виступає церква.

В. Суспільство

Великоміське життя = конвенція

Охоплює людину з усіма її прагненнями. Істинним суб'єктом є суспільство як таке.

Національне життя = політика

Охоплює людину з розрахунком. Істинним суб'єктом такого життя є держава.

Космополітичне життя = громадська думка.

Охоплює людину з усвідомленим сприйняттям. Істинним суб'єктом є республіка вчених.

З кожною з цих категорій в подальшому пов'язується переважаючий

рід занять і зумовлена ними основна спрямованість духу. Їх взаємна співвіднесеність може бути представлена наступним чином:

А.

Домогосподарство: ґрунтується на схильності, а саме до любові різного роду народження, творення, збереження. Норми його задаються взаєморозумінням.

Землеробство: ґрунтується на звичці, а саме на регулярній повторюваній праці. Міра і напрямок спільної праці вказуються традицією.

Мистецтво: ґрунтується на пам'яті, а саме на отриманих знаннях, засвоєних правилах і власних ідеях. Воля майстерних людей скріплюється їх вірою в свою місію і свою справу.

В

Торгівля: ґрунтується на обачності, а саме на увазі, порівнянні, розрахунку, що становить основну умову домовленості. Торгівля [Handel] є чиста (тобто довільна) дія [Handlung]. А контракт є торговим звичаєм і предметом віри в торгівлі.

Промисловість: ґрунтується на прийнятті рішень, а саме на розумному та ефективному застосуванні капіталу і на продажі робочої сили. На фабриці все підпорядковується статуту.

Наука: ґрунтується на поняттях, що очевидно саме по собі. У формі вчених думок вона встановлює для себе свої власні закони і висловлює свої істини і погляди, які потім проникають в літературу, в пресу і тим самим в громадську думку.

ПІДРОЗДІЛ НА ЕПОХИ

У більш ранню епоху основний тон задає сімейне життя і домогосподарство, в більш пізню – торгівля і великоміське життя. Але якщо ми ближче розглянемо еру спільності, то зможемо виявити в ній кілька епох. Весь її розвиток спрямований на наближення до суспільства, в той час як спільність, з іншого боку, зберігає свою – нехай і спадаючу – силу і залишається реалією соціального життя і протягом усієї суспільної ери також.

Однак *перша епоха* формується під впливом нового базису спільного життя, що виникає з початком обробітку землі і ґрунту, тобто під впливом сусідства, чинного поряд із стародавнім, і як і раніше збереженим базисом кровної спорідненості, під впливом сільської громади поряд з родовою.

Друга епоха починається, коли села розвиваються в міста. Загальним для тих і інших є просторовий принцип спільного життя на протиположності тимчасовим принципам сім'ї (племені, народу). Адже, якщо остання зводить своє походження до загальних предків, то її невидимі, метафізичні корені наче ховаються під землею. Нині проживаючих пов'язує послідовність попередніх і наступних поколінь, минуле і майбутнє. У першому ж випадку найбільш міцні зв'язки і відносини обумовлені дійсністю, фізичним підґрунтям, постійним місцем проживання, видимою, реальною землею.

Однак протягом суспільної ери дієвість цього більш молодого, просторового принципу стримується більш старим, тимчасовим. З початком суспільної ери він виривається на передній план і викликає привносить феномен великого міста. Останній, як показує вже сама його назва, в той же час являє собою крайній, надмірний прояв просторового принципу в його міській формі, яка, завдяки такій можливості і її дійсному втіленню, виявляється різко протилежною сільській формі того ж самого принципу, сільському поселенню, яке істотним і навіть необхідним чином перебуває в стані скутості.

Звідси стає зрозумілим, що весь хід розвитку можна розуміти як прогресуючу тенденцію міського життя і сутності. «Можна сказати, що вся економічна історія суспільства (тобто історія сучасних націй) резюмується в русі протилежностей між містом і селом» (Marx K. Das Kapital. Bd.I. S.364). Точніше кажучи: існує певна точка, починаючи з якої міста, якщо їх оцінювати за універсальною дійсністю та значенням, в масштабах сукупного населення отримують належну перевагу в їх земельно-сільській організації, так що відтепер останньому доводиться витратити на харчування та розвиток більшу кількість своїх власних сил, ніж ті, якими воно може пожертвувати без шкоди для власного відтворення. Це означає, що воно наближається до свого розпаду,

за яким неминуче піде розпад вищезазначених обумовлених ним органів і видів діяльності. Такий загальний закон співвідношення органічного (рослинного) і тваринного (сенситивного) життя, яким він незмінно бачиться при нормальному і в той же час по можливості найбільш сприятливому розвитку тварини, а у людини, оскільки тваринне життя і воля складаються у неї в особливий різновид, в ментальне життя і воля, може, крім загального, набути ще й особливого значення. Адже, дотримуючись свого способу мислення, людина здатна дійти до саморуйнування: як безпосередньо, виходячи з безпосереднього усвідомлення, так і опосередковано, оскільки, переслідуючи належну мету, вона здатна самостійно визначати свою долю і, таким чином, продовжувати, але також і вкорочувати своє життя; а також тому, що її руйнування, як і все його життя, може бути виражено в одній тільки ментальній сфері, крім його тваринного буття, а іноді продовжується навіть і за межами останнього. Так що в тій мірі, в якій беруться до уваги ці (ментальні) феномени, власне тваринне існування залишається як би на півдорозі між ними і феноменами рослинного життя і з певними застереженнями може бути зараховане або до перших, або до других. Отже, якщо в нормальному ході розвитку різниться його висхідна лінія, де рослина переважає над твариною, лінія спадна, де цей показник змінюється на протилежне, то це розвиток хоча і зберігає свою загальну значимість, а отже, і значимість для людини, однак тут може набуватися ще і особливий зміст, в якому тварина, оскільки вона виражається в ментальному, проходить цей розвиток, і тому, відповідно з ним, все інше у тварини збігається з рослинним і розуміється в єдності з ним, наскільки воно виражає останнє. Тому на висхідній лінії, відомій переважанням рослинно-тваринного, розрізняють три категорії і ступені, в залежності від того, як воно виражається: 1) в рослинному як такому, 2) тваринному 3) в ментальному. Відповідна тріада різниться і в низхідній лінії, яка характеризується перевагою тваринно-ментального.

Відповідно до такої ідеї, в народному житті рослинно-тваринному відповідає б сільська, а тваринно-ментальному – міська сутність; перша –

оскільки вона зберігає свою значимість і в місті і навіть дозволяє організму в цілому досягти розквіту і піку свого розвитку, друга – оскільки у великому місті вона вивільняється і, частково сприяючи дозріванню плодів, частково їх споживаючи, існує нібито за рахунок самої себе, але в той же час, раз за разом підпорядковуючи собі ціле, почасти користується наявними у нього силами, почасти ж (і, мабуть, саме тому) його руйнує.

Про комунізм і соціалізм

Весь рух в цілому, в його первинному (який проходить крізь всі наступні) прояві, може бути зрозумілим як рух від початкового (простого, сімейного) комунізму і від впливаючого з нього (сільського, міського) індивідуалізму – до незалежного (великоміського та універсального) індивідуалізму і створеного ним (державного і міжнародного) соціалізму. Останній підрозумівається вже в самим поняттям суспільства, хоча спочатку лише в формі фактичної пов'язаності капіталізму і всіх його можливостей з державою, яка, немов його довірена особа, підтримує і забезпечує порядок спілкувань та зв'язків; але поступово переходить до спроб використовувати державний механізм для того, щоб зосередити в єдиній інстанції управління цим спілкуванням і самою працею, що, однак, призвело б до скасування суспільства і суспільної цивілізації в цілому ... Такі протилежні засади, їх розвиток і протиборство властиві двом культурним масивам і народним пластам, відносно яких ми можемо, мабуть, скористатись знанням в астрономічних масштабах: більш раннім – південноєвропейським, античним, - яке в Афінах досягає розквіту, а в Римі знаходить свою смерть, і більш пізнім – Північноєвропейським, або сучасним, - яке всюди слідує безпосередньо за першим, у багатьох відношеннях породжується і підтримується ним. [...]

Спираючись на запропоновані поняття і набуті знання, ми сподіваємося зрозуміти ті течії і протиборства, які, зародившись в останні століття, тривають в сучасну епоху і поширюються за її межами. З огляду на це, ми осмислюємо німецьку культуру, - яка виросла на руїнах римської імперії і стала її наступницею в умовах повсюдного переходу до сповідання християнської

релігії і плідного впливу церковної влади, - охоплену постійним прогресивним і в той же час регресивним розвитком, і саме в цьому розвитку породжуючу ті протилежності, які лягли в основу вище сказаних поглядів.

Теннис Ф. Общность и общество. / Пер. с нем. Д.В. Складнева. СПб., 2002. – С. 378—385. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Що мав на увазі Ф.Тьонніс, коли говорив про дві ери? Назвіть різновиди спільного життя, характерні для них
2. Який зміст вкладає соціолог у поняття «епоха»? Якими сутностями він його наповнює?
3. Як Ф.Тьонніс пояснює відмінність між комунізмом і соціалізмом?

3. Фрейд

МАСА І ПЕРВІСНА ОРДА

Отже, маса здається нам знову ожилою первісної ордою. Подібно до того, як первісна людина може ожити в кожному індивіді, так і з будь-якого людського натовпу може бути відтворена первісна орда. Оскільки маса зазвичай панує над людьми, ми упізнаємо в ній продовження первісної орди. Ми повинні були б зробити висновок, що психологія маси є найдавнішою людською психологією. Індивідуальна психологія, яку ми виділили, знехтувала залишковими масовими проявами, зросла лише згодом, поступово і так би мовити, частково, лише відокремившись з давньої психології мас. Ми ще ризикнемо вказати вихідний пункт цього розвитку.

Найближче міркування показує нам, в якому пункті це положення потребує корекції. Індивідуальна психологія повинна бути настільки ж давньою, як і масова психологія, оскільки з самого початку існувала двояка психологія: психологія індивідів – учасників маси і психологія батька, начальника, вождя. Індивіди, які становлять масу, були так само пов'язані, як ми їх бачимо ще й тепер, але батько первісної орди був вільний. Його

інтелектуальні акти були сильні і незалежні навіть у своїй відособленості, його воля не потребувала підсилення іншою волею. Ми в силу послідовності повинні припустити, що його «Я» було мало пов'язане в лібідоносному відношенні, він не любив нікого, крім себе, інших любив тільки тому, що вони служили його потребам. Його «Я» не давало об'єктам нічого зайвого.

На зорі історії людства він був надлюдиною, яку Ніцше очікував лише в майбутньому. Ще тепер учасники маси потребують ілюзії, що всі вони в однаковій мірі любими вождем, але сам вождь не повинен любити нікого, він повинен належати до породи владарюючих, бути абсолютно нарцисичним, але самовпевненим і самостійним. Ми знаємо, що любов створює перешкоду нарцисизму, і ми могли показати, як вона стала культурним фактором завдяки цьому впливу.

Первісний батько орди ще не був безсмертним, яким він став згодом завдяки обожнюванню. Коли він помер, він повинен був бути замінений; його місце займе, ймовірно, один з молодших синів, який був до тих пір учасником маси, як і будь-який інший індивід. Отже, повинна існувати можливість перетворити психологію маси в індивідуальну психологію, має бути знайдена умова, при якій здійснюється таке перетворення, подібно до того, як бджоли мають можливість зробити, у випадку необхідності, з личинки матку замість робітниці.

Тоді можна уявити собі тільки наступне: первісний батько заважав своїм синам у задоволенні їх прямих сексуальних прагнень; він примушував їх до стриманості і внаслідок цього до емоційної прихильності до себе і один до одного; ці прихильності могли витікати з прагнень, що мали загальмовану сексуальну мету. Він змушував їх, так би мовити, до масової психології. Його сексуальні ревнощі і нетерпимість стали в кінцевому підсумку причиною масової психології... Жахливий, нав'язливий характер маси, який виявляється в її сугестивних проявах, таким чином, може бути по праву віднесений за рахунок її походження від первісної орди. Вождь маси все ще є первісним батьком, якого продовжують боятися; маса все ще хоче, щоб нею керувала

необмежена влада; вона пристрасно жадає авторитету; вона жадає, за висловом Лебона, підпорядкування. Первісний батько є масовим ідеалом, який замість «Я»-ідеала володіє людським «Я».

Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я» // Преступная толпа/Сост. А. К. Боровиков. М., 1998.С. 174-175,179. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Поясніть взаємозв'язок між психологією мас і індивідуальною психологією за З.Фрейдом ?
2. Чому, на Вашу думку, З.Фрейд порівнює масу з первісною ордою ?
3. Обгрунтуйте положення З.Фрейда, що маса все ще прагне так званого "вождя"

П.Штомпка

ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ: СПРОБА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Загальне поняття структури

В якості евристичної відправної точки візьмемо кілька типових визначень соціальної структури, які зустрічаються в сучасних соціологічних роботах. Отже, соціальна структура розуміється як: 1) «організація суспільних відносин»; 2) «певна артикуляція, впорядковане розташування частин»; 3) «пов'язані, більш-менш міцні регулярності»; 4) «зразок, тобто простежувана єдність дій або функціонування»; 5) «істотні, глибинні, основні обумовленості»; б) «властивості більш фундаментальні, ніж інші, зовнішні риси»; 7) «впорядкованість елементів, яка визначає більшість відмінностей, наявних в цій галузі явищ»; 8) «відносини між групами і індивідами, виражені в їх поведінці».

Вважаємо, що чимало схожих асоціацій ми зустрінемо і у повсякденному вживанні терміну «структура». Говорячи про структуру, ми маємо на увазі

певний порядок, гармонію, організацію, форму, уклад. Під нею ми розуміємо систему зв'язків, схему, сталість, повторюваність, регулярність і ін. Ми схильні протиставити структурі хаос, безлад, аморфність, нестійкість, плинність, випадковість, спорадичність, розрізненість і атомізованість.

У цих різних визначеннях, соціологічних і звичайних, можна виявити чотири ідеї, що утворюють фундамент поняття структури: а) *ідею відношення*, залежності, зв'язку між елементами (центральну для дефініцій 1 і 2); б) *ідею регулярності*, закономірності, повторюваності, стійкості (центральну для дефініцій 3 і 4); в) *ідею глибинного*, прихованого, фундаментального, істотного вимірювання (центральну для дефініцій 5 і 6); г) *ідею детермінуючого*, визначального, конконтролюючого впливу щодо емпіричних явищ (центральну для дефініцій 7 і 8).

З огляду на всі ці чотири ідеї в узагальнюючій дефініції, можна сказати: *структура – це прихована мережа стійких і регулярних зв'язків між елементами в будь-якій області реальності, яка істотно впливає на розвиток явищ, що спостерігаються в цій області.*

Суспільне життя і соціальна структура

У сформульованій таким чином родовій дефініції ще немає нічого специфічно соціологічного. З таким самим успіхом її можна віднести до різних областей реальності. Соціологічним змістом вона почне наповнюватися тільки тоді, коли ми визначимо, які саме типи складових елементів пов'язані структурної мережею. Тут криється *differentia specifica* соціальної структури. Напрошується перша відповідь – вважати такими елементами людей, індивідів. Почасти ця перша думка правильна: дійсно, суспільство, в кінцевому рахунку – це люди. Але звідси зовсім не випливає, що суспільство треба мислити неодмінно в категоріях конкретних людей – індивідів, узятих у всій їх плоті і крові. Навпаки, пояснення вимагає абстракції і стає можливим тільки тоді, коли ми представимо людей аналітично, в будь-яких аспектах соціальних відносин, певних вимірах. [...]

У цьому сенсі, щоб зрозуміти людину, треба відійти від нав'язаного нам

розуміння його повсякденною свідомістю; щоб зрозуміти суспільство, треба відкинути його повсякденний образ як сукупності людей, простої чисельності індивідів. Саме такий зміст і таку спрямованість має, вважаю, поняття соціальної структури; абстрактне не тільки в сенсі абстрактного характеру зв'язку між елементами, а й абстрактності самих елементів. Воно є теоретичною категорією, яка постулюється як фундамент, прихована основа відстежуваного досвіду людей, того, що відбувається на поверхні, в конкретному суспільному житті; всього, що люди роблять і думають, до чого прагнуть, за що борються і ін. Ця категорія теоретично постулюється для того і тільки для того, щоб пояснити суспільне життя. Ще раз уточнимо це понятійне розмежування.

Суспільне життя ми протиставляємо соціальній структурі. Суспільне життя – категорія описова, емпірична, конкретна; що відноситься до спостережуваних явищ, що охоплює всі прояви спільного існування людей, їх колективного буття. Соціальна структура – категорія пояснювальна, теоретична, абстрактна, яка не має безпосередньо спостережуваних віднесень; ми пов'язуємо її з емпіричним матеріалом тільки для того, щоб краще впорядкувати і зрозуміти емпіричні факти. Іншими словами, суспільне життя – поверхневий, відкритий пласт соціальної реальності; соціальна структура – пласт глибинний, прихований від соціального світу.

Чотири виміри соціальної структури

Неста час, однак, перейти до більш детальної характеристики цього прихованого і такого важливого аспекту соціальної реальності. З чого складається мережа соціальних зв'язків, названа соціальною структурою? Іntenцією запропонованого тут узагальненого тлумачення структури стало звернення до категорії сукупності прихованих детермінуючих факторів, які дозволяють виявити хід процесів, спостережуваних у зовнішній стороні суспільного життя. І тому ми розглядаємо соціальну структуру як складне ціле, яке можна уявити в чотирьох вимірах або планах.

Перший вимір соціальної структури – той, який був в центрі інтересу Е.

Дюркгейма і представників класичної школи функціоналістів. Це нормативний вимір: мережа характерних для спільності норм, цінностей та інститутів. Зовнішні, об'єктивовані, примусові для всіх членів суспільства соціальні факти і колективні уявлення, які вказують, *що повинно бути*, можна слідом за Дюркгеймом і функціоналістами витлумачити як реальні, конкретні дії людей. Така стратегія пояснення здобула собі величезну популярність. Тому нормативна структура – найбільш глибоко і всебічно вивчений вимір соціальної структури. Але аж ніяк не єдиний.

Другий вимір структури – той, який є особливо важливим для феноменологів від М. Шелера і до А. Шюца. Це *ідеальний вимір*: пов'язана з даним колективом і розповсюджена в ньому сукупність ідей, переконань, поглядів, образів. На відміну від норм і цінностей, вони не володіють примусовою силою, але є категоричними і *встановлюючими*. Переконання і погляди, незалежно від того, істинні вони чи хибні, створюють специфічний для даного суспільства мислительний горизонт, що впливає на здійснювані людьми дії. Особливе значення мають тут переконання, що стосуються свого суспільства і свого місця в ньому, іншими словами, *соціальна самосвідомість*. Ідеальній структурі належить суттєва, але знову ж таки не виняткова роль у формуванні процесу суспільного життя.

Третій вимір соціальної структури піддав уважному аналізу Г. Зіммель, а в сучасній соціології – автори з кола прихильників так званої теорії обміну або соціального біхевіоризму. Тут мова йде про інтеракційний (або, якщо це для когось краще – організаційний) вимір: пов'язані з даною спільністю і типові для неї взаємно зорієнтовані дії. Форма, «геометрія» інтеракційних каналів або зв'язків, об'єктивована, зовнішня щодо окремих особистостей, істотно впливає на шанси появи конкретних інтеракцій між ними. Інтеракційна структура багато в чому визначає, отже, те, з ким і щодо кого члени суспільства застосують дії.

Четвертий і останній вимір структури виявився в центрі досліджень К. Маркса і М. Вебера, а потім – плеяди дослідників класів, соціального розшарування і влади. Я маю на увазі вимір, що стосується різних і пов'язаних

інтересів (або – для кого що краще – життєвих можливостей), а, отже, розподілу доступу до суспільних благ: до багатства, влади, престижу, знань і ін. Специфічна і для багатьох дослідників особливо вражаюча властивість такого виміру структури полягає в тому, що логічно неминуха вона породжує ієрархічні нерівності між людьми, через що виникають соціальні конфлікти. Значення явищ нерівності і конфліктності в суспільному житті проявилось в тому, що для багатьох соціологів (особливо тих, які свідомо пов'язували себе з марксистською або веберовською традиціями) вивчення структури суспільства почало ототожнюватися з вивченням соціальної нерівності. Однак таке обмеження, на наш погляд, блокує можливості пізнання того, яким чином інтерференція з боку інших вимірів структури суттєво модифікує історичні форми нерівності та їх соціальні наслідки. [...]

Соціальна структура в перспективі особистості

У попередніх міркуваннях ми дивилися на структуру як на деяку цілісність, атрибут суспільства (групи, колективу, спільності). Але можна поглянути на неї і в іншій перспективі: з боку уплетених в структуру особистостей. Структурна перспектива нав'язує особливий спосіб бачення особистості. З виникнення соціології її супроводжує переконання, що соціологічний образ людини має специфіку і відрізняється від образу, окресленого психологією та іншими науками. Вміщений імпліцитно в різноманітні формулювання – від тези, що «людина» – істота соціальна «, через тезу, що» сутність людини є сукупність всіх суспільних відносин «, і до тези, що «особистість і суспільство це схожі буття» – цей образ зводиться до подання особистості в контексті її зв'язків з іншими в рамках соціального цілого. Використовуючи сучасну мову, це означає, що особистість характеризується в цьому плані її місцем у соціальній структурі. Цей соціологічний аспект розгляду людини, абстрагований від інших, звичайно, важливих, але правомірно упущених соціологом аспектів, які разом представляють людську особистість у всій її повноті (її плоті і крові), часто визначався як *соціальна позиція*. Через свою особливу позицію особистість як би вбудована в

структурну мережу; завдяки займаній нею позиції її досягає, з нею стикається, її обплутує своєрідна зв'язка структурних відносин.

Якщо ми скористаємося запропонованою раніше чотиривимірною реконструкцією соціальної структури, виявиться, що навколо кожної позиції зосереджуються (актуалізуються, кристалізуються) елементи всіх чотирьох вимірів. Так, з кожною позицією пов'язаний тільки її властивий набір норм і цінностей: лише певний фрагмент нормативної структури. Соціологія давно вдало визначила його як *соціальну роль* (розумілу в чисто нормативному значенні). Далі, з кожною позицією пов'язана специфічна сукупність поглядів, переконань, розумових навичок і стереотипів; певна частина ідеальної структури. Ми визначимо це як *позиційну ментальність* (прив'язуючись до більш вузького змісту, в якому в соціології йдеться, наприклад, про специфічну ментальність представників деяких професій). Потім, кожен позицію оточує своєрідна зв'язка каналів, шляхів взаємодій, які відкривають можливості для контактів з іншими; певний фрагмент інтеракційної структури. Ми пропонуємо це позначити як *інтеракційні опції*. Нарешті, кожна позиція відкриває доступ до своєрідного фонду благ, грошей і цінностей, що користуються суспільним визнанням; актуалізує навколо себе певну частину загальної структури інтересів. Для позначення цього нерівного, ієрархічно диференційованого доступу ми пропонуємо закріпити за ним термін *соціальний статус*.

У підсумку, *соціальна природа людини*, або точніше кажучи, соціологічний аспект людської особистості – це складна і взаємопов'язана цілісність характерних для неї (а) соціальної ролі, (б) позиційної ментальності, (в) інтеракційних опцій і (г) соціального статусу. Для соціологічного пояснення того, що індивід робить, про що думає і чого прагне, завжди потрібно звернення до позиції, яку він обіймав в суспільстві, до її локалізації в межах соціальної структури, а тим самим – включення в *explanans* чотирьох структурних корелятивів позиції особистості: ролі, ментальності, опції і статусу. Знову підкреслимо: беручи до уваги взаємозв'язок всіх чотирьох вимірів структури, слід визнати неправомірними будь-які одномірні пояснення. Не

можна включати в explanans тільки один вимір структури. Коректне пояснення повинно прийняти до уваги факт комплексної, багатосторонньої інтерференції всіх цих вимірів, які стосовно конкретної дії особистості слід розглядати як спільно детермінуючі. Таким чином, ми іншими словами даємо в особистісній перспективі ту ж директиву багатовимірного структурного пояснення.

Штомпка П. Поняття соціальної структури: попытка обобщення// Социологические исследования. 2001. № 9. С. 3-13. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Приведіть і прокоментуйте кілька типових визначень соціальної структури, приведених у статті
2. Які основні ідеї покладені автором у фундамент поняття «структура»?
3. Назвіть чотири виміри соціальної структури за П.Штомпкою. Поясніть їх
4. Який зміст соціолог вкладає у визначення «соціальної природи людини»?

М.Шульга

ЗБІЙ СОЦІАЛЬНОЇ МАТРИЦІ

Розділ 1. Соціальна матриця – парадигма буття соціуму

У соціологічній науці існує традиція аналізувати суспільство на різних рівнях узагальнення і в різних часових масштабах. Завдяки цьому вдається зафіксувати різноманітні та різношвидкісні соціальні процеси, розглядати мікро- і макросуспільні феномени. У наш час великих кардинальних змін як усередині українського суспільства, так і на глобальному рівні актуалізувалися проблеми макрорівня. Існує нагальна потреба в осмисленні суспільних проблем на найвищому рівні узагальнень. Річ у тому, що частка соціологічних праць на такому рівні є доволі скромною. Найбільше соціологічних досліджень присвячено явищам, що розгортаються на макрорівні, ще частина з них ведеться на середньому рівні.

Соціальна матриця – це базисна структура соціальних відносин, які

забезпечують даний тип існування суспільства або його спосіб життя. У ній втілені засади соціального порядку даного суспільства. Матриця являє собою приховану парадигму принципів діяльності та мислення, форму реакцій, що спираються на колективні міфи і традиції. Вона є результатом тривалої еволюції певного соціального організму, формується під впливом багатьох факторів природного і соціального середовища. Матриця постає глибинною основою стійкої системи практик суспільства, які забезпечують відтворення останнього в природному та соціальному (в т. ч. міжнародному, міжнаціональному, міжетнічному) середовищі. Основою системи згаданих практик є образи і стилі життя суспільства.

Отже, у визначенні матриці є два смислових аспекти. По-перше, матриця – це та основа, яка забезпечує постійне відтворення даного типу системи. По-друге, це стійка система взаємозв'язків між елементами, яка має високий ступінь стійкості, що забезпечує тривалість відтворення. Даний смисловий аспект робить акцент на тій якості матриці, яка забезпечує стійкість історичних феноменів у часі. Соціальна матриця включає в себе модель ставлення до навколишнього світу, способи і форми його освоєння, що історично склалися в даному суспільстві.

На основі усталених соціальних практик формується картина світу, уявлення про головні риси світопорядку і розуміння сенсу відносин між його соціальними структурами. Ці уявлення і розуміння становлять ядро культури даного суспільства, яке підтримується й відтворюється протягом історичної епохи. Неповторність соціальних і природних умов життя кожного соціуму, його історична доля проявляються в особливостях світогляду народу, його характері, архетипах, менталітеті. Найбільш глибинні й життєво важливі взаємозв'язки, тобто ті, які становлять основу суспільства, які в остаточному підсумку визначають цілісність, стійкість у часі й якісне відтворення суспільства, можна визначити як соціальну матрицю в широкому сенсі, або матрицю соціуму.

Соціальна матриця являє собою систему взаємодіючих елементів, ха-

ракти відносин між якими формує її неповторний образ. Матриця – це базисна структура соціальних відносин, які забезпечують даний тип існування суспільства. Системоутворювальними елементами соціальної матриці є історично сформований спосіб життя, соціальні інститути, картина світу, домінуючі духовні цінності, національний характер, архетипи і стереотипи свідомості, культурні коди. Їх неповторна єдність і принципи взаємодії є основою існування суспільства, народу. Соціальна матриця є поняттям, яке відображає насамперед цілісність соціальної системи. Природно, що її елементи, своєю чергою, є складними суспільними утвореннями. У даному контексті прикметник «соціальна» ми розуміємо не у вузькому значенні, коли соціальне стоїть в одному ряду з економічним, політичним, культурним і т. п., а в широкому – коли економічне, політичне, культурне входять у соціальне як його складові. Холістичне поняття соціальної матриці відображає складний феномен з різними типами зв'язків: лінійних і нелінійних, ієрархічних і горизонтальних, координації та синхронізації тощо. Кожен із згаданих елементів, що утворюють соціальну матрицю, своєю чергою, є узагальненням високого рівня, що відображає певну сферу буття суспільства.

Дослідники у сфері теорії цивілізацій ці сфери суспільства як його підсистеми, ще називають алгоритмами. Соціальна матриця може бути розглянута як система соціальних інститутів, підвалин, базових соціальних і культурних норм, принципів, домінуючих цінностей, стандартів, зразків, регламентів, форм, способів, неписаних правил поведінки, звичаїв, традицій, ритуалів, культурних кодів, дискурсів, уявлень і ін., реалізація яких і відносини між якими виявляються в суспільстві в якості соціальних скріп, що відтворюють і утримують у стійкому стані суспільство. Відмінності елементів соціальної матриці один від одного в різних суспільствах проявляються в неповторності їх змісту, структурі, домінуванні окремих складових, стилі, формі, інтенсивності, ритмі функціонування і ін. Скажімо, структура основних соціальних ролей практично в усіх суспільствах збігається. Однак кожна культура має свій неповторний характер, манеру, відтінок, нюанс їх виконання,

які й становлять стиль матриці даного суспільства, її унікальність і неповторність.

Скріпами суспільства як системи передусім є інституціональні матриці. [...]. Інституціональна матриця є лише підсистемою соціальної матриці. Тому й поняття соціальної матриці суспільства є ширшим порівняно з ним, адже відображає не тільки інститути суспільства і відносини між ними, а й його менталітет, цінності, традиції та ін.

Соціальні інститути суспільства змінюються значно швидше, ніж соціальна матриця, оскільки остання лежить глибше його соціальної структури. Одна соціальна матриця історично охоплює структури соціальних інститутів суспільства, що змінюють одне одного. Для матриці характерні стійкість і міцність зв'язків між елементами. Даний вид стійкості має історичний характер. Базові зв'язки формуються й відтворюються протягом століть, вони інваріантні для багатьох поколінь. Ці зв'язки є тим кістяком і тими скріпами, які утримують цілісність культури народу. З іншого боку, культура народу є відтворенням соціокультурної матриці. Матриця забезпечує поведінку елементів за певними універсальними для всього цілого, для даної системи нормами і правилами, орієнтує соціальні суб'єкти на дотримання загальноприйнятих протягом століть домінуючих цінностей і зразків поведінки. Поведінка людей багато в чому ґрунтується на елементах соціальної матриці, оскільки остання відображає соціальні регулярності, засновані на закономірностях, відображених у неписаних правилах, звичаях, поширених звичках.

Увесь процес соціалізації особистості, все соціальне середовище її перебування пронизані елементами, кодами і атмосферою культури даного народу, що зумовлює повсякденну поведінку особистості як неусвідомлене слідування правилам соціальної матриці. Для особистості така поведінка є звичкою, яка спирається на імпліцитну систему приписів. Людина не замислюється й навіть не підозрює про наявність у її свідомості сформованих відповідних правил і норм, які можуть бути зафіксовані дослідниками як

регулярність, повторюваність елементів її поведінки. Особистість засвоює, інтеріоризує стійкі уявлення даного суспільства, його культури про належне, допустиме, бажане, про високе і нище, успіх і поразку, рівність та справедливість. З огляду на те, що протягом історичних епох формуються ширші, ніж окремі держави, сукупності суспільств, які мають ряд загальних соціокультурних і психологічних рис, можна виділити матрицю ще більш загального характеру, ніж соціальна – цивілізаційну. [...]

Найбільш певними ознаками цивілізаційної матриці є когнітивні стереотипи, стиль мислення, базові соціальні інститути, що забезпечують виживання системи, спосіб життя. Ті автори, які вбачають у цивілізаціях певні, нехай навіть і такі, що не дотягують до рівня системної цілісності, займаються пошуком детермінант, що зумовлюють матриці окремих цивілізацій. В якості детермінант називають як об'єктивні чинники, наприклад, ґрунт і клімат (географічний детермінізм) або технології, так і суб'єктивний чинник, етнокультурний, лінгвістичний та ін. Утім, якщо перший чинник за певних застережень ще можна розглядати як аргумент теоретичного обґрунтування, то другий нічого не пояснює, оскільки самі чинники, що згадуються – етнокультура, мова і т. п., своєю чергою, потребують пошуку додаткових чинників, що пояснюють їх походження.

Втім, у контексті того завдання, яке ми вирішуємо в даному розділі – визначення соціальної матриці – згадану вище проблему пошуку чинників утворення цивілізаційної матриці можна залишити за рамками обговорення й зосередитися на розгляді особливостей цивілізаційних матриць. У такому випадку сформовану, зрілу цивілізацію розглядають як даність, не вникаючи в пояснення причин того, під впливом яких чинників вона стала такою, а не іншою. Цивілізаційну матрицю за подібного підходу розглядають як базис, що зумовлює особливі риси, характеристики цієї історичної людської спільноти. Такою основою виступають менталітет, тип раціональності, архетип, національний характер. При цьому зауважимо, що аналізувати такі, що слабо фіксуються, доволі розмиті феномени, як національний характер, архетип,

ментальність складно. Для кожного з них існує багато аргументів, як таких, що підтверджували б їх існування, так і таких, які вказували б на їх ілюзорність. І, тим не менш, наука накопичила достатньо фактів, які свідчать про те, що такі макроспільності, як цивілізації виявляють подібні культурні та соціально-психологічні риси.

Тому цивілізаційну матрицю визначають як «когнітивні стереотипи, що утворюють ментальну цілісність, що об'єднують великі популяції людей, і що лежать в основі всіх найважливіших сфер людської діяльності. Цивілізаційну матрицю утворюють такі ключові ланки, як господарський уклад (історично сформований тип господарської діяльності і взаємини з природою), мова, писемність, система соціальних відносин і форм суспільної свідомості».

Багато сучасних авторів у визначенні цивілізаційної матриці вирізняють наявність у її ядрі архетипів. Якщо відкинути містичні аспекти, якими густо насичена концепція К. Юнга, в основі якої лежать уявлення про те, що архетипи – колективне несвідоме – якимось дивним і незбагненим чином народжуються в душі людини, і уважно проаналізувати сутність архетипів культури, то за ними виявляться елементи соціальної матриці народу. Тому дослідження архетипів дає змогу глибше зрозуміти феномен соціальної матриці, побачити різноманіття її елементів. До речі, з'являється чимало наукових робіт, автори яких відмовляються від юнгівського трактування поняття архетипу як психіатрично-психологічного поняття, а звертаються до початкового філософського тлумачення (у філософії Платона, а пізніше у працях Св. Августина Блаженного) поняття і розвивають його.

Порівняння визначень соціальної і цивілізаційної матриць свідчить, що вони майже є збіжними і їх складно розмежувати, позаяк відображають одні й ті ж економічні, соціокультурні, психологічні феномени. Отже, соціальна матриця є тією глибинною і найбільш стійкою, незмінною основою соціуму. Вона не може бути довільно замінена. Феномен соціальної матриці – це соціальний каркас, що утримує суспільство в життєздатному стані цілі історичні епохи. Не тільки еліта, істеблїшмент не можуть її змінити, а й навіть

ціле покоління народу не в змозі довільно перейти від однієї матриці до іншої. Дана структура існує завжди, поки є народ, культура, суспільство. Вона є зворотною стороною його ідентичності. У цьому твердженні немає заперечення історизму.

Дослідники, аналізуючи соціальну матрицю, зосереджуються на її стійкості в часі, на сталому відтворенні елементів і зв'язків між ними. Але це не означає, що соціальна матриця не змінюється. Звичайно ж, вона, як і все суще, схильна до змін, до розвитку. Але вона належить до тих феноменів соціального світу, завдання яких полягає в збереженні процесів, відносин і явищ, які забезпечують відтворення якості певної соціальної системи. Проте характер змін, що відбуваються в окремих складових соціальної матриці, поступово приводить до накопичення такого потенціалу, який буде здатний вплинути на зміни в матриці як цілому. Трансформації, руйнування окремих елементів, зрушення в системі цінностей, зародження нових соціальних інститутів, стилів життя, що ведуть до зміни способу життя всього суспільства, призводять до дисфункції матриці. Але до змін матриці можуть привести не тільки внутрішні відхилення в іманентному функціонуванні.

Стан соціальної матриці піддається і впливу зовнішніх чинників. Останні можуть діяти з різною силою й інтенсивністю. Соціальна матриця до певної міри може поглинати й адаптувати зовнішні впливи без істотних змін у характері її функціонування. Однак у певних ситуаціях, коли сила впливу зовнішніх факторів перевищить певний поріг, у соціальній матриці можуть початися зміни. Характер змін може набувати форми кризи, збою роботи системи, а може вилитися й у форму пароксизму, паралічу системи з переходом у руйнування, колапс, катастрофу. Всі людські спільноти мають початок і кінець. Але одні живуть багато тисячоліть, а інші існують короткий час – кілька століть. Кожна з них належить до певної цивілізаційної матриці. Однак останні істотно різняться своїми хронотопами. Один тип матриці еволюціонує тисячоліттями, а інший – століттями. Тому, говорячи про цивілізаційні матриці, треба мати на увазі, що йдеться про два типи розвитку

великих історичних соціальних організмів, соціальних систем.

Перший тип еволюції можна назвати природно-соціальним, традиційним. Для нього характерна надзвичайно стійка, малорухлива в часі соціокультурна структура матриці. До таких типів еволюції серед нині існуючих цивілізаційних матриць можна назвати східні – китайську, індійську, японську, а також єврейську. До цього типу можна віднести й арабо-мусульманську соціокультурну матрицю, хоча вона й існує значно коротший проміжок історичного часу, ніж названі вище. Вона сформувалася і розвивалася протягом останніх півтори тисячі років.

Другим типом еволюції цивілізаційних матриць є матриці з динамічними, швидкоплинними в масштабах історичного часу соціокультурними структурами. Важливо підкреслити, що ні в тому, ні в іншому типі окремі соціальні матриці не замінюються на інші матриці шляхом вибуху, перевороту, реформи, а вони змінюються в діапазонах історичних часових інтервалів на власній цивілізаційній основі.

Отже, цивілізаційна і соціальна матриці еволюціонують, трансформуються в певних діапазонах, які можна назвати межами їх мінливості. У цих межах матриці залишаються самі собою, знаходяться у межах певної соціо-культурної ідентичності. Якщо ж зміни виходять за ці межі, то і цивілізаційна, і соціальна матриця або втрачає свою ідентичність, або руйнується. Такі ситуації складаються, якщо в середовищі носіїв даної матриці накопичується критична маса іншої матриці або формується нова матриця. У результаті цього руйнується колишня соціальна матриця, зникає колишній народ, колишня культура, колишнє суспільство. Іноді такий процес називають вибором народом нової соціокультурної матриці. Насправді ж, відбувається саморуйнування народу, його ідентичності, культури. Такий процес точніше було б назвати самознищенням народу, а не його вибором.

Історія свідчить, що такого роду масштабні зміни цивілізаційних і соціальних матриць відбуваються в результаті занепаду суспільств, збою їхніх соціальних матриць. Подібні катаклізми трапляються в результаті завоювання

народу носіями інших соціальних матриць і загибеллю їхніх оригінальних соціальних матриць. Наприклад, така історична втрата цивілізаційних і соціальних матриць сталася у людей, які постійно жили на територіях сучасних Греції, Італії, Єгипту. [...]

У широкому історичному контексті еволюція цивілізаційної матриці відбувається через проходження різних етапів або фаз, періодів розвитку. Наприклад, А. Тойнбі виділяв такі періоди розвитку цивілізацій, як: виникнення, зростання, «надлом», занепад і розкладання. Їх можна застосувати й до соціальних матриць окремих суспільств. Проте це надто великі у часовому вимірі кроки. Адже збій матриці може проявлятися у кожному із періодів, які називає А. Тойнбі. Тому феномен збою матриці у рамках соціології застосовується до менших від згаданих за часовою масштабністю періодів. Хоча є очевидним і те, що на рівні масштабу історичних періодів явище збою також присутнє. У цьому випадку воно є частиною соціальних механізмів переходу від одного періоду розвитку соціального організму до іншого. Воно може бути складовою соціальної катастрофи.

Соціальна криза відрізняється від соціальної катастрофи тим, що перша завершується збереженням системи, яку вона вразила. Процес кризи може призвести до серйозних трансформацій усередині системи. Увійшовши в стан кризи, система втрачає ряд елементів, змінює ряд внутрішніх і зовнішніх функцій, але вона виходить з кризи життєздатною. Якщо ж система вичерпала себе, у ній зруйнувався механізм самозбереження, тобто механізм збереження даної соціальної матриці, то криза переходить у катастрофу. Катастрофа ж означає повне руйнування системи.

Отже, ми розглянули природні процеси еволюції цивілізаційних і соціальних матриць. Ці зміни слід відрізнити від збою соціальних матриць. Коли мова заходить про збій, то виділяють особливий процес, який трапляється в будь-яких функціональних системах. Насамперед поняття збою використовують у технічних та електронних системах. Але воно також набуло поширення й при аналізі функціонування соціальних і природних систем.

Поняття збою означає короткочасне переривання, зупинку, розлад діяльності, роботи, прояви якого-небудь об'єкта. Щодо соціальної матриці збій ми розглядаємо як відхилення, порушення функціонування її складових елементів на базовому рівні суспільної системи. Збій може трапитись тоді, коли виникне розлад: а) у системі в цілому (тобто станеться розлад зв'язків елементів на рівні цілого, відбудеться серйозне пошкодження одного з елементів системи, внаслідок чого він не зможе виконувати своїх функцій); б) коли виникнуть неполадки в кількох елементах системи (тобто всередині кількох підсистем). Він може статися як у результаті цілеспрямованої діяльності людей, так і мимовільно. Соціальний збій проявляється у вигляді соціальних девіацій: кризи, системної деградації, катастрофи. Збій соціальної матриці слід відрізняти від її зрушення. Останнє означає зміни в структурі матриці як наслідок довготривалих соціальних перетворень.

Зміни в структурі матриці проявляються в тому, що в часі відбуваються трансформації характеру відносин між елементами: посилення одних і послаблення інших, зміна домінуючих, провідних елементів матриці, порушення порядку взаємодії елементів. [...] У соціологічному контексті соціальний збій розгортається у короткому часовому діапазоні. Він означає шкідливі для системи зміни, тобто переродження або руйнування відносин, що ведуть до порушення її нормальної роботи, до відхилень, а отже, до ослаблення соціального організму.

Збій соціальної матриці проявляється у вигляді соціальних криз, затяжних соціумних загроз, соціокультурних мутацій, інституціональних деградацій, правових, моральних і психологічних девіацій тощо. [...] Для українського кризового суспільства притаманний наростаючий тотальний збій соціальної матриці. Кризові симптоми загострюють конфліктогенні точки суспільства. Оскільки наше суспільство є одним із найбільш складних серед своїх сусідів за своєю соціальною і соціокультурною структурами, то в ньому об'єктивно присутні потенційні точки, що можуть провокувати збій цілісної соціальної матриці. [...]

Причинами збою соціальної матриці можуть бути також девіації у світоглядно-ціннісній системі суспільної свідомості. У цьому разі збій набуде форми дезорієнтації особистості, соціальної групи у процесі соціальної поведінки. Це трапляється тоді, коли під впливом різноманітних подій і процесів у соціальних суб'єктів розмивається світогляд, ідеали, коли вони відмовляються від традицій, коли масово порушуються усталені соціальні норми. Втрата ідеалів може відбутися під впливом чинників, що діють у середині суспільної системи, або як результат дії зовнішніх чинників. Ідеали можуть розмиватися в суспільній свідомості внаслідок розгортання їх критики, поступового підриву їхнього авторитету, суспільної значущості, моральної цінності для людей.

Не маючи можливості розглядати всі типи збоїв функціонування підсистем соціальної матриці у різних сферах суспільства, нагадаємо додатково ще про актуалізовані сьогодні збої у функціонуванні інститутів охорони здоров'я, відтворення населення, сім'ї, освіти, культури тощо. Наскрізною проблемою, такою, що проходить через усі суспільні сфери, є моральна деградація, тобто моральний збій. Матриця має доволі великий коефіцієнт стійкості. Навіть у тому випадку, коли відбувається серйозний збій у одній чи декількох підсистемах соціальної матриці, вона продовжує відтворювати логіку своєї роботи, хоча, можливо, і з більш або менш помітними перекосами. [...]

Нормальне функціонування соціальної матриці «випромінює себе» у трьох часових формах. Переважно ми аналізували її в теперішньому часі. Проте таке ж значення для її розуміння має аналіз її у майбутньому та минулому. Не маючи можливості докладно розглянути прояви соціальної матриці у всіх трьох часових вимірах, окреслимо хоча б контурно, що мається на увазі, коли говоримо про майбутній і минулий час. Майбутнє у функціонуванні матриці закодоване у відповідальній поведінці сучасників. Останні діють не тільки в інтересах свого покоління, а й з урахуванням інтересів своїх нащадків. Конкретизація цього напрямку дії соціальної матриці проявляється у створенні необхідних умов, без яких не можливе її нормальне функціонування в

майбутньому. Таким умовами є проектування необхідних об'єктів, мереж, пошук енергетичних джерел, підготовка кадрів тощо і накопичення засобів, коштів, інших потенціалів, призначених для майбутнього. Якщо ж у роботі соціальної матриці з'являються серйозні збої, то від цього починають страждати передусім ті лінії її випромінювання, що спрямовані в майбутнє. Починає урізатися потенціал, призначений для майбутнього. Ця вада теперішнього проявляється у наявності численних суспільних викликів, що залишаються без відповіді. [...]

Минуле у відтворенні соціальної матриці присутнє як слідування традиціям, шанобливе ставлення до історії, здобутків попередніх поколінь як вітчизняної, так і світової культури. При цьому зауважимо, що орієнтації на прогресизм у громадській думці останніх двох століть мали наслідком те, що до суспільних традицій багато політиків, митців і дослідників стали ставитись як до явищ з негативним нашаруванням, з флером відсталого, віджилого. [...]

Шульга М. Збій соціальної матриці: монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. 284 с с.14-28

Питання до тексту

1. Приведіть визначення соціальної матриці та поясніть її смислові аспекти
2. Що таке інституціональні матриці?
3. Дайте визначення цивілізаційної матриці та опишіть її особливості
4. Порівняйте визначення соціальної і цивілізаційної матриць та вкажіть схожість та відмінність між ними
5. Поясніть типи еволюції цивілізаційних матриць
6. Дайте визначення поняття «збій» цивілізаційних і соціальних матриць. Приведіть приклади
7. Розкрийте прояви цивілізаційних і соціальних матриць

Тема 4. СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ І СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

З.Бауман

ПРО «КОРИСТЬ» БІДНОСТІ

Економіка, звільнена від політичних стримувань і місцевих обмежень, яка швидко глобалізується і перетворюється на справді екстериторіальну, породжує, як відомо, все більш поглиблюваний розрив між процвітаючими і бідуючими верствами населення, як загалом у світі, так і всередині кожного окремого суспільства. Відомо також, що вона виключає все більш широкі кола населення, яке і без того живе в бідності, стражданні і знедоленості, з тієї сфери діяльності, яка визнається суспільством економічно раціональною і соціально корисною, перетворюючи в людей, зайвих з економічної і соціальної точок зору.

Згідно з останньою доповіддю Програми розвитку ООН, незважаючи на те, що до 1997 року загальносвітове споживання товарів і послуг зросло вдвічі в порівнянні з 1975 роком, і в шість разів – у порівнянні з 1950-м, близько мільярда людей «не можуть задовольнити навіть найелементарніших своїх потреб». Серед 4,5 мільярда жителів «країн, що розвиваються» три з кожних п'яти позбавлені доступу до основних елементів інфраструктури: третина не має придатної для пиття води, четверта частина – доступного житла, одній п'ятій не надаються санітарні та медичні послуги. Кожна п'ята дитина вчиться в цілому не більше п'яти років; така ж частина дітей постійно недоїдає. Від сімдесяти до вісімдесяти зі ста з невеликим «країн, що розвиваються» мають сьогодні нижчий середній дохід, ніж десять і навіть тридцять років тому: 120 мільйонів людей живуть менш ніж на один долар в день.

У той же час в США, безумовно, найбільш найбагатшій країні світу і батьківщині найбагатших людей, 16,5 відсотка населення живуть в бідності; кожен п'ятий з дорослих чоловіків і жінок не вмє ні читати, ні писати, а тривалість життя 13 відсотків з них не досягає і 60 років.

З іншого боку, три найбагатших на планеті людини мають особисті активи, що перевищують сукупний національний продукт сорока восьми найбідніших країн; стан п'ятнадцяти найбагатших людей перевершує валовий продукт всіх країн Африки, розташованих на південь від Сахари. Згідно з доповіддю, менше 4 відсотки особистого багатства 225 найзаможніших людей було б досить, щоб забезпечити біднякам усього світу елементарні медичні та освітні послуги, а також гідне харчування.

Наслідки поляризації багатства, доходів і життєвих можливостей, зростаючих всередині і зовні окремих країн, – цієї безсумнівно викликаюче найбільше занепокоєння з усіх сучасних тенденцій – як раніше, так і сьогодні активно досліджуються і обговорюються; тим часом практично нічого, якщо не брати до уваги окремих, фрагментарних і нерішучих заходів, не робиться для пом'якшення цих наслідків, не кажучи вже про подолання самої тенденції. Безперервна драма клопотаності і бездіяльності неодноразово описувалася і описується, але без видимих результатів. У мої наміри не входить повторювати її ще раз; хотілося б звернутися до концептуальних рамок і набору цінностей, з позицій яких ця драма, як правило, викладається; до рамок і цінностей, що перешкоджають повному усвідомленню серйозності становища, а тим самим і пошуку можливих альтернатив.

Концептуальні рамки, в які традиційно вкладається обговорення наростаючої бідності, є чисто економічними (в домінуючому сьогодні розумінні «економіки» як сукупності товарно-грошових трансакцій) і зводяться до розподілу багатства і доходів, а також до проблеми доступу до оплачуваної праці. Набір цінностей, який формує збір і тлумачення необхідних даних, найчастіше представляє собою комбінацію жалості, співчуття і клопотаності долею бідняків. Час від часу виражається також занепокоєння з приводу стійкості соціального порядку, хоча, правду кажучи, вона рідко звучить в повний голос, оскільки лише деякі тверезі уми відчують в тяжкому становищі і знедоленості сучасних бідняків загрозу бунту. Ні концептуальні рамки, ні система цінностей не є помилковими самі

по собі. Точніше кажучи, вони помиляються не в тому, на чому вони зосередилися, а в тому, що вони замовчують і не втрачають з виду.

Тим часом серед факторів, на які вони не звертають уваги, слід в першу чергу відзначити роль «нових бідних» у відтворенні і зміцненні того глобального порядку, який і є причиною їх знедоленості; відтворення атмосфери страху, що робить нещасним життя всіх інших; нарешті, міру, в якій підтримка глобального порядку залежить від цих знедоленості і страху. Карл Маркс одного разу – за часів тільки раннього, дикого і неприборканого капіталізму, занадто малограмотного, щоб розшифрувати навіть ясні застереження, – сказав, що робітники не можуть звільнитися самі, не звільнивши і всіх інших членів суспільства. Сьогодні, в епоху триумфу капіталізму, що не потребує застереження і навіть кордонах, можна сказати, що все людство не може звільнитися від атмосфери страху і безсилля, якщо найбільша його частина не звільниться від злиднів і бідності.

Коротше кажучи, наявність великої армії бідняків і широко відома складність їх становища є для існуючого порядку найважливішим і, можливо, навіть вирішальним, врівноважуючим фактором. Його значення полягає в пом'якшенні сприйняття умов життя споживача, що перебуває у вічній невизначеності, умов, які в іншій ситуації виглядали б відразливими і огидними. Чим безвихідніша в їх сприйнятті злиденність і людиноненависницьке існування бідняків, що живуть в інших країнах або на сусідній вулиці, тим краще вони грають свою роль в тій драмі, сценарію якої вони не писали і на яку не проходили проб.

З давніх часів людей змушують миритися з долею, якою б суворою вона не була, для чого їм демонструють барвисті картини пекла, готового поглинути будь-якого бунтівника. Подібно атрибутам того світу, призначеного для цих цілей, пекло перенесене сьогодні на землю, міцно вкорінене в світське життя і представлене у вигляді, готовому для миттєвого вживання. Нинішні бідняки – це колективний «інший» переляканих споживачів; вони тепер уособлюють пекло, причому набагато більш відчутно

і переконливо, ніж це показано в книзі Сартра «За зачиненими дверима». Лише в одному життєво важливому аспекті бідняки представляють те, чим хотів би стати (хоча і не наважиться спробувати) весь інший забезпечений світ: вони вільні від невизначеності. Але визначеність, яку вони отримали натомість, приходить або у вигляді уражених хворобами, переповнених злочинами і отруєних наркотиками брудних вулиць (якщо їм випало жити у Вашингтоні), або у формі повільного вмирання від недоїдання (якщо вони живуть в Судані). Урок, який людина отримує, слухаючи про цих нещасних, полягає в тому, що невизначеності слід побоюватися навіть більш виразно, ніж огидної невизначеності, а покарання за бунт проти незручностей повсякденної невизначеності буває швидким і нещадним.

Один тільки вигляд бідних тримає забезпечених в стані страху і покірності. Тим самим він увічніює їх життя в умовах невизначеності. Він підказує їм, що непереборне наростання «гнучкості» світу і ризикованості свого стану слід або терпіти, або приймати за дане і покійно переносити. Цей вигляд обмежує їх уяву і зв'язує руки. Вони не наважуються уявити інший світ і стають занадто обачними, щоб спробувати змінити цей. І поки такий стан зберігається, шанси [на відродження] автономного самоорганізованого суспільства, на встановлення демократичної республіки, заснованої на принципах громадянства, залишаються, м'яко кажучи, нікчемними і туманними.

Все це є цілком достатньою причиною для того, щоб політична економія невизначеності розглядала «проблему бідності» в якості свого невід'ємного елемента, однак або в термінах законності і правопорядку, або як об'єкт для гуманітарної турботи – і ніяк не інакше і не більше ніж так. При першому підході загальнонародне засудження бідних – швидше збоченців, ніж знедолених – майже досягає того рівня, коли спалюється опудало народного страху. Використання другого підходу дозволяє безпечно перенаправити невдоволення жорстокістю і бездушністю долі в бік нешкідливих проявів благодійності, і ганебної байдужості може повністю

зникнути за одиничними спалахами людської солідарності.

І так день за днем бідняки на світовій периферії і у власній країні роблять свою непомітну справу, підриваючи впевненість і рішучість усіх тих, хто ще має роботу і отримує регулярні доходи. У зв'язку між злиднями бідняків і капітуляцією забезпечених немає нічого ірраціонального. Видовище злиженності служить своєчасним нагадуванням всім, хто здатний до тверезих роздумів, що навіть благополучне життя ненадійне, що сьогоднішній успіх не є гарантією від завтрашнього краху. Виникає обґрунтоване відчуття зростаючого перенаселення світу; здається, що єдиним вибором, що відкривається перед національними урядами, в кращому випадку стає вибір між поширеною бідністю при високому безробітті, як це має місце в більшості європейських країн, і поширеною бідністю при дещо меншому безробітті, як в Сполучених Штатах. Наукові дослідження підтверджують це відчуття: оплачуваної роботи стає все менше. У наш час безробіття виглядає більш зловісним, ніж коли б то не було раніше. Воно вже не здається продуктом циклічної депресії; тимчасовим наростанням страждань, які будуть розчинені і змиті наступним економічним підйомом. [...]

Як стверджує Жан-Поль Марешаль, в еру «масштабної індустріалізації» потреба в спорудженні гігантської промислової інфраструктури і виробництві громіздкою техніки передбачала створення більшого числа нових робочих місць, ніж те, яке ліквідувалося в результаті зникнення традиційних ремесел і професій; однак сьогодні ситуація змінилася. До 70-х років співвідношення між зростанням продуктивності і рівнем безробіття залишалося задовільним; з тих пір воно рік у рік стає все більш невтішним. Переломну межу, мабуть, було перейдено в 70-і роки. Останні дані красномовно говорять про причини, які змушують відчутти себе поза безпекою навіть тих, хто зайнятий у найбільш регулярних видах діяльності.

Скорочення масштабів зайнятості не є, однак, єдиною підставою для подібного почуття. Ті робочі місця, які ще збереглися, не захищені від

непередбачуваних викликів майбутнього; можна сказати, що в наші дні робота стає для людини щоденною підготовкою до того, щоб виявитися зайвим. «Політична економія невпевненості» подбала про те, щоб традиційні рубежі оборони були демонтовані, а війська, що займали ці позиції, - демобілізовані. Вона стала «гнучкою», а на повсякденній мові це означає, що роботодавцю легше стало звільняти працівників в будь-який момент і без компенсації, солідарні ж – і тому ефективні – дії профспілок щодо захисту несправедливо звільнених все більше виглядають як нездійсненна мрія.

«Гнучкість» передбачає також заперечення безпеки: все частіше вакансії виявляються тимчасовими або такими, які передбачають неповний робочий день, більшість трудових контрактів «продовжується» або «відновлюється» через певні проміжки часу, досить короткі для того, щоб право на відносну стабільність не набуло достатньої сили. «Гнучкість» означає також, що стара життєва стратегія, в руслі якої сили і час вкладалися в підвищення кваліфікації, в досягнення статусу фахівця, що дозволяє сподіватися на постійне отримання з цього відсотків, стає все більш безглуздою, і, таким чином, тепер зник найпоширеніший свого часу варіант розумного вибору людей, які бажають стабільності в житті.

Забезпеченість засобами існування, та твердь, на якій життєві проекти і сподівання неминуче повинні базуватися, щоб бути здійсненими – щоб знаходити сенс і викликати до життя енергію, необхідну якщо не для виконання цих проектів, то хоча б для спроби щось робити заради цього, - стала хиткою, нестійкою і ненадійною. Прихильники поширення соціальних програм тільки на працюючих громадян не можуть взяти в толк, що функція цих програм не зводиться просто до повсякденного створення умов, які підтримують життя працівників та їхніх утриманців; не менш важливо, що тим самим забезпечується і можливість безпечного існування, без якої неможливі ні свобода, ні воля до самоствердження, що є відправним пунктом будь-якої особистої незалежності. Праця в її нинішньому вигляді не пропонує такої безпеки, навіть якщо вона на постійній основі приносить

кошти, що покривають витрати виживання. Шлях від соціальної допомоги до роботи веде від безпеки до невпевненості, або ж від меншої невпевненості до більшої. Ця дорога, залишаючись такою, як вона є, неминуче вимагає від дедалі більшого кола людей поєднання її з принципами, що їх диктують політичною економією невпевненості.

Політична економія невизначеності – це набір «правил, які скасовують всякі правила», нав'язаний місцевій політичній владі міццю екстратериторіальних фінансів, капіталу і торгівлі. Її принципи знайшли своє повне втілення в сумнозвісній «Багатосторонній угоді про інвестиції», в нав'язаних нею обмеженнях можливості урядів стримувати свободу пересування капіталу, так само як і в самій обстановці таємничості, в якій велися переговори щодо укладення цієї угоди, в тій секретності, з якою воно зберігалось з обоюсторонньої згоди політичних і економічних властей, - до тих пір, поки не було розкрито і оприлюднено в ході журналістського розслідування. Принципи цієї угоди прості, бо вони в основному негативні і передбачають не встановлення нового порядку, а лише демонтаж колишнього; вони призначені для того, щоб перешкодити урядам замінити скасовані правила регулювання новими. Політична економія невизначеності зводиться, по суті, до скасування політично встановлених і гарантованих правил і розпоряджень, до роззброєння оборонних інститутів і об'єднань, які прагнуть перешкодити тому, щоб капітал і фінанси в повному розумінні цього слова виявилися не знаючими кордонів. Кінцевим результатом обох заходів є стан перманентної і повсюдної невизначеності, покликаної замінити примусову дію законів і розпорядчих установлень, забезпечити підпорядкування (або, скоріше, гарантії неспротиву) новій, на цей раз наддержавній і глобальній владі.

Політична економія невизначеності вигідна для бізнесу. Вона робить традиційні, громіздкі, незграбні і дорогі дисциплінуючі методи зайвими, замінюючи їх не стільки самоконтролем навчених, натасканих і дисциплінованих суб'єктів, скільки нездатністю роз'єднаних і глибоко

невпевнених у собі особистостей діяти скоординовано; цей вид безсилля посилюється невірою в те, що хоч якась агресивна дія може виявитися ефективною, що особисті скарги можуть вилитися в колективні завдання, а то й в спільні проекти зміни порядку речей. Що ж стосується пасивного підпорядкування правилам гри, або гри без правил, то загальна невизначеність з нижніх до верхніх шаблів соціальної драбини виявляється скромною і дешевою, але досить ефективною заміною нормативного регулювання, цензури і нагляду. За винятком тих маргінальних груп, які виключені з суспільства і виявилися для нього настільки зайвими, що політиці невизначеності немає до них ніякого діла, системи нагляду нікому більше не потрібні – ні в їх старій і громіздкій формі, ні в сучасній, технологічній і легковаговій версії. У прагненні домогтися такої поведінки людей, яка необхідно для продовження функціонування глобальної економіки, покластися можна лише на свободу, причому в тому її вигляді, що проявляється на споживчому ринку і реалізується в умовах підтримуваної ринковими силами ненадійності.

Сили, що володіють реальним впливом, сьогодні в основному екстериторіальні, а арена дій політиків залишається локальною, і тому останні не можуть досягти тих висот, де встановлюються межі суверенітетів і приймаються, заплановано або через недогляд, рішення, що визначають передумови і рамки політичних акцій.

Це відділення влади від політики нерідко позначається поняттям «глобалізація». Як я вже зазначав, сам цей термін утвердився в сучасних дискусіях на тому місці, яке на протязі доби модерніті займало поняття «універсалізація», причому сталося це, головним чином, тому, що «глобалізація» акцентує увагу на тому, що з нами відбувається, в той час як «універсалізація» – на тому, що ми повинні або що нам слід зробити. «Глобалізація» сповіщає про набуття певної природності тими шляхами, за якими розвиваються події в сучасному світі: сьогодні вони, по суті, безмежні і безконтрольні, носять квазістихійний, незапланований, непередбачуваний,

спонтанний і випадковий характер. Подібно до того, як користувач всесвітньої мережі може лише вибрати щось з безлічі запропонованих варіантів і навряд чи здатен вплинути на правила, за якими діє Інтернет, або розширити діапазон вибору в рамках цих правил, так і окремі національні держави, що потрапили в глобалізоване середовище, змушені грати за його правилами і йти на ризик суворої відплати або, в кращому випадку, стикатися з повною неефективністю своїх дій при спробі їх ігнорувати.

Оскільки сили, що керують наростаючою «гнучкістю» життєвих ситуацій, і, отже, невизначеність, все більш глибоко пронизує все людське буття, стали *de facto* глобальними (або, щонайменше, наддержавними), вихідною умовою ефективних дій, спрямованих на ослаблення перших двох елементів тріади – невпевненості, невизначеності і небезпеки, - є підняття політики до рівня, настільки ж інтернаціонального, як і той, на якому діють основні сили сьогодення. Політика не повинна відставати від сил, що дозволяють собі вільно мандрувати політично неконтрольованим простором, і з цією метою вона повинна створити інструменти, що дозволяють їй досягати тих просторів, в яких «перетікають» (користуючись терміном Мануеля Кастельса) ці сили. Потрібно не менше ніж міжнародний республіканський інститут, сформований в масштабах, які відповідають масштабам дії транснаціональних сил. Або, як недавно вказав Ален Греш в статті, присвяченій 150-річчю «Маніфесту Комуністичної партії», нам потрібен «новий інтернаціоналізм».

Однак у нас дуже мало свідчень того, що сьогодні дійсно виникає щось, подібне до цього нового духу інтернаціоналізму. Спалахи міжнародної солідарності сумно нагадують карнавали, спорадичні і недовговічні. Засоби інформації придумали вичерпний термін - «втома допомоги», що позначає стійку тенденцію до ослаблення міжнародної солідарності і зникнення її проявів буквально за кілька днів, навіть не тижнів. Як зазначає Греш, Боснія не стала повторенням в кінці двадцятого століття

громадянської війни в Іспанії; сьогодні, на тлі війни на виснаження, яка триває в Алжирі, а також десятків інших кровопролитних громадянських воєн або організованих урядами винищень чужинців, небажаних племінних, етнічних і релігійних меншин, в конференц-залах вимовляються лише напівщирі слова, на основі яких фактично вже не застосовують ніяких дій. Існують благородні винятки, наподоби «Міжнародної амністії» або «Грінпісу», але в цілому рідкісні ідеалістичні зусилля пробити стіну байдужості, в кращому, викликають символічну або незначну підтримку з боку деяких урядів (але приховану або явну ворожість з боку багатьох інших) і практично не породжують ніяких народних рухів на користь позиції, яку вони безкорисливо висуюють і відстоюють. Активісти організації «Лікарі без кордонів», наприклад, гірко ремствували на те, що їх ініціатива, зображувана засобами інформації як «гуманітарна акція», цинічно використовувалася можновладцями для виправдання власної бездіяльності, як це було в Боснії або Руанді, і для очищення власної совісті перед лицем своїх підданих.

Необхідність в глобальних структурах, досить сильних, щоб протистояти концентрованій міці глобальних ринків і фінансового капіталу, не викликає сумнівів. Спірне питання полягає, однак, у тому, чи здатні існуючі нині політичні інститути – національні уряди і пов'язані з державою політичні партії – або перетворитися в подібні структури, або створити їх в ході переговорів. Дискусійність цього питання виникає з того, що уряди і партії поглинуті за потребою проблемами своїх країн і змушені [за самою своєю природою] залишатися локальними. Можливо, об'єднання, не пов'язані подібними обмеженнями, здатні набути характеру, що виходить за рамки вузьких меж, і сфокусувати свої дії на тому, що найбільш болісно впливає на більшість людей, – мають кращі перспективи. Але і у них мало шансів на успіх в умовах відсутності уявлень про «загальне благо», що корениться в колективно гарантованій безпеці потенційних суб'єктів політичних дій.

Але за всіх обставин, як сказав свого часу Віктор Гюго, «утопія – це реальність завтрашнього дня».

Бауман З. Индивидуализированное общество / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2005. – 390 с. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Які причини поляризації людства, викладені у Програмі розвитку ООН, називає З.Бауман? В чому вони полягають?
2. Назвіть викоремлені соціологом наслідки поляризації багатства, доходів і життєвих можливостей людей
3. Чи відбувається обговорення наростаючої бідності? На яких рівнях і з яким результатом? Що про це говорить З.Бауман?
4. В чому полягає різниця між поняттями «глобалізація» і «універсалізація»?
5. Що таке «політична економія невизначеності» за З.Бауманом?
6. Що мають на увазі, коли говорять про «втому допомоги» бідним? Приведіть приклади цього суспільного явища.

Е. Бергель

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ

Іноді змішують два поняття – ранжування і стратифікацію. Їх необхідно розрізняти. У ранжування два аспекти – об'єктивний і суб'єктивний. Коли ми говоримо про об'єктивну сторону ранжування, то маємо на увазі зримі, видимі оку відмінності між людьми. Суб'єктивне ранжування передбачає нашу схильність порівнювати людей, як-то оцінювати їх, нарешті, судити їх. Будь-яка дія такого роду відноситься до ранжування.

Безсумнівно, ранжування виконує позитивну функцію, адже воно – один з методів, за допомогою якого вноситься порядок в те, що в іншому випадку ніякого порядку мати б не могло. Ранжування приписує явищам і

індивідам певне значення, ціну і завдяки цьому вибудовує їх в значущу систему.

Свого максимуму ранжування досягає в тому суспільстві, де індивідам доводиться відкрито конкурувати між собою. Наприклад, ринок об'єктивно порівнює і оцінює не тільки товари, але і людей, перш за все, на основі їх індивідуальних здібностей.

Результатом ранжування виступає *рангова система*. Ранг вказує відносну позицію індивіда або групи всередині рангової системи. Оскільки таких систем багато, то одна людина володіє декількома різними рангами. Будь-яку групу – велику чи малу – можна уявити як єдину рангову систему. У малій групі завжди є лідери і аутсайдери. В такому випадку одиницею ранжування виступає окремий індивід. Але одиницею може бути ціла група. Якщо сукупність різних груп упорядкувати певним чином, то можна отримати групову стратифікацію, тобто стратифікацію груп. Так, соціальна група, іменована дворянством, в ранговій системі феодального суспільства займе більш високе місце, а група, іменована селянством, більш низьке. Але якщо індивідів враховують незалежно від того, до якої групи вони належать, і вибудовують за рангами, то ми отримуємо *індивідуальну стратифікацію*.

Коли вчений бере до уваги тільки одну сторону ранжування, а саме об'єктивну, він вживає поняття стратифікації. Таким чином, *стратифікація* – об'єктивний аспект або результат ранжування. Стратифікація вказує порядок ранжування, відносну позицію рангів, їх поділ всередині рангової системи.

Однак не всякі відмінності між людьми створюють стратифікацію. Вік і стать універсальні, але в більшості суспільств вони формують тільки «статистичні страти». Вони не здатні служити інструментом створення «соціальних груп». У примітивному суспільстві населення нечисленне. Воно розділене на дві групи – сім'ю і громаду. У такому суспільстві індивід легко досягає високих рангів відразу за багатьма напрямками – соціальні сходи невисокі. Він може стати хорошим музикантом, оратором, полководцем,

жерцем.

У складному суспільстві досягти всього цього одній людині важко. Президент США – перша людина на політичній шкалі. Він може бути дуже багатим, як Вашингтон, або бідним, як Лінкольн. Як віруючий він всього лише рядовий прихожанин, що стоїть внизу церковної ієрархії.

Велика різноманітність систем ранжування ускладнює їх координацію. Неможливо одному індивіду займати однаково високі ранги в усіх системах. Тому кажуть, що одна людина, будучи членом декількох груп, виконує різні ролі в різних групах.

Індивідуальна стратифікація характеризується *такими рисами*:

1. Порядок рангів базується на одному критерії. Наприклад, футболіста слід оцінювати за його грою на полі, а не за багатством або релігійними переконаннями, вченого – за кількістю публікацій, викладача – за його успіхом у студентів, телекоментатора – за числом залученої аудиторії.

2. Ранжування може враховувати ще й економічний контекст: відмінний футболіст і видатний вчений повинні мати високі оклади. Однак кожна рангова система значима і валідна тільки в своїх межах. Інакше кажучи, маючий високий оклад не обов'язково повинен мати високий релігійне або наукове визнання.

3. На відміну від групової індивідуальна стратифікація існує непостійно. Вона діє нетривалий час: футболіст, який після 35 років втратив спортивну форму, нікому не потрібний, ректор втрачає високий статус після відходу у відставку.

4. Індивідуальна стратифікація заснована на особистому досягненні. Але крім особистих якостей індивіди ранжуються і оцінюються в залежності від репутації своєї сім'ї або групи, до якої вони належать, скажімо, багатій сім'ї або групи вчених.

У *груповій стратифікації* оцінюються і ранжуються не окремі індивіди, а цілі групи, наприклад, низько оцінюється група (категорія) рабів, а високо – стан дворян. Всі групи з рівною репутацією мають однаковий

ранг. Даний ранг згодом стає спадковим. Дворянський і рабський статус успадковуються. Але це відбувається тому, що групи дворян і рабів зберігають кожна своє суспільне становище – високе і низьке – протягом довгого часу. Спадкування можливе тільки в рамках групової стратифікації, хоча успадковує титул або майно індивід, а не група.

Іншим елементом групової стратифікації виступає солідарність. *Солідарність* – перевага тієї групи, до якої людина належить. Якщо *згуртованість* – властивість малої групи, то солідарність – властивість великої групи. Згуртуватися навколо чогось важливого можуть 5 – 7 осіб. Хоча кажуть про згуртування народу під час війни або класу в класовій боротьбі. Подібне відбувається в екстремальних ситуаціях, в неекстремальних – згуртованість поступається місцем солідарності.

Необхідно розрізнити два інших поняття – *престиж і статус*. Рейган і Джонсон – президенти США. У них однаковий статус, але різний престиж. Престиж відноситься до специфічних досягнень в добре відомій або усталеній області. Статус і його значення – поняття більш широке, але менш чітке. Престиж успішного лікаря створений високою якістю надаваних ним медичних послуг. Але статус того ж лікаря визначається високим званням його професії, яка високо цінується громадською думкою і суспільством в цілому.

Статус менше залежить від того, що робить людина, але більше від того, ким він є, хто він є, особливо якщо статус приписний (приписаний), а не досягнутий. У цьому сенсі не існує приписування престижу. Він може бути тільки досягнутим. Хоча відомо, що статуси бувають двох видів – приписні і досягнуті.

Статус – синонім позиції. Але він щось більше, ніж тільки позиція, оскільки існує офіційна позиція, яку часто називають посадою, рідше – статусом. Сукупність прав і обов'язків виникає з офіційною позицією. Але крім того, існує неофіційний статус з сукупністю неписаних, але строго дотримуваних правил. Так, статус глави сімейства в сучасному суспільстві

ніяким законом не регламентований, але відповідаюча йому роль всіма виконується. Неформальні правила поведінки вказують, що нижчий за статусом повинен вітатися словесно, але першим простягати руку може тільки вищий за статусом. В установі начальник відділу, коли колектив «скидається на подарунок», здає грошей більше, ніж інші. Таке неписане правило. Ніхто його до цього не зобов'язує. Якщо він дасть менше, то його рахуватимуть скнарою, проте ніяких формальних санкцій застосовано не буде.

Статус зазвичай обставляється відповідними символами, перш за все, в одязі. Службовці носять білі сорочки з краватками, а робітники – сині комбінезони. Якість і форма одягу не є питанням доходу, адже багато службовців отримують значно менше робітників.

Що стосується **історичних типів стратифікації**, то необхідно відзначити: всі високорозвинені цивілізації (це визначення треба особливо підкреслити – високорозвинені) починали з інституту *рабства*. Воно засноване на завоюваннях. Найраніший приклад високої цивілізації, заснованої на рабстві – Шумер. Старовинний ідеограф, який позначав тут лікаря, перекладав так: «Людина з чужих земель». У гомерівські часи рабом називали військовополоненого, позбавленого будь-якої свободи. За римськими законами бранець автоматично ставав рабом.

Однак рабство – більш складне явище, ніж це прийнято думати. В античності терміном «раб» позначали швидше рід занять, ніж статус. Наші предки вважали принизливим працювати на інших. Чинити так означало втратити свободу, стати в якомусь відношенні залежним від цих інших. Навіть робота за плату вважалася негідною. Латинське слово для позначення раба «серв» (servus) іменувало людину, що займається обслуговуванням інших проти своєї волі. Тоді ще не було роботи за контрактом. Рабство і примусові послуги були синонімами. Рабство почало занепадати з появою контрактної праці. [...]

Вчені вважають, що причиною виникнення *станової системи* служить не рабство як таке, а один з його різновидів – інституційне групове рабство.

Всього ж фахівці виділяють шість його видів:

1. Жіноче рабство: з числа завойованих чужинців в живих залишали тільки жінок, використовуючи їх в якості дружин, наложниць, прислуги.

2. Домашнє рабство: підкорені чужинці отримували положення молодших членів сім'ї.

3. Ремісничє рабство: з підкореного племені відбирали тільки кваліфікованих людей, використовуючи їх як рабів-ремісників, які привозили товари для ринку і тим самим приносили господареві прибуток.

4. Рабство-солдатчина: з підкореного племені відбирали здорових, умілих, войовничих чоловіків, перетворюючи їх в «гарматне м'ясо».

5. Адміністративне рабство: спеціально навчений контингент рабів використовувався в якості керуючих маєтками.

6. Аграрне рабство: підневільна праця на латифундіях і плантаціях. Інакше воно називалося кріпацтвом.

Рабство і кріпацтво – поняття, які необхідно розрізняти. Кріпак (serf, фр.) Має не тільки обов'язки, а й права. А ось раби, зокрема в Римі, були позбавлені всіх прав. В інших країнах наділення рабів правами залежало від бажання рабовласника, а права кріпосного встановлювалися законом. Кріпак володів майном, міг одружитися, тобто мати сім'ю. Так формувалася спадкова страта кріпаків.

Рабство означало примусову працю в будь-якій сфері економіки, а кріпацтво – тільки в сфері сільського господарства. Кріпак – підлеглий комусь селянин. Раб – особиста власність пана. Він найчастіше іноземець. Кріпак – з місцевих. Господар міг продати свого раба, але лорд не міг продати кріпака. Як правило, він продавав землю разом із селянами, якщо, звичайно, розорявся.

Теоретично кріпацтво – менш болісна форма залежності. Але так було не завжди. Доля раба залежала від суб'єктивного ставлення до нього пана, який за бажанням міг полегшити його становище. Але феодал не міг так вчинити, оскільки стан його селян регулювався загальним для всіх

законодавством. Таким чином, рабство – система особистих відносин, кріпацтво – система юридичних відносин. Ті та інші будувалися на залежності.

Статус кріпака – приписуваний, успадкований від батьків і передаваний дітям. Кріпаки утворювали самостійну страту. Змінювалися династії королів і роди феодалів, здобувалися і відвойовувалися країни, але становище кріпака ніщо не змінювало. Він залишався кріпаком, як і земля, з якою він був пов'язаний.

Новий тип стратифікації представлений *станами*. Термін estate ('etat) офіційно вживався в дореволюційній Франції, позначаючи вищу страту. Схожа ситуація склалася і в інших країнах Європи. У Британії з кінця XVIII століття в ходу був термін order.

У появі станів величезну роль відіграли знову ж завоювання, що почалися ще в неолітичну епоху – епоху, коли було винайдено колесо. Мирні землевласники виявилися беззахисними перед озброєною кіннотою кочівників, які несподівано напали на них, що жадаючи придбати землі, слуг і дружин. Кочівники-завойовники поступово осідали на підкорених землях і перетворювалися у вищий стан, що керував поневоленими хліборобами. Кочівники представляли собою союз племен, де по-різному розподілялися ранги: одні вожді перебували нагорі, інші, керуючі дружинами, їм підпорядковувалися.

Згодом на цих територіях виникли чотири страти: король і вища аристократія; нижче дворянство і військові генерали; священники; прості люди. Статус священника міг бути, а міг і не бути спадкоємним. Економічною опорою групової стратифікації виступала власність на землю, яка залежала від статусу власника, але не навпаки. Розмір володіння залежав від місця тієї чи іншої страти у військовій ієрархії. Великими землевласниками ставали лише ті, хто був великим воєначальником. Солдати перетворювалися в дрібних незалежних землевласників.

У нижній частині соціальних сходів розташовувалися беззахисні селяни.

Їх статус, як і статус ілотів в Спарті, залежав від того, як вони ставилися до завойовників. Історично рабами ставали цілі племена, на яких покладалися ті чи інші трудові повинності, наприклад, заготовляти ліс для кораблів. Загарбники тяглися до землі як невичерпного джерела доходів, але ніхто з них не бажав працювати на ній. Підкорені землевласницькі племена часто позбавлялися всіх прав і ставали рабами, але іноді вони зберігали частину прав і перетворювалися в кріпаків-сервів. [...]

У міру розвитку суспільства склалось коло постійних робіт, для виконання яких закріплювалося залежне населення. Будівництво (житлові будинки, замки, фортифікація, дороги), домашні роботи, ремесла придбали різний статус і поступово стали спадковими. Поділ суспільної праці завершився появою різних страт.

Якщо бути точним, то в Індії кастова система виникла вже після того, як там з'явилася станова система. Чотири головних каста відповідають чотирьом станам. Кастова система сформувалася після завоювання Пенджабу, коли індо-аріанці не змогли захистити південну Індію.

Перша *станова система* виникла в кінці неолітичного і на початку залізного віку. За своєю структурою вона нагадувала кастову з чотирма варнами: аристократія, священики, прості люди, залежні. Цей кістяк залишався довгий час незмінним, хоча до нього раз у раз додавалися нові страти, в той же час зникали старі, наприклад, рабство. Незмінною залишалася трійкова система успадкованих страт: привілейовані, прості і непривілейовані люди. Змінювалось коло прав та обов'язків кожної страти. Подібні системи встановлювалися силою, але і змінювалися вони також за допомогою сили.

У становій системі розмір землеволодіння відповідав рангу. Але вже на ранній фазі її розвитку у землі з'явився потужний конкурент – торгівля. Вона старша від будь-якої станової системи, адже доісторичні поселення виникали на перетині торгових шляхів. З настанням залізного віку з'явилися монети, що дозволили накопичувати багатства і капітали.

Про походження *купців* як самостійного класу нам мало що відомо. Але очевидно одне: в ту епоху, коли існував тільки місцевий ринок, а торгівля велася від випадку до випадку, купецтва як соціальної групи бути не могло. Можливо, першими «регулярними» купцями були грабіжники. Піратство і морська торгівля – брати-близнюки. На Близькому Сході бедуїни були і охоронцями, і грабіжниками торговельних караванів. Барони грабіжників в епоху середньовіччя управляли своїми бандами на основі легальних норм, а в решту часу приторговували награбованим.

Такий спосіб торгівлі спричинив мілітаризацію купецтва. Таким купецтво було і у фінікійців, і у венеціанців. Послугами армії користувалися як селяни, так і купці: солдати захищали тих і інших. Армія могла змусити селянина працювати на дворянина, але вона не могла змусити купця відправитися в небезпечну заморську експедицію і привласнити його прибуток. Купець повинен бути вільним, тоді його діяльність буде ефективною. Його необхідно наділити громадянськими правами і зацікавити в тому, щоб він повернувся на батьківщину.

Уряд часто допомагав купецтву: будував пірси для кораблів, стайні для транспортних тварин, склади для товарів. Найкращим місцем для купців були міста, що служили і величезним ринком, і надійним укриттям. Військові форти перетворювалися в торгові міста. Поступово станова система перестала базуватися виключно на сільському господарстві. Вона все більше урбанізувалась. На історичну сцену виходила нова соціальна група, яка згодом, заснувала торговельні міста і цілі імперії.

Хоча багатство і вплив купецтва росли, його суспільне становище залишалося невизначеним. У нього не було влади ні в Африці, ні в Азії. Вона з'явилася вперше в середньовічній Європі. Чимало правителів заздрили багатству купців, тому нерідко його просто його конфісковували. Але разом з цим помирав капітал, який приносив щорічний дохід. Змусити його працювати міг тільки купець. Незабаром правителі зрозуміли, що їм вигідніше брати з купецтва податок, ніж розоряти його. Воно стояло рангом

вище селянства, але нижче дворянства.

Друга соціальна сила – *ремісники*. Їх перетворення в клас залежало від ступеня розвитку торгівлі та обміну. Спочатку ремесло було в селі формою вторинної зайнятості. Жителі села, а пізніше міста рідко користувалися їх послугами, оскільки господарство, в основному, було натуральним. Малозабезпечене кріпосне селянство не могло служити споживачем продукції ремісників, тому воно оплачувало лише випадкові послуги, які йому надавались. Поява в побуті заліза істотно змінило розвиток ремесел: робота з ним вимагала навчання і спеціальних знань, які тримали в секреті і передавали у спадок. Саме купці стали першими справжніми споживачами ювелірів, зброярів і гончарів. До страти ремісників в античності і середньовіччя відносилися і вільні, і раби, і кріпаки.

Купецтво і ремесло з часом стали такими ж успадкованими, як дворянство, рабство, стан рядових громадян і частково священиків. Інакше кажучи, вони перетворювалися в різновид закритих груп. Класова боротьба, і про це писав К.Маркс, йшла за рівність всіх людей перед законом. Згідно Ф. Тьоннісом, стани засновані на громаді, а класи – на суспільстві.

У тому випадку, якщо перехід між групами – з ремісників в купці, з найманих працівників в роботодавці – не зустрічав юридичних перешкод, міське населення, що включало дані групи, вважали єдиною стратою. Але іноді такі перешкоди виникали: юридичні межі груп, як права і обов'язки кожної, чітко фіксувалися, а перехід оформлявся або особливими документами, або спеціальним дозволом влади. У такому випадку ці групи представляли різні стани. Наприклад, спеціально оформлявся навіть перехід з виробників в продавці одягу. [...]

Станова система проіснувала більше 5000 років. Фахівці перераховують величезну кількість її модифікацій. Вона була в кожній країні, що досягла високого рівня цивілізації. Аж до XVIII століття не було іншої системи, здатної кинути виклик становій. У міру того як нова система набирала силу, стара станова система швидко сходила нанівець. За короткий термін – в сього за 150

років – вона зникла майже всюди. [...]

Класи з'явилися тоді, коли впали юридичні бар'єри в становій ієрархії. Класи представляли собою систему залишкової нерівності. Каста і стани ґрунтувалися на виправданні нерівності. У каст – релігійне, у станів – юридичне, теоретичне і релігійне виправдання. У класів подібних виправдань немає. Нові закони мали на меті встановлення рівності, але рівності можливостей. За задумом, в основі класової системи повинен лежати принцип – всі люди народжені рівними і вільними. Але це не означає, що такою вона була в дійсності.

У становій системі страти будувалися на основі політичних привілеїв. Економічні переваги відсувалися на другий план. В класової системі все помінялося місцями. Головне в ній – контроль над засобами виробництва, розподіл багатства, професійні відмінності. Політичні привілеї та відмінності відійшли на другий план.

Бергель Е. Соціальна стратифікація // Кравченко, Альберт Іванович. Соціологія: Хрестоматія для вузів. – М. : Акад. Проект ; Екатеринбург : Делова книга, 2002. – 734 с. – (Gaudeamus). – С. 209-221. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. В чому полягає різниця між ранжуванням і стратифікацією?
2. Які відмінності між людьми створюють стратифікацію? Назвіть риси індивідуальної стратифікації
3. Які елементи групової стратифікації ви відомі? Чим вони відрізняються?
4. Поясніть відмінності між поняттями «статус» і «престиж».

Д. Вронг

СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ БЕЗ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

Окремі соціологи вважають, що поняття «клас» вже не відображає реальність просунутого індустріального суспільства. При цьому вони мають на увазі США. Проте більшість американських соціологів не згодні зі зникненням цього поняття. Однак і прихильники, і противники зникнення класів спираються на різні визначення.

Прихильники зникнення, які називають себе «реалістами», визначають клас як групу, що має спільні економічні інтереси і усвідомлює себе як клас. Такі групи можна знайти в сучасному індустріальному суспільстві, отже, клас як такий зник. Їх противники, названі «номіналістами», вважають клас зручним класифікаційним поняттям, яке виділяє сукупність індивідів, що володіють деякими загальними рисами незалежно від того, усвідомлюють вони свою єдність чи ні. Вони вводять поняття «соціальна структура», яке є всього лише засобом організації первинних даних. Тому знаходять не одну, а декілька класових систем, або пірамід стратифікації в одному суспільстві, жодна з яких не повинна сприйматися як щось на зразок колективної реальності, або реальної соціальної групи.

Заперечення класів зовсім не означає заперечення «реалістами» необхідності соціальної нерівності. Нерівність в розподілі доходів, ранжування занять за престижем, або статусом, функціональна ієрархія влади можуть існувати і там, де немає класів. Класом слід вважати лише таку групу людей, які усвідомлюють себе самостійним колективом, що має спільні, а не просто схожі інтереси, цілі і цінності.

Дихотомія «реалізм проти номіналізму» стала загальним місцем в численних дискусіях з приводу стратифікації. І ніхто не здогадується, що всі відомі соціологи XIX-XX століть були «реалістами». У К.Маркса соціальна група перетворювалася з «класу-в-собі» в «клас-для-себе» у міру того, як потенційне членство ставало реально усвідомлюваною солідарністю, яка ґрунтується на визнанні своїх класових інтересів на протигагу інтересам

іншого класу. За Й. Шумпетером, клас є чимось більшим, ніж збір членів класу, бо він усвідомлює свою єдність як клас, володіє подібним способом життя і мисленням.

Найчастіше американці цитують М. Вебера, у якого в суспільстві було три незалежні ієрархії – багатство, престиж і влада. Він закликав розглядати статусне ранжування занять як синонім поняття «соціальна структура».

Вронг Д. Социальное неравенство без социальной стратификации / Д. Вронг. – Москва // Социология: хрестоматия для высшей школы / А.И. Кравченко. – Москва : Академический проект: Фонд «Мир», 2004. – С. 364-365. – (Gaudeamus). – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. В чому полягає дихотомія «реалізм проти номіналізму»?
2. Як «реалісти» і «номіналісти» визначають поняття «клас»?
3. Яке значення вкладали в поняття «клас» К. Маркс, Й. Шумпетер, М. Вебер?

Е.Гобло

КЛАС І ПРОФЕСІЯ

Ніщо не накладає на людину такого відбитку, як його професія. Щоденна робота впливає на спосіб життя навіть більше, ніж фізіологія. Вона формує наші думки, відчуття, почуття. Звички, стереотипи мислення, мовні навички в їх єдності створюють наш професійний тип. Люди однієї і тієї ж професії знають один про одного, прагнуть спілкуватися, відвідують один одного не лише з необхідності. Отже, кожен наслідує іншого.

В результаті вони об'єднуються в групи, але не в класи. Навпаки, класове становище впливає на вибір професії. Буржуа ніколи не стане теслею, слюсарем, пекарем або ковалем. З іншого боку, кожен з них дуже ймовірно може стати буржуа. Але якщо син теслі хоче стати юристом, він повинен спочатку стати буржуа, вступити до ліцею і потім в юридичний коледж.

Люди різних професій належать до класу буржуазії і відносяться один до одного як до рівних. Люди, які займаються різними ремеслами, є майстрами. Функція класу – об'єднувати представників різних професій і виділяти їх. Мова відображає цей поділ: функції, виконувані майстрами, які не називаються професіями, а називаються ремеслами. Сміслові відтінки простежуються і в тому випадку, коли терміни міняються місцями. Якщо, наприклад, замість того щоб назвати лікаря або юриста «здібним» або «знаючим», ми говоримо, що він «майстер своєї справи», ми навмисно підкреслюємо, що в даному випадку він оцінюється не з точки зору його класової приналежності, а з точки зору того, яким він як працівник. Якщо училища, де навчають ремеслу, почали називати професійними училищами, а не ремісничими, то це тому, що їх творці хотіли надати їм статусу вищій від того, якого вони заслуговували. У подібній підміні понять виявляється, з одного боку, демократичний підхід, а з іншого – приховане визнання існуючої соціальної нерівності.

У приказці «Немає поганих занять, є погані працівники» не закладено нічого, крім здорового глузду. В іншому випадку, навіщо вона знадобилася, якщо не для боротьби з забобоном? Приказки часто оголюють самоочевидні істини, які запам'ятовуються в результаті багаторазового повторення. Однак і повторення не може вберегти істину від забуття. Оскільки, якби ця приказка була сприйнята всерйоз і взята на озброєння, то з соціальними класами було б покінчено. Насправді ж буржуа вірить, що серед ремесел є багато недостойних і недолугих занять, які заслуговують презирства й глузування, але є й чимало поважних і гідних, проте не для нього. Деякими він міг би спокуситися, оскільки вони добре оплачуються і відповідають його здібностям, але він перестав би себе поважати, займаючись ними. Що ж це за ремесла, які представляють табу для буржуа?

По-перше, це ті, після заняття якими залишається бруд на руках і на одязі. На руках буржуа не повинно бути бруду, подряпин або мозолів. Доглянуті руки – це класова ознака, і буржуа ретельно стежить за ними. Тому він і носить рукавички.

Потім йдуть ремесла, що вимагають великих фізичних навантажень, а саме: перенесення ваги, робота з важкими інструментами, перебування тривалий час у незручній позі, механічне повторення монотонних рухів – все це не для нього. У нього є можливості уникнути рабства важкої праці, коли фізична сила людини намагається подолати силу речей.

Нарешті, фізична праця в цілому, навіть якщо вона пов'язана з використанням таких легких інструментів, як голка або ручка, нижче гідності буржуа, оскільки вона пов'язана лише зі спритністю рук, а не з думкою, яка осягає, і не з волею, яка підпорядковує.

У цих трьох випадках, як очевидно, класова приналежність диктує заборону на певні види діяльності. Не будеш же теслювати у фраківі або копати канаву в циліндрі. Якщо людина належить до суспільства, вона не ризикне з'явитися в ньому, пропахнувши незмивними запахами матеріалів, з якими він має справу протягом робочого дня. Людина суспільства може чудово спілкуватися з людьми низьких занять, віддаючи їм накази, але він не може жити поруч з ними. Саме тому, що він буржуа і живе як буржуа, з'являється в суспільстві буржуа, носить на вулиці і в суспільстві одяг буржуа, він не може займатися діяльністю, яка б опустила його в очах суспільства, залишила б сліди на його одязі або змусила обертатися в середовищі людей низького звання.

У своєму будинку мадам аж ніяк не пасивна, але дещо вона ніколи не буде робити сама. Це будуть робити за неї прислуга або запрошений майстер, а саме: прибирання і всю важку роботу Буржуа надає особливого значення збереженню дистанції від фізичної праці. У селі ті роботодавці, які претендують на буржуазний спосіб життя і які тому живуть все краще і краще, їдять за одним столом зі своїми слугами, носять такий самий одяг, можливо, трохи кращої якості, говорять тією ж мовою і виділяються лише тим, що вони дають розпорядження. У місті спостерігається те ж саме в стосунках, скажімо, власника майстерні і працівників і підмайстрів. Але в буржуазному світі дистанція між паном і слугами більша в тому випадку, коли вони живуть під одним дахом. Загалом до слуг ставляться гуманно: вони добре нагодовані, по

відношенню до них проявляється турбота, коли вони хворі. Почуття особистої прихильності зростає по відношенню до відданих і вірних слуг. Нерідкі випадки, і це стосується практично кожної буржуазної родини, коли старі, прив'язані до панів слуги, виховавши кілька поколінь їхніх дітей, тихо вмирають під склепіннями панського будинку. Їх любили, вони були щиро прив'язані до сім'ї, але вони не жили буржуазним життям. Одяг та мова вказували на нерівність тих, хто був покликаний служити, і тих, чиєю прерогативою і правом було користуватися послугами. Саме тому, що буржуа останньої генерації надмірно підкреслювали соціальну дистанцію, таких старих і відданих слуг практично не залишилося.

Буржуа також відокремлюють себе від тих, хто їм служить, але живе окремо. Мадам говорить про пекаря або продавця овочів тоном патриціанки античного світу, вимовляючи: «Це мої люди». Вона не хоче зустрічатися з ними і їхніми дружинами в суспільстві; вона займає інше соціальне становище в порівнянні з тими, ким вона командує. Торговці можуть володіти капіталом, бути хорошими бізнесменами, можуть навіть бути багатшими, ніж їх покупці. Але вони не буржуа тому, що вони обслуговують своїх покупців. Роздрібний торговець або власник майстерні є буржуа лише в тому випадку, якщо у нього є підлеглі, які зважують, загортають, отримують гроші, і, якщо він з'являється в магазині, то лише для того, щоб проконтролювати і віддати розпорядження. Буржуа минулого був, перш за все, торговцем, буржуа сьогодення також може бути торговцем, проте не тим, який стоїть за прилавком.

Таким чином, почуття самоповаги забороняє буржуа особисто займатися непривабливою або надмірно важкою фізичною роботою, а також обслуговувати інших за гроші. Його спосіб життя повинен відповідати моді і бути таким, щоб прислужували йому, а не прислужував він сам.

Але чи не буде правильним зворотне твердження? Хіба ми не можемо сказати, що клас буржуазії – це сукупність людей, які зуміли передоручити «недолугі заняття» іншим? І хіба не свідчить буржуазне життя про пристосування характерів, звичаїв, одягу, мови, манер і навіть ідей, думок і

почуттів до типу професійної зайнятості?

Крім того, непрестижність ручної і виконавської праці характерна не тільки для сучасної французької буржуазії; вона виявляється в будь-яких суспільствах, де існують касти і класи. У всіх випадках перевага соціального рангу виражається у владному прагненні бути обслуговуваним не тільки через бажання уникнути роботи, що викликає втому, скільки через прагнення підкреслити різницю в соціальному становищі. Імперативом є той факт, що соціальний ранг повинен бути пізнаваним і, бажано, з першого погляду. Нігті давньокитайського мандарина з палець завдовжки, полаковані, прозорі, м'які, що закручуються спіраллю - є видимим доказом того, що він нічого не робить власними руками. Хіба це не свідчення того, що він не принизить свою гідність неналежною працею, як і одяг нашого буржуа, в якому така праця просто неможлива? Буржуа хоче, щоб відразу було ясно, що він не звичайний трудівник, не найманий працівник і не прислуга. Хіба приналежність до соціального класу визначає професію? Можливо, навпаки – професія визначає класове становище?

Правильне і те, і інше. Той, хто заявить про фальшивість, абсурдність і нерідко кричущу несправедливість принципів, що лежать в основі відомих міжкласових відносин і традицій, і хто намагається відкинути їх, зіткнеться з майже відвертою ненавистю і опором соціального середовища, до якого він належить. Бувають ситуації, коли абсолютно необхідно «чинити так, як всі», тобто нарівні з іншими, нарівні з людьми тієї ж професії. Далі, саме професія, колись обрана, визначає стиль життя. Але, з іншого боку, класова приналежність передуює професійному вибору: перш ніж вибрати професію, людина вже належить до певного класу в силу народження, соціальних зв'язків, освіти і культури. Він не обирає соціальний ранг, так само як не вибирає сім'ю. Він був народжений в ній, нею вихований; клас цілком володіє ним. Він дійсно вибрав професію, але його вибір був обмежений: буржуа вибирає професію, характерну тільки для класу буржуазії. І насправді, професія – це найбільш типовий засіб просування соціальними сходами. Однак чужинець так і

залишиться парвеню, якщо він одночасно не є буржуа.

Буржуа боїться фізичної роботи не більш, ніж будь-яка інша людина, однак ця робота повинна бути добровільною і безоплатною. Йому соромно займатися нею для добування засобів для існування. Але не тому, що він байдужий до грошей. Те, що приносить йому прибутковий будинок, фабрика або банк, сприймається ним як цілком справедлива винагорода за його зусилля, затрачену енергію, передбачення і добросовісну поведінку. Саме ці переваги, які дають йому готівку, він цінує найвище. Він не боїться продати або, так би мовити, здати в оренду свій інтелект, знання, здатність поради, вміння керувати, сама своя присутність і навіть, якщо це може принести дохід, своє ім'я, але він ніколи не буде продавати свої руки, плечі або спину. Він вимагає плати за витрачений час, за роботу, за відповідальність, але він ніколи не буде заробляти на хліб «в поті чола свого». Він буде виконувати фізичну роботу лише в тому випадку, якщо свідки цього – за умови, що вони є, – зможуть повірити або знатимуть напевно, що він робить це не з примусу і не розраховує на винагороду. Працюючи в саду, займаючись розпилюванням дров, теслярством, він не буде ховатися лише до тих пір, поки всі знають, що він робить це для задоволення або з метою зміцнення здоров'я. Деякі види спорту вимагають витривалості і пов'язані з фізичними навантаженнями, навіть більшим, ніж багато видів ручної праці. Буржуа не піде на площу з відром, проте він може відправитися на пікнік з величезним рюкзаком, причому робитиме це з задоволенням. Він не боїться фізичних навантажень, він боїться приниження. Його лякає перспектива опинитися під тиском чийогось авторитету, так само як необхідність заробляти на життя важкою фізичною працею.

Цілком пристойним домашнім заняттям мадам вважається догляд за білизною, пошиття туалетів, виготовлення капелюшків. Однак, якщо, зібравшись разом в салоні за світською бесідою або прослуховуванням музики, пані й займуться якимось ручною працею, то це не буде штопання дір'явої шкарпетки, це буде щось, гідне справжньої леді, – яке-небудь безкорисне

в'язання, вишивка нехитрого сюжету або шиття для бідних.

Розумова праця настільки ж виснажлива, як і багато видів фізичної праці. І в першому, і в другому випадку величезну роль відіграє звичка. Людина розумової праці не витримає і години того навантаження, яку робітник витримує протягом восьми годин, але, з іншого боку, чи багато робітників витримають один годину серйозного читання? Кожен лектор знає, що від дорослої аудиторії, якою б інтелігентною і підготовленою вона не була, можна вимагати не більше години інтелектуальної напруги.

Як би там не було, здається, що розумова праця сприяє підвищенню соціального статусу людини, в той час як фізична – його зниження. Чи можуть ціннісні судження з приводу класових відмінностей бути зведені до переваги думки над матерією, інтелектуального і морального життя над життям фізичної? В буржуазній філософії існувала течія, прихильники якої стверджували, що представники вищих класів повинні бути спіритуалістами, оскільки матеріалізм для них занадто «грубий». Ця перевага духовного над тілесним від самого початку присутня в традиції, що йде від класичної Античності і християнства; наша цивілізація буквально просякнута ним. Ручна праця перетворює людину на подобу домашньої худоби; її використовують, як використовують коня, бика або собаку, кожного – відповідно до природних здібностей. Людина і бик – це всього-навсього два різних слуги, кістки, м'язи, внутрішні органи, сприйняття яких лише по-різному організовані і по-різному придатні. З розвитком цивілізації слуга-тварина, як і слуга-людина, витісняються машинами завдяки їх перевагам.

За цією логікою буржуазія повинна була б монополізувати професії, пов'язані з ініціативою, управлінням та інтелектом, закріплюючи за нижчими класами заняття, пов'язані з виконанням, підпорядкуванням і витратою м'язової енергії. Професійна діяльність першого роду здійснювалася за часів Античності вільними громадянами, звідси і назва: «особи вільних професій». Інші масові види діяльності виконувалися в ту епоху, в основному, рабами, тому в сучасній класовій диференціації, в якійсь мірі, зберігаються «пережитки

античного рабства», вельми опосередковані і віддалені. Зрозуміло, наш громадянський кодекс більш не допускає продаж і придбання в якості товару осіб, позбавлених прав або сім'ї. Однак, оскільки ручна праця і виконавська робота, як і раніше сприймаються як ознака низького соціального стану, остільки це означає, що, незважаючи на безліч революцій, розподіл праці в своїх істотних проявах залишився незмінним.

Ніхто не буде заперечувати, що серед представників нижчих класів є люди, які за своїми інтелектуальними та моральними якостями перевершують багатьох буржуа і здатні до більш складної професійної діяльності. Класова приналежність не може бути гарантією того, що серед представників класу, в самій його товщі, не з'являться діти зі слабким характером, з посереднім, якщо не сказати більше, розумом, з недолугими особистісними якостями, з подвійною мораллю. Ці якості ніколи не дозволять їм завоювати авторитет, тому ніхто не буде їм підкорятися, ніхто їм не довірить захист своїх інтересів. Ці діти – джерело нещастя і сорому сімей, в яких вони народилися. Їх можна буде з часом прилаштувати, знайти їм заняття виконавського характеру з деякими атрибутами буржуазності. Однак це є загрозою появи – і навіть першим кроком до появи – низхідної мобільності. У нижчих класах, тим часом, не бракує обдарованих людей, які у своїй сфері діяльності стають лідерами, успішно ведуть власний бізнес, стають матеріально незалежними без того, щоб переходити в буржуазну професійне середовище і вести буржуазний спосіб життя. Однак це вже перший крок на шляху соціального сходження: якщо не вони самі, то їхні діти стануть леді і джентльменами. Люди стають буржуа частіше завдяки достоїнствам своїх батьків, аніж своїм власним.

Можна було б сказати, що вільні професії є тим випробуванням, за яким перевіряється приналежність до класу буржуазії, якщо ми погодимося з тим, що саме з їх допомогою хтось досягає і підтримує буржуазний статус. І навпаки, не зумівши проявити себе в них, він починає падіння вниз. Поряд з встановленням рівності всіх перед законом найбільш важливим і вирішальним завоюванням революції¹ було скасування привілеїв, пов'язаних з походженням, і

забезпечення рівного доступу всіх до всіх професій.

Однак якщо буржуазія Нового часу демонструвала неперевершені іншими класами інтелект і культуру, то ті, кого нещодавно почали називати інтелектуалами, повинні були б оформитися в клас, який перевершує буржуазію, або, принаймні, - у підклас, який володіє найвищим статусом в межах класу буржуазії. Нічого подібного не відбувається. Професії, які передбачають використання розумової праці, які не конституюють кількох самостійних класів і навіть один клас. Інтелектуали залишаються частиною класу буржуазії, причому мають відносно низький соціальний ранг, якщо вони буржуа виключно в силу інтелектуальності своїх занять. Поважне ставлення до них має дещо двозначний характер: люди напевно не знають, є ці професії звичайними чи престижними, гідними заздрості чи презирства. Про них часто судять, якщо судження не підкріплюється критичним роздумом, з відтінком неприязні і навіть поблажливої жалості. Ми захоплюємося, що такі освічені люди виконують таку величезну роботу за таку мізерну платню. Наше перше спонукання – пояснити вибір ними професії грубою помилкою, а те, що вони продовжують нею займатися, - ще більшою помилкою. Потім приходять на розум віддати належне їхній безкорисливості.

Розумова праця – хоча б частково – дійсно безкорислива праця, тому що ті, хто нею займається, отримують моральне задоволення від витрачених зусиль, задовольняючись порівняно невеликою грошовою винагородою. Кожен університетський професор відчуває певне почуття гордості при думці, що оплата його праці не відповідає справжній цінності його служіння. Те ж саме почуття відчувають і суддя, і солдат, і священник. Скромність їхнього фінансового стану є гарантією того, що вони не торгують наукою, правосуддям, воїнською доблестю або порятунком душі. Природно, інтелектуали залишаються буржуа, якщо вони вже буржуа за своїми доходами, родинними зв'язками і приналежністю до соціального середовища, з якого вийшли. Якщо вони стали буржуа тільки в силу набутої професії, вони є скоріше неповноцінними буржуа.

Дійсно, класова диференціація була б неможливою, якби її базовими характеристиками були такі, які вимагають дуже тонкої оцінки інтелекту, морального обличчя або характеру. Переваги класової приналежності в тому, що її зовнішні ознаки вказують, хоч і не завжди правильно, на ті чесноти представників класу, які в іншій ситуації залишилися б непоміченими. Для буржуазії, яка вірить в те, що вона еліта, і хоче виглядати як еліта, нестерпною є думка про появу ще однієї еліти, яка займає вищестояще положення і викрадає її переваги. Вона високо цінує талант, знання і добродієність; вона вітає інтелектуалів. Буржуазія не може відштовхувати інтелектуалів, оскільки *самим сенсом її буття*, єдиною підставою її легітимності є її культурна перевага. Однак особисті чесноти, саме тому, що вони особисті, є тією субстанцією, яка може розчинити клас; ці чесноти – постійна загроза його існуванню. Буржуазне середовище в силу життєвої необхідності підтримує таланти, що народжуються як всередині, так і поза нею, намагається прибрати їх до рук і відобразитися в світлі їхніх граней так, щоб представити їх народження як еманацию своєї суті, як розквіт її власних сил. Якби особи, зайняті інтелектуальною працею, змінювали своє місце розташування всередині класу, якби діячі науки, літератури і мистецтва, з одного боку, і бізнесмени – з іншого, долучившись до одних і тих же цінностей культури, змінювали б, в силу їх подальшої спеціалізації, своє становище всередині класу, буржуазія зникла б.

Якщо бути точнішими, перевага буржуазії не є ні інтелектуальною, ні моральною. Розумова праця оцінюється як більш почесна в порівнянні з фізичною працею, проте ще більш почесно в буржуазному середовищі не працювати зовсім, а жити на доходи. З усіх інтелектуальних і моральних якостей найбільш високо цінуються ті, які сприяють примноженню статків. Практичний розум, корисливість, любов до порядку, економність, педантизм у справах – ось чесноти, які культивуються буржуа. Найстрашнішими порочними проявами є ті, які заважають нормальному перебігу бізнесу і негативно позначаються на доходах, а саме: нечесність, злочинство, махіаторство, обман.

Банкрутство декласує і позбавляє поваги навіть в тих випадках, коли воно в більшій мірі є результатом невдалого збігу обставин, аніж результатом власних помилок. Добре відома суворість рішень, що виносяться судом присяжних у справах, які стосуються замахів на власність, і їх лібералізм щодо справ, пов'язаних із замахами на людину. Хоча недоброчесні вчинки і суворо засуджуються, однак, коли вони призводять до особистої катастрофи і втрати соціального статусу, громадська думка поблажлива до них, якщо вони не виходять за рамки допустимого. Буржуа не надто високо цінує абстрактні ідеї, чисту науку і філософію, він не любить доктринерів і ідеологів і підозріло ставиться до надто освічених інженерів – хороших теоретиків, але поганих практиків. Боязнь ідей – характерна риса буржуазної свідомості. Для буржуа також неприйнятні уява і сентиментальність. Він пишається своїм практицизмом і утилітаризмом. До мистецтва, поезії, літературі він відчуває лише помірний інтерес. Правда, це ставлення змінилось після того, як буржуа почали відвідувати школи мистецтв. Під час правління Луї Філіппа II буржуазія чинила опір спробам надати виборчі права «високочолим», що і послужило приводом для революції 1848 року. Пізніше буржуазія усвідомила, що практично весь світ мистецтва і частина літературного світу знаходяться поза сферою її впливу, як результат того, що вона ганебно ними нехтувала. Виникла на вістрі мистецтва і словесності мода могла б призвести до виникнення іншої еліти поза класом буржуазії, і еліти кращої.

Далі, в перевазі інтелекту і культури ми не знайдемо задовільного пояснення поділу суспільства на класи: подібно доходу професії ранжують, але не диференціюють. Професії дають практично нескінченний ряд рівнів. У державному і муніципальному апаратах, у великих приватних корпораціях, чи то сільськогосподарського, промислового або торгового характеру, в таких галузях, як будівництво, швейна і харчова промисловість, праця не тільки спеціалізована, але так чи інакше інтегрована в ієрархії. У середині безлічі цих ієрархій кожен зможе, не вагаючись, провести демаркаційну лінію між буржуазними професіями та масовими. В цілому, ранг професії тим вищий, чим

з більшими інтелектуальними зусиллями і більшою самостійністю вона пов'язана, чим ширшим є її масштаб і чим більший дохід вона приносить. Дана демаркаційна лінія дійсно існує: ті професії, які вищі за неї, - вільні і буржуазні, ті, що нижче, - масові. Соціальна шкала професій і соціальна шкала доходів самі по собі не фіксують класову диференціацію, оскільки вони обидві безперервні. Однак шкали діляться надвоє класовою межею. Вище від цієї межі можна виявити певний баланс між різними професіями або внутрікласову рівність навіть при існуючій нерівності рангів. Така специфіка цієї межі. Можна без зусиль виявити, що інженер вважає себе вищим по відношенню до дорожнього робітника, а суддя – по відношенню до судового клерка. Але чому інженер вважається вищепоставленою особою по відношенню до судового клерка, начальником якого він не є і кому не віддає накази? Чому те ж саме відбувається в разі судді і дорожнього робітника? І чому інженер і суддя належать до класу буржуазії, а дорожній робітник і судовий клерк – до робітничого класу? Чому, нарешті, в сфері державної та муніципальної служби та в приватному секторі економіки нерівність рангів, настільки яскраво виражена ієрархією, не виливається в класову нерівність? Чому певні категорії людей, нерівні в професійному відношенні, вважають себе рівними соціально?

У континуумі професій, як і в континуумі доходів, класова нерівність визначається однією-єдиною змінною, від якої залежать всі інші: особи вільних професій і обслуга, розумова праця і фізична, вища освіта та професійно-технічна, ініціатива і інертність, керівництво і підпорядкування і ін. Це протиставлення – реальний і більш ніж очевидний факт, перш за все тому, що навчання вільним професіям триває майже до двадцяти п'яти років. Буржуа починає заробляти на життя на десять років пізніше, ніж звичайна людина. Як наслідок, його повинна субсидіювати сім'я. У віці двадцяти п'яти років молодий буржуа є людським капіталом, який до цих пір не приніс прибутку; саме в цьому сенсі буржуа може бути названий капіталістом. Його переваги значні, вони набагато перебивають витрати на освіту. Стипендії є дієвою допомогою буржуа з небагатих родин і сприяють включенню в клас буржуазії

обдарованих дітей з нижчих класів. Ці категорії є найбільш цінним вливанням в клас буржуазії. Але одних лише стипендій буває недостатньо для навчання. Тому вихідці з нижчих класів, як правило, на них не претендують, оскільки вони є для них майже даремними. Навіть в разі тривалого навчання вони явно недостатні для подолання класових бар'єрів в силу тієї простої обставини, що самотужки, за рідкісними винятками, через ці бар'єри прорватися неможливо. Вирішальним фактором успіху є сімейна солідарність.

Претендентів на більш високий соціальний статус недостатньо володіти лише розумом, знаннями, обдарованістю і іншими якостями, яких вимагає від нього майбутня професія. Він і його сім'я повинні вміти жити в соціальному середовищі, з яким ця професія пов'язана. В епоху Другої імперії, епоху, яка відома не тільки як час правління Луї Філіппа, але і як пік розквіту буржуазії, величезна увага при просуванні державних службовців приділялася соціальним чинникам: характерові розваг, манерам поведінки в салоні їх і їхніх дружин, їхній родинний клан і родичі дружини – все враховувалось. Про все це складалися спеціальні меморандуми для міністерств. Лейтенант, який їв з ножа, навряд чи міг досягти «вищих щаблів». Республіканський уряд почав звертати на ці деталі приватного життя меншу увагу, хоча загалом клас буржуазії продовжував захищати себе від чужинців, споруджуючи хитромудрі перепони, які постійно ускладнював, аби подолати їх могли тільки ті, до кого можна ставитися як до рівних.

Отже, вільні професії – це такі професії, які передбачають наявність розуму, знань, культури, характеру, авторитету, тобто якостей, що мають особисту значимість. Тому вони не можуть лежати в основі класоутворення. Буржуазія привласнює ці інтелектуальні і моральні якості як органічно властиві їй, сполучає їх з зовнішніми характеристиками, чим і конститує себе як клас. Манера судження, емоційні особливості, стереотипи поведінки, словом, буржуазна мораль може бути сприйнята як прагнення буржуазії підтримати думку, що видатні особисті якості природним чином характеризують лише її представників і дуже рідко виявляються поза її класовими межами.

Общая социология. Хрестоматия / Сост. А.Г. Здравомыслов, Н.И. Лапин; Пер. В.Г. Кузьминов; под общ. ред. Н.И. Лапина — М.: Высш. гик., 2006. — С. 414-426. — переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. В чому, на думку Е.Гобло, полягає функція класу?
2. Окресліть образ буржуа за Е.Гобло
3. Чи можна сказати, що в основі класоутворення лежать особливості професій? Чому?
4. Що таке «вільні професії»?
5. Як Е.Гобло пояснює класову нерівність у континуумі професій?

Р.Дарендорф

ПРО ПОХОДЖЕННЯ НЕРІВНОСТІ МІЖ ЛЮДЬМИ

I

Те, що люди в суспільстві відрізняються за своїм соціальним становищем, поки що суттєво підтверджується як в рівній мірі впертий і примітний факт. Є діти, які соромляться своїх батьків, оскільки вважають, що завдяки університетському навчанню досягли «чогось більшого». Є люди, що прикрашають свою квартиру зовнішньою антеною, не володіючи сполученим з нею телевізором, щоб переконати сусідів, що вони можуть собі це дозволити. Є фірми, які оснащують свої офіси пересувними стінами, оскільки статус їхніх службовців вимірюється у квадратних метрах, і тому кожна робоча кімната збільшується на першу вимогу свого власника. Є службовці, які вбачають свою професійну мету в тому, щоб досягти позиції, коли для них буде не тільки з фінансової точки зору можливо, але і, перш за все, соціально дозволено їздити на двоколірному лакованому автомобілі. Зрозуміло, за такими відмінностями санкціонована сила права, що зберігає систему привілеїв в кастовому або становому суспільстві, існує вже не безпосередньо. Проте наше суспільство – якщо цілком відволіктися від більш грубих градацій

власності й доходів, престижу і влади – характеризується таким розмаїттям в рівній мірі тонких і глибинних рангових відмінностей, що час від часу звучить теза про нівелювання усілякої нерівності може викликати лише подив. Тепер уже не прийнято досліджувати страх, страждання і біди, принесені нерівністю серед людей; і все-таки трапляються самогубства через погану здачі іспиту, розлучення на ґрунті «соціальної» несумісності, злочини з почуття соціальної скривдженості, і всюди саме нерівність в суспільстві налаштовує одних людей проти інших.

Ці зауваження не задумані як промови на підтримку рівності; на противагу цьому, я погоджуся з пізнім Кантом, який охарактеризував «нерівність між людьми» як «щедре джерело стількох зол, але і всього доброго». І все-таки в драматизмі екстремальних впливів нерівності з особливою виразністю виявляється проблема, про яку мова йде тут у мене. [...]

Залишається питання: то чому ж серед людей існує нерівність? У чому причини цієї нерівності? Чи можна нерівність обмежити і зовсім усунути? Або ж нам доведеться визнати нерівність необхідним компонентом структури людських суспільств?

Надалі я хотів би спробувати показати, що це питання з історичної точки зору було першим питанням соціологічної науки. На підставі різних спроб відповісти на нього можна було б написати цілу історію соціологічної думки, і цю можливість я як мінімум опишу. Що ж стосується проблеми витоків нерівності, то ця історія була успішною хіба що трохи в більшому, ніж назва нерівності іншим іменем: де у XVIII столітті говорили про виток нерівності, а у XIX – про формування класів, там ми сьогодні говоримо про теорію соціальної стратифікації, хоча проблема не змінилася, а її позитивного рішення досі не було знайдено. Тому мої міркування сходяться у спробі дати начерк пояснення стародавньої проблеми, щодо якої я вважаю, що він просунеться на кілька кроків далі раніше досягнутих позицій.

II

Чим молодша наукова дисципліна, тим важливішим здається її

історикам простежувати її глибинні історичні витoki – як мінімум, до античної Греції. Історики соціології складають тут виняток. Тим часом, якщо взяти проблему нерівності в якості ключа до історії соціології, то можна буде цілком чітко показати, що Платон і Аристотель, які в цілком певному сенсі соціологами не були, і вказати причини, за якими вони не були такими. І хоча встановлювати точні дати народження наук завжди важко, наступна вказівка все ж може сприяти до деякої міри історично переконливій фіксації виникнення соціології.

У 1792 році такий собі пан Майнерс, «королівський надвірний радник Великобританії і ординарний викладач життєвої філософії (Weltweisheit) в Геттінгені», задумався «Про причини нерівності станів серед шляхетних європейських народів». Не можна сказати, що він досяг оригінального результату: «Нерівність натур неминуче і в усі часи виробляло нерівність в правах ... Якби Недбалий, Млявий, Недосвідчений і Неосвічений мали рівні права з власниками протилежних цим недолікам чеснот, то це було б настільки ж неприродно і несправедливо, як якщо б неповнолітній хлопчик домогся рівних прав з дорослим, слабка і боязка жінка досягла рівноправності з сильним і мужнім чоловіком, а лиходій отримав ті ж безпеку і повагу, що і заслужений громадянин». Якраз щодо моменту своєї появи (через три роки після початку Французької революції) це дуже характерне формулювання тієї ідеології, яка і до цього дня з відомими доповненнями служить в суспільствах, стурбованих проблемою свого самозбереження, запевненнями в тому, що їх несправедливість є справедливість. Як спрощене повторення помилок Аристотеля, затверджується передвстановлена гармонія природних і соціальних явищ, і особливо – подоба природних відмінностей між людьми і соціальних відмінностей між їх становищем. Адже Аристотель сказав: «Очевидно, у всякому разі, що одні люди за своєю природою вільні, інші - раби, і цим останнім бути рабами і корисно і справедливо ... Так само і чоловік по відношенню до жінки: перший за своєю природою вище, друга - нижче, і ось перший панує, друга перебуває в підпорядкуванні ... у варварів

жінка і раб займають одне і те ж положення, і пояснюється це тим, що у них відсутній елемент, призначений за своєю природою до владарювання ... Тому і говорить поет: «Звично панувати над варварами грекам»; варвар і раб за природою своєю поняття тотожні». Але ж це ще й установка, яка унеможлиблює соціологічне трактування проблеми, а саме – пояснення нерівності за допомогою емпіричної перевірки доступних їй припущень і виходячи з специфічно соціальних факторів.

До сих пір я говорив про нерівність між людьми так, як ніби вважав очевидним те, що під цим слід розуміти. Зрозуміло, це дещо легковажне припущення. Слюсар і токар, міністр і канцелярський службовець, художньо обдарована дитина і технічно обдарована дитина, талановитий і неталановитий - все це пари нерівних. Тим часом ці, очевидно, зовсім нерівні нерівності можна розрізняти, перш за все, з двох точок зору. Перша стосується розрізнення тих нерівностей, які співвідносяться з природним «приданим» для індивідів в тому, що має відношення до їх соціальної позиції; друга вимагає розрізнення всіляких нерівностей того типу, з яким не сполучена ніяка оцінка, - рангових нерівностей, на яких заснована шкала вищерозташованих і нижчих позицій. Якщо поєднувати обидва аспекти, то вийдуть чотири форми нерівності, і всі вони нас ще будуть цікавити в подальшому; а саме, у індивіда буває: 1. Природне розмаїття зовнішності, характеру, інтересів, а також 2. Природна нерівноцінність умов, талантів і сил (причому спочатку залишається неясним, чи існує така взагалі); в суспільстві їм відповідає (ми негайно ж вводимо поняття новітньої соціології): 3. Соціальна диференціація принципово рівноцінних позицій і 4. Соціальна стратифікація за престижем і багатством як рангове впорядкування соціального статусу.

Нас тут цікавить, в першу чергу, нерівність у формі соціальної стратифікації. Що вона собою являє або, якщо поставити технічне питання: як її можна виміряти? – це проблема, за якою досі не було досягнуто згоди і не запропоновано міркувань, здатних зробити цю очікувану згоду можливою. Тому якщо ми тут займаємося відмінністю дистрибутивної сфери стратифікації –

explicandum наших теоретичних викладок – від недистрибутивної форми нерівності і різновидів нерівності, заснованих на пануванні, то рішення залишиться результатом обізнаності та свавілля. Так, багатство і повага належать до сфери стратифікації навіть тоді, коли вони в значній мірі зосереджуються на одній позиції; зате власність і харизма в душі стратифікації не розподіляються. Як співвідносяться між собою гроші і престиж, – наприклад, чи є вони взаємно конвертованими, а значить – редукованими до одного поняття, до однієї-єдиної «валюти» соціальної стратифікації, – ось центральне технічне питання дослідження розшарування, яке залишається тут абсолютно невіршеним. [...]

Як і у нас тут, в Аристотеля йдеться про те, щоб досягнути витоків нерівності в формі соціальної стратифікації. Однак натомість, оскільки Аристотель – і інші після нього численні античні, християнські і сучасні автори – намагається пояснювати соціальне розшарування з припущення природної нерівноцінності людей, він упускає саме ту пізнавальну можливість, яку ми сьогодні назвали б соціологічною. Одну з можливостей поставити соціологічну проблему він замінює припущеннями, які виходять далеко за рамки суспільної сфери і не піддаються будь-якій перевірці на підставі історичних даних. Те, що через такі погляди народження соціології затрималося на два тисячоліття, – ще куди не йшло; у всякому разі, об'єктивний блуд і політичні наслідки такого неісторичного пояснення виявилися важчими; і я б сказав, що Руссо з усією гостротою своєї полеміки правий і тут, коли він висуває аргумент, згідно з яким абсолютно неможливо раціонально «встановити, чи є взагалі між цими двома видами нерівності будь-який істотний зв'язок. Бо це означало б, іншими словами, запитувати, чи обов'язково ті, хто велить, кращий, ніж ті, хто кориться, і чи завжди пропорційні в одних і тих же індивідуумів тілесна чи духовна сила, мудрість або чеснота їхньої могутності і багатства: питання це пристало ставити хіба що перед тими, хто визнає себе рабами своїх панів: воно не виникає перед людьми розумними і вільними, які шукають істину».

Ці слова Руссо з праці, представленої на конкурсі в 1754 році, і

присвяченій проблемі того, «які витoki нерівності між людьми і чи легітимізується вона природним правом». На противагу написаному чотирма роками пізніше есе про вплив розвитку мистецтв і наук на мораль, за цю роботу Руссо не отримав премії Діжонської академії. Я не знаю, чому члени журі в цьому випадку дали перевагу рукопису «якогось абата Тальбера» (як висловлюється один з видавців Руссо); але все-таки, може бути, їх налякали радикальні наслідки їх власної постановки питання. Бо нове звучання, яке Руссо і його послідовники дали питанню про походження нерівності, означало б революцію для історії духу і політики.

Наріжний камінь аргументації Аристотеля – якщо я маю право скорочено застосувати це формулювання до всіх трактувань вказаної проблеми до ХІХ століття – полягав у допущенні того, що люди від природи нерівноцінні, тобто що серед людей існує якась природна рангова впорядкованість. Коли природне право допустило рівність природного рангу всіх людей, попереднє припущення не втрималося. Політично це означало, що разом з усіма іншими ієрархіями тепер захиталася і суспільна. Якщо люди від природи рівні, то соціальні форми нерівності не можуть бути природними або даними Богом; якщо ж це так, то соціальні форми нерівності підлягають зміні, і привілейовані сьогодні завтра можуть стати знедоленими; виявляється, що, ймовірно, можна усунути навіть всі види нерівності ... Від таких міркувань прямий шлях веде до положень «Декларації прав людини і громадянина" 1789 року: «Люди народжуються вільними і рівноправними. Соціальні відмінності можуть ґрунтуватися тільки на загальній користі». Але той же самий процес з точки зору історії духу означає, що питання про витoki нерівності відтепер ставиться по-новому і інакше, а саме – соціологічно. Якщо люди від природи одного рангу, то звідки ж відбувається нерівність в соціальній сфері? Якщо все люди народжуються вільними і рівноправними, то як тоді пояснити, що одні з них поважані, а інші нікчемні, одні при владі, а інші підвладні? У такій формі на це питання можна було б відповісти тільки соціологічно; і ми можемо схилитися до того, щоб разом з

Зомбартом та іншими шукати початки соціології у тих мислителів, які першими спробували дати соціологічну відповідь на це питання, тобто, перш за все, у французьких «philosophes», у шотландських моральних філософів і політекономів, а також у німецьких просвітителів другої половини XVIII століття.

Втім, перша соціологічна відповідь на питання про витоки нерівності розчарувала, навіть якщо протягом століття до неї поверталися у все нових варіаціях. Вона полягала у фігурі думки, яку можна продемонструвати на прикладі премійованого твору Руссо.

Руссо виходить з природної рівності людей. Згідно зі стилем своєї епохи він проектує цю гіпотезу на історію і конструює деякий досупільний стан, коли ще панувала повна рівноправність для всіх і ніхто не перевершував іншого за рангом і майном. Відповідно до цього виникнення нерівності означає відмову від природного стану, а саме свого роду гріхопадіння, і його Руссо вбачає у виникненні приватної власності. Однак як тільки мова заходить про походження приватної власності, Руссо припиняє обґрунтовувати свої судження; скоріше, він обмежується настільки ж конкретним, як і темним висловлюванням: «Перший, хто, обгородивши ділянку землі, придумав заявити: «Це моє» і знайшов людей, досить простодушних, щоб тому повірити, був справжнім засновником громадянського суспільства».

З тих сучасників Руссо, які виходили з аналогічних припущень, в односторонності його пояснення і в оцінці описаного процесу за ним пішли не всі. Так, твір Адама Фергюсона «Досвід історії громадянського суспільства» (1767) і праця Джона Міллара «Походження рангових відмінностей» (1771) близькі Руссо тим, що в них теж передбачається природний стан рівності, а власності приписується вирішальна (Міллер) або принаймні важлива (Фергюсон) роль при порушенні цього природного стану; проте в тому, що люди навчилися домагатися багатств і захоплюватися винагородами, тобто виробляти диференціацію за доходами і престижем, обидва бачать в

жодному разі не нещастя, а крок до цивілізації «громадянського суспільства». Ще далі від романтичного утопіста Руссо розташовується Шиллер, коли в своїх ієнських лекціях 1789 року «Про перше людське суспільство» (виразно, хоча і невисловлено пов'язаних зі статтею Канта «Імовірний початок людської історії», яка знову-таки явно пов'язана з зазначеною статтею Руссо), поряд з іншими історичними творами, він вітає і «скасування рівності станів» в якості виходу з «млявого спокою його раю». Однак все ж гіпотеза про первинний стан рівності і пояснення походження нерівності через приватну власність збереглися аж до Лоренца фон Штейна, Маркса і надалі.

Пояснення виникнення нерівності з інституту приватної власності як для багатьох авторів, які працювали між 1750 і 1850 роками, так і для їхніх читачів завжди мало і певну політичну привабливість. Проте, суспільство без приватної власності ми можемо собі уявити; і якщо з цим поданням пов'язане й інше уявлення, про рівність, то скасування приватної власності може стати кульмінаційним пунктом програм політичних дій. Можна вважати, що дві великих революції надихалися не в останню чергу обґрунтованою тут мрією Руссо про відновлення початкової, природної рівності, а також сформульованою Марксом ідеєю очікування прищестя комуністичного суспільства. Наскільки б привабливим для багатьох не було це уявлення і який би значний методологічний прогрес не містився в історико-соціологічному поясненні нерівності у порівнянні з аргументацією Аристотеля – настільки ж неспроможною виявилася гіпотеза про власність перед обличчям історичного досвіду.

Незважаючи на те, що в Радянському Союзі ні в один період не була скасована вся приватна власність, розчарування, наприклад, Уеббів і інших соціалістів, які відвідали Росію в 30-і роки ХХ століття, з приводу нерівності доходів і рангів в Радянському Союзі доходить до рівня експериментального спростування тези Руссо і Міллара, Фергюсона і Шиллера, фон Штейна і Маркса і багатьох інших. У Радянському Союзі, в Югославії, в Ізраїлі і всюди,

де приватна власність зовсім незначна, залишається соціальне розшарування. Навіть якщо воно (як в ізраїльських кіббуцах) часом може знаходити своє вираження не в розбіжностях у майні і доходах, то все-таки залишається щонайменше рангова впорядкованість суспільства з настільки ж важковловимою, як і всепроникною точкою зору престижу. Якби витoki нерівності полягали в приватній власності, то скасування приватної власності покінчило б з нерівністю. Досвід товариств без власності або «як би» без власності цю гіпотезу не підтверджує, і вона може вважатися спростованою.

V

За часом, але і об'єктивно Лоренц фон Штейн і Карл Маркс розташовуються біля межі тієї групи авторів, яка заснувала соціологію тезою про походження нерівності з інституту власності. Як у Штейна, так і у Маркса (хоча в натяках – вже у Фергюсона і, природно, у політекономії кінця XVIII століття), поряд з власністю згадується і другий фактор, який до другої половини XIX століття і аж до нашого століття панував в дискусії – як тепер називалася наша проблема – про утворення класів, а саме поділ праці. Фрідріх Енгельс розробив теорію формування класів на основі поділу праці вже в 70-і роки XIX століття в «Анти-Дюрінгу». Проведена для цього дискусія все-таки була пов'язана з іншим іменем, з іменем Густава Шмоллера. Вона почалася зі знаменитої суперечки між Шмоллером і Трейчке і статті Шмоллера «Соціальне питання і пруська держава». Ця суперечка цікавить нас тут тому, що в ній знову було порушено питання про можливість соціології. У боротьбі зі Шмоллером Трейчке дотримувався позиції, - хочеться сказати: запізнився на століття – якби якраз в цьому факті не полягала віха нашої власної історії, – наполягала на схожості природних ціннісних відмінностей і соціальної нерівності, а Шмоллер, правда, за допомогою до деякої міри не менше цікавих аргументів, намагався пояснити утворення класів процесом поділу праці. Статті Шмоллера «Факти поділу праці» і «Сутність поділу праці і соціальної освіти класів», написані в 1889 і 1890 роках, згодом спонукали Карла Бюхера до ґрунтовної полеміки, викладеної в його лейпцізькій лекції «Поділ праці та

соціальне утворення класів», прочитаній у 1892 році з нагоди вступу на посаду. Остання знову-таки не тільки зустріла критику з боку Шмоллера, а й була також проаналізована Дюркгеймом в його великій роботі «De la division du travail social». Дюркгейм розглянув також роботу Зіммеля «Про соціальну диференціацію», що вийшла в 1890 році в виданих Шмоллером «Суспільно-політичних дослідженнях». Шмоллер, який у своїй рецензії на твори Дюркгейма «радісно [вітав останнього] як соратника, хоча він і не в усьому нас переконав», згодом теж не раз звертався до цієї теми і до своїх тез, але однодумців ці тези знайшли лише після смерті автора (1917), беззастережно – у Фальбека, а частково – і в Оппенгеймера і Шумпетера; ця дискусія виявилася нескінченною і незабаром канула в Лету.

Протягом цієї триваючої кілька десятиліть дискусії було висловлено багато міркувань, які тут зачіпати не варто, оскільки вони або ведуть убік від нашої теми, або цікаві в даний час лише в якості курйозів. Перше стосується, перш за все, трактування Зіммеlem і Дюркгеймом зв'язків між поділом праці та соціальною інтеграцією, останнє – наприклад, запропонованої Шмоллером теорії наслідування конкретних здібностей, придбаних завдяки прогресуючого поділу праці, з якою Бюхер (з повним правом) люто боровся, а Шмоллер йшов лише на незначні поступки. І все-таки позиція Шмоллера, особливо – в перших статтях 1889 і 1890 років, містить елементи теорії утворення класів, яку треба сприймати цілком серйозно і яка в новій, але лише несуттєво зміненої формулюванні відіграє певну роль і в новітній соціології. Відповідно до цієї теорії, утворення класів, тобто рангова нерівність, заснована на факті диференціації професій. Як би не пояснювали сам поділ праці – Шмоллер пояснює його з принципу обміну, Бюхер з власності (і обидва не вважають його універсальним) – у всіх випадках ця диференціація передуює нерівноцінності соціальних позицій: «При виникненні соціальних класів завжди – в першу чергу – йдеться про прогрес у поділі праці серед племен і народів». Або ще виразніше: «Відмінності в соціальних рангах та статках, у пошані і доходах являють собою лише вторинний наслідок соціальної

диференціації».

Шмоллер згодом виправляв і доповнював власну позицію, але повністю від неї не відступився. Правда, вирішальні аргументи проти його спроби в літературі того часу сформульовані не були. Щоб їх сформулювати, треба нагадати про відмінність соціальної диференціації від соціального розшарування. Оскільки в сучасних суспільствах нерівності соціального рангу ми зазвичай пов'язуємо з професійною позицією людей, напрошується підозра в тому, що професійна диференціація служить підставою для рангових відмінностей. Разом із тим на противагу цьому слід підкреслити, що думка про диференціацію сама по собі ще не імплікує ніяких оціночних відмінностей між диференційованими елементами. В аспекті поділу праці («функціональної організації» індустріальної соціології) немає ні найменших рангових відмінностей між генеральним директором, секретаркою, майстром, слюсарем і підсобним робітником одного і того ж заводу: кожен з них здійснює однаково незамінну приватну діяльність для виробництва чогось конкретно необхідного. Те, що ми фактично все-таки пов'язуємо з цими приватними видами діяльності якусь рангову впорядкованість («скалярну організацію»), засноване на додатковому моменті, що приводить до різної оцінки необхідних окремих видів діяльності. Результатом є рангова впорядкованість видів діяльності, які функціонально розрізняються лише за своїм типом, тобто їх соціальне розшарування; про причину ж процесу оцінювання можна як мінімум сказати, що вона не витікає з різноманітності видів діяльності.

Шмоллер нібито відчув цю прогалину в своїй аргументації, коли в більш пізній публікації раптово вставив ще і якийсь «психологічний факт»: «необхідність для людського мислення і відчуття вибудовувати в ряд, а також оцінювати і розташовувати згідно з їх цінностями всі співвіднесені між собою явища певного роду». Як би не «ставитися» до цього факту – вже одне те, що Шмоллер взагалі вважає за необхідне його ввести, може послужити подальшим свідченням на користь того, що соціальну диференціацію та

соціальне розшарування неможливо пояснити, не опосередкувавши їх один через одного.

VI

Цей висновок – один з результатів третього, незгасаючого обговорення проблеми походження нерівності в історії соціології. З тих пір, як Толкотт Парсонс в 1940 році вперше опублікував свою статтю «Аналітичний підхід до теорії соціальної стратифікації», дебати навколо так званої «функціональної інтерпретації соціології» не припинялися. У них взяли участь майже всі відомі американські соціологи, і я вбачаю в цій дискусії – в якій, між тим, брали участь і європейські соціологи на Сході і Заході – один з найбільш значних вкладів американської соціології в наше розуміння соціальних структур.

Безпосередній вплив статті Парсонса, написаної в 1940 році, полягала, мабуть, перш за все, у просуванні теми соціальної стратифікації в свідомість американських соціологів. Опублікована в 1942 році учнем Парсонса К. Девісом переважно абстрактна стаття також мала, скоріше, підготовчий характер. Власне обговорення теми вперше відкрилося у 1945 році статтею Девіса і У. Мура, названою «Деякі принципи стратифікації». Як Руссо і його послідовники, так і Шмоллер зі своїми прихильниками розуміли нерівність в якості історичного феномена. І для тих, і для інших колись існувала епоха рівності; і для тих, і для інших існувала і уявна можливість скасування нерівності. Девіс і Мур, навпаки, намагалися довести універсальність нерівності з її функціональної необхідності для всіх людських суспільств, тобто з її необхідності для існування будь-яких соціальних структур.

Правда, при цьому вони розробили аргументацію, яка дещо (щонайменше, в слабких місцях) нагадує шмоллерівську: в будь-якому суспільстві існують різні позиції. Ці позиції – наприклад, професії – в різній мірі приємні, важливі і важкі. І ось, щоб забезпечити безперервне і повне заняття всіх позицій, з ними повинні сполучатися певні компенсації, а саме якраз ті компенсації (rewards), за допомогою яких встановлюються критерії

соціальної стратифікації. Значення позицій для суспільства і ринкова кон'юнктура потрібних кваліфікацій визначають у всіх суспільствах неоднаковий розподіл доходів, престижу і влади. Нерівність необхідна, тому що без неї диференційовані (професійні) позиції в суспільствах не можуть бути адекватно укомплектовані.

Абсолютно аналогічним чином цю теорію розвивали деякі інші автори, особливо – М.Дж.Леві і Б.Барбер. Тим часом, багато сторін функціоналістської теорії стратифікації зіткнулися і з критикою, суттєві аргументи якої начебто поступово утвердилися, не дивлячись на багаторазові відповідні репліки Девіса і Мура. Найбільш різкий з критиків, М. Тумин, висунув, перш за все, два заперечення на статті Девіса і Мура, написані в 1953 і 1955 роках: по-перше, поняття «функціонального значення» позицій є надзвичайно неясним, оскільки воно, ймовірно, імплікувало б ту оцінку диференціацію, на пояснення якої воно претендує; по-друге, в гіпотезах про гармонію між розшаруванням і розподілом талантів, а також про мотивацію за допомогою неоднакових стимулів, є теоретично проблематичні і емпірично не гарантовані припущення. Останнє заперечення було посилено Р. Шварцем в емпіричному дослідженні у 1955 році, де на підставі двох ізраїльських громад було показано, що адекватне заняття позицій можливо і в поєднанні з іншими засобами, що забезпечують нерівність соціальних компенсацій. Докір Девісу і Муру в змішуванні диференціації і стратифікації висунув у 1958 році У. Баклі; правда, при цьому у нього відчувається виправдана критика оціночного відтінку поняття «функціональне значення» в малоефективній термінологічній суперечці. З тих пір критика функціоналістської теорії стратифікації розвивалася, перш за все, за двома напрямками. Один з них представлений, наприклад, Д.Ронгом, який у 1959 році знову підхопив висунутий вже Туміним аргумент про те, що Девіс і Мур нібито недооцінюють «дисфункції» соціальної стратифікації, тобто руйнівний вплив нерівності на людей. Ще виразніше консервативний характер функціональної теорії підкреслював Г. Ленскі. Інший напрямок

критики носить методологічний характер і ґрунтується на певному нетерпінні щодо дискусії про соціологічні універсалії, присутні в усіх різновидах реальних суспільств.

Тим часом, дійсно важливі моменти в американських дебатах про стратифікації лише із застереженням проявляються на поверхні. Результат їх тут слід шукати ось у чому: хоча нерівності між людьми властива безліч функцій і дисфункцій, тобто безліч наслідків для структури суспільства, все-таки задовільного функціонального пояснення витоків нерівності бути не може, оскільки будь-яке таке пояснення змушене вдаватися або до сумнівних гіпотез щодо природи людини, або до *petitio principii* (лат. логічної помилки передбачення) пояснення через пояснюване. І все ж ця дискусія – як і ті, що їй передували, – за багатьма пунктами породила тези, а часом – лише зауваження і натяки, на які ми можемо покластися при спробі сформулювати теорію соціального розшарування, яка виявиться теоретично задовільною і, перш за все, емпірично плідною.

Уже сам початок американської дискусії про стратифікації, – стаття Парсонса, – містить хоча в своїй первісній формі і вразливі, але все ж далекосяжні думки. Виходячи з наявності поняття оцінювання (*evaluation*) і його значення для соціальних систем, Парсонс намагається довести необхідність диференційованого рангового упорядкування їх елементів. Це свого роду онтологічний доказ стратифікації, швидше за шокуючий, ніж переконливий, – що начебто відчув і сам Парсонс, коли у виданому в 1953 році варіанті своєї статті він говорив лише про ймовірність, а не про необхідність нерівності на підставі існування процесу оцінки. Ця теза Парсонса заснована ні на чому іншому, як на припущенні, яке набагато простіше сформулював Барбер: люди по-різному оцінюють один одного і речі зі свого світу. Зі свого боку, це допущення відсилає до шмоллеровського «психологічного допущення» схильності у людини виробляти оціночне впорядкування, але ще – і лише тут зв'язок між оцінкою і стратифікацією починає ставати соціологічно релевантним – до важливої думки Дюркгейма про те, що людські суспільства завжди є моральними колективами. Де б люди не утворювали суспільство, цей процес означає, що вони проводять відбір певних норм і

інтерпретують їх як значущі цінності. Дюркгейм справедливо зауважує, що «природний стан філософів XVIII століття якщо не аморальний, то щонайменше непристойний»: думка про суспільний договір – не що інше, як думка про виникнення суспільства завдяки встановленню зобов'язуючих, тобто забезпечених санкціями норм. І ось, в цьому пункті напрошується можливість перекидання моста від поняття про людське суспільство до проблеми витоків нерівності, – і хоча відгомони цієї можливості з часом можна почути в літературі, вона все ж до сих пір повністю не реалізована.

Людське суспільство завжди має на увазі, що поведінка людей уникає свавілля випадковості і регулюється не допускаючими непокори, тобто міцно вкоріненими, очікуваннями. Обов'язковість цих очікувань або норм ґрунтується на впливі санкцій, тобто винагород або покарань за конформну, або відхилену від конформізму поведінку. Якщо ж будь-яке суспільство в цьому сенсі є моральним суспільством, то це означає, що завжди має існувати як мінімум така рангова нерівність, яка виникає з необхідності санкціонування поведінки, яка відповідає або не відповідає нормам. З яких би точок зору історично певні суспільства не вводили додаткові відмінності між своїми членами, які б символи ці суспільства не оголошували ознаками нерівності, яким би не був його конкретний зміст соціальних норм – незмінне ядро соціальної нерівності завжди полягає в тому факті, що люди як носії соціальних ролей – в залежності від розташування ролей по відношенню до пануючих в суспільствах принципів очікування – підлягають санкціям, завдяки яким гарантується значимість цих принципів.

Обіцяний тут взаємозв'язок можна попередньо проілюструвати кількома прикладами, однаково доречними, незважаючи на свою різноманітність. В якомусь міському кварталі від жінок очікується, що вони будуть обговорювати зі своїми близькими і далекими сусідками більш-менш цікаві таємниці і скандали; потім ця норма призводить, принаймні, до розрізнення між особливо шанованими (які охоче і багато «базикають» і, до того ж, подають каву і пироги), дамами із середнім престижем і чужачками

(тими, хто з якої-небудь причини не пліткує). Якщо на якомусь підприємстві робітниками досягнута максимально висока продуктивність праці, і за неї платять відрядно преміальні, то деякі робочі принесуть додому порівняно мало, а інші – порівняно багато грошей. Якщо громадяни (або, точніше – піддані) якоїсь держави очікують, що офіційна ідеологія буде представлена з максимумом переконливості і привселюдно, то ця норма призведе до розрізнення між тими, хто її заради чогось використовує, наприклад, ставши державними службовцями або партійними секретарями, між «попутниками», між тими, хто тихо і боязко тягне міщанське існування, і тими, хто за неприйняття конформістської поведінки платить свободою або життям.

Отже, можна вважати, що на відмінності між тими, хто (як, спочатку, мабуть, слід припустити, і що, очевидно, допускається в прикладах) з особистих причин не готовий або не здатний до конформізму, від тих, хто завжди пунктуально виконує норми, заснована, по суті, не соціальна, тобто структурована, а лише індивідуальна, тобто випадкова нерівність. Адже соціальна стратифікація – це завжди рангова впорядкованість, кажучи на прикладах, на підставі доходів, а не вигравів в лотерею, престижу, а не поваги. Тим самим вона залежить від позицій, які можна, щонайменше, подумки відірвати від їхніх власників («робітник», «жінка», «власник вілли» і ін.). Санкціоноване ставлення до норм, навпаки, спочатку здається чисто індивідуальною поведінкою. Але якби це було так, то в нашій аргументації, як і у Шмоллера, не вистачало б ядра, а саме – сполучної ланки між санкціонуванням індивідуальної поведінки і нерівністю соціальних позицій. Однак, фактично, ця сполучна ланка закладена в уже вживаному нами понятті соціальної норми.

Звісно ж, переконливим здається те, що кількість цінностей, якими по можливості може регулюватися людська поведінка, є принципово необмеженою. Наша фантазія дозволяє нам створювати до багато нескінченності звичаїв і законів. Тому-то норми, тобто реально значущі цінності, завжди обираються з універсуму можливих значущих цінностей.

Питанням про те, з яких точок зору і якими інстанціями проводиться цей вибір, а особливо – яка роль панування при відборі цінностей і переведення їх в норми, ми займемося негайно. Ось, перш за все, ще одне істотне міркування: при відборі цінностей заради переведення їх в норми завжди і з необхідністю присутній момент дискримінації не тільки індивідів, які в соціологічному сенсі випадково мають певні моральні переконання, – але і соціальних позицій, які тим самим забороняють своїм власникам конформізм по відношенню до значущих цінностей. Отже, якщо плітки між сусідками зведені в норму, то працююча жінка з неминучістю потрапляє в становище чужачки, чий престиж не може не відставати від престижу інших; якщо на якомусь підприємстві зарплата відрядно-преміальна, то (при певних видах діяльності) людей похилого віку безжально обділяють у порівнянні з молодими, а жінок – в порівнянні з чоловіками; якщо представництво державної ідеології зведено в громадянський обов'язок, то ті, хто навчався в школі до виникнення відповідної держави, не можуть конкурувати з тими, хто засвоїв мову панівної ідеології «з дитинства». Але ж працівник, жінка, старий, молодий чоловік, дитя заданої соціальної форми – все це соціальні позиції, про які можна думати незалежно від їх конкретних власників. Оскільки будь-яке суспільство (якщо тільки воно – моральний колектив) в цьому сенсі влаштовує дискримінацію певних позицій (і при цьому всіх їх власників); крім того, оскільки будь-яке суспільство домагається дієвості такої дискримінації через санкції, то соціальні норми і санкції обґрунтовують не тільки соціологічно аморфні рангові ієрархії індивідів, а й неминучі структури соціальних позицій.

Витоки нерівності між людьми, отже, полягають в існуванні у всіх людських суспільствах норм поведінки, забезпечених санкціями. Те, що ми зазвичай називаємо правом, тобто система законів і покарань, в мовному вживанні охоплює не всю сферу соціологічних понять «норма» і «санкція». Якщо ж ми візьмемо право в його найширшому значенні і будемо розуміти як втілення всіх, в тому числі і некодифікованих норм і санкцій, то можна

було б сказати, що право – необхідна і достатня умова нерівності в суспільстві. Оскільки є право, є і нерівність; якщо є право, повинна існувати і нерівність між людьми. Природно, це стосується і суспільств, де рівність перед законом зведена в конституційний принцип. Якщо нам дозволять трохи легковажне, хоча і абсолютно серйозне формулювання, то запропоноване мною тут пояснення нерівності щодо нашого власного суспільства: всі люди рівні перед законом, але вони вже не такі за законом, тобто після того, як вони – як то кажуть, «зіткнулися з законом». Поки норми ще не існують, або ж в тій мірі, в якій вони не існують для людей як власників соціальних ролей і не впливають на ці ролі («перед законом»), соціальна стратифікація відсутня; якщо ж норми існують як неминучі вимоги до поведінки людей, і якщо тим самим рольова поведінка вимірюється за цими нормами («за законом»), то виникає і рангова впорядкованість соціального статусу.

Однак наскільки важливо підкреслити, що під нормами і санкціями завжди маються на увазі також закони і покарання в сенсі позитивного права, настільки ж залучення права в якості ілюстративної *pars pro toto* (лат. Частина замість цілого) може ввести в оману. Правовими нормами ми, як правило, зобов'язуємо лише думку про покарання в якості гарантії їх обов'язковості. Санкціонуюча сила права призводить до розрізнення між тими, хто переступив закон і тими, кому вдається не конфліктувати ні з одним пунктом закону. Тут конформна поведінка, в будь-якому випадку, винагороджується відсутністю покарання. Зрозуміло, і в цьому грубому поділі на «конформістів» і «девіантів» вже міститься момент соціальної нерівності, і було б принципово можливо, виходячи з правових норм, довести зв'язок між санкціями і стратифікацією. Проте, такий доказ редукував би обидва поняття – санкцію і стратифікацію – до їх жалюгідного залишкового змісту. Ні в якій мірі не потрібно (хоча в повсякденній мові це часто відбувається) обмежувати поняття санкції покараннями. Щонайменше, для сучасної аргументації я скоріше вважаю за необхідне ставитися до позитивних санкцій (винагороди) і

до негативних санкцій (покарання), як до принципово однорідного і до аналогічним чином функціонуючого механізму примусу до конформно-рольової поведінки. Тільки коли тим самим винагорода і покарання, стимул і загроза будуть розумітися як пов'язані між собою знаряддя збереження соціальних форм, знайде відображення наступна теза: санкціонування людської поведінки по відношенню до соціальних норм з необхідністю створює систему рангової нерівності, а, отже, соціальна стратифікація є прямим результатом контролю над соціальною поведінкою за допомогою позитивних і негативних санкцій. Поряд зі своїм завданням гарантії нормативної поведінки, санкції наче випадково і мимохідь завжди виробляють рангове впорядкування дистрибутивного статусу, незалежно від того, чи вимірюється останній в поняттях честі, багатства, або ж і честі, і багатства.

Передумови такого пояснення напрошуються. У термінах XVIII століття їх можна описати через суспільний договір (*pacte d'association*) і договір про панування (*pacte du gouvernement*). Запропоноване тут пояснення припускає, що (1) кожне суспільство є суспільство моральне, тобто йому відомі норми, що керують поведінкою його членів, а також що (2) з такими нормами завжди можуть поєднуватися санкції, що гарантують обов'язковість норм, функціонуючи як винагорода за конформну і покарання за відхилену від конформної поведінки. І ось, можна вважати, що поєднання соціальної стратифікації з подібного роду передумовами швидше зрушує, ніж пояснює нашу проблему. Насправді, як з філософської, так і з соціологічної точок зору можна було б продовжувати ставити питання. А відкіля беруться норми, що управляють соціальною поведінкою? За яких умов в історичних суспільствах ці норми змінюються? І чому їх обов'язковість повинна змушувати за допомогою санкцій? І чи стосується це загалом всіх суспільств в історії? Все-таки мені здається, що навіть незалежно від відповідей на ці питання редукція соціальної стратифікації для існування соціальних норм, забезпечених санкціями, корисна хоча б тому, що у такий спосіб розкривається похідний характер проблеми дистрибутивної нерівності. Крім того, перевага

запропонованого тут виведення нерівності полягає в тому, що економічні причини, з яких, вона виходить, а саме – існування норм і необхідність санкцій, щонайменше, в рамках соціологічної теорії можна розглядати як аксіоматичні, і тому поки вони не потребують подальшої редукції (навіть якщо вони, очевидно, закликають як мінімум до подальшої рефлексії).

Витоки нерівності між людьми полягають і не в людській природі, і не в факторах історично, можливо, обмеженій дійсності наподоби власності. Швидше вони полягають в певних необхідних або ж прийнятих за необхідні характерних рисах всіх людських суспільств. Хоча диференціація соціальних позицій – як поділу праці, або загальніше – як розмаїття ролей – і може бути такою універсальною ознакою суспільства, їй не вистачає необхідного для пояснення рангових відмінностей оціночного елемента. Санкціонування соціальної поведінки за міркою нормативних очікувань впливає лише на оціночну диференціацію, тобто на розподіл соціальних позицій і їх власників за шкалами престижу і доходу. Оскільки існують норми, а санкції необхідні для того, щоб змусити їх дотримання, серед людей має існувати рангова нерівність.

VIII

Вибудовування таких міркувань з теорії стратифікації може створити такий образ соціології, який не відповідає ні реальності предмета, ні моїм намірам. Згідно з усім сказаним соціологію (або мою соціологію) можна було б вважати справою дуже абстрактною і спекулятивною. Можна було б упустити її співвіднесеність з емпіричними дослідженнями, ймовірно, заснованими на опитувальних листах і анкетах. Що стосується останніх, розчарування в них часто-густо відповідає моїм намірам. Але я хотів би вказати на емпіричне значення моїх міркувань або все-таки з'ясувати, що з цих міркувань дає для нашого пізнання соціальної реальності; при цьому вимогу більшої узагальненості я вважаю виправданою хоча б тому, що і я розумію соціологію як емпіричну науку, яка намагаються розкрити для нашого розуміння соціальний світ в положеннях, про істинність або хибність яких систематичні спостереження мають право виносити зобов'язуючі

рішення. Остання частина цієї статті задовольняє даній вимозі саме на вельми високому рівні узагальненості; тим не менш, в останній частині я хотів би окреслити деякі з наслідків запропонованих тут міркувань для соціологічного аналізу.

Пояснення нерівності з необхідності змушувати за допомогою санкцій до поведінки, що відповідає нормам, веде, в першу чергу, до певних понятійних наслідків для апарату соціологічного аналізу. Адже соціальна стратифікація, про яку йшла мова до цих пір, отримала визначення як система нерівності дистрибутивного статусу людей, тобто як система різного розподілу предметів звичайних і «дефіцитних». Як правило, знаряддями або засобами такої рангової диференціації служать шана і багатство або, як ми сьогодні висловлюємося, престиж і доходи; але немає ніяких підстав припускати, що рангова диференціація не може відбуватися ще й з інших точок зору. Водночас панування належить до ознак диференціації соціальної стратифікації лише з особливої точки зору службового патронажу, тобто розподілу панування в якості компенсації за певні якості або досягнення. Тим самим пояснення рангових відмінностей з необхідності санкцій не є поясненням структур панування в суспільствах; скоріше це пояснення стратифікації за допомогою соціальної структури влади і панування. Панування і структури панування – якщо правильно запропоноване тут пояснення нерівності – логічно припускають структури соціальної стратифікації.

Залишається відкритим і складним питання, чи можна уявити суспільства, система норм і санкцій в яких функціонує без структури панування, яка стоїть за ними. Раз у раз етнологи повідомляли про «племена без володарів», а соціологи розписували суспільне саморегулювання при відсутності панування. На противагу цьому, я схилився б до того, щоб разом з Максом Вебером характеризувати «всякий порядок, що виник не в результаті вільної особистої угоди всіх учасників», тобто всякий порядок, заснований не на вільному консенсусі всіх, кого він стосується, як «нав'язаний», тобто

заснований на пануванні і підпорядкуванні. І ось, оскільки така *volonte de tous* (фр. Загальна воля) здається можливою, в усякому разі, в якості розумової гри, ми повинні допустити, що до двох категорій «норми» і «санкції» додається ще й третя фундаментальна категорія соціологічного аналізу: категорія панування. Суспільство має на увазі, що поведінка людей впорядковується за допомогою норм; це управління гарантується за допомогою стимулу або загрози санкції; можливість призначити санкції служить абстрактним ядром будь-якого панування. Я вважаю, що з трійки хоча і нерівноцінних, але співвіднесених між собою «коней» - Норми, Санкції і Панування, можна вивести всі інші категорії соціологічного аналізу. У всякому разі, це стосується категорії соціальної стратифікації, яка тому стоїть на нижчому, ніж панування, щаблі узагальнення. Емпірично обертаючи цей понятійний аналіз і оголюючи його вибуховий характер: система нерівності, яку ми називаємо соціальною стратифікацією, - це лише вторинний наслідок структури панування в суспільствах.

Те, що норми в деякому суспільстві дійсні, означає, що їх дотримання винагороджується, а недотримання карається. Те, що дотримання і недотримання норм санкціонується в цьому сенсі, означає, що пануючі у суспільстві групи кладуть своє панування на чашу ваг дотримання норм. Отже, чинні норми суть в кінцевому рахунку не що інше, як норми панівні, тобто захищені санкціонуючими суспільними інстанціями.

Для системи нерівності це означає, що найбільш сприятливого стану в суспільстві доб'ється той, кому завдяки соціальній позиції найкраще вдасться пристосуватися до панівних норм - і навпаки, що діючі або панівні цінності певного суспільства зчитуються за його верхнім шаром. Хто не здатний, тобто на підставі свого положення в системі координат соціальних позицій і ролей не в змозі завжди точно дотримуватись очікувань свого суспільства, той не має права дивуватися, якщо йому залишаються перегорожені верхні щаблі шкал престижу і доходів, і якщо інші – кому легше вдається конформно поводитися – його випереджають. У цьому сенсі будь-яке суспільство шанує

конформізм, який зберігає його, тобто пануючі в ньому групи, - при цьому будь-яке суспільство породжує в самому собі опір, що призводить до скасування цього суспільства.

Принциповий паралелізм між конформістською і девіантною поведінкою, з одного боку, і більш високою або більш низькою позицією в стратифікації, з іншого, в історичних суспільствах, зрозуміло, не витримується через численні другорядні моменти, або ж останні на нього нашаровуються (взагалі слід підкреслити, що в запропонованому тут поясненні нерівності немає історико-філософського або безпосередньо історичного наміру). Так, передача у спадщину ознак, що визначають якусь страту в ту чи іншу епоху – наприклад, дворянства або власників – призводить до виникнення свого роду stratification lag, тобто до відстоювання структур стратифікації у порівнянні зі змінами норм і структур панування, так що верхні шари минулих епох ще деякий час зберігають сприятливе положення в межах соціальної стратифікації і при нових умовах. І все-таки, як правило, не виключені і ті процеси, які відомі нам у вигляді «декласування дворянства» або ж «втрати функції власністю». Якщо правильно (а багато чого говорить на користь цього), що наше власне суспільство тримає курс на змальований в соціологічній утопії М. Янга «Хай живе нерівність» період «меритократії», тобто на панування власників, які мають відповідні свідоцтва то з теорії запізнілої стратифікації виходить, що поступово і членам традиційних верхніх шарів – дворянам і спадкоємцям – доведеться подбати про дипломи і титули, щоб підтвердити своє становище; бо панівні групи будь-якого суспільства мають тенденцію погоджувати будь-яку конкретну систему соціальної нерівності з діючими, тобто з їх власними нормами. Тим часом, всупереч цій принциповій тенденції, в історичних суспільствах ми ні в один момент не можемо очікувати повного збігу шкали стратифікації зі структурами панування.

ІХ

Образ суспільства, що виникає тут з майже нестерпною узагальненістю

запропонованого аналізу, в двох відношеннях не утопічний і при цьому ще й антиутопічний. З одного боку, він відрізняється від усілякої відкритої або прихованої романтики революційних утопій а-ля Руссо або Маркс. Якщо вірно, що нерівність між людьми виходить з суспільства як суспільства морального, то в світлі нашого досвіду не може існувати суспільства абсолютно рівних. Зрозуміло, існує рівність перед законом і рівне виборче право, можливі і навіть реальні рівні шанси на виховання та інші види конкретної рівності. Але думка про суспільство, де усунуті всі рангові відмінності між людьми, перевершує можливості соціології і доречна хіба що в області поетичної фантазії. Де б політичні програми не обіцяли суспільства без класів або прошарків, гармонійну народну громаду, що складається з товаришів одного рангу, зведення всіляких нерівностей до функціональних відмінностей і ін., у нас є підстави для недовіри, тому що за нереалізованими політичними обіцянками нас зазвичай підстерігають терор і несвобода. А там, де панують групи або їхні ідеологи розповідають нам, що в їхньому суспільстві насправді всі рівні, ми можемо покладатися на здогад Оруелла, що там напевно «одні рівніші, ніж інші».

Водночас, змальований тут підхід є шляхом з утопії ще в одному сенсі. Якщо ми розглянемо пояснення нерівності в новітній американській соціології – а це стосується як Парсонса і Барбера, так і Девіса і Мура – то ми побачимо в них таку картину суспільства, з якої ні один шлях вже не веде до історичності людських суспільств. Я вважаю, що в опосередкованому сенсі це стосується ще й Руссо і Маркса, і все-таки легше показати це на прикладі новітніх соціологічних теорій. Американські функціоналісти виходять з того, що ми зобов'язані розглядати суспільства як безперебійно функціонуючі структури, і що тому нерівність між людьми (якщо така є) впливає на це функціонування. Цей кут зору, який в інших випадках, ймовірно, міг би сприяти безлічі нових знань, в американських функціоналістів призводить до висновків типу зробленого Барбером: «Люди відчують сповнення справедливості і винагородження добротності, коли відчують, що на підставі ціннісного

стандарту їх власного морального співтовариства вони по праву отримали високе або низьке місце в ієрархії». І пізніше трактування Барбером «дисфункцій» стратифікації не може стерти враження, що йому ввижається суспільство, яке більше не потребує історії, оскільки і без того все впорядковано найкращим чином: кожен – де б він не знаходився – задоволений своїм місцем в суспільстві, оскільки загальна система цінностей пов'язує всіх у велику і щасливу сім'ю.

Мені здається, що за допомогою такого інструментарію можна зрозуміти Державу Платона, але не будь-яке реальне суспільство в історії. Ймовірно, нерівність між людьми має значення для згуртованості суспільства. Втім, більш повчальний інший наслідок його впливу. Якщо запропонований тут аналіз підтвердиться, то нерівність тісно взаємопов'язана з тим соціальним примусом («constraint»), який заснований на санкції і структурах панування. Але ж це означає, що система стратифікації, так само як і санкції, і структури панування, незмінно прагнуть до самоскасування. Припущення про те, що не настільки успішні – причому не випадково, а на підставі позиції, запропонованої їм в заданій структурі, – групи суспільства будуть прагнути до утвердження системи норм, яка обіцяє їм більш поважний ранг, оскільки вона для них більш посильна і бажана, – зрозуміло, є переконливішою і більш плідною, ніж те, що навіть жебраки, позбавлені поваги і багатства, будуть любити своє суспільство через його справедливість. Оскільки «система цінностей» будь-якого суспільства є загальною тільки в сенсі значущості, а в реальності – панівною; оскільки тому система соціальної стратифікації служить лише мірилом конформізму в поведінці соціальних груп, нерівність перетворюється в стимул, що не дає застигнути соціальним структурам: нерівність завжди означає вигреш одних за рахунок інших; тому будь-яка система соціальної стратифікації несе в собі протест проти своїх принципів і зародок самоподолання. Оскільки ж людське суспільство без нерівності в реальності неможливе, а подолання нерівності тим самим неможливе, з іманентного вибухового характеру будь-якої системи соціальної стратифікації

впливає, що ідеального, абсолютно справедливого і тому неісторичного людського суспільства існувати не може.

Тут доречно ще раз нагадати критичне зауваження Канта з приводу Руссо про те, що нерівність - «щедре джерело стількох зол, але і всього доброго». Про те, що діти соромляться своїх батьків, про те, що людей спіткають страх і бідність, страждання і нещастя, і про чимало інших наслідків нерівності можна, зрозуміло, пошкодувати. З тим, що історичні сили, а тому, в кінцевому рахунку, сили сваволі ставлять непрохідні кастові або станові бар'єри між людьми, можна з повною підставою боротися. Але те, що серед людей взагалі існує нерівність, є моментом свободи, оскільки вона гарантує історичність суспільств. Адже абсолютно егалітарне суспільство – думка не тільки не реалістична, але і небезпечна, бо в Утопії мешкає не свобода і не завжди недосконалий ескіз, що веде у невизначеність, а досконалість або терору, або абсолютної нудьги.

Дарендорф Ральф Тропы из утопии / Пер. с нем. Б.М. Скуратова, В.Л. Близнакова. – М.: Практис, 2002. – С.211-243 (Серия "Образ общества"). – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Як Р.Дарендорф ставиться до слів Канта, який охарактеризував «нерівність між людьми» як «щедре джерело стількох зол, але і всього доброго»?
2. Охарактеризуйте авторську концепцію виникнення нерівності між людьми
3. Приведіть дискусії філософської і соціологічної думки стосовно соціальної стратифікації суспільства
4. Виходячи з авторських аргументів, вкажіть основні відмінності між поняттями «соціальна стратифікація» і «соціальна диференціація».

ДЕЯКІ ПРИНЦИПИ СТРАТИФІКАЦІЇ

Ми зробимо наступний крок в розкритті теорії стратифікації – покажемо взаємозв'язок між стратифікацією і іншою частиною соціального порядку. Почнемо з припущення, що не буває «безкласового» або нестратифікованого суспільства.

Функціональна необхідність стратифікації

Функціональна необхідність пояснення універсального існування стратифікації – це вимога розмістити і мотивувати індивідів в соціальній структурі, з чим стикається будь-яке суспільство. Будучи функціонуючим механізмом, суспільство повинно певним чином розподіляти своїх громадян за соціальними позиціями і стимулювати до виконання тих обов'язків, які накладаються цією позицією. Так ми переходимо до проблеми мотивації, яку можна розглядати на двох рівнях: суспільство повинно навіювати визначеним громадянам бажання заповнити певні позиції і, коли вже ці позиції зайняті, бажання виконати покладені на них обов'язки. Хоча за своєю формою соціальний порядок є статичним, йому притаманний неперервний процес метаболізму, який означає, що в суспільстві постійно хтось народжується, переходить з однієї вікової категорії в іншу і, нарешті, вмирає. Втягування громадян в систему соціальних позицій має бути певним чином налаштовано і вмотивовано. Подібне твердження є справедливим і для конкурентної, і для неконкурентної системи. Перша в число головних висуває мотивацію на досягнення позицій, а друга система, можливо, робить ставку на мотивацію виконання посадових обов'язків. Незважаючи на різні акценти, обидва типи мотивації присутні і в тій, і в іншій системі.

Якби обов'язки, притаманні кожній соціальній позиції, приносили нашому організму однакове задоволення, якби всі вони були однаково важливі для виживання суспільства і якби всім їм потрібні були однакові за здібностями

і вмінням люди, тоді не існувало б різниці в тому, хто саме займе ці позиції, а проблема соціального розміщення людей легко вирішувалась. Насправді існує величезна різниця в тому, хто саме займе ту чи іншу позицію, і не тільки тому, що деякі позиції в суспільстві свідомо привабливіші від інших, але ще й тому, що деякі з них вимагають особливих здібностей і спеціальної підготовки, отже деякі функціонально вагоміші, ніж інші. Важливе й те, що посадові обов'язки необхідно виконувати ретельно, пропорційно мірі важливості даної позиції. Тому неминуча ситуація, при якій суспільство повинно мати, по-перше, певний тип винагороди як засіб спонукання і, по-друге, певний спосіб її розподілу відповідно до займаної позиції. Отже, винагороди та їх розподіл є суттю частини соціального порядку, які, таким чином, спричиняють виникнення стратифікації. [...]

У певному сенсі винагороди «вмонтовані» в конкретну позицію. Вони впливають з тих «прав», якими наділена дана посада. До них треба додати супутні вигоди посади і випадкові доходи. Часто права і супутні вигоди функціонально пов'язані з обов'язками позиції. Те, що сама людина вважає правами, оточуючі можуть вважати обов'язками. Проте існує безліч допоміжних прав і випадкових доходів, які за своєю природою функціонально не належать даній позиції, але знаходяться в непрямому і символічному зв'язку з обов'язками, хоча в значній мірі здатні притягувати до цієї посади людей і мотивувати їх старанно виконувати свої обов'язки.

Якщо права і випадкові доходи у різних позицій в суспільстві нерівні, значить таке суспільство має бути стратифіковано, бо це якраз є те, що означає стратифікацію. Соціальна нерівність – це такий неумисний устрій, який гарантує суспільству, що найбільш важливі позиції необхідно займуть найбільш кваліфіковані люди. Отже, кожне суспільство, незалежно від того, наскільки простим або складним воно є, має диференціювати людей в термінах як престижу, так і оцінки. Крім того, воно повинно володіти відомим об'ємом інституціоналізованої нерівності. Це не означає, що обсяг або тип нерівності в

усіх суспільствах повинен бути однаковим. [...]

Головні соціетальні функції і стратифікація

Релігія. Причина необхідності релігії виявляється в тому факті, що людське суспільство досягає своєї єдності через володіння вічними цінностями і цілями. Хоча останні є суб'єктивними, вони впливають на поведінку і інтегрують суспільство в єдину систему. Вони не дані нам у спадок і не прийшли ззовні. Вони включені в культуру через комунікацію і моральний тиск. Для індивіда вони повинні поставати як певна реальність. В цьому і полягає роль релігійних вірувань і ритуалів. Завдяки віруваннями і ритуалам спільні цінності та цілі безпосередньо пов'язуються зі світом, символізованим в конкретних сакральних об'єктах ... Індивід, через якого ми спілкуємося з надприродним світом, повинен бути людиною, що користується великою владою. Він – власник сакральних традицій, умілий виконавець ритуалу, інтерпретатор міфів. Він перебуває в такому тісному контакті з богами, що розглядається нами як уособлення божественних якостей... він вільний від вульгарної необхідності і контролю. [...]

У технічно розвинених суспільствах священики втрачають високий статус, оскільки сакральні цінності відходять на другий план. Вищі цінності та цілі суспільства висловлюють і символізують вже не вони, а політики, вчені, бізнесмени. Однак не існує повністю секуляризованого суспільства, де ліквідована віра в трансцендентальну мету і цінності.

Уряд. Як і релігія, він відіграє унікальну роль у суспільстві. Але на противагу релігії, яка забезпечує інтеграцію суспільства в термінах сентиментів, вірувань і ритуалів, він організовує суспільство в поняттях закону і авторитету. Він орієнтує людей на видимий, а не на невидимий світ. Головна функція уряду – контроль за дотриманням норм і законів, суддівство в конфліктних ситуаціях, загальне керівництво суспільним життям, а в зовнішньому світі – захист миру і ведення дипломатії. Природно, що для

здійснення таких функцій воно монополізувало застосування сили і контроль над усіма громадянам.

Політична система влаштована так, що нагорі знаходиться незначна кількість очільників високих політичних позицій в порівнянні з більшістю населення внизу. Можновладці представляють інтереси швидше групи, ніж свої власні. Тому їх поведінка обмежена правилами, які заохочують дії, що відповідають груповим, а не особистим очікуванням. Чиновник реалізує владні повноваження від імені представленої ним установи і нічого більше, тому він може мати, а може і не мати спеціальних знань, талантів або здібностей. Вони випадкові або побічні. Тому чиновник часто залежить від технічних фахівців.

Багатство, власність і праця. За визначенням, будь-яка позиція, що забезпечує існування, повинна економічно винагороджуватися. З цієї причини існує економічний аспект навіть у тих позицій (наприклад, релігійних і політичних), головна функція яких не є економічною. Тому суспільство може користуватися унікальною можливістю – нерівним економічним доходом як основним засобом контролю над процесом заповнення соціальних позицій і стимулювання виконання своїх обов'язків. Обсяг економічної винагороди, таким чином, стає одним з головних показників соціального статусу . [...]

Технічне знання. Функція знаходження засобів для досягнення цілей, що не стосується питання вибору між різними цілями, є виключно технічною сферою. Пояснення того, чому позиції, які вимагають величезних технічних навичок, отримують винагороду меншу, ніж того заслуговують, легко виявити, розглядаючи, як завдяки розподілу винагород вдається мотивувати здабності й навчання. Чому такі люди отримують високі винагороди досить рідко, якщо взагалі отримують їх, також можна пояснити: важливість технічних знань з соціетальної точки зору ніколи не була такою ж високою, якою була здатність інтегрувати цілі, притаманні позиціям на релігійному, політичному та економічному рівнях. Оскільки технологічний рівень обмежений єдино

вибором засобів досягнення цілей, чисто технічні позиції в кінцевому рахунку повинні підкорятися іншим позиціям – релігійним, політичним та економічним.

[...] Системи стратифікації можуть відрізнятися в залежності від того, скільки і які технічні позиції, як винагороджуються і яким ступенем престижу володіють. Розкид може бути дуже великим, і він задається спеціалізацією праці. Крайній розподіл праці схильний збільшувати кількість фахівців, які не мають високого престижу, оскільки у них невисокий рівень підготовки і відносно незначні необхідні природні здібності. [...]

Девис К., Мур У. Некоторые принципы стратификации // Социология. – 2016. - №3. С.3-7. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Запитання до тексту:

1. У чому, на думку К. Девіса, У. Мура, полягає функціональна необхідність стратифікації?
2. Яке значення релігії в розвитку суспільства?
3. Як впливає рівень технічного розвитку суспільства на статус священнослужителів?
4. В чому полягають функції уряду і якими факторами обмежена поведінка чиновників?
5. Чому люди, що володіють високим рівнем технічних знань, рідко отримують настільки ж високу винагороду?

Т. Заславська

СЕРЕДНІЙ КЛАС В ЗАХІДНІЙ СОЦІОЛОГІЇ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ

На Заході поняття "середній клас" існує не стільки як строгий науковий термін, скільки як частина масової свідомості і масової культури, причому навіть в рамках соціології воно визначається і використовується по-різному. Статті англійських соціологічних словників, присвячені середньому класові,

повідомляють, що цим розпливчастим, багатозначним, широко розповсюдженим терміном найчастіше позначається сукупність професійних груп, зайнятих переважно розумовою працею, але які, при цьому, не мають великих інтересів в бізнесі чи політиці. Спрощено це дозволяє інтерпретувати середній клас як елемент соціальної структури, статус якого істотно нижчий, ніж правлячої верхівки суспільства, але вищий, ніж робітничого класу. Разом з тим наголошується, що характер праці – не єдиний і навіть не головний критерій приналежності до середнього класу: не меншу роль відіграє серединне (не дуже високе, але і не дуже низьке) місце в системі контролю і управління. З цієї точки зору, малокваліфікований службовець має не більше підстав бути віднесеним до середнього класу, ніж робітник. Але не входять в нього і представники верхніх ланок бюрократії. Водночас велика увага приділяється долі "старого середнього класу", який ототожнюється, відповідно до "континентальної" традиції XIX століття, з буржуазією. Крім того, до середнього класу відносять нові менеджерські групи, які значно відрізняються своїм реальним впливом і статусом від основної маси "білих комірців" і наближаються скоріше до представників великого бізнесу.

Інтерес західних соціологів до середнього класу пов'язаний, перш за все, з принциповими зрушеннями у професійній структурі досліджуваних ними товариств у другій половині XX століття. Тому не дивно, що розпливчасте поняття "середній клас" в їх роботах найчастіше наповнюється саме "професійним" змістом. Але якщо відійти від словникових статей і подивитися на проблему з позицій вчених - соціологів, економістів, істориків, політологів, які займаються даною проблемою, то можна виділити чотири найбільш загально визнані характеристики середніх класів розвинутих суспільств Заходу.

Вони полягають в наступному:

1. Середній клас – це сукупність соціальних груп, що займають проміжну позицію між верхами і низами суспільства і виконують, в силу цього, інтерактивну функцію свого *роду соціального медіатора*.
2. Середній клас – це порівняно високо забезпечена частина суспільства, що

володіє власністю, яка забезпечує особисту економічну незалежність, свободу вибору поля діяльності тощо. Висока якість і сучасний стиль життя, задоволеність теперішнім, впевненість в майбутньому зумовлюють зацікавленість середнього класу в збереженні соціального порядку, надаючи йому функцію *соціального стабілізатора* суспільства.

3. Середній клас – це елемент соціальної структури, який зосереджує в своїх рядах найбільш кваліфіковані кадри суспільства, що відрізняються високим професіоналізмом, значним діяльнісним потенціалом, громадянською активністю. Звідси високий соціальний престиж середнього класу і виконувана ним функція *агента технологічного і соціально-економічного прогресу*.

4. Нарешті, у високорозвинених західних країнах середні класи, які складають більшість населення, виступають основними носіями, з одного боку, громадських інтересів, а з іншого, національної культури, тобто властивих відповідним суспільствам цінностей, норм, зразків поведінки, стилів життя та ін. Поширюючи зразки власної культури на вище- і нижчестоящі верстви суспільства, середній клас виступає в ролі *культурного інтегратора* суспільства.

У наведеному описі кожної соціальної функції "класичних" середніх класів поставлена у відповідність одна конкретна якісна характеристика. Але в дійсності таке відповідність неоднозначна: реалізація більшості соціальних функцій середнього класу забезпечується впливом не однієї, а кількох або навіть всіх названих характеристик.

Як бачимо, виконання функції соціального стабілізатора суспільства передбачає не тільки задоволеність середнього класу існуючим соціальним порядком, але також його масивність і серединне положення в суспільстві. А щоб стати носієм національної культури і виразником суспільних інтересів, цей клас повинен володіти всіма названими вище характеристиками.

Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Дело, 2003. – С.233-235. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Які ознаки вкладали західні соціологи другої половини ХХ століття у поняття «середній клас»?
2. Назвіть чотири найбільш загально визнані характеристики середніх класів розвинутих суспільств Заходу
3. Назвіть основну функцію середнього класу у сучасному суспільстві
4. Приведіть сучасні «теорії середнього класу». Які з них Вам найбільше до вподоби? Чому?

Н.В.Коваліско

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Соціальне нерівність і соціальну ієрархію в соціології вивчають і описують на основі різних моделей стратифікації. Соціологи виділяють різні зрізи співвідношення соціального стану груп індивідів. Однак в будь-якому випадку соціальну стратифікацію пов'язують із взаємодією соціальної диференціації з соціальними оцінками. Людей (і групи) при цьому ранжують відповідно до соціальної значимості, скажімо, виконуваної ними діяльності.

Сучасні трансформаційні процеси в українському суспільстві супроводжуються соціально структурними перетвореннями, формуванням нових прошарків і груп, а також зміною позиції в існуючій стратифікаційній системі, що обумовлює формування нових статусно-рольових відносин індивідів і зміну соціальної самоідентифікації.

У західних суспільствах досить чітко проявляється пряма залежність матеріального статку і соціального статусу від рівня і якості отриманої освіти, тобто консистентність винагород (дохід, влада, повага) з інвестиціями (освіта, професійна майстерність і ін.). Винагорода за працю дозволяє певній соціальній верстві підтримувати відповідний рівень, спосіб і якість життя. Оскільки в

трансформаційному суспільстві економічні і соціальні умови характеризуються нестабільністю, невизначеністю, для того щоб зайняти свою позицію в соціальній структурі і на ринку праці, необхідно постійно підтверджувати свій професіоналізм, компетентність, конкурентоспроможність і ін. Соціальній структурі сучасного українського суспільства властива крайня соціальна нестабільність – як на рівні процесів, що відбуваються всередині соціальних груп і між ними, так і на рівні самосвідомості особистості, усвідомлення нею свого місця в системі соціальної ієрархії. Відбувається активний процес "розмивання" традиційних груп населення; становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, доходів, включеності у владні структури, соціальної самоідентифікації і ін.

Методологічні підходи до вивчення

багатовимірною стратифікаційного простору нерівності

Багато моделей стратифікації розкривають відносини груп людей з приводу розподілу влади, власності, знань у сфері трудової діяльності. Дану сферу прояву нерівності можна визнати домінуючою в індустріальних і постіндустріальних суспільствах. Однак певна частина членів суспільства не може бути віднесена до соціальних груп за ознакою зайнятості (пенсіонери, учні, непрацюючі жінки і багато інших категорій). Проблема визначення їх соціальної приналежності – одне зі складних завдань стратифікаційної теорії.

У деяких моделях стратифікації використовують інші основоположні критерії ранжування соціальних позицій. По-перше, в сучасному світі до сих пір відчувається присутність кількох основних типів стратифікації, існуючих багато століть і побудованих на різниці в культурах і економічних устроях: кастова, станова, класова. Причому в багатьох сучасних суспільствах ці стратифікаційні системи співіснують і взаємодіють. По-друге, в моделях відображаються різні підходи до вибору ознак соціальної диференціації, виявляючих розподіл суспільства на групи за потребами, інтересами, престижем, способом життя, ментальністю тощо. Тобто моделі можуть

відповідати різним аспектам ієрархічних соціальних позицій в суспільстві як цілісності або стосуватися специфічних структур в підсистемах одного конкретного суспільства. Для пізньоіндустріальних та інформаційних суспільств самостійного значення набуває культурно-статусна стратифікація. Якщо владній і побудованій на власності стратифікаціям, пов'язаним з прагненням владних груп до безроздільного володіння владою і престижем, відповідає вертикальна будова соціальних позицій, то культурно-статусному порядку, сенс якого полягає в збереженні статусними групами своїх різнорідних ціннісних уявлень, відповідає неієрархічна модель. [...]

Розмежування теорій стратифікації і класової структури цікаво інтерпретується І.Краусом. "Стратифікація і класовий поділ – різні структури відносин. Стратифікація – поняття описове, що передбачає певну впорядкованість членів суспільства на основі якогось відповідного критерію - доходу, освіти, способу життя, етнічного походження... Класи... є конфліктними групами, які, об'єднуючись, оскаржують існуючий розподіл влади, переваги та інші можливості ... Класи формуються, коли сукупність індивідів визначає свої інтереси як схожі з інтересами інших з тієї ж сукупності і як такі, що відрізняються і протистоять інтересам іншої сукупності осіб".

У книзі Е. Гіденса "Соціологія" відповідний розділ називається "Стратифікація і класова структура". Родовим поняттям виступає "стратифікація", а "класи" - видовим поняттям, що означає одну з чотирьох систем стратифікації. Розглядаючи проблеми стратифікації і нерівності в сучасних західних суспільствах, Гіденс називає основні соціальні групи класами, однак описує їх не у взаємному протистоянні, а як ранжовані спільноти ("вищий клас", "середній клас", "нижчий клас").

Таким чином, на наш погляд, узагальнюючим поняттям для наукового вивчення простору нерівності і розуміння відносин між людьми з приводу розподілу влади, власності, престижу, присвоєння усіх видів ресурсів є соціальна стратифікація, яку, відповідно до дефініції Е.Гіденса, "можна визначити як структуровані нерівності між різними угрупованнями людей".

Сучасні прихильники стратифікаційних і класових теорій, які базуються на множинних критеріях, спираються переважно на традицію, що бере початок з часів М. Вебера. Однак стимулом для поширення багатокритеріальної стратифікації послужили роботи П.Сорокіна. Згідно з його ідеями, існує те, що можна позначити терміном "соціальний простір". Визначити соціальний стан людини означає виявити сукупність її зв'язків з усіма групами населення і всередині кожної з цих груп, тобто з її членами; ці зв'язки і сукупність позицій усередині кожної групи і утворюють ту систему координат для визначення соціального стану будь-якого індивіда. Отже, люди, що належать до аналогічних соціальних груп і виконують ідентичні функції в рамках кожної з них, займають однакове соціальне становище. І навпаки, чим істотніші відмінності між людьми, тим більшою є соціальна дистанція між ними. Крім того, оскільки всередині однієї групи існують різні позиції, необхідно визначити також положення людини в межах цих груп. Тож на відміну від тривимірного геометричного простору соціальний простір є багатовимірним, що обумовлено множинністю сукупностей людей за соціальними ознаками.

Звідси випливає і підхід П.Сорокіна до визначення стратифікації. Соціальна стратифікація – це диференціація даної сукупності людей (населення) на класи згідно ієрархічними рангами, що знаходять втілення в існуванні вищих і нижчих прошарків. Основа і суть стратифікації полягають в нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності та обов'язків, в наявності або відсутності соціальних цінностей, влади і впливів серед членів того чи іншого співтовариства. Відомо чимало конкретних форм стратифікації, проте все їх розмаїття можна звести до трьох основних – *економічної, політичної і професійної*. Як правило, всі вони тісно переплетені. Люди, які належать до вищої стратегії за одним з параметрів, зазвичай відносяться до вищих страт і за іншими характеристиками. Теорія стратифікації, запропонована Сорокіним, вплинула на всі подальші розробки, пов'язані з цією проблематикою.

Американський соціолог М.Гордон, будучи також прихильником

численності критеріїв стратифікації, писав, що термін "соціальні класи" застосований до поділу провідних статусів, які стратифікують суспільство. Три змінні, пов'язані з поняттям класу, - *економічна влада, соціальний статус, політична влада*, відповідають веберівському класові, статусу, партії. Гордон зазначав, що в динамічному взаємовпливі всіх стратифікаційних відмінностей економічні чинники відіграють найважливішу роль, і додавав при цьому, що інші чинники також суттєво проявляються в класифікації населення. Як висновок, він стверджує, що соціальний статус, економічну силу і структуру суспільно політичної сили слід розглядати концептуально як певну суть, динамічну структуральну взаємодію якої слід вивчати емпірично.

Однак сучасний розвиток наукової думки і соціальна практика вказують на те, що тільки синтезування різних класичних і сучасних концепцій уможливить більш об'єктивне і змістовне дослідження такої складної соціальної системи, як суспільство. У сфері досліджень соціальної структури чи не першим таку спробу здійснив Е. Гіденс, сформулювавши теорію структурації, яка акцентує "дуальність" соціальної структури. Автор фокусує увагу на принципах, за якими відбувається внутрішня диференціація і артикуляція просторово тимчасових утворень. При формулюванні принципів він відштовхується від феноменів, що проявляються в суспільному житті, і вводить концепт "соціальні практики" як одиницю аналізу, що дозволяє відобразити дуальність структури / дії і рефлексійний характер останньої.

Широкі дискусії щодо гносеологічних перспектив такого типу соціологічної стратегії було використано в рефлексивній соціологічній концепції французького соціолога П. Бурдьє, який описує логіку соціальних практик через їх феномени. На думку вітчизняного соціолога О. Куценко, саме ця концепція сьогодні є найбільш суворо "феноменологічним" і, в цьому сенсі, найбільш цілісним, альтернативним позитивізму соціологічним підходом до розуміння соціального світу і процесів соціальних розподілів.

Соціальний світ, згідно з теорією П. Бурдьє, - це складна багатовимірна структура, в якій об'єктивне і суб'єктивне взаємопроникають і

взаємодоповнюють один одного. Пояснюючи зміст і механізми соціальної взаємодії, він використовує поняття соціального простору, габітусу і капіталу. [...]

Габітус – це певна система особистісних диспозицій, отриманих в досвіді і здатних змінюватися залежно від обставин місця й часу. Це таке собі "відчуття гри", характерне людям того чи іншого типу, яке дозволяє їм адекватно орієнтуватися в морі конкретних життєвих ситуацій, серед яких далеко не всі передбачені правилами, і, до того ж, іноді створюються в самому процесі гри .. Поняття габітусу має певну смислову відповідність щодо поняття "стиль життя", як його розумів М. Вебер, вживаючи для визначення відмінностей між суспільними класами і верствами. [...]

Вітчизняні дослідники застосовують два підходи – суб'єктивний і об'єктивний. *Суб'єктивний* базується на принципі самоідентифікації, тобто виходить з уявлень самих членів суспільства про їх приналежність до тих чи інших соціальних верств або класів. Дослідження, що проводилися в Україні такими вченими, як С.Макеєв, Є.Головаха, С.Оксамитна, С.Бродська, Є.Сімончук, переважно були спрямовані на визначення класових ідентичностей і стратифікаційних процесів на суб'єктивному рівні. *Об'єктивний* підхід базується на показниках, що не залежать від думки індивіда; найчастіше це характер праці та рівень доходів. Якщо говорити про об'єктивні методики вивчення соціальної структури, то тут домінують одновимірні визначення стратифікаційних груп, в основному за економічним критерієм; в цьому напрямку можна виділити роботи українських вчених В. Паніотто, В. Хмелька, І.Чапської, М.Марченко. Оскільки застосування об'єктивного підходу має суттєві обмеження, більшість дослідників використовують його в поєднанні з суб'єктивним.

У нашому дослідженні соціальної структури зроблена спроба застосування стратифікаційної моделі на основі багатовимірного ієрархічного підходу з використанням таких критеріїв, як дохід, освіта, позиція у владній структурі, самооцінка матеріального стану, соціальний статус і

самоідентифікація та ін. Тобто мова йде про комбінації об'єктивних і суб'єктивних (соціально-психологічних) критеріїв. Кількісний і якісний вимір об'єктивних і суб'єктивних показників є дуже важливим, оскільки кожен з цих "одновимірних" зрізів має велике значення при вивченні конкретних процесів диференціації; всі вони в сукупності дозволяють говорити про багатовимірний стратифікаційний простір нерівності.

Соціологічний аналіз стратифікаційних прошарків в структурі населення м.Львова

Одним з головних завдань в рамках аналізу багатовимірного простору нерівності було виділення основних стратифікаційних груп населення міста в сучасних умовах. З цією метою ми припускаємо, що соціальну стратифікацію можна розглядати як нерівномірне розміщення індивідів в n-вимірному "просторі нерівності", кожна вісь якого відображає певний вид існуючої в суспільстві нерівності. Близькість розміщення індивідів в такому просторі означає їх приналежність до однієї стратифікаційної групи.

Структурні та динамічні аспекти стратифікаційних порядків аналізувалися з 2002 року, коли вперше було проведено дослідження щодо структурування соціальної ієрархії міста Львова. Йшлося про застосування однокомпонентного позиційного підходу: визначали позицію індивідів у соціальному просторі міста в контексті трьох стратифікаційних порядків (середньомісячний дохід, владний адміністративний статус та рівень освіти). В результаті було виділено та обґрунтовано соціальні портрети восьми страт у 2002 та шести страт у 2003 році. Відсутність за результатами обстеження 2003 року виокремлених у 2002 році двох страт, що об'єднували дрібних підприємців та тих, хто обирав середні позиції на запропонованих шкалах, можливо пояснити їхньою незначною часткою, яка була в межах статистичної похибки вибірки, а також інтенсивним рухом індивідів у стратифікаційних порядках.

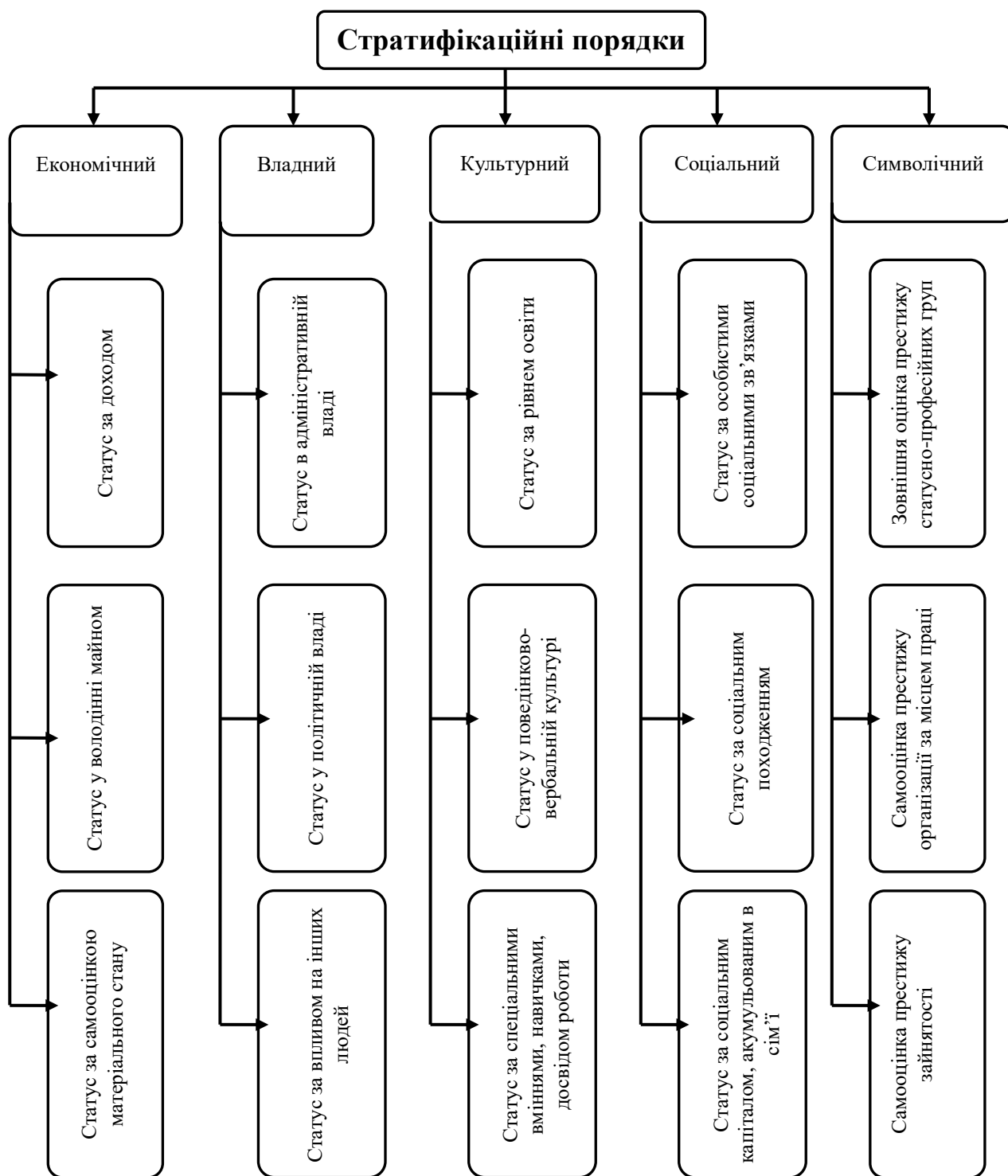

Рис. 1. Структура простору нерівності

Ці обставини сприяли вдосконаленню методики обстеження. У 2006 та 2008 роках застосовано методику на основі позиційно-диспозиційного підходу (двокомпонентна кон'юнкція), оскільки використовували складнішу структуру самого “простору нерівності” вже за п'ятнадцятьма ознаками стратифікаційних порядків. Завдяки ієрархічному кластерному аналізу, зокрема методу “зв'язок всередині групи” (Average Linkage (Within Group)), було обґрунтовано оптимальну кількість страт на основі аналізу ряду агломерації та гетерогенності кластерів для різної їхньої кількості. Визначено позицію шести страт у соціальній ієрархії м. Львова на основі стратифікаційного індексу (середнє арифметичне позиції індивіда), який розрахований на основі трьох показників для економічного, владного, символічного, соціального та культурного стратифікаційних порядків. Такий стратифікаційний індекс набуває значення від одного до п'яти й задає певну, зрештою, досить умовну, метрику соціального простору.

Повторне обстеження у 2008 році дало змогу виявити як динаміку стратифікаційних процесів, так і ступінь сталості соціальних утворень. Найвищі позиції обіймають ті, хто має високі індекси стратифікаційних порядків, а у нижчих стратах – респонденти з низькими показниками. На основі цих індексів побудовані та обґрунтовані стратифікаційні профілі кожної з шести соціальних страт. Емпірично встановлені консистентність “вищої” й “нижчої” страт та неконсистентність середини соціальної ієрархії.

За оцінками самоідентифікації власного соціального статусу й ідентичності з'ясовано, що респонденти схильні радше підвищувати самооцінку власних статусних позицій, аніж її занижувати. Майже кожен третій ідентифікував себе з “середнім класом”, обґрунтовуючи це зазвичай середнім рівнем доходів. Кожен десятий із респондентів не зміг визначитися у запропонованому просторі класових ідентичностей.

Аналіз життєвих стратегій, мобільного потенціалу та рівня наявної

соціальної адаптації соціальних страт засвідчує, що більшості населення міста притаманні активні життєві позиції та відповідно до них стратегії досягнення й адаптації. Простежується також тенденція до збільшення частки осіб з активними життєвими стратегіями при просуванні по стратифікаційній ієрархії з низу до верху. Найбільше реально та потенційно мобільних індивідів у серединних стратах. Спостерігається зростання частки осіб із вимушеним типом мобільної поведінки від “вищої” до “нижчої” страт. Разом з тим рівень соціальної адаптації (рівень задоволення потреб) можна вважати самостійною диференціальною ознакою, тобто з’являється змога вводити його у методику багатовимірного аналізу як самостійний стратифікаційний порядок.

Спільне та відмінне у стратифікаційних порядках за двокомпонентною кон’юнкцією в регіональному розрізі було виявлено в дослідженні, проведеному в 2008 році за аналогічною методикою у місті Донецьку. Це дало підстави також виділити шість страт, хоча їхні частки у двох містах дещо відрізняються. За професійно-кваліфікаційним, соціально-демографічним складом страти міст є майже ідентичними, за винятком “страти 5”, яка у Львові на три чверті складається з економічно незайнятих верств населення, а донецька страта загалом є стратою кваліфікованих та некваліфікованих робітників. “Вища страта” та “нижча страти” є найбільш консистентними в обох містах, тоді як інші неконсистентні. В обох містах переважає самоідентифікація з “середнім класом”; верхні страти частіше ідентифікують себе з “інтелігенцією”, “підприємцями” та “службовцями”, тоді як нижні – з “нижчим” та “робітничим класом”.

Життєві стратегії львів’ян та донеччан є майже ідентичними. Приблизно 40% населення двох міст робить все, щоб підвищити добробут та якість життя, поліпшити своє соціальне становище в суспільстві, демонструючи стратегію досягнення. Майже третина львів’ян і донеччан намагається зберегти вже досягнуте соціальне становище й поліпшити його тоді, коли з’являються сприятливі обставини. Кожному шостому львів’янину та донеччанину властива стратегія виживання, а кожен 12–13 респондент не має ні можливостей, ні

бажання щось робити і змінювати у своєму житті (стратегія ексклюзії). Водночас стратегії досягнення та адаптації характерні для верхніх страт, тоді як виживання та ексклюзії – для нижніх страт соціальної ієрархії двох міст. Співвідношення типів мобільної поведінки у регіональному розрізі є схожими на Сході та Заході України. Це є свідченням того, що люди в різних регіонах суспільства відтворюють типові моделі мобільної поведінки, реалізують одні й ті ж життєві стратегії і в цьому полягають їхні спільні риси.

Обґрунтовані такі номінації для кожної з виділеної страти у двох містах: “вища страта – підприємці та керівники” (частка страти у Львові 4% та 7% у Донецьку); “страта 2 – спеціалісти” (9% і 13%); “страта 3 – сильні адаптанти” (22% і 6%); “страта 4 – слабкі адаптанти” (16% і 14%); “страта 5 – претенденти” – 26% у Львові, а у Донецьку 25% – “страта 5 – робітники” і “нижча страта – ексклюзанти” (23% і 35%).

Специфіка та особливості соціально-економічного розвитку Львівської та Донецької областей накладають свій відбиток на соціальне структурування міст. Зокрема, емпірично зафіксовані відмінності у наповненні та обсязі страт за деякими соціальними параметрами статусно-професійного складу та освітнім рівнем можна пояснити трудоресурсною ситуацією, що за статистичними даними відрізняється чисельністю та якісним складом економічно активного і неактивного (тобто незайнятого) населення у двох регіонах.

У п'ятому розділі дисертації *“Комплексна кон'юнкція у вивченні стратифікації: позиції, диспозиції, практики”* проаналізовано теорії практик та їхній зв'язок із дослідженням стратифікаційних порядків; визначено локалізацію страт у просторі практик; виділено стратифікаційний порядок за кон'юнкцією “позиції – диспозиції – практики”; описано соціально-демографічні та статусні характеристики соціальних страт м. Львова та м. Донецька.

Найсистематичніше практики зафіксовано й описано в дослідженнях стилів життя, тобто форм і зразків споживання речей та оперування ними, а відносно недавно ще й в межах напрямку, що його називають “соціологією

речей” і пов’язують із працями Б. Латура. Увага до тематики стилю життя в контексті досліджень соціальної структури та стратифікаційних порядків у соціології в останні десятиліття почала стійко зростати. Стиль життя, який трактують як сукупність стійко відтворюваних зразків поведінки, різного роду практик, став предметом розгляду багатьох дослідників в їхньому прагненні подолати труднощі соціально-структурного аналізу в умовах соціальних змін та дозволяє зафіксувати взаємозв’язок соціальної нерівності й стилю життя. Адже відтворення стратифікаційних порядків відбувається через соціальні практики як відносно стабільні форми організації повсякденного життя в межах структури заданої життєвої ситуації з урахуванням доступних ресурсів.

Інакше кажучи, стилі життя співвідносні з поділом суспільства на класи та страти і, фактично, є певною їхньою субкультурою (П. Бурдьє віддає перевагу терміну “габітус”). Однак в останні два десятиліття більш популярним є трактування стилю життя як важливої частини теорій індивідуалізованого суспільства, згідно з якими в сучасних умовах розвинених країн соціальні практики більшою мірою визначаються волонтаристськими схильностями індивідів, а не чинником соціальної нерівності. Тобто йдеться про індивідуалізацію практик відповідно до споживчих смаків, стандартів, відношення до релігії, політики, здоров’я, ціннісних орієнтацій індивіда.

У вітчизняній соціології існують тенденції, по-перше, ототожнювати стиль життя з певною субкультурою соціальної групи, а по-друге, посилатися на неї в процесі вивчення споживчої поведінки. Стиль життя розглядають як індивідуально-особистісний прояв соціально-типового, як своєрідний відбиток мікросередовища, в якому розгортається життєдіяльність особистості. У такому контексті реалізується діяльнісний принцип розуміння стилю життя, простежується взаємозв’язок цього поняття з категоріями способу життя, життєдіяльності, життєвої програми, життєвого плану, концепції життя, активної життєвої позиції особистості. Поява у соціальному просторі нових економічних можливостей, для прикладу, ставить людину перед вибором між новим і ризикованим, усталеним і перевіреним. Чи скористатися новими

можливостями вирішує сам індивід. Відповідно до особистісного вибору в суспільстві генерується низка типових соціально-економічних практик, що репрезентують різну міру поведінкової активності, пристосування до нових умов життєдіяльності.

Деяка сукупність дій індивідів поза межами робочого часу, тобто поза межами позиції у структурі зайнятості, є множиною практик. Усю сукупність практик на основі уточнення та інтерпретації основних понять в емпіричному дослідженні було згруповано в певні категорії. В інструментарій дослідження у 2008 році було закладено перелік інноваційних та традиційних професійно-трудова, фінансових, споживчих та соціокультурних повсякденних практик, якими респондент займався впродовж певного часу.

Інтенсивність традиційних є вищою за інноваційні професійно-трудова практики у двох регіонах. Для 16% донеччан та 10% львів'ян характерні традиційні трудові практики, оскільки вони змінили місце праці, посаду; мали чи шукали додаткову роботу (працювали за сумісництвом), підвищували кваліфікацію для професійного росту тощо). Щодо інноваційних, то відповідно 11% та 9% суміщали працю за наймом з особистим бізнесом; працювали чи займалися пошуками роботи за кордоном; використовувати комп'ютерну техніку та технології у професійній діяльності.

Переважають також традиційні фінансові практики – 17% респондентів у Донецьку та 14% у Львові заощаджували, вкладаючи гроші у цінні папери, акції, на депозит у банк; працювали на дачній ділянці, в особистих підсобних господарствах чи продавали особисте майно, щоб вирішити матеріальну скруту тощо. Відповідно по містах 8% і 7% брали кредит у банку для відкриття власної справи, для купівлі квартири; купували нерухоме майно (будинок, квартиру, дачу, магазин тощо) та іноземну валюту – така частка респондентів культивувала інноваційні фінансові практики.

Найінтенсивнішими серед усіх практик є споживчі, і також вищим є ступінь поширеності традиційних, порівняно з інноваційними. Купували товари лише за доступними цінами на ринках, базарах (промислових або продуктових)

71% донеччан та 53% львів'ян, відповідно 10% та 7% могли собі дозволити купувати модні, вишукані товари відомих виробників у фірмових магазинах, салонах; робити замовлення через Інтернет-магазини, каталоги з доставкою додому; наймати працівників особисто для себе.

Щодо соціокультурних практик, то як у донеччан, так і у львів'ян переважають домашні повсякденні види спілкування та проведення дозвілля. Так, 91% донеччан та 68% львів'ян зазначили, що вони у вільний від основної та домашньої роботи час віддають перевагу перегляду телепередач; читанню газет, журналів та різної літератури; прослуховуванню радіопередач, а також заняттям із дітьми, відвідуванню та прийому гостей або ж просто відпочивають вдома без жодних справ. Другими за інтенсивністю йдуть публічні види спілкування та проведення дозвілля: відвідування кінотеатрів, театрів, концертів, музеїв, художніх виставок спортивних видовищ (як глядач) клубів, дискотек, а також поїздки за місто для відпочинку на природі, екскурсійні подорожі, зрештою, “походи” по магазинах, відвідування ринків характерно для третини як донеччан, так і львів'ян. Єдина відмінність зафіксована щодо релігійних практик – 42% львів'ян та всього 19% донеччан вказали, що у вихідні відвідували церкву.

Слід зазначити, що поширеність усіх різновидів практик у двох регіонах є майже ідентичною, причому традиційні ще значно переважають над інноваційними. Відмінністю, що зафіксована на емпіричному рівні, є вищі показники інтенсивності як традиційних, так і інноваційних практик саме для Донецького регіону.

Підсумовуючи, можна говорити про схожі переваги у виборі практик однаковими стратами м. Львова та м. Донецька: інноваційні споживчі та фінансові практики властиві двом верхнім стратам соціальної ієрархії; інноваційні професійно-трудова – “страті 3”, а традиційні трудові – “страті 4”, тоді як нижнім стратам здебільшого характерні традиційні споживчі та трудові. Отже, верхнім стратам притаманне символічне споживання і фінансові практики задоволення потреб високих стандартів життя; серединні ж

переважно працюють і займаються пошуками додаткових заробітків як у регіоні, так і за кордоном; а нижні страти відтворюють практики, спрямовані на задоволення мінімальних споживчих потреб.

Методика вимірювання за трикомпонентною кон'юнкцією, тобто трьох базових стратифікаційних порядків (порядок позицій, порядок диспозицій та порядок практик) була різною. З цією метою використано різні шкали для фіксації емпіричних показників для кожного з порядків, отримані метрики стратифікаційних індексів мають різну числову протяжність.

Емпіричні індикатори, що конструюють порядки позицій та диспозицій вимірювали за допомогою п'ятищаблевих порядкових шкал (мінімальне значення – 1, максимальне – 5). Отже, інтегральний стратифікаційний індекс для цих порядків може приймати значення від 1 до 5. Емпіричні ж індикатори, що конструюють порядок практик, вимірювали за допомогою дихотомічних шкал (0 – індикатор відсутній, 1 – індикатор наявний), тобто стратифікаційний індекс для порядку практик має числову протяжність від 0 до 1. Для усунення відмінності у протяжності індекси порядків позицій та диспозицій були поділені на максимальне значення шкали, за якою вимірювали їхні індикатори, тобто на 5. Ієрархію страт формували за сумарним значенням індексів, що набували значення від 0 до 1.

Отже, за цього концептуального підходу оптимальним виявилось розбиття сукупностей на п'ять кластерів як для Львова, так і для Донецька, коли отримані групи виявилися найбільш різнорідними за досліджуваними характеристиками. Розподіл страт формували за показниками середнього стратифікаційного індексу, на основі якого отримано нові стратифікаційні ієрархії населення двох міст. Консистентними за трикомпонентного підходу є: “вища страта”, яка має узгоджені високі показники всіх трьох порядків; “страта 3” – узгоджені середні, а “нижча страта” – усі низькі показники позиційного, диспозиційного та порядку інтенсивності практик. Неконсистентність “страт 2 і 4” проявляється у неузгодженості позицій, диспозицій та рівня інтенсивності практик. Для першої властиві високі показники диспозиційного порядку, тоді

як позиційна складова та порядок інтенсивності практик мають середні значення індексу. Для другої ж – середні індекси позиційного та диспозиційного порядків, тоді як інтенсивність практик є низькою.

При переході до трикомпонентної кон'юнкції для двох міст автором були зафіксовані спільні та відмінні тенденції. Йдеться, власне, про деякі ефекти, що виникають унаслідок ускладнення методичного інструментарію чи, інакше кажучи, внаслідок збільшення багатовимірності аналізу. Так, в обох містах з шести до п'яти страт зменшилася “розмірність” стратифікаційного порядку, тобто соціальний простір став тепер менш диференційованим, а значення індексу збільшилося для “вищої” та “нижчої” страт. Збільшення значення індексу “вищої страти” (з 0,78 до 0,81) у Львові, супроводжувалося й збільшенням дистанції, що відокремлює її від “страти 2” (з 0,07 до 0,15), перевищивши значення індексу для Донецька (зростання з 0,77 до 0,80 на фоні зменшення дистанції з 0,15 до 0,12). Тобто чинник практик зрівняв страту двох міст за ознакою дистанціювання від “страти 2”. У Львові за двокомпонентною кон'юнкцією найменша дистанція була між стратами 4 та 5 (у Донецьку між стратами 2 та 3), тоді як за трикомпонентною між стратами 2 та 3. Інакше кажучи, практики тут ніби “розводять” вершину стратифікаційного порядку та його основу. В Донецьку ж дистанція між стратами 2, 3 і 4 збільшилася, тобто практики тут диференціювали страти.

Перехід від традиційної домінантної кон'юнкції (“позиції – диспозиції”) до трикомпонентної (“позиції – диспозиції – практики”) також дав змогу з'ясувати, що для кожної страти характерні стилізовані практики, більшість із яких індивіди реалізують згідно зі своїми позиціями та диспозиціями, тобто на підставі соціального статусу, професійно-кваліфікаційного освітнього рівня, доходів, мережі соціальних зв'язків тощо. Сукупність практик відображає статусну субкультуру соціальних страт.

Як і за двокомпонентного аналізу, спостерігаємо схожі переваги у виборі практик однаковими стратами м. Львова та м. Донецька – інноваційні споживчі та фінансові властиві двом верхнім стратам соціальної ієрархії; інноваційні

професійно-трудова – “страті 3”, а традиційні трудові – “страті 4”, тоді як нижчій – традиційні споживчі та трудові. Отже, верхні страти через практики демонструють стратегії досягнення; середні ж адаптуються до змін у сфері зайнятості, намагаючись підвищити свій професійно-кваліфікаційний та економічний потенціал через низку активних трудових практик; нижча ж має найнижчі показники порядку інтенсивності практик, серед яких переважають саме практики виживання.

З огляду на позиції в стратифікаційних порядках, самооцінки статусу, життєві стратегії, типи мобільної поведінки та характерні практики запропоновано такі номінації для кожної виділеної страти у двох містах: “вища страта – підприємці та керівники” (частка страти у Львові 2% та 3% у Донецьку); “страта 2 – спеціалісти” (19% і 15%), “страта 3 – сильні адаптанти” (8% та 20%); “страта 4 – слабкі адаптанти” (26% і 23%); “нижча страта – ексклюзиванти” (45% та 39%). Соціально-професійний та демографічний склад кожної зі страт є майже ідентичними для двох міст, що стало підставою для обґрунтування одних і тих же номінацій страт.

У рамках розробленої концепції багатовимірного аналізу стратифікаційних порядків зроблено **висновки**:

Структуру соціального простору нерівності запропоновано розглядати як сукупність стратифікаційних порядків, тобто ієрархічно впорядкованих позицій на основі певної множини критеріїв нерівності, що визначають вище чи нижче місце агентів (індивіда, групи, страти) у соціальному розшаруванні суспільства

Суть концепції полягає в тому, що багатовимірність означає, по-перше, наявність найзагальніших компонентів, які є критеріями виділення страт чи спільнот й утворюють певні кон’юнкції. По-друге, кожний компонент сам складається з декількох стратифікаційних порядків. Розглядають, наприклад, стратифікаційні порядки влади, добробуту, освіти, престижу, авторитету тощо. Більш узагальнено ця багатовимірність репрезентована сукупністю капіталів – економічного, соціального, символічного тощо. По-третє, кожний елемент стратифікаційного порядку може бути складним, тобто містити субелементи,

що є шкалою різної розмірності: рівень освіти варіює від початкового до вищого; грошові доходи також прийнято подавати в агрегованому вигляді; ступінь адміністративної влади (позиція в стратифікаційному порядку влади) залежить від кількості підлеглих тощо. Зрозуміло, що вивчення таким чином інтерпретованої багатовимірності зумовлює застосування статистичних процедур її редукування: кластерного, факторного, дискримінантного аналізу, аналізу відповідностей.

Проведене дослідження підсумовано в таких констатаціях:

- Аналіз сучасної соціологічної літератури дав змогу встановити, що основними кон'юнкціями вивчення стратифікаційних порядків є “об'єктивізм – суб'єктивізм”, “структура – діяльність”, “сконструйовані спільноти – реальні групи”, “сталі – “емерджентні” чинники стратифікації”. Однак домінантною у дослідженні стратифікаційних порядків є кон'юнкція “позиції – диспозиції”, яка дає можливість виявити та пояснити специфіку поведінки індивідів та спільнот, що діють певним чином, оскільки є носіями певного габітусу (сукупності диспозицій).

- Обґрунтовано доцільність використання трикомпонентної кон'юнкції (“позиції – диспозиції – практики”) у багатовимірному аналізові стратифікаційних порядків через поєднання макросоціологічного підходу (позиції та диспозиції) з мікросоціологічним (практики), коли структурний підхід доповнюється повсякденними рутинними й інноваційним практиками, а також поєднується з перспективою культури, оскільки практики пов'язані зі стилем життя і певними субкультурами.

- Розроблено методику емпіричного дослідження соціальної стратифікації, де кожний компонент кон'юнкції є складним утворенням.

За двокомпонентною кон'юнкцією позиції індивідів визначали на основі стратифікаційного індексу, який розраховувався як середнє арифметичне для п'яти стратифікаційних порядків і для кожного з трьох базисних вимірів (усього 15 показників). Кожний стратифікаційний порядок (економічний, владний, культурний, соціальний і символічний) містив по три субелементи, що

становили собою шкали різної розмірності. Такий індекс дає змогу резюмувати всі статуси, які кожний опитаний має у стратифікаційних порядках. Згідно з обраною процедурою порядок розміщення страт у соціальній ієрархії залежить від величини стратифікаційного індексу (від більшого до меншого).

Для трикомпонентної кон'юнкції позиційний порядок визначався за об'єктивними показниками, які були закладені в інструментарії дослідження: соціальне походження, соціальна позиція за місцем праці та тип діяльності, досвід роботи в сфері зайнятості, особистий середньомісячний дохід, майно та власність, освіта. Диспозиційний порядок – за суб'єктивними оцінками та установками респондентів: оцінювали престиж як власного соціального статусу, так і типу діяльності й організації; самоідентифікацію з соціальними групами, класами; міру задоволеності своїм становищем; мережу соціальних зв'язків як власних, так і сімейних; поведінково-вербальний рівень культури. Щодо порядку інтенсивності практик, то його розраховували на підставі всіх відзначених відповідей кожного респондента, тобто всіх видів занять, які доводилося робити йому особисто протягом останнього року, а соціокультурних практик – протягом останнього тижня.

- Складові елементи методики відпрацьовували в ході чотирьох досліджень щодо структурування соціальної ієрархії міста Львова. За однокомпонентного позиційного підходу, завдяки якому об'єктивно визначали позицію індивідів у соціальному просторі через три стратифікаційні порядки (середньомісячний дохід, владний адміністративний статус та рівень освіти) у 2002 р. було виділено вісім страт та шість страт у 2003 р. У 2006 та 2008 роках застосовано нову методику на основі позиційно–диспозиційного підходу (двокомпонентна кон'юнкція), завдяки якій вже на підставі п'яти базових стратифікаційних порядків (економічного, владного, символічного, соціального і культурного) відбулося переструктурування соціальної ієрархії міста в межах шести страт ще й за низкою суб'єктивних стратифікаційних порядків. У 2008 році репрезентативне дослідження проведено як у м. Львові, так і у м. Донецьку, результати якого порівнювали за позиційно-диспозиційним та

трикомпонентним концептуальними підходами.

- За трикомпонентною кон'юнкцією оптимальним виявилось розбиття сукупностей на п'ять страт (кластерів) як для м. Львова, так і для м. Донецька, за якого отримані групи були найбільш різномірними за досліджуваними характеристиками. З огляду на домінантні позиції в порядках капіталів, переважаючи самооцінки статусу, проєктивні стратегії поведінки та характерні практики запропоновано номінації для кожної виділеної страти у двох містах, які резюмовані у стислих характеристиках:

“Вища страта – підприємці та керівники” – лідери та організатори бізнесу і виробництва, які досягли успіху й є носіями високих самооцінок, більшість здійснили значну висхідну мобільність, задоволені досягнутими статусами, мають можливість задовольняти більшість своїх потреб та прагнень. Домінують продуктивні моделі економічної поведінки (головно інноваційні фінансові та споживчі практики) і поступово формується нова система цінностей на противагу традиційній. Страті властивий високий рівень консистентності – узгодженості позицій в усіх стратифікаційних порядках.

“Страта 2 – спеціалісти” – характерні активні соціально-економічні стратегії, серед яких домінує висококваліфікована праця зі значним рівнем владних повноважень, що дає змогу отримувати достатньо високі доходи. Відрізняється від решти страт доволі високим рівнем освіти та престижу, тобто соціальним та символічним капіталом. Це страта достатньо молодих і працездатних осіб, котрі зорієнтовані на реалізацію свого творчого потенціалу в майбутньому і докладають для цього максимум зусиль, оскільки саме для них найбільшою мірою характерні реальні інноваційні професійно-трудова практики (підвищення рівня кваліфікації, знань і вмінь з метою поліпшення свого соціального становища і відповідно матеріального добробуту) та висока потенційно-мобільна поведінка, що будуть реалізовані найближчим часом (закінчити навчальний заклад, перекваліфікуватися, змінити місце праці, виїхати за кордон тощо).

“Страта 3 – сильні адаптанти” – представники різних статусно-

професійних груп із доволі високим рівнем освіти, культурного і символічного капіталу, які володіють владним та соціальним капіталом на середньому рівні. Ця страта зберегла свій соціальний статус відносно інших страт, але для того, щоб втримати його, використовує нові, доступні їй стратегії поведінки. Є найбільш мобільною соціальною стратою і найближчим часом має усі шанси переміститися вгору по соціальній драбині у вищі страти ієрархії нерівності. Підтвердженням цьому є найбільш характерні для них традиційні професійно-трудова практика, тому що її представники перекваліфікувалися на іншу спеціальність, відвідували курси, лекції, тренінги, вивчали іноземні мови, що дало змогу їм змінити місце праці та мати додаткову роботу, використовуючи знайомства для вирішення як особистих, так і професійних питань.

“Страта 4 – слабкі адаптанти” – зайняті низькокваліфікованою розумовою та фізичною працею із середньою та професійно-технічною освітою в економічно малопотужних та непрестижних організаціях, зовсім не наділені владними повноваженнями та незначною мірою використовують мережу соціальних зв’язків. Представники цієї страти не зовсім задоволені своїм становищем у суспільстві, намагаються зберегти те, що мають на цей час (соціальний статус, місце праці, рівень життя тощо), а для забезпечення необхідного прожиткового мінімуму шукають додаткову оплачувану роботу, роблять незначні заощадження. Їм загалом властиві традиційні споживчі практики – праця на дачній ділянці, в особистих підсобних господарствах, а усі товари купують на ринках, базарах і лише за доступними цінами.

“Нижча страта – ексклюзанти” – зазвичай економічно незайняті, які через різні причини вже не конкурують за позиції, продовжують займати деякі з них за інерцією, а з окремих позицій (наприклад, влади, престижу) витіснені остаточно. Більшість зовсім не задоволені своїм соціальним становищем, оскільки забезпечують необхідний для життя прожитковий мінімум, а частина не має ні можливостей, ні бажання поліпшити своє соціальне становище, оскільки були вимушені змінити свій життєвий уклад під впливом певних обставин (через звільнення, втрату основного місця праці з різних причин,

вихід на пенсію, відпустку по догляду за дитиною тощо). Однаково низькі позиції за всіма вимірами зумовлюють високу консистентність статусів у цій страті.

- Подальшого вдосконалення потребує процедура оптимізації вимірювання стратифікаційних порядків, тобто необхідно забезпечити співмірність шкал та порядків для точнішого вимірювання метрик стратифікаційного простору. А отже, необхідно методологічно обґрунтувати нову класифікацію практик, оскільки на рівні емпіричного показника та шкали вони можуть мати різну кваліметричну природу (наприклад, одні є щоденними – купувати продукти харчування на ринках, а для інших нормальною інтенсивністю може бути раз на рік (змінити місце праці). Це дасть підстави також виявити, які саме практики найбільшою мірою диференціюють респондентів.

- Один із напрямів подальших соціологічних розвідок полягає у розширенні “поля” опитування. В ідеалі має йтися про загальнонаціональне опитування, створення та забезпечення функціонування єдиної соціологічної мережі для проведення державного і соціального моніторингу з вивчення стратифікаційних процесів. Це є необхідною умовою для інформаційного забезпечення державного та регіонального управління людським розвитком, а також постійного відстеження соціально-економічного стану та тенденцій розвитку регіонів із урахуванням громадської думки, суб’єктивних оцінок експертів та фахівців. Соціологічна інформація забезпечуватиме всю повноту та комплексність оцінки соціального становища; задоволення соціальних потреб; соціального самопочуття; відстежуватиме типові життєві стратегії; різні моделі поведінки; соціальні та повсякденні практики в регіональному розрізі; причини та мотиви соціальної напруженості у суспільстві. Така соціологічна інформація давала б змогу обґрунтувати і пояснити регіональні відмінності та специфіку структурування українського соціуму.

- У сучасних умовах зростає прикладне значення досліджень стратифікаційної структури суспільства з виявлення наявних ресурсних

(особистісних, структурних) та потенційних можливостей усіх соціальних верств суспільства. Інформація, отримана з таких досліджень, може стати основою державно-політичних та соціально-технологічних дій, програм соціальної політики, спрямованих на розвиток і гармонізацію суспільства та його соціальної структури, як на рівні країни, так і окремо взятого регіону.

Коваліско Н. В. Соціальна стратифікація: теоретичні та методичні засади дослідження на регіональному рівні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №3. – С.137-152

Коваліско Н. В. Стратифікаційний аналіз сучасного суспільства : навч. посіб. / Н. В. Коваліско. – Львів : Магнолія 2006, 2013. – 310 с. – (Вища освіта в Україні).

Коваліско Н.В. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення / Н.В. Коваліско. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 240 с.

Коваліско Н.В. Сучасне українське суспільство: стратифікаційний вимір великого міста / Н.В. Коваліско, Р.О. Савчинський. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 236 с.

Коваліско Н.В. Основи соціальної стратифікації: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Н.В. Коваліско – Львів: “Магнолія 2006”, 2009. – 328 с.

Питання до тексту

1. Назвіть основні відомі методологічні підходи до вивчення багатовимірного стратифікаційного простору нерівності. В чому вони полягають?

2. Поясніть теорію соціального світу П.Бурдьє

3. Хто з сучасних вітчизняних соціологів-дослідників вивчав структуру суспільства з використанням об'єктивних і суб'єктивних (соціально-психологічних) критеріїв?

4. Які види аналізу використала автор задля вивчення ієрархічної стратифікаційної структури населення м.Львова? Проаналізуйте результати дослідження

ВЛАДА І СТРАТИФІКАЦІЯ. ДИНАМІКА СИСТЕМ РОЗПОДІЛУ

В аналізі соціальної стратифікації є спокуса відразу ж приступити до цікавих і активно обговорюваних структурних проблем природи, кількості та складу класів. Хоча ці питання неминуче повинні бути частиною будь-якого адекватного вивчення предмета, все ж вони є вторинними в порівнянні з питаннями щодо процесів, які формують структури. Більш того, намагатися розбиратися зі структурними проблемами, не приділивши попередньо уваги процесам, як це іноді робиться, це те ж саме, що поставити віз попереду коня і осоромитися ...

Два закони розподілу

Коли прагнуть побудувати теорію розподілу, виходячи з постулатів про природу людини, відсуваючи суспільство на задній план, то виявляється, що це веде до цікавого, але важливого дуалізму. Якщо ці постулати обгрунтовані, тоді майже всі продукти людської праці будуть розподілятися на основі принципів потреби і влади, які здаються протирічливими.

Під час обговорення природи людини було постульовано, що, коли мова йде про важливі рішення, більшість людських дій мотивується або егоїстичним інтересом, або інтересами своїх груп. Це передбачає, що лише влада керує розподілом винагород. Однак це не так, оскільки ми також постулювали, що більшість цих по суті егоїстичних інтересів може бути задоволена лише за допомогою встановлення відносин співробітництва з іншими. Кооперація абсолютно істотна як для виживання, так і для ефективного досягнення більшості інших цілей. Інакше кажучи, егоїстичні інтереси людей змушують їх залишатись членами суспільства і брати участь в розподілі праці.

Якщо ці два постулати вірні, то тоді виходить, що люди будуть ділитися продуктами своєї праці в тій мірі, в якій це необхідно для забезпечення виживання і продовження виробництва тих інших, чия діяльність необхідна або корисна їм самим. Це можна цілком назвати *першим законом розподілу*,

оскільки виживання людського роду залежить від дій відповідно до нього.

Однак цей перший закон не охоплює всієї проблеми. Він нічого не говорить про те, як будь-який додатковий продукт, тобто товари і послуги, вироблені понад мінімум, необхідний для підтримки життя і здатності виробника працювати, будуть розподілятися. Це веде до того, що може бути названо *другим законом розподілу*. Якщо ми виходимо з того, що важливі рішення щодо людських дій мотивуються майже цілком егоїстичним інтересом або інтересом своєї групи, і якщо ми виходимо з того, що багато найбільш бажаних людьми речей є дефіцитними, то тоді, як зазначалося вище, цей додатковий продукт неминуче викликатиме конфлікт і боротьбу за контроль над ним. Якщо ж слідом за Вебером ми визначимо владу як ймовірність того, що особи або групи здійснюють свою волю навіть всупереч протидії інших, то з цього випливає, що влада буде визначати розподіл майже всього додаткового продукту, наявного у суспільства. Застереження «майже всього» бере до уваги дуже обмежений вплив альтруїстичної поведінки ...

Цей другий закон вказує шлях до іншого дуже важливого відношення: між нашими двома головними змінними, тобто між владою і привілеєм. Якщо привілей визначається як володіння або контроль частини додаткового продукту, виробленого суспільством, тоді з цього випливає, що привілей, в значній мірі, є функцією влади і в дуже обмеженій формі – функцією альтруїзму. Це означає, що для того, щоб пояснити розподіл основної частини привілеїв в суспільстві, ми повинні визначити розподіл влади.

Якщо справа в цьому, то завдання пояснення розподілу привілеїв є простим. Але, на жаль, це не так, оскільки існує чимало форм влади і вони мають різні джерела. Тим не менше, встановлення цього ключового відношення зводить проблему до більш керованих пропорцій, оскільки концентрує увагу на одній ключовій змінній – владі. Таким чином, якщо ми можемо встановити форму її розподілу в даному суспільстві, ми значною мірою визначимо і форму розподілу привілеїв, а якщо ми зможемо відкрити причину даного розподілу влади, то ми також відкриємо причину розподілу пов'язаних з нею привілеїв.

Якщо так, то виникає питання про те, як третій базовий елемент будь-якої системи розподілу – престиж – пов'язаний з владою і привілеями. Було б добре, якби можна було сказати, що престиж – це просто функція привілею, але, на жаль, справа, мабуть, не в цьому. Не вдаючись до складного аналізу питання, максимум, що можна сказати, то це те, що емпіричні докази переконливо підтверджуються, що престиж в значній мірі, хоча і не повністю, є функцією влади і привілеїв, принаймні в тих суспільствах, де є вагомий додатковий продукт. Якщо це так, то це означає, що ... форми розподілу престижу і його причини можуть значною мірою бути виведені з обговорення розподілу влади і привілеїв та їх причин в тих суспільствах, де є вагомий додатковий продукт...

Змінні аспекти систем розподілу

Як показують обидва закони, другий закон не впливає на процес розподілу до тих пір, поки не реалізовані умови першого закону. До тих пір, поки предмети першої необхідності не стали доступними в достатній мірі виробникам і взаємозалежним членам групи, там немає і додаткового продукту, за який можна боротися і який можна розподіляти на основі влади. Таким чином, в якості *першої гіпотези* можна передбачити, що в найпростіших суспільствах або в найбільш примітивних в технологічному відношенні суспільствах, доступні товари і послуги будуть розподілятися загальною або здебільшого за потребами.

У міру збільшення виробничих можливостей суспільства поступово зростає і можливість виробництва додаткового продукту, хоча треба зазначити, що існування додаткового продукту не є функцією тільки технологічного прогресу. Якщо ми навіть не можемо сказати, що доступний суспільству додатковий продукт, не росте пропорційно прогресу в області технології, все ж такий прогрес збільшує можливість того, що буде додатковий продукт і що він буде пристойного розміру. Отже, в якості *другої гіпотези* ми можемо припускати, що в міру розвитку технічного прогресу все зростаюча частка товарів і послуг, доступних суспільству, буде розподілятися на основі влади.

... Якщо перші два закони розподілу і дві засновані на них гіпотези вірні, тоді природа систем розподілу буде варіюватися в значній залежності від рівня технічного прогресу суспільств ...

... Технологія ніколи не є ізольованою змінною в соціокультурних системах. Навпаки, є тенденція її вельми тісного зв'язку з цілою серією інших змінних, які, очевидно, перебувають у відношенні залежності від неї. Це особливо стосується багатьох соціально-організаційних змінних, які пов'язані з системами розподілу і мають тенденцію визначати межі можливих варіацій, наприклад, характер і масштаб розподілу праці, максимальний розмір спільноти і ін. Отже, класифікуючи суспільства на основі технології, ми фактично одночасно контролюємо повністю або частково багато інших пов'язаних з нею змінних ...

Те, що багато характеристик людських суспільств варіюються в залежності від технології, ще не означає твердження, що варіюються всі. Зрозуміло, що деякі не змінюються, а інші змінюються в обмеженій мірі. Уїлберт Мур (Moore) припустив, що віра в надприродні сили і естетичні форми не так тісно корелює з технологією, як багато форм соціальної організації. Це ж вірно і для певних базисних аспектів сімейного життя. Однак, хоча ці винятки заслуговують визнання і ретельного врахування, вони не скасовують розглянуті принципи.

Необхідно також відзначити, що класифікація суспільств на основі характеру їх технології не означає, що всі з них, що входять в одну категорію, мають ідентичні системи розподілу ... Очевидно, що всередині кожного соціетального типу є варіації, так само, як всередині кожного типу ринку. Однак вони можуть розглядатися як варіації другого порядку ...

Сила і її трансформація

... Вживання – це головна мета значної більшості людей. А якщо так, то це означає, що здатність відняти життя є найбільш ефективною формою влади. Говорячи іншими словами, чим сильніше люди будуть реагувати, тим більше, в порівнянні з іншими, вони будуть готові до загрози використання сили.

Фактично, вона є останньою судовою інстанцією; по відношенню до сили є лише одна форма апеляції – використання сили, яка перевершує її. Отже, сила знаходиться в тому ж відношенні до інших форм влади, як козир по відношенню до інших мастей при грі в бридж, а ті, хто може використовувати найбільшу силу, схожі з тими, хто має козирні карти.

Цей факт був визнаний незліченною кількістю спостерігачів людської сцени в усі віки. Як зазначив Паскаль, «не будучи в змозі зробити те, що є справедливим, сильна людина зробила те, що вважала справедливим» ... Гоббс стверджував, що «договори без меча – це просто слова, і вони взагалі безсилі убезпечити людину».

Цей принцип визнаний також лідерами націй, практичними людьми. Кожна суверенна держава обмежує і, де це можливо, забороняє незалежне використання сили своїми суб'єктами. Держава може бути терпимою до багатьох речей, але ніколи - до зростання незалежних військових організацій на її території. Причина очевидна: будь-яка держава, яка не може придушити будь-який силовий виклик своїй владі, скидається. Сила – це фундамент суверенітету.

З цього питання немає суперечок між консерваторами і радикалами. Вони сперечаються тільки щодо цілей, в ім'я яких держава використовує силу. Консерватори наполягають на тому, що могутність використовується тільки як знаряддя права для обмеження і остраху тих, хто ставить свої егоїстичні інтереси вище від загального блага, в той час як радикали дотримуються думки, що держава використовує могутність для придушення права, для захисту своєкорисливих інтересів.

Якщо сила – це фундамент політичного суверенітету, то вона також і фундамент системи розподілу в будь-якому суспільстві, ділиться додатковий продукт. Там, де сила примусу слабка, немиеуче з'являється виклик, а система в кінцевому рахунку руйнується і замінюється іншою, яка міцніше спирається на силу. Люди, які змагаються за контроль над додатковим продуктом суспільства, не визнають поразки до тих пір, поки є більш високий апеляційний

суд, в якому вони можуть з певною ймовірністю успіху виграти свою справу і отримати вигоду.

Розглянутий тут принцип – по суті той же принцип ескалації, яким настільки сильно цікавляться сучасні військові. Малі війни, в ході яких використовується мала зброя, неминуче переростають в більш жажливі війни, в яких використовується більш смертоносна зброя, якщо одна зі сторін, передбачаючи можливість перетворення своєї поразки в перемогу, підвищує рівень конфлікту. Так само і у внутрішніх конфліктах, сторони, які беруть в них участь, завжди вмотивовані вдатися до останнього апеляційного суду, якщо є ймовірність отримати з цього вигоду. Хоча люди не будуть вдаватися до збройної революції заради тривіальних цілей, але коли мова йде про контроль над всім додатковим продуктом суспільства, перспективи більш привабливі. Привабливість такої поведінки прямо залежить від слабкості існуючого режиму.

Ленски Г. Власть и стратификация. Динамика систем распределения // Социология: хрестоматия /Сост.О.И.Шестак, О.Н.Кошева. – Владивосток: Изд-во ВГУСС, 2004. – С.270-275. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Назвіть і прокоментуйте два закони розподілу продукту людської праці за Г.Ленські
2. Назвіть основні гіпотези розподілу продукту людської праці за Г.Ленські
3. Які три базові елементи системи розподілу виділяє автор?
Охарактеризуйте їх
4. В чому полягає вплив сили у процесі боротьби за додатковий продукт?

Г. Моска

ПРАВЛЯЧИЙ КЛАС

У всіх суспільствах (починаючи зі слаборозвинутих аж до найбільш розвинутих) існують два класи людей – клас керуючих і клас керованих. Перший, завжди менш численний, виконує всі політичні функції, монополізує

владу і насолоджується тими перевагами, які дає влада, в той час, як другий, більш численний клас, керується і контролюється першим у формі, яка більш-менш законна, більш-менш довільна і насильницька і забезпечує першому класу матеріальні засоби існування.

Людина, що стоїть на чолі держави, безумовно не в стані була б керувати без підтримки з боку численного класу, не могла б змусити поважати його накази і їх виконувати. Ця людина, безумовно, не може сваритися з даним класом або взагалі покінчити з ним. Якби це було можливо, то їй довелося б зразу ж створювати інший клас. У той же час, стверджуючи, що невдоволення мас може призвести до повалення правлячого класу, неминуче мала б існувати інша організована меншість всередині самих мас для виконання функцій правлячого класу. В іншому випадку вся організація і вся соціальна структура буде зруйнована.

Суверенна влада організованої меншості над неорганізованою більшістю неминуча. Влада будь-якої меншини нездоланна для будь-якого представника більшості, який протистоїть тотальності організованої меншості. У той же час меншість організована саме тому, що вона меншість. Сто чоловік, діючи узгоджено, з загальним розумінням справи, переможуть тисячу незгодних один з одним людей, які спілкуються тільки один на один. Тим часом, для перших легше буде діяти узгоджено із взаєморозумінням просто тому, що їх сто, а не тисяча. Звідси виходить, що чим більше політичне співтовариство, тим пропорційно менша правляча меншість у порівнянні з керованою більшістю і тим важче буде для більшості організувати відсіч меншості.

Як би там не було, на додаток до великої переваги, яка випала на частку правлячої організованої меншості – вона, зазвичай, сформована так, що складаючі її індивіди відрізняються від маси керованих якостями, які забезпечують їм матеріальну, інтелектуальну і навіть моральну перевагу; або ж вони є спадкоємцями людей, що володіють цими якостями. Іншими словами, представники правлячої меншості незмінно володіють властивостями, реальними або уявними, які глибоко шануються в тому суспільстві, де вони

живуть.

У примітивних суспільствах, які перебували ще на ранній стадії розвитку, військова доблесть – це якість, яка швидко забезпечує доступ до правлячого, або політичного класу. У високоцивілізованих суспільствах війна – виняткове явище. А в суспільствах, які перебувають на ранніх стадіях розвитку, її можна, по суті, вважати нормальним явищем, і індивіди, що проявляють великі здібності у війні, легко домагаються переваги над своїми товаришами, а найбільш сміливі стають вождями. Це незаперечний факт, однак форми, які він може приймати в залежності від набору умов, дуже різноманітні. Перевага військового стану над мирним в більшості обумовлена переміщенням рас і народів, пов'язаним з захопленням з боку агресивної групи щодо мирної частини суспільства. Іноді це дійсно так: як приклад можна привести Індію після її захоплення аріями, Римську імперію після вторгнення в неї германців і Мексику після захоплення ацтеками. Однак найчастіше за певних соціальних умов піднесення воєнничого правлячого класу спостерігається там, де немає жодних ознак іноземного вторгнення. До тих пір, поки орда живе виключно полюванням, всі індивіди без труднощів можуть стати воїнами. У ній, звичайно, будуть свої лідери, керуючі плем'ям, але неможливо виявити клас військових, які починають експлуатувати і в той же час захищати інший клас, який займається мирною працею. У міру того як плем'я переходить від заняття полюванням до землеробства і пастухування, поряд із значним зростанням населення і набуттям більшої стійкості в середовищі соціальної взаємодії відбувається більш-менш чіткий розподіл на два класи, один з яких займається переважно сільським господарством, а інший – військовою справою. В такому випадку неминуче, що клас військових буде крок за кроком домагатися такого домінування над іншим класом, щоб мати можливість тяжіти над ним безкарно. Польща дає характерний приклад поступової метаморфози військового класу в абсолютно домінуючий. Спочатку поляки мали організацію сільських поселень, переважаючи серед усіх слов'янських народів. Не існувало відмінностей між воїнами і сільськими трудівниками, іншими словами, між знаттю і селянами.

Але після того, як поляки заселили широкі рівнини, зрошені водами Вісли і Німану, вони почали займатися землеробством. Однак зберігалася необхідність боротися з войовничими сусідами, племенні вожді, або воєводи, збирали навколо себе певну кількість вибраних людей, спеціальним заняттям яких було володіння зброєю. Ці воїни були розподілені між різними сільськими громадами. Вони були звільнені від сільськогосподарської праці, і в той же час отримували свою частку продуктів землі поряд з іншими членами комуни. Спочатку їх положення було не дуже привабливим, і іноді сільські жителі відмовлялися від звільнення від сільськогосподарської праці, щоб уникнути участі у війні. Однак поступово в міру зміцнення цього порядку, коли один клас звик до військової діяльності і організації, в той час як інший загартувався, працюючи за плугом і з лопатою, воїни стали знаттю і власниками, а селяни, колись їх співтовариші і брати, вілланами і кріпаками. Крок за кроком воїни-власники підвищували свої вимоги підвищити частку, яку вони мали як члени громади, до розмірів всієї продукції громади за вирахуванням того, що життєво необхідно для хліборобів; і коли останні намагалися боротися з таким насильством, вони були силою прикріплені до землі, і все це було характерним явищем відвертого, явного кріпацтва.

В ході цієї еволюції приблизно в 1333 році король Казимир Великий марно намагався приборкати зарозуміле нахабство вояків. Коли селяни з'явилися до нього зі скаргами на знать, він задовольнився тим, що запитав: чи немає у них палиць і каменів? Через кілька поколінь, в 1537 році знать змусила всіх торговців в містах продати їм свої маєтки, і відтепер земельна власність стала прерогативою лише знаті. В цей же час знать посилила тиск на короля, вимагаючи почати переговори з Римом і встановити, що тільки знатні люди відтепер можуть в Польщі вступати в святі ордени. Це практично повністю позбавляло городян і селян права на почесні посади і якої б то не було соціальної значущості. Точно такий же процес ми спостерігаємо в Росії. Тут воїни, що входили в дружину або охорону давньоруських князів (вели свій родовід від Рюрика) також мали свою частку від мирських доходів (сільських

селянських общин) як засіб існування. Поступово ця частка збільшувалася. Поки земля була в надлишку і працівників не вистачало, селяни часто самі дбали про свою вигоду і переїжджали з місця на місце. Тому в кінці XVI століття цар Борис Годунов дозволив знаті прикріпити селян до своїх земель, закріпивши тим самим кріпосне право. Однак збройні сили в Росії ніколи не формувалися виключно зі знаті. Мужики (селяни) йшли воювати як прості солдати при дружині. Ще у XVI столітті Іван Грозний створив стрілецьке військо, яке практично представляло собою постійну армію, яка проіснувала аж до того часу, коли Петро Великий замінив його полками, організованими за західноєвропейським зразком. У цих полках члени старої дружини поряд з іноземцями стали офіцерами, в той час як мужики становили основний контингент рядових.

У народів, які тільки вступили в хліборобську стадію розвитку і порівняно цивілізованих, саме клас військових, поза всяким сумнівом, був політичним або правлячим класом. Іноді володіння зброєю дозволялося тільки цьому класові, так було в Індії і Польщі. Представники класу керованих при можливості записувались в армію, однак найчастіше як прості солдати і в найбільш неprestижні підрозділи. Так, у Греції під час війни з мідійцями громадяни, які належали до найбільш заможних і впливових класів, становили добірні частини (кавалерію і добре озброєних піхотинців), а менш забезпечені боролися як пельтасти або метальщики з праці, в той час як раби, тобто маси трудящих, повністю були відсторонені від військової служби.

Аналогічну організацію ми виявляємо в республіканському Римі аж до Пунічних воєн і навіть до часу Марія; в латин ської і німецької Європі в епоху середньовіччя; як щойно було показано, в Росії і в багатьох інших народів.

Скрізь – в Росії та Польщі, в Індії і середньовічній Європі – правлячі військові класи володіли майже виключним правом власності на землю. Земля є основним засобом виробництва і джерелом добробуту в тих країнах, що не досягли вершин цивілізації. З прогресом пропорційно збільшуються доходи від землі. З ростом населення в певні періоди рента, в рікардіанську сенсі цього

терміна, збільшилася, оскільки з'явилися величезні центри споживання – такими в усі часи були столиці і інші великі міста, як стародавні, так і сучасні. В результаті відбувалися важливі соціальні зміни. Домінуючою рисою правлячого класу стало багатство, а не військова доблесть: правлячі швидше багаті, ніж хоробрі.

Основною умовою подібної трансформації є те, що соціальна організація повинна бути впорядкована і вдосконалена настільки, щоб забезпечений публічною владою захист перевершував захист за допомогою неофіційної сили. Іншими словами, приватна власність повинна бути так захищена реалізованими на практиці дієвими законами, щоб влада самого власника стала зайвою. Відбувається це шляхом поступових змін в соціальній структурі, і в результаті тип політичної організації, який можна назвати «феодалною державою», трансформується в принципово інший тип, який можна назвати «бюрократичною державою».

Як тільки здійснюється така трансформація, багатство створює політичну владу, точно так же, як політична влада створює багатство. У суспільстві, що досягло певного ступеня зрілості, де особиста влада стримується владою суспільною, можновладці, як правило, багаті, а бути багатим – значить бути могутнім. І дійсно, коли боротьба з броньованим кулаком заборонена, в той час як боротьба фунтів і пенсів дозволена, кращі пости незмінно дістаються тим, хто краще забезпечений коштами.

У Сполучених Штатах вся влада є прямим або непрямим результатом загальних виборів, і у всіх штатах існує всезагальне виборче право для всіх чоловіків і жінок. Більш того, демократія характеризує не тільки інститути, а й певною мірою впливає на мораль. Багатії зазвичай відчувають певну неприязнь до участі в суспільному житті, а бідняки відчувають неприязнь, вибираючи багатих у виборні органи. Але це не заважає багатію бути більш впливовим у порівнянні з бідняком, оскільки він може чинити тиск на політиків, які контролюють державну адміністрацію. Це не заважає проводити вибори під музику дзвінких доларів і не позбавляє всю законодавчу владу і значне число

конгресменів від відчуття впливу потужних корпорацій і крупних фінансистів.

У Китаї ще кілька років тому академічні ступені забезпечували доступ до державних установ, а ступені давалися на основі іспитів без будь-якого видимого посилення на сім'ю і стан. Тільки перукарі і деякі категорії човнярів і їхні діти були позбавлені права претендувати на різні категорії чиновників. Але нерідко за гроші купувалася не тільки поблажливість екзаменаторів. Часом сам уряд продавав різні академічні ступені і дозволяв нетямущим людям, нерідко вихідцям з нижчих соціальних верств, займати посади в державних установах.

У всіх країнах світу всі інші фактори, які здійснюють соціальний вплив, - особиста популярність, гарна освіта, спеціальна підготовка, високий сан в церковній ієрархії, public administration і армія – завжди доступніші багатим, ніж бідним. У багатих в порівнянні з бідними подорож завжди коротша, не кажучи вже про те, що багаті позбавлені найбільш тернистої і важкої частини шляху.

У суспільствах, де сильна релігійна віра і глави церкви утворюють особливий клас, завжди виникає церковна аристократія. Яскравим прикладом можуть служити Давній Єгипет, брахманська Індія і середньовічна Європа. Священики не тільки виконують релігійні функції, володіючи правовими і науковими знаннями, вони утворюють клас носіїв найвищої інтелектуальної культури. Свідомо чи несвідомо, ієрархія священиків виявляє тенденцію монополізувати навчання і перешкоджати поширенню процедур, які полегшують набуття нового знання. Можливо, саме через цю тенденцію болісно повільно поширювався єгипетський алфавіт в Стародавньому Єгипті, хоча він був безсумнівно простішим від ієрогліфічного письма. Прикладом можна вважати вживання мертвих мов, які ми виявляємо в Халдеї, Індії, середньовічній Європі. Іноді, як в Індії, низи були строго відсторонені від осягнення знань священних книг.

Спеціальні знання та по-справжньому наукова культура стають політичною силою тільки на вищому щаблі цивілізації, і тоді доступ в правлячий клас отримують лише ті, хто володіє ними. Але не стільки саме знання саме по

собі має політичну цінність, скільки його практичне застосування. Іноді все, що потрібно, - це просте оволодіння механічними процесами, потрібними для досягнення більш високої культури. Так, в історії Стародавнього Єгипту професія писаря відкривала дорогу до державної установи і вела до влади, можливо, тому, що для володіння навичками письма ієрогліфами треба було довго і наполегливо вчитися. Також і в сучасному Китаї вивчення незліченних ієрогліфів складає основу навчання чиновника. У західному світі так само, як і в Стародавньому Римі, в привілейованому положенні знаходяться юристи. Вони знають складне законодавство всіх народів, володіють красномовством.

Тривале керівництво військовою організацією і громадянським суспільством розвинуло у правлячого класу мистецтво управління. В таких умовах виникають аристократії функціонерів, подібно римському сенату, венеціанським нобілям і англійській аристократії. Однак навіть якщо зараз мистецтво управління є престижним для класів, які довго виконували політичні функції, воно не ніколи не слугувало загальноприйнятим критерієм залучення на державну службу людей, далеких від неї за своїм соціальним становищем.

У деяких країнах ми знаходимо спадкові привілейовані касти. У таких випадках правлячий клас явно обмежений числом сімейств, і народження є єдиним критерієм, що визначає приналежність до нього. Прикладів тому надзвичайно багато. Немає практично країни з тривалою історією, в якій в той чи інший час не було б спадкової аристократії. Ми виявляємо її в Китаї і Давньому Єгипті, в Індії, Греції до війни з мідійцями, в Стародавньому Римі, у слов'янських народів, у латинян і германців в епоху середньовіччя, в Мексиці в період відкриття Америки і в Японії ще кілька років тому.

У зв'язку з цим два попередніх зауваження. По-перше, всі правлячі класи прагнуть стати спадковими, якщо не за законом, то фактично. Всі політичні сили володіють якістю, яку у фізиці називають силою інерції. Вони мають тенденцію залишатися на тому ж місці і в тому ж стані. Багатство і військова доблесть підтримуються в сім'ях моральною традицією і спадкуванням. Придатність для отримання важливої посади набагато простіше досягається

тими, хто звик до цього з дитинства. Хоча іспит і конкурс теоретично доступні всім, насправді більшість не має ні коштів для довготривалої підготовки, ні зв'язків і титулів, які швидко повертають індивіда на правильну дорогу, допомагають не рухатися навпомацки і уникати грубих помилок, неминучих в тому випадку, коли людина опиняється в невідомому для неї оточенні без усякого керівництва і підтримки. В англійському, французькому та італійському парламентах часто можна бачити синів, онуків, братів, племінників і зятів сьогodнішніх і колишніх членів парламенту і депутатів.

По-друге, коли ми аналізуємо спадкову знать, яка монополізувала політичну владу, можна бути впевненим, що такому статусу *de jure* передують статус *de facto*. До проголошення їх виняткового і спадкового права на владу сім'ї та касти, про які йде мова, повинні твердою рукою взяти кермо управління, повністю монополізуючи всі політичні сили своєї країни. У протилежному випадку така претензія з їхнього боку викликала б тільки сильний протест і спровокувала гостру боротьбу.

З усіх факторів, що враховуються при розгляді соціальної переваги, перевага в інтелекті найменше пов'язана зі спадковістю. Діти людей, що відрізняються високим інтелектом, часто володіють посередніми здібностями. Саме тому спадкові аристократії ніколи не захищають своє правління на основі тільки інтелектуальної переваги, а частіше посиляються на свою перевагу характеру і багатства.

Спростовуючи цю заяву, стверджують, що освіта і оточення дозволяють пояснити лише перевагу розумових здібностей, а не відмінності душевного складу – силу волі, сміливість, гордість, активність.

Істина полягає в тому, що соціальне становище, сімейні традиції, звички того класу, в якому ми живемо, в більшій мірі, ніж вважають, впливають на рівень розвитку вище згаданих якостей. Уважно придивившись до індивідів, які змінили свій соціальний статус на вищій або нижчій і, отже, знаходяться в незвичному для них оточенні, ми побачимо, що їх розумові здібності менше схильні до впливу в порівнянні з моральними якостями. Набувши широкого

світогляду, який дає освіта, кожен індивід, якщо тільки він не зовсім тупий, залишиться він простим службовцем чи стане міністром, буде в чині сержанта або дослужиться до генеральського звання, буде міністром або жебраком, проте незмінно залишиться на тому рівні розумових здібностей, який дала йому природа. І все ж зі зміною соціального статусу і благополуччя гордий нерідко стає улесливим, улесливість стає самовпевненістю, чесна по натурі людина навчається брехати або, принаймні, прикидатися під тиском необхідності, в той час як той, у кого вкорінилась звичка обманювати і блефувати, змінюється або, принаймні, створює видимість чесності і поступливості характеру. Звичайно, людина, яка втратила свій стан, часто набуває рис покірності, самозречення і винахідливості, в той час як піднявшись нагору знаходить почуття справедливості і чесності. Коротше кажучи, змінюється людина на краще або на гірше, вона повинна бути виключно холоднокровною, щоб значно змінити свій соціальний статус і в той же час не зазнати змін у своєму характері. На думку Мірабо, у всякій людині будь-яке значне переміщення по соціальних сходах викликає кризу, яка заліковує все її рани і породжує нові.

Сміливість в бою, запальність в наступі, стійкість спротиву – якості, які постійно вихвалялись як характерні властивості вищих класів. В цьому відношенні між індивідами можуть бути помітні і, якщо так можна висловитися, вроджені відмінності, але в ще більшій мірі високе, низьке або середнє положення в будь-якій значній групі людей забезпечують традиції і вплив навколишнього середовища. Ми, зазвичай, індіферентні до небезпеки, якщо оточуючі говорять про неї байдуже, залишаючись холоднокровними і незворушними. Багато альпіністів і моряків за своєю природою люди невпевнені, і в той же час вони сміливо йдуть назустріч небезпеці. Так само звиклі до боротьби народи і класи на найвищому рівні зберігають військову доблесть.

Також правильно і те, що не звиклі до зброї народи і класи знаходять військову мужність, якщо їх представники стають членами організацій, в яких традиційно культивуються доблесть і відвага. Мухаммед II набирав своїх

вселяючих жах яничар в основному з хлопчиків, узятих в полон у вироджених візантійських греків. Всіма зневажений єгипетський фелак, за багато століть відвиклий від війни, смиренний і беззахисний під батогом гнобителя, призначений у певний в турецький або албанський полк, перетворювався в хорошого солдата.

Французьке дворянство завжди відрізнялося великою доблестю, але цю якість навряд чи мала в тій же мірі французька буржуазія до кінця XVIII століття. Однак боротьба між республіканцями і прихильниками імперії ясно показала, що в прояві вражаючої сміливості природа була на диво щедра по відношенню до всіх жителів Франції. І пролетаріат, і буржуазія дали хороших солдатів, більш того, прекрасних офіцерів, хоча здатність до командування завжди вважалася винятково прерогативою дворянства. Теорія Гумпловича, згідно з якою диференціація в соціальних класах більшою мірою залежить від етнологічних пріоритетів, принаймні потребує доказів. Кожному легко прийде на думку безліч прикладів протилежного спрямування, і серед інших той незаперечний факт, що часто гілки однієї сім'ї належать до абсолютно різних соціальних класів.

Якщо правлячий клас дійсно належить до іншої породи і якщо якості, що забезпечують його домінування, є перш за все вродженими, тоді важко зрозуміти, як, вже сформувавшись, він повинен занепасти і втратити свою владу. Відмінні властивості роду надзвичайно стійкі. Відповідно до еволюційної теорії, придбані батьками якості стають вродженими в їх дітях і в міру зміни поколінь поступово відточуються. Тоді нащадки правителів повинні б все більше пристосовуватися до управління, а на частку інших класів випадало б мало шансів кинути їм виклик або спробувати їх вижити. Однак зараз є безліч прикладів, які переконують в тому, що події розвиваються не в даному напрямку.

Зі зміною балансу політичних сил, коли назріває необхідність прояву в державному управлінні нових рис, а старі здібності частково втрачають свою значимість або ж відбуваються зміни в їх розподілі, змінюється і спосіб

формування правлячого класу. Якщо в суспільстві існує нове джерело багатства, якщо зростає практичне значення знання, знаходиться в занепаді стара або з'явилася нова релігія, якщо поширюється нова ідейна течія, тоді одночасно і в правлячому класі відбуваються далекосяжні зміни. Правлячі класи занепадають, якщо перестають удосконалювати ті здібності, за допомогою яких прийшли до влади, коли не можуть більше виконувати звичні для них соціальні функції, а їх таланти і служба втрачають в суспільстві свою значимість. Так, римська аристократія зійшла нанівець, коли перестала бути єдиним джерелом поповнення числа офіцерів високого рангу, посадових осіб спільноти, губернаторів провінцій. Саме так венеціанська знати занепадала, коли її представники перестали командувати галерами і проводити в морі більшу частину життя, торгуючи і воюючи.

У неорганічної природи є приклад такого ж роду, коли прагнення до нерухомості, породжене силою інерції, постійно знаходиться в конфлікті з прагненням до зміни, і все це – результат нерівномірного розподілу тепла. Кожна з цих тенденцій час від часу переважає в різних регіонах нашої планети, викликаючи одна – затишшя, інша – вітер і шторм. Подібно до цього і в людських суспільствах переважає то тенденція формування закритих, стійких, кристалізованих правлячих класів, то тенденція, яка веде до більш-менш швидкого їх оновлення.

Східні суспільства, які ми вважаємо стійкими, в дійсності не завжди є такими, інакше вони не могли б досягнути вершин цивілізації. Точніше буде сказати, що ми дізналися про них в той час, коли їхні політичні сили і політичні класи знаходились в стані кристалізації. Те ж саме відбувається в суспільствах, які ми зазвичай називаємо «старіючими», де релігійні переконання, наукові знання, способи виробництва і розподіл благ століттями не зазнавали радикальних змін. Так, ми бачимо, що в Індії кастова система вкоренилася після придушення буддизму. Греки виявили спадкові касты в Давньому Єгипті, але нам відомо, що в періоди розквіту і величі єгипетської цивілізації політична влада і соціальний статус не мали спадкового характеру.

Найвідоміший і, можливо, найбільш вражаючий приклад суспільства, схильного до кристалізації, – це суспільства того періоду римської імперії, який прийнято називати ранньою імперією. Тоді після кількох століть майже повної соціальної нерухомості все чіткіше почали проглядатися виділення двох класів – класу великих землевласників і чиновників високого рангу і класу рабів, землеробів і міського плебсу. Особливо вражає те, що державна служба і соціальний стан стали спадковими за звичаєм раніше, ніж за законом, і ця тенденція в зазначений період поширювалася дуже швидко. В історії народу може трапитися і так, що торгіві відносини з іноземцями, вимушена еміграція, відкриття, війни породжують нову бідність і нове багатство, сприяють поширенню невідомого раніше знання і нових моральних ідей. Правлячий клас також може бути повністю або частково переможений і знищений іноземним вторгненням або може бути позбавлений влади з приходом нових соціальних елементів, сильних політичних сил. Тоді настає період відновлення або революції, в ході якої проявляється свобода дій індивідів, частина яких, найбільш пасіонарні, енергійні, безстрашні або просто найпрактичніші, прокладає собі дорогу з нижніх щаблів соціальної драбини нагору.

Якщо такий рух почався, відразу зупинити його неможливо. Приклад індивідів, які починали «ні з чого» і досягли помітного стану, викликає честолюбні задуми, жадібність, нові зусилля, і це молекулярне відновлення правлячого класу продовжується до тих пір, поки не зміниться тривалим періодом соціальної стабільності. Навряд чи є необхідність наводити приклади націй, які зазнали таких періодів оновлення. У наші дні їх безліч. Швидко поповнення правлячих класів – разюче і часте явище не тільки в колонізованих країнах. Коли суспільне життя починається в таких умовах, а правлячий клас знаходиться тільки в процесі формування, доступ до нього простий. Оволодіння землею та іншими засобами виробництва не зовсім неможливе, але у всякому разі важче, ніж де б це не було. Саме тому грецькі колонії, принаймні в певний період, були великим полігоном реалізації прагнень і підприємливості греків.

Тому саме в Сполучених Штатах, де освоєння нових земель тривало протягом усього XIX століття і постійно створювалися нові галузі промисловості, чимало прикладів людей, які починали «з нуля», домагалися популярності і стану, і все це живить у мешканців даної країни ілюзію, що демократія реально існує.

Припустимо тепер, що суспільство поступово переходить від гарячкового стану до стану до спокою. Оскільки у людської істоти завжди одні й ті ж психологічні устремління, ті, хто належать до правлячого класу, почнуть отримувати почуття солідарності. Вони все більше стають недоступними, все краще опановують мистецтво використання для своєї вигоди якостей і здібностей, необхідних для досягнення і утримання влади. Далі проявляється сила, яка носить консервативний характер – сила звички. Багато людей миряться зі своїм низьким положенням, в той час як члени привілейованих сімей або класів все більше переконуються в тому, що володіють майже абсолютним правом на високе положення і правління.

Моска Г. Правлячий клас // Социологические исследования. –1994. – № 10. – С. 186-196. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Що автор називає «організованою меншістю» і «неорганізованою більшістю»?
2. Які властивості характерні правлячій меншості?
3. Як на прикладах конкретних держав Г.Моска характеризує етапи становлення правлячого класу?
4. За яких умов, на думку автора, правлячий клас може бути повалено?
5. Чому привілейовані класи вважають, що володіють майже абсолютним правом на високе положення і правління? Висловіть свої думки з цього приводу, порівнюючи їх з авторськими

В.Радаєв, О.Шкаратан

СУТНІСТЬ І ФУНКЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

Дана глава присвячена понятійному апарату, основних теоретичних моделей стратифікації, стратифікації на макро-, мезо- і мікрорівнях суспільства, системним характеристикам соціальної нерівності.

1. Основні поняття теорії стратифікації

Різноманітність відносин, ролей, позицій призводять до відмінностей між людьми в кожному конкретному суспільстві. Проблема зводиться до того, щоб якимось чином впорядкувати ці відносини між категоріями людей, що розрізняються в багатьох аспектах.

Так, в більшості країн феодальної Європи головною характеристикою була приналежність до певного стану: панів-феодалів, вільних городян або залежних селян; «свої» і «чужі» виділялися за цивілізаційною ознакою приналежності до тієї чи іншої конфесії. А француз ти чи англієць, не мало особливого значення. В епоху складання національних ринків і становлення капіталізму етнічна приналежність з горизонтального поділу, що не ставив людини в більш високе або низьке положення, почала перетворюватися у вертикальну. «Арап Петра Великого», знаменитий предок О.С. Пушкіна, за нових обставин міг би бути лише на нижньому ярусі соціальної вежі. Знатність походження і влада над залежними людьми озброєних сеньйорів поступається місцем маркуванню людей за багатством і власністю. В сучасних інформаційних суспільствах спостерігачі відзначають співіснування і переплетіння декількох, якщо і нерівнозначних, то відносно автономних систем нерівності (або ієрархії): влади, власності, престижу.

Для опису системи нерівності між групами (спільнотами) людей в соціології широко застосовують поняття «соціальна стратифікація». Саме слово «стратифікація» запозичене у геологів. Воно латинського походження (спочатку *stratum* означало покривало, ліжко). В англійській мові його почали розуміти як пласт, формацію (в геології), шар суспільства (в суспільствознавстві); множина - *strata*, *stratification* (стратифікація) - поділ на

суспільні верстви («пласти»).

Стратифікація має на увазі, що певні соціальні відмінності між людьми набувають характеру ієрархічного ранжування. Що це за відмінності? Очевидно, що люди відрізняються різних відношеннях, і далеко не всі ці відмінності призводять до нерівності між членами суспільства. У найзагальнішому вигляді нерівність означає, що люди живуть в умовах, при яких вони мають нерівний доступ до обмежених ресурсів матеріального і духовного споживання.

Подальший виклад вимагає розкриття кількох важливих понять, які органічно входять в систему знання про соціальну стратифікацію. Осмислення реалій соціальної стратифікації найпростіше почати з місця окремої людини серед інших людей. Будь-яка людина займає багато позицій в суспільстві. Ці позиції далеко не завжди можна ранжувати за значенням. Наприклад, візьмемо будь-кого зі студентів: студент, молодий чоловік, син, чоловік, спортсмен. Кожна з цих позицій може мати для самої людини більше чи менше значення. Та й оточуючі можуть оцінювати їх стосовно конкретного індивіда по-різному. Наприклад, хороший спортсмен соціально визначатиметься оточуючими саме в цій його позиції (те, що дана людина ще і студент, син і ін., - не сприймається оточуючими його людьми як значимі характеристики).

Кожна з соціальних позицій, що передбачає певні права і обов'язки, є «статусом». Один з статусів людини визначає її соціально, він і є його головним статусом. Деякі з статусів дані від народження (стать, етнічне походження і т.д.) і називаються «приписаними статусами». Інші досягаються людиною в процесі його життя. Наприклад, професія, стан у шлюбі. Це - «набуті статуси».

Соціальний статус – це місце індивіда або групи в ієрархічно організованій структурі. Під статусом мається на увазі невичерпно приписуваний людині ресурс, що відкриває для неї можливості впливати на суспільство і отримувати за допомогою цього ресурсу привілейовані позиції в

системі влади і розподілу матеріальних благ. Соціальний статус визначається численними показниками, які задаються типом соціокультурної системи. У сучасних суспільствах особливо важливі такі критерії, як престиж професії, рівень доходу, тривалість і якість освіти, обсяг владних повноважень, розмір власності.

Різні соціальні позиції, займані індивідом, можуть бути інтегровані в узагальнений соціальний статус, який, звичайно, є чимось більшим, ніж проста сума особистих статусів. Деякі автори вважають, що соціальні статуси (соціальні позиції), будучи відносно стійкими і відтвореними елементами соціальної системи, утворюють її структуру, тобто зміст соціальної структури складає сукупність відносин між соціальними позиціями (статусами).

Зі статусом людини пов'язане очікувана від неї іншими людьми поведінка, тобто «роль». Поведінка людей, що займають певну соціальну позицію, задається цією позицією в більшій мірі, ніж їхніми індивідуальними характеристиками. *Соціальна роль* – це соціальна функція, модель поведінки, об'єктивно задана соціальною позицією особистості в системі суспільних або міжособистісних відносин. Моделі (зразки) поведінки засвоюються і приймаються особистістю або нав'язуються їй оточенням. Засвоєння ролі вимагає часу, оскільки мова йде про стійке відтворення стереотипів поведінки. Конкретні індивіди виступають в безлічі ролей. Роль, таким чином, є лише окремо взятим аспектом цілісної поведінки. Кожен статус, зазвичай, включає кілька ролей. Сукупність ролей, що впливають з даного статусу, називається *рольовим набором*.

Всі види соціальної поведінки людини, її реалізація себе як особистості забезпечуються шляхом засвоєння і реалізації в поведінці соціальних норм, запропонованих їй як представнику тієї чи іншої соціальної спільності. *Соціальні норми* (від латинського norma – керівне начало, правило, зразок) – це засоби соціальної регуляції поведінки індивідів і груп. За допомогою соціальних норм суспільство і соціальні спільності (класи, громади, соціальні організації) пред'являють своїм представникам вимоги, яким має відповідати

їхня поведінка; суспільство і окремі спільності на основі соціальних норм направляють, контролюють, регулюють, оцінюють цю поведінку.

Соціальні норми виражаються в уявленнях людей про належне, допустиме, можливе, бажане, схвалюване, прийнятне або, навпаки, про небажане, неприйнятне, неприпустиме. За допомогою соціальних норм вимоги і настанови суспільства, соціальних груп перетворюються на еталони, моделі, стандарти належної поведінки їх представників. Соціальні норми забезпечують стабільність суспільства, його нормальне відтворення, захист від зовнішніх і внутрішніх руйнівних впливів. Тому соціальні норми інтегрують, впорядковують, підтримують суспільство в життєздатному стані.

Важливим моментом соціального життя є необхідність соціалізації кожного покоління, навчання соціальним нормам. Людина від народження не є ні бідною, ні багатю, ні керівником, ні керованим. Кожну дитину доводиться навчати «правилам гри», тобто привчати до соціальних норм, спираючись на заохочення і санкції як з боку батьків, так і інституціонального середовища поза сім'єю (школа, громада, масова комунікація, референтна група старших дітей і ін.). Передача норм від одного покоління до іншого жорстко пов'язана з їх наступністю. Кожне суспільство у всій своїй справедливості – несправедливості нерівності відтворюється заново з народженням кожної дитини.

Стійкість норм зумовлена процесами соціалізації і існуванням санкцій за їх порушення, що ведуть до конформної поведінки; але в той же час норми не зовсім стабільні, зокрема і тому, що процеси соціалізації і санкцій не є досконалими; їх ефективність коливається від сім'ї до сім'ї і від покоління до покоління. З цієї причини (хоча і не тільки) кожне суспільство постійно змінюється.

Все сказане відноситься до рівня міжособистісної взаємодії. Але на тому рівні соціальної взаємодії, на якому оперує соціологія, вивчаючи соціальну нерівність, ми не маємо справи з індивідами. Їх статус, ролі, індивідуальні особливості для соціологів – лише та поверхня, за якою ховається справжність

соціальності: соціальні категорії людей, їхні потреби і інтереси, типи статусів і ролей і, нарешті, групи і соціальні інститути у взаємодії і взаємовідносинах.

Для позначення всієї гами відмінностей між людьми існує особливе поняття, по відношенню до якого «соціальна стратифікація» є окремим випадком, видовим поняттям по відношенню до родового. Це - «соціальна диференціація», яка охоплює відмінності між макро- і мікрогрупами, а також індивідами як з об'єктивних характеристик (економічних, професійних, освітніх, демографічних і ін.), так і з суб'єктивних (ціннісні орієнтації, стиль поведінки і ін.). Автори належать до прихильників оцінки соціальної диференціації як джерела соціального різноманіття, двигуна розвитку соціальних систем. Дане поняття, і саме в цьому ключі, було використано Гербертом Спенсером при описі універсального для еволюції суспільства процесу появи функціонально спеціалізованих інститутів і поділу праці. З часів Г. Спенсера соціальна диференціація розглядається як важливе поняття в аналізі соціальних змін і при порівнянні індустріальних і постіндустріальних суспільств.

Термін «диференціація», застосовуваний як синонім слова «відмінність», вживається для класифікації статусів, ролей, соціальних інститутів і організацій. Саме соціальна диференціація викликає майнову, владну і статусну нерівність. Але, окрім того, диференціація має на увазі і такі соціальні відмінності, які ніяк не пов'язані з соціальною нерівністю, не є свідченням положення в ієрархії соціальних статусів і соціального розшарування.

Як ми бачимо, в теорії стратифікації постійно обговорюється проблема рівності – нерівності. При цьому під рівністю розуміють: 1) рівність особистісна; 2) рівність можливостей досягти бажаних цілей (рівність шансів); 3) рівність умов життя (добробут, освіта тощо); 4) рівність результатів. Нерівність, як очевидно, передбачає ті ж чотири типи взаємовідносин людей, але з протилежним знаком. У реальній практиці вивчення соціального життя соціологи особливу увагу приділяють розподілу

доходу і добробуту, відмінностям у тривалості і якості освіти, участі в політичній владі, володінні власністю, рівні престижу.

Розглянемо тепер основні компоненти нерівності.

Почнемо з поняття «влада» (power). Цей термін не слід змішувати з терміном «управління», який відноситься до іншої області соціологічного знання. Влада як соціальний феномен різноманітна. Тому природно, що настільки ж різноманітні її дефініції. Ми пропонуємо наступне визначення. *Влада* – це здатність соціального суб'єкта у своїх інтересах визначати цілі і спрямованість діяльності інших соціальних суб'єктів (безвідносно до їх інтересів); розпоряджатися матеріальними, інформаційними та статусними ресурсами суспільства; формувати і нав'язувати правила і норми поведінки (встановлення заборон і приписів); надавати повноваження, послуги, привілеї.

Владні відносини означають, що між соціальними суб'єктами існують такі взаємозв'язки, при яких один суб'єкт виступає як об'єкт дії іншого суб'єкта, точніше перетворює (нав'язує) інший суб'єкт в об'єкт своєї дії. У структурі владних відносин ключове значення належить розпорядженню ресурсами, що дозволяє владному суб'єкту підкоряти собі інших людей.

Власність, за широко розповсюдженим визначенням, це основне економічне відношення між індивідуальними і груповими учасниками процесу виробництва, опосередковане їх відношенням до засобів виробництва, один з найважливіших соціальних інститутів. Власність може бути приватною, груповою, суспільною, форми її дуже різноманітні. Але в будь-якому випадку відносини власності розкривають, хто приймає рішення: де, що і як робити; як розподіляти вироблене; кого і як винагороджувати, стимулювати за працю, творчість і організаційно-управлінську діяльність. Іншими словами, власність реально розкривається як процес розпоряджання, володіння і присвоєння. Це означає, що власність – це владні відносини, форма економічної влади, тобто влада власника предмета над тими, хто ним не володіє, але в той же час потребує його. Відносини власності поділяють

людей на господарів засобів виробництва (власників, володарів), які як використовують найману працю, так і не використовують її, і на людей, які не мають засобів виробництва. Багатство і бідність, що проявляються в багатьох досліджуваних соціологами ознаках людей, які розподіляють їх за одновимірним шкалами, приховують за собою не такі вже й очевидні в сучасних суспільствах ранги влади і власності, що задають багатовимірну стратифікаційну ієрархію.

Як правило, поряд з владою і власністю третім неодмінним компонентом вимірювання нерівності виступає *соціальний престиж*. Це поняття розкриває порівняльну оцінку суспільством, громадою або будь-якою іншою групою і її членами соціальної значущості різних об'єктів, явищ, видів діяльності відповідно до пануючих загальноприйнятих в даній культурі, даній спільності соціальних норм і цінностей. На основі такої оцінки визначається місце групи або індивіда в соціальній ієрархії престижу. Вони наділяються певною поважністю, привілеями, владою, особливими символами і ін. Оцінки престижності – один з дієвих регуляторів соціальної поведінки. Принаймні з 1920-х років особливо широко досліджується престиж професій в різних суспільствах і на його основі – професійна нерівність.

Слід зазначити, що багато порівняльних досліджень показали, що під впливом таких глобальних процесів, як індустріалізація, урбанізація, інформатизація суспільства, зростає і якісно ускладнюється соціальна диференціація. Передова технологія дає поштовх виникненню великої кількості нових професій. Виникаючі професії вимагають більшої кваліфікації і кращої підготовки, краще оплачуються і є більш престижними. Як наслідок, освіта і підготовка стають все більш важливими факторами, що визначають становище людини на початку її професійної кар'єри, та й позначаються на всьому життєвому шляху людини. Крім того, індустріалізація приводить в більшу відповідність професіоналізм, підготовку і винагороду. Іншими словами, для індивідів і груп освіта стає самостійним чинником їх позиції в ранжованій стратифікаційній ієрархії.

2. Теорія соціально-економічного розподілу праці та стратифікація

Соціальна нерівність і соціальна ієрархія позицій вивчаються і описуються різними моделями стратифікації. Соціологи виділяють різні зрізи соціального положення груп та індивідів у відношенні один до одного. У будь-якому випадку соціальну стратифікацію пов'язують із взаємодією соціальної диференціації і соціальної оцінки. Люди (і групи) при цьому ранжуються вище і нижче відповідно до тієї соціальної значимості виконуваних ними видів діяльності. Тому при розгляді проблеми соціальної нерівності цілком виправдано виходити з теорії соціально-економічного розподілу праці.

Виконуючи якісно незрівнянні види праці (наприклад, слюсарні та проектні роботи, діяльність художника і льотчика, рядового працівника або координатора і ін.), в різною мірою задовольняючи суспільні потреби, люди виявляються зайнятими економічно неоднорідною працею, бо такі види праці мають різну оцінку їх суспільної корисності. Відповідно будуть різними і місця відповідних груп людей в системі суспільної організації праці. Ці групи працівників спонукаються суспільством до поновлюваного виконання тих видів праці, якими вони зайняті (тобто до закріплення за конкретним видом праці), різної соціальної оцінки їх виробничої діяльності, стимулювання в широкому сенсі.

Соціальна оцінка враховує два моменти: по-перше, відновлення здатності до праці даного виду (відтворення людини як працівника); по-друге, відновлення стимулів, що спонукають людей до відновлюваної участі в даному виді трудової діяльності. Зазвичай, другий момент має визначальне значення у диференційованій оцінці ролей, відповідному розміщенні винагород. Так, для ряду положень в суспільній системі, якість діяльності в яких особливо сильно впливає на суспільне, відтворення загалом і підготовка до виконання яких вимагає найбільших витрат суспільної праці (наприклад, крупні менеджери, начальники національної армії, вчені екстракласу і ін.),

необхідний відбір (конкурс, селекція, конкуренція) кандидатів, здатних до більш ефективної праці. Тому число кандидатів повинне перевищувати число наявних «ланок», позицій, що передбачає підвищену суспільну оцінку, тобто надання більшої кількості матеріальних і соціальних благ. Звичайно, соціальне походження, середовище спілкування, влада і багатство підкріплюють домагання одних і ускладнюють просування інших.

Соціально-економічний розподіл праці виражається в розщепленні останнього на організаторський і виконавський, розумовий і фізичний, складний і простий, кваліфікований і некваліфікований, самоорганізований і регламентований, творчий і стереотипний. Закріпленість різних груп людей за відповідними родами діяльності (соціально-економічно різними) є основою соціальної нерівності. Саме соціально-економічний розподіл праці є не тільки наслідком, а й причиною присвоєння одними людьми влади, власності, престижу і відсутності всіх цих знаків просунутості в суспільній ієрархії у інших.

Групи людей, що виконують різну за складністю і кваліфікацією працю, мають, як правило, різний трудовий потенціал: а) різну кваліфікацію (різний обсяг загальних і спеціальних знань, трудових навичок і умінь, які зумовлюють здатність до праці певної якості); б) різний психофізіологічний потенціал (здібності, здоров'я, працездатність і ін.); в) різним особистісним потенціалом (ціннісні орієнтації, соціальні інтереси і ін.). Наслідком відмінностей у потенціалі є нерівний внесок у виробництво суспільного продукту і нерівні економічні результати праці.

Соціально розділена праця породжує соціально різні потреби, що, в свою чергу, призводить до їх відносної збалансованості. Важливе значення для відтворення соціальної нерівності на основі розщепленої праці має позавиробнича діяльність. Функцією цієї діяльності і є задоволення потреби суспільства у відтворенні індивідів, здатних до відновлюваного виконання закріплених за ними трудових соціально диференційованих функцій. Тому в контексті теорії стратифікації було б виправданим називати позавиробничу

діяльність соціально відтворювальною.

Межі та елементний склад такої діяльності пов'язані з відтворенням індивіда як представника певного роду праці. Сюди необхідно віднести демографічне відтворення, зростання і виховання дітей, психофізіологічне забезпечення, пізнання і саморозвиток, суспільно-перетворювальну діяльність. Всім цим базовим елементам соціально-відтворюючої діяльності притаманні масовість проявів, стійкість у часі і просторі, інваріантність у мінливих умовах життєдіяльності людей.

Таким чином, соціальний розподіл праці породжує відмінності у потребах, засобах їх задоволення і структурі позавиробничої діяльності, тобто представники одного роду діяльності – це не статистична сукупність людей, а реальна соціальна група, що характеризується спільністю умов існування і причинно-взаємопов'язаними схожими формами діяльності в різних сферах життя, коли якісні особливості діяльності у праці призводять до специфічних іманентних особливостей в потребах і споживанні. Якщо ці групи виробляють свої цінності і норми і опираються на них, якщо вони розміщуються за ієрархічним принципом, то вони є *соціальними прошарками*. Проведені багаторазові дослідження підтвердили ці припущення. Так, саме такі *соціальні прошарки* в сучасних індустріальних і постіндустріальних суспільствах.

Виходячи зі сказаного, можна вважати появу нового роду виробничої діяльності лише вихідним моментом у формуванні нового соціального прошарку. Новий рід виробничої діяльності призводить до переструктурування існуючого раніше в суспільстві обміну діяльністю і в підсумку – до нової композиції соціальної структури. З'являється суспільна необхідність в закріпленні цього нового роду діяльності за особливою категорією людей, що вступають у специфічні відносини з іншими людьми з приводу виробництва засобів до життя.

Теоретично «прошарок» з'являється тоді, коли дана виробнича діяльність стає економічно і соціально необхідною і значущою для суспільства, а її носії

набувають специфічних потреб та засобів їх задоволення, що дозволяє їм стійко функціонувати в цьому роді діяльності. У процесі формування шару його представники набувають специфічних рис позавиробничої діяльності, виробляючи свої цінності, норми. Уже сформовані соціальні прошарки в ході відтворення, у міру зміни технологічних і економічних позицій професій, звичних для представників прошарку, і в міру виникнення нових професій привласнюють собі нові технологічні ролі, зберігаючи соціальні позиції шару на шкалі стратифікаційної ієрархії. Виходить, що професії як би «пливуть», а прошарки (класи) зберігають стабільність. Звичайно ж, стабільність відносна, але зазвичай вона вища, ніж у соціальній позиції більшості професій. Все це не тільки типові риси, а й етапи безперервного процесу еволюції соціальних прошарки.

3. Інші моделі стратифікації

Переважаюча частина моделей стратифікації розкриває відносини груп людей з приводу розподілу влади, власності і, як буде показано далі, знання, у сфері трудової діяльності. Можна визнати цю сферу прояву нерівності домінуючою в індустріальних і постіндустріальних суспільствах. Але значна частина членів суспільства (в багатьох країнах – більшість населення) не може бути віднесена до соціальних груп за ознаками зайнятості (пенсіонери, учні, непрацюючі жінки і багато інших категорій людей). Проблема визначення соціального статусу всіх цих членів суспільства – одне з найскладніших завдань стратифікаційної теорії.

Створено безліч моделей стратифікації, в яких в якості головних використовуються інші критерії ранжування соціальних позицій. Йдеться про два моменти. По-перше, в сучасному світі і сьогодні відчутна присутність кількох основних типів стратифікації, які багато століть існують на базі відмінностей в культурах і економічних відносинах: кастової, станової, класової (шарової). Причому в багатьох сучасних суспільствах ці стратифікаційні системи співіснують і взаємодіють.

По-друге, згадані «інші моделі» відображають різні підходи до вибору

тих ознак соціальної диференціації, які виявляють поділ суспільства на групи за потребами, інтересами, престижем, способом життя, ментальністю. Такі моделі можуть представляти різні зрізи, аспекти ієрархічних соціальних позицій в суспільстві як цілісності, а можуть слугувати проявом специфічних структур в субсистемі того ж конкретного суспільства. [...]

Дослідження соціальної стратифікації в суспільстві проводиться для різних науково-пізнавальних та практичних цілей (наприклад, прогноз поведінки електорату, проектування житлового середовища, розробка заходів щодо захисту материнства і дитинства, визначення інноваційного потенціалу населення), без прояснення яких неможливо визначити значимість її аспектів.

Мабуть, у пізньоіндустріальних і інформаційних суспільствах набуває самостійного значення *культурно-статусна стратифікація*. Якщо владній і власницькій стратифікації, пов'язаній з прагненням владних груп до виключного володіння владою і престижем, відповідає вертикальне співвідношення соціальних позицій, то культурно статусному порядку, сенс якого полягає у збереженні статусними групами своїх різномірних (кількісно не співмірних) ціннісних уявлень, адекватна неієрархічна модель .

Культурно-статусний порядок дозволяє зберегти культурну (тобто ціннісну) різноманітність суспільства, яка проявляється в різномірності ціннісних уявлень, в різноманітності видів, форм, способів поведінки людей. Статусні групи, які утворюються за ознакою культурної приналежності, мають загальні нормативно-ціннісні уявлення і стиль життя. Культурна складова присутня всюди, у всіх елементах соціальних відносин, тому емпіричне вивчення культурно-статусних груп дуже складне.

4. Стратифікація територіальних спільнот і соціальних організацій

Розглянемо тепер специфічні стратифікаційні ієрархії на мезо- і мікрорівнях суспільства на прикладі територіальних спільнот і соціальної організації підприємства. Почнемо з невеликого пояснення. У макроструктуру суспільства більшість соціологів при вивченні проблем нерівності виділяє

великі соціальні групи, які в європейській традиції зазвичай іменують соціальними класами. Але у повсякденному житті, скажімо, в передмісті при сусідському спілкуванні або на підприємстві при взаємодії власника і найманого працівника, було б неправильно говорити про класові відносини, навіть якщо погоджуватися з теорією визначальної ролі класів і класової боротьби. При переході з макрорівня на більш низькі рівні соціальної взаємодії відбувається трансформація зв'язків, залежностей, взаємодій.

Територіальна спільнота – це сукупність людей, що живуть на одній господарсько освоєній території. Населення міста, агломерації, культурно-історичного регіону є спільністю тому, що об'єднане системою економічних, соціальних, політичних, ціннісно-нормативних зв'язків, які вирізняють їх як цілісність в якості самостійної одиниці просторової організації життя суспільства. Територіальна спільнота (далі - ТС) об'єднує людей, незважаючи на все розмаїття їх класових, професійних, демографічних та інших відмінностей, в силу деяких загальних соціальних і культурних рис та інтересів. ТС мають своєрідність в соціальному складі населення, специфічними традиціями праці та дозвілля, організації сімейного побуту і спілкування; різняться соціально і професійна орієнтованість молоді; відрізняються рівні освіти, загальної культури і професійної підготовленості людей.

Сутність функцій ТС полягає в тому, що саме тут здійснюється споживча діяльність людей, продуктом якої і є індивід. Тут же відбувається процес оволодіння цінностями і нормами, властивими даному соціуму. Попри всю важливість сучасних глобальних засобів передачі інформації міжпоколінна неопосередкована діяхронна передача культури знову-таки відбувається в межах «малої батьківщини» індивіда, який соціалізується. Саме ця «мала батьківщина», тобто територіальна спільнота, - основне середовище виробництва людей.

Звідси з очевидністю випливає, що специфічними компонентами стратифікаційної структури ТС можуть бути споживчі групи, або групи, що відрізняються за способом життя. Вони в значній мірі і складають тканину

місцевого життя. Дослідження, проведені автором, показали, що ці групи не збігаються з соціальними прошарками, виділеними за критерієм соціально-економічної нерівності (влада, власність, характер праці). Об'єднуючими факторами, що формують подібність за споживанням і нормативно-ціннісним уявленням, є мікросередовище соціалізації (сім'я, асоціація), а також професіоналізовані інститути духовного виробництва. Наприклад, в російському місті помітно відрізняються за способом життя корінні городяни і мігранти в першому поколінні; мешканці соціально різних внутрішньоміських районів (елітарної забудови, приватного домоволодіння, відомчих, що належать заводам, мікрорайонів, міських нетрів і ін.); випускники спеціальних шкіл і елітних вузів і інші мешканці з тією ж (за кількістю років навчання) освітою і ін. [...]

Набагато серйозніше, ніж стратифікація ТС, соціологами вивчена структура соціальної організації (підприємства, установи). У ній можна виділити, перш за все, цільові та посадові групи. Відомо, що організація являє собою певну координацію взаємодій і взаємозалежностей працівників, сувору регламентацію на робочих місцях, субординацію діяльності.

Здійснення цілей, що стоять перед соціальною організацією, вимагає налагодженої взаємодії всіх її членів. Ця система офіційних відносин, визначених законами, інструкціями і нормативами, є цільова (адміністративна) організація. Вона складається з цільових груп – працівників самостійних підрозділів усередині підприємства (цехів, відділів, служб). Саме до виробничих цільових груп відноситься поняття вторинної групи. Цільові (вторинні) групи, в свою чергу, складаються з бригад, лабораторій, секторів і ін., тобто з малих виробничих груп, або первинних трудових колективів.

Особливість первинних колективів полягає в тому, що їх члени вступають безпосередні відносини одна з одною. Іншими словами, первинний колектив – це група працівників низового підрозділу підприємства, які виконують однорідні або взаємопов'язані операції і об'єднані між собою безпосередніми і стійкими особистими контактами в процесі роботи. Розмір таких трудових

колективів залежно від галузі та характеру виробництва коливається від 10 до 50 осіб.

На цьому рівні соціальні відносини виступають у формі міжіндивідуальних контактів. У мікросередовищі первинного колективу в персоніфікованому спілкуванні виражається вся система соціальних відносин, властивих конкретному суспільству. Звичайно, в процесі безпосереднього спілкування члени колективів не усвідомлюють того, що вони втілюють своєю діяльністю складні соціально-економічні відносини, тим більше, що на міжособистісному, первинно колективному рівні ці відносини виступають в соціально-психологічній оболонці за певним емоційним забарвленням.

У соціальній організації підприємства особливе соціальне навантаження несе посадова структура, тобто будова і взаємодія груп працівників підприємства за їх місцем в ієрархічній структурі управління. Ознакою позиції (місця) в посадовій ієрархії є: 1) кількість підлеглих; 2) рівень освіти і кваліфікації безпосередніх підлеглих; 3) кількість людей, на долю яких впливають прийняті рішення; 4) кількість нижчестоящих ланок управління; 5) вартісні показники контрольованих матеріальних ресурсів; 6) показники створюваних матеріальних і духовних благ (в натуральному і вартісному вираженні).

Можна виділити кілька основних посадових груп: 1) робітники; 2) рядові службовці; 3) рядові фахівці; 4) старші службовці та фахівці; 5) керівники первинних робочих груп (бригадири, майстри, керівники бюро в складі відділів); 6) керівники автономних підрозділів (цехів, відділів, самостійних бюро і секторів); 7) керівники підприємств.

Кожна посадова група характеризується певними рольовими параметрами. Так, сформоване в суспільстві уявлення про роль робочого складається з очікування, по-перше, високого рівня ретельності (дисциплінованості, стійких показників виконання норм виробітку, бережливого ставлення до сировини, матеріалів, обладнання); по-друге, відносної стабільності в професії і у виробничому колективі; по-третє, високої

ініціативності.

Від майстра очікують знання характеру, інтересів, схильностей його підлеглих, наявності організаторських здібностей та вміння керувати людьми, глибокого знання техніки і технології, наукової організації праці і виробництва.

На закінчення розглянемо рольові характеристики керівників підприємств. Ці працівники постійно зайняті функціями управління, що відрізняє їх від інших посадових категорій персоналу підприємства. Вони виконують такі основні функції: цілепокладальні, адміністративно-організаторські, дисциплінарно-стимулюючі і виховні. «Керівники підприємств» - не тільки посадова категорія, а й професійна. Професією цих людей є не технологічна або конструкторська діяльність, а управління людьми, здійснення владних повноважень. Їх значення в сучасній економічній і політичній ситуації незрівнянно вищий, ніж в стабільні періоди розвитку країни. Уміння взаємодіяти не тільки з підлеглими, але і з акціонерами, вітчизняними та зарубіжними партнерами нині стали обов'язковими для керівників, до того ж у значній частині вони стали власниками і співвласниками підприємств.

5. Класи і прошарки в соціологічній теорії

У науковій літературі тривалий час співіснують дві традиції. За однією з них основними елементами структури суспільства визнаються класи. Ця лінія зазвичай зв'язується з марксизмом. Однак її понятійний апарат використовується і поза марксистським спрямуванням. Прихильники класової теорії підкреслюють, що соціальна структура не охоплює всіх важливих аспектів суспільного життя. На їхню думку, переважаючи в суспільстві цінності, культурні традиції, суспільні інститути не є частинами соціальної структури. Остання пов'язана лише з диференціацією між людьми. При цьому увагу дослідників спрямоване не на рід занять індивідів, а на відмінності в їх професійних позиціях; не на доходи індивідів, а на розподіл доходів в суспільстві, яке відображає нерівність між людьми. Теоретичною метою при цьому оголошується потреба пояснення форм і міри соціальної диференціації і

їх значення для соціальної інтеграції та соціальних змін.

Багато авторів, використовуючи категорію «класова структура», на ділі ведуть мову про ті ж ієрархії соціальних груп, що і у представників власне стратифікаційного підходу. В рамках цієї другої традиції поняття «соціальна структура» розкриває внутрішню будову і все розмаїття зв'язків в суспільстві. Та ж частина суспільних відносин, яка пов'язана з ієрархічно організованою взаємодією груп людей, охоплюється поняттям «стратифікація». Спроби змішання категорій «соціальна структура» у вузькому і широкому (нині домінуючому) сенсах вносять плутанину і двозначність в аналіз суспільних систем.

Розглянемо більш ґрунтовно співвідношення понять «клас» і «прошарок». У сучасній соціологічній літературі одночасно співіснують обидві ці категорії (для багатьох авторів вони взагалі є синонімами). Широко розповсюджена точка зору, згідно з якою суспільство складається з груп або численної кількості індивідів, що мають або носять певні характеристики. Ці характеристики беруться як критерій класифікації, який може бути одно- або, частіше, багатовимірним. Відповідно, процедура класифікації дозволяє виділити більше чи менше число соціальних прошарків. При цьому центр уваги найчастіше зміщений з виробництва на розподіл, без осмислення об'єктивних відносин між ними.

Описана вище ситуація означає також, що в значній частині досліджень одні і ті ж ознаки застосовуються для виділення і класів, і верств. Ймовірно тому в роботах багатьох соціологів «... концепція» класу» є відкритою для кількох інтерпретацій – як статусна група, як професійна група, як група за доходом і група влади», тобто поняттям класу охоплюються неоднорідні соціальні об'єкти в залежності від того теоретичного контексту, який вкладають в цей термін різні автори.

Різний і зміст, вкладений різними авторами в термін «соціальний прошарок». Більшість соціологів позначає цим терміном суспільну диференціацію в рамках ієрархічно організованого суспільства. Найчастіше

зміст терміна нічим не відрізняється від змісту, що вкладається в термін «клас». У тих же випадках, коли ці поняття розрізняють, терміном «страта» позначають групи всередині «класів», виділені на тих самих підставах, що і самі «класи».

П. Сорокін якось зауважив: «Клас наробив своїм теоретикам не менш клопоту, ніж національність. І в цьому випадку спроби «схопити цього Протея» виявлялися не більш успішними: «клас» або вислизав і вислизає з пальців своїх теоретиків, або, спійманий, перетворюється на щось настільки невизначене і неясне, що стає неможливим відрізнити його від ряду інших кумулятивних груп, або, нарешті, зливається з одним з елементарних угруповань». Ці слова, написані понад сімдесят років тому, абсолютно не застаріли і сьогодні.

Найбільш цікаві автори прагнули не ігнорувати ні ідеї прихильників класових теорій, ні ідеї їх опонентів. В цьому відношенні плідний підхід німецького соціолога Ральфа Дарендорфа. Він підкреслював, що страти утворюють ієрархічну систему (ієрархічний континуум), відрізняючись один від одного поступовими розходженнями, тоді як «клас – це завжди категорія для цілей аналізу динаміки соціального конфлікту і його структурних коренів, і тому може бути чітко відділений від страти як категорія для опису ієрархічних систем в даний момент часу ...». Інший німецький автор Вернер Хофман відзначав, що соціальні класи детермінуються фундаментальними соціальними відносинами праці і присвоєння; видима система стратифікації (професія, престиж і ін.) належить до зовнішньої форми соціального життя.

Однак, зауважимо, що проведені дослідження стратифікації також не були обмежені ні поверхнею суспільства, ні його статикою і притязали на те, щоб пояснити сутність суспільного життя. Лише за допомогою фундаментальних законів функціонування і розвитку соціальних організмів можна провести аналіз і класів з їх конфліктами, і страт з їх взаємодіями і суперечностями.

Проблема розмежування теорій стратифікації і класової структури цікаво інтерпретована І.Краусом. «Стратифікація і класовий поділ, – пише він, – різні

структури відносин. Стратифікація – поняття описове, що має на увазі певну впорядкованість членів суспільства на основі якого-небудь відповідного критерію, як от: доходу, освіти, способу життя, етнічного походження ... Класи ... є конфліктними групами, які, об'єднуючись, оскаржують існуючий розподіл влади, переваг і інших можливостей ... класи формуються, коли сукупність індивідів визначає свої інтереси як подібні з інтересами інших з тієї ж сукупності і які відрізняються і протистоять інтересам іншої сукупності осіб ...». І. Краус підкреслює важливу роль в процесі формування класу власної ідеології і створення класової організації. У цьому явно відчуваються відгомони знайомства з марксистськими поняттями «клас у собі» і «клас для себе», розробленими для характеристики процесу формування пролетаріату і які підкреслюють величезну роль в цьому процесі суб'єктивного фактора.

І. Краус інакше, ніж К. Маркс, уявляє собі об'єктивні фактори, що обумовлюють існування класів. У марксистській теорії це, насамперед, місце в історично визначеній системі суспільного виробництва, у І. Крауса – відношення до будь-яких соціальних благ; тому будь-яка страта, виділена за довільно обраною ознакою, є потенційним класом (свого роду «класом в собі»), а будь-яка страта, яка усвідомила спільність своїх інтересів і організаційно оформилася, перетворюється в дійсний клас (тобто «клас для себе»). Основне питання, з точки зору І. Крауса, як ті, хто «належали до страти стають представниками класу».

Нам видається, що для розуміння різниці між класовим і стратифікаційним підходами доцільно на час забути про еkleктичні і компромісні сучасні інтерпретації. Порівняємо класи в марксистській теорії і страти у функціональній теорії. У чому тут різниця? Визнання класу означає визнання антагонізму, протилежності інтересів великих суспільних груп. Визнання ж страт означає визнання певних відмінностей між людьми за якимось ознаками, - відмінностей, які призводять до шарового розміщення індивідів в суспільстві при просуванні їх знизу вгору.

Марксистська теорія класів займається розподілом суспільства,

виявленням суспільних протилежностей, а теорія стратифікації займається суспільною диференціацією. І тут мова йде не про відмінності в термінології. У першому випадку виділяються елементи дезінтеграції, внутрішніх антагонізмів, тоді як диференціація передбачає цілісність суспільства, його функціональну неподільність. Теорія класів проводить поділ суспільства за альтернативними ознаками на експлуататорів і експлуатованих, на власників засобів виробництва і на позбавлених їх, тоді як теорії стратифікації розділяють суспільство на основі однієї або кількох рис, наявних в кожній з груп, але в різній мірі (так, наприклад, всі мають певний дохід, але тільки різних розмірів, і все в суспільстві мають певний престиж, але неоднаковий).

У теорії класів специфічні економічні, політичні та культурні інтереси є саме тим, що відокремлює класи один від одного, а в теорії стратифікації категорія "інтереси" взагалі не присутній, а якщо у виняткових випадках і присутній, то не є обов'язковим атрибутом соціальних верств.

З точки зору прихильників концепції К. Маркса, класи є об'єктивно даними, тобто вони існують незалежно від свідомості і уявлень як їхніх членів, так і зовнішніх спостерігачів. Свідомість класового відчуження марксистами розглядається не як критерій для виділення класу, а як високий рівень в розвитку самого класу (перехід від «класу в собі» до «класу для себе»). У більшості ж стратифікаційних підходів свідомість самих членів виділених прошарків або зовнішніх спостерігачів відіграє головну чи, принаймні, істотну роль в диференціації суспільства.

Багато сучасних прихильників марксистської теорії класів відмовилися від тези про зростання суспільної поляризації; їх класові схеми, зберігаючи економічний детермінізм, все в більшій мірі відображають зростаюче ускладнення суспільних структур і зростання значення і частки середніх прошарків (класів) (достатньо, в зв'язку з цим, згадати теорію і схеми класової структури О.Е. Райта). Водночас послідовники стратифікаційних підходів все частіше беруть до уваги конфліктологічні аспекти класового підходу.

В цьому відношенні характерні узагальнюючі роботи британських

соціологів. Так, в книзі Ентоні Гіденса «Соціологія» відповідна глава так і названа: «Стратифікація і класова структура». Родовим поняттям виступає «стратифікація», а «класи» - як видове поняття, окремий випадок стратифікації. Розглядаючи проблеми стратифікації і нерівності в сучасних західних суспільствах, Е. Гіденс називає основні соціальні групи класами, але описує їх не у взаємному протистоянні, а як ранжування спільноти («вищий клас», «середній клас», «нижчий клас»).

Слід мати на увазі кілька важливих обставин, що призводять до висновку про те, що класи і класовий розподіл є окремим випадком стратифікації. По-перше, в історії крім класів нерівність існувало у формі кастової і станової систем. Крім того, в етакратичних (державно-соціалістичних) суспільствах функціонувала шарова система, заснована на владних відносинах. По-друге, в суспільствах класового типу завжди значна (а часто і переважаюча) частина населення не входила до складу основних класів, утворюючи мозаїку верств, станів і інших соціальних одиниць. По-третє, в сучасних суспільствах усі спроби виділення контрастних класів все частіше виявляються безуспішними в силу ієрархічно шарової будови соціуму. По-четверте, крім основних соціальних груп (класів або прошарків) в суспільстві завжди існує гендерна, етно-расова, культурно-статусна стратифікація.

Можна зробити висновок: узагальнюючим поняттям для наукового вивчення і розуміння відносин між людьми з приводу розподілу влади, власності, престижу, присвоєння усіх видів ресурсів є «соціальна стратифікація».

6. Системні характеристики стратифікації

У соціології поняття «прошарок», «клас» і «стратифікація» застосовують до стабільно існуючих реальних соціальних груп, приналежність до яких задається передачею з покоління в покоління соціальних позицій або (і) всієї сукупності рис поведінки і установок. Тенденція успадкування позицій – одна з властивостей системи стратифікації. Дія принципу успадкування позицій призводить до того, що далеко не всі здібні і освічені індивіди мають рівні

шанси зайняти владні, високрпрестижні і добре оплачувані позиції. Тут діють два механізми селекції: 1) нерівний (найчастіше прихований) доступ до справді якісної освіти; 2) неоднакові можливості отримання позиції в рівній мірі підготовленими індивідами.

Стратифікації притаманні кілька системних характеристик (властивостей). З них перша – соціальність (позабіологічність) цього явища. Хоча відмінності між людьми за такими показниками, як стать, вік, інтелект, здоров'я, вельми помітні, самі по собі вони не пояснюють, чому одні статуси дають людям володіння більшою владою, власністю чи престижем, ніж інші.

Біологічні ознаки не належать до моделей панування або підпорядкування, поки вони не включені в систему соціальних відносин, установок і цінностей. Так, фізично слабкий і старий буржуа домінує над сильним і молодим робітником. Менеджерами високого рангу стають завдяки освіті, досвіду роботи, соціальним навичкам, однак цьому сприяють і такі особистісні якості, як характер, воля, витривалість, здібності.

Соціальність стратифікації має на увазі, що розподіл благ в будь-якому суспільстві ґрунтується на нормах або на загальновизнаних правилах. Норми ці зазвичай відображають інтереси, головним чином, тих, хто володіє владою нав'язати саме ті правила, які вони вважають найкращими, вигідними для себе. Майже в кожному суспільстві більшість людей погоджуються з такими правилами (конформні по відношенню до них), хоча вони знаходяться на нижніх щаблях соціальної ієрархії і володіють мінімумом соціальних і матеріальних благ.

Важливим проявом соціальності феномена стратифікації є її зв'язок з іншими інститутами суспільства, (політика, шлюб і сім'я, економіка, освіта та ін.). Наприклад, зв'язок стратифікації з інститутом політики проявляється в успадкуванні влади, коли діти членів правлячої еліти успадковують позиції батьків. Зв'язок стратифікації з економікою проявляється в іншому, а саме: рішення щодо того, що робити, які послуги надавати, яка повинна бути заробітна плата робітників і службовців, які умови роботи приймаються тими,

хто має або капітал, необхідний для проведення в життя цих рішень (як в США), або політичну владу для контролю над реалізацією цих рішень (як це було в СРСР), або те й інше разом (як в сучасній Росії). Завдяки таким зв'язкам, структура і функції економіки тісно переплітаються з системою стратифікації.

Другою характеристикою стратифікації є її традиційність, оскільки при історичній рухливості форми її сутність, тобто нерівність положення різних груп людей, зберігається протягом всієї історії цивілізації. Навіть у примітивних суспільствах вік і стать в поєднанні з фізичною силою були важливим критерієм стратифікації. Письмова історія людства, починаючи з Стародавнього Вавилону і Єгипту, є історією багатих і бідних, вільних і рабів, пануючих і залежних. Подібні ієрархії визнавалися природним порядком речей, особливо тими, хто перебував на вершині влади і багатства. За останні 2-2,5 тисячоліття ідея природності соціальної нерівності стала важливою рисою соціального життя. Однак непоодинокими були і випадки опору такому спадкоємному порядку відносин. Потрясіння у вигляді повстань і революцій, іноді переможних, сприяли поступовому пом'якшенню цих відносин, але зберігали (або відновлювали) диспропорційний розподіл власності, влади і престижу. Іншими словами, хоча слід розрізняти форму стратифікації, враховувати незадоволеність членів суспільства існуючою системою розподілу влади, власності і умов індивідуального розвитку, все ж потрібно мати на увазі універсальність нерівності людей.

Визнання універсальності стратифікації, її історичної обумовленості не заперечує можливості оцінки її оптимальності стосовно конкретного суспільства. Диференціація умов життя, обставини для реалізації життєвих шансів є сферою регулювання, боротьби соціальних груп за більш розумний розподіл ресурсів, виходячи з критеріїв оптимізації економічного і соціального відтворення. При цьому, мабуть, важко заперечувати тезу про те, що стратифікація є системний елемент певної соціальної організації суспільства, що виконує функцію його інтеграції і координації. У той же час застаріла система стратифікації заважає оптимальному функціонуванню

суспільства, руйнує його соціальну організацію.

Стратифікація зазвичай виражає цінності груп, що стоять при владі. І до тих пір, поки дана стратифікаційна ієрархія адекватна всій суспільній системі на певному витку її розвитку, вона (тобто дана стратифікація) всім суспільством визнається як цінність. Зміни стратифікаційної системи відбувалися в історії і еволюційним, і революційним шляхом. Чим складніше суспільство, його технологічна і економічна структури, тим дорожче обходиться революційний шлях розвитку, тим виправданішою є еволюційна трансформація стратифікаційної системи.

До сих пір ми говорили про нерівність без урахування його форми. Тим часом, від форми нерівності залежить і інтенсивність стратифікації. Теоретичні можливості тут коливаються від такої крайності, коли будь-якому статусу приписується однакова кількість влади, власності і престижу, і до іншої крайності, коли кожному статусу приписується різна кількість і того, і іншого, і третього. Крайніх форм стратифікації не було ні в одному історичному суспільстві, хоча, наприклад, в Індії, де існувало понад 5000 підкаст, намічався варіант крайньої форми нерівності, а, скажімо, сільськогосподарські кооперативи в Ізраїлі (кібуци) і нині зниклі комуни в Китаї наблизилися до крайньої форми рівності.

Визнання соціологічною наукою функціональності стратифікації, її історичної неминучості передбачає відмову від ранньосоціологічного сприйняття соціальної нерівності як зла, небажаного в суспільстві феномена, знаменує собою перехід до пояснення суті і місця цього функціонального явища в житті людей. Тим самим соціологія переходить від виконання ролі соціальної критики, від прояву ціннісного почуття справедливості («нерівність - архаїзм, пережиток застарілих соціальних форм») до наукового аналізу реальних відносин між людьми, причин і умов їх існування, їх органічності і корисності для життя суспільства, його розвитку.

Визнання функціональності стратифікації зовсім не означає безсилля і байдужості по відношенню до долі людей, відсутність у соціологів будь-якої

можливості впливати на шляху розвитку суспільства. Порівняємо ситуацію, коли в суспільстві численні соціальні верстви, соціальна дистанція між ними невелика, рівень мобільності високий, нижчі верстви складають меншість членів суспільства, швидке технологічне зростання постійно підвищує "планку" змістовності праці на нижніх ярусах виробничих позицій, соціальна захищеність слабких, окрім іншого, гарантує сильним і просунутим спокій і реалізацію потенцій. Важко заперечувати, що такий суспільний облаштунок, таке міжшарова взаємодія є, скоріше, по-своєму ідеальна модель, ніж буденна реальність. Однак це прагматична модель, оскільки вона виходить з визнання природності групової та індивідуальної нерівності і в той же час передбачає можливість отримання високого соціального ефекту при збереженні динамізму економіки.

Сучасні суспільства у своїй більшості далекі від такої моделі. Їм притаманні концентрація влади і ресурсів, пов'язаних зі статусом, у чисельно невеликої еліти, яка має незмірно більш високе положення, ніж інші групи населення. Концентрація в еліти таких статусних атрибутів, як влада, власність і престиж, перешкоджають соціальній взаємодії між елітою і рештою стратами, призводить до надмірної соціальної дистанції між нею і більшістю. Це означає, що середній клас нечисленний, а верхи позбавлені достатніх каналів зв'язку з іншими групами. Очевидно, що такий соціальний порядок сприяє руйнівним конфліктам. Тому соціологічна уява, створюючи ідеальні моделі перетворення суспільства, служить благій меті його макро-соціальної інтеграції.

Радаев В.В., Шкаратан О.И. Социальная стратификация. – М.: Аспект-пресс, 1996. – 317. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Поясніть походження терміна «соціальна стратифікація»
2. Опишіть авторське тлумачення понять «соціальний статус», «соціальна роль», «рольовий набір»

3. Що таке соціальні норми і як вони, на думку авторів, пов'язані з соціальною стратифікацією?
4. В чому відмінність між поняттями «соціальна стратифікація» «соціальна диференціація»?
5. Як пов'язані соціально-економічний розподіл праці та стратифікація?
6. В чому полягає культурно-статусна стратифікація?
7. Проаналізуйте стратифікацію територіальних спільнот і соціальних організацій
8. В чому полягає проблема розмежування теорій стратифікації і класової структури?
9. Поясніть поняття «прошарок», «клас» і «стратифікація»

Н.Дж. Смелзер

МІНЛИВИЙ ВИГЛЯД СТРАТИФІКАЦІЇ

У недавній історії соціології був час, коли домінували два погляди на соціальну стратифікацію. Перший, функціональний, пропонував, щоб поєднання посадового статусу та рівня освіченості бралися до уваги як головні детермінанти соціального рангу в суспільстві – а цей ранг простежувався б, своєю чергою, до культурних цінностей індустріального суспільства. Один з допоміжних напрямків досліджень, відзначаючи подібність престижних рангів у більшості досліджуваних суспільств, стверджував, що цей тип рангів виходить за межі і політичних систем, і традиційних культурних цінностей. Другий, марксистський, пов'язував соціальну стратифікацію з відносинами власності в капіталістичному суспільстві; цей підхід не так зосереджувався на ранзі, як на класі й класовому конфлікті. Обидва підходи, однак, нагадували один одного в тому, що кожен з них нерозв'язно поєднував нерівність із вимогами сучасного індустріального суспільства, хоча самі підходи відрізнялися окремими деталями діагнозу, пояснення та політичного забарвлення. У 1990-х роках обидві системи ще зберігали певну релевантність щодо реалій соціальної організації, але обидві дедалі більше виглядали застарілими з причин, які я зараз розгляну.

Безпосереднім наслідком обох поглядів – функціоналістського вочевидь, а марксистського імпліцитно – було те, що одиницею стратифікаційної

системи було господарство нуклеарної сім'ї і що головним фактором у цьому господарстві був чоловік, який мав роботу чи посаду. Зокрема для функціонального аналізу соціальний ранг родинної одиниці залежав від поєднання посадової ролі (головним чином), освіти та доходів чоловіка-батька. Чистота цього погляду на систему стратифікації дедалі більше втрачалася в останні десятиріччя, великою мірою внаслідок таких видів змін.

- Універсальна основа економічної професійної діяльності для визначення соціального статусу викликала чимраз більше сумнівів та зазнавала критики з різних боків: твердження деяких економістів, що люди віддають перевагу дозвіллю, а не роботі; повторювані твердження, що Сполучені Штати історично перейшли від суспільства, зорієнтованого на виробництво, до суспільства, зорієнтованого на споживання, дебати в Німеччині про

«роз'єднання» роботи та соціального статусу; відгомін таких дебатів у Японії; очевидна ностальгія постсоціалістичних суспільств за факторами «добробуту і безпеки» соціалістичної ери, хоча і з одночасним засудженням її політично-репресивних аспектів та бажанням певного роду ринкової економіки з її обіцянкою ліпшого добробуту та вищих рівнів споживання. Тут не місце оцінювати вагомість цих суджень; але тією мірою, якою вони намагаються розвінчати зв'язок між роботою та соціальним статусом, вони ставлять питання щодо критеріїв, які повинні враховуватися при оцінюванні системи рангів у суспільстві.

- Еволюція підстав для визначення соціального рангу досягла нового рівня складності та непевності. Зростаюча диференціація та кількість видів робіт і посад витворили менш визначену основу для встановлення рангів, навіть якщо єдиною причиною цього є лише кількісне зростання. Простота встановлення відмінностей – і класова їх оцінка – між фізичною та нефізичною працею, між буржуазією та робітничим класом та інших, виявилась затемненою в світлі кількісного збільшення видів занять, особливо у сфері послуг. Тією мірою, якою відбувалася подальша пролетаризація, вона набирала вигляду зростання кількості не пролетаріату фізичної праці, а обслуговуючого

пролетаріату, враховуючи низькооплачуваних конторських службовців, працівників ресторанів і барів швидкого обслуговування, оплачуваний персонал служби охорони та «тимчасових» робітників різного роду. Цікаво також, що з'явилася нова форма «подвійності» на ринках праці; технологічні зміни, іноземна конкуренція та міграція витворили надлишок безробітних працівників низької кваліфікації. Ці робітники разом із тими, кого наймають на періодичній основі чи на неповний робочий час, аби уникнути додаткових виплат (зараз ця частка складає чверть американського трудового населення і зростає далі), становлять важливий сегмент населення з низькими доходами. Нарешті, обуржуазнювання кваліфікованих робітників, яке нині триває, та їхній політичний альянс із деякими менеджерами та власниками щодо багатьох питань, дотичних до вільної торгівлі та захисту, також затемнили класичний поділ між працею та капіталом.

- Хоч би яким вагомим було твердження, що статус жінок визначається переважно посадовим та освітнім статусом їхніх чоловіків, зараз воно ослаблене. Головною причиною сумнівів є зростаюче представництво жінок у трудовому населенні та часткове заміщення ними керівних і професійних посад із високим статусом, що надає їм соціального статусу, пов'язаного з цими посадами, – у випадку, якщо вони заміжні, то часом незалежно від статусу їхніх чоловіків, а часом у поєднанні з ним. Однак статус жінок, що зумовлений їхнім родом діяльності та освітою, все ще досить невизначений, частково внаслідок традиційних цінностей та упереджень, а частково через традиційні уявлення, які поділяються жінками так само, як і чоловіками, що жінки повинні поєднувати професійну кар'єру з обов'язками народження та виховання дітей, що залишаються пропорційно більшими, ніж відповідні обов'язки чоловіків. Коротко кажучи, довготривала революція за представництво жінок у трудовому населенні витворила складнішу й менш певну основу для визначення соціального рангу.

- Сама традиційна сім'я – тобто чоловік і дружина з дітьми – також опинилася під знаком питання внаслідок змін у структурі родинних зв'язків.

Головними змінами стали високий відсоток розлучень, збільшення кількості одноособових сімей та сімей з одним із батьків, зростання позашлюбних форм співжиття та гомосексуального співжиття. Як наслідок, припущення, що ідеальна традиційна родина є одиницею стратифікації, стає дедалі проблематичнішим.

- Один із нечасто згадуваних наслідків доступу ширших мас населення до вищої освіти – очевидного в більшості розвинутих суспільств – також зробив освіту менш певною як детермінанти статусу. Загальний стаж вищої освіти більше не є «квитком» на посаду з вищим статусом чи «мандатом» на соціальний статус. Це не заперечує наголосу Бурдьє на освіті як джерелі культурного капіталу; це радше підтверджує його думку, що відкриття елітного колись шляху до статусу стало менш цінним і менш визначеним як спосіб забезпечення цього капіталу.

- Чим більшого значення набувають задані та нібито-задані основи соціальної організації, тим більшу вони отримують можливість впливати на визначення статусу і тим помітніше вони можуть затемнювати оцінки щодо таблиці про ранги та стратифікації. Іншими словами, багатоманітність виявилася накладеною на диференціацію як основу для статусу, роблячи складнішим визначення і статусу, і рангу.

Більшість інтерпретаторів занепаду класу як сили в постмодерному світі – серед них і теоретики краху ідеології, такі, як Деніел Бел, і критичні теоретики, такі, як Юрген Габермас, – називають кілька чинників: зростаючий добробут робітничого класу, політично заспокоюючий ефект інституціоналізованої держави загального добробуту й залучення цього класу в політичний процес через політичні партії, сформовані на класовій основі. Ці діагнози достатньою мірою правильні. Я, однак, вважаю, що перелічені щойно моменти пропонують іще один вимір розуміння. Справа тут не тільки в залученні попередньо незалученої політичної сили в політику, справа також у прогресуючому розширенні класових меж, так що робітничий клас – чи, власне, будь-який інший клас – ідентифікується з меншою певністю, стає

менш свідомим і менш політично мобілізованим. Ці сили не тільки доповнюють огляди, зроблені постмодерними теоретиками, й впливають на політичний процес іншими способами. Вони можуть, наприклад, не лише зумовлювати відносно послаблення політичних партій, сформованих на класовій основі, вони можуть сприяти нашому усвідомленню зростаючої ролі особистості в політичних кампаніях та нашому усвідомленню зростаючої довіри до тверджень засобів масової інформації, які не є суто класовими твердженнями. Більше того, при такому розмиванні класової та групової структури суспільств самі політики опиняються перед менш чітко визначеною масою виборців, головним чином тому, що знайомі класові способи мислення гірше узгоджуються із соціальною реальністю. Більше того, політичне значення не-класово визначених груп у політичному процесі (задані групи та «нові» суспільні рухи різного роду) витворює особливі види труднощів для інтеграції суспільства політичним шляхом[...].

Смелзер Нейл Дж. Проблеми соціології. Георг-Зімелівські лекції, 1995/ Перекл. з англійської В.Дмитрук. – Львів: Кальварія, 2003. – 128.

Питання до тексту

1. В чому полягають два погляди на соціальну стратифікацію і їх наслідок?
2. Якого значення набувають праця і професія в сучасному світі? Як це впливає на формування соціального статусу особистості та формування системи соціальної стратифікації?
3. Місце та соціальний статус жінок у соціальній стратифікації сьогодення за Н.Смелзером
4. Чи є традиційна родина одиницею стратифікації?
5. Місце освіти у формуванні соціального статусу
6. Значення соціальної організації у формуванні статусного рівня

П.Сорокін

СОЦІАЛЬНА І КУЛЬТУРНА МОБІЛЬНІСТЬ *

Соціальний простір, соціальна дистанція, соціальна позиція

Геометричний і соціальний простір

Вирази типу «вищі і нижчі класи», «просування по соціальних сходах», «Н.Н. успішно просувається по соціальних сходах», «його соціальне становище дуже високе», «вони дуже близькі за своїм соціальним становищем», «існує велика соціальна дистанція» і ін. досить часто використовуються як в повсякденних судженнях, так і в економічних, політологічних і соціологічних працях. Всі ці вирази вказують на значення того, що можна позначити терміном соціальний простір. Проте є дуже небагато спроб дати визначення соціальному простору, систематизувати відповідні поняття. Наскільки мені відомо, після Декарта, Гоббса, Лейбніца, Вайгеля і інших великих мислителів XVII ст. тільки Ф. Ратцель, Р. Зіммель і недавно Е.Дюркгейм, Р. Парк, Е. Богардуса, Л. фон Візе і автор цих рядків намагалися приділити більшу увагу проблемі соціального простору та інших питань, з нею пов'язаною.

Предметом даної роботи є *соціальна мобільність*, тобто явище переміщення індивіда всередині соціального простору. У зв'язку з цим необхідно дуже точно описати суть того, що я розумію під соціальним простором і його похідними. По-перше, соціальний простір докорінно відрізняється від простору геометричного. Люди, які знаходяться поблизу один від одного в геометричному просторі (наприклад, король і його слуга, господар і раб), в соціальному просторі відокремлені величезною дистанцією. І навпаки, люди, що знаходяться дуже далеко один від одного в геометричному просторі (наприклад, два брати або єпископи, які сповідують одну релігію, або ж два генерали одного звання і з однієї армії, один з яких в Америці, а інший – в Китаї), можуть бути дуже близькі соціально. Людина може покрити тисячі миль геометричного простору, не змінивши свого положення в соціальному просторі, і навпаки, залишившись в тому ж геометричному просторі, вона може радикально змінити своє соціальне становище. Так, становище президента Гардінга в геометричному просторі різко змінилося, коли він перемістився з

Вашингтона на Аляску, тоді як його соціальне становище залишилося тим же, що і в Вашингтоні. Людовик XVI в Версалі і Микола II в Царському Селі залишалися в тому ж геометричному просторі, хоча їх соціальне становище в один момент круто змінилося.

Наведені міркування свідчать, що соціальний та геометричний простір докорінно відмінні один від одного. Те ж можна сказати і про похідні від цих двох понять, такі, як «геометрична і соціальна дистанція», «підйом в геометричному і в соціальному просторі, «переміщення з одного положення в інше в геометричному і соціальному просторі» і ін.

Для того щоб дати визначення соціального простору, згадаємо, що геометричний простір зазвичай представляється нам у вигляді якогось «всесвіту», в якому розташовуються фізичні тіла. Місцезнаходження в цьому всесвіті визначається шляхом визначення положення того чи іншого об'єкта щодо інших, обраних за «точки відліку». Як тільки такі орієнтири встановлені (будь це Сонце, Місяць, Грінвічський меридіан, осі абсцис і ординат), ми отримуємо можливість визначити просторове положення всіх фізичних тіл, спочатку щодо цих точок, а потім – один відносно одного.

Так само соціальний простір є якимось всесвітом, що складається з народонаселення землі. Там, де немає людських істот або ж живе всього лише одна людина, там немає соціального простору (або всесвіту), оскільки одна істота не може мати в світі жодного відношення до інших. Вона може знаходитися тільки в геометричному, але не в соціальному просторі. Відповідно, визначити положення людини або будь-якого соціального явища в соціальному просторі означає визначити його (їх) ставлення до інших людей та інших соціальних явищ, взятих за такі «точки відліку». Сам же вибір «точок відліку» залежить від нас: ними можуть бути окремі люди, групи або сукупності груп. Коли ми говоримо, що «містер Н. – молодший – син містера Н. – старшого», ми прагнемо визначити положення цього містера Н. в людському всесвіті. Зрозуміло, однак, що таке місцезнаходження дуже невизначене і недосконале, оскільки в розрахунок приймається тільки одна з координат –

сімейна родинність – в складному соціальному всесвіті ...

Отже, резюмуємо: 1) *соціальний простір – це народонаселення Землі; 2) соціальне становище – це сукупність його зв'язків з усіма групами населення, всередині кожної з цих груп, тобто з її членами; 3) становище людини в соціальній системі всесвіту визначається шляхом встановлення цих зв'язків; 4) сукупність таких груп, а також сукупність положень всередині кожної з них становить систему соціальних координат, що дозволяють визначити соціальне становище кожного індивіда.*

Горизонтальні і вертикальні параметри соціального простору

Евклідовий геометричний простір – тривимірний. Соціальний простір – багатовимірний, оскільки існує більше трьох варіантів групування людей за соціальними ознаками, які не збігаються один з одним (групування населення за приналежністю до держави, релігії, національності, професії, економічного статусу, політичних партій, походження, статі, віку і ін.). Вісі диференціації населення за кожною з цих груп специфічні, *sui generis* і не збігаються одна з одною. І оскільки зв'язки всіх видів є суттєвими ознаками системи соціальних координат, то очевидно, що соціальний простір багатомірний, і чим складніше диференційоване населення, тим більш численними є ці параметри. Щоб визначити місце якогось індивіда в системі населення США, яке явно більше диференційоване, ніж, скажімо, аборигенне населення Австралії, необхідно вдатися до більш складної системи соціальних координат, апелюючи до більшої кількості груп, з якими пов'язаний індивід.

Для спрощення завдання, однак, можливе скорочення числа параметрів до двох основних класів, за умови поділу кожного класу на декілька підкласів. *Ці два основні класи можна визначити як вертикальний і горизонтальний параметри соціального всесвіту.* На це існують такі причини. Неважко знайти декількох індивідів, що належать до одних і тих же соціальних груп (наприклад, всі вони можуть бути римськими католиками, республіканцями, зайнятими в автомобілебудуванні, з італійською мовою в якості рідної, громадянами США і ін.), і тим менше за «вертикаллю» їх соціальне становище

може бути зовсім різним. Усередині групи римських католиків один з них може бути єпископом, тоді як інші – всього лише рядовими прихожанами. Усередині групи республіканців один може займати високу посаду в партії, інші ж – рядові виборці. Один може бути президентом автомобільного концерну, інші – рядовими працівниками. І якщо за горизонталлю їхнє соціальне становище здається ідентичним, то за вертикаллю спостерігається істотна різниця. Для опису цих відмінностей самих горизонтальних параметрів і властивої їм системи координат буде явно не вистачати. Те ж можна сказати і про становище командувача армією і солдата, ректора і рядового службовця університету. Не зважати на такі взаємозв'язки за вертикаллю неможливо. Саме з цими відмінностями найтісніше пов'язані наші повсякденні уявлення про соціальне становище. Ми часто користуємося такими виразами, як «підніматися соціальними сходами», «опуститися соціальними сходами», «вищі і нижчі класи», «бути на вершині соціальної піраміди», «опуститися на дно суспільства», «соціальні ранги і ієрархії», «соціальна стратифікація», «диференціація за горизонталлю і вертикаллю» і ін. Взаємозв'язки як індивідів, так і груп можуть або перебувати на одному горизонтальному рівні, або стояти на різних щаблях ієрархічної градації. Переміщення з групи в групу може бути не пов'язане з підйомом або спуском соціальними сходами, але може бути і обумовлене вертикальними переміщеннями. Просування по соціальній драбині вгору прийнято вважати соціальним сходженням, а переміщення вниз – соціальним спуском. Таке буденне знання можна з успіхом використовувати і в наукових цілях. Через свою доступність це знання допомагає належним чином орієнтуватися в складному соціальному всесвіті. Розмежування вертикальних і горизонтальних параметрів відображає явища, дійсно існуючі в соціальному всесвіті: ієрархії, ранги, домінування і субординація, авторитет і послух, підвищення і пониження по службі. Всі ці явища і відповідні їм взаємозалежності представлені у вигляді стратифікації і суперпозиції. Для опису таких зв'язків необхідні і зручні вертикальні параметри. З другого боку, взаємозв'язки, вільні від таких елементів, можна описати в горизонтальних

параметрах. Коротше кажучи, під кутом зору соціальної технології, а також з точки зору природи соціального всесвіту не існує причин, що перешкоджають соціологу вдаватися до вищеописаного, буденного розмежування двох основних параметрів соціального всесвіту ...

Соціальна стратифікація

1. Поняття і визначення

Соціальна стратифікація – це диференціація деякої даної сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному ранзі. Вона знаходить вираження в існуванні вищих і нижчих пластів. Її основа і сутність – у нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності й обов'язку, наявності або відсутності соціальних цінностей, влади і впливів серед членів того чи іншого співтовариства. Конкретні форми соціальної стратифікації різноманітні і численні. Якщо економічний статус членів певного суспільства неоднаковий, якщо серед них є як заможні, так і незаможні, то таке суспільство характеризується наявністю економічного розшарування незалежно від того, чи організоване воно на комуністичних чи капіталістичних принципах, чи визначене воно конституційно як «суспільство рівних» чи ні. Ніякі етикетки, вивіски, усні висловлювання не в змозі змінити чи затушувати реальність факту економічної нерівності, яке виражається в розходженні доходів, рівня життя, в існуванні багатих і бідних верств населення.

Якщо в межах якоїсь групи існують ієрархічно різні ранги в змісті авторитетів і престижу, звань і нагород, якщо існують керуючі і керовані, тоді незалежно від термінів (монархи, бюрократи, хазяїни, начальники) це означає, що така група політично диференційована, що б вона не проголошувала у своїй конституції чи декларації. Якщо члени якогось суспільства розділені на різні групи за родом їх діяльності, заняттям, а деякі професії при цьому вважаються більш престижними у порівнянні з іншими і якщо члени тієї чи іншої професійної групи поділяються на керівників різного рангу і на підлеглих, то така група професійно диференційована незалежно від того, обираються чи призначаються начальники, чи дістаються їм їх керівні посади в спадщину чи

завдяки їхнім особистісним якостям.

2. Основні форми соціальної стратифікації і взаємодія між ними

Конкретні іпостасі соціальної стратифікації багаточисельні. Однак все їхнє розмаїття може бути зведене до трьох основних форм: економічна, політична і професійна стратифікація. Як правило, всі вони тісно переплетені. Люди, що належать до вищого прошарку в якомусь одному відношенні, зазвичай належать до цього прошарку й за інших параметрами; і навпаки. Представники вищих економічних верств одночасно відносяться до вищих політичних і професійних прошарків. Незаможні ж, як правило, позбавлені громадянських прав і знаходяться в нижчих шаблях професійної ієрархії. Таке загальне правило, хоча існує і чимало виключень. Так, наприклад, найбагатші далеко не завжди знаходяться на вершині політичної або професійної піраміди, так само і не у всіх випадках бідняки займають найнижчі місця в політичній і професійній ієрархії. А це означає, що взаємозалежність трьох форм соціальної стратифікації далека від досконалості, тому що різні шари кожної з форм не цілком збігаються один з одним. Вірніше, вони збігаються один з одним, але лише частково, тобто до певної міри. Цей факт не дозволяє нам проаналізувати всі три основні форми соціальної стратифікації одночасно. Для більшої точності слід проаналізувати кожну з форм зокрема.

З цієї причини я не вживаю термін «соціальний клас» в його широкому сенсі, а волію говорити про економічні, політичні та професійні страти і класи. Найкраща з можливих дефініцій соціального класу наступна: спільність людей, які мають близькі позиції щодо економічних, політичних і професійних статусів. Цілком прийнятне для широкого користування, це визначення стає незадовільним при дослідженнях соціальної стратифікації, особливо для виявлення виключних випадків. Всі інші трактування соціального класу суть не що інше, як гіпертрофоване підкреслення тієї чи іншої форми соціальної стратифікації під вивіскою «соціальний клас» [...]

Соціальна мобільність, її форми і флуктуації

1. Концепція соціальної мобільності; її форми

Під соціальною мобільністю розуміється будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта (цінності), тобто всього того, що створено або модифіковано людською діяльністю, з однієї соціальної позиції в іншу. Існує два основних типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна. Під *горизонтальною соціальною мобільністю* або переміщенням, розуміється перехід індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної групи в іншу, розташовану на одному і тому ж рівні. Переміщення якогось індивіда з баптистської в методистську релігійну групу, з одного громадянства в інше, з однієї сім'ї (як чоловіка, так і дружини) в іншу при розлученні або при повторному шлюбі, з однієї фабрики на іншу, при збереженні при цьому свого професійного статусу, - все це приклади горизонтальної соціальної мобільності. Ними ж є переміщення соціальних об'єктів (радіо, автомобіля, моди, ідеї комунізму, теорії Дарвіна) в рамках одного соціального пласта, подібно переміщенню з Айови до Каліфорнії або з якогось місця до будь-якого іншого. У всіх цих випадках «переміщення» може відбуватися без будь-яких помітних змін соціального стану індивіда або соціального об'єкта у вертикальному напрямку.

Під *вертикальною соціальною мобільністю* розуміються ті відносини, які виникають при переміщенні індивіда або соціального об'єкта з одного соціального прошарку в іншій. Залежно від напрямку переміщення існує два типи вертикальної мобільності: *висхідна і низхідна, тобто соціальний підйом і соціальний спуск*. Згідно з природою стратифікації є нисхідна і висхідна течії економічної, політичної і професійної мобільності, не кажучи вже про інші менш важливі типи. Висхідні течії існують у двох основних формах: проникнення індивіда з нижнього пласта в існуючий більш високий пласт; або створення такими *індивідами нової групи і проникнення всієї групи в більш високий пласт на рівень з уже існуючими групами цього пласта*.

Відповідно і нисхідні течії також мають дві форми: перша полягає в падінні індивіда з більш високої соціальної позиції на більш низьку, не руйнуючи при цьому вихідної групи, до якої він раніше належав, інша форма

проявляється в деградації соціальної групи в цілому, в пониженні її рангу на тлі інших груп або в руйнуванні її соціальної єдності. У першому випадку «падіння» нагадує нам людину, що впала з корабля, в другому – занурення у воду самого судна з усіма пасажирами на борту або аварії корабля, коли він розбивається вщент ...

2. Інтенсивність (або швидкість) і всезагальність вертикальної соціальної мобільності

З кількісної точки зору слід розмежувати інтенсивність і всезагальність вертикальної мобільності. Під інтенсивністю розуміється вертикальна соціальна дистанція або кількість прошарків – економічних, професійних чи політичних, які проходить індивід в його висхідному або низхідному русі за певний період часу. Якщо, наприклад, якийсь індивід за рік піднімається з позиції людини з річним доходом в 500 доларів до позиції з доходом в 50 тисяч доларів, а інший за той самий період з тієї ж вихідної позиції піднімається до рівня в 1000 доларів, то в першому випадку інтенсивність економічного підйому буде в 50 разів більшою, ніж у другому. Для відповідної зміни інтенсивність вертикальної мобільності може бути виміряна і в області політичної і професійної стратифікації.

Під *всезагальністю* вертикальної мобільності мається на увазі число індивідів, які змінили своє соціальне становище у вертикальному напрямку за певний проміжок часу. Абсолютне число таких індивідів дає абсолютну всезагальність вертикальної мобільності в структурі даного населення країни; пропорція таких індивідів до всього населення дає відносну всезагальність вертикальної мобільності.

Нарешті, з'єднавши інтенсивність і відносну всезагальність вертикальної мобільності в певній соціальній сфері (скажімо, в економіці), можна отримати *сукупний показник вертикальної економічної мобільності даного суспільства*. Порівнюючи, таким чином, одне суспільство з іншим або одне і те ж суспільство в різні періоди свого розвитку, можна виявити, в якому з них або в який період сукупна мобільність вища. Те ж можна сказати і про сукупний

показник політичної та професійної вертикальної мобільності.

3. Рухомі та нерухомі форми стратифікованих суспільств

На підставі вищесказаного легко помітити, що соціальна стратифікація однієї і тієї ж висоти, а також одного і того ж профілю може мати різну внутрішню структуру, викликану відмінностями в інтенсивності і всезагальності горизонтальної і вертикальної мобільності. Теоретично може існувати суспільство, в якому вертикальна соціальна мобільності дорівнює нулю. Це означає, що всередині такого суспільства відсутні підняття і опускання, не існує ніякого переміщення членів цього суспільства, кожен індивід назавжди прикріплений до того соціального прошарку, в якому він народився. У такому суспільстві оболонки, що відокремлюють один шар від іншого, абсолютно непроникні, в них немає ніяких «отворів» і немає ніяких сходинок, крізь які і за якими мешканці різних прошарків могли б переходити з одного поверху на інший. *Такий тип стратифікації можна визначити як абсолютно закритий, стійкий, непроникний або як нерухомий.*

Теоретично протилежний тип внутрішньої структури стратифікації однієї і тієї ж висоти, а також одного і того ж профілю – той, в якому вертикальна мобільність надзвичайно інтенсивна і носить всезагальний характер. Тут перетинка між шарами дуже тонка, з великими отворами для переходу з одного поверху на інший. Тому, хоча соціальна будівля також стратифікована, як і соціальне будівля нерухомого типу, мешканці різних прошарків постійно змінюються; вони не залишаються довго на одному і тому ж «соціальному поверсі», а за допомогою найбільших сходів вони en masse пересуваються «вгору і вниз». *Такий тип соціальної стратифікації може бути визначений як відкритий, пластичний, проникний або мобільний.* Між цими основними типами може існувати безліч середніх або проміжних типів.

Виділивши типи вертикальної мобільності і соціальної стратифікації, звернемося до аналізу різних суспільств і часових етапів їх розвитку з точки зору вертикальної мобільності і проникності їх шарів.

4. Демократія і вертикальна соціальна мобільність

Одна з найяскравіших характеристик так званих демократичних суспільств – велика інтенсивність вертикальної мобільності в порівнянні з недемократичними суспільствами. У демократичних структурах соціальне становище індивіда, принаймні теоретично, не визначається походженням; всі вони відкриті кожному, хто хоче зайняти їх; в них немає юридичних і релігійних перешкод до підйому або спуску по соціальних сходах. А це все лише сприяє «більшій вертикальній мобільності» («капілярності» - за висловом Дюмона) в таких суспільствах. Велика соціальна мобільність, ймовірно, одна з причин віри в те, що соціальна будівля демократичних суспільств не стратифікована або менш стратифіковано, ніж будівля автократичних суспільств. Раніше ми бачили, що ця думка не підтверджується фактами. Така віра суть свого роду затьмарення розуму, те, що трапилося з людьми з багатьох причин, в тому числі і через те, що соціальний прошарок в демократичних групах більш відкритий, в ньому більше отворів і «ліфтів» для спуску і підйому. Природно, все це справляє враження відсутності шарів, хоча вони звичайно ж існують.

Виділяючи значну мобільність демократичних суспільств, слід зробити застереження, що не завжди, і не у всіх «демократичних» суспільствах вертикальна мобільність більша, ніж в «автократичних». У деяких недемократичних суспільствах мобільність була більшою, ніж в демократичних. Це не завжди помітно, оскільки «канали» і методи підйому і спуску в таких суспільствах не настільки явні, як, скажімо, «вибори» в демократичних суспільствах, та й ще істотно від них відрізняються. У той час як «вибори» суть помітні показники мобільності, інші виходи і канали часто не беруться до уваги. Тому створюється часом хибне враження стійкого і нерухомого характеру всіх «невиборних» суспільств. Надалі буде показано, що цей імідж далекий від реальності [...]

Канали вертикальної циркуляції

Оскільки вертикальна мобільність присутній в тій чи іншій мірі в будь-якому суспільстві і оскільки між шарами повинні існувати якісь «мембрани»,

«отвори», «сходи», «ліфти» або «шляху», за якими дозволено індивідам переміщатися вгору або вниз з одного шару в інший, то правомірно і нам було б розглянути питання про те, які ж в дійсності ці канали соціальної циркуляції. Функції соціальної циркуляції виконують різні інститути. І серед них є канали, що представляють для нас особливий інтерес. З їх числа, які існують як в різних, так і в одному і тому ж суспільстві, але в різні періоди його розвитку, завжди є кілька каналів, найбільш характерних для даного суспільства. Найважливішими з ряду цих соціальних інститутів є: армія, церква, школа, політичні, економічні та професійні організації.[...]

1. Армія як канал соціальної циркуляції. Даний інститут відіграє особливо важливу роль у воєнний час, тобто в періоди міждержавних і громадянських воєн. Немає потреби говорити, наскільки доля суспільства залежить від успіху у війні. Хочемо ми того чи ні, стратегічний талант, мужність солдат незалежно від їхнього соціального стану особливо високо цінуються в такі періоди. Крім того, війна випробовує і талант простого солдата, і здібності привілейованих класів. Небезпека, що загрожує армії і державі, наполегливо примушує останніх ставити солдата на місце, яке відповідає його справжнім здібностям. Замість винагород на них чекає підвищення по службі. Великі втрати серед командного складу призводять до заповнення вакансій людьми нижчих чинів. В ході війни ці люди просуваються у званні, перш за все, при наявності таланту. Отримана таким чином влада використовується для подальшого просування по службі. Можливість грабувати, мародерствувати, всіляко принижувати свою жертву, мстити ворогам, оточувати себе помпезними церемоніями, титулами і ін. надає таким людям нову можливість купатися в розкоші, передавати свою владу у спадок нащадкам – одним словом, отримати всю повноту статусу доброго чи поганого героя.[...]

2. Церква як канал вертикальної циркуляції. Другим, з числа основних, каналом вертикальної соціальної циркуляції була і є церква. Але церква виконує цю функцію тільки тоді, коли зростає її соціальна значущість. |

У періоди занепаду або на початку існування тієї чи іншої конфесії її роль як каналу соціальної стратифікації малозначима і несуттєва. У періоди найбільш інтенсивного зростання ця роль також зменшується через тенденції до соціальної езотеричності вищих церковних страт і через потужний приплив знати в ці шари внаслідок легкості даного шляху для подальшого просування по соціальних сходах. Історія християнської церкви підтверджує ці твердження. Після легалізації християнства церква починає виконувати функцію тієї драбини, по якій стали підніматися раби і кріпаки, причому іноді до найвищих і найбільш впливових позицій. Послідовниками християнської віротерпимості на початкових етапах були в основному вихідці з нижчих соціальних верств. Після легалізації християнства двері церкви і проходи до її вищим рангах були ще відкриті для простих людей. Раби і залежне селянство, люди простого походження, які ставали служителями культу, отримували завдяки церкві свободу і досягали високих позицій в суспільстві. [...]

3. Школа як канал вертикальної циркуляції. Інститути освіти і виховання, яку б конкретну форму вони ні знаходили, в усі віки були засобами вертикальної соціальної циркуляції. У суспільствах, де школи доступні всім його членам, шкільна система являє собою «соціальний ліфт», що рухається з самого низу суспільства до самих верхів. У суспільствах, де привілейовані школи доступні тільки вищим верствам населення, шкільна система являє собою ліфт, що рухається тільки по верхніх поверхах соціального будівлі, що перевозить вгору і вниз тільки мешканців верхніх поверхів. Однак навіть в таких суспільствах деяким індивідам з нижчих верств все-таки вдавалося проникнути в цей шкільний ліфт і завдяки йому піднятися. Як приклад суспільств, в яких шкільна система являє собою ліфт, що рухається вгору і вниз з самих низів соціального конуса до його верху, візьмемо китайське суспільство і сучасні європейські країни. У Китаї приплив людей до вищих соціальних і політичних верств відбувався в основному за допомогою шкільного «механізму». Цей факт, можливо, відомий небагатьом, але ікнено він дає підставу визначати китайський політичний режим як «систему освітніх

виборів» або «систему освітньої селекції».[...]

4. Урядові групи, політичні організації та політичні партії як канали вертикальної циркуляції.

Політичні організації, починаючи з уряду і закінчуючи політичними партіями, також відіграють роль «ліфта» в вертикальній циркуляції. Людина, одного разу надійшов на посаду, нехай навіть і самого нижнього рангу, або став службовцем у впливового правителя, піднімається за допомогою цього «ліфта», оскільки в багатьох країнах існує автоматичне просування осіб службовими щаблями з плином часу. Крім того, чиновник або клерк завжди мають шанс швидкого просування, якщо їх служба виявляється більш цінною. Історично велика кількість людей, народжених в шарах прислуги, селянства чи ремісників, піднялися до помітних громадських позицій. Було це в минулому, відбувається це і зараз. У Римі, особливо після правління імператора Августа, просування рабів, слуг і вільних по цій «сходах» проходило широким фронтом. Ми спостерігаємо таку ж картину в періоди правління Меровінгів і Каролінгів в Західній Європі, та й взагалі на всьому протязі середньовіччя. Слуги різних правителів, будучи залученими в державну сферу, нерідко самі ставали правителями. Таке походження багатьох середньовічних герцогів, графів, баронів і іншої знаті. [...]

5. Професійна організація як канал вертикальної циркуляції. Деякі з цих організацій також відіграють велику роль в вертикальному переміщенні індивідів. Такі наукові, літературні, творчі інститути та організації. Оскільки вхід до цих організацій був відносно вільним для всіх, хто виявляв відповідні здібності незалежно від їх соціального статусу, то і просування всередині таких інститутів супроводжувалося загальним просуванням по соціальних сходах. Багато вчених, юристи, літератори, художники, музиканти, архітектори, скульптори, лікарі, актори, співаки та інші творці простого походження соціально піднялися саме завдяки цьому каналу. Те ж можна сказати і про представників середніх верств, досягли ще більш високих соціальних позицій. [...]

6. Організації по створенню матеріальних цінностей як канали соціальної циркуляції Якими б не були конкретні форми «збагачуються» організацій - землеволодіння або комерція, виробництво автомобілів або видобуток нафти, гірнича справа або рибальство, спекуляція або бандитизм, військовий грабіж, - відповідні їм групи, інститути і банди завжди виконували роль каналу підйому або падіння у вертикальній соціальній площині. Вже в багатьох первісних племенах лідерами ставали насамперед ті, хто був багатий. Накопичення багатств призводило до соціального просування людей. [...]

7. **Сім'я і інші канали соціальної циркуляції.** Серед інших каналів вертикальної циркуляції можна згадати сім'ю і шлюб (особливо з представником іншого соціального статусу). Такий шлюб зазвичай призводить одного з партнерів або до соціального просування, або до соціальної деградації. Таким чином деякі люди зробили собі кар'єру, інші ж - зруйнували її. У минулому шлюб зі слугою або з членом нижчої касты приводив до «соціального падіння» одного з партнерів, який раніше обіймав вищу становище, і, відповідно, до зниження соціального рангу його нащадків. За римським законом, вільна жінка, яка вийшла заміж за раба, сама стає рабинею і втрачає свій *status libertatis*¹ *. Дитина, народжена рабинею, нехай навіть і від вільного громадянина, теж ставав рабом. Подібна деградація очікувала і чоловіка або жінку вищого стану, що вступили в шлюб з чоловіком або жінкою нижчого стану.

В даний час в демократичних суспільствах ми спостерігаємо взаємне «тяжіння» багатих наречених і бідних, хоча і титулованих, женихів. Обидва партнери досягають таким чином: отримання фінансової підтримки своєму титулованому положенню для збереження його на необхідному рівні - одному, інший же просувається соціальними сходами завдяки багатству. Крім цих каналів, без сумніву, існує безліч інших, але вони менш значущі, ніж всі попередні. Завжди існували найбільш звичні і зручні «підйомники», які перевозили вниз і вгору потоки людей, «які подорожували» у вертикальній площині. Тим, хто, як фермери або робітники, які не намагалися увійти в один з

них, судилося залишитися в нижніх шарах, і у них було вкрай мало шансів піднятися або спуститися. У всі періоди кожен з вищезазначених інститутів грав в тій чи іншій мірі важливу для певного суспільства і в конкретний момент історії роль. Армія відіграє велику роль в період війни і соціальних потрясінь, але її значення припинюється в мирні періоди. Церква мала велике значення в середні століття, а в даний час її роль зменшується. Накопичення багатств і політична діяльність яких багато важать зараз, хоча кілька століть тому їх значення було менш відчутним. Змінюючи свою конкретну форму і масштаби, канали вертикальної циркуляції існують у будь-якому стратифікованому суспільстві, і вони так само необхідні йому, як судини для кровообігу людському організму.[...]

Механізми соціального тестування, відбору і розподілу індивідів всередині різних соціальних страт

1. Визначення

У будь-якому суспільстві є багато людей, жадаючих просування у верхні шари. Але оскільки тільки декому вдається зробити це і так як при нормальних умовах соціальна циркуляція не носить неупорядкованого характеру, то ймовірно припустити, що в будь-якому суспільстві існує особливий механізм, який контролює процес вертикальної циркуляції.

Цей контроль полягає, по-перше, в тестуванні індивідів для встановлення адекватного виконання ними соціальних функцій; по-друге, в селекції індивідів для визначених соціальних позицій; по-третє, у відповідному розподілі членів суспільства з різних соціальних верств, в їх просуванні або деградації. Іншими словами, всередині стратифікованого суспільства існують не тільки канали вертикальної стратифікації, а й свого роду «сито», яке просіює індивідів і визначає їм те або інше місце в суспільстві. Основна мета цього контролю – розподілити індивідів відповідно до їх талантів і можливостей успішного виконання своїх соціальних функцій. Якщо вони неправильно розподілені, то вони погано виконують свою соціальну роль, а в результаті страждає все суспільство: воно дезінтегрується.

Навряд чи існувало і існує таке суспільство, в якому розподіл індивідів виконується у повній відповідності з правилом - «кожен повинен знаходитися на тому місці, яке відповідає його здібностям»

2. Проте тривала еволюція багатьох суспільств не означає, що їх механізм соціального тестування, селекції і розподілу в цілому була адекватною та виконував свою функцію більш-менш задовільно. Проблеми, які належить зараз обговорити, мабуть, такі: 1) що являє собою цей механізм селекції і розподілу індивідів? 2) як і на якій основі він перевіряє, відбирає і розподіляє їх?

Як правило, ці інститути є тими, які функціонують в якості каналів вертикальної циркуляції, а саме: сім'я, армія, церква, школи, політичні, професійні організації. Вони являють собою не тільки канали соціальної циркуляції, але в той же самий час і «сито», яке тестує і просіює, відбирає і розподіляє своїх індивідів по різних соціальних стратах і позиціях.

Деякі з них, такі, як сім'я і школа, є механізми, які перевіряють головним чином загальні властивості індивідів, необхідні для успішного виконання безлічі функцій (рівень інтелекту, здоров'я і характер). Інші інститути, подібно професійним організаціям, є механізмами, які тестують специфічні якості індивідів, необхідні для успішного виконання спеціальних функцій в тій чи іншій професії (наприклад, голос для співака, ораторський талант для політика, фізична сила для важкоатлета і ін.). Звернемося тепер до того, як ці інститути виконують задані функції і які типи тестування, селекції і розподілу існують в різних суспільствах? Такий аналіз дасть нам можливість глибше проникнути в багато інститути та покаже нам, що, хоч би абсурдними вони ні здавалися на перший погляд, насправді багато з них абсолютно природні при існуючих соціальних умовах.

2. Сімейний статус як непрямий тест здібностей до як фундамент соціальної селекції і розподілу індивідів. Легко сказати, що в сучасному суспільстві всі його члени повинні займати позиції, відповідні їх здібностям. Але важко визначити, чи є у людини та чи інша здатність, проявляється вона у нього в більшій мірі, ніж в іншого, і якими талантами володіє кожна людина

взагалі. Навіть зараз при наявності методів психологічного тестування ці проблеми в багатьох випадках не можуть бути вирішені успішно. Ще більш скрутним було рішення цих проблем у віддаленому минулому. За таких умов суспільству доводиться винаходити непрямі критерії для виявлення і з'ясування здібностей його членів. Методом проб і помилок в характері сім'ї та її соціальний статус був знайдений один з найважливіших критеріїв для здійснення цієї мети. Розумні батьки, володіють високим статусом, розглядалися як свідчення більшої інтелекту їх нащадків і придатності їх для високого соціального стану. Просте походження приймалося за доказ неповноцінності особистості і придатне їй тільки для скромної соціальної позиції. Так виник інститут успадкування соціального статусу батьків дітьми: народжений в сім'ї з високим соціальним рангом заслуговує також високого рангу, народжений в простій родині займає скромне суспільне становище.

Таке було становище у багатьох суспільствах минулого, таким воно в деякій мірі залишається і понині. Таким чином, сім'ю перетворили в головний критерій оцінок загальних і специфічних властивостей особистості і, відповідно, обґрунтування для визначення майбутнього статусу індивіда. У цьому сенсі сім'я грала величезну роль фундаменту соціальної селекції індивідів і у визначенні їх соціальних позицій. Вона також була частиною механізму соціального розподілу членів всередині суспільства. Використання сім'ї як соціального тесту і інструменту розподілу індивідів, ймовірно, все ж історично було встановлено методом «проб і помилок», хоча причини для такого її використання були добре відомі задовго до Різдва Христового. Цими двома причинами є спадковість і освіта. Походження зі знатної родини гарантує гарну спадковість і гідну освіту; походження з бідної сім'ї частіше означає погану соціальну, інтелектуальну і фізичну спадковість, а також погане виховання. Ці дві причини, які виділяють сучасні евгеністи, кримінологи і психіатри, були добре відомі в минулому; більш того, багато прийомів сучасних евгеністи вперше були апробовані дуже давно.

За інших рівних умов в суспільстві, де сім'я стабільна, шлюб священний і

тривалий; шлюби між представниками різних соціальних верств вкрай рідкісні; навчання і виховання дітей йде в основному в сім'ї; число інших тестують коштів невелика. Коли суспільство починає виховувати дітей тільки у відносно зрілому віці, то в такому суспільстві сім'я, як тестуючі, селекціонують і розподіляє засіб, відіграє надзвичайно важливу роль. У такому суспільстві успадкування сином статусу батька – звичайне і природне справу. І навпаки, в суспільстві, де сім'я нестабільна, шлюби легко руйнуються; шлюби між членами різних верств звичні; освіту дітей з самого раннього віку йде в інших інститутах, поза сім'єю, а їх число відносно численне, то в такому суспільстві сім'я, як тестуючі і селекціонують засіб, відіграє менш важливу роль, ніж в суспільстві першого типу. У такому суспільстві спадкування дітьми соціального статусу батька не так необхідно, а тому і менш типово.

3. Школа як тестуючий, селекціонуючий і розподільчий механізм.

Другим видом механізму тестування здібностей індивідів і визначення їх соціального статусу була і залишається понині школа. Навіть в кастовий суспільстві сімейний тест і його вплив до певної міри переглядається і перевіряється іншими засобами, серед них лідирує система виховання і освіти. Це більшою мірою стосується тих суспільств, в яких ми зараз живемо.

Хоч і понині сімейний статус і сімейне освіту грубо окреслюють життєвий шлях дітей, то школа - це наступний етап в повторному огляді «вердикту» сім'ї, і дуже часто вона рішучим чином змінює його. До останніх років люди схильні були розглядати школу насамперед як освітній інститут. Її соціальна функція бачилася у «вливання» в учня певного набору знань і в коригуванні його поведінки.

Тестуюча, селекціонуюча і дистрибутивна функції майже повністю ігнорувалися, хоча саме ці функції школи чи менш значущі, ніж функція «просвіти» і «освіти». Лише останнім часом багато фахівців в різних областях почали звертати увагу і на ці функції школи. В даний час очевидно, що, залишаючись «виховним і освітнім «інститутом», школа є і частиною соціального механізму, який апробує здібності індивідів, просіює їх,

селекціонує їх і визначає їхні майбутні соціальні позиції. Іншими словами, фундаментальна соціальна функція школи полягає, по-перше, не тільки в тому, щоб з'ясувати, чи засвоїв учень частину підручників чи ні, а перш за всього в тому, щоб за допомогою іспитів і спостережень визначити, хто талановитий, а хто ні, які у кого здібності, в якій мірі вони проявляються, які з них соціально та морально значущі. По-друге, ця функція полягає і в тому, щоб усунути тих, у кого немає очікуваних інтелектуальних і моральних якостей. По-третє, усуваючи «неугодних», закрити для них шляхи для подальшого просування по крайній мере в певні соціальні області, але забезпечити просування здібних учнів в напрямку тих соціальних позицій, які відповідають їхнім спільним і специфічним властивостям. Чи успішно вони реалізуються або немає, але ці установки є найважливішими функціями школи. З цієї точки зору школа і є первинним тестуючим, селекціонуючим і розподільним засобом, контролю соціального розподілу індивідів.

4. Церква як тестуючий, селекціонуючий і дистрибутивний засіб. Те, що було сказано про школу, можна перенести і на церкву. У багатьох країнах церква була школою, а школа – церквою, іншими словами, їх функції фактично збігалися. Там, де ці два інститути відокремлені один від одного, як, наприклад, у багатьох сучасних суспільствах, різниця між ними щодо їх селекціонують функції полягає в тому, що школа в основному тестувала інтелектуальні якості індивідів, а церква – в основному їх моральні та соціальні якості. У класичному середньовічному суспільстві церква була одночасно і школою, бо вона виконувала універсальну, інтелектуально-моральну, соціально-тестуючу функцію, здійснювала селекцію індивідів. У всіх подібних суспільствах селективна роль церкви була величезною. З тих, хто міг потенційно досягти відповідальних позицій, виключалися всі «язичники і єретики». Їх переслідували і «поміщали» на саме дно соціального світу, ув'язнювали, позбавляли громадянських прав, піддавали екзекуціям. По-третє, особи, які, на думку церкви, були добрими, просувалися нагору. Коротше, церква відіграла величезну роль в соціальній селекції і розподілі індивідів серед різних

соціальних верств. На даний момент в суспільствах, подібних американському, «селективна» роль церкви в порівнянні з селективною функцією школи значно менша. Але тим не менше, вона все ще відчутна. Думка церковної громади, належність людини до церкви, характеристика лідерів, що виходить від церкви, - все це, як і раніше відіграє значну роль в кар'єрі багатьох людей, починаючи з простих прихожан і закінчуючи педагогами, професорами, посадовими особами, сенаторами, губернаторами і навіть президентами. [...]

5. Сім'я, школа і церква як засоби тестування загальних властивостей особистості. Їх вирішальна роль у визначенні типових соціальних класів. Перед тим як звернутися до соціальних факторів, які тестують специфічні якості індивідів і відбирають їх для спеціальних соціальних і професійних груп, правильно буде кілька слів сказати про величезну роль, яку церква, сім'я і школа грають у визначенні типових рис вищих і нижчих прошарків суспільства. Як було вже показано, ці засоби тестують головним чином біологічні, розумові і моральні якості індивідів, релевантні для успішного виконання багатьох соціальних функцій. Зараз же мені хочеться особливо підкреслити, що характер цих селекціонують засобів і їх стандарти бажаного і небажаного, хорошого і поганого сильно впливають на тих, хто заповнює верхні і нижні яруси суспільства. Ці засоби суть соціальні «сита», і від їх природи залежить, які «людські частки» залишаться в верхніх, а які прослизнуть в нижні шари. Щоб пояснити все це, достатньо кількох прикладів.

Професійне тестування і селекція проявляються, перш за все, в тому, що сам факт існування особливих професій вимагає певного відбору людей, які можуть увійти і закріпитися в даній професії і які можуть займатися нею. Тільки люди, які володіють хорошим голосом, можуть стати професійними співаками. Індивіди, які не володіють цією якістю, не можуть займатися цією професією, але якщо все ж вони випадково «пробралися» в цю професійну організацію, то дуже скоро їм доводиться або покинути це заняття, або їх звільняють. Тільки людина з надзвичайною фізичною силою може займатися

професійною боротьбою. Розсіяна людина не може стати касиром або бухгалтером; кристально чесна і щира людина не може бути дипломатом; недоумкувата – професором університету; глухоніма – оратором, проповідником або політиком; людина, яка не переносить вигляду крові, – хорошим хірургом або солдатом; каліка – професійним танцюристом і ін. Додайте до цього і той факт, що для того, щоб займатися багатьма професіями, необхідно мати доброзичливі рекомендації, різні види дипломів, хорошу шкільну характеристику, особистий сімейний статус і ін. Людина без відповідного диплома не може бути вчителем, лікарем, фармацевтом, пастором, інженером, архітектором і займатися сотнями інших професій.

Ці приклади показують, що саме існування професійного поділу праці є потужним селекціонуючим засобом. В результаті такої селекції члени більшої частини професійних груп відбираються біологічно, інтелектуально і морально.

Представники кожної професії повинні мати деякі специфічні риси, які відрізняють їх від представників іншої професії. Такою є *перша форма* тестування, селекції і соціального розподілу індивідів, що здійснюється професійними організаціями.

Друга основна форма соціального тестування і селекції індивідів професійними організаціями проявляється в висхідному просуванні, блокуванні або низхідному русі всередині професійних рангів і міжпрофесійні шарів.

Дехто швидко просувається вгору від дрібного службовця до президента корпорації, від солдата до генерала, від простого викладача до професора, від незначного чиновника до губернатора, від священика до архієпископа, від другосортного, автора до іменитого письменника, від маловідомого актора до зірки і ін. Інші ж все життя займають одне і те ж положення, а деякі опускаються вниз професійними сходами. [...]

Третя форма професійного тестування, селекції і розподілу індивідів виражається у факті переміщення людини з однієї професійної сфери, непридатної для неї, до іншої, яка краще відповідає її здібностям і покликанням. Одна з найважливіших речей у житті кожного – знати, до якого

роду діяльності він найбільше придатний. На жаль, більшість людей цього не знає, тому вони часто помиляються в виборі професій, для яких у них немає необхідних даних. У таких випадках професійне тестування є засобом виправлення цієї помилки. Невдача людини у здійсненні своєї професійної діяльності суть об'єктивний і часто безжалісний доказ того, що вона займається не своєю справою. Невдача призводить до особистого незадоволення, до зниження по службі, до звільнення.

Іншими словами, подібний тест і селекція відбуваються всередині будь-якого роду занять – в армії і уряді, за різними спеціальностями, в церкві, науковій, літературній, художній та інших сферах зайнятості. Багато «відповідаючих» певному роду занять швидко просуваються від солдата до генерала, від слуги до монарха, від простого службовця церкви до римського папи, від жебрака до мільйонера, від посильного до президента корпорації. Чимало внаслідок такого ж професійного тесту і селекції опускаються вниз. Більшість же населення досить стійка у своєму становищі або пересувається вгору і вниз вкрай повільно і в дуже вузьких межах. Така суть тестируючої, селекціонуючої і розподільної функції професійних організацій

Сорокин П. Соціальна стратифікація и мобільність // Сорокин П. Человек. Цивілізація. Общество. / Пер. с англ. А.Ю. Согомонова. М., 1992. С. 297-303, 373-377, 392-393, 405, 423-424. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. В чому полягають відмінності між поняттями «геометричний простір» і «соціальний простір» за П.Сорокіним?
2. Як автор розуміє поняття «соціальна стратифікація»? Назвіть основні форми стратифікації
3. Поясніть авторську концепцію соціальної мобільності. Чому саме П.Сорокіна вважають родоначальником теорії соціальної мобільності?
4. Назвіть основні канали соціальної циркуляції. Охарактеризуйте їх.

Тема 5. СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ І СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ

З. Бауман

ЛОКАЛЬНИЙ ПОРЯДОК НА ФОНІ ГЛОБАЛЬНОГО ХАОСУ

Речі впорядковані, якщо вони поведуть себе так, як ви того очікували; тобто, якщо ви цілком можете не приймати їх до уваги, плануючи свої дії. В цьому і полягає головна привабливість порядку: він забезпечує можливість з більшою або меншою ймовірністю прогнозувати результати наших вчинків і тим самим гарантує певну безпеку. Можна робити все, що забажається, концентруючись на тому, що найбільш потрібно, не побоюючись ніяких сюрпризів, ніяких перешкод, яких не можна було б передбачити, а отже і врахувати. Іншими словами, всі речі перебувають в порядку, якщо немає необхідності турбуватися про порядок речей; речі впорядковані, якщо ви не думаєте або не відчуваєте потреби думати про порядок як про проблему, не кажучи вже – як про завдання. І як тільки ви задумаетесь про порядок, це, без сумніву, свідчить про те, що він десь порушується, що речі виходять з під контролю, і необхідно щось зробити, щоб повернути їх в звичне положення.

Замислившись про порядок, ви виявите, що вам не вистачає ясного і чіткого розподілу ймовірностей. Порядок мав би місце, якби можливою була не будь-яка подія; принаймні, якщо б кожна подія була не в однаковій мірі ймовірною; якби одні події фактично зобов'язані були відбутися, інші були б вельми ймовірні, треті – вкрай мало ймовірні, а про решту навіть не виникало б питання. У тому випадку, коли шанси будь-якої події представляються рівноімовірними, слід говорити про хаос. Якщо порядок настільки привабливий в силу того, що він дає можливість прогнозувати і тим самим контролювати результати своїх вчинків, то хаос постає перед нами явищем одіозним, відразливим і жахливим, оскільки він розриває зв'язки між тим, що ви робите, і тим, що з вами відбувається, між «дією» і «стражданням».

Чим більше відрізняються шанси можливих реакцій на ваші дії, чим

менше випадкові наслідки цих дій, тим більший, якщо так можна сказати, існує в світі порядок. Будь-яка спроба «привести речі в порядок» зводиться до оперування ймовірностями тих чи інших подій. Саме це і робить або, принаймні, повинна робити будь-яка культура. Осягнення ймовірностей і тим самим чарівне перетворення хаосу в порядок є чудо, яке повсякденно вершиться культурою. Точніше кажучи, саме постійне відтворення такого чуда ми і називаємо культурою. Ми розмірковуємо про «культурну кризу», якщо повсякденний порядок ігнорується і порушується занадто часто, щоб вважатися надійним, не кажучи вже про те, щоб сприйматися як належне.

[...] Культура є діяльністю зі встановлення відмінностей: класифікації, сегрегації, проведення меж і тим самим розподілу людей на категорії, об'єднані внутрішньою подібністю і розділені зовнішніми відмінностями; з визначення діапазонів поведінки, що пропонуються людям, які належать до різних категорій. Згідно зі знаменитим висловом Фредеріка Барта, визначення культурою відмінностей, причому досить вагомих, щоб був виправданий розподіл на категорії, є продуктом проведення меж, а не його причиною або мотивом.

Відсутність ясності щодо меж легітимної поведінки, як я вважаю, є суттю тієї «небезпеки», яку Мері Дуглас бачить у змішуванні категорій; небезпеки, яку людина в усі часи і в будь-якому місці схильна асоціювати з об'єктами і людьми, що знаходяться «по різні боки барикади», або виявляють риси, які не повинні були б з'являтися одночасно, якби класифікації зберігали свою передбачливу і тим самим обнадійливу цінність.

Прикре виникнення таких рис не вписується в звичні рамки, а займати якесь проміжне становище свідчить про умовність, а значить, і крихкість там, де, ймовірно, повинні були б панувати «об'єктивна реальність» і стійкість. Сам образ того, що Мері Дуглас слідком за Жан-Полем Сартром назвала слизькими створіннями, впертими «посередниками», що грають злі жарти з впорядкованістю світу і розмиваючи чіткість розмежування його частин, дозволяє говорити про хаос, на якому спочиває всякий порядок, готовий в будь-

який момент знову зануритися в його безодню. Відсутність хаосу підживлює прагнення до впорядкування і розпалює пристрасті, що вирують в зв'язку з наведенням, виправленням і захистом порядку. Зусилля культури щодо диференціації та сегрегації небагато додали б до відчуття безпеки, визначеного Людвігом Вітгенштейном як «знання того, як діяти далі», якби одночасно не переборювалася «слизькість», тобто не усувалися б усі невідомо звідки виниклі речі, що мають невизначений статус і нечіткі назви; іншими словами, якби не усувалася двоїстість.

Оскільки мало ймовірно, що любі спроби звести всю складність світу до акуратної і вичерпної класифікації можуть бути успішними, двоїстість навряд чи буде переможена і перестане загрожувати тим, хто прагне безпеки.

Швидше, карти показують зворотнє: чим сильніше бажання порядку і гарячкові спроби його встановити, тим більше виникає двозначностей, тим більше викликане ними занепокоєння. І мало шансів, що встановлення порядку буде коли-небудь завершене, або воно є заняттям для самопідтримки і самозростання, або обертається руйнівною діяльністю.

[...] Стратегія боротьби за владу полягає в тому, щоб зробити одну зі сторін невідомою змінною в розрахунках інших сторін і в той же час запобігти будь-якій їх можливості виступити в аналогічній ролі. Простіше кажучи, це означає, що панування досягається усуненням правил, що обмежують власну свободу вибору, і встановленням максимально можливої кількості правил, які встановлюють норми поведінки для всіх інших. Чим ширше поле для мого маневру, тим більша моя влада. Чим менша моя свобода вибору, тим слабші мої шанси в боротьбі за владу.

«Порядок» виникає з цього аналізу як полемічна і по суті своїй спірна концепція. В рамках одного і того ж соціального контексту бачення порядку різко відрізняється. Те, що виглядає порядком для можновладців, які перебувають при владі, видається моторошним хаосом для тих, ким вони управляють. У боротьбі за владу саме протилежну сторону хочеться бачити більш «впорядкованою» і передбачуваною; саме зроблені нею кроки хотілося б

бачити рутинними, позбавити їх всіх елементів випадковості і несподіванки, залишаючи за собою право ігнорувати які б то не було настанови і діяти на власний розсуд. В обстановці боротьби за владу процес встановлення порядку не може не супроводжуватись конфліктами.

[...] Дозвольте нагадати, що концепція «глобалізації» була створена для того, щоб замінити колишню концепцію «універсалізації», коли стало зрозуміло, що встановлення глобальних зв'язків і мереж не має нічого спільного з передбачливістю і контрольованістю, які нею передбачались. Поняття глобалізації описує процеси, що уявляються мимовільними, стихійними і безладними, процеси, що відбуваються поза діяльністю людей, які сидять за пультами управління, займаються плануванням і тим більше приймають на себе відповідальність за кінцеві результати. Без великого перебільшення можна сказати, що це поняття відображає безладний характер процесів, що відбуваються на рівні, відірваному від тієї «в основному скоординованої» території, яка управляється законною «вищою владою», тобто від суверенних держав. «Новий світовий безлад», названий глобалізацією, має, однак, один справді революційний ефект: *знецінення порядку як такого*. [...]

В глобалізованому світі порядок стає індикатором безпорадності і підпорядкованості. Нова структура глобальної влади діє, протиставляючи мобільність і нерухомість, випадковість і рутину, винятковість або масовий характер примусу. Здається, що велика історична епоха, що почалася з тріумфу осілих племен над кочовими, тепер добігає кінця ... Глобалізація може бути визначена різними способами, але «реванш кочівників» - один із найбільш вдалих, якщо не кращий.

Завдяки появі в розпорядженні еліти нових прийомів роз'єднання, заперечення зобов'язань, ухилення від відповідальності населення, обеззброєне і позбавлене сил для протистояння, можна утримувати в покорі всього лише через надмірну вразливість і ненадійність його положення; тепер для цього не потрібно навіть регулювати поведінку людей нормативним чином. Автономія локального співтовариства в його канонічному описі Фердинандом Тьоннісом

грунтувалася на значній щільності зв'язків, що забезпечує високу інтенсивність повсякденного спілкування. Якщо інформація не може переміщатися без своїх носіїв, що мають досить невисоку швидкість транспортування, близьке має переваги перед віддаленим, а товари і новини, що виробляються в навколишніх місцевостях, переважають над тими, що прибувають здалеку. Межі локального співтовариства обумовлювалися можливостями і швидкістю пересування, що, в свою чергу, визначалося наявними засобами транспорту і зв'язку. Коротше кажучи, простір, був важливим. Але сьогодні його значення втрачається. [...]

Деградація [значення] місцевості відбивається на «аборигенах» - людях, які не вільні в пересуваннях і «змінах місць» через брак необхідних коштів, - ця обставина підкреслює весь масштаб відмінностей між бажаними туристами, прагнучими задоволень, або мандрівними бізнесменами, які шукають нових можливостей для бізнесу, і нікчемними «економічними мігрантами», які перенбувають в пошуках місця, де вони могли б вижити. Рівень відсутності мобільності є в наші дні головним показником соціального безправ'я і несвободи; цей факт знаходить символічне відображення в зростаючій популярності тюремного ув'язнення як способу боротьби з усім небажаним. [...]

Коли влада безперервно переміщається, і переміщається глобально, політичні інститути відчують ті ж труднощі позбавлення, з якими стикаються всі, хто прив'язаний до певного місця проживання. Відчуття «території», нині безпорадне і навіть уявно не самодостатнє, втратило значну частку своєї цінності, свою привабливість і притягальну силу для тих, хто може вільно пересуватися, воно стає вислизаючою метою, скоріше навіть мрією, ніж реальністю, для всіх, хто сам не володіючи рухомістю, бажав би уповільнити або зупинити пересування неймовірно мобільних господарів зникаючого порядку. Для тих, хто володіє мобільністю, завдання територіального та адміністративного управління здаються все більш брудною роботою, якої за будь-яку ціну слід уникати і передавати тим, хто стоїть нижче на щаблях ієрархічної градації, хто настільки слабкий і вразливий, що не відмовиться від

важкої роботи, навіть якщо знає, що його зусилля, безсумнівно, будуть пустими і марними. А оскільки будь-яка прив'язаність до місця і будь-які турботи про його мешканців розглядаються скоріше як зобов'язання, ніж як активи, небагато транснаціональних компаній сьогодні погоджуються інвестувати в локальні [проекти], якщо тільки вони не отримують хабарів як свого роду компенсації і не володіють страховкою від ризику в вигляді гарантій з боку виборної влади. Час і простір по-різному розподілені між перебуваючими на різних щаблях глобальної владної піраміди. Ті, хто може собі це дозволити, живуть виключно в часі. Ті, хто не може, живуть в просторі. Для перших простір не має значення. При цьому другі щосили борються за те, щоб зробити його значущим.

Бауман З. Как мы живем // Бауман З. Индивидуализированное общество. Часть первая. Гл. 2. / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М., 2002. С. 39—51. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Що таке локальний порядок і в чому полягає його головна привабливість?
2. В чому полягає загроза «культурної кризи» в контексті виникнення глобального хаосу?
3. Як автор ставиться до концепції «глобалізації»? Яке значення цей процес має для існування локального порядку?
4. Що З.Бауман розуміє під «реваншем кочівників»?
5. Яке значення мають час і простір для перебуваючих на різних щаблях глобальної владної піраміди?

Д. Белл

ТЕХНОЛОГІЧНІ ЗМІНИ

Епоха модерну і технологічний процес

Відмітною ознакою епохи модерну можна вважати потребу в новизні,

причому подібні вимоги являють собою не стільки якісь нові аспекти людського досвіду, скільки зміну в масштабах явища. *Культурний синкретизм* [відомий давно]; він був відмінною рисою епохи Костянтина з її розумінням [політеїстичної] грецької і містичної азіатської релігії. Роздвоєння свідомості таке ж старе, як і розмежування Платоном раціонального і духовного, якщо не старіше. Однак революція в засобах пересування і зв'язку, що перетворила світове співтовариство в одну величезну Ойкумену (Всесвіт), означала розпад старих закритих культур і злиття всіх існуючих в світі традицій мистецтва, музики і літератури у нове, вселенське вмістилище, доступне для всіх і зобов'язане всім своїм існуванням. Уже це розширення горизонту, змішання окремих мистецтв, пошуки «нового», будь це подорож з метою відкриттів або снобістське прагнення чимось відрізнятись від інших, саме по собі представляє створення модернізму нового типу.

У центрі цієї проблеми знаходиться значення поняття «культура». Коли мова йде про «класичну культуру» або про «католицьку культуру» (про це часто говорять майже в тому ж сенсі, що і про «бактеріальну культуру», тобто про вирощування чітко визначених штамів), мають на увазі сукупність сформованих взаємопов'язаних уявлень, традицій, обрядів і правил, які в ході їх довготривалого історичного розвитку утворили щось однорідне за своїм стилем. Але модерн – це чітко виражений розрив з минулим як з минулим, що переміщає його в сьогодення. Стара концепція культури базується на спадкоємності, сучасна – на розмаїтті; старою цінністю була традиція, сучасний ідеал – синкретизм.

У цьому розриві між теперішнім і минулим технологія є однією з головних сил, що визначають характер соціального часу; приносячи з собою нову систему оцінок і розширюючи контроль людини над природою, вона трансформує наші соціальні відносини і весь наш світогляд.

Довільно можна виділити п'ять способів, якими технологія викликає до життя ці зміни. Дозволяючи виробляти більше товарів з меншими витратами, технічні досягнення є головними засобами підвищення життєвого рівня у

всьому світі ... Розвиток технології створив новий клас, раніше невідомий в суспільстві, - клас інженерів і техніків, людей, які безпосередньо не беруть участь у продуктивній праці, але представляють собою «апарат планування» операцій, що утворюють процес виробництва. Технологічний [прогрес] сформував нові визначення раціональності, новий спосіб мислення, які роблять ставку на функціональні відносини і на кількісні показники. Критеріями продуктивності в ньому є ефективність і оптимізація, тобто використання ресурсів з найменшими затратами і зусиллями. Це визначення функціональної раціональності мало своїм наслідком нові форми освіти, коли кількісні методи системного і економічного аналізу відтісняють старі принципи, засновані на умоглядних роздумах, традиціях і внутрішньому сенсі.

Революції в області транспорту і передачі інформації, як наслідок розвитку техніки, створили нові економічні взаємовідносини і нові соціальні взаємодії. Виникли нові комплекси соціальних взаємин (перш за все, стався зсув від зв'язків, заснованих на родинному зв'язку, до тих, які базуються на професійних ознаках і родах занять); середовищем людської діяльності стали нові компактні утворення, фізичні та соціальні.

Радикально змінилися естетичні уявлення, особливо ті, які стосуються простору і часу. Давні не знали концепції швидкості і руху в тому розумінні, в якому вони існують зараз: тоді не було і синоптичної концепції висоти - виду з повітря, - яка сьогодні дає можливість використовувати інший стандарт для оцінки виду сільській місцевості або міської панорами. Саме це радикальна зміна сприйняття відображеного в мистецтві, особливо в живописі.

Оцінка економічних змін

Розвиток техніки впливає насамперед на економіку, оскільки техніка є основою індустріального суспільства. Економічні іновації і зміни безпосередньо залежать від нової технології. Проте цей факт був усвідомлений порівняно недавно. Стандартне відношення «капітал-випуск» (відоме як функція Кобба-Дугласа) виходить з того, що кожні 3 відсотки зростання капіталу, при постійному рівні робочої сили, породжують зростання

продуктивності на 1 відсоток. У період з 1909 по 1949 р капіталоозброєння в розрахунку на одну людину-годину в приватному несільськогосподарському секторі економіки США збільшилося на 31,5 відсотка. На цій підставі зростання випуску продукції в розрахунку на людину мало скласти близько 10 відсотків. Однак вражаючий факт полягає в тому, що за період, протягом якого капіталовкладення зросли на 31,5 відсотка, випуск готової продукції в розрахунку на одну людину-годину підвищився не на 10, а на 104,6 відсотка. Відбулося збільшення продуктивності, яке на 90 відсотків не можна пояснити одним лише зростанням капіталоозброєння праці робітника. Пояснення цьому зводиться до технологічних змін. Сьогодні ми знаємо, що технологія є основою зростаючої продуктивності, а продуктивність змінює економічне життя таким чином, якого жоден класичний економіст не міг собі уявити.

Питання про те, що ж являє собою та «революція прискорення», яка відбувається в наш час, занадто широке і туманне. Очевидно, що вона має технологічну складову, проте це і політична революція в тому сенсі, що ми вперше бачимо включення широких мас в суспільне життя, і цей процес супроводжується переглядом соціальних, громадянських і політичних прав. Це також і соціологічна революція, оскільки вона віщує великий зсув у свідомості і моральних підвалинах: в сексуальній поведінці, понятті успіху, характері соціальних зв'язків, почутті відповідальності і ін. Вона являє собою і культурну революцію, що вже було зазначено вище. Очевидно, що не існує простого концептуального методу, що дозволяє згрупувати всі ці різні аспекти воедино і знайти для них загальний вимірник. Якщо строго обмежити себе ідеєю «змін», то виміряти їх «темпи» неможливо. Якогось зведеного індексу не існує; кожен з елементів доводиться розглядати окремо .

Висновок

У цій главі були поставлені три завдання: оцінити основні структурні зміни в суспільстві з точки зору їх впливу на науку і технології; проаналізувати деякі проблеми виміру знання; змалювати нинішні і майбутні риси класу освічених і технічно підготовлених громадян. Це досить великі завдання, і тому

багато питань були за необхідності розглянуті лише поспіхом. Більше того, з огляду на межі книг, довелося абстрагуватися від ряду важливих питань. Однак при будь-якому всебічному обговоренні проблем, знань і техніки не можуть не розглядатися такі аспекти, як: зміна організаційних умов [отримання, передачі та використання] знання (зокрема, співвідношення ієрархічних і бюрократичних систем організації праці з цінностями колективів і асоціацій); підвалини науки (наприклад, можливість поєднати ідею автономії науки із закликком служити національним цілям); типи зв'язків усередині наукових структур (проблеми пошуку інформації, формальних і неформальних комунікаційних мереж і ін.); революційний характер нових «інтелектуальних технологій» (наприклад, роль імітаційних моделей, системотехніки і інших подібних методів, пов'язаних з використанням комп'ютерів).

Значна частина глави стосувалася фактів, цифр, кількісних оцінок. Д. Юм, цей шотландський скептик, свого часу говорив: «Взявши в руки будь-який том богословської або шкільної метафізики, запитаємо себе: чи містить він будь-які абстрактні умовивідні аспекти, що стосуються кількості та чисел? Ні, не містить. Чи містить він засновані на експериментах умовиводи, що стосуються фактів в реальному житті? Ні, не містить. Тоді киньте його у вогонь, бо він не містить нічого, крім софістики і ілюзій».

Можна врахувати попередження скептика, проте слід віддавати собі звіт в існуванні сфери, в якій ніщо не може бути виміряно або зважено, - сфери психологічних цінностей і вподобаного вибору. Найважливішою особливістю останньої третини ХХ століття – назвіть її постіндустріальним суспільством, суспільством знання, технічною ерою або активним суспільством – є те, що сьогодні необхідне більш досконале соціальне управління і більш широке використання експертних оцінок. Певною мірою ми стикаємося зі старою технократичною мрією. Однак колишні мрійники, такі, як А. де Сен-Сімон, вважали, що в технократичному суспільстві політика зникне, оскільки всі проблеми будуть вирішуватися експертами. Люди підкорятимуться компетентності фахівців, подібно до того, як вони виконують вказівки лікаря,

диригента оркестру або капітана корабля. Однак сьогодні більш імовірним є те, що в постіндустріальному суспільстві роль політики стане більшою, ніж будь-коли раніше, в силу того, що тепер вибір стає усвідомленим, а центри прийняття рішень виявляються більш видимими. Природа ринкового механізму суспільства передбачає розосередження відповідальності і «виробництво» рішень на основі множинних потреб розосереджених споживачів. Однак рішення про виділення коштів на певний науковий проект, а не на якийсь інший, приймається, на противагу ринку, політичним центром. Оскільки політика є сплавом інтересів і цінностей, часто дуже суперечливих, посилення конфліктів і напруженості в постіндустріальному суспільстві стає фактично неминучим.

Внаслідок того, що знання і технології стали основним ресурсом суспільства, деякі політичні рішення виявляються зумовленими. Оскільки інститути знання претендують на певні державні кошти, суспільство отримує незаперечні права пред'являти до них деякі свої вимоги. В результаті ми стикаємося з безліччю обставин, що вимагають як від всього соціуму, так і від спільноти знання прийняття ряду важких рішень, що стосуються їх взаємопов'язаностю майбутнього.

Фінансування вищої освіти. Очевидно, що акцент в сфері вищої освіти зміщується від приватних навчальних закладів до державних коледжів, однак сьогодні навіть приватна вища школа не може більше існувати без значної допомоги з боку суспільства; при цьому в обох випадках ступінь наданої підтримки вимагає централізованих зусиль на федеральному рівні. У зв'язку з цим виникає неминуче питання: кому і як слід допомагати? Чи повинен будь-який навчальний заклад – великий і малий, суспільний і приватний, релігійний і світський, молодший, старший або професійний коледж – отримувати підтримку незалежно від якості своєї діяльності? Якщо це не так, хто повинен приймати рішення про надання допомоги? Якщо виникає необхідність створення нових коледжів, чи повинне відповідне рішення бути прерогативою влади штатів, часто не беруть до уваги регіональні та національні потреби?

Якщо навчальні заклади будуть фінансуватися за рахунок громадських коштів, яким чином буде при цьому враховуватися громадська думка?

Оцінка знання. Якщо для отримання знання використовуються суспільні ресурси, то яким чином і ким повинні оцінюватися результати наукових досліджень, що стають передумовою нових витрат? Якщо через обмеженість коштів виникає необхідність вибору між використанням інтелектуального потенціалу і фінансових можливостей на дослідження космосу і, скажімо, на створення прискорювачів елементарних частинок (загальна вартість яких може перевищувати мільярд доларів), - як повинні прийматися такі рішення?

Умови творчої діяльності. Чи є знання продуктом «суспільної кооперації», колективних зусиль, які втілюються в діяльність лабораторії й дослідницької групи, або ж воно є результатом роботи окремого мислителя, плід індивідуального генія? І якщо така постановка питання означає утвердження занадто жорсткої або навіть невірної антиномії, то які умови і форми забезпечення творчої діяльності та продуктивності в науці?

Поширення технологій. Якими є процеси, за допомогою яких лабораторні відкриття можуть швидко втілитися в технічні зразки і бути запущені у виробництво? Частково ця проблема носить інформаційний характер, що породжує, наприклад, питання про відповідальність федерального уряду за запровадження широкої програми «впровадження» нової техніки, яка б не обмежувалася лише публікацією інформації про технічні нововведення, а включала б заходи активного заохочення їх використання промисловістю; зокрема, якщо розглядати це питання як складову частину більш широкої проблеми поширення технічних знань в малорозвинених країнах, вона приймає форму програм культурної та технічної допомоги.

Темпи розвитку знання. Якщо знання в цілому і окремі навчальні дисципліни зазнають все більш прискореної диференціації, що потрібно зробити, щоб викладання не відставало від цих процесів? Чи не виникла необхідність оцінювати характер навчальних курсів з точки зору «структури знання», про яку говорить Дж. Брюнер, або «концептуальних новацій», що

відзначаються уздовж тих структурних ліній, про які я писав раніше?

Небезпеки змін. З огляду на те, що американське суспільство, як і будь-яка інше, переживає низку одночасно протікаючих революцій (включення соціально знедолених груп до складу суспільства; посилення взаємозалежності і створення національних спільнот; прискорюється заміна ринкового механізму прийняття рішень політичним; створення повністю урбанізованих спільнот і скорочення сільського населення; масове впровадження нових технічних пристроїв і ін.), чи не потребуємо ми використання більш чутливих засобів «контролю» за соціальними змінами і в створення механізмів, що дозволяють прогнозувати майбутнє?

Повернемося до нашої притчі. Вавилонська вежа описана в книзі Буття як один з перших прикладів людського досвіду. «І сказав Господь: «Вони один народ і у них всіх одна мова, і ось що вони почали робити, і тепер ніщо не втримає їх від того, що вони мають намір зробити. Іди і змішай їх мову, щоб вони не могли зрозуміти мову один одного». Викинуте з Едему розуміння, людство перебуває в пошуках спільної мови і єдиного знання, набору «вихідних принципів», які, в рамках теорії пізнання, могли б бути покладені в основу субординації даних досвіду і категорій логіки, тим самим формуючи набір непорушних істин. Вавилонська бібліотека є зруччання над цією людською гординею; як в нескінченному космосі, там все є і там нічого немає; і, як в теоремі Геделя, - усвідомлення якогось протиріччя усуває його по суті. В кінці, говорив поет, укладено початок. Це парадокс, [що вимагає] неминучого смирення людини в її зусиллях виміряти власне знання.

Белл Д. Параметры знаний и технологии: новая классовая структура постиндустриального общества // Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования./Пер. сангл. под ред. В.Л. Иноземцева. Гл. 3. М., 1999. С. 253—260, 356—361. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. В чому полягає сутність епохи модерну?

2. Порівняйте особливості культури і модерну та їх значення для розвитку суспільства
3. Приведіть приклади економічних змін в епоху модерну
4. Назвіть, на думку автора, найважливішу особливість останньої третини ХХ століття. Аргументуйте
5. Які вимоги до освіти, науки і техніки в епоху модерну?
6. Небезпеки змін за Д.Беллом

С. Гантінгтон

ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ – МОДЕЛЬ ПРИЙДЕШНЬОГО КОНФЛІКТУ

Світова політика вступає в нову фазу, й інтелектуали негайно обрушили на нас потік версій щодо її майбутнього обличчя: кінець історії, повернення до традиційного суперництва між націями-державами, занепад націй-держав під натиском різноспрямованих тенденцій – до трайбалізму й глобалізму – та ін. Кожна із цих версій вхоплює окремі аспекти реальності, що народжується. Але при цьому втрачається найістотніший, осьовий аспект проблеми.

Я думаю, що у світі, що народжується, основним джерелом конфліктів буде вже не ідеологія й не економіка. Найважливіші межі, що розділяють людство, і переважні джерела конфліктів будуть визначатися культурою. Нація-держава залишиться головною дійовою особою в міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти глобальної політики будуть розгортатися між націями й групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим фактором світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів.

Прийдешній конфлікт між цивілізаціями – завершальна фаза еволюції глобальних конфліктів у сучасному світі. Протягом півтора століть після Вестфальського миру, що оформив сучасну міжнародну систему, у західному ареалі конфлікти розверталися головним чином між государями – королями, імператорами, абсолютними й конституційними монархами, які прагнули

розширити свій бюрократичний апарат, збільшити армії, зміцнити економічну могутність, а головне – приєднати нові землі до своїх володінь. Цей процес породив нації-держави, і, починаючи з Великої французької революції, основні лінії конфліктів стали пролягати не стільки між правителями, скільки між націями. В 1793 р., говорячи словами Р.Р. Палмера, «війни між королями припинилися, і почалися війни між народами».

Така модель зберігалася протягом усього ХІХ ст. Край їй поклала Перша світова війна. А потім, у результаті російської революції й відповідної реакції на неї, конфлікт націй поступився місцем конфлікту ідеологій. Сторонами такого конфлікту були спочатку комунізм, нацизм і ліберальна демократія, а потім – комунізм і ліберальна демократія. Під час холодної війни цей конфлікт втілювався в боротьбу двох наддержав, жодна з яких не була нацією-державою в класичному європейському розумінні. Їхня самоідентифікація формулювалася в ідеологічних категоріях.

Конфлікти між правителями, націями-державами й ідеологіями були головним чином конфліктами західної цивілізації. У. Лінд назвав їх «громадянськими війнами Заходу». Це настільки ж справедливо стосовно холодної війни, як і стосовно світових воєн, а також воєн ХVІІ, ХVІІІ, ХІХ століть. Із закінченням холодної війни добігає кінця й західна фаза розвитку міжнародної політики. У центр висувається взаємодія між Заходом і незахідними цивілізаціями. На цьому новому етапі народи й уряди незахідних цивілізацій уже не виступають як об'єкти історії – мішені західної колоніальної політики, а поряд із Заходом починають самі рухати й творити історію.

Природа цивілізацій

Під час холодної війни світ був поділений на «перший», «другий» і «третій». Але потім такий поділ втратив сенс. Зараз набагато доречніше групувати країни, ґрунтуючись не на їх політичних або економічних системах,

не за рівнем економічного розвитку, а зважаючи на культурні й цивілізаційні критерії.

Що мають на увазі, коли мова йде про цивілізацію? Цивілізація становить певну культурну сутність. Села, регіони, етнічні групи, народи, релігійні громади – всі вони мають свою особливу культуру, що відображає різні рівні культурної неоднорідності.

[...] Тут ми доходимо до суті справи. Тому що західний світ, арабський регіон і Китай не є більше частинами широкої культурної спільності. Вони є цивілізаціями. Ми можемо визначити цивілізацію як культурну спільність найвищого рангу, як найбільш широкий рівень культурної ідентичності людей. Наступний щабель становить уже те, що відрізняє рід людський від інших видів живих істот. Цивілізації визначаються наявністю загальних рис об'єктивного порядку, таких як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, - а також суб'єктивною самоідентифікацією людей. Є різні рівні самоідентифікації: так, житель Рима може характеризувати себе як римлянина, італійця, католика, християнина, європейця, людини західного світу. Цивілізація - це найбільш широкий рівень спільності, з якою він себе співвідносить. Культурна самоідентифікація людей може змінюватися, і в результаті змінюється склад і межі тієї або іншої цивілізації.

Цивілізація може охоплювати більшу масу людей – наприклад, Китай, про який Л. Пай якось сказав: «Це цивілізація, що видає себе за країну».

Але вона може бути й досить нечисленною – як цивілізація англомовних жителів островів Карибського басейну. Цивілізація може містити в собі кілька націй-держав, як у випадку із західною, латиноамериканською або арабською цивілізаціями, або одну-єдину – як у випадку з Японією. Очевидно, що цивілізації можуть змішуватися, накладатися одна на одну, включати субцивілізації. Західна цивілізація існує у двох основних варіантах: європейському і північноамериканському, а ісламська поділяється на арабську, турецьку й малайську. Незважаючи на все це, цивілізації становлять певні

цілісності. Межі між ними рідко бувають чіткими, але вони реальні. Цивілізації динамічні: у них бувають піднесення і занепад, вони розпадаються й зливаються. І, як відомо кожному студентові-історикові, цивілізації зникають, їх затакують піски часу.

На Заході прийнято вважати, що нації-держави - головні дійові особи на міжнародній арені. Але вони виступають у цій ролі лише кілька століть. Більша частина людської історії - це історія цивілізацій. За підрахунками А. Тойнбі, історія людства знала 21 цивілізацію. Тільки шість із них існують у сучасному світі. [...]

Ідентичність на рівні цивілізації буде ставати все більш важливою, і вигляд світу значною мірою формуватиметься в ході взаємодії семи-восьми великих цивілізацій. До них належать західна, конфуціанська, японська, ісламська, індуїстська, православно-слов'янська, латиноамериканська й, можливо, африканська цивілізації. Найзначніші конфлікти майбутнього розгорнуться уздовж ліній розлому між цивілізаціями. Чому?

По-перше, розбіжності між цивілізаціями не просто реальні. Вони - найбільш істотні. Цивілізації несхожі за своєю історією, мовою, культурою, традиціями і, що найважливіше, релігією. Люди різних цивілізацій по-різному дивляться на відносини між Богом і людиною, індивідом і групою, громадянином і державою, батьками й дітьми, чоловіком і дружиною, мають різні уявлення про співвідносну значущість прав і обов'язків, свободи й примусу, рівності й ієрархії. Ці розбіжності склалися століттями. Вони не зникнуть у доступному для огляду майбутньому. Вони більш фундаментальні, ніж розбіжності між політичними ідеологіями й політичними режимами. Звичайно, розбіжності не обов'язково передбачають конфлікт, а конфлікт не обов'язково означає насильство. Однак протягом століть найбільш затяжні й кровопролитні конфлікти породжувалися саме розбіжностями між цивілізаціями.

По-друге, світ стає тіснішим. Взаємодія між народами різних цивілізацій підсилюється. Це веде до зростання цивілізаційної самосвідомості, до поглиблення розуміння розходжень між цивілізаціями й спільності в межах цивілізації. Північноамериканська імміграція у Францію викликала у французів вороже ставлення, і водночас зміцнила доброзичливість до інших іммігрантів - «добропорядних католиків і європейців з Польщі». Американці набагато хворобливіше реагують на японські капіталовкладення, ніж на інвестиції з Канади і європейських країн. Все відбувається за сценарієм, описаним Д. Хорвіцем: «У східних районах Нігерії людина народності ібо ще може бути ібо-оуеррі або ібо-оніча. Але в Лагосі вона буде просто ібо. У Лондоні вона буде нігерійцем. А в Нью-Йорку – африканцем». Взаємодія між представниками різних цивілізацій зміцнює їхню цивілізаційну самосвідомість, а це, у свою чергу, загострює розбіжності й ворожість що йдуть у глиб історії або принаймні сприймаються в такий спосіб.

По-третє, процеси економічної модернізації й соціальних змін в усьому світі розмивають традиційну ідентифікацію людей з місцем проживання, одночасно слабшає й роль нації-держави як джерела ідентифікації. Лакуни, що утворилися в результаті, здебільшого заповнюються релігією, нерідко у формі фундаменталістських рухів. Подібні рухи склалися не тільки в ісламі, а й у західному християнстві, іудаїзмі, буддизмі, індуїзмі. У більшості країн і конфесій фундаменталізм підтримують освічені молоді люди, висококваліфіковані фахівці із середніх класів, особи вільних професій, бізнесмени. Як помітив Г. Вайгель, «десекуляризація світу – одне з домінуючих соціальних явищ кінця ХХ ст.». Відродження релігії, або, говорячи словами Ж. Кепеля, «реванш Бога», створює основу для ідентифікації й причетності зі спільністю, що виходить за національні межі – для об'єднання цивілізацій.

По-четверте, зростання цивілізаційної самосвідомості диктується роздвоєнням ролі Заходу. З одного боку, Захід перебуває на вершині своєї могутності, а з іншого, і, можливо, саме тому, серед незахідних цивілізацій

відбувається повернення до власних коренів. Все частіше доводиться чути про «повернення в Азію» Японії, про кінець впливу ідей Неру й «індуїзацію» Індії, про провал західних ідей соціалізму й націоналізму до «реісламізації» Близького Сходу, а останнім часом і суперечки про вестернізацію або русифікацію країни Бориса Єльцина. На вершині своєї могутності Захід зіштовхується з незахідними країнами, в яких досить прагнення, волі й ресурсів, щоб надати світу незахідного вигляду.

У минулому еліти незахідних країн зазвичай склалися з людей, найбільшою мірою пов'язаних із Заходом, що здобули освіту в Оксфорді, Сорбонні або Сандхерсті, що засвоїли і західні цінності, і стиль життя. Населення ж цих країн, як правило, зберігало нерозривний зв'язок зі своєю споконвічною культурою. Але тепер усе перемінилося. У багатьох незахідних країнах іде інтенсивний процес девестернізації еліт і їхнього повернення до власних культурних коренів. І одночасно з цим західні, головним чином американські, звичаї, стиль життя й культура здобувають популярність серед широких верств населення.

По-п'яте, культурні особливості й розбіжності менше піддаються змінам, ніж економічні й політичні, і внаслідок цього їх складніше розв'язати або звести до компромісу. У колишньому Радянському Союзі комуністи можуть стати демократами, багатії перетворитися на бідних, а бідняки - на багатіїв, але росіяни попри все бажання не зможуть стати естонцями, а азербайджанці - вірменами.

У класових й ідеологічних конфліктах ключовим було питання: «На чиєму ти боці?» І людина могла вибирати – на чийй вона стороні, а також змінювати раз вибрані позиції. У конфлікті ж цивілізацій питання ставиться інакше: «Хто ти такий?» Йдеться про те, що дане й не підлягає змінам. І, як ми знаємо з досвіду Боснії, Кавказу, Судану, давши невідповідну відповідь на це питання, можна негайно одержати кулю в чоло. Релігія розділяє людей ще більш різко, ніж етнічна належність. Людина може бути напівфранцузом і

напіварабом, і навіть громадянином обох цих країн. Куди складніше бути напівкатоликом і напівмусульманином.

І, нарешті, підсилюється економічний регіоналізм. [...] З одного боку, успіх економічного регіоналізму зміцнює свідомість належності до однієї цивілізації. А з іншого боку - економічний регіоналізм може бути успішним, тільки якщо він корениться в спільності цивілізації. Європейське Співтовариство спочиває на загальних засадах європейської культури й західного християнства. Успіх НАФТА (Північноамериканської зони вільної торгівлі) залежить від зближення культур Мексики, Канади й Америки, що триває. А Японія, навпаки, зазнає труднощів зі створенням такого самого економічного співтовариства в Південно-Східній Азії, тому що Японія – це єдине у своєму роді суспільство й цивілізація.

[...] Якщо спільність культури – це передумова економічної інтеграції, то центр майбутнього східноазійського економічного блоку швидше за все буде в Китаї. По суті справи цей блок уже складається. От що пише з цього приводу М. Вайденбаум: «Хоча в регіоні домінує Японія, але на базі Китаю стрімко виникає новий центр промисловості, торгівлі й фінансового капіталу в Азії. Цей стратегічний простір має у своєму розпорядженні потужний технологічний і виробничий потенціал (Тайвань), кадри з видатними навичками в галузі організації, маркетингу й сфери послуг (Гонконг), щільну мережу комунікацій (Сінгапур), потужний фінансовий капітал (всі три країни), а також неосяжні земельні, природні й трудові ресурси (материковий Китай)... Це впливове співтовариство, багато в чому споруджуване на розвитку традиційної кланової основи, простягається від Гуанчжоу до Сінгапуру й від Куала-Лумпура до Маніли. Це – кістяк економіки Східної Азії».

Визначаючи власну ідентичність в етнічних або релігійних термінах, люди схильні розглядати відносини між собою й людьми іншої етнічної належності й конфесії як відносини «ми» і «вони». Кінець ідеологізованих держав у Східній Європі й на території колишнього СРСР дав змогу висунутися на перший план традиційним формам етнічної ідентичності й суперечностей.

Розбіжності в культурі й релігії породжують розбіжності з широкого кола політичних питань, чи то права людини або еміграція, комерція або екологія. Географічна близькість стимулює взаємні територіальні претензії від Боснії до Мінданао. Але що найбільш важливо – спроби Заходу поширити свої цінності – демократію й лібералізм – як загальнолюдські, зберегти військову перевагу й затвердити свої економічні інтереси натрапляють на опір інших цивілізацій. Урядам і політичним угрупованням усе рідше вдається мобілізувати населення й сформувати коаліції на базі ідеологій, і вони все частіше намагаються домогтися підтримки, апелювати до спільності релігії й цивілізації.

Отже, конфлікт цивілізацій розгортається на двох рівнях. На мікрорівні групи, що живуть уздовж ліній розлому між цивілізаціями, ведуть боротьбу, найчастіше кровопролитну, за землі й владу однієї над іншою. На макрорівні країни, що належать до різних цивілізацій, суперничають через вплив у військовій і економічній сфері, борються за контроль над міжнародними організаціями й третіми країнами, намагаючись затвердити власні політичні й релігійні цінності. [...]

Якщо в роки холодної війни основні вогнища криз і кровопролиття зосереджувалися уздовж політичних та ідеологічних кордонів, то тепер вони переміщуються на лінії розлому між цивілізаціями. Холодна війна почалася з того моменту, коли «залізна завіса» розділила Європу політично й ідеологічно. Холодна війна закінчилася зі зникненням «залізної завіси». Але як тільки було ліквідовано ідеологічний поділ Європи, знову відродився її культурний поділ на західне християнство, з одного боку, і православ'я й іслам - з іншого. Можливо, що найбільш важливою роздільною лінією в Європі є, як вважає У. Уолліс, східний кордон західного християнства, що сформувався до 1600 р. Він пролягає уздовж нинішніх кордонів між Росією й Фінляндією, між прибалтійськими країнами й Росією, розсікає Білорусію й Україну, звертає на захід, відокремлюючи Трансильванію від іншої частини Румунії, а потім, проходячи по Югославії, майже в точності збігається з лінією, що нині відокремлює Хорватію й Словенію від іншої Югославії. На Балканах ця лінія

звичайно збігається з історичним кордоном між Габсбурзькою й Османською імперіями. На північ і на захід від цієї лінії проживають протестанти й католики. У них – загальний досвід європейської історії: феодалізм, Ренесанс, Реформація, Просвітництво, Велика французька революція, промислова революція. Їхнє економічне становище, як правило, набагато краще, ніж у людей, що живуть на схід. Зараз вони можуть розраховувати на більш тісне співробітництво в рамках єдиної європейської економіки й консолідацію демократичних політичних систем. На схід і на південь від цієї лінії живуть православні християни й мусульмани. Історично вони належали до Османської або царської імперії, і до них донеслося лише відлуння історичних подій, що визначили долю Заходу. Економічно вони відстають від Заходу і, схоже, менш підготовлені до створення стійких демократичних політичних систем. І зараз «оксамитова завіса» культури замінила «залізну завісу» ідеології як головну демаркаційну лінію в Європі. Події в Югославії показали, що це лінія не тільки культурних розбіжностей, а часом і кривавих конфліктів.

Об'єднання цивілізацій: синдром «братніх країн»

Групи або країни, що належать до однієї цивілізації, опинившись залученими до війни з людьми іншої цивілізації, природно намагаються заручатися підтримкою представників своєї цивілізації. По закінченні холодної війни складається новий світовий порядок, і в міру його формування, належність до однієї цивілізації або, як висловився Х.Д.С. Грінвей, «синдром братніх країн» приходить на зміну політичної ідеології й традиційних міркувань підтримки балансу сил як основний принцип співробітництва й коаліцій. Про поступове виникнення цього синдрому свідчать усі конфлікти останнього часу – у Перській затоці, на Кавказі, у Боснії. Правда, жоден із цих конфліктів не був повномасштабною війною між цивілізаціями, але кожний містив у собі елементи внутрішньої консолідації цивілізацій.

Дотепер об'єднання цивілізацій набувало обмежених форм, але процес розвивається, і в нього є значний потенціал на майбутнє. У міру продовження

конфліктів у Перській затоці, на Кавказі й у Боснії, позиції різних країн і розбіжності між ними все більше визначалися цивілізаційною належністю. Політичні діячі популістського напрямку, релігійні лідери й засоби масової інформації знайшли в цьому потужне збрарддя, що забезпечує їм підтримку широких мас населення й дозволяє натискати на уряди, що вагаються. У найближчому майбутньому найбільшу загрозу переростання у великомасштабні війни будуть нести в собі ті локальні конфлікти, які, подібно до конфліктів у Боснії й на Кавказі, зав'язалися уздовж ліній розлому між цивілізаціями. Наступна світова війна, якщо вона вибухне, буде війною між цивілізаціями.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С.33–48. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. В чому причина прийдешнього конфлікту між цивілізаціями?
2. Що розуміють під цивілізацією?
3. В чому полягають розбіжності між цивілізаціями?
4. Автор вважає, що найзначніші конфлікти майбутнього розгорнуться уздовж ліній розлому між цивілізаціями. Чому?
5. Що таке синдром «братніх країн»?

Ф. Енгельс

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА В НІМЕЧЧИНІ

У той час як в Англії і Франції підйом торгівлі і промисловості привів до об'єднання інтересів в межах всієї країни і тим самим до політичної централізації, в Німеччині цей процес зумовив лише групування інтересів за провінціями, навколо чисто місцевих центрів, і тому до політичної роздробленості, яка незабаром особливо міцно утвердилася внаслідок

витіснення Німеччини з світової торгівлі. У міру того як відбувався розпад чисто феодальної імперії, розривався і взагалі зв'язок між імперськими землями; власники великих імперських ленів почали перетворюватися в майже незалежних державців, а імперські міста, з одного боку, і імперські лицарі – з іншого, почали укладати союзи то один проти одного, то проти князів або імператора. Імперський уряд, який перестав розуміти своє власне становище, беспорядно коливався між різними елементами, які становили імперію, все більше втрачаючи при цьому свій авторитет; розпочата цим урядом спроба, в дусі Людовика XI, централізувати державу, незважаючи на всі інтриги і насильства, не пішла далі зміцнення зв'язку між австрійськими спадковими землями. Якщо в цьому хаосі, в цих незліченних взаємних зіткненнях хтось в кінцевому рахунку вигравав і повинен був вигравати, то це були представники централізації в самій роздробленості, носії місцевої та провінційної централізації, князі, поруч з якими сам імператор все більше і більше ставав таким же князем, як і всі інші.

У цих умовах становище збережених від середньовіччя класів істотно видозмінилося і поруч зі старими класами утворилися нові.

З вищого дворянства виділилися *князі*. Вони були вже майже незалежними від імператора і володіли більшістю суверенних прав. Вони на свій власний страх і ризик вели війни і укладали мир, тримали постійне військо, скликали ландтаги, обкладали населення податками. Значну частину *нижчого дворянства* і міст вони вже підкорили своїй владі і продовжували вдаватися до будь-яких засобів, щоб приєднати до своїх володінь інші міста і баронства, поки ще безпосередньо підлеглі імперії. По відношенню до цих останніх вони були централізаторами в такій же мірі, в якій були децентралізаторами по відношенню до імперської влади. У внутрішніх справах їх правління вже тоді відрізнялося дуже великим свавіллям. Вони скликали станові збори, як правило, лише тоді, коли у них не було іншого виходу. Вони вводили податки і збирали кошти, коли їм було завгодно; право станів вирішувати податки рідко визнавалося і ще рідше здійснювалося на ділі. І навіть в цьому випадку князь

зазвичай отримував більшість за допомогою двох станів, вільних від сплати податків, але які брали участь у їх споживанні, - лицарства і вищого духовенства ...

З феодальної ієрархії середньовіччя майже зовсім зникло середнє дворянство: одна його частина піднялася до стану незалежних дрібних князів, інша – опустилася до лав нижчого дворянства. Нижче дворянство, лицарство, швидкими кроками йшло назустріч своїй загибелі. Значна частина його абсолютно розорилась і жила лише службою у князів, займаючи військові або громадські посади; інша частина знаходилася в ленній залежності і підпорядкуванні у князів; нарешті третя, найменша, була підпорядкована безпосередньо імперії. Розвиток військової справи, зростаюча роль піхоти, вдосконалення вогнепальної зброї підірвали значення військової служби лицарів як важко збройної кавалерії і в той же час знищили неприступність їх замків. Прогрес промисловості зробив лицарів зайвими, так само як і нюрнберзьких ремісників ...

До інших станів нижче дворянство відносилось також аж ніяк не дружньо. Дворянство, зобов'язане ленною службою князям, прагнуло стати безпосередньо підлеглим імперії; імперське лицарство намагалось зберегти свою незалежність; звідси безперервні зіткнення з князями. Гордовите духовенство того часу здавалось лицарю абсолютно зайвим станом, він з заздрістю дивився на його великі володіння і накопичені завдяки безшлюбності і церковній організації багатства. З містами він жив у вічній ворожнечі; він був їхнім постійним боржником, годувався грабунком їх територій, пограбуванням їх купців, викупом за полонених, взятих у війнах з ними. І боротьба лицарства з усіма цими станами ставала тим більш запеклою, чим більше грошове питання і для нього ставало питанням життя і смерті.

Духовенство – представник ідеології середньовічного феодалізму – не меншою мірою зазнало впливу історичного перелому. В результаті винаходу друкарства та зростання потреб, все більшого розповсюдження торгівлі, воно втратило монополію не тільки на читання і письмо, але й на більш високі щаблі

освіти. Розподіл праці відбувався і в інтелектуальній сфері. Новоутворений прошарок юристів відібрав у духовенства низку найбільш впливових посад. Духовенство також починало ставати в значній мірі зайвим, підтверджуючи це своєю все зростаючою лінню і невіглаством. Але, чим більш зайвим воно робилося, тим багаточисельнішим ставало завдяки своїм величезним багатствам, які воно безперервно збільшувало всілякими засобами.

Духовенство розпадалося на два абсолютно різних класи. *Аристократичний клас* складала духовна феодальна ієрархія: єпископи і архієпископи, абати, пріори та інші прелати. Ці вищі сановники церкви або самі були імперськими князями, або ж в якості феодалів, які підпорядковувалися верховній владі інших князів, що володіли великими просторами землі з численними кріпаками і залежним населенням. Вони не тільки експлуатували своїх підданих так само нещадно, як дворянство і князі, але діяли ще більш безсоромно... Щоб вичавити у народу ще більше коштів, вони користувалися — і довгий час досить успішно — виготовленням чудотворних ікон та мощів, влаштуванням благочестивих паломництв, торгівлею індульгенціями.

На цих прелатах і їх незліченній, з посиленням політичних і релігійних гонінь зростаючій жандармерії з ченців і була зосереджена ненависть до попів не тільки народу, але і дворянства. У тих випадках, коли вони були підпорядковані безпосередньо імперії, вони були перешкодою князям. Привільне життя відгодованих єпископів, абатів і їх армії ченців викликало заздрість дворянства і обурення народу, який повинен був все це оплачувати, і це обурення ставало тим сильніше, чим більше впадало в очі кричуще протиріччя між способом життя цих прелатів і їх проповідями.

Плебейська частина духовенства складалася з сільських та міських священиків. Вони стояли поза феодальною ієрархією церкви і не мали частки в її багатстві. Їх діяльність контролювалася порівняно мало і, незважаючи на всю свою важливість для церкви, була в той момент набагато менш необхідною, ніж поліцейська служба ченців, які перебували на казарменому становищі. Тому вони оплачувалися набагато гірше, і їхні духовні наділи були здебільшого дуже

мізерні. Їм як вихідцям з бюргерства або плебсу були досить близькі умови життя маси, і тому, незважаючи на своє духовне звання, вони поділяли настрої бюргерів і плебеїв. Участь у рухах того часу, що було для ченців винятком, для них було загальним правилом. З їхніх рядів виходили теоретики та ідеологи руху, і багато з них, виступивши в якості представників плебеїв і селян, закінчили через це своє життя на ешафоті. Народна ненависть до попів зверталася проти них лише в поодиноких випадках.

Подібно до того як над князями і дворянством стояв імператор, так над вищим і нижчим духовенством стояв папа. Як імператору платили «загальний пфеніг», імперські податки, так і папі йшли загальні церковні податки, якими оплачувалася розкіш римської курії. В жодній країні ці церковні податки не стягувалися – завдяки могутності та численності попів – з великою старанністю і більшою строгістю, ніж у Німеччині. Особливо строго збиралися аннати при звільненні єпископських кафедр. З ростом потреб винаходили нові засоби для добування грошей: торгівля реліквіями, продаж індульгенцій, ювілейні збори і ін. Таким чином, з Німеччини щорічно текли в Рим величезні суми грошей, і зростаючий внаслідок цього гніт не тільки збільшував ненависть до попів, а й порушував і національне почуття, особливо серед дворянства, в той час найбільшого національного стану.

З первинного посадського населення середньовічних міст з розквітом торгівлі та ремесла розвинулися три різко відокремлені групи.

Верхівку міської громади становили патриціанські роди, так звані «благородні». Це були найбагатші сім'ї. Вони одні засідали в міській раді і займали всі міські посади. Тому вони не тільки відали доходами міста, а й розтринькували їх. Сильні своїм багатством, своєю традиційним, визнаним імператором і імперією аристократичним становищем, вони всіма способами експлуатували як міську громаду, так і підвладних місту селян ...

Патриції подбали про те, щоб права міських громад, особливо в фінансових справах, скрізь були забуті. Лише пізніше, коли зловживання цих панів перейшли усі межі, громади знову прийшли в рух, щоб домогтися принаймні

контролю над міським управлінням. У більшості міст вони дійсно відновили свої права. Але при наявності постійних чвар між цехами, при тій наполегливості, якою володіли патриції, і заступництві, яке вони знаходили в імперії і урядах союзних з ними міст, патриціанські члени рад дуже скоро то хитрістю, то силою фактично відновили своє колишнє безроздільне панування. На початку XVI століття в усіх містах громада знову перебувала в опозиції.

Міська опозиція патриціату ділилася на дві фракції, які вельми чітко визначилися під час Селянської війни.

Бюргерська опозиція, попередниця наших нинішніх лібералів, охоплювала багатих городян і містян середнього достатку, а також більшу чи меншу частину – в залежності від місцевих умов – дрібних бюргерів. Її вимоги носили чисто конституційний характер. Вона вимагала контролю над міським управлінням і участі в законодавчій владі, через посередництво зборів самої громади або через її представників (велика рада, комітет громади); далі – обмеження патриціанського nepотизму та олігархічної влади декількох обраних сімейств, олігархії, яка все більш відкрито позначалася навіть всередині самого патриціату...

Втім, бюргерська опозиція дуже серйозно боролася проти попів, бездіяльне, привільне життя і розпущені звичаї яких викликали в ній найбільше обурення. Вона вимагала рішучих заходів проти скандального образу життя цих поважних чоловіків. Вона наполягала на тому, щоб була скасована особлива юрисдикція для попів, а також їх свобода від податків, і щоб кількість ченців було взагалі скорочено.

Плебейська опозиція складалася з розорених городян і маси міських жителів, які не володіли правами громадянства: ремісничих підмайстрів, поденників та численних представників люмпен-пролетаріату, які зустрічалися вже на нижчих щаблях розвитку міст. Люмпен-пролетаріат взагалі являє собою явище, яке – у більш або менш розвиненому вигляді – мало місце майже на всіх існуючих до сих пір фазах суспільного розвитку. Як раз в той час внаслідок розкладання феодалізму в суспільстві, де кожна професія, кожна сфера життя була ще

захищена незліченними привілеями, значно збільшилася маса людей, позбавлених певної професії і постійного місця проживання. У всіх розвинених країнах кількість волоцюг ніколи не було такою великою, як у першій половині XVI ст. Частина їх у воєнний час наймалася в армії, інша тинялась по селах, займаючись жебрацтвом, нарешті, третя здобувала своє мізерне харчування в містах поденною роботою та іншими заняттями, які не вимагали приналежності до якого-небудь цеху. Всі ці три елементи зіграли свою роль у Селянській війні: перший – у княжих військах, завдавши поразки селянам, другий — у селянських спілках і селянських загонах, де кожен хвилину давав про себе знати його деморалізуючий вплив, третій – в боротьбі міських партій. Втім, не слід забувати, що велика частина цього класу, саме та, яка жила в містах, в той час ще володіла значною часткою здорової селянської природи і їй ще довгий час була чужою продажність і зіпсованість сучасного «цивілізованого» люмпен-пролетаріату.

Як ми бачимо, міська плебейська опозиція того часу складалася з досить змішаних елементів. Вона поєднувала в собі деградовані складові частини старого феодального і цехового товариства з ще не розвинутим пролетарським елементом сучасного буржуазного суспільства, який ледь пробивався назовні ... Партійна позиція цієї суміші різнорідних елементів була тому неминуче надзвичайно нестійкою і розрізнялася залежно від місцевих умов. До Селянської війни плебейська опозиція виступає в політичній боротьбі не в якості партії, а лише у вигляді гучної, схильної до грабунків натовпу, який можна купити і продати за кілька бочок вина і який плететься в хвості у бюргерської опозиції. В партію перетворюють її лише селянські повстання, але і в цьому випадку вона майже скрізь у своїх вимогах і виступах наслідує селян – яскравий доказ того, наскільки місто тоді залежало від села. Вона виступає самостійно лише остільки, оскільки вимагає відновлення монополії міського ремесла в селі, оскільки заперечує проти скорочення міських доходів за рахунок скасування феодальних повинностей у міській окрузі і ін.; словом, в тій мірі, в якій вона самостійна, вона реакційна і підпорядковується своїм

власним дрібнобуржуазним елементам, виконуючи тим самим характерну прелюдію до тієї трагікомедії, яку ось уже протягом трьох років розігрує сучасна дрібна буржуазія під вівіскою демократії...

Під усіма цими класами, за винятком плебеїв, знаходилася величезна експлуатована маса народу – селяни. На селянина лягала своєю вагою вся суспільна піраміда: князі, чиновники, дворянство, попи, патриції і бюргери. Належав він князеві, імперському баронові, єпископу, монастирю або місту — з ним всюди поводитися як з річчю або в'ючною твариною, або ж ще гірше. Якщо він був кріпаком, він знаходився цілком у владі свого пана; якщо ж він був залежним, то вже одних законних, встановлених договором повинностей було цілком достатньо, щоб його придавити, а ці повинності збільшувалися з кожним днем. Більшу частину свого часу він повинен був працювати в маєтку свого пана; а з того, що йому вдавалося виробити протягом небагатьох вільних годин для себе самого, він повинен був сплачувати десятину, чинш, побори, податки на користь князя, похідний (військовий) податок, місцеві і загальноімперські податки. Він не міг ні одружитись, ні вмерти, без того щоб пан не отримав за це гроші. Крім встановленої панщини він повинен був збирати для свого милостивого повелителя солому, суницю, чорницю, равликів, заганяти під час полювання дичина, рубати дрова і ін. Право рибного лову й полювання належало пану, і селянин зобов'язаний був спокійно дивитися на те, як дичина знищує його врожай. Общинні пасовища та ліси, що належали селянам, були майже скрізь насильно відібрані панами. І не тільки власність селянина, але і його особистість, і особистість його дружини і дочок були підпорядковані сваволі пана. Пан користувався правом першої ночі. Він міг у будь-який момент, коли йому заманеться, кинути селянина в темницю, де у ті часи чекали тортури з тією ж неминучістю, як тепер чекає арештованого судовий слідчий. Він забивав селянина на смерть і, якщо хотів, міг наказати обезголовити його. З тих повчальних статей Кароліни, які говорять про «відрізання вух», «відсікання носа», «виколювання очей», «обрубання пальців і рук», «обезголовлювання», «колесування», «спалення», «тортури розпеченими

щипцями», «четвертування» і ін., немає жодної, якої б милостивий сеньйор і покровитель не міг би застосувати до своїх селянам за своїм розсудом. І хто міг захистити селянина? В судах сиділи барони, попи, патриції або гористи, які добре знали, за що вони отримують гроші. Адже всі офіційні стани імперії жили за рахунок висмоктування останніх соків з селян...

[...] Середньовіччя розвилось на зовсім примітивній основі. Воно стерло з лиця цивілізацію, давню філософію, політику, юриспруденцію, щоб почати в усьому з самого початку. Єдиним, що воно запозичило від загиблого стародавнього світу, було християнство і кілька напівзруйнованих міст, які втратили всю свою колишню цивілізацію. В результаті, як це буває на всіх ранніх етапах розвитку, монополія на інтелектуальну освіту дісталася попам, і саме освіта прийняла тим самим переважно богословський характер. В руках попів політика та юриспруденція, як і всі інші науки, залишалися простими галузями богослов'я і до них були застосовані ті ж принципи, що панували в ньому. Догмати церкви стали одночасно і політичними аксіомами, а біблійні тексти одержали у всякому суді силу закону. Навіть тоді, коли утворилося особливий стан юристів, юриспруденція ще довгий час залишалася під опікою богослов'я. А це верховне панування богослов'я у всіх областях розумової діяльності було в той же час необхідним наслідком того положення, яке займала церква в якості найбільш загального синтезу і найбільш загальної санкції існуючого феодального ладу...

Своїм перекладом Біблії Лютер дав у руки плебейському руху потужну зброю. За допомогою Біблії він протиставив феодалізованому християнству свого часу скромне християнство перших віків, феодальному суспільству в процесі розпаду – картину суспільства, яке зовсім не знало складної, штучної феодальної ієрархії. Селяни всебічно використовували цю зброю проти князів, дворянства і попів. Тепер Лютер звернув його проти селян і склав на підставі Біблії справжній дифірамп установленій богом влади...

Протиставимо тепер бюргерському реформатору Лютеру плебейського революціонера Мюнцера. Томас Мюнцер народився в Штольберзі, біля

підніжжя Гарцу, близько 1498 р. Його батько, жертва свавілля штольбергського графа, закінчив, мабуть, своє життя на шибениці. Вже п'ятнадцяти років від роду Мюнцер заснував у школі в Халле таємний союз проти Магдебурзького архієпископа і римської церкви взагалі. Його глибокі пізнання в тодішній теології рано забезпечили йому докторський ступінь і місце капелана в жіночому монастирі в Халле. Тут він вже проявляє найбільше презирство до церковних догматів і обрядів, зовсім опускає під час служби божої слова про передіснування і їсть, як розповідає про нього Лютер, тіло господнє неосвяченим...

Його політична доктрина тісно примикала до... революційних релігійних переконань і так само далеко виходила за межі тих суспільних і політичних відносин, які тоді існували, як і його теологія, що виходила за межі пануючих в той час уявлень. Подібно до того як релігійна філософія Мюнцера наближалася до атеїзму, його політична програма була близька до комунізму, і навіть напередодні лютневої революції багато сучасних комуністичних сект не володіли таким багатим теоретичним арсеналом, яким користувались «мюнцерці» у XVI ст. Ця програма, яка була не стільки зведенням вимог тодішніх плебеїв, скільки геніальним передбаченням умов звільнення, які ледь починали розвивати тоді серед цих плебеїв пролетарські елементи; вимагала негайного встановлення царства божого на землі – тисячолітнього царства, передбаченого пророками, — шляхом повернення церкви до її первісного стану і усунення всіх установ, які перебували у протиріччі з цієї нібито ранньохристиянською, насправді ж абсолютно новою церквою. Але під царством божим Мюнцер розумів не що інше, як суспільний лад, в якому більше не буде існувати ні класових відмінностей, ні приватної власності, ні відокремленої, протиставленої членам суспільства і чужої їм державної влади...

Лютер дав у Віттенберзі сигнал до руху, який повинен був залучити всі стани у вир подій і потрясти всю будівлю імперії. Тези тюрінгенського августинця стали спалахом, подібним до удару блискавиці в бочку пороху. Розмаїття прагнень лицарів і бюргерів, селян і плебеїв, які домагалися

суверенітету князів і нижчого духовенства, таємних містичних сект і літературної — наукової і бурлескно-сатиричної — опозиції знайшли в цих тезах загальний на перших порах, всеосяжний вираз і об'єдналися навколо них з вражаючою швидкістю. Цей утворений за одну ніч союз всіх опозиційних елементів, яким би недовговічним він не був, відразу виявив всю величезну міць руху і тим ще більше прискорив його розвиток.

Але якраз це швидкий розвиток руху повинен був дуже скоро викликати визрівання в ньому зародків розбрату, в усякому разі розрив між тими складовими елементами збудженої маси, які були прямо протилежні один одному за всім своїм життєвим станом, що мало привести їх у нормальний для них стан ворожнечі. Це розмежування строкатої опозиційної маси, яка зосереджувалася на двох полюсах, навколо двох центрів тяжіння проявилось вже в перші роки Реформації; дворянство і бюргери, не замислюючись, згрупувалися навколо Лютера; селяни і плебеї, не бачачи ще у Лютері прямого ворога, склали, як і раніше, особливу революційну опозиційну партію. Тільки рух прийняв тепер набагато більш загальний і глибокий характер, ніж до Лютера, і ця обставина повинна було неминуче призвести до різко вираженого антагонізму і до безпосереднього зіткнення обох партій. Цей прямий антагонізм виступив назовні незабаром: Лютер і Мюнцер повели боротьбу один з одним у пресі і з кафедри, а війська князів, лицарів і міст, що склалися здебільшого з лютеранських або, принаймні, з тих, що схилилися до лютеранства сил, розсіювали загопи селян і плебеїв...

Энгельс Ф. Крестьянская война в Германии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 7. М., 1956. С. 348-357, 360-361, 368-369, 371, 392-393. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Проаналізуйте соціальну ситуацію в Німеччині напередодні селянської революції

2. Назвіть основні чинники, які стали передумовою селянської революції

3. Охарактеризуйте основні стани німецького суспільства перед революційними подіями

4. Лютер і Мюнцер: яку роль відіграли ці історичні постаті в організації повстання?

Р. М.Маківер

СОЦІАЛЬНА ЕВОЛЮЦІЯ ЯК РЕАЛЬНІСТЬ

Аргументи проти еволюції (Misleading Trails)

Скептицизм щодо соціальної еволюції

Чи коректно стверджувати, що суспільство або його форми пройшли якісь стадії еволюції в тому сенсі, в якому ми говоримо про еволюцію живих організмів?

Протягом останнього десятиліття або двох серед американських антропологів і соціологів стала модною відмова від концепції соціальної еволюції. Те, що соціологи заговорили про «соціальні зміни» замість «соціальної еволюції», почало розглядатися як крок вперед. Одна школа антропологів постійно нападає на доктрину «однолінійної еволюції» і принизливо відгукується про еволюційний метод в цілому. Ці тенденції можуть означати розрив зі спрощеними формулюваннями початкової гіпотези, зі школою Спенсера, Уорда і Гіддінгса. У міру поглиблення нашого знання ми починаємо визнавати нескінченну різноманітність соціальних систем. Як первісні, так і цивілізовані народи демонструють безліч варіантів соціальних систем. Але вірно також і те, що існує нескінченне число форм життя – факт, який не заважає біологу виявляти еволюційні стадії, на яких вони знаходяться. Те ж і з суспільствами, які знаходяться на одній і тій же стадії еволюції, - між ними можуть бути дуже серйозні розбіжності. І по суті справи на кожній з більш високих ступенів повинні бути величезні відмінності одного суспільства від іншого. Адже в цьому і полягає значущість еволюції як такої. Якщо

двозначний вираз «однолінійна еволюція» означає послідовність, в якій специфічні інститути більш простих суспільств переростають подібним чином в специфічні інститути більш розвинених суспільств, то цей вислів безумовно має бути відкинуто. Але у нас немає підстав для того, щоб пояснювати процес еволюції саме таким чином. Диференціація, виникнення все більш спеціалізованих органів для виконання все більш спеціалізованих функцій, може приймати величезну кількість форм. Законодавчі системи, наприклад, у Сполучених Штатах і у Франції значно відрізняються, але їх характер дозволяє нам стверджувати, що ці системи набагато ближчі одна до одної, ніж до відповідного законодавства в Меланезії.

Однією з причин зневаги до вивчення соціальної еволюції є те, що соціальні зміни часто змішуються з технологічними і культурними, охоплюючи таким чином все, що відбувається в людському суспільстві. Ці зміни сприймаються як занадто складний і багатосторонній процес, в якому важко виявити еволюційну спрямованість. Інша причина в тому, що еволюційний принцип сам по собі часто неправильно розуміють. Кішки не розвиваються з собак, але як собаки, так і кішки є продуктом еволюції. Патріархальна сім'я могла і не розвиватися з матріархальної сім'ї, але обидва ці типи пройшли через еволюційні зміни. Зі сказаного зрозуміло: те, що ми розуміємо під соціальною еволюцією, не має нічого спільного з «однолінійною» еволюцією. Однак часто зустрічається неправильне тлумачення, з яким ми ще не стикалися і яке заслуговує деякої уваги. Це – *невірно зрозумілий пошук витоків походження речей.*

Проблема джерел походження.

Проблема витоків завжди була за значимістю величезною для людської свідомості. Уже в міфологіях різних народів містяться попередні відповіді на данне питання. Але саме питання в більшій частині його формулювань свідчить про доеволуційний спосіб мислення. Люди за звичкою запитували (і відповідали): яким чином і коли виникло суспільство? Саме в такій постановці питання застаріло і відповіді на нього, в тому числі в дусі теорії «суспільного договору», були відкинуті за непотрібністю. Зародки суспільства слід шукати в

самих витоків життя, і, якби такі існували в деякому абсолютному сенсі слова, то ми все одно нічого б про них не знали. Однак ми продовжуємо ставити ці питання щодо походження сім'ї, держави, церкви, закону та інших соціальних утворень, хоча пошуки їх витоків можуть залишитися настільки ж марними, як і у прихильників теорії «суспільного договору». На перший погляд, ці питання здаються досить розумними. Адже був час, коли не існувало ні держави, ні церкви! Отже, ми вважаємо, що у них повинно бути якесь історичне начало. Так з'являються різні теорії походження. Стверджується, наприклад, що держава виникла в результаті війни, завоювання і рабства, або в результаті народження панівного класу, або ж вона виникла в результаті угоди або конституції, з приводу яких всі люди відразу дійшли згоди. Однак всі ці теорії вводять нас в оману, оскільки вони перекручено тлумачать природу еволюційного процесу. Дійсно, був час, коли держави не існувало, і все ж держава не має початку в часі. Тут немає часового моменту його виникнення. Це якийсь парадокс, але зовсім не протиріччя, яким воно здається з позицій доеволюційної думки. Сьогодні ми визнаємо, що навіть у значних або революційних соціальних змін немає абсолютно точного моменту зародження. Хто скаже, наприклад, коли почалася «індустріальна революція»?

Коли і як виникла держава?

Розглянемо одну з теорій походження держави для того, щоб показати, як такі теорії вводять нас в оману. Франц Оппенгеймер (F. Oppenheimer) в своїй книзі «Держава» наводить таку версію добре відомої марксистської доктрини її походження. Він вказує на те, що існують два основних і в той же час фундаментально протилежних один одному способи задоволення людиною своїх потреб. Один з них – це праця, другий – грабіж або експлуатація праці інших. Перший є економічним способом, другий – політичним, і держава виникла там, де політичні засоби стають організованими. Є народи, у яких не виявляється ні найменшої ознаки держави. Це первісні збирачі і мисливці. У них є соціальна структура, але немає політичної. Політична структура виникає у скотарів і вікінгів – перших в історії груп, які експлуатують інших або

насилено відбирають у них продукти праці. У цих груп виникають класові відмінності, що ґрунтуються на багатстві і бідності, на привілеях та їх відсутності. Найбільш значною з цих відмінностей є відмінність між рабовласником і рабом. Саме воїни-кочівники винайшли рабство – зародок держави. Селянин, який обробляє землю, який працює заради власного забезпечення, не міг додуматися до рабства. Коли його підкорює воїн і він починає платити данину, з'являється сухопутна держава (the land state). Аналогічним чином, в результаті набігів вікінгів на прибережні території і їх пограбування створюється держава морського типу (the maritime state).

Якби на цьому етапі міркувань Оппенгеймер показав важливість тієї ролі, яку відіграли грабіж і експлуатація на ранніх етапах державотворення, це було б дуже важливо. Це спричинило б вивчення зв'язку вищезазначених факторів з іншими факторами, а також детальне і складне історичне дослідження, яке він замінює якимись догматичними припущеннями. По-перше, визначення політичних засобів як грабежу є досить спірним. А з цього дуже просто випливає, що держава, будучи політичною організацією, виникла саме так, як він це описує. За цим визначенням банда піратів буде державою, але не тому, що вона організована, а тому, що вона організована для грабежу. Оскільки держава, безсумнівно, служить для інших цілей; оскільки вона покликана забезпечити дотримання принципу внутрішньої справедливості таким чином, щоб суперечки людини з людиною вирішувалися через суд, а не шляхом насильства; оскільки економіка – лише одна зі сфер, на які поширюються інтереси держави, лише один із способів, за допомогою якого з найдавніших часів держава забезпечувала солідарність групи, остільки ототожнення політичних засобів з експлуатацією є спрощенням, що випливають з неадекватності мислення. Яким би значущим не був мотив експлуатації, він сам по собі ніколи не працював. Авторитет старших по відношенню до молодших не був експлуатацією, проте він зіграв свою роль в процесі державотворення. Притаманне племені почуття справедливості викликало до життя інститути права, які, в свою чергу, стали умовами виникнення держави. Багато інших

чинників внесли свій вклад в утвердження свого роду політичної лояльності, без якої держава ніколи б не досягла стадії зрілості.

Таким чином, ми знову повернулися до питання: *що собою представляє держава, якщо вона набуло видимих обрисів !* Можна сказати, що держава – територія, на якій за допомогою закону підтримується однаковий порядок, включаючи відомий примус по відношенню до тих, хто цей порядок порушує, і, отже, вона є певним авторитетом, до якого можна апелювати. Це – об'єктивний факт, в якому, безсумнівно, знаходять вираження багато властивостей людської природи. Тепер, здається, немає народів, у яких би не простежувалися рудименти цього порядку. Сталий уряд може бути відсутнім, проте завжди є деякі елементи організації, з яких він може виникнути. Існують старійшини, або це може бути вождь або знахар-шаман, які користуються авторитетом того чи іншого роду. Цей авторитет може, очевидно, спиратися на вік, на походження, на доблесть, на релігійні знання, на магичні здібності, але він не позбавлений певної політичної значущості. У малій групі, скажімо у мешканців Андаманських островів, відсутня держава в тому сенсі, в якому її розуміємо ми. Однак у них вже є зародки державної організації у вигляді звичаю, що поширює свій вплив за допомогою соціальних санкцій над територіальними особливостями, і осіб, навчених життєвим досвідом, що володіють престижем, здатних завоювати повагу і забезпечити послух.

Виникнення, а не початок

Таким чином, мова повинна йти скоріше про процес виникнення (emergence) держави, ніж про її походження (origin). Це певна структура, яка протягом певного процесу стає більш виразною, більш розвиненою, більш стійкою. Організація держави виділяється з організації родового суспільства. Звичай переростає в закон. Патріарх стає політичним керівником, суддя стає королем. Досліджуючи цей процес історично, ми можемо краще зрозуміти твердження, що, хоча був час, коли не існувало держави, сама держава не має початку в часі. Її народження є фактом з області логіки, тільки її еволюція належить історії. Ідея історичного коріння співвідноситься в даному випадку з

актом особливого творіння в до-еволюційному розумінні. У індіанців з племені ірокезів або у жителів Андаманських островів немає держави, проте вони в даному разі істоти політичні, так само як вони певною мірою релігійні істоти, хоча у них відсутня і церква.

В іншому контексті ми вже вказували на те, що застосування до ранніх стадій соціального розвитку понять, характерних для більш пізніх і розвинених стадій, може привести до спотвореного розуміння реальності. Іноді якесь поняття є достатнім для того, щоб охопити як більш прості, так і більш розвинені соціальні форми, які воно означає. Термін «сім'я» - один з таких прикладів. Але в інших випадках наші сучасні поняття позначають спеціалізовані реалії, які були відсутні на ранніх стадіях. Це відноситься до поняття «держава» і пов'язаними з ним поняттями «суверенітет», «уряд», «закон». Специфічні форми і функції, що позначаються цими термінами, відсутні не тільки у первісних племен, наприклад, меланезійців або ескімосів, але і в умовах більш розвинених суспільств. І навіть коли самі по собі політичні інститути розвинені високо, як, наприклад, в класичній Греції, у нас часто виникає сумнів з приводу застосування до них терміну «держава». Як буде вказано нижче, специфічні інститути виникають раніше, ніж специфічні асоціації. У жителів Афін або Спарти не було окремого терміна для позначення держави. Їх слово "поліс" не розрізняло державу і суспільству.

Кожне співтовариство незалежно від ступеня свого розвитку містить зародкові елементи держави. Ми представляємо справу так, що, на відміну від сучасних суспільств, примітивні спільноти були засновані на принципі спорідненості. Однак це не означає, що основа спільноти – спільне життя і загальна земля – ніяк не відображалися у свідомості загальної солідарності. Ці фактори були, в певній мірі, представлені в свідомості і відігравали важливу роль. Р.Г. Лові (R.H. Lowie) переконливо довів, що в суспільствах, заснованих переважно на кровній спорідненості, територіальне земляцтво (locality) також служило в якості соціальної скрепи. Якщо почуття територіальної пов'язаності не було достатньо виражене, то розсіювалися і соціальна згуртованість

спорідненої групи. Завдяки цьому почуттю пов'язаності, принаймні частково, плем'я поширювало свою юрисдикцію на район проживання, стираючи відмінності між сім'ями, а також забезпечувало включення в рід чужаків тощо. І інші зв'язки, наприклад релігійні, зливалися з родовими зв'язками. Дійсно, під гнітом спорідненості в неявному стані перебували всі основні соціальні відносини, включаючи рудименти держави.

Як і у випадку з державою, можна показати, що пошук специфічних джерел походження буде марним і щодо інших істотних елементів соціальної структури. Ми вже бачили, що спроба виявити початкову, конкретну форму сім'ї закінчилася невдачею. Далі, розглядаючи виникнення церкви, ми побачимо, що цей процес не має нічого спільного з ідеєю про конкретний історичний початок церкви. Говорити про витoki походження в даному контексті допустимо лише в тому випадку, якщо під ними ми маємо на увазі процес формування, який сам *не має точного вихідного пункту*.

У яких видів соціальних явищ є певний початок і кінець?

Разом з тим, можна з упевненістю стверджувати, що деякі соціальні феномени мають як початок, так і кінець. Хіба не зникали багато інститутів і не виникали інші? Хіба в історії не розсіпані докази про занепад організацій – від імперій до віджилих сект? На це питання ми відповідаємо в тому плані, що ми маємо справу з соціальними типами, а не з їх конкретними втіленнями, які постійно з'являються і зникають. Тип сам по собі є абсолютно іншою категорією; він проявляється тільки як процес. Тут знову може виникнути заперечення, що і типові форми (type-forms) також зникають в певні історичні моменти. Хіба не зникло рабство або, навіть якщо воно зберігається в деяких частинах світу, хіба воно не перебуває поза законом в результаті його загальної заборони? Хіба не зникли тотемізм і класифікаційна система спорідненості в найбільш розвинених суспільствах? Якщо у речей є кінець, чи немає у них також і початку?

Розглянемо, передовсім, два останні випадки. З точки зору логіки наших міркувань, зовсім не обов'язково стверджувати, що всі соціальні типи повинні

повністю зникнути. З цієї ж причини зникнення деяких форм життя не впливає на теорію еволюції видів. В даному випадку непридатний і той аргумент, що якщо щось закінчується в певний історичний момент, значить, воно повинно було і виникнути в певний історичний момент. Оскільки те, що закінчується, є спеціалізованою формою, оскільки воно не виникає як таке, а тільки ускладнюється в плані спеціалізації. При цьому навіть ті соціальні типові форми, про які ми думаємо, що вони зникли, можуть виявитися вельми життєздатними. Тотемізм у своєму повному обсязі, як основа соціальної ідентифікації і групотворення, відсутній в цивілізованому суспільстві, тоді як для безлічі первісних народів він є досить характерним. Однак типова форма тотемізму в залишковому вигляді зустрічається і у нас. Він проявляється, як вказує Голденвейзер, в носінні талісманів, пов'язаних з тваринами, в емблемах політичних партій, значках, амулетах і в таких символах, як знамена і прапори коледжу, в використанні групових назв, як наприклад Лосі, Леви і ін .

«Імена і назви речей, які застосовуються, таким чином, в якості ідентифікаційних знаків і символів, зазвичай лежать в емоційних структурах свідомості. У випадку з полковими прапорами емоції можуть досягати величезної сили, в разі ж з талісманами, пов'язаними з тваринами, мова йде про комплекс установок і обрядів, настільки цікавих і екзотичних, що це зразу нагадує про первісний тотемізм. Це факт, що сприйняття надприродного, так само як соціальні тенденції часів тотемізму, зберігаються в сучасному суспільстві. Однак в нашій цивілізації ці тенденції розчинені, оскільки відсутні умови для їх кристалізації, в той час як в первісному суспільстві ті ж самі тенденції ... діють як дуже характерний інститут культури ».

Навпаки, можна сказати, що багато тенденцій, які в первісному суспільстві перебувають в «розчиненому стані», «кристалізуються» в нашій цивілізації. Знову ми повертаємося до класифікаційної системи спорідненості, настільки, здавалося б, чужої для нас, але яка проте у вигляді ледь помітних слідів зустрічається у нас. Ми застосовуємо терміни «брат» і «сестра» до представників різних соціальних спільнот і, як також зазначає Голденвейзер, ми

навіть використовуємо деякі терміни, що позначають спорідненість, з метою класифікації. Наприклад, ми використовуємо терміни «дядько» і «тітка» в тому сенсі, в якому вони не використовувалися в первісних групах.

Нарешті, давайте розглянемо випадок з рабством, оскільки він служить прикладом ще одного розрізнення. Рабство було скасовано у нас в певний історичний момент. Це був найдавніший інститут людства. Немає потреби зараз зупинятися, щоб визначити, чи є дійшли до наших днів вислови на кшталт «боргового рабства» або «білого раба» змістовними або курйозними в силу того, що той певний тип економічних відносин, який цілком справедливо називався «рабством», зник з соціальної дійсності. Тут ми маємо справу з тим, що одного разу прийнята соціальна система згодом стала нелегітимною в правовому або конституційному сенсах. Оскільки рабство включало в себе явно виражені відносини примусу, остільки в складному суспільстві воно могло існувати тільки в легальних формах. Способи соціального регулювання можуть встановлюватися і можуть скасовуватися. У всіх спеціальних інститутів, існування яких залежить від угоди або розпорядчого права, є дата народження і, можливо, дата смерті. Однак постійні форми соціальності вкорінені більш глибоко. Регулювання може їх змінювати, але воно не може ні створювати їх, ні руйнувати.

Соціальні відносини зазнають нескінченного ряду трансформацій, ростуть і занепадають, зливаються і розпадаються. Оскільки всі вони відображають людську природу, остільки нині існуючі соціальні відносини виявляються в минулому, принаймні в зародку. А минулі відносини, нехай навіть в якості реліктів, зберігаються у сьогоденні. Ми розрізняємо стадії соціального розвитку не тільки за самою присутністю або відсутністю тих чи інших соціальних факторів, скільки за ступенем їх вираженості, за їхнім ставленням до інших, на їхню організуючу функцію. (Навіть ті інститути, які були знищені, як, наприклад, рабство, продовжують зберігатися «в формі розчину», будучи готові «викристалізуватися» знову, якщо з'явиться хоч якась можливість). Найбільш значні соціальні зміни – це не ті, які викликають до життя щось зовсім нове, але

ті, які призводять до нового співвідношення вічних, всюдисущих загальних факторів. Шов може весь час змінюватися, але нитка продовжує тягнутися. Дійсно новим є не стільки виникнення якогось нового фактора, скільки зміна інтонації, акценту (*emphasis*). Так, наприклад, демократія не є формою правління (або способом життя), повністю відмінною від олігархії або диктатури. Елементи всіх трьох форм співіснують одночасно; відмінність полягає лише в ступені переважання одного над іншими.

Безперервність, отже, є суттєвою рисою еволюційного процесу. Безперервність – це єдність зміни та сталості, і коли в цій єдності ми рухаємося в напрямку до соціальної диференціації, ми йдемо шляхом еволюції

Примітивне суспільство як функціонально недиференційоване

Функціональна взаємозалежність груп і організацій, властивих розвиненій соціальній системі, практично повністю відсутня в первісному суспільстві. Головні поділи на сім'ї, клани, екзогамні групи, тотемні групи роблять його сегментарним. У ньому існує надзвичайно складна система церемоніальних інститутів (*offices*) і система родинних зв'язків, більш детальна, ніж в цивілізованому суспільстві. Однак в первісному суспільстві є групи або категорії, в які об'єднуються його члени для вирішення практичних завдань спільного життя. Переважаючими є угруповання за принципом спорідненості, які цілком підпорядковують собі членів суспільства. Сам факт приналежності до роду автоматично тягне за собою те, що людина включається в коло загальнообов'язкових прав і обов'язків, дотримується звичаїв, ритуалів, норм і розділяє вірування цілого. Це зрозуміло угруповання «природного» типу, особливо ті, які засновані на ознаках віку і статі. Тут можуть виникати і престижні групи, не виключено і утворення найпростішої системи класів або каст, хоча ці останні не зустрічаються в найбільш примітивних умовах.

Можливі окремі зачатки відмінностей за заняттями, проте розподіл праці має дуже вузький характер і зазвичай не виходить за «природні» рамки, пов'язані з відмінностями між статями, старшими і молодшими. Великі асоціації ще не існують. Відсутній самостійний інститут релігії, не кажучи вже

про конфесії; немає шкіл, організованих культурних асоціацій; спеціалізація виробництва і обміну досить низька. Крім груп, заснованих на тимчасовому партнерстві з обміну і ін., єдині чисто асоціативні групи – це зазвичай «таємні товариства», не обов'язково функціонального спрямування. Сам факт, що вони «таємні», свідчить про те, що суспільство ще не знайшло ефективного способу їх інкорпорування.

Нерозчленований характер первісного суспільства стає очевидним з переважання примітивного комунізму. Рід – це велика родина, і в ньому проявляються комуністичні властивості сім'ї. Племя створює систему участі в розподілі мисливської здобичі і плодів землі. Особисті чи сімейні права визнаються лише в частині продукту, а не у власності на землю. Навіть ті права, які у нас мають найбільш особистісний або інтимний характер, були тоді правами кровного братерства. Позичання дружин гостям племені, що є типовим для американських індіанців і багатьох племен в Африці, Полінезії і Азії, може розглядатися як спосіб прийняття гостя в коло племінних «свобод». Так, Джуліус Ліпперт (J. Lippert) вважає, що «гість отримує всі права членів племені, і особлива святість (sanctity) даних відносин відновлює давні права гостя». Дозвіл сексуальної свободи під час шлюбних свят; інститут «будинку нареченої», що зберігся у деяких африканських племен, коли наречена була доступна для членів племені; проституція перед заміжжям, як храмовий обряд в Вавилоні – можуть бути витлумачені як пережитки статевого комунізму або, принаймні, як утвердження прав перед тим, як вони будуть відчужені в шлюбі, - тих прав, які сприймалися як органічно властиві всьому племені.

Такого роду комунізм втілює просту солідарність нерозчленованої спільноти. Диференціація, яка в ньому існує, заснована на природних відмінностях, подібно відмінностям між молодими і старими, чоловіками і жінками; подібно відмінностям в схильностях, наприклад схильність до лідерства у одних і її відсутність у інших; а також на деяких соціально придбаних відмінностях, пов'язаних, наприклад, з успадкуванням церемоніальною посади або магічного знання. Сила-силенна ліній

диференціації, характерних для цивілізованого суспільства, в первісному суспільстві залишається ще прихованим. Різні інтереси, нахили, здібності, які можуть проявлятися в рудиментарній формі, не мають можливості розвиватися в обмеженому полі спільного життя. Соціальна спадщина занадто негнучка, щоб вибірково стимулювати її розвиток. Звичаї, які відповідають цій спадщині, швидше пригнічують дані відмінності, оскільки вони сприймаються як загроза солідарності на ґрунті однодумності – єдиному виді солідарності, на яку група, як ціле, тоді була здатна.

Цивілізації минулого і сьогодення виникли з цього раннього етапу. Як вони виникли, під дією яких сліпих сил, спрямованих на завоювання, підкорення і експансію, що створювали полюси багатства і бідності, класові відмінності, шляхом якого виховання в області мистецтв, в результаті якого поєднання звичаїв і вірувань, що призвело до відомого звільнення свідомості, шляхом якого збільшення наукових знань і їх практичного застосування – ось головна тема людської історії. Для нас тут досить звернути увагу на принципову різницю. Для нашої стадії розвитку характерно те, що у нас існує величезна безліч організацій, причому приналежність до однієї ніяк не впливає на приналежність до інших організацій. Поряд з цим будь-який вид інтересів тягне за собою створення відповідної асоціації, практично кожен вид установок може знайти певне соціальне підкріплення, і, таким чином, велика соціальна єдність, до якої ми належимо, реалізується як множинна за формами, а не уніфікована. Від учасників «великого суспільства» вимагається відповідне інтелектуальне зусилля, і багато хто з тих, хто на це не здатні, належать до цього товариства чисто формально, а не по духу.

Роль дифузії в соціальній еволюції

Наскільки б тривалим і складним не здавався еволюційний процес в історичній ретроспективі, він протікав все ж досить швидко в порівнянні з еволюцією органічного світу. Ми вже звертали увагу на відносно високу швидкість соціальних змін, зараз ми можемо також додати, що соціальна еволюція відбувалася значно вищими темпами, ніж еволюція біологічного

порядку. Жоден з видів найпростіших тварин не перетворювався на розвинений тип протягом такого короткого часу, як це відбувалося в доступній для огляду людській історії.

Сама ідея подібного порівняння здається абсурдною. Але протягом цього періоду одне первісне суспільство за іншим переходило на таку стадію, коли, принаймні, в порівняльному плані, виявляються більш розвинені структури. Соціальна еволюція не залежить від органічної еволюції в тому сенсі, що люди стають здатними використовувати для досягнення своїх цілей знаряддя, які не є частиною їхньої фізичної природи. Крім того, застосовуючи ці знаряддя, люди певною мірою керуються розумом, а не одним лише інстинктом. Озброєні подібним чином, вони здатні швидко примножувати свою культурну спадщину, передавати її еволюційний потенціал своїм нащадкам і забезпечувати їх комунікацію з іншими людьми на планеті.

Іноді *дифузія і еволюція* розглядаються як протилежні принципи в поясненні соціальної зміни. Але насправді таке протиставлення не виправдане. Дифузія повинна розглядатися як один з найбільш важливих факторів соціальної еволюції. Всі великі цивілізації минулого знаходилися, наскільки можна судити за письмовими джерелами, під впливом культуротворчих і конкурентних (*formative and challenging*) чинників культурної взаємодії. Цивілізація, що виникла в долині Нілу, проникла аж до Індії. Створені в Індії системи мислення досягли Китаю, а потім окремі їх елементи внесли свій вклад у становлення виникаючих цивілізацій Заходу. Греки побудували свою цивілізацію на спадщині Мікен, Криту і Єгипту. Рим з перших своїх днів відчував вплив культурних сил, які вже повністю розкрилися в Греції. І так залишається аж до наших днів.

Антиеволюційні впливи

Немає потреби говорити, що становлення нинішньої системи диференціації відбувалося протягом століть. При цьому гальмівний вплив, що виходив з давнього уявлення про солідарність, був неабияким. В тій чи іншій мірі він зберігається і донині. У процесі утворення сучасного суспільства, як правило,

держава (іноді цю функцію виконувала церква) прагнула запобігти подальшій диференціацію шляхом включення всіх інших організацій в свою структуру, підпорядкування їх тією згодою, джерелом якої вона виступала. Гоббс в XVII ст. викривав вільні асоціації, які подібні до «черв'яків в кишках живої людини», а вже в кінці XVIII ст. під час Великої французької революції була зроблена спроба під прапором свободи заборонити всі корпоративні організації. Як Руссо, так і в не меншій мірі Берк, - з одного боку, філософ революції, а з іншого – філософ реакції (настільки повільно наша свідомість сприймає нові соціальні факти) – ще не допускали роздільного існування держави і церкви. Вони ще вірили в «універсальне партнерство», яке забезпечує культурно однорідне (culturally inclusive) членство в суспільстві. Навіть сьогодні робляться окремі спроби відтворити великі суспільства на ґрунті примітивної солідарності. Це впливає з апеляції як до фашистських, так і до комуністичних принципів, а ще більше – з націонал-соціалістичної політики в Німеччині. Але якими б не були домагання цих протилежних принципів (нагадаємо, що в даному випадку мова йде про соціальну еволюцію, а не про соціальний прогрес), важливо звернути увагу на те, що ці спроби виявилися успішними тільки в тих країнах, які в незначній мірі або протягом короткого періоду часу зазнавали впливу чинників, що збільшують різноманітність: сучасного індустріалізму, культурного і релігійного плюралізму, конфліктів з приводу свободи асоціацій. Успіх такого роду політичних дій забезпечувався лише завдяки встановленню примусового контролю, який насильницьки придушував ті відмінності, які в протилежному випадку були б неминучі. Треба врахувати і той факт, що ці практики виникли як раптові наслідки катастрофічних і аномальних обставин, а не як результат більш-менш впорядкованої послідовності соціальних змін.

Головний напрямок соціальної еволюції

У нас немає можливості простежити історичний процес появи цих численних градацій диференціації. Однак якщо ми знову звернемося до первісних суспільств, ми зможемо виявити загальні напрямки цього процесу.

Оскільки соціальна структура існує лише як продукт ментальності (creation of mentality), остільки за диференційованою формою завжди стоїть диференційована свідомість. Перш ніж виникнуть інститути, з'являються установки і інтереси. У міру того як вони стають більш визначеними, вони відображаються в звичаях, що здобувають усе більш і більш інституційний характер. Єдина протяжність соціальної думки переривається дією особливих інтересів, які зумовлюють розрив з недиференційованим почуттям солідарності. Отже, відбувається постійне відхилення соціального існування від одноманітності загального соціального шляху, на що захисники племінних звичаїв або не реагують, або дивляться крізь пальці, або пригнічують ці відхилення. Але якщо це відхилення неодноразово повторюється, причому в одному і тому ж напрямку, то, за умови зміни обставин або виниклих можливостей, воно може отримати визнання, створюючи зону невизначеності всередині старого інституту або ж засновуючи новий інститут замість старого. Тим самим спосіб життя групи стає більш різноманітним без втрати загальної\єдності. Більш того, шляхом повільного приросту обсяг (нових) знань і умінь збільшується, і окремі члени групи пред'являють на них особливі права і стають визнаними фахівцями щодо їх застосування. Так розвиваються особливі способи проведення обрядів, особливі табу, особливі підходи до таємничих сил природи або до сакральних початків племені (sacra of the tribe), іншими словами, формуються *нові інститути*. Формування інститутів зазвичай передує – і нерідко на досить тривалий період – утворенню асоціацій. Фактично в порівняно примітивних спільнотах перехід від інститутів до асоціацій зустрічається досить рідко. Це відбувається тому, що етап асоціацій передбачає деяку еластичність соціальної структури, яку примітивні умови і примітивна ментальність навряд чи можуть допустити. Цей етап має на увазі більш складну єдність, при якій відмінність з'єднується з тягою до творчості. Перш ніж право на свободу асоціацій стає ефективним, суспільство повинно досить далеко просунути шляхом соціальної еволюції: масштаб його повинен збільшитися, тиск загальної моралі – ослаблений, а інтереси – стати набагато більш

різноманітними завдяки накопиченню знання і посилення спеціалізації в економічному житті. Тільки за цих умов відбувається виділення сім'ї із загальної соціальної матриці; вона стає автономною одиницею, створення і підтримку якої залежить виключно від бажання і волі її членів. Тільки за цих умов однакова система общинного виховання розпадається на безліч окремих шкіл та інших освітніх установ. І, нарешті, масштабна політико-релігійна система, що претендує на загальний контроль, виявляє внутрішню суперечливість єдності, нав'язаної силою, що тягне за собою формування різноманітних асоціацій держави і церкви. Цей процес може бути представлений у вигляді такої схеми:

I. *Громадські (communal) звичаї* – сплав політико-економіко-сімейно-релігійно-культур-них практик, які переходять

II *Диференційовані громадські інститути* – різні форми політичних, економічних, сімейних, релігійних, культурних процедур, які втілюються в

III. *Диференційовані асоціації* – держава, економічна корпорація, сім'я, церква, система освіти і ін. Перехід від другої до третьої з цих стадій означає миттєву (momentous) трансформацію соціальної структури.

В умовах первісного суспільства могли, зрозуміло, зустрічатися невеликі асоціації випадкового походження, але великі постійні асоціації в тому вигляді, як ми розуміємо це зараз, були тоді немислимі. Нерозвинена солідарність передбачає, що якщо ти належиш до племені, ти належиш також і до роду, або прийнятий в нього, що якщо ти живеш життям племені, ти віриш і в його богів. Різноманітність інститутів, у міру їх появи, тобто спочатку є лише різноманітністю тих чи інших сторін громадського життя. У цьому зростаючому розмаїтті ховається зародок нового соціального порядку, але пройдуть століття, перш ніж новий порядок буде встановлений. Це відбувається тому, що новий порядок означає різноманітність, пов'язану з більшою свободою. На нашій другій стадії існує лише один ряд релігійних інститутів, визнаних усім співтовариством, і ці інститути залишаються тісно пов'язаними з інститутами політичними. На нашій третій стадії ці релігійні

інститути не тільки відокремлюються від держави і стають культурно автономними, але і послідовно створюють безліч релігійних асоціацій. Свобода асоціацій допускає існування необмеженої безлічі випадкових форм з нескінченним числом взаємозв'язків і взаємозалежностей. Однак ці форми засновані на принципах громадського життя, причому на варті загальнообов'язкових сторін цього громадського життя відтепер стоїть держава.

Відділення однієї великої асоціації від іншої супроводжується глибокою внутрішньою диференціацією їх відповідних структур під дією тих же самих сил, які викликали зовнішню диференціацію. Знадобився б окремий том досліджень, щоб розглянути цей процес цілком. Все, що ми можемо зробити в цій роботі, це запропонувати коротку ілюстрацію, яка більш чітко демонструє дію головного принципу цього процесу. З цією метою ми розглянемо процес, в ході якого виникла організація релігії.

Як еволюційний підхід допомагає нам зрозуміти суспільство

Перш ніж звернутися до цього прикладу, було б доцільно розглянути те, яким чином еволюційний підхід допомагає нам зрозуміти суспільство. У той час як одні соціальні зміни можуть представлятися нам як різноспрямовані і хаотичні, подібні морським хвилям, інші зміни чітко потрапляють в рамки еволюційного процесу. І простежуючи ці зміни, дослідник краще схоплює суть соціальної реальності, він дізнається, що багато рухів, які з першого погляду представлялися йому випадковими подіями в історичному потоці, виникають під дією глибинних сил, що мають постійний характер. Іншою мовою, еволюційний підхід, там, де його можна застосувати, має такі переваги.

По-перше, ми ясніше розуміємо природу системи, коли вона себе «розгортає». Еволюція – це принцип внутрішнього зростання. Вона показує нам не тільки те, що відбувається з річчю зовні, але і те, що відбувається всередині неї. Так як в цьому процесі виявляють себе приховані характеристики або якості, ми можемо сказати, що проявляється сама природа системи, що вона як сказав би Аристотель, більшою мірою стає собою.

Припустимо, наприклад, що ми намагаємося проникнути в природу звичаю

(custom) або моралі (morality) – інститутів, які ми до цих пір часто схильні плутати. Кожен з них стає нам більш зрозумілим в результаті розгляду того, як вони, будучи злитими воєдино в примітивному суспільстві, стали все в більшій мірі відрізнятися разом з обмеженням тієї області поведінки, де правив звичай. І так відбувається з багатьма іншими відмінностями, як наприклад між релігією і магією, злочином і гріхом, правосуддям і справедливістю, правом і привілеєм, економічною владою і політичною.

Далі. Еволюційний підхід дозволяє нам вибудовувати безліч фактів в логічному порядку, у вигляді послідовно змінюючих одна одну стадій, замість того щоб пов'язувати їх чисто зовнішньою хронологічною ниткою. Справа в тому, що історія постає перед нами у вигляді заплутаної безлічі подій, справжнього хаосу змін, тому потрібно знайти принцип їх селекції. Ми поставлені перед необхідністю виявлення типу або типової ситуації, за допомогою яких дані події можуть бути згруповані з урахуванням конкретного часу і місця, а потім співвіднесення цього типу з більш ранніми або більш пізніми типами. Ми можемо вирішити це завдання лише в тому випадку, якщо ми виявимо еволюційний характер серії змін. Розглянемо, наприклад, нескінченні зміни, яких зазнала сім'я. Вивчаючи ці зміни, ми виявляємо, що в певному проміжку сучасної історії функції сім'ї стали більш обмеженими і в більшій мірі наблизилися до своїх основ, які складаються з взаємовідносин статей. Тим самим виявляється істотна часова залежність. Біологічна наука впорядкувала дані за допомогою еволюційного підходу, точно так, в даному випадку, поступила і соціальна наука. Значення еволюційного принципу там, де його вдається намацати, велике, оскільки він дозволяє співвідносити один з одним цілі ситуації в часовій послідовності незалежно від їх масштабів. Цим пояснюється можливість його застосування в різних областях науки. Цей універсальний підхід повинен допомогти нам проникнути в природу реальності глибше, ніж будь-який інший, маючий часткове значення. Очевидно, що глибинний порядок змін однаково проявляється і в історії Риму, і в історії Японії, і в історії Америки. Він один і той же для еволюції змії і птахів, коня і

людини. Він такий самий для короткої історії кожної органічної істоти і незбагненно величезної історії всього космосу.

І ще. Еволюційний принцип надає нам доступні засоби класифікації та опису найскладніших соціальних систем. Якщо ми спробуємо класифікувати всі суспільства на основі звичаїв, яким вони йшли, або на основі вірувань, які вони сповідували, або на основі різних способів виготовлення глиняного посуду або прикрас, які вони використовували, і ін., то наші класифікації будуть надмірно деталізованими, громіздкими, складними для розуміння і обмеженими. Але якщо ми класифікуємо суспільства відповідно до ступеню і способу диференціації, що виявляється і в звичаях, і в віруваннях, і в технологіях, то ми обираємо в якості основи класифікації характер структури, який можна застосовувати до суспільства в цілому, що дозволяє нам зв'язати воєдино нескінченний ряд різноманітних проявів звичаїв і вірувань.

Нарешті, еволюційний ключ підштовхує нас до пошуку причин. Ми знаємо, що там, де виявляється спрямованість змін, повинні існувати постійні сили, що діють кумулятивно. Деякі з них цілком очевидні. Ми можемо простежити, наприклад, диференціацію професій. При цьому неважко помітити, що цей процес обумовлений застосуванням принципу ефективності або економічності, який є однією з форм прояву розумності. У свою чергу, диференціація професій веде – при наявності відповідних умов – до таких наслідків, як примноження економічних ресурсів, розширення ринку і вдосконалення технологій.

Макивер Р. Соціальна еволюція як реальність // Обща соціологія. Хрестоматія / Сост. А.Г. Здравомыслов, Н.И. Лапин; Пер. В.Г. Кузьминов; Под общ. ред. Н.И. Лапина — М.: Высш. гик., 2006. — С.269-287. — переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Запитання до тексту

1. Як виникли теорії «соціальних змін» і «соціальної еволюції»?
2. Етапи формування держави як процес соціальної еволюції за Р.Макивером
3. Аргументуйте вираз автора: «Безперервність, отже, є суттєвою рисою еволюційного процесу»
4. Поясніть поняття «дифузія» і «еволюція» на прикладі суспільних

В.Пилипенко

**НАСИЛЬСТВО, ПОРЯДОК І РОЗВИТОК: НОВА ВЕРСІЯ МЕТАТЕОРІЇ
ДЛЯ НАУК ПРО СУСПІЛЬСТВО (Норт Д., Воліс Дж., Вайнгест Б.
Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії;
пер. з англ. Тарас Цимбал. – К.: Наш формат, 2017. – 352 с.)**

[...] Слід нагадати, що на зламі ХХ і ХХІ століть увагу українських суспільствознавців привернула інституціональна модель еволюції соціального порядку Д.Норта. Він розглядав проблему соціального порядку як проблему співпраці, що розв'язується завдяки інституціям – правилам гри в суспільстві або придуманим людьми обмеженням, які спрямовують людську взаємодію. З цього погляду, інституції структурують стимули дієвців у процесі економічної, політичної та соціальної взаємодії, спрямовують людську поведінку у бажаному для соціального загалу на прями. Внаслідок цього зменшується невизначеність і хаотичність повсякденного життя. Зауважені ідеї Нортового інституціоналізму ретранслювалися і з часом приростали новими концептуалізаціями різних аспектів соціального життя у працях українських дослідників. Є всі підстави розраховувати на це й зараз – з огляду на рецензований тут доробок.

У новій праці Норт, Воліс та Вайнгест здійснили спробу концептуальної інтерпретації всесвітньої історії з огляду на розв'язання проблеми насилля в людських суспільствах через упровадження різних соціальних порядків, що відрізняються системами переконань, типом організацій, політичними та економічними інститутами. За твердженням авторів, саме те, як суспільства відповідають на присутню скрізь і завжди загрозу насилля, визначає та структурує форми людських взаємодій, включно із типами політичних та економічних систем. Усі суспільства постають перед необхідністю розв'язувати проблему використання окремими людьми насилля у вигляді фізичних дій або погроз вдатися до таких дій. З використанням насилля люди та спільноти конкурують одне з одним з приводу доступу до дефіцитних ресурсів або статусу. Жодному суспільству не вдавалося

цілковито усунути насилля з життя людей. Щонайбільше – насилля лише стримувалося або певним чином обмежувалося та скеровувалося. Інструментом такого стримування, обмеження та скеровування безладного насилля часто є організоване насилля з боку спільноти. Отже, йдеться про використання суспільствами контролю над політичною, економічною, воєнною, релігійною та освітньою діяльністю людей та організацій з метою опанування, обмеження, стримування та консолідації засобів насилля. Власне такі моделі суспільної організації, за яких відносини людей та організацій, їх доступ до дефіцитних ресурсів та засобів насилля структурують і обмежують соціальні інститути, Норт, Воліс та Вайнгест визначають як соціальні порядки.

Перший історичний тип соціального порядку – примітивний додержавний порядок у суспільствах мисливців і збирачів, за якого люди вели привласнювальне господарювання і не були виділені із природи. Контроль за насильством за цих умов ґрунтувався на особистому знанні про людей та повторюваній особистій взаємодії, а способом обмеження конкуренції була агресивна егалітарність у розподілі та споживанні.

Вирішальне значення для появи двох наступних принципово відмінних історичних типів соціального порядку мали дві революції в історії людства (див. рис.). Неолітична революція виявляє себе виникненням сільського господарства, писемності, міст і держав і в підсумку суттєво розширює обсяги економічних і політичних ресурсів, з приводу доступу до яких змагаються люди. За цих умов постає соціальний порядок закритого доступу до вказаних ресурсів для широких верств соціального загалу. Норт, Воліс та Вайнгест використовують для позначення цього типу соціального порядку назву “природна держава” (the natural state), щоб підкреслити його відмінності від описаного Т.Гобсом природного стану (the state of nature). Якщо в природному стані за відсутності держави масштаб та можливості людської організації вкрай незначні, то природна держава є сталою і доволі тривкою у часі формою такої організації. У природній державі проблема насилля розв’язується через створення панівної коаліції низкою еліт з особливими привілеями. Під елітами тут розуміються осередки найуспішніших і заповзятливих

фахівців та експертів, що контролюють здійснення різних життєво важливих у суспільстві функцій. Окрім забезпечення оборони та безпеки, йдеться і про політичне врядування, виробництво, торговий обмін, розподіл, правосуддя, освіту та провадження релігійних практик.

[...] Здійснення цих функцій вкрай необхідне військовим як фахівцям у галузі насилля в перебігу мобілізації та вилучення ренти – віддачі від економічного активу, що перевищує віддачу, яка може бути отримана від кращого альтернативного використання цього активу. Відтак, окрім керівної військової верхівки у природній державі наявні й керівні верхівки у таких суспільно корисних видах людської діяльності, як політична, виробнича, торговельна, розподільча, релігійна, освітня та судова. Усім цим верхівкам, або елітам, вигідніше уникати взаємного протиборства та вдаватися до взаємної співпраці на підґрунті обмеження доступу до власних привілеїв і рент для більшості непривілейованих людей. Адже протиборство еліт не- безпечно поширенням насильства, безладу і втратою рент. Натомість кооперація еліт підвищує рівень продуктивності використання ними різних ресурсів, а баланс інтересів еліт у перебігу вилучення ренти є запорукою миру в суспільстві. Отже, порядок створюється завдяки контролю над насиллям та перерозподілом дефіцитних ресурсів, за якого меншість – керівна верхівка, або еліта – підпорядковує собі більшість та забезпечує їй порівняну сталість життєвих устоїв та певний захист.

Індустріальна і соціальна революції XVII та XVIII століть мають наслідком настання сучасності, тобто появу сучасного (модерного) суспільства. На його інституціональному ґрунті постає соціальний порядок відкритого доступу до економічних і політичних ресурсів для широких соціальних верств суспільства. За своїми характеристиками цей тип соціального порядку цілковито відрізняється від соціального порядку обмеженого доступу (див. табл.).

Таблиця

Характеристики історичних типів суспільного порядку обмеженого та відкритого доступу за Д.Нортом, Дж.Волісом та Б.Вайнгестом

Характеристики	Тип соціального порядку	
	Порядок обмеженого до- ступу (природна держава)	Порядок відкритого доступу
1	2	3
Час появи	Близько 5–10 тис. років тому	Близько 200 років тому
Історичний чинник генези	Неолітична революція (сільське господарство, міста, писемність, держави)	Індустріальна та соціальна революції XVII та XVIII ст. (Англія)
Сучасний соціальний ареал поширення у світі	175 країн і 85% населення	25 країн і 15% населення
Контроль над збройними силами та застосуванням легітимного насилля	Міжособний, розосереджений, розсіяний	Консолідований
Чинник соціального впо- рядкування	Політичне регулювання економічної конкуренції, вилучення рент, насилля та кооперації	Вихід на ринок та конку- ренція як регулятори еко- номіки та політики
Доступ до економічних і політичних ресурсів	Нерівний, привілейований, прихований та виключний	Рівний, конкурентний, відкритий та спільний
Організаційні структури (організації, коаліції, влада)	Нестабільні, несталі та пер- соніфіковані	Сталі, безстрокові та зне- особлені
Можливості створення приватних і публічних організацій	Обмежені та досяжні для еліти суспільства	Відкриті та досяжні для всіх громадян
Складність і розмір організацій, які можуть бути створені	Обмежені	Необмежені
Незалежність організацій від держави	Тимчасова і гадана	Постійна і реальна
Суб'єкт вилучення ренти і політичного впливу	Меншість (владна верхівка, або еліта)	Більшість (широкий загал)
Характеристики	Тип соціального порядку	
	Порядок обмеженого доступу (природна держава)	Порядок відкритого доступу
1	2	3
Час появи	Близько 5–10 тис. років тому	Близько 200 років тому
Історичний чинник генези	Неолітична революція (сільське господарство, міста, писемність, держави)	Індустріальна та соціальна революції XVII та XVIII ст. (Англія)
Сучасний соціальний ареал поширення у світі	175 країн і 85% населення	25 країн і 15% населення
Контроль над збройними силами та застосуванням легітимного насилля	Міжособний, розосередже- ний, розсіяний	Консолідований
Чинник соціального впо- рядкування	Політичне регулювання економічної конкуренції, вилучення рент, насилля та кооперації	Вихід на ринок та конку- ренція як регулятори еко- номіки та політики
Доступ до економічних і політичних ресурсів	Нерівний, привілейований, прихований та виключний	Рівний, конкурентний, відкритий та спільний
Організаційні структури (організації, коаліції, влада)	Нестабільні, несталі та пер- соніфіковані	Сталі, безстрокові та зне- особлені
Можливості створення приватних і публічних організацій	Обмежені та досяжні для еліти суспільства	Відкриті та досяжні для всіх громадян

Складність і розмір організацій, які можуть бути створені	Обмежені	Необмежені
Незалежність організацій від держави	Тимчасова і гадана	Постійна і реальна
Суб'єкт вилучення ренти і політичного впливу	Меншість (владна верхівка, або еліта)	Більшість (широкий загал)

Попередніми пороговими умовами переходу до порядку відкритого доступу Норт, Воліс та Вайнгест визначають: а) підпорядкування еліти верховенству закону або рівність усіх перед законом; б) існування безстрокових (постійних) організацій, що не залежать ні від держави, ні від конкретних осіб; в) постійний і достатній консолідований політичний контроль над збройними силами і технологіями руйнування та насилля, що запобігає саморуйнуванню та деградації суспільства. Реалізація кожної із цих умов підважує засади порядку обмеженого доступу, передусім — створення рент шляхом запровадження соціальних бар'єрів. Ці три умови також сприяють зростанню спеціалізації людей та обміну між ними, блокують корупцію, персоніфікований обмін та доступ до економічних і політичних ресурсів. У підсумку виникають ринки з конкурентним ціноутворенням в економіці та державі (політиці), що пильнують права пересічних громадян. Порядок відкритого доступу до економічних і політичних ресурсів та різних організаційних форм зумовлює конкуренцію, яка розмиває ренту. Отримання ренти за цих умов можливе через плідні інновації, ексклюзивний доступ до яких неминуче оскаржується за умов конкуренції.

Норт, Воліс та Вайнгест стверджують, що історичною нормою є загалом природна держава, а не розвинуті суспільства із соціальним порядком відкритого доступу, як часто неявно припускають представники соціальних наук із цих країн. Наразі два типи соціальних порядків співіснують. Лідерські позиції у світі мають суспільства із соціальним порядком відкритого доступу (зокрема розвинені країни Західної Європи та Північної Америки). Але абсолютній більшості країн притаманний соціальний порядок обмеженого доступу. За всіма ознаками до них можна віднести й Україну.

Автори позиціюють свою концептуальну схему людської історії як “нову дослідницьку програму наук про суспільство”. Безперечно, для цього є

підстави, адже вказана схема постала на підґрунті узагальнення великої кількості досліджень з історії, політичних наук, економіки, антропології та соціології. Але самої по собі авторської декларації замало, щоби це втілилося у доконаний факт такої всеохопної метатеоретичної наукової програми. Ці претензії мають бути помічені, визнані схвалені й успішно реалізовані в дослідницьких практиках академічними спільнотами перелічених наук про суспільство.

Наприклад, згідно з розглянутою концептуальною схемою, суть перетворень в сучасній Україні можна інтерпретувати як спробу переходу до соціального порядку відкритого доступу. З цього погляду драматичне самовизначення українського суспільства із пріоритетним вектором геополітичної інтеграції, підписання та спроби втілення Угоди про асоціацію з Європейським Союзом загрожують засадам чинного соціального порядку обмеженого доступу в Україні. Ці спроби спрямовані на руйнування системи рент, що усталилися в Україні за останні десятиліття в інтересах зовнішніх та внутрішніх деструктивних сил, тому наразилися на запеклий і насильницький опір усередині країни та ззовні. Вказані обставини актуалізують евристичний потенціал рецензованої праці, тож можна сподіватися, що вона знайде вдячних і вдумливих читачів в Україні.

Насильство, порядок і розвиток: нова версія метатеорії для наук про суспільство (Норт Д., Воліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії; пер. з англ. Тарас Цимбал. – К.: Наш формат, 2017. – 352 с.) // Соціологія: теорії, методи, маркетинг 2018 №1 С.226-230

Питання до тексту

1. В чому полягає авторська спроба концептуальної інтерпретації всесвітньої історії з огляду на розв'язання проблеми насилля в людських суспільствах?
2. Охарактеризуйте історичні типи суспільного порядку обмеженого та відкритого доступу за Д.Нортом, Дж.Волісом та Б.Вайнгестом

СОЦІАЛЬНЕ ПІДГРУНТЯ ОЛІГАРХІЧНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

Вступ

Зазвичай олігархічну систему визначають як врядування малочисельної привілейованої групи, керованої корумпованими або егоїстичними ці лями. Зокрема, в Україні сформувалися фінансово-промислові групи та великі бізнес-групи, започатковані в межах промислових регіонів та міст-мегаполісів й потлумачувані як олігархії, зорієнтовані на пошук ренти та захоплення держави, підпорядкування державної політики задля втілення власних інтересів коштом суспільного загалу [Гаврилишин, 2007: с. 236– 261]. В інших випадках пострадянську українську олігархію розуміють як природний продукт особливих економічних, правових та політичних обставин, який, попри усі його вади, став однією із запорок економічного відродження України [Ослунд, 2005]. Однак О.Пасхавер пропонує ширше визначення цього феномену: “Український олігархат — це корупційний союз осіб, які володіють дискреційною владою, з особами, котрі промишляють добуванням монопольної корупційної ренти в усіх сферах людської діяльності, в усіх точках соціального життя. Від служителів цвинтаря та будинків інвалідів до вищих органів влади. Дискреційна влада — можливість розподіляти, допускати, дозволяти, позбавляти тощо. Система таких союзів усіх рівнів разом із клієнтами втягує в себе мільйони громадян. Звісно, ця система ієрархічна. Найнебезпечніша верхівка, що спотворює у власних інтересах загальнодержавні фінансові потоки. Але у верхівки сотні тисяч союзників, помічників, клієнтів, сильних своєю масовістю. Вони визначають спосіб життя громадян, створюють соціальну основу нашої “природної держави” (за Нормом). Наші формальні інститути служать оболонкою неформальних норм і відносин, які забезпечують одержання корупційної ренти. Єдність дій олігархічного класу на всіх рівнях забезпечується не тільки вертикаллю батога і пряника, а й єдністю цінностей та інтересів” [Пасхавер, 2016].

Незважаючи на Революцію Гідності, олігархічна система не тільки не зазнала поразки, а й має всі перспективи до подальшого відтворення. Таку “живучість” певного соціального явища пов’язують з економічними та політичними причинами, які й далі безумовно присутні. Однак слід звернути увагу на соціальні аспекти відтворення олігархічної системи. Беручи до уваги той вплив, який олігархи мають на суспільно-політичне життя в Україні, можна припустити, що вкорінення олігархічної системи зумовлене соціальними процесами, коли слабкість державних інститутів та продажність політичного класу, з одного боку, і моральні настанови та стереотипи економічної свідомості населення, його суперечливі електоральні вподобання – з іншого, сприяли формуванню специфічного навіть на пострадянському просторі соціального феномену. Метою цієї статті є аналіз соціального підґрунтя олігархічної системи. Для цього проаналізовано соціальні витоки формування великого капіталу в Україні, його політичної суб’єктності, а також особливості масової свідомості та суспільної поведінки у сфері політичних й економічних відносин, сприятливих для олігархічної системи.

Соціальні витоки формування великого капіталу в Україні

Визначальними у формуванні суб’єктності великих власників у соціально-економічних і політичних трансформаціях в Україні та перетворення їх на олігархів стали методи проведення приватизації великих підприємств. Метою діяльності великих власників стали не модернізація власних, приватизованих підприємств та інвестування у нові технології, а олігархічна рента з монополії, коли виробництво промислової продукції стає вигідним за рахунок пільгових цін на енергоносії та заниження заробітної плати працівникам. Саме в цьому криється причина відчайдушного спротиву олігархів конкурентному середовищу, оскільки конкуренція має одразу знівелювати їхні переваги. Іншим джерелом функціонування олігархічної системи є олігархічна рента з прибутку державних підприємств та грабіжницької оренди земельних паїв українських селян. У більшості компаній, які формально перебувають у державній власності (за

державного контролю не менш як 51%), через володіння навіть дрібними частками акцій вітчизняні олігархи виснажують виробничі та фінансові ресурси, оскільки приватний власник не прагне нести відповідальність за долю підприємства, яке йому повністю не належить. Багаторічний мораторій на продаж землі є також елементом олігархічної системи. Легітимація приватної власності на землю в очах громадськості гальмується різними обмеженнями щодо впровадження ринкових механізмів у земельній сфері [Україна, 2002: с. 569; Думки і погляди населення України, 2005; Українське суспільство, 2009: с. 540]. Монополізація та відсутність ринкової вартості землі в умовах конкуренції стримує економічний та фінансовий потенціал значної частини сільського населення. За оцінками експертів, ціною мораторію на продаж землі є майже \$50 млрд. втрачених інвестицій [Амелін, 2017].

Згідно з даними доповіді “Deloitte Central Europe Top 500”, де було проаналізовано найбільші компанії Центрально-Східної Європи (до цього переліку ввійшло 29 українських компаній), близько 18 українських компаній (62% від числа охоплених аналізом) контролюються місцевим приватним капіталом. Натомість у решті країн цей відсоток значно нижчий: у Польщі – 29%, в Чехії – 21%, в Угорщині – 3%, в Румунії – 4%, у Словаччині – 0%. Відповідно частка іноземного капіталу в структурі власності великих компаній України значно менша, ніж у решти країн регіону, і становить лишень 13%, тоді як у Польщі – 52%, в Чехії – 65%, в Угорщині – 83%, у Словаччині – 84%, в Румунії – 85% [Deloitte, 2016]. Обмеження доступу комуністичної номенклатури до володіння власністю, відкритість до зовнішніх інвестицій та можливість участі іноземного капіталу в приватизації в країнах Центрально-Східної Європи пригальмували формування національного великого приватного бізнесу. Натомість в Україні відсторонення іноземного капіталу хоч і зумовило народження національної буржуазії, однак це й завадило інституціональним реформам та сприяло консервації ручних методів перерозподілу власності. У другій половині 2000-х років відбулося ширше залучення іноземного капіталу, однак у переважній більшості це був або російський капітал, стратегічно спрямовуваний російським урядом для досягнення

подальших політичних цілей, або ж прихований за іноземними офшорами український капітал. Російські інвестори, на відміну від західних, швидко зорієнтувалися в особливостях тіньових та корупційних технологій на пострадянському просторі, маючи за собою до того ж енергійну підтримку з боку держави. Втім, навіть та невелика кількість українських підприємств, якими володіє іноземний капітал, демонструє більшу ефективність, ніж решта. Особливо, якщо не брати до уваги офшорні джерела, за якими стоять українські капіталісти або інвестори з Росії [Brown, 2015].

Домінування у громадській думці населення України “трудового” варіанта приватизації зумовило процеси роздержавлення шляхом оренди державного майна трудовим колективом із правом його викупу або безпосередньо шляхом викупу середніх і великих підприємств (так звана робоча, або мала приватизація). У результаті підприємства були фактично зосереджені в руках керівництва. З економічного погляду, зростання конкуренції між учасниками торгів спричинює підвищення доходів від приватизації та залучає найефективнішого власника. При цьому участь іноземців здебільшого була неприйнятною з огляду на політичні причини та “патріотичні” настрої в суспільстві, коли набули поширення страхи, що іноземці “все скуплять”. Як свідчать дані репрезентативного обстеження, проведеного Міністерством статистики (нині – Державна служба статистики України) у грудні 1991 року (опитано 5,6 тис. робітників 400 підприємств), близько 42% робітників висловилися за збереження державної форми власності для підприємства. Водночас майже 44% робітників підтримували зміну форми власності, зокрема: 41% – передання підприємства у власність трудового колективу, 18% – створення СП із залученням іноземного капіталу, 14% – перетворення на акціонерне товариство [Білоцерківець, 2001: с. 81]. Того ж року загальноукраїнські опитування громадської думки засвідчили, що лише 10–12% підтримували позицію “продати підприємства тим, хто більше заплатить, у тому числі іноземним капіталістам”, натомість близько половини населення вважали, що потрібно передати їх у власність працівникам даних підприємств [Демченко, 1992: с. 69]. Подібні результати були отримані наприкінці 1990-х років у розпал

проведення масової приватизації, коли ідея продажу держпідприємств на аукціонах мала підтримку лише серед 10,7% населення [Приватизационные процессы, 1999: с. 100]. Тому негрошова та політична за характером приватизація набула “ізоляціоністських” рис з огляду на громадську думку, яку так радо використав на свою користь політичний клас, прикриваючись турботою про народ. Це дало змогу акумулювати ресурси для подальшого оволодіння найбільшими підприємствами та спрямувало перебіг приватизації в бік концентрації власності в руках кількох великих вітчизняних бізнес-груп. Приватизація стратегічних підприємств реально розпочалася тоді, коли регіональні бізнес-групи вже накопичили необхідні інвестиційні ресурси для придбання права власності на контрольовані активи.

Вивчення суспільного ставлення до результатів приватизації державних підприємств та землі дали змогу констатувати, що українське суспільство ставило під сумнів легітимність приватної власності на великі підприємства [Резнік, 2010, с. 462–465]. Причинами цього стала нечесна і несправедлива, на думку населення, приватизація промисловості, яка породила олігархічну систему та корупційну економіку. На початковій стадії власники приватних компаній сприяли відновленню технологічних і коопераційних зв'язків між виробничими одиницями, раціоналізації руху ресурсів, зниженню витрат тощо. Монополізація найважливіших сфер економіки зробила великих власників основними платниками податків, що стало безвідмовним важелем впливу на ділове і політичне життя країни. Той факт, що через офшори вони вивозили вітчизняну продукцію за низькими цінами і продавали за кордоном за високими цінами, переводячи маржу за кордон, для пересічних громадян залишався поза увагою. Натомість великі власники активно реалізовували свою суб'єктність у соціально-гуманітарній сфері України, вдаючись до підтримки популярних видів спорту, реставрації культурних пам'яток, а також системної доброчинності через спеціалізовані фонди. Висвітлення благодійницької діяльності та ідеологічне забезпечення легітимації пов'язаної із нею власності здійснювалося засобами належних їм ЗМІ.

Політична суб'єктність олігархів після Євромайдану

Відсутність інституціональних форм взаємовідносин бізнесу і влади, які існують у розвинених країнах, сприяла формуванню олігархічного типу узгодження інтересів. Невелика група великих бізнесменів, зорієнтованих на індивідуалістичні стратегії та вузькокорпоративні інтереси, одержали прямі виходи до серцевини політичної системи. Такий тип відносин не потребував ані корпоративних форм самоорганізації, ані створення “партії інтересів”. Влада, до якої ця група отримала постійний доступ, стає для неї одночасно і “партією”, і “корпорацією”. Їй потрібна стабільність у вигляді консервації поточного стану – і як можливість зберегти свої привілейовані позиції в системі влади, і як засіб недопущення нових економічних потрясінь і політичних катастроф [Жаліло, 1999: с. 41].

Сформована в Україні неформальна система взаємовідносин власників великого капіталу і влади трималася на контролі з боку великого капіталу партійної системи шляхом фінансування владних і опозиційних політичних проектів, а на певних етапах – і на безпосередньому залученні до урядових структур, за допомоги яких вони формують державні інститути відповідно до своїх економічних інтересів. Така картина ролі та місця великих власників не останньою чергою була пов'язана зі специфікою сприйняття їх суспільством. Дослідження ставлення населення України до приватних власників великих підприємств виявило, що лише для п'ятої частини дорослого населення України образ власників великого капіталу наділений негативними рисами [Резнік, 2007; Рахманов, 2011]. Це вочевидь не збігається з традиційним переконанням щодо поширення негативного сприйняття тієї верстви, що стала основою олігархічної системи.

Одним із чинників формування політичної суб'єктності власників великого капіталу є суспільно-політичне розмежування українського суспільства, коли відмінні геополітичні та етнокультурні орієнтації громадян вдало експлуатувалися великими власниками, залишаючи їх головними арбітрами у разі чергового політичного загострення. Ставлення населення до олігархів

здебільшого визначалося логікою політичного позиціонування. Наголошування геополітичної, етнокультурної та мовної належності українців і розмежування їх на різні політичні табори за цими ознаками дало змогу відволікати увагу суспільства від питань соціальної справедливості, нечесної приватизації та її наслідків.

Зростання антиринкових настроїв не призвело до артикуляції та зростання популярності лівих політичних сил. До того ж ліві, незважаючи на традиційні передвиборні гасла щодо націоналізації великого капіталу, загалом визнали наявність приватної власності та великих власників. Зокрема, Комуністична партія України та Соціалістична партія України неодноразово входили у коаліцію з Партією регіонів України, яка відображала інтереси великих власників, та створювали уряд, який аж ніяк не мав на меті повертати приватизовану власність. Критику комуністів викликали переважно факти інтеграції українського капіталу із західним або ж проникнення західного капіталу в Україну, натомість засилля російського капіталу заперечень не викликало.

Процес олігархізації владної системи досяг піку з приходом до влади В.Януковича. Великий бізнес в Україні не був зацікавлений у процесах інтеграції своєї країни як із Заходом, так і зі Сходом. Утім, дедалі більша узурпація влади та подальші зазіхання на активи олігархів змушували їх шукати захист у можливій інтеграції України до правових інститутів ЄС. За винятком небагатьох представників великого капіталу, більшість капіталістів посіли нейтральну позицію або обережно підтримали Євромайдан, бажаючи відновлення олігархічного консенсусу часів президентства В.Ющенка. Власне тому одразу після повалення режиму В.Януковича негайно було відновлено парламентсько-президентську республіку. Під впливом блискавичної анексії Криму з боку Росії, що обернулося для українського великого капіталу повною або частковою втратою своїх активів, нова тимчасова влада запропонувала очолити проблемні регіони олігархам. Такі кроки дали змогу втримати ситуацію і запобігти в більшості областей (крім Донбасу)

проявам сепаратизму та дестабілізації. На таких засадах було, зокрема, профінансовано початкову фазу антитерористичної операції та створення добровольчих батальйонів. Рішучі кроки деяких олігархів на тлі розгортання конфлікту на Донбасі сприяли певній стабілізації й завадили поширенню конфлікту за межі двох східних областей.

Усе це дістало відображення у громадській думці населення: якщо одразу після Євромайдану домінувала ідея тотальної націоналізації великих підприємств, то у розпал конфлікту на Донбасі суспільство схилилося до вибіркового дій у цій царині. Про це свідчать результати опитувань, які провела у квітні та у липні 2014 року соціологічна група “Рейтинг”, коли спостерігалася тримісячна динаміка відповідей на запитання “Що потрібно робити державі з великими підприємствами, які належать олігархам?”. Так, поменшало прихильників націоналізації всіх великих підприємств (з 44% до 36%) і побільшало тих, хто підтримує проведення об’єктивного розслідування і повернення державі лише незаконно отриманих підприємств (з 36% до 45%) [Відносини, 2014].

Анексія Криму та подальша війна на Донбасі не дали змоги громадянським активістам, незважаючи на їхню популярність, капіталізувати свій авторитет у здобуття влади. Населення проголосувало у 2014 році за представника великого капіталу П.Порошенка на президентських виборах та за політичні проекти, що частково або повністю були афілійовані з великим капіталом, на парламентських виборах. Особливо це було помітно за результатами у мажоритарних округах. Попри позитивні зрушення у підтримці демократії, які відбувалися останніми роками, не варто забувати про схильність населення до популізму та авторитаристських важелів політичного життя. Навіть після Євромайдану близько двох третин дорослого населення погоджуються із твердженням “декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони і дискусії” і лише п’ята частина респондентів не погоджуються з цим [Українське суспільство, 2014: с. 217]. До того ж, незважаючи на формування верстви громадянських активістів, переважна

більшість населення досі є політично пасивними та нездатними до колективних дій.

Потреба в реальному відокремленні бізнесу від влади знаходить небагато прибічників у суспільстві. У масовій свідомості поки немає розуміння того, що переважне фінансування політичних партій з боку олігархів є нагальною проблемою. Згідно з даними репрезентативного дослідження фонду “Демократичні ініціативи ім. І.Кучеріва” та Центру ім. О.Разумкова, яке було проведено з 14 до 22 листопада 2015 року, 76,2% опитаних висловилися проти фінансування політичних партій з державного бюджету і лише 14,9% – за. Відповідаючи на запитання “Хто, на Вашу думку, повинен фінансувати діяльність партій?”, 39,9% респондентів вказали на лідерів партій, 39,5% – на рядових членів партії, 31,1% – на прихильників партії, 14,1% – на бізнес-менів, 13% – на державу. Разом із цим тільки 13,1% опитаних готові виділяти гроші на якусь політичну партію, якщо будуть певними, що вона захищає їхні інтереси [Ставлення українців, 2015]. Отже, відсутність розуміння причинно-наслідкових зв’язків між чинниками політичної корупції та шляхами її подолання свідчить не лише про брак політичної культури в суспільстві, а й про нерозвиненість колективних форм обстоювання своїх інтересів.

Однак на відміну від попередніх етапів, коли, по суті, головними політичними суб’єктами були представники великого капіталу та політичного класу, до соціально-політичних процесів додалися два інші політичні суб’єкти – громадянські активісти (зокрема, члени воєнізованих груп) та країни Заходу. Тиск Заходу полягав як у впливі на державні рішення з метою підштовхування до реформ та боротьби з корупцією, так і в обмеженні зазіхань представників олігархату. Вплив, з одного боку, країн Заходу, фінанси яких стали критично необхідними для збереження державних інститутів, а з іншого – громадянських активістів, що переймаються проведенням реформ, дещо знизив дію корупційного чинника у певних секторах економіки. Політична та недержавна діяльність активістів посприяла тому, що певні реформи газової галузі та банківського сектору, впровадження системи державних закупівель

“ProZorro”, запровадження електронних декларацій, створення нових антикорупційних органів дали змогу усунути низку джерел корупційних доходів в олігархічній системі. А збільшення кількості політичних гравців завадило великому капіталові надто консолідуватися, тож його представники змушені наввипередки вступати в ситуативні альянси з президентською та прем’єрською гілками влади, а також тимчасово залучати до кола своїх союзників громадянський сектор у внутрішньокласовій боротьбі. Після Євромайдану населення чіткіше зосередило свої критичні погляди на ролі олігархів у суспільному житті. Так, за даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України за 2015 рік, 44,6% опитаних, відповідаючи на запитання “Як Ви вважаєте, хто зі згаданих нижче відіграє значну роль у житті українського суспільства?”, відводять таку роль олігархам. Натомість інші соціальні групи у масовій свідомості виявилися менш впливовими: робітники – 34,6%, підприємці, бізнесмени – 33,3%, лідери політичних партій – 27,2%, селяни – 25,4%, військові – 25,2%, журналісти, співробітники ЗМІ – 24,6%, інтелігенція – 24,1%, мафія, злочинний світ – 22,3% тощо [Паращевін, 2017: с. 620]. З іншого боку, за даними дослідження Фонду “Демократичні ініціативи ім. І.Кучеріва”, населення чітко розуміє джерело сьогоденної соціально-економічної кризи: після корумпованості влади та розкрадання можновладцями державних коштів на другому місці (у 2015 році – 54,4% респондентів; у 2016 році – 58,1% респондентів) серед причин негараздів називають “олігархізацію економіки, привласнення олігархами прибутків і вивіз коштів за кордон”. Понад те, на думку громадян, найбільший опір проведенню реформ чинять саме олігархи: у 2015 році так вважали 51,5% респондентів; у 2016 році – 54,9% [Реформи в Україні, 2016]. Подібний розподіл думок громадськості щодо олігархів зафіксовано в дослідженнях Інституту соціології НАН України. Відповідаючи на запитання “Що заважає владі реалізовувати реформи?”, у 2015 році 58,5% респондентів зазначили “небажання олігархів відмовлятися від надприбутків”. Ця причина була другою за частотою згадувань, оскільки на перше місце респонденти поставили корупцію (68,6%). Натомість у 2016 році

позиція “небажання олігархів відмовлятися від надприбутків” за частотою хоча й суттєво не зросла (60,2%), та все одно вийшла на перше місце, оскільки корупція “набрала” менше, ніж попереднього року – 58,6% [Паращевін, 2016: с. 530].

Відсутність електорату анексованого Криму та нестабільність на Дон-басі не дають змоги олігархам повною мірою експлуатувати традиційне суспільно-політичне розмежування українського соціуму. Захист своїх активів та доступ до бюджетних коштів є радше тактичними завданнями, а не продуманою стратегією реваншу. Вичікувальна тактика дає певні електоральні дивіденди на тлі зростання незадоволеності населення, однак формування якогось альтернативного щодо чинної влади ідеологічного продукту гальмується через брак ідей. Роками експлуатовані проросійські гасла є небезпечними через загрозу миттєвих санкцій з боку влади та націоналістично налаштованих активістів.

Рентозорієнтоване суспільство як основа олігархічної системи

Класики соціології вказували, що у процесі суспільної модернізації відносини вертикального характеру (“патрон–клієнт”), поширені у традиційному суспільстві, поступово заміщаються договірними відносинами горизонтального характеру. Це відбувалося переважно у містах, де ринкова економіка набувала ширшого розвитку: інтенсифікація міжгрупової взаємодії послаблювала конформістський тиск на індивіда його первинно соціальної групи. Втім, пострадянське суспільство, незважаючи на промислову модернізацію радянських часів, не пройшло важливий етап суспільної модернізації. Впровадження ринкових інститутів наразилося на пастки горезвісної “колії залежності”, коли латентні традиційні інститути органічно “вплелися” у сформовану пострадянську олігархічну систему.

Демонстрація “розкішних” стилів життя з боку великих власників в Україні стала для них інструментом розширення меж своєї соціальної суб’єктності через поширення ідей масового споживання, коли, згідно з на- явними

в українському суспільстві соціальними нормами, переважним засобом досягнення життєвого успіху слугують гроші та багатство. Власне тому антиринкові цінності часто “мирно співіснували” з приватновласницькими домаганнями самого населення. За результатами моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України за 2004 рік, у відповідь на запитання “Що із переліченого Ви хотіли б мати у власності?” 29,3% дорослого населення назвали землю, 28,6% мале підприємство, 9,6% – середнє або велике підприємство, тоді як 27,4% респондентів заявили, що нічого із переліченого не хотіли б мати, а 17,3% завагалися із відповіддю [Резнік, 2006: с. 87].

Усе це втілюється у формуванні рентозорієнтованого суспільства. Рентозорієнтоване суспільство визначається як двосекторна модель економіки, в якій за умов невикоріненості та слабкості прав приватної власності сектор пошуку ренти превалює над сектором, який створює додану вартість. Рентозорієнтоване суспільство ґрунтоване на патерналістській моделі “арбітр–клієнт”. Арбітр діє як адміністратор, що володіє джерелами ренти і надає доступ шукачам ренти (клієнтам) за певні вигоди. Такі структури утворюють вертикальну ієрархію, коли арбітр на вищому рівні координує пошуки ренти на своєму рівні, арбітри нижчого рівня відіграють роль його клієнтів разом зі своїми шукачами ренти. У рентозорієнтованому суспільстві люди схильні розглядати ринкові операції як свого роду гру з нульовим результатом. Таке бачення внеможливіє розрізнення економічного прибутку, пов’язаного з підвищенням продуктивності, і ренти. У рентозорієнтованому суспільстві люди не бачать переваг у ринковій координації, на відміну від координації, яку провадить правитель. Вони очікують зростання власного добробуту від примусового повторного перерозподілу частини ренти на свою користь завдяки лояльності до правителя [Дубровський, 2010].

Залучення населення України у пошук ренти відобразилося на його економічних орієнтаціях, коли позаринкові інтереси не сприяють легітимності приватної власності та підживлюють існування олігархічної системи, навіть за умов відчутних політичних зрушень. Сприятливим тлом функціонування олі-

гархічної системи є домінування у суспільстві недовіри – як міжособистісної, так і до суспільних інститутів, коли соціальні інтереси індивіда звужуються до суто власних та кола родини [Общество без доверия, 2014]. Це, безумовно, блокує небезпечні для рентозорієнтованого суспільства колективні дії та міжособистісну співпрацю.

Рентозорієнтовані суспільства схильні до вертикалізації систем управління, внаслідок чого економічні ресурси опиняються в руках вузької групи людей, які ними розпоряджаються і як олігархи, і як державний апарат – через контроль їх використання і податкову політику. Стабільність олігархічної системи також підживлюється існуванням корупційної бюрократії. Упродовж часів незалежності відбір чиновників відбувався за принципом не професіоналізму, а лояльності щодо корупційних механізмів ухвалення політичних рішень. Такі люди від початку кар’єри залучені у рентозорієнтовані відносини “арбітр–клієнт”, тому об’єктивно зацікавлені у збереженні та відтворенні олігархічної системи, оскільки поза нею вони не є конкурентоспроможними. На відміну від поширеної на Заході легальної практики лобіювання, корупція у рентозорієнтованому суспільстві є процесом індивідуальним та глибоко прихованим, оскільки індивід, вдаючись до корупційних дій, здобуває певне відчуття ексклюзивності завдяки власній спритності. Корупція вигідна для олігархічної системи, оскільки неструктурованість суспільства та девальвація колективних форм взаємодії не дає змоги порушити порочне коло відносин “арбітр–клієнт”. Олігархічна система є міцнішою тоді, коли до арбітрів приходять велика кількість людей як індивідуальні прохачі. Внаслідок таких корупційних взаємодій зменшується кількість тих, хто готовий здійснювати колективний тиск. Усе це сформувало феномен “аморальної більшості”, коли українці визнають більшість співгромадян аморальними [Головаха, 2002].

У суспільстві, де панують не горизонтальні, а вертикальні зв’язки, визначальною є адміністративна рента економічної активності. Це стосується і підприємництва, метою якого у первинному значенні є інноваційна рента. У свідомості рентозорієнтованого населення будь-яка економічна активність

традиційно розглядається не як примноження загального блага, а як перерозподіл багатства на власну користь. Як свідчать результати опитування у 45 країнах світу (в тому числі в Україні) щодо ставлення до різних аспектів підприємництва, чітко простежується тенденція, коли у розвинених країнах “незалежність” і “самореалізацію” розцінюють як найпривабливіші аспекти підприємництва, натомість у більшості постсоціалістичних країн основною перевагою створення власного бізнесу залишається додатковий дохід. Зокрема, якщо взяти гіпотетичні причини, які зможуть спонукати українців розпочати власний бізнес, то 34% опитаних назвали перспективу додаткового доходу, 21% – самореалізацію, можливість реалізувати власну ідею, 16% – незалежність від роботодавця, коли ти сам собі бос, 14% – повернення на ринок праці, альтернатива безробіттю, і лише 9% відзначили кращу сумісність сім’ї, дозвілля, власної справи [Amway Global Entrepreneurship Report, 2016]. Власне, дані про високий рівень підприємницьких домагань українців не мають вводити нас в оману, оскільки вони пов’язані переважно з юнацькими мріями – з віком бажання відкрити власну справу суттєво зменшується [Рахманов, 2016].

Сподівання про те, що залучення великої кількості населення до приватного сектору певним чином змінить свідомість та трудову етику людей, також не надто справдилося. Хоча й існують певні відмінності між залученими до приватного і державного секторів, все одно працівники підприємств, які стали власністю вітчизняних капіталістів, відтворюють практики патерналізму та лояльності, які мали місце за радянських часів. Одним із прикладів цього є відмінність політичної свідомості працівників підприємств з іноземним капіталом від працівників підприємств решти форм власності. Дослідження свідчить, що вітчизняні підприємства (як державні, так і приватні) продовжують відтворювати патерналістські відносини між адміністрацією і працівниками. Домінування неформальних зв’язків і норм над принципами формально-правової організації праці формує у робітників відчуття лояльності до адміністрації підприємства. Натомість праця на підприємствах із західним іноземним капіталом нівелює патерналістські сподівання, оскільки такі підприємства

вважаються “чужими”. Це руйнує конформістські ілюзії та сприяє активістській політичній свідомості, яка втілюється у готовності об’єднуватися з іншими соціальними групами у боротьбі за свої інтереси, застосовуванні новітніх та ефективних форм тиску та демонструванні найбільшої готовності брати участь у протестних акціях [Рахманов, 2015а].

Таким чином, за всього негативізму у ставленні до олігархів суспільство просякнуте рентозорієнтованими практиками, коли неформальні інститути домінують над формальними. Навіть той стрес, через який проходить Україна, не здатен зламати логіку повсякденної рутини життєдіяльності більшості громадян. Можливо, формування зовсім нових секторів економіки із зовнішньо привнесеним менеджментом здатне суттєво змінити трудовий етос населення та спрямувати його домагання не лише на пошук ренти.

Висновки

Олігархічна система взаємовідносин влади і капіталу сприяла тому, що економічні трансформації в Україні створили ситуацію, коли на роль соціальної основи суспільства змогла претендувати лише нечисленна верства великих приватних власників, яка єдина отримала зиск від цих перетворень. З іншого боку, домінування в економіці та вагомий вплив на політичну сферу зробили в очах суспільства цю верству відповідальною за подальший розвиток України.

Технологія первинного накопичення капіталу в Україні не останньою чергою була задана схильністю українського суспільства до “ізоляціоністських” стереотипів, а саме неприйняттям громадською думкою грошової форми приватизації та залучення іноземного капіталу. Це стало однією з причин того, що масштабна приватизація сформувала великий національний капітал. Незважаючи на переважання антиринкових й патерналістських стереотипів, дезінтегрованість та суспільна недовіра в суспільстві, неготовність населення до особистої відповідальності та ініціативи спричинилися до утвердження рентозорієнтованого суспільства, коли економічна активність зумовлюється радше логікою неодмінного входження в систему розподілу доходів від експлуатації ресурсів, ніж цілями отримання зиску від ефективності на ринку праці.

Лише поява економічної мотивації у працездатного населення сприятиме усвідомленню переваг політичної конкуренції.

Плюралізація політичного життя дещо знизила вплив великих власників на владні рішення, однак відсутність колективних форм участі у політичному житті залишає олігархатові змогу впливати на політичні інститути шляхом фінансування популістських проєктів. У разі приходу до влади популістських сил політична суб'єктність великого капіталу одразу зростає. Цього можна досягти шляхом скасування інституту президентства та запровадження парламентської республіки. За цих умов олігархічний консенсус ґрунтуватиметься на політиці зовнішньополітичної багатовекторності. Дезінтегрованість українського суспільства має привести до ситуації, коли на роль соціальної основи суспільства знову зможе претендувати лише малочисельна верства населення. Проте у разі успішної інтеграції України до європейських інститутів можливий поступовий відхід від олігархічної моделі економіки, оскільки цей вектор інтеграції передбачає лібералізацію економіки та зростання впливу середнього та малого бізнесу. Впровадження корпоративного управління обмежить суб'єктність капіталістів до статусу акціонерів-рантьє. Головним їхнім завданням буде збереження та передання у спадок активів через їх легітимацію. Для цього потрібна плюралізація гілок влади, особливо зміцнення незалежної судової системи, підсилення громадянського суспільства та підтримка недержавного сектору

*Рахманов О.А. Соціальне підґрунтя олігархічної системи в Україні
// Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2017. – №3. – 60-73*

Питання до тексту

1. Як Ви розумієте поняття «Український олігархат»?
2. Охарактеризуйте олігархічну систему України
3. Які соціальні витоки формування великого капіталу в Україні?

4. В чому полягає політична суб'єктність олігархів після Євромайдану?

А. Турен

ДІЯ, ПОРЯДОК, КРИЗА І ЗМІНА

Тільки що розглянута сукупність проблем становить одну з великих «областей» соціологічного аналізу, відноситься до соціальної дії. Але існують також і інші «області». Властивість соціальної дії полягає в тому, що вона завжди аналізується в термінах нерівних соціальних відносин (влада, панування, вплив, авторитет). Але соціальні відносини ніколи не залишаються повністю «відкритими», вже було сказано, що вони закриваються, трансформуються в соціальний порядок, підтримуваний агентами соціального і культурного контролю і, в кінцевому рахунку, державною владою. Цей соціальний порядок може також перейти в кризу, особливо коли його стабільність протистоїть змінам навколишнього середовища, так що до областей соціальної дії і порядку додається область кризи. Нарешті, в одному і тому ж типі суспільства, в даному випадку індустріальному, соціальні відносини і форми порядку постійно змінюються. Питання, чи може аналіз суспільних рухів вийти з його власної області і проникнути в області порядку, кризи і зміни? Потрібно усунути будь-яку претензію соціології громадських рухів на гегемонію: вона не управляє цілком і повністю дослідженням порядку (а значить, також репресій і усунення), так само як кризи або зміни. В даний час йдеться про те, ніби соціологія громадських рухів є однією з найслабших, найменш розроблених областей соціологічного аналізу. Однак не можна погодитися і на тотальний методологічний плюралізмом, який би привів до повного розчленування соціальної дійсності і її аналізу.

Проникнення соціології громадських рухів в те, що я назвав областю порядку, здається майже неможливим, настільки ці два інтелектуальних напрямки протилежні. Ось уже принаймні двадцять років, починаючи з Маркузе і до Фуко, з Альтюсера і до Бурдьє, вся сукупність їх, втім, часто різних поміж собою, роздумів завоювала широку популярність в суспільних

науках. Вона підтримує переконання, що сучасне суспільство піддається все більш суворому контролю і спостереженню, так що громадське життя являє собою лише систему знаків безроздільного панування. Немоżliвим, таким чином, виявляється будь-який громадський рух, який був би чимось більшим, ніж обурення, яке швидко відкидається на межу «одновимірного суспільства». Фактично зростаючий вплив суспільства саме на себе не збільшує суспільний простір, а змушує його зникнути, даючи центральній владі засоби втручатися в усі сфери соціальної організації, культурного життя і індивідуальності особистості. Правда також, що живі протести шістдесятих років змінилися тривалим ослабленням громадських рухів.

Ці песимістичні концепції мали тим більше поширення ще й тому, що дослідження в областях навчання і соціальної праці показало безсилля останніх в боротьбі проти соціальної нерівності і навіть тенденцію до її зміцнення за допомогою механізмів відбору. Тому соціологія громадських рухів стикається сьогодні не стільки з соціологією інститутів і соціальної системи, ослабленої внаслідок культурних та суспільних криз, оскільки з соціологією ідеологічних апаратів держави. Звідси важливим видається завдання проникнення соціології громадських рухів на цю, мабуть, чужу їй територію.

Підкреслимо спочатку, що тепер можна бачити обмеженість тез, згідно з якими школа або соціальна праця представлена інститутами, не здатними відчутно зменшити суспільну нерівність. Цим передбачається, що викладачі або вихователі жодним чином не можуть реально бути дійовими особами. Таким безапеляційним твердженням можна протиставити багато досліджень (Roger Girod. *Politique de l'Education*. PUF, 1981), з яких з очевидністю випливає, що нерівність у вихідному пункті діє тільки частково і розвивається потім всередині шкільної системи і з її допомогою. Безособову відповідальність «системи» потрібно, значить, замінити індивідуальною або колективною відповідальністю викладачів. Зменшенню нерівності шансів (ця тема була розвинена Жаном Фукамбером: Foucambert Jean. *Evolution comparative de quatre types d'organisation a l'ecole elementaire*. JNRDP, 1977-1979) сприяє все те, що

дозволяє обмежити встановлений шкільний порядок на користь активного навчання, коли дитина виступає не тільки школярем, а особистістю, визнаною в безлічі її соціальних ролей (включаючи займане нею в класі місце).

По-друге, відзначимо, що порядок ніколи не панує абсолютно. Кажуть про ідеологічний контроль, маніпуляції, відчуження, але в дійсності існують насамперед фізичні репресії, насильство і бунт, зведені до своїх деградованих форм. Як мовчання ніколи не панує тотально в умовах рабства і в таборах, бо завжди існує опір і, отже, пряма боротьба, так завжди позаду видимості порядку живуть соціальні відносини панування і протесту. Винятковий приклад цього ми мали недавно, коли вщент розлетілася надто поверхова ідея, згідно з якою тоталітарні режими могли б зміцнитися до такої міри, що виявилася б неспроможною або повністю маргіналізувалась будь-яка опозиція. В один прекрасний день Польща побачила, що офіційний порядок зруйнувався і суспільне життя відродилося, подібно Лазарю, який виходить з могили. У кілька тижнів всюди з'явилися дійові особи, дебати, конфлікти, переговори. Це доказ безсилля режиму, якщо йому не залишена можливість вдатися до сили держави. Так само в інших, як видно, безмовних країнах ослаблення або криза репресивної системи може звільнити суспільне життя, що залишилося живим всупереч переслідуванням і засиллю «казенної мови». Хіба не приємно чи бачити, як воно оживає там, де здавалася роздавленим – у Бразилії і навіть в Чилі, у Польщі, Румунії і навіть в Китаї? Найбільш приголомшливим в мистецтві Солженіцина став не стільки опис жахів ГУЛАГу (які, до того ж, були відомі), скільки те, що він змусив почути голоси, які не замовкли навіть під загрозою винищення.

Якщо звернутися до аналізів в рамках кризи, то виявиться, що вони більш відкриті для ідеї громадського руху, ніж аналізи в області порядку. Візьмемо найактуальніший приклад соціальних наслідків безробіття. Присвячені цьому предмету численні дослідження дуже часто говорять лише про аномію і маргінальність. У тридцяті роки було, навпаки, важко задовольнитися розмовами про психологічні наслідки безробіття і про маргіналізацію. Тоді в

Америці проходили голодні марші, і в Європі безробіття жило фашистські рухи. Заглибимося далі в минуле. Хіба можливо було б в XIX столітті повністю відділити так звані «небезпечні класи» від «класів трудящих»? Чи могли у більш близький до нас час в Окленді розглядати маленьку групу «Чорна Пантера» тільки як банду молодих чорних маргіналів? Також сьогодні відносно молодих імігрантів з Менгетти важко сказати, чи є вони простими маргіналами чи учасниками народження громадського руху?

Дійсно, криза частіше зумовлює народження не суспільного руху, а поведінки, що відхиляється від норми гіпер конформізму (William Foote Whyte. *Street Corner Society*. University of Chicago Press, 1965), сект та інших форм громадських антирухів. Але у всіх випадках очевидна недостатність аналізу, що обмежується тільки дослідженням кризи і розкладанням громадської організації.

Розглянемо, нарешті, форми поведінки, пов'язані зі зміною. Вони здаються дуже схожими на громадські рухи, тому їх часто змішують, і тут потрібно чітко визначити дистанцію, яка їх розділяє. Простір соціальної зміни має, фактично, два схили. З одного боку, він пов'язаний з соціальними відносинами і наслідками інституціоналізації конфліктів, тобто з реформами; з іншого – з розвитком, тобто з переходом від одного культурного і громадського поля до іншого. Саме такий необхідний поділ штучно складеного цілого дозволить соціології громадських рухів проникнути в цю сферу суспільного життя.

У всіх цих різних випадках вживається і є важливим поняття підкріплення. Спостережувані форми поведінки, дійсно, можуть бути зрозумілі як відповіді на інтеграцію або виключення, на кризу або зміну, але такі тлумачення упускаю з уваги важливий залишок, який може бути проаналізований тільки як сукупність непрямих наслідків чи формування, то чи, навпаки, відсутності громадських рухів. Там, де конфлікт не формується, панує штучна єдність порядку, але також насильство і відступ. Поняття підкріплення має ту перевагу, що зважає на автономію способів аналізу, які

прямо відповідають тій чи іншій сфері суспільного життя, стверджуючи одночасно існування загальних принципів аналізу. Додамо, що, ведучи мову про підкріплення, ми зовсім не хочемо сказати, що пояснення в термінах суспільних рухів підходить для дослідження будь-якої історичної дійсності більше, ніж інші. Ослаблення багатьох недавніх конфліктів, особливо екологічних, навпаки, доводить, слабкість їх ваги в громадському русі і визначальну роль в цій області поведінки іншого типу. Визнаємо навіть, що кожен відповідно до своїх цілей і перспектив може організувати соціологічний аналіз в цілому навколо того чи іншого загального підходу. Таким чином, чим більше зайнятість прикладною областю соціологічних досліджень (наприклад, щоб підготувати соціальну політику), тим більше плідним виявляється аналіз в термінах соціальної системи, інтеграції та кризи. Навпаки, коли прагнуть до дослідження великих і складних суспільних об'єднань і до визначення природи тих суспільних сил, які зможуть їх трансформувати, то поняття історичності і громадського руху повинні зайняти центральне місце.

Багато хто вважає, що наше суспільство не може породити нових громадських рухів. Таку думку підкріплюють різними аргументами: тим, що громадські рухи будуть поглинатись непереборним підйомом держав, яким належать функції управління і об'єднання, або тим, що збагачене суспільство здатне поглинути всю напруженість, або, нарешті, тим, що громадські рухи були продуктом суспільств накопичення, схильних до швидких змін, тоді як ми, якраз, повертаємось до суспільств рівноваги. Навпаки, ті, хто прагнуть зрозуміти нові суспільні рухи, захищають інше уявлення про наше суспільство і його майбутнє. З їхньої точки зору, ми входимо в новий спосіб виробництва, який, пробуджуючи нові конфлікти, породить і нові громадські рухи, розширюючи і змінюючи суспільний простір. Але можливо, цей рух призведе також до більш глибоких і більш здатних до маніпуляції форм панування і громадського контролю.

Турен А. Социология действия // Возвращение человека действующего. Очерк

социологии. Вторая часть. / Пер. с нем. Е. Самарской. М., 1998. С. 92-97. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Що досліджує соціологія громадських рухів?
2. Хто досліджував громадську думку стосовно значення соціологічного аналізу соціальної дійсності? Чому значне поширення отримали песимістичні концепції?
3. Назвіть соціальні інститути, покликані зменшити суспільну нерівність. За що їх критикує А.Турен?
4. Які форми поведінки, на думку автора, пов'язані зі змінами в суспільстві

Е.Ч.Х'юз

ХОРОШІ ЛЮДИ І БРУДНА РОБОТА

Націонал-соціалістичний уряд Німеччини, керуючись руками своєї фанатичної внутрішньої секти СС, більш відомої під назвою «чорносорочечників» або «елітної гвардії», займалася і була відома найколосальнішим і найдраматичнішим обсягом брудної роботи, яку коли-небудь знав світ. Можливо, є й інші претенденти на цей титул, але вони не могли б конкурувати з цим претендентом в комбінації маси, швидкості та порочної гордості своїми діяннями. Майже всі народи мають достатньо жорстокості і смертей, які вимагають пояснення.

Скільки чорношкірих американців загинуло від рук лінчуючих натовпів! Наскільки більше загинуло від захворювань, яких можна було уникнути, від недоїдання чи від відсутності знань про харчування! Як багато росіян загинуло для колективізації! І кого звинувачувати в тому, що в деяких частинах земної кулі мільйони страждають від голоду, тоді як в інших регіонах на полях в повну силу колоситься пшениця? Я згадую нацистське Endlosung (остаточне рішення) єврейської проблеми не для того, щоб піддати осуду німецьких людей чи змусити їх виглядати гіршими, ніж інші народи, а для того, щоб донести до вашої уваги небезпеки, які завжди приховані серед нас. Далі

написане було опрацьоване в основному після моєї першої післявоєнної поїздки в Німеччину у 1948 р. Враження були ще свіжі. Факти не потьмяніли від часу і не зникли, на відміну від історії про німецькі звірства у Бельгії в час Першої світової війни. Чим повніші записи, тим гірше вони уловлюють суть.

Декілька мільйонів людей були загнані в концентраційні табори, діючі під керівництвом Генріха Гімлера при сприянні Адольфа Ейхмана. Декілька сотень тисяч якимось чином вижили. Ще менше людей вийшли з них здоровими і душею, і тілом. Кілька добре перевірених прикладів показали крайню міру порочної жорстокості, якої досягли в таборах есесівські охоронці. Ув'язнених заставляли лізти на дерева, а охоронці били їх батогами, заставляючи вилазити швидше. Як тільки вони ставали недосяжними, інших в'язнів, також б'ючи батогом, заставляли трясти дерева. Коли жертви падали, їх копали ногами, щоб перевірити, чи можуть вони піднятися. Ті, хто отримував занадто сильні побої і не міг встати, розстрілювали як непридатних для роботи. Немало арештованих було втоплено в ямах, наповнених людськими екскрементами. Ці приклади настільки жахливі, що ваш розум буде намагатися відвернутися від них. Ви не будете, як при читанні трохи непристойного роману, домислювати решту. Тому я звалюю на вас всі ці приклади і стверджую, що люди, яким вони прийшли в голову, могли придумувати і придумували й інші, ще гірші звірства, щодня, протягом декількох років. Багато жертв таборів падали духом (це біблійне вираження найкраще підходить) від поєднання приниження, виснаження, втоми та фізичних знущань. З часом до індивідуальної віртуозності в жорстокості додалась політика масового знищення в газових камерах.

Ця програма (а це була програма) жорстокості та людських вбивств здійснювалися задля расової переваги та расової чистоти. В основному, хоча в будь-якому випадку не виключно, вона була спрямована проти євреїв, слов'ян та циган. Вона була ретельно пропрацьована. На територіях, які знаходилися під контролем Третього Рейху – у двох Німеччинах, Голландії, Чехословаччині, Польщі, Австрії, Угорщині, - євреїв залишилося мало. Багато французських

євреїв були знищено. Навіть в Тунісі та Алжирі в роки німецької окупації були концентраційні табори.

Коли під час поїздки до Німеччини в 1948 р. я ближче познайомився з реакціями простих німців на жахи концентраційних таборів, то виявив, що задаю собі незвичайне питання: «Як расова ненависть могла досягти настільки високого рівня?», - а зовсім інше: «Як могла бути зроблена така брудна робота посеред мільйонів звичайних, цивілізованих німців і, в деякому сенсі, *ними самими*?». Зразу з цим прийшли й інші, пов'язані з цим питанням. Як могли ці мільйони звичайних людей жити в середовищі такої жорстокості і убивств, не піднявшись всією масою проти цього і проти тих людей, які це робили? Як вони могли, звільнившись від режиму, який все це робив, проявляти до цього так мало інтересу і так вперто про це мовчати не тільки в розмовах зі сторонніми (це ще якось можна зрозуміти), але і в розмовах між собою? Яким чином і де в сучасній цивілізованій країні можна було знайти сотні тисяч чоловіків і жінок, здатних на таку роботу? Яким чином ці люди були позбавлені від заборон цивілізованого життя настільки, що стали здатні собі уявити і, більше того, здійснити ці звірячі, непристойні та огидні дії, які вони уявили і здійснили? Як вони могли роками утримуватися на такій вершині дикунства, змушені щоденно спостерігати навколо себе здійснюване ними вбивство людей і часто буквально забрудненими по вуха тією багнюкою, яка виготовлялась і акумулювалась *їхніми діями*?

Ви побачите, що тут існує два ряди питань. Одне з них відноситься до хороших людей, які самі цю роботу не робили. Друге стосується тих, хто її робив. Насправді ці види питань нероздільні, оскільки ключове питання, що стосується хороших людей, - це їх зв'язок з людьми, що займалися брудною роботою, і з цим питанням пов'язаний друге, а саме, при яких обставинах хороші люди дозволяють іншим робити такі дії безкарно.

Проста відповідь стосовно німців полягає в тому, що, врешті-решт, вони не були такими вже й хорошими. Ми можемо приписати їм особливу вроджену або укорінену расову свідомість, з'єднану зі схильністю до садистської

жорстокості і безперечним прийняттям всього, що робиться людьми, які досягли влади.

Доведена до крайності, ця відповідь просто робить вищою расою нас, а не німців. Це нацистське звучання накладене на наші слова. Так ось, є глибокі відмінності між народами, які важко усунути. Можливо, історія та культура німців робить їх особливо сприйнятливими для доктрини своєї расової переваги і особливо готовими до мовчазної згоди з діями всіх, хто б не володів владою над ними. Ці питання заслуговують найпильнішого вивчення. Але говорити, що ці речі змогли статися в Німеччині просто тому, що німці відрізняються від нас, - це означає підтримувати їх самовиправдання, а крім того, це дуже легко дозволяє нам уникнути звинувачень в тому, що відбулося там, і питання про те, чи не може те ж саме відбутися тут.

Безперечно, що в своїй повсякденній практиці та експресії перед обличчям гітлерівського режиму німці висловлювали не більше, якщо не стільки ж, ненависті до інших расових чи культурних груп, ніж це робили і робимо ми. Сегрегація проживання не була різко вираженою. Взаємні шлюби були звичною справою, і сім'ям, освяченим такими шлюбами, було в соціальному відношенні існувати легше, ніж зазвичай буває в Америці. Расово чистих клубів, шкіл і готелів спостерігалось набагато менше, ніж тут. І я добре пам'ятаю той вечір 1933 р ., коли один монреальський бізнесмен, людина у всіх відношеннях дуже приємна, промовив, сидючи у нас в вітальні: «Чому ми не визнаємо, що Гітлер робить з євреями те ж саме, що належить зробити і нам самим?». У цьому умонастрої не було нічого незвичного, хоча в захист людей, які його висловлювали, можна сказати, що вони, ймовірно, не знали всієї істини про нацистську програму знищення євреїв, а якщо б дізналися, то просто б не повірили. Базові, приховані в глибинні почуття у відношенні раси в Німеччині не відрізнялися за типом від тих, що існують у всіх західних і особливо в англосаксонських країнах. Однак, я не хотів би надто на цьому наполягати. Я хочу лише закрити один з легких шляхів, який відводить від серйозного розгляду проблеми "хороших людей і поганої роботи", демонструючи, що німці були і

залишаються приблизно в тій же мірі хорошими і в тій же мірі погані, як і інші з нас, з точки зору расових почуттів і, - додати до цього – уявлень про гідну людську поведінку.

Але яка була реакція звичайних німців на переслідування євреїв і на масові вчинки та вбивства в концентраційних таборах? Розмова, у якій брали участь німецький шкільний учитель, німецький архітектор і я, дає уявлення про неї в яскравій і образній формі. Бесіда відбувалася в студії архітектора, і приводом до неї слугував мій досить випадковий візит у 1948 р. у Франкфурт-на-Майні.

Архітектор: «Мені соромно за свій народ, коли я про це думаю. Але ми про це не знали. Ми дізналися про все це тільки пізніше. Ви повинні пам'ятати, під яким тиском ми знаходилися; ми були вимушені вступити в партію. Нам приходилося тримати роти на замку і робити те, що нам говорили. Це був жахливий тиск. І все-таки мені соромно. Але ви ж розумієте, ми втратили наші колонії, наша національна гордість була цим уражена! І нацисти скористалися цим почуттям. А євреї... вони були проблемою. Вони прийшли зі сходу. Ви, мабуть, бачили їх у Польщі; нижчий клас людей, наскрізь покритий вошами, брудні і бідні, бігаючі туди-сюди в свої гетто в смердючих кафтанах. З'явилися там і розбагатіли якимось неймовірним чином після першої війни. Вони зайняли всі хороші місця! Ну чому їх було в пропорції десять до одного в медицині, праві і на урядових постах!».

У цей момент архітектор говорив невпевнено і виглядав збентеженим. Він продовжив: «Про що я говорив? Ах, це все погане харчування. Ви ж бачите, професор, у яких злиднях ми тут живемо. Часто трапляється, я забуваю, про що тільки що говорив. Про що я говорив щойно? Зовсім забув». (Його збентеження, на мій погляд, не було вдаваним. Багато німців скаржились, що страждають подібною втратою пам'яті і відносили це на рахунок недостатнього харчування).

Я твердо промовив: "Ви говорили про втрату національної гідності і про те, як євреї все навколо захопили».

Архітектор: «Ах, так! Так воно і було! Звичайно, це був не спосіб вирішення єврейської проблеми. Але проблема то була, і треба було якось її вирішити».

Шкільний вчитель: «Звичайно, тепер у них є Палестина».

Я заперечив, що Палестина навряд чи зможе вмістити всіх їх.

Архітектор: «Професор правий. Палестина не зможе вмістити всіх євреїв. Це було жахливо – вбивати людей. Але ми в цей час цього не знали. І все ж я радий, що залишився живий. Це цікава епоха в історії людства. Бачте, коли пришли американці, це було як великий порятунок. Я і справді хочу побачити в Німеччині новий ідеал. Мені подобається свобода, яка дозволяє мені ось так просто з вами розмовляти. Але, на жаль, це не загальний погляд. Велика частина моїх друзів насправді все ще закріплені за давніми ідеями. Вони не відчують ніякої надії, а тому і прив'язані до старих ідей».

Цей уривок розмови, як мені здається, передає основні елементи і саму тональність німецької реакції. Він добре перегукується з формальними дослідженнями, які тоді проводилися і тільки в деталях відрізняється від інших розмов, записаних мною в 1948 р.

Одним з найбільш очевидних моментів, викладених в ньому, виявляється небажання думати про виконану брудну роботу. У даному випадку – можливо, випадково, а можливо і ні – хороша людина пережила дійсний провал в пам'яті прямо посеред розмови. На перший погляд, тут все просто. Але психіатри довели, що ці речі не такі прості як здаються. Вони проробили величезну роботу з вивчення найскладніших механізмів, за допомогою яких індивідуальний розум не допускає до свідомості неприємні і нестерпні знання, і показали, наскільки серйозною може бути в деяких випадках втрата ефективності особистості, яка звідси випливає. Окрім цього, колективне небажання знати неприємні факти приймається нами в більшій або меншій мірі як саме собою прийнятне. Те, що люди можуть зберігати і зберігають мовчання про речі, відкрите обговорення яких могло б поставити під загрозу уявлення групи про себе, а отже, і її солідарність, - це відомо всім. Це механізм, який діє

в кожній сім'ї та в кожній групі, що має почуття групової репутації. Порушення такої мовчанки вважається нападом на групу і свого роду зрадою, якщо мовчання порушується членом цієї групи. Це загальне незнання дозволяє розвиватися груповими фікціями, наприклад, що дідусь був не таким мерзотником насправді, а людиною набагато більш романтичною. І, на мій погляд, можна довести, що перш за все це мовчання протидіє вираженню колективної провини де-небудь, крім офіційної церемонії. У нинішній Німеччині примітно не те, що там так мало говорять про те, чому люди відчують себе глибоко винними, а те, що про це взагалі говорять.

Щоб зрозуміти цей феномен, нам треба з'ясувати, хто говорить про звірства в концтаборах, у яких ситуаціях і під дією якого стимулу. Стосовно цього я розміщу лише власний обмежений досвід. Одним з найсильніших моїх вражень стала перша післявоєнна зустріч з професором похилого віку, з яким я був знайомий ще до нацистських часів. Він – героїчна душа. Не схилившись перед нацистами, він і зараз ходить з високо піднятою головою. Його перші слова, висловлені зі сльозами на очах, були такими: «Як важко повірити, що люди бувають такими дурними, якими вони обіцяють бути! Гітлер і його люди говорили: "Покотяться голови!". Але чи багато хто з нас, навіть ярі його противники, могли повірити, що вони і справді це зроблять!»

Ця людина в 1948 р. могла говорити і говорила цілком нормально про нацистські звірства не тільки людям навколо мене, але також своїм студентам, колегам і суспільству, які читали його статті; він робив це всюди, де тільки було можливо, у своїх невтомних спробах реорганізувати німецькі університети і вдихнути в них нове життя. У нього не було ні нав'язливого примусу говорити, щоб мати можливість пробачити себе або захищатись, ні свідомої чи несвідомої потреби зберігати мовчання. Такі люди були рідкістю; скільки їх було в Німеччині, я не знаю.

Іншими випадками, коли порушувалось це мовчання, були випадки, коли я сам у навчальній аудиторії, на публічній лекції або на неформальних зустрічах з учнями відкрито говорив про расові відносини в інших частинах

земної кулі, включаючи лінчування, які іноді трапляються в моїй країні і жахливу жорстокість відносно корінного населення в Південній Африці. Це знімало захисну броню (з боку німців) так, що деякі люди говорили досить вільно про те, що відбувалося при нацистському режимі. Але більш звичайними були випадки, схожі на ситуацію з архітектором, коли я кидав якийсь зауваження про жорстокості у відповідь на скарги німців, що світ так жорстоко з ними поводить. У таких випадках зазвичай виникало почуття сорому, яке супроводжувалося різноманітними вибаченнями (включаючи те, що вони були в незнанні) і за яким відбувався поспішний відхід від цієї теми.

В якийсь момент, розглядаючи проблему «обговорення чи мовчання», ми повинні запитати: а що хороші (звичайні) люди в Німеччині знали про ці речі? Ясно, що найбільш криваві деталі концентраційних таборів СС зберігаються в найсуворішій таємниці. Навіть високопоставлені посадові особи в уряді, армії та самій нацистській партії в якійсь мірі трималися в незнанні, хоча, зрозуміло, саме вони постачали табори жертвами. Прості люди в Німеччині знали, що табори існують: більшість знає людей, які в них зникли; деякі бачили жертв-ходячих скелетів у лахміттях, коли їх перевозили у вантажівках або на поїздах, чи коли вони строем брели по дорозі з станції в табори або на роботу в поля, або на фабрики на околицях табору. Багато знали людей, визволених із концентраційних таборів; і ці люди під страхом смерті зберігали свою таємницю. Секретність зрощувалась і підтримувалася страхом та терором. У відсутності рішучої і героїчної волі до знання та оприлюднення істини за відсутності різноманітних інструментів опозиції міра знання була, безсумнівно, низькою, незважаючи на те, що всім було відомо, що відбувається щось масштабне й жахливе, і незважаючи на те, що в Mein Kampf Гітлера і в промовах його приплічників говорилося, що немає надто жахливої участі для євреїв та інших "хибних" або нижчих народів. А отже, ми повинні запитати, при яких умовах воля до знання та обговорення сильна, рішуча та ефективна? Це, як і більшість інших піднятих мною важливих питань, я

залишаю без відповіді, якщо не мати на увазі відповіді, які можуть містяться вже в самій постановці проблеми.

Але повернімося до нашої в міру доброї людини-архітектора. Він знову і знову наполягав, що нічого не знав і ми можемо припустити, що він знав не більше і не менше, ніж більшість німців. Але при цьому він ясно давав зрозуміти, що хотів, щоб з євреями щось зробили. У моєму розпорядженні є схожі ствердження, які вийшли від людей про яких я знав, що у них до приходу нацистів були близькі друзі серед євреїв. І це ставить у весь ріст наступну проблему: у якій мірі партії що роблять брудну роботу в суспільстві, діють в дійсності як агенти всіх нас інших?

Щоб приступити до обговорення цього питання, потрібно наголосити, що, пояснюючи свій випадок, архітектор рішуче виштовхнув євреїв у «вони-групу» (out-group); вони були для нього брудними, з вошами і безпринципними (дивне твердження для жителя Франкфурта, батьківщини старих єврейських купців і інтелектуальних сімей, здавна ототожнюваними з тим аспектами культури, якими німці більш за все пишуться). Чітко від'єднавши себе від цих людей і оголосивши їх «проблемою», він явно хотів дозволити комусь іншому зробити у відношенні до них ту брудну роботу, яку він сам би не зробив за причиною, через яку висловлював почуття сорому. Цей випадок, напевне, аналогічний нашій установці по відношенню до засуджених за злочин. Час від часу ми піднімаємо галас про жорстокість, яка практикується у відношенні до ув'язнених в пенітенціарних установах або в'язницях, чи, можливо, просто публікуємо звіт про те, що їх погано годують і що вони живуть у неприпустимих санітарних умовах. Можливо, ми не хочемо, щоб з ув'язненими жорстоко поводитися і погано їх годували, але наша реакція, ймовірно, стримується розумінням того, що вони дечого заслуговують, в силу деякої їх дисоціації від «ми-групи» хороших людей. Якщо те, що вони отримали, гірше від того, про що нам приємно було б думати, то це вже деякий перебір. У цьому випадку ми амбівалентні. Кампанії за реформу в'язниць часто змінюються контркампаніями проти надто високого рівня життя в'язнів і проти того, щоб

в'язницями керували всякі «мимри». Так от, люди, які керують в'язницями – це наші агенти. Наскільки далеко вони заходять або можуть зайти в здійсненні наших бажань – сказати важко. Молодший тюремний охоронець, хвалькувато виправдовуючи деякі свої найбільш сумнівні практики, говорить у підсумку: «Якби ці реформатори та великі шишки, протираючі сідниці нагорі, пожили б з цими пташенятами як я, у них швидко би змінилися їхні дурні уявлення про управління в'язницею». Він натякає на те, що хороші люди або наївні, або лицеміри. До того ж він прекрасно знає, що бажання його роботодавця, суспільства ні в якому разі не чисті. На нього з рівною ймовірністю можуть накинутися і за те, що він занадто добрий і за те, що він надто суворий. І якщо, як іноді буває, він виявиться людиною, схильною до жорстокості, то може бути деяка справедливість в його відчутті, що він всього лише робить те, що інші не проти зробити це самостійно, якщо б наслідились, і що вони зробили б, якби опинилися на його місці.

У нашому світі я міг зібрати скільки завгодно прикладів для порівняння з німецькою установкою щодо концентраційних таборів. Наприклад, у Денвері одна газета викликала великий скандал, висловлюючись в тому дусі, що наших співвітчизників-японців дуже добре годують в таборах, куди вони були зігнані під час війни. Я міг привести сумну історію людей японського походження в Канаді. Я міг би послатися на знущання, на той чи інший аспект расової дискримінації. Але я навмисне беру ув'язнених, засуджених за злочини. Бо ув'язнені офіційно ізолюються для того, щоб з ними поводитися по-особливому. Вони утворюють «вони-групу» у всіх країнах. Це вкрай зрозуміло оголює перед нами суть проблеми, тому що мало хто живе в ілюзії, що проблема поводження зі злочинцями може бути вирішена пропагандою, призначеною довести, що ніяких злочинців не існує. Майже кожен погодиться, що з ними щось потрібно робити. *Питання полягає в тому, що саме робиться, хто це робить і яка природа тих повноважень, які надаються решті з нас і тим, хто це робить.* Можливо, ми самі того не усвідомлюючи, уповноважуємо

їх вийти за рамки і зробити те, що ми самі не тільки не ризикнули би зробити, але і не ризикнули б навіть визнати.

Насмілюсь припустити, що вищі і більш знаючі функціонери, які діють від нашого імені, уявляють себе чимось на кшталт дистиляції того, що ми вважаємо нашими суспільними сподіваннями, тоді як окремі з інших демонструють своєрідний концентрат тих імпульсів, які ми менше усвідомлюємо або бажаємо менше усвідомлювати.

Так ось, вибір в'язнів, у якості прикладу, виводить нас на ще одну критичну точку в міжгрупових відносинах. У всіх будь-яких великих за розміром суспільствах є «ми-групи» і «вони-групи»; і в дійсності, один з кращих способів описати суспільство – це розглянути його як мережу великих чи менших за розміром «ми-груп» і «вони-груп». І будь-яка «ми-група» є такою тільки тому, що є «вони-групи». Коли я говорю про моїх дітей, я, зрозуміло, припускаю, що вони мені ближчі, ніж діти інших людей і що для них я буду прикладати більше зусиль купити апельсинів і риб'ячого жиру, ніж для інших. У дійсності це може означати, що я буду давати їм риб'ячий жир, хоча мені доводиться змушувати їх його ковтати. Ми самі робимо брудну роботу по відношенню до близьких нам людей. Сама заповідь, яка велить мені любити ближнього свого як самого себе, починається з мене; якщо я не люблю самого себе і моїх ближніх, то цей вираз наповнюється дуже похмурим змістом.

Кожен з нас є тим центром мережі ми- і вони-груп. Відмінності між всередині (in) і поза (out) можуть проводитися різними способами, і немає нічого більш важливого для дослідника суспільства і для педагога, ніж з'ясувати як виглядають ці межі, і як їх можна прокласти більш справедливо і розумно. Однак вважати, що ми можемо позбутися цієї відмінності між всередині і поза, нами і ними в соціальному житті – повне безглуздя. Якщо брати позитивну сторону, то, зазвичай, ми відчуваємо більше зобов'язань перед «ми-групами» і відповідно менше обов'язків перед «вони-групами»; і у випадку таких груп як засуджені злочинці, «вони-група» рішуче передається для покарання в руки наших агентів. Це крайній випадок.

Але є й інші «вони-групи», відносно яких ми маємо агресивні почуття і неприязнь, хоча не передаємо нікому офіційних повноважень розібратися з ними від нашого імені і клянемося в переконанні, що вони не повинні страждати від утисків і обмежень в правах. Чим більша їхня соціальна дистанція від нас, тим більше ми, ніби через помилки, залишаємо в руках інших мандат на розправу з ними від нашого імені. Скільки б зусиль ми не докладали до спроби переробити межі, що розділяють ми- і вони-групи, залишається вічна проблема нашого звернення, прямого або делегованого, стосовно груп, що вважаються, в певній мірі, зовнішніми. І тут перед нами постає у всій своїй повноті проблема наших явних і, можливо, більш глибоких прихованих бажань, а також пов'язана з нею проблема того, що ми знаємо, можемо знати і хочемо знати про це.

У Німеччині агенти вийшли з-під контролю і вчинили такий терор, що краще було нічого не знати. Так само зрозуміло, що совісті багатьох німців тоді було легше і тепер легше нічого не знати. Зрештою, ми не згрішимо проти істини, якщо скажемо, що агенти працювали, принаймні, у руслі бажань багатьох людей, хоча, можливо, вийшли за рамки бажань більшості. Ті ж питання можна задати щодо нашого суспільства, причому стосовно не тільки в'язнів тюрем, але також багатьох інших груп, на яких не лежить правова чи моральна стигма. І знову в мене немає відповідей. Даю вам можливість шукати їх самостійно.

При розгляді питання про брудну роботу ми повинні нарешті подумати про людей, які її роблять. У Німеччині це були члени СС і тієї внутрішньої групи СС, яка працювала в концентраційних таборах. Було підготовлено багато звітів про соціальні характеристики та особистості цих жорстоких фанатиків. Ті, хто їх вивчав кажуть, що серед них дуже багато було *gesheiterte Existenzen*, - чоловіків або жінок з історіями невдач, поганої адаптації до вимог роботи та тих класів суспільства, у яких вони були виховані. Між війнами в Німеччині було дуже багато таких людей. Їх прихильність до руху, що проголосив доктрину ненависті, була цілком природною. Але цей рух запропонував щось

більше. Він створилив внутрішню групу, яка збиралась перевершити всіх інших, навіть німців у своїй емансипації від звичайної буржуазної моралі – піднятися над звичайною мораллю і вийти за її межі. Я роздумую про це не як про доктрину, а як про організаційний принцип. Бо, як говорив Ойген Когон, автор найпроникливішого аналізу СС та есесівських таборів: «Нацисти прийшли до влади, створивши державу в державі, організацію з внутрішньою контрмораллю та контрправом, власними судами та своєю системою виконання покарань по відношенню до тих, хто не відповідав їхнім установкам і стандартам».

Навіть рух СС мав внутрішні кола всередині внутрішніх кіл; кожен з них був оповитий завісою секретності для ближнього зовнішнього кола. Боротьба між цими внутрішніми колами тривала і після приходу Гітлера до влади; зрештою верх взяв Гімmlер. Його СС стало державою всередині нацистської держави, у точності як нацистський рух став державою всередині Веймарської республіки. Згадується недооцінене твердження Сигеле, яке часто цитується: «У центрі натовпу шукайте секту». Він, здається, мав на увазі політичну секту-фанатичну групу всередині руху, що прагне захопити владу революційними методами. Як тільки нацисти опинилися при владі, ця внутрішня секта, що стала визнаним агентом держави і, отже, народних мас, змогла в той же час майже повністю дистанціюватися від них в дійсності завдяки самому факту володіння повноваженнями. Тепер їй абсолютно не загрожували втручання та розслідування. Бо інструменти втручання та розслідування знаходилися в її власних руках. Вони ж – і інструменти секретності. Таким чином, СС могли побудувати і побудували могутню систему, у якій отримали можливість розпоряджатися ресурсами держави та економіки Німеччини та завойованих країн і красти з них все необхідне для здійснення своєї безрозсудної і безкарної оргії жорстокості.

Тепер поставимо відносно виконавців брудної роботи питання, аналогічні до тих, які ставилися відносно хороших людей. Чи є запас кандидатів на таку роботу в інших суспільствах? Легко було б сказати, що дати так багато

подібних людей здатна тільки Німеччина. Відповідь на це питання знаходиться в самій його постановці. Проблема людей, викинутих за борт (gescheiterte Existenzen), - одна з найсерйозніших в наших сучасних суспільствах. Будь-який психіатр, на мою думку, підтвердить, що ми маємо достатній фонд деформованих особистостей, схильних до збочених покарань і жорстокості, готових зробити будь-який обсяг брудної роботи, яку хороші люди можуть бути схильні морально підтримати. Не потрібно якогось дуже вже крутого повороту подій, щоб підвищити кількість таких людей і вивести на поверхню їх невдоволення. Це не означає, що на чолі кожного руху, заснованого на невдоволенні поточним станом речей, будуть стояти такі люди. Це очевидно неправильно; і я підкреслюю це, щоб не потурати тим, хто засуджує кожного, хто активно виражає своє невдоволення. Разом з цим, на мій погляд, вивчення воєнних соціальних рухів показує, що ці деформовані люди шукають у них місце. Точніше говорячи, вони схильні перетворюватися на змовницьку, таємну поліцію групи. Одна з проблем воєнних соціальних рухів полягає в тому, щоб не допустити всередину таких людей. Зробити це, звичайно, простіше, якщо дух руху позитивний, його уявлення про людство піднесене і відкрите по відношенню до інших, а цілі розумні. У випадку нацистського руху цього не було. Когон пише: «Співробітник СС був всього лише вищим типом нациста взагалі». Але іноді такі люди залучаються через брак кращого і в рухи, цілі яких протилежні духові жорстокості і покарання. Я вважаю, що всі ми розглядаємо керівництво та антураж рухів, до яких приєднуємося, у пошуках ознак негативістської, суворої установки. Бо як тільки такий дух у русі отримує розвиток – покарання найближчої та найбільш доступної жертви зазвичай стає більш привабливим, ніж боротьба за досягнення принципівих цілей. І якщо нацистський рух в цілому чогось нас навчає, то це того, що якщо таким людям будуть надані хоча б примарні повноваження, вони будуть – за нашою згодою – збільшувати їх все більше і більше. Процесами, за допомогою яких вони це роблять є: розвиток влади і внутрішньої дисципліни в їх власній групі,

прогресуюче від'єднання їх від правил людської благопристойності, які існують в їхній культурі і все більш наростаюче презирство до добробуту мас.

Влада і внутрішня дисципліна в СС стали такими, що люди, одного разу ставши його членами, могли покинути його тільки зі смертю, самогубством, вбивством чи божевіллям. Накази, що виходили від центральних органів СС, формулювалися обтічно, немов з метою підстрахуватися від можливого судного дня. Коли стало зрозуміло, що такий судний день наближається, секретність та інтриги ще більше зросли; збільшилась і тяга до вбивств, бо кожен вязень ставав потенційним свідком.

І знову ми маємо справу з феноменом, звичним для всіх суспільств. Майже кожна група, наділена спеціалізованою соціальною функцією, є в певній мірі таємним товариством зі своїм корпусом правил, створюваних і впроваджуваних в життя його членами, і деякою здатністю захищати своїх членів від зовнішнього покарання. І тут ми знаходимо один з парадоксів соціального порядку. Без меншої влади, що створює правила і забезпечує дисципліну, суспільство взагалі не було б суспільством. Не було б нічого, окрім закону і поліції; саме цього і добивались нацисти, подавляючи сім'ю, церкву, професійні групи, партії та інші подібні ядра спонтанного контролю. Але, очевидно, єдиним способом зробити це, будь це з благими або злочинними цілями – є передача влади в руки будь-якої невеликої фанатичної групи, яка буде володіти значно більшою самодисципліною і значно більшою захищеністю від зовнішнього контролю порівняно з традиційними групами. Отже, проблема не в тому, що потрібно позбутися від усіх дисциплінуючих і протекціоністських груп всередині суспільства, а в тому, що слід утримувати їх в інтеграції одна з одною і підтримувати їх максимальну сприйнятливність до суспільної думки, яка всіх їх переважає. Це проблема стримувань і противаг, те, що можна було б назвати соціальною та моральною конституцією суспільства.

Люди, які намагаються особливо ревно викорчувати з хороших людей як індивідів всі ті почуття, які, мабуть, породжуються великою і малою брудною роботою світу, можуть вважати мої зауваження атакою на їх методи. Вони до

певної міри праві; я наполягаю, що ми повинні присвятити частину своїх зусиль приведеним тут соціальними механізмами, а не тільки індивіду і тим його почуттям, які стосуються людей інших родів.

Хьюз Э. Хорошие люди и грязная работа // Общая социология. Хрестоматия / Сост. А.Г. Здравомыслов, Н.И. Латин; Пер. В.Г. Кузьминов; под общ. ред. Н.И. Латина – М.: Высш. гик., 2006. – С.475-491. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Як автор оцінює діяльність націонал-соціалістичного уряду Німеччини під час II-ї світової війни? Чому?
2. Опишіть ставлення Е.Х'юза до населення Німеччини за безпосередню участь у воєнних злочинах і мовчазну згоду на жорстокість і вбивства
3. Що має на увазі автор, коли пояснює поведінку людей наявністю «ми-груп» і «вони-груп»?
4. Який зміст автор вкладає у назву праці «Хороші люди і брудна робота»?

П. Штомпка

АЛЬТЕРНАТИВИ ВЕЛИКОГО ПЕРЕХОДУ

Країни Східної та центральної Європи потерпають від масштабної історичної трансформації. Цей період глибоких зрушень, безсумнівно, увійде в підручники історії поряд з іншими великими революціями. Ситуація зараз така, що у соціолога з'являється унікальна можливість спостерігати суспільство в процесі його становлення. Звісно, що це надихає на розробку соціологічної теорії. Зрештою, більшість класичних соціологічних теорій було сформульовано в результаті спостереження за трансформацією, що відбувалася в часи Великого Переходу, коли в минуле відходило традиційне суспільство. Можливо, що кінець XX ст. відзначиться таким оновленням соціологічної теорії, яке можна порівняти з досягненнями класиків XIX ст.

Підготовка ґрунту для такого радикального оновлення передбачає можливість час від часу відволікатися від хаотичного вихру подій, для того, щоб

оцінити те, як стрімко змінюють одна одну ситуації, зростаючу динаміку обставин. Лише на такому фундаменті може бути зроблена спроба узагальнити і систематизувати хід подій. Саме цим я і маю намір зайнятися в даній статті. Звісно, що висновки, запропоновані мною, є суто підготовчими. Вони засновані на різних джерелах, включаючи спостереження, здогадки колег-професіоналів, а також спираються на дані емпіричних досліджень (перш за все на дані опитувань громадської думки). Хоч документи і матеріали, зібрані для даної статті, відносяться безпосередньо до Польщі, рамки цього дослідження можуть бути розширені з тим, щоб поширити його на інші країни, що зазнають посткомуністичної трансформації.

Історія повторюється повністю чи лише частково?

Очевидно, що перше питання, на яке потрібно дати відповідь, пов'язане з суттю трансформації: що насправді відбувається? В одному відомому анекдоті товариш питає: «Що таке реальний соціалізм?» інший відповідає: «Це дуже довга і заплутана дорога від капіталізму... до капіталізму!» Дійсно, здається, що посткомуністичні суспільства будують капіталістичні системи з нуля, повторюючи процеси, які почалися в західноєвропейських країнах кілька століть тому. Поверхнева схожість може, однак, виявитися оманливою. *Друге народження капіталізму істотно відрізняється від першого. І ці відмінності можуть бути зведені до восьми пунктів.*

По-перше, період «реального соціалізму» залишив по собі значну спадщину. Найчастіше відзначається така сторона цієї спадщини: *тягар проблем* в суспільній свідомості, економічній інфраструктурі, екології, адміністративній системі, демографічній ситуації та у багатьох інших областях... Однак «реальний соціалізм» залишив по собі також деякі вагомні цінності. Він забезпечив умови старту, створив опорну точку, з якої ми здійснюємо стрибок в капіталізм. Зрештою, завдяки «реальному соціалізму» посткомуністичні суспільства були індустріалізовані і урбанізовані, в них сформувалася індустріальна класова структура, що включає кваліфіковану робочу силу, розвинену бюрократію, достатньо розвинені технології (включаючи ефективні інструменти влади,

управління, придушення і війни). І, зрозуміло, посткомуністичні суспільства багато в чому відрізняються від традиційного, аграрного або «феодального» суспільства, з якого народився західний капіталізм.

По-друге, як зазначає польський соціолог Е. Мокжицький, поштовх до змін пояснювався здебільшого запереченням старої системи, а не активним пошуком нової. Народи Східної та Центральної Європи швидше біжать від їх минулого, ніж розкривають обійми для майбутнього. Ця «втеча з Азії» виливається в значний масовий ентузіазм і мобілізацію, оскільки більшість просто хоче позбутися від старої системи, в той час як лише незначна меншість має чітке уявлення про те, що в дійсності є позитивна альтернатива – ліберальне капіталістичне суспільство. Для більшості населення капіталізм – розмите розповсюджене слово, котре асоціюється з благополучним життям, процвітанням, достатком, споживанням і лише іноді – зі свободою ...

По-третє, завдання переходу, ідеали і прагнення виражаються звичайними людьми в цілком конкретних, відчутних методах. Суспільна свідомість останніх років характеризується деідеологізацією і прагматичним зрушенням. Жодної революційної теорії, яка вказувала б шляхи і методи переходу, не існує. Так само відсутня і утопічна картина нового суспільства, яке потрібно побудувати. Дослідники, в частості Клаус Оффе, відмічають «явно виражений нетеоретичний характер глибинних змін»⁴. Замість розробки ґрунтовної революційної теорії, посткомуністичні суспільства прагматично пропонують суто інструментальні та «добре перевірені» рішення, на зразок вільного ринку, парламентської демократії і політичного плюралізму. Ці інструменти капіталізму органічно не зв'язані між собою і не сприяють досягненню фундаментальних людських цінностей, таких, як свобода, справедливість і рівність.

Сприймаються ж вони як практичний засіб досягнення комфортного, безтурботного життя і необмеженого споживання.

По-четверте, посткомуністичні суспільства будують капіталізм в світі, де капіталізм став високорозвиненим. Між реальними моделями капіталізму – а

не між теоретичними абстракціями – йде реальне змагання. Уособлюють ці моделі Лондон, Мюнхен, Париж, Нью-Йорк і Мілан. Здійснюючи свої зміни при орієнтаціях на найбільш просунуті форми сучасного капіталізму, посткомуністичні країни ризикують легко потрапити в пастку анахронізму і фетишизму. Так само легко вони можуть забути про тривалий історичний шлях, яким йшов західний капіталізм, і про ту ціну, яка була за це заплачена. У сучасного капіталізму є й інші грані, які обходяться дорого: анклавизм, безробіття, культурна деградація і духовна порожнеча включаються в ціну нинішнього процвітання. *Посткомуністичні ж суспільства розраховують зробити крок в процвітання негайно і без будь-яких соціальних витрат.*

По-п'яте, ми живемо в високоглобалізованому суспільстві. Окрема національна держава (nation-state) неухильно втрачає своє значення в порівнянні з впливом решти світу. У всьому світі зростає економічна, політична і культурна взаємозалежність. Посткомуністичний перехід – всього лише фрагмент більш масштабних процесів глобалізації. Цей перехід, як такий, сам є фактором впливу і в той же час на нього істотно впливають зміни, що відбуваються в інших частинах світу. З одного боку, сьогоднішні успіхи цього переходу стали можливими завдяки змінам на Сході – завдяки політиці «гласності» і «перебудови», а також демонтажу радянської імперії, здійснених під керівництвом М. Горбачова... Зараз, після перших перемог, подальший успіх багато в чому буде залежати від позиції розвиненого Заходу, від масштабів підтримки або від небажання Заходу підтримувати перехід. Думати, що слідом за запрошенням піде автоматичне входження посткомуністичних країн в капіталістичну систему і що Захід з ентузіазмом, без будь-яких умов, відразу розкриє свої обійми для Сходу – це ілюзія. Навпаки, швидше за все, Захід буде приймати ці країни вибірково, з побоюванням, що вони можуть стати залежною периферією капіталістичного світу. Поряд з цим існує можливість поступового об'єднання з Заходом і повного з ним злиття (що можемо бачити на прикладі Східної Німеччини). З іншого боку, процеси, типові для Сходу, відлунням відгукнулись в інших країнах радянського блоку і, далі, вельми глибоко

вплинули на світову капіталістичну систему (здебільшого в позитивному плані). Сеймур Ліпсет зазначає, що в результаті змін відкрилися величезні ринки для західного надлишкового продукту, було ослаблено тягар військових витрат, відбулося падіння впливу лівих, в тому числі розпад комуністичних партій і рухів по всьому світу.

По-шосте, відхід від комунізму означає раптовий розрив з минулим. Реальний соціалізм не забезпечував умов для поступового виношування капіталістичних інститутів, способу життя, цінностей і звичок. Навпаки, реальний соціалізм цілеспрямовано знищував ринок, приватну власність і підприємницький дух. Замість того щоб прийти до капіталізму в результаті тривалого еволюційного процесу з низкою стадій, що послідовно змінюють одна одну, і поступовою підготовкою фундаменту для сходження до капіталізму, що було характерно для Заходу, східноєвропейські суспільства отримали капіталізм в результаті одного гігантського стрибка, почавши будівництво системи практично з нуля.

По-сьоме, *багатовимірність цієї спроби* є історично безпрецедентною. Посткомуністичний перехід зачіпає одночасно економічну, політичну, моральну і соціальну сфери. Проблеми економічної ефективності, політичної волі, національного суверенітету і громадянського суспільства повинні вирішуватися паралельно. Як би там не було, колишні революції вирішували різні завдання, як, наприклад, завдання національного об'єднання, капіталістичного накопичення і політичної демократизації, по черзі, а не одночасно. Навіть порівняно недавні переходи до демократії (прикладом чого є Іспанія, Португалія, Аргентина і Філіппіни) зводилися переважно до політичного виміру, тому що економічний ринок і національна незалежність були ними знайдені задовго до того.

По-восьме, посткомуністичний перехід був ініційований революцією знизу (той самий випадок, який соціологи позначають як «вулканічний»). Мобілізаційна хвиля, активізм та участь, вибух масового ентузіазму, сподівань і надій – нехай навіть короточасні за характером – надовго затримуються в

установках, менталітеті і прагненнях всіх тих, хто жив у цей незвичайний час. Ми знаходимося в особливому *постреволюційному кліматі* з його як позитивними, так і негативними впливами на майбутнє цього переходу.

Прогулянка або скачки з перешкодами?

Через два роки після насиченої подіями осені 1989 р в багатьох посткомуністичних суспільствах переважає настрій розчарування і фрустрації. Можливо, це настрої найбільш виражено в таких країнах, як Польща і Чехословаччина, де надії, сподівання і масовий ентузіазм досягали свого піку. Перехід від комунізму до капіталізму виявився більш складним і проблематичним, ніж очікувалося... Отже, причин для невдоволення незліченна кількість.

По-перше, *зберігаються старі звички*. Так як перехід не став таким радикальним, як передбачалося, повного розриву з минулим не відбулося. Замість цього посткомуністичні суспільства продовжують зберігати інститути, норми, цінності і ментальні звички «реального соціалізму». Неefективність на робочих місцях, бюрократичні перепони, практики nepотизму і фаворитизму поряд зі збереженням привілеїв старої «номенклатури» - ось лише деякі приклади цього.

Парадоксальним чином навіть деякі нові інститути схожі на дзеркальне відображення інститутів старих, яким вони прийшли на зміну. У той час як ЗМІ віщають про «нову номенклатуру», в адміністрації президента Валенси з'являються профільні підрозділи, що нагадують відділи ЦК ПОРП. «Декомунізація» іноді схожа на тактику вимотування і залякування, що застосовували до старої антикомуністичної опозиції.

По-друге, *темп змін виявився вельми повільним*. Рівень життя більшості не підвищився, демократичний стан не став стійким, підприємницька активність невисока (по крайній мірі, в найбільш розвинених, продуктивних галузях на відміну від короткострокової спекулятивної діяльності). Однак, незважаючи на те, що зміни здійснюються повільніше, ніж очікувалося, нове суспільство все ж народжується.

По-третє, відбуваються несподівані моменти повернення в минуле. Те, що, здавалося б, уже остаточно досягнуто, раптом втрачається знову. Вважалося, що комуністи безумовно видавлені з влади в Польщі, проте вони отримують значну електоральну підтримку на виборах 1991 р. Винятковий рівень масової мобілізації (як це було в золоті часи «Солідарності») знижується до того, що 60% населення навіть не обтяжують себе участю в голосуванні. Інфляція, яка, здавалося б, надійно блокована, знову починає рости.

По-четверте, виявляються серйозні, неочікувані побічні ефекти переходу. Часом здається, що побічні ефекти переважають вигравш від переходу, і це викликає сильну ностальгію за минулим (Заклики типу: «Комуняки, повертайтеся!» Можна зрідка зустріти на вуличних стінах). Приклади цих непередбачуваних побічних ефектів численні: поява безробіття, занижені пенсії, обмежений доступ до безкоштовної медичної допомоги, зростання злочинності, включаючи появу організованої злочинності, комерціалізація і деградація культури, ціни, що злетіли до небес. В ході загальнонаціонального опитування 80% населення заявляють про зниження свого рівня життя («Газета Виборча», 22 листопада 1991 року).

По-п'яте, присутній також *ефект бумеранга*, коли, в силу іронічних гримас історії, результати діяльності абсолютно протилежні намірам. Спроба прискорити політичну плюралізацію і демократизацію підриває національну єдність і консенсус, символом чого була «Солідарність». Це, в свою чергу, призводить до соціальної поляризації, фракційної боротьби і робить марними спроби сформувати стійкий уряд. Руйнування єдності укупі зі зростаючим масовим невдоволенням і популістськими акціями деяких політичних еліт викликає розширення спектру недемократичних, диктаторських тенденцій. Спроба надміру експлуатувати незаперечну харизму революційного лідера в щоденній урядовій рутині призводить до краху цієї самої харизми і втрати підтримки в міру того, як «король» постійно виставляється голим.

Весь цей досвід свідчить про те, що процес переходу стикається з опором... Осмислення природи цих «перешкод» стає одним із головних завдань вивчення

суспільства.

Необхідно, нарешті, поставити питання: чому? У чому причини розчарувань і відкатів? Чи припустимо звинувачувати виключно людський фактор – некомпетентність, неосвіченість, самонадіяність і завищену самооцінку? Чи може причини кореняться в особистих амбіціях нових правлячих еліт, що з'єднуються з безпечністю, пасивністю і апатією простих людей? Або, поряд з неминучими особистісними слабкостями, має місце більш глибока, структурна протидія, що визначається об'єктивною ситуацією, в якій неминуче опинилися посткомуністичні суспільства після антикомуністичного перевороту?

Існують три види структурних перешкод переходу, які розрізняються за своїм джерелом і розташуванням. Одні з них кореняться в самій логіці перехідної ситуації – в прикордонному положенні між однією, складною, соціальною системою, яка повільно відходить в минуле, і іншою, принципово відмінною від першої соціальною системою, яка ще не утвердилася. Це – виклик переходу. Інші перешкоди пов'язані з унікальними історичними обставинами, перш за все, з тривалим існуванням системи реального соціалізму, нав'язаної зовні ... Польський соціолог Е. Жедлицький назвав це нестерпним тягарем історії ... І, нарешті, існують перешкоди, які спираються на залишки революційного досвіду 80-х рр. Його можна назвати постреволуційним нездужанням.

Кожен з цих варіантів або видів перешкод може виступати в різних формах. Деякі з цих перешкод є джерелом особливого ризику, оскільки їх в принципі не можна подолати задовільним чином. Вони є АНТИНОМІЯМИ, тобто взаємно суперечливими аспектами ситуації. Це означає, що коли одна перешкода благополучно долається або її вплив обмежується, то виникає і посилюється інша перешкода. Є інші перешкоди, які полягають в асинхронності. Справа в тому, що неможливо забезпечити реалізацію певних процесів і досягти певних цілей одночасно. Ці процеси повинні протікати послідовно; щоб якісь з них завершилися успіхом, інші повинні бути припинені. В якості третьої форми виступає ІНЕРЦІЯ – загальна тенденція до підтримки старих, звичних

стандартів і способів, що виключають нововведення. Нарешті, остання, четверта форма включає в себе НЕСТАЧУ – брак необхідних ресурсів для успішного переходу.

Саме цю типологію я буду використовувати при розгляді численних перешкод, що зустрічаються на шляхах до ринку, демократії і громадянського суспільства.

Виклики переходу

1. Дилема імпровізації. Здійснюваний перехід є процесом, у якого не було історичних прецедентів. Отже, для забезпечення його певної гнучкості необхідно вдатися до методу проб і помилок. У той же час експериментальний, пробний і гнучкий характер цього переходу викликає установки і поведінку, шкідливі з точки зору кінцевих цілей. Чим більше люди чують оборонну риторику політиків, які посилаються на новизну завдань, на відсутність необхідного знання принципів переходу, на експериментальний характер реформ, тим більше вони схильні вдатися до захисних стратегій типу: «хапай і тікай», «сиди і чекай», «їж ананаси і рябчиків жуй», «живи тут і зараз» ...

Отже, присутнє широко розповсюджене небажання зв'язуватися з будь-якими довгостроковими проектами через невизначеність умов торгівлі, інвестиційного страху, погоні за швидкою вигодою і політичного опортунізму. Все це, за визначенням, не сприяє виникненню ні ринкової економіки, ні демократичного суспільства, для яких необхідні визначеність, тривалість перспективи і сталість правил ... **ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР** ситуації знаходиться в протиріччі з вимогою **СТАБІЛЬНОСТІ**.

2. Дилема винаходу нових правил по ходу гри. Перехід включає закладення фундаменту економічного і політичного порядку, розрахованого на десятиліття, якщо не на століття. Але цей порядок створюється зверху, елітами, які ще не цілком конституювались політично і не легітимізувались соціально і тим не менш встигли включитися в політичну гру... Це означає, що гарантії дотримання політичних і економічних домовленостей повністю відсутні, і значить, вони будуть дотримуватися лише настільки, наскільки вони залежать

від мінливої конфігурації політичних коаліцій. На цій стадії простежується також сильна спокуса виробити таку конституцію, яка відповідала б особливим груповим інтересам, полегшуючи завдання кристалізації і легітимації тих політичних партій, що в даний момент володіють перевагою...

Опортунізм суперечить вимозі СТАБІЛЬНОСТІ.

3. *Дилема самообмеження.* Для того щоб створити ринок і демократію в очевидному вакуумі, успадкованому від «реального соціалізму», потрібні величезні зусилля зверху. Я. Станішкас називає це «політичним капіталізмом», а К. Оффе – «капіталізмом за кресленням» (capitalism by design). Однак, будучи досягнутими, і ринок, і демократія передбачають лише мінімум державного регулювання. Поразка комунізму означає, що колишні методи управління пішли в минуле. Але чи будуть нові влади володіти достатньою силою, щоб не використовувати владні методи керівництва і не вдаватися до прямого примусу? Чи виникне суперечність між спокусою впасти в АВТОРИТАРИЗМ, що визначається перехідною ситуацією, і необхідністю ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ економічного і політичного життя в міру успішного завершення переходу.

4. *Дилема засобів, що суперечать цілям.* Повною мірою перевагами ринку і демократії можна скористатися тільки тоді, коли вони міцно утвердилися. На жаль, процес їх утвердження (маркетизація, приватизація і демократизація) зазвичай протікає важко і болісно. При цьому може статися економічне розбалансування, погіршення якості життя, політична дестабілізація, що супроводжується виникненням масових відчуттів хаосу, аномії. Як висловився Р. Дарендорф, такі процеси ведуть через «долину сліз». А це значить, що репутація ринку і демократії може бути підірвана, а їх привабливість в очах мас – знецінена. Скажімо прямо, ціна ПРОЦЕСУ ПРИДБАННЯ може затьмарити цінність набутого.

5. *Дилема трьох рубежів.* Для успішної трансформації різних рівнів постреволюційного суспільства потрібні інтервали, що не збігаються за часом. Чим глибшою має бути зміна, тим більше часу для неї необхідно. На найвищому рівні відбуваються реформи законодавства і політичних інститутів,

що завершується прийняттям нової конституції. «Година юриста», як називає це Р. Дарендорф, може завершитися протягом півроку. Потім на кілька більш глибокому рівні відбувається реформування економічної системи. Ці реформи можуть зажадати набагато більше часу. За оцінкою Дарендорфа, «година економіста» може тривати, щонайменше, шість років. І, нарешті, на найглибшому і найбільш важливому рівні відбувається відтворення культурних кодів – дискурсів, які лежать в основі соціального життя. Це, по суті, будівництво заново громадянського суспільства. Завдання такого роду вимагає найбільше часу, і його виконання зустрічає сильний опір. «Година громадянина» може розтягнутися на шістдесят років. Головний виклик полягає не в тому, що потрібно довге очікування, а скоріше в тому, що зміни будуть не збігатися за часом один відносно одного. Політичні реформи будуть йти з величезною швидкістю, за ними в більш повільному темпі йтимуть економічні реформи, а становлення громадянського суспільства займе десятиліття і зажадає зусиль кількох поколінь. Тільки у віддаленій перспективі настане той жаданий момент, коли реформи на всіх трьох рівнях зіллються воедино, і, значить, революція успішно завершиться. Схожу ідею, щоправда, виражену за допомогою інших понять, висунув К. Оффе. З його точки зору, повинна існувати природно-історична послідовність змін. Вони починаються з встановлення конституціональної ідентичності населення, потім, після прийняття конституції, здійснюється перехід до щоденної політичної рутини розподілу функцій («хто, що, коли і як ?»). Ця еволюційна послідовність, встановлення якої в багатьох суспільствах відбувалося протягом століть і протягом життя декількох поколінь, не може бути відтворена в умовах посткомуністичного переходу. Відновлення національної ідентичності, проведення конституційної реформи і адміністративний розподіл функцій – «триєдиний перехід» – відбувається в різному ритмі або з різною швидкістю в ПОЛІТИЧНІЙ, ЕКОНОМІЧНІЙ і СОЦІАЛЬНІЙ сферах.

б.Дилема відкладеної згоди. В особливих умовах посткомуністичного суспільства процеси демократизації і маркетизації не обов'язково

взаємодоповнюють один одного. швидше, відбувається щось на зразок порочного кола, коли енергійна політична демократизація уповільнює економічні реформи, а натиск на маркетизації може залишити в підвішеному стані проблему демократичних свобод. Перебудова економіки пов'язана з труднощами і нестатками для величезної маси населення. Деякий час плоди реформ пожинає меншість (нові підприємницькі еліти, що піднімається «політичний клас»).

Якщо демократизація йде швидко, то прошарки, викинуті на соціальне узбіччя, або, принаймні, більшість, яка не відчуває негайної вигоди від реформ, отримують можливість загальмувати або навіть блокувати розпочаті реформи до того, як вони доведуть свою життєздатність. К. Оффе зазначає, що демократична політика може блокувати або відкривати дорогу до приватизації і далі до маркетизації. Для блага економічної трансформації може знадобитися обмеження демократії. Накопичені розчарування і фрустрація ... можуть породити вимоги демократії такого типу, яка ґрунтується на інституційній структурі, а не на громадянських свободах і представницькому управлінні. Це буде популістська, президентська диктатура.

Таким чином, існує протиріччя між ПРАВОМ ВЕТО більшості і тимчасовим ОБМЕЖЕНИМ вигралом меншості.

7. Дилема обмежених особистих ресурсів. Економічна діяльність, так само як і політична, «жадібні до» людської енергії, якщо скористатися виразом Л. Козера, ненажерливі. І та, і інша вимагають значних особистих ресурсів: енергії, повної самовіддачі, часу. Чим більше люди зайняті розвідкою новоявлених економічних можливостей або боротьбою за звичний рівень життя, тим менше їх хвилює проблема політичної участі. Д. Елстер сформулював свого роду закономірність, суть якої в тому, що у багатьох людей економічна діяльність скоріше знижує, ніж підвищує їх політичну активність, а вільний же час їм хочеться витратити на щось більш цікаве. Таким чином, якщо темп маркетизації і приватизації високий, піде неминуха політична демобілізація, з'являться байдужість і апатія як у тих, хто виграв, так і у тих,

хто програв в результаті змін.

Дана обставина може частково розкрити секрет надзвичайно низькою виборчої активності (42% взяли участь) у час недавніх парламентських виборів у Польщі. З іншого боку, якщо люди надмірно стурбовані політикою, відрізняються високим ступенем політичної мобілізації, активністю, то тим самим вони приносять в жертву свої підприємницькі, управлінські можливості, завдаючи шкоди економічному прогресу. Таким чином, приземлення мирських турбот створюють перешкоду на шляху піднесених ГРОМАДСЬКИХ ПРАГНЕНЬ. Це є ще одним прикладом непорозуміннь між економічної і політичної лібералізацією.

8. *Дилема вільного вершника.* Ця дилема пов'язана з закономірностями масової поведінки, які вже докладно вивчалися. Дослідження соціальних рухів Олсоном і Джессі показують, що цілі всякого переходу очевидно є «громадськими, суспільними», а не «приватними». Якщо перехід завершується успіхом, то виграє кожен. Ринок відкриває економічні можливості, демократія розширює рамки свободи і політичної участі для всіх. Тому (у певної частини суспільства) виникають вагомні підстави «сидіти і чекати», поки інші борються за ці цілі, утримуючись від особистої участі в боротьбі, і чекати винагороди, не ризикуючи і не сплачуючи за ризики. Якщо ця раціональна, з особистої точки зору, установка набуде масового характеру, наслідки можуть бути руйнівними. Ні маркетингізація, ні демократизація не увінчаються успіхом, якщо не буде забезпечено безпосередню участь мас. Для того, щоб перехід був успішним, необхідні підприємницька активність, новаторство, ініціатива, так само як політична участь, мобілізація простих людей, широко розповсюджений інтерес до суспільно значущих проблем. Таким чином, існує протиріччя між суспільною значимістю ЦІЛЕЙ і особистим залученням.

Наступний ряд дилем – це дилеми аж ніяк не неминучі; вони кореняться в особливому історичному досвіді, який є унікальним для країн Східної та Центральної Європи. Цей унікальний досвід накопичувався протягом десятиліть, коли ці країни були не захищені перед системою нав'язаного їм

«реального соціалізму».

9. *Дилема «пудинг – не доказ».* Якщо капіталістичні і демократичні традиції міцно не укоренилися, то до ринку і демократії люди ставляться лише як до інструментів для досягнення процвітання, які застосовуються лише там і тоді, де і коли вони забезпечують це процвітання. Іншими словами, вони не розглядаються в якості самодостатніх цінностей, які потрібно приймати безумовно. Коли переваги цих інструментів не виявляються або, по крайній мірі, не проявляються тут і зараз, розумні доводи на користь ринку і демократії відгуку не отримують. Якщо скористатися термінологією К. Оффе - «демократія як продукт» на відміну від «демократії як процесу», - то перша передбачає для свого виправдання відчутних результатів. Прагматичні зрушення і деідеологізація, характерні для змін, що відбуваються, є загрозою для долі ринку і демократії, оскільки вони опираються на одномоментні, а не на перспективні виграші.

Виключно ПРАГМАТИЧНА легітимація є дисфункціональною, коли мова йде про неминуче ВІДДАЛЕНІ РЕЗУЛЬТАТИ.

10. *Дилема соціального вакууму.* Як показало дослідження, проведене С.Новаком, реальний соціалізм руйнує структуру спонтанних, безпосередніх міжособистісних зв'язків (асоціації, групи, корпоративні освіти). Це стосується також тих структур, які знаходяться між мікрорівнем сім'ї та держави. В результаті цього руйнування виникає «соціальний вакуум», який характеризується відсутністю сильних колективних акторів ... Оффе бачить в цьому саму характерну рису посткомуністичних суспільств. Антикомуністичні революції були, поряд з іншим, спрямовані на відновлення громадянського суспільства... Це завдання продовжує вирішуватися в ході приватизації та демократизації, однак при цьому починається повільна соціальна реставрація. У міру того як «соціальний вакуум» поступово заповнюється, починає відтворювати громадянське суспільство. У той же час необхідною умовою функціонування ринку і демократії є наявність мережі розвинених і диференційованих груп, асоціацій, різних інтересів і плюралістичних

ценностей. До тих пір поки ці умови не з'являться, демократичні і ринкові механізми не запрацюють на повну силу.

11. *Дилема майбутнього досконалого часу.* Історія «реального соціалізму» сповнена повторюваних, нав'язливих і невдалих спроб реформування. Цей досвід міг сприяти становленню «культури поразки», що є психологічним і навіть культурним синдромом, який описується в термінах скептицизму, песимізму, перестраховки, боязні ризику і прихильності до чого-небудь і т.д. Ця історія повторюється в післяреволюційний період: уряди приходять і йдуть, програми реформ сиплються як з рогу достатку і тут же викидаються на смітник. Люди починають сумніватися в незворотності реформ. Така установка є дизфункціональною з точки зору розвитку ринку і демократії, які вимагають максимуму довіри, самовіддачі, ентузіазму та оптимізму. Якщо сумнів охоплює широкі верстви населення і продовжує накопичуватися, тоді ми можемо зіткнутися з ситуацією самореалізованого пророцтва, яке зробить реформи неможливими і підтвердить кінцеву правоту скептиків. Таким чином, ПАМ'ЯТЬ ПРО НЕВДАЧІ знижує готовність до РИЗИКУ І ІННОВАЦІЙ.

12. *Дилема копаючого собі могилу.* Щоб виникла капіталістична система, повинна існувати соціальна сила, яка життєво зацікавлена у виникненні цієї системи. Цією силою зазвичай є середній клас. Для того, щоб перетворити «капіталізм за кресленням» або «політичний капіталізм», який спочатку насаджується зверху, в справжню, спонтанно працюючу капіталістичну економіку, необхідно сформувати середній клас. А цього можна досягти, тільки якщо відповідні умови є в наявності. Спочатку необхідно створити правові, економічні та політичні передумови для виникнення середнього класу. Цим займається «політичний клас». Потім «політичний клас» неминуче втрачає своє значення і може навіть перетворитися на об'єкт панування для потужного середнього класу, якщо він виникне. Дж. Александер описує цей процес наступним чином: «Скоро з'явиться величезна когорта бабітом. Це будуть пожирачі грошей, філістери, що дивляться на які створили їх інтелектуалів з тривогою і відразою» 2.» Політичний клас» повинен, таким чином, діяти

всупереч своїм довгостроковим інтересам. Якщо дана обставина буде усвідомлено, то це може блокувати процеси маркетизації і приватизації. Отже, процесу обов'язкового відвідування **СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ** можуть загрожувати егоїстичних **ІНТЕРЕСИ** правлячого класу.

13. *Дилема «Ми» і «Вони»*. Реальний соціалізм мав на увазі протилежність двох життєвих сфер: приватної (особистої) і публічної (офіційної). Ця протилежність може виступати під різними масками: «суспільство проти влади», «нація проти держави», «громадяни проти політичних еліт», «ми проти них». Вона має недвозначний оцінний, моральний присмак. Приватна (партикулярна) сфера була оплотом добра (тобто чесноти, гідності й гордості), тоді як публічна (універсалістська) сфера представляла собою вмістилище зла (тобто вади, сорому і ганьби). У той час як діяльність в приватній сфері приносила задоволення, будь-який контакт з публічною сферою розглядався як ганебний. За злою іронією історії ця протилежність публічній і приватній сфер з витікаючими з цього психологічними і поведінковими витратами пережила комуністичну систему, і зараз вона коштує на шляху посткомуністичних реформ. Це постійне **ВІДДІЛЕННЯ** простих людей від держави різко суперечить ототожнення і **ЛОЯЛЬНОСТІ**, чого вимагають демократичний державний устрій і ринкова економіка.

14. *Дилема полоненого свідомості*. Ця дилема вказує на глибокі деформації суспільної свідомості або в результаті прямої індоктринацію, або в результаті непрямой реакції пристосування до деспотичної системі. Поняття «соціалістична ментальність», «соціалістичний дух», «homo sovieticus» відносяться до особливого синдрому особистості, який змушує наполегливо чинити опір змінам, незважаючи на нові посткомуністичні умови. Цей синдром продовжує бути «стіною в наших головах», коли реальна стіна вже зруйнована. Даний синдром складається з пасивності, страху відповідальності, конформізму і опортунізму, навмисної безпорадності, тривалого інфантилізму, паразитичної винахідливості, безпричинної заздрості, примітивного егалітаризму і т.п. Очевидно, що ринок і демократія повинні протиставити цьому інші якості:

активізм і конструктивне новаторство, впевненість у власних силах і почуття відповідальності, прагнення до успіху і терпимість до різниці в доходах. СОЦІАЛІСТИЧНЕ СВІДОМІСТЬ в своїй основі суперечить ДУХУ капіталізму. В окремому випадку Польщі, яка є суто католицькою країною, існує додатковий фактор, який заважає появі капіталістичного духу. Якщо припустити, що веберовський теза є справедливим стосовно до першого народження капіталізму, то треба визнати, що в подальшому був забезпечений приплив цінностей ззовні, які також зіграли свою роль у розвитку капіталізму. Це були індивідуалістичні цінності кальвінізму. І це джерело цінностей недоступне в момент другого народження капіталізму в Польщі. Замість цього у нас є глибоко вкорінена традиція колективістського, авторитарного, соціально орієнтованого католицького духу, вплив якого навіть посилив в результаті визначну роль, зіграну католицькою церквою в руйнуванні системи «реального соціалізму» і в ініціюванні посткомуністичного переходу. Продовжуючи ці міркування в дусі М. Вебера, слід зазначити, що в кінцевому рахунку католицизм не заохочуватиме «дух капіталізму», який має на увазі індивідуалістичне підприємництво поряд з поцюстороння орієнтаціями середнього класу, необхідними для виникнення ринку і демократії. Тому католицизм до певних меж може загальмувати посткомуністичний перехід, незважаючи на те, що він був незамінний при запуску цього самого процесу.

15. Дилема капіталізму без капіталу і демократії без демократів. Десятиліття «реального соціалізму» позбавили суспільство базових ресурсів, необхідних для ринкової економіки і демократичного суспільства. Найбільше відчувається брак вільного капіталу – передумови того, щоб стати економічним гравцем на виникає ринку. Однак ми стикаємося і з іншими, в рівній мірі серйозними недостачами, які можна віднести до розряду істотних: освіта, підприємницькі навички, політична культура та громадянські чесноти, необхідні для того, щоб стати повноцінним громадянином демократичної держави. Відчувається також недолік здатних менеджерів, професійних політиків, так само як відданих справі професійних бюрократів (державних

службовців). Ці недатки не можна заповнити протягом невеликого тимчасового інтервалу. Однак реформи чекати не можуть. Тому дефіцит **ОСОБИСТИХ ТА ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ ДІЯЧІВ** може утруднити **НЕОБХІДНІ ДІЇ** – новаторську діяльність, інвестиційну діяльність, планування, політична участь та прийняття рішень і ін.

Щоб революція була успішною, їй необхідні такі передумови: масова мобілізація, ентузіазм, оптимізм і надія, почуття влади і могутності, радість від дії і знову знайденого сенсу життя, так само як позамежні прагнення і утопічне бачення майбутнього. Однак у цієї зброї сильна віддача, що стає очевидним, коли революція завершується успіхом. Можливі численні «ефекти бумеранга», пов'язані з революційним досвідом, які становлять загрозу для самих революційних досягнень. Найбільш помітні з цих ефектів перераховуються нижче.

16. *Дилема «вранці в понеділок»*. Революційні часи незвичайні, особливо коли революції носять безкровний характер, чим відрізнялося більшість з них у 1989 р революційні часи – щасливі часи. Тірікьян зазначає, що вони нагадують карнавали або фестивалі. Участь в революції, зрозуміло, більш приємна справа, ніж підйом о шостій ранку для того, щоб йти на роботу. Коли революція закінчується і люди повинні повернутися до своєї рутинної, нудної, сірої, земної реальності, їх неминуче охоплює почуття розчарування – або постреволуційного похмілля. Рутинна болісно контрастує з **ЗБУДЖЕННЯМ**.

17. *Дилема короткого медового місяця*. Мрії і надії, настільки типові для революційної ейфорії, не можуть втілитися в реальність легко і швидко. Незабаром після революції завищені очікування і мрії революційного періоду вступають в жорсткий конфлікт з суворими реаліями, на зразок економічної злиднях, тягара іноземних боргів, деморалізації, невизначеності законодавчої бази, соціальної дезорганізації, класових зрушень, безробіття, несправедливості. Ні маси, ні навіть інтелектуали з їх утопічним оптимізмом не були готові визнати, що перед ними простягається «долина сліз» (Дарендорф). Лише мало хто здогадувався, що за те щоб відбулися реальні зрадиння, потрібно

заплатити велику ціну. В результаті виникають неприємні відчуття відносної депривації, які тим більш болючі, ніж важче знайти пояснення того, що відбувається. Вже не можна всю провину звалити на «систему» - цю традиційну злодійку і вічний привід для невдоволення. Зрештою, ми дійсно зараз «у себе вдома». Опитування показують, що 60 відсотків угорців вважають, що ситуація для них погіршилася, в той час як лише 8 відсотків відзначають поліпшення. У Чехословаччини цифри приблизно ті ж: 48 відсотків дотримуються думки, що ситуація після революції погіршилася, тоді як тільки 22 відсотки відзначають деяке поліпшення. У Польщі 59 процентів населення не бачать ніяких змін, 16 відсотків вірять, що ситуація погіршилася, і 26 відсотків вважають, що умови стали помітно краще (опитування проведене за підтримки Freedom House, його результати опубліковані в «Газеті Виборча» 25 квітня 1991 р.). НАДІЇ рідко збігаються з РЕАЛЬНІСТЮ.

18. *Дилема важкого зречення.* Всі спостерігачі згодні в тому, що революцію 1989 р проходили по вулканічної моделі. Їх енергія вирвалася з глибин під накопиченим тиском невдоволення, незадоволеності і фрустрації. Ці революції здійснювалися масами. Революції завершилися перемогою на вулицях і площах Гданська, Праги, Варшави, Нови Гути і Бухареста. «Ми народ» - це була реальна сила, яка стояла за цими революціями. Але, як попереджає Тімоті Гартон Еш в своїй книзі з такою ж назвою, ««Ми, народ» може піднятися на боротьбу з ненависним режимом експлуатації і гноблення, але «ми, народ» не може керувати». Завдання управління вимагають інших якостей, навиків і обов'язків в порівнянні з тими, якими володіє революційна натовп. Тому незабаром після перемоги революції «народ» повинен відректися від влади, випустити завойовану владу зі своїх рук і передати її своїм представникам. Демобілізація мас і політична апатія – цілком передбачувані реакції на цей крок. Останні опитування підводять до такого ж висновку. 91 відсоток поляків, 81 відсоток угорців і 59 відсотків чехів і словаків не відвідали ні один політичний мітинг, не взяли участі ні в одній масовій демонстрації в період після революції (повідомляє «Газета Виборча» 25 квітня 1991 г.).

Безпосередньої влади більш приваблива, ніж представницьке правління.

19.*Дилема втраченої невинності.* Ця дилема відноситься до революційного лідерства. Зміна статусу боговдохновенного, харизматичного лідера на статус державного службовця відбувається непросто. Те, що Макс Вебер описує як «рутинізацію харизми», означає втрату міфологічного ореола навколо лідерів, так само як виникнення офіційної, формальної дистанції між ними і їхніми послідовниками. Це також пов'язано з внутрішніми розколами всередині групи лідерів, які, об'єднавшись під напруженням загальної боротьби, потім, після перемоги, вступають в бійку за шматок цієї перемоги. З руйнуванням міфу єдності випаровується велика частина масової віри і довіри до лідерів. Революційна легітимність постреволюційної влади втрачається в міжособній боротьбі, і це робить завдання відновлення легітимності ще більш складною. ХАРИЗМА рідко переживає сірість чиновних кабінетів.

Ще одна проблема, яка визначається цією дилемою, відноситься до більш широким соціальним групам. Найбільш активні в період революції соціальні групи - «руки і мізки» революції (робочі і інтелектуали) – неминуче втрачають свої соціальні позиції, коли революція завершується. У міру розвитку капіталістичної трансформації групи підприємців, менеджерів, власників капіталу, тобто що виникає середній клас, просуваються вгору. Тим, хто самовіддано боровся, чи не дістаються плоди перемоги. Вони потайки присвоюються іншими. Тому відчуття відносного погіршення соціальних умов, несправедливості і розчарування може змусити деякі групи повернутися до революції спиною під тим приводом, що революція «була у них вкрадено». Таким чином, у ПЕРЕМОЖЦІВ можуть бути стійкі інтереси, які суперечать інтересам бенефіціарів з усіма наслідками, що випливають звідси наслідками - бар'єрами на шляху або, по крайній мере, затримками трансформації.

20.*Дилема добровільного розброєння.* Мотивами революції були громадянські свободи – свобода слова, опозиції, непокори, протесту, страйки. Але перехід вимагає дисципліни, терпіння і довіри, незважаючи на серйозні позбавлення, зниження рівня життя і погіршення умов соціальної безпеки.

Виникає необхідність призупинити право на суперництво, утримуватися від боротьби і відмовитися від конфліктів. Людей закликають зробити це добровільно, проте іноді вони не хочуть підкорятися. Таким чином, завойовані СВОБОДИ можуть вступати в протиріччя з імперативом самодисципліни в процесі реалізації цих свобод.

21.*Дилема бійцівського рефлексу.* Головною метою масових, вулканічних соціальних рухів, що викликали революцію, була держава. Ці революційні рухи були просякнуті антиавторитарний, антиєтатистським духом. Методи опозиційної боротьби, суперництва і конфлікту були направлені виключно на державу. Застосування цих методів було виправдано до тих пір, поки держава сприймалося як ворожа, нав'язана і деспотична сила. Однак з перемогою революції ворог був знищений. І все ж деяким групам важко змінити свою позицію. Сьогодні імперативом дня є зміцнення держави, лояльність громадян до держави, патріотичні установки, відмова від деяких методів боротьби. Однак старі рефлекси можуть загальмувати рух. Таким чином, ЛОГІКА БОРОТЬБИ може пережити свого часу і спотворити ЛОГІКУ СПІВРОБІТНИЦТВА.

22.*Дилема відстаючих годин.* Революційний досвід є розрив у ланцюгу соціальної безперервності, зазначений надзвичайною швидкістю соціальних змін. Здавалося б, тільки вчора відбувалися драматичні трансформації: йшли в небуття уряди, руйнувалися режими, переверталися соціальні ієрархії, змінювалися старий спосіб життя і звична рутинна. Легко перенести очікування, що виникли в період революції, на пореволюційні часи. При цьому може виникнути відчуття незадоволеності в зв'язку з повільним, поступовим, покроковим темпом, в якому відбуваються зміни в нормальній обстановці. Коли соціальні годинники повертаються до звичайного ритму, складається враження, що вони відстають. Зверніть, у зв'язку з цим, увагу на нав'язливі заклики прискорити зміни, радикалізувати реформи і вибрати короткий обхідний політичний маршрут, що лунають з боку впливових груп політиків в Польщі. Ці заклики із задоволенням слухає певна частина населення. Все це

відображає глибинне протиріччя між ШВИДКИМ ПОЧАТКОМ і повільним ПРОДОВЖЕННЯМ процесу переходу.

Що можна зробити?

Прогноз розвитку ситуації не виглядає занадто оптимістичним. Бар'єри на шляху переходу здаються непереборними, наведений довгий список перешкод є неповним. Чи означає це, що цілі недосяжні і що антикомуністична революція повинна зазнати поразки, як це відбувалося з більшістю революцій в минулому? На закінчення цієї замальовки з поля битви давайте спробуємо коротко обговорити наявні стратегії. Чи може суспільство дертися вгору по стовбуру за допомогою пасової опори?

Щоб бути ефективною, стратегія повинна відповідати завданню, яке в даному випадку впливає з характеру суспільства, яке перебуває в процесі трансформації, так само як з цілей самої трансформації. Фундаментальні характеристики суспільства відображені в різних теоретичних моделях, розроблених в руслі соціологічної традиції. Цілі трансформації відображаються за допомогою загальних образів ідеального суспільства, тобто соціальних утопій, а також за допомогою специфічно обраних змінних, які доповнюють картину суспільства, яке повинно бути побудовано. Тому кожен стратегію необхідно розглядати в її співвідношенні з моделлю суспільства і способом мети. Не існує універсальних стратегій, придатних для всіх розроблених моделей і всіх можливих цілей.

В традиції теоретичної соціології можна без зусиль виявити дві, що протистоять один одному в теоретичному плані, моделі суспільства. Одна з них системно-функціональна модель (systemic-functional). В її рамках суспільство постає як органічна єдність, що характеризується особливими властивостями і закономірностями. Ця модель відрізняється від моделей, в центрі яких знаходяться індивіди – їх неподільні елементи. Головна функція соціального організму (або системи) – це підтримка або досягнення рівноваги. На елементи системи – індивідів впливає їх положення усередині цілого, що визначає їх статус і ролі, які вони відіграють. Індивіди пасивні, реактивні і

адаптивні. Інша модель може бути названа процесуальною моделлю. Вона виходить з людської діяльності (human agency). У ракурсі цієї моделі суспільство постає як безперервний потік соціальних змін, є сукупним результатом індивідуальних дій. Соціальні спільноти позбавлені постійної, твердої форми; вони перебувають в процесі становлення, нескінченно конструюються і реконструюються членами суспільства. Характер суспільства повністю залежить від того, що люди думають і роблять, оскільки вони розуміються як творчі діячі.

Якщо вдається до такого ж спрощення, то можна виділити два способи, якими мети соціальної трансформації формулюються в соціальній теорії. Один з них позитивний. Він пов'язаний з визначенням того, що з себе має представляти ідеальне суспільство, якими повинні бути його інститути, яким цілям повинні відповідати його СТРУКТУРИ і в яких формах повинна реалізовуватися людська поведінка. Даний теоретичний ракурс був характерний для більшості соціальних утопій. Однак існує й інший підхід, який може бути названий негативним. В його рамках не ставиться питання: як має бути побудоване суспільство, проте обмовляється умова, що, якщо таке будівництво ведеться, воно повинно бути повністю вільним і має бути надано суверенної волі членів суспільства. Це – образ суспільства, де спонтанна творча діяльність людей нічим не стримується, образ суспільства з необмеженою свободою вибору, багатим полем можливостей, образ суспільства, де його члени самі творять його. Це те, що мається на увазі під терміном «відкрите суспільство». Точніше кажучи, мається на увазі ринкова економіка, демократичний державний устрій і плюралістичне суспільство (тобто громадянське суспільство).

Якщо суспільство описується в поняттях системно-функціональної моделі і мета трансформації сформульована заздалегідь як якась специфічно зрозуміла утопія, тоді ми будемо мати справу зі стратегією маніпуляції (strategy of manipulation). Вона має на увазі, що пасивні і адаптивні люди повинні заохочуватися якоюсь зовнішньою силою, щоб була реалізована заздалегідь

розроблена модель ідеального суспільства, яке, як передбачається, має відповідати життєвим інтересам людей. З іншого боку, якщо суспільство описується в поняттях процесуально-діяльнісної моделі (processual-agential) і метою трансформації є відкрите суспільство, тоді необхідно використовувати принципово іншу стратегію. Ця стратегія може бути названа стратегією звільнення (strategy of emancipation). Вона зводиться до того, щоб активним і творчим людям наданих ставити максимальну можливість для вільного вираження їх намірів, прагнень і бажань. Потенціал суспільства, необхідний для самотрансформації (діяльнісний потенціал), повинен вільно розкритися в результаті усунення всіх і всіляких обмежень і перешкод на шляху творчої діяльності людини. Цей тип трансформації призводить до виникнення суспільства, створюваного самими людьми відповідно до їх намірами, а не доктринерами і ідеологами, які діють від імені людей.

Протягом тривалого часу обидві моделі суспільства (і обидві відповідні їм стратегії) розглядалися як взаємовиключні альтернативи. Тільки з недавнім появою синтетичного, або «еклектичного», напрямки в соціологічній теорії (Alexander і ін.), Обидві соціетальні моделі стали сприйматися як рівноцінних. Однак застосування тієї чи іншої моделі визначається різними історичними обставинами. В історії зустрічаються періоди, коли найбільш придатною є системно-функціональна модель, і стратегія маніпуляції стосовно до цих періодів підтверджує свою ефективність. Це періоди відносної стабільності, безперервності і людської пасивності. З іншого боку, зустрічаються періоди швидких змін, перерв поступовості, підвищеного активізму, мобілізації, новаторства і творчості. Це саме ті періоди, до яких може бути застосована процесуально-діяльнісна модель і стратегія звільнення. Ідея історичного релятивізму всіх моделей і стратегій – навіть якщо на неї буде наклеєний ярлик еклектицизм – є єдиною конструкцією, яка підтверджується фактами.

Яка модель буде історично адекватної з урахуванням умов в Східній і Центральній Європі в Протягом 1992 р? У 80-і рр. ми стали свідками громадського пробудження з піком спонтанної мобілізації, активізму і

революційної боротьби, який припав на «Осінь націй 1989 року». Ці суспільства, зрозуміло, не стабільні соціальні системи, але текучі процеси «соціального становлення». Більш того, вони пристрасно хочуть позбутися від обумовленості штучного утопізму і рухатися вперед до цілей, поставлених в дусі відкритого суспільства (тобто до ринку, демократії і плюралістичному суспільству). Отже, стратегія звільнення виступає в якості імперативу. У нових товариств повинна бути можливість вільного народження в результаті вивільнення суспільного потенціалу дії.

Чи завершиться цей процес успіхом, якщо він буде повністю відданий на відкуп самому собі і спонтанним людським діям? Труднощі посткомуністичного переходу пов'язані якраз з подоланням всіх тих бар'єрів і перешкод, які були розглянуті вище в якості дилем трансформації. У цих перешкод є значний потенціал опору та інерції. Тому вони повинні бути зруйновані, подолані або, на худий кінець, обійдені. Можна перефразувати революційну заповідь Сен-Жюста: «Ніякої свободи бар'єрам на шляху свободи». Це може зажадати застосування як маніпулятивної стратегії, так і стратегії звільнення, так само як концентрованих зусиль зверху і активної інтервенції соцієтальних інститутів, включаючи державу.

Можливо, головна стратегічна дилема періоду переходу полягає у визначенні потрібних пропорцій при змішуванні суперечливих політик - політики звільнення (яка диктується пробудженням людської енергії і природою соціальних цілей) і політики маніпуляції (необхідної в силу існуючих бар'єрів і загороджень, деякі з яких були споруджені завдяки самій цій політиці, так само як і утопічним конструкцій, насаждаваним соціалістичною державою протягом десятиліть). Це щось на зразок мета-дилеми, яку можна позначити магічним числом 25. Як можна досягти демократії за допомогою недемократичних засобів? Як можна отримати лібералізм неліберальними методами? І як можна гарантувати, що суспільство не виродиться в нову форму автократії або тиранії?

Звісно ж, що єдиним способом захисту є послідовний антиутопічний

крен. Маніпуляція завжди повинна бути обмежена рамками завдання руйнування перешкод на шляху до свободи. Вона повинна зосереджуватися на параметрах соціального поля, а не на тому, що на ньому росте. Вона повинна бути усуває, деструктивною маніпуляцією і ніколи не повинна перетворюватися в стару утопічну, конструктивну маніпуляцію. І, далі, ця маніпуляція повинна сприймати себе як тимчасовий, перехідний технології, яка застосовується лише до тих пір, поки суспільство не зможе сама вирішувати свої проблеми.

Будемо сподіватися, що трансформація пройде успішно і з певного моменту маніпуляція більше не буде необхідною. Коли суспільство стане вільним від бар'єрів, перешкод і обмежень, почнуть діяти механізми його самопідтримки – ринок і демократія, які глибоко і міцно укореняться в структурах громадянського суспільства. Має бути довгий шлях, і потрібно підкреслити, що процес буде йти протягом життя поколінь, а не протягом місяців або навіть років.

Штомпка П.. Альтернативы великого перехода // Общая социология. Хрестоматия / Сост. А.Г. Здравомыслов, Н.И. Латин; Пер. В.Г. Кузьминов; Под общ. ред. Н.И. Лапина — М.: Высш. гик., 2006. — С.753-777. — переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Про який Великий Перехід йдеться у тексті?
2. Назвіть основні відмінності другого народження капіталізму
3. Які виклики переходу постали перед пострадянськими країнами?
4. Прогноз розвитку ситуації пропонує автор?

Тема 6. ОСОБИСТІТЬ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Г.М. Андрєєва

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Глава 16. Соціалізація

Поняття соціалізації. Термін «соціалізація», незважаючи на його широку поширеність, не має однозначного тлумачення серед різних представників психологічної науки. В системі вітчизняної психології вживаються ще два терміни, які іноді пропонують розглядати як синоніми слова «соціалізація»: «розвиток особистості» та «виховання». Не даючи поки точної дефініції поняття соціалізації, скажімо, що інтуїтивно вгадуваний зміст цього поняття полягає в тому, що це процес «входження індивіда в соціальне середовище», «засвоєння ним соціальних впливів», «залучення його до системи соціальних зв'язків» і ін. Процес соціалізації являє собою сукупність всіх соціальних процесів, завдяки яким індивід засвоює певну систему норм і цінностей, що дозволяють йому функціонувати в якості члена суспільства.

Одне із заперечень і будується зазвичай на основі такого розуміння і полягає в наступному. Якщо особистості немає поза системою соціальних зв'язків, якщо вона спочатку соціально детермінована, то який сенс говорити про входження її в систему соціальних зв'язків? Сумнів викликає і можливість точного розведення поняття соціалізації з іншими поняттями, які широко використовуються у вітчизняній психологічній і педагогічній літературі («розвиток особистості» та «виховання»). Це заперечення має велике значення і заслуговує на те щоб бути обговореним спеціально.

Ідея розвитку особистості – одна з ключових ідей вітчизняної психології. Більш того, визнання особистості суб'єктом соціальної діяльності надає особливого значення ідеї розвитку особистості: дитина, розвиваючись, стає таким суб'єктом, тобто процес її розвитку немислимий поза її соціальним розвитком, а значить, і поза засвоєнням нею системи соціальних зв'язків, відносин, поза включенням в них. За обсягом поняття «розвиток особистості» та «соціалізація» в цьому випадку начебто збігаються, а акцент на активність особистості здається значно більш чітко представленим саме в ідеї розвитку, а не соціалізації: тут він якось применшений, якщо в центрі уваги – соціальне середовище і підкреслюється напрям його впливу на особистість.

Разом з тим якщо розуміти процес розвитку особистості в її активній

взаємодії з соціальним середовищем, то кожен з елементів цієї взаємодії має право на розгляд без побоювання, що переважна увага до однієї зі сторін взаємодії обов'язково має обернутися її абсолютизацією, недооцінкою іншого компонента. Справді науковий розгляд питання про соціалізацію в жодній мірі не знімає проблеми розвитку особистості, а, навпаки, передбачає, що особистість розуміється як активний соціальний суб'єкт.

Дещо складніше питання про співвідношення понять «соціалізація» та «виховання». Як відомо, термін «виховання» вживається в нашій літературі в двох значеннях – у вузькому і широкому сенсі слова. У вузькому сенсі слова термін «виховання» означає процес цілеспрямованого впливу на людину з боку суб'єкта виховного процесу з метою передачі, прищеплення їй певної системи уявлень, понять, норм і ін. Наголос тут ставиться на цілеспрямованість, планомірність процесу впливу. В якості суб'єкта впливу розуміється спеціальний інститут, людина, поставлена для здійснення названої мети. В широкому сенсі слова під вихованням розуміється вплив на людину всієї системи суспільних зв'язків з метою засвоєння нею соціального досвіду і ін. Суб'єктом виховного процесу в цьому випадку може виступати і все суспільство, і, як часто вживають у повсякденній мові, «все життя». Якщо вживати термін «виховання» у вузькому сенсі слова, то соціалізація відрізняється за своїм значенням від процесу, що описується терміном «виховання». Якщо ж це поняття вживати в широкому сенсі слова, то відмінність ліквідується.

Зробивши це уточнення, можна так визначити сутність соціалізації: соціалізація – це двосторонній процес, що включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків; з іншого боку (часто недостатньо підкреслюється в дослідженнях), процес активного відтворення індивідом системи соціальних зв'язків за рахунок його активної діяльності, активного включення в соціальне середовище [...].

Питання ставиться саме так, що людина не просто засвоює соціальний досвід, а й перетворює його у власні цінності, установки, орієнтації. Цей момент

перетворення соціального досвіду фіксує не просто пасивне його прийняття, а й припускає активність індивіда в застосуванні такого перетвореного досвіду, тобто. певну віддачу, коли результатом її є не просто доповнення до вже існуючого соціального досвіду, але його відтворення, тобто просування його на новий щабель. Цим пояснюється наступність у розвитку не тільки людини, а й суспільства.

Перша сторона процесу соціалізації – засвоєння соціального досвіду – це характеристика того, як середовище впливає на людину, *друга його сторона* характеризує момент впливу людини на середовище за допомогою діяльності. Активність позиції особистості передбачається тут тому, що всякий вплив на систему соціальних зв'язків і відносин вимагає прийняття певного рішення і, отже, включає в себе процеси перетворення, мобілізації суб'єкта, побудови певної стратегії діяльності. Таким чином, процес соціалізації в цьому його розумінні жодною мірою не протистоїть процесу розвитку особистості, а просто дозволяє позначити різні кути зору на проблему. Якщо для вікової психології найбільш цікавий погляд на цю проблему «з боку особистості», то для соціальної психології - «зі сторони взаємодії особистості і середовища».

Зміст процесу соціалізації. Якщо виходити з тези, яка приймається в загальній психології, що особистістю не народжуються, особистістю стають, то зрозуміло, що соціалізація за своїм змістом є процесом становлення особистості, який починається з перших хвилин життя людини. Виділяються три сфери, в яких здійснюється, перш за все, це становлення особистості: діяльність, спілкування, самосвідомість. Кожна з цих сфер має бути розглянута окремо. Загальною характеристикою всіх цих трьох сфер є процес розширення, збільшення соціальних зв'язків індивіда із зовнішнім світом.

Що стосується діяльності, то протягом усього процесу соціалізації індивід має справу з розширенням «каталогу» діяльностей, тобто освоєнням все нових і нових видів діяльності. При цьому відбуваються ще три надзвичайно важливих процеси. По-перше, це орієнтування в системі зв'язків, присутніх у кожному виді діяльності і між її різними видами. Вона здійснюється за посередництвом

особистісних смислів, тобто означає виявлення кожною особистістю особливо значущих аспектів діяльності, причому не просто з'ясування їх, але і їх засвоєння. Можна було б назвати продукт такої орієнтації особистісним вибором діяльності. Як наслідок цього виникає і другий процес – центрування навколо головного, обраного, зосередження уваги на ньому і супідрядність йому всіх інших діяльностей. Нарешті, третій процес – це засвоєння особистістю в ході реалізації діяльності нових ролей і осмислення їх значущості. Якщо коротко висловити сутність цих перетворень, то можна сказати, що перед нами процес розширення можливостей індивіда саме як суб'єкта діяльності.

Ця загальна теоретична канва дозволяє підійти до експериментального дослідження проблеми. Експериментальні дослідження носять, як правило, прикордонний характер між соціальною і віковою психологією, в них для різних вікових груп вивчається питання про те, який механізм орієнтації особистості в системі діяльностей, чим мотивований вибір, який служить підставою для центрування діяльності. Особливо важливим, в таких дослідженнях є розгляд процесів *цілеутворення*. На жаль, ця проблематика не знаходить поки особливої розробки в її соціально-психологічних аспектах, хоча орієнтування особистості не тільки в системі даних їй безпосередньо зв'язків, але і в системі особистісних смислів, мабуть, не може бути описане поза контекстом тих соціальних «одиниць», в яких організована людська діяльність, тобто соціальних груп.

Друга сфера – *спілкування* – розглядається в контексті соціалізації також з боку його розширення і поглиблення, що само собою зрозуміло, якщо спілкування нерозривно пов'язане з діяльністю. Розширення спілкування можна розуміти як збільшення контактів людини з іншими людьми, специфіку цих контактів на кожному віковому рубежі. Що ж стосується поглиблення спілкування, це перш за все перехід від монологічного спілкування до діалогічного, децентрація, тобто вміння орієнтуватися на партнера, точніше його сприйняття. Завдання експериментальних досліджень полягає в тому, щоб показати, по-перше, як і за яких обставин здійснюється поширення зв'язків спілкування і, по-друге, що отримує особа від цього процесу. Дослідження цього плану мають риси

міждисциплінарних досліджень, оскільки в рівній мірі значимі як для вікової, так і для соціальної психології. Особливо детально з цієї точки зору досліджені деякі етапи онтогенезу: дошкільний і підлітковий вік. Що стосується деяких інших етапів життя людини, то незначна кількість досліджень у цій області пояснюється дискусійним характером іншої проблеми соціалізації – проблеми її стадій.

Нарешті, третя сфера соціалізації – розвиток самосвідомості особистості. У найзагальнішому вигляді можна сказати, що процес соціалізації означає становлення в людині образу її «Я»: відділення «Я» від діяльності, інтерпретація «Я», відповідність цієї інтерпретації інтерпретаціям, які дають особистості інші люди. В експериментальних дослідженнях, в тому числі лонгитюдних, встановлено, що образ «Я» не виникає у людини відразу, а складається протягом її життя під впливом численних соціальних впливів. З точки зору соціальної психології тут особливо цікаво з'ясувати, яким чином включення людини в різні соціальні групи задає цей процес. Чи відіграє роль той факт, що кількість груп може варіювати досить сильно, а значить, варіює і кількість соціальних «впливів»? Або така змінна, як кількість груп, взагалі не має значення, а головним фактором виступає якість груп (з точки зору змісту їх діяльності, рівня їх розвитку). Як позначається на поведінці людини і на її діяльності (в тому числі в групах) рівень розвитку її самосвідомості – ось питання, на які слід отримати відповідь при дослідженні процесу соціалізації.

На жаль, саме в цій сфері аналізу особливо багато суперечливих позицій. Це пов'язано з наявністю тих численних і різноманітних розумінь особистості, про які вже йшлося. Перш за все, саме визначення «Я-образу» залежить від тієї концепції особистості, яка приймається автором. Є кілька різних підходів до структури «Я». Найбільш поширена схема включає в «Я» три компоненти: пізнавальний (знання себе), емоційний (оцінка себе), поведінковий (ставлення до себе). Самосвідомість – складний психологічний процес, який включає: самовизначення (пошук позиції в житті), самореалізацію (активність в різних сферах), самоствердження (досягнення, задоволеність), самооцінку. Існують і інші підходи до визначення того, яка

структура самосвідомості людини. Найголовніший факт, який підкреслюється при вивченні самосвідомості, полягає в тому, що воно не може бути представлено як простий перелік характеристик, а як розуміння особистістю себе як деякої цілісності, у визначенні власної ідентичності. Лише всередині цієї цілісності можна говорити про наявність якихось її структурних елементів.

Інша властивість самосвідомості полягає в тому, що її розвиток в ході соціалізації – це контрольований процес, який визначається постійним придбанням соціального досвіду в умовах розширення діапазону діяльності та спілкування. Хоча самосвідомість належить до найбільш глибоких, інтимних характеристик людської особистості, її розвиток немислимий поза діяльністю: лише в ній постійно здійснюється певна «корекція» уявлення про себе в порівнянні з уявленням, що складається в очах інших. «Самосвідомість не заснована на реальній діяльності, яка виключає її як «зовнішню», неминуче заходить у глухий кут, стає «порожнім» поняттям».

Саме тому процес соціалізації може бути зрозумілий тільки як єдність змін всіх трьох позначених сфер. Вони, взяті в цілому, створюють для індивіда «розширену дійсність», в якій він діє, пізнає і спілкується, тим самим освоюючи як найближче мікросередовище, так і всю систему соціальних відносин. Разом з цим освоєнням індивід вносить в нього свій досвід, свій творчий підхід; тому немає іншої форми освоєння дійсності, крім її активного перетворення. Це загальне принципове положення означає необхідність виявлення того конкретного «сплаву», який виникає на кожному етапі соціалізації між двома сторонами цього процесу: засвоєнням соціального досвіду і відтворенням його. Вирішити це завдання можливо, тільки визначивши стадії процесу соціалізації, а також інститути, в рамках яких здійснюється цей процес.

Стадії процесу соціалізації. Питання про стадії процесу соціалізації має свою історію в системі психологічного знання. Традиція у визначенні стадій соціалізації складалася в системі фрейдизму. Як відомо, з точки зору

психоаналізу особливе значення для розвитку особистості має період раннього дитинства. Це призвело і до досить жорсткого встановлення стадій соціалізації: в системі психоаналізу соціалізація розглядається як процес, що хронологічно співпадає з періодом раннього дитинства. З іншого боку, вже досить давно в неортодоксальних психоаналітичних роботах тимчасові рамки процесу соціалізації дещо розширюються: з'явилися виконані в тому ж теоретичному ключі експериментальні роботи, що досліджують соціалізацію в період отрочтва і навіть юності. Інші, не орієнтовані на фрейдизм, школи соціальної психології роблять сьогодні особливий акцент на вивченні соціалізації саме в період юності. Таким чином, «поширення» соціалізації на періоди дитинства, отрочтва і юності можна вважати загальноприйнятим.

Однак щодо інших стадій йде жвава дискусія. Вона стосується принципового питання про те, чи відбувається в зрілому віці те саме засвоєння соціального досвіду, яке становить значну частину змісту соціалізації. В останні роки на це питання все частіше дається ствердна відповідь. Тому природно, що в якості стадій соціалізації називаються не тільки періоди дитинства і юності. Так, у вітчизняній соціальній психології зроблений акцент на те, що соціалізація передбачає засвоєння соціального досвіду насамперед у ході трудової діяльності, тому ставлення до неї служить, підставою для класифікації стадій. Виділено три основні стадії: дотрудова, трудова і післятрудова.

Дотрудова стадія соціалізації охоплює весь період життя людини до початку трудової діяльності. У свою чергу ця стадія розподіляється на два більш-менш самостійних періоди: а) рання соціалізація, що охоплює період від народження дитини до вступу її в школу, тобто той період, який у віковій психології іменується періодом раннього дитинства; б) стадія навчання, що включає весь період юності в широкому розумінні цього терміна. До цього етапу відноситься, безумовно, весь час навчання в школі.

Щодо періоду навчання у вузі або технікумі існують різні точки зору. Якщо в якості критерію для виділення стадій прийнято ставлення до трудової

діяльності, то вуз, технікум та інші форми освіти не можуть бути віднесені до наступної стадії. З іншого боку, специфіка навчання в навчальних закладах подібного роду досить значна в порівнянні з середньою школою, зокрема в світлі все більш послідовного проведення принципу поєднання навчання з працею, і тому ці періоди в житті людини важко розглянути за тією ж самою схемою, що й час навчання в школі. Так чи інакше, але в літературі питання отримує двояке освітлення, хоча при будь-якому вирішенні сама проблема є вельми важливою як в теоретичному, так і в практичному плані: студентство – одна з важливих соціальних груп суспільства, і проблеми соціалізації цієї групи вкрай актуальні.

Трудова стадія соціалізації охоплює період зрілості людини, хоча демографічні кордони «зрілого» віку умовні; фіксація такої стадії не представляє труднощів – це весь період трудової діяльності людини. Всупереч думці про те, що соціалізація закінчується разом із завершенням освіти, більшість дослідників висувають ідею продовження соціалізації в період трудової діяльності. Більш того, акцент робиться на тому, що особистість не тільки засвоює соціальний досвід, а й відтворює його, надає особливого значення цій стадії. Визнання трудової стадії соціалізації логічно впливає з визнання ведучого значення трудової діяльності для розвитку особистості. Важко погодитися з тим, що праця як умова розгортання сутнісних сил людини припиняє процес засвоєння соціального досвіду; ще важче прийняти тезу про те, що на стадії трудової діяльності припиняється відтворення соціального досвіду. Звичайно, юність – найважливіша пора в становленні особистості, але праця в зрілому віці не може бути скинута з рахунків при виявленні чинників цього процесу.

Практичну ж сторону обговорюваного питання важко переоцінити: включення трудової стадії в орбіту проблем соціалізації набуває особливого значення в сучасних умовах у зв'язку з ідеєю безперервної освіти, в тому числі освіти дорослих. При такому вирішенні питання виникають нові можливості для побудови міждисциплінарних досліджень, наприклад, у співпраці з акмеологією – наукою про зрілий вік. Акмеологія (від грец. Акме – вершина, пік) вивчає

«закономірності і механізми розвитку людини на ступені її зрілості і особливо при досягненні нею найбільш високого рівня в цьому розвитку». Зрозуміло, що вивчення соціалізації в зрілому віці багато в чому пов'язане з акмеологічними розробками.

Взагалі соціалізації дорослих останнім часом приділяється велика увага. Можна позначити два напрямки досліджень. З одного боку, інтерпретація соціалізації як безперервного процесу. У цьому ключі, в основному, зосереджено більшість соціологічних робіт. Виявлено, наприклад, специфіку соціалізації дорослих у порівнянні з дитячою соціалізацією; вона виражається в зміні лише зовнішньої поведінки, в оцінюванні норм (а не в їх засвоєнні), в усвідомленні відтінків між «чорним» і «білим» (а не в простому дотриманні правил), в оволодінні лише навичками (а не у формуванні мотивації). В інших роботах спеціально досліджується питання про так звану «кризу середини життя», десятиліття «фатальної межі» (30-40 років), коли виникає розбіжність між мріями і дійсністю, і люди починають звільнятися від ілюзій.

Інший напрямок досліджень характерний для психології. В цьому випадку соціалізація не розглядається як безперервний процес, соціалізація дорослих є лише подоланням психологічних тенденцій, що склалися в дитинстві, дорослі просто переосмислюють цей досвід. При будь-якому варіанті напрямків дослідження проблема соціалізації дорослих чітко позначена як одна зі стадій і «увійшла» в традиційну проблематику.

Післятрудова стадія соціалізації являє собою ще більш складне питання. Певним виправданням, звичайно, може служити та обставина, що проблема ця ще відносно новіша, ніж проблема соціалізації на трудовій стадії. Постановка її викликана об'єктивними вимогами суспільства до соціальної психології, які породжені самим ходом суспільного розвитку. Проблеми похилого віку стають актуальними для ряду наук у сучасних суспільствах. Збільшення тривалості життя, з одного боку, певна соціальна політика держав – з іншого (мається на увазі система пенсійного забезпечення), призводять до того, що в структурі народонаселення літній вік починає займати значне місце. Перш за все,

збільшується його питома вага. В значній мірі зберігається трудовий потенціал тих осіб, які становлять таку соціальну групу, як пенсіонери. Не випадково зараз переживають період бурхливого розвитку такі дисципліни, як геронтологія та геріатрія.

У соціальній психології ця проблема присутня як проблема післятрудової стадії соціалізації. Основні позиції в дискусії полярно протилежні: одна з них полягає в тому, що саме поняття соціалізації просто безглузде в застосуванні до того періоду життя людини, коли всі її соціальні функції згортаються. З цієї точки зору зазначений період взагалі не можна описувати в термінах «засвоєння соціального досвіду» або навіть в термінах його відтворення. Крайнім вираженням цієї точки зору є ідея «десоціалізації», що настає після завершення процесу соціалізації. З таким трактуванням пов'язане особливе явище, що отримало розвиток в США, - «ейджизм» (негативне ставлення до осіб похилого віку). Поширення ейджизму слід враховувати при аналізі психологією такої великої групи, як «літні».

Інша позиція, навпаки, активно наполягає на абсолютно новому підході до розуміння психологічної сутності похилого віку. На користь цієї позиції говорять досить численні експериментальні дослідження збереження соціальної активності осіб похилого віку, зокрема літній вік розглядається як вік, що вносить значний внесок у відтворення соціального досвіду. Ставиться питання лише про зміну типу активності особистості в цей період. Крім природних вікових змін, відбуваються зміни в структурі соціальних ролей у зв'язку з виходом на пенсію, з освоєнням ролей бабусь і дідусів, з відмовою від багатьох керівних функцій у бізнесі, політиці. Через це скорочується або змінюється коло спілкування, що деякими категоріями літніх переживається драматично. Разом з тим значна життєва активність часто зберігається, так само як і готовність віддавати свій життєвий досвід.

Непрямым визнанням того, що соціалізація триває в літньому віці, є концепція Е. Еріксона про наявність восьми вікових груп людини (дитинство, раннє дитинство, ігровий вік, шкільний вік, підлітковий вік і юність, молодість, середній вік, зрілість). Лише останній вік – зрілість (період після 65 років) може

бути, на думку Еріксона, позначений девізом «мудрість», що відповідає остаточному становленню ідентичності. Якщо прийняти цю позицію, то слід визнати, що післятрудова стадія соціалізації дійсно існує.

Хоча питання не отримало однозначного рішення, в практиці відшуковуються різні форми використання активності осіб похилого віку. Це також говорить на користь того, що проблема має, принаймні, право на обговорення. Висунута в останні роки в педагогіці ідея безперервної освіти, що включає в себе освіту дорослих, непрямим чином стикається з дискусією про те, доцільно чи ні включати післятрудова стадію в періодизацію процесу соціалізації.

Виділення стадій соціалізації з точки зору ставлення до трудової діяльності має велике значення. Для становлення особистості небайдуже, через які соціальні групи вона входить в соціальне середовище, як з точки зору змісту їх діяльності, так і з точки зору рівня їх розвитку. При цьому постає ряд питань. Чи має суттєве значення для типу соціалізації, для її результату той факт, що особистість переважно була включена до груп високого рівня розвитку чи ні? Чи має значення для особистості типи конфліктів, з якими вона стикалася? Який вплив на особистість може здійснити її функціонування в незрілих групах, з високим рівнем суто міжособистісних конфліктів? Які форми її соціальної активності стимулюються тривалим перебуванням в групах з багатим досвідом побудови кооперативного типу взаємодії в умовах спільної діяльності і, навпаки, з низькими показниками за цими параметрами? Поки цей комплекс проблем не має достатньої кількості експериментальних досліджень, як, втім, і теоретичної розробки, що не применшує його значення.

Інститути соціалізації. На всіх стадіях соціалізації вплив суспільства на особистість здійснюється або безпосередньо, або через групу, але сам набір засобів впливу можна звести слідом за Ж. Піаже до наступного: це норми, цінності і знаки. Іншими словами, можна сказати, що суспільство і група передають під час становлення особистості деяку систему норм і цінностей за допомогою знаків. Ті конкретні групи, в яких особистість прилучається до систем норм і цінностей і які виступають своєрідними трансляторами

соціального досвіду, отримали назву *інститутів соціалізації*. Виявлення їх ролі в процесі соціалізації спирається на загальний соціологічний аналіз ролі соціальних інститутів у суспільстві.

На дотрудової стадії соціалізації такими інститутами виступають: в період раннього дитинства – сім'я і дошкільні дитячі установи, які відіграють все більшу роль в сучасних суспільствах. За словами П. Бергера і Т. Лукмана, в сім'ї здійснюється первинна соціалізація, коли біографія людини починає «наповнюватися змістом». Саме в сім'ї діти набувають перші навички взаємодії і спілкування, освоюють перші соціальні ролі (в тому числі – статеві ролі, формування рис маскулінності і фемінності), осмислюють перші норми і цінності. Тип поведінки батьків (авторитарний або ліберальний) впливає на формування у дитини «Я-образу». Велике значення має і склад сім'ї, і ступінь її згуртованості, і способи вирішення конфліктів. Мабуть, саме в сім'ї свідомо, чи несвідомо формуються уявлення про права дитини.

Роль сім'ї як інституту соціалізації, природно, залежить від типу суспільства, від його традицій і культурних норм, навіть від місця проживання (велике місто, мале місто, село). Незважаючи на те, що сучасна сім'я не може претендувати на ту роль, яку вона грала в традиційних суспільствах (збільшення числа розлучень, малодетність, ослаблення традиційної позиції батька, трудова зайнятість жінки), її роль в процесі соціалізації усе ще залишається досить значимою. У ситуаціях гострих соціальних криз сім'я виявляється для дитини осередком, де гарантується його безпека.

Що стосується дошкільних дитячих установ, то їх аналіз досі не отримав прав громадянства в соціальній психології. Правомірність такого рішення є предметом дискусій, але треба відзначити, що пропозиції про включення в соціальну психологію розділу вікової соціальної психології або педагогічної соціальної психології, так само як і про створення такої самостійної галузі досліджень, можна зустріти все частіше. Так чи інакше, але до сих пір дитячі дошкільні установи виявляються об'єктом дослідження лише вікової психології, в той час як специфічні соціально-психологічні аспекти при цьому

не отримують повного висвітлення. Практична ж необхідність в соціально-психологічному аналізі тих систем відносин, які складаються в дошкільних установах, абсолютно очевидна. На жаль, немає таких лонгитюдних досліджень, які показали б залежність формування особистості від того, який тип соціальних інститутів був включений в процес соціалізації в ранньому дитинстві. У другому періоді ранньої стадії соціалізації основним інститутом є школа. Школа забезпечує учневі систематичну освіту, яка сама є найважливішим елементом соціалізації, але крім того, школа зобов'язана підготувати людину до життя в суспільстві і в більш широкому сенсі. У порівнянні з сім'єю школа в більшій мірі залежить від суспільства і держави, хоча ця залежність і різна в тоталітарних і демократичних суспільствах. Проте школа, так чи інакше, задає первинні уявлення людини як громадянина і, отже, сприяє (або перешкоджає) його входженню в громадянське життя. Саме в рамках даного інституту можуть виникнути так звані «жертви соціалізації», за висловом А.В. Мудрика. Причиною їх появи може з'явитися перекис у співвідношенні двох сторін процесу: засвоєння людиною соціальних норм і вимог і розвитку активності. «Загроза» можлива як з того, так і з іншого боку: чи виховання надмірного конформізму, чи в якості протесту – нігілістичного виклику вимогам суспільства. Так що соціалізація в умовах школи – велика проблема для освітян.

Школа розширює можливості дитини в плані її спілкування: тут, крім спілкування з дорослими, виникає стійке специфічне середовище спілкування з однолітками, що саме по собі виступає як найважливіший інститут соціалізації. Привабливість цього середовища в тому, що воно не залежить від контролю дорослих, а іноді і суперечить йому. Міра і ступінь значущості груп однолітків у процесі соціалізації варіює в суспільствах різного типу.

Для соціальної психології особливо важливий акцент в дослідженнях на проблемах старшого віку, на той період життя школяра, який пов'язаний з юністю. З точки зору соціалізації це надзвичайно важливий період у

становленні особистості, період «рольового мораторію», тому що він пов'язаний з постійним здійсненням вибору (в найширшому сенсі цього слова): професії, партнера у шлюбі, системи цінностей і ін. Якщо в теоретичному плані активність особистості може бути визначена різними засобами, то в експериментальному дослідженні вона вивчається часто через аналіз способів прийняття рішення. Юність з цієї точки зору – хороша природна лабораторія для соціального психолога: це період найбільш інтенсивного прийняття життєво важливих рішень. При цьому принципове значення має дослідження того, наскільки такий інститут соціалізації, як школа, забезпечує, полегшує або навчає прийняттю таких рішень.

Залежно від того, чи включається в другу стадію соціалізації період вищої освіти, має вирішуватися питання і про такий соціальний інститут, як вуз. Поки досліджень вищих навчальних закладів в даному контексті немає, хоча сама проблематика студентства як особливої соціальної групи займає усе більш значне місце в системі різних громадських наук.

Що стосується інститутів соціалізації на трудовій стадії, то найважливішим з них є трудовий колектив або його сучасні різновиди – команда, організація. Спеціальних досліджень цієї проблеми немає, хоча деякі аспекти стилю лідерства або групового прийняття рішень могли б мати значення для аналізу таких інститутів соціалізації. Тим часом, такий поворот цієї проблеми, можливо, допоміг би розкрити причини відриву особистості від трудового колективу, відхід її в групи антисоціального характеру, коли на зміну інституту соціалізації приходять своєрідний інститут «десоціалізації» у вигляді злочинної групи, групи наркоманів, алкоголіків і ін. Ідея референтної групи наповнюється новим змістом, якщо її розглянути в контексті інститутів соціалізації, їх сили і слабкості, їхніх можливостей виконати роль передачі соціально позитивного досвіду.

Таким же дискусійним, як саме питання про існування післятрудової стадії соціалізації, є питання про її інститути. Можна, звичайно, назвати на основі життєвих спостережень в якості таких інститутів різні громадські

організації, членами яких переважно є пенсіонери, але це не є розробкою проблеми. Якщо для літніх вікових груп закономірне визнання поняття соціалізації, то належить досліджувати питання і про інститути цієї стадії.

Природно, що кожен з названих тут інститутів соціалізації володіє цілим рядом інших функцій, його діяльність не може бути зведена тільки до функції передачі соціального досвіду. Розгляд названих установ в контексті соціалізації означає лише своєрідний «витяг» з усієї сукупності виконуваних ними громадських завдань.

При аналізі великих груп був з'ясований той факт, що психологія таких груп фіксує соціально-типове, різною мірою представлене в психології окремих особистостей, що складають групу. Міра представленості в індивідуальній психології соціально-типового повинна бути пояснена. Процес соціалізації дозволяє підійти до пошуків такого пояснення. Для особистості небайдуже, в умовах якої великої групи здійснюється процес соціалізації. Сам інститут соціалізації, здійснюючи свій вплив на особистість, наче стикається з системою впливу, яка задається великою соціальною групою, зокрема, через традиції, звичаї, звички, спосіб життя. Від того, якою буде та рівнодійна, яка складеться з систем таких впливів, залежить конкретний результат соціалізації. Таким чином, проблема соціалізації при подальшому розвитку досліджень повинна постати як своєрідна сполучна ланка у вивченні співвідносних ролі малих і великих груп в розвитку особистості.

Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 363. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Порівняйте зміст понять «соціалізація», «виховання», «розвиток особистості»
2. Розкрийте сутність процесу соціалізації, поясніть її сторони і сфери
3. Назвіть три компоненти структури «Я»
4. Назвіть стадії процесу соціалізації, опишіть їх.

5. Які інститути соціалізації виділяє Г.М. Андрєєва?

О.Г.Асмолов

ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ/ЕКСТЕРІОРИЗАЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЛЮДИНИ

Іноді характеристика появи на світ дитини як істоти «генетично соціальної» сприймається як метафора. Насправді ця характеристика відображає той факт, що дитина з'являється не в природному середовищі, а з самого початку її індивідуальне життя вплітається у властивий тільки людині світ суспільно-історичного досвіду (тварини мають видовий та індивідуальний досвід), в складну систему соціальних зв'язків, і вона сама змінює ці зв'язки. Як би парадоксально це не звучало, активність дитини, яка з'явилась у «світі людини», те, народилася вона в хатині чи палаці, тривалість періоду дитинства в даній культурі і ін. – все це призводить до того, що в центрі розвитку особистості виявляється не індивід сам по собі, що вбирає вплив навколишнього середовища, а першопочаткові спільні акти поведінки, які перетворюють мікросоціальну ситуацію розвитку особистості. Не підозрюючи про це дитина отримує ідеальну представленість в житті інших людей, змінює їх долі і ставлення до світу.

Той кардинальний момент, коли дитина з перших миттєвостей свого існування – член суспільства, учасник розвитку олюдненого простору і часу, в корені змінює поширені уявлення про соціалізацію як вплив суспільства на спочатку пасивного індивіда.

Олюднений простір – це, по-перше, простір предметів, за якими закріплені історично вироблені способи їх використання;

по-друге, закріплені в даній культурі правила, ритуали, норми поведіння і спілкування з дитиною в залежності від зайнятої нею при народженні соціальної позиції в суспільстві (наприклад, «принц» або «жебрак»);

по-третє, в олюднений простір входить і олюднений час – режим, тимчасовий розпорядок життя новонародженого, який прописує, що і коли з ним потрібно робити.

«Олюднений простір, олюднений час і людські форми поведінки реалізуються для дитини спочатку в діях дорослих людей, діях, спрямованих на її обслуговування. З самого народження дитини її активність регулюється всередині системи взаємозв'язку дорослих – дитина «, тобто тієї системи, яка, в свою чергу, обумовлена більш широким культурно історичним контекстом, тією культурою, тим часом, тим суспільством, членом якого стає дитина.

Не біологічний індивід сам по собі, а розділені спільні дії з дорослими, а потім і з однолітками, включені в діяльність суспільства, і продукт цієї діяльності – культуру – вихідний момент руху людини в суспільстві.

У сучасній психології існує помилкова думка, що Л.С. Виготський і О.М. Леонтьєв виступали проти поняття «соціалізація» як такого. Підґрунтям для виникнення цієї думки послужили дві наступних підстави. Перша з них, як на це справедливо вказує Г.М. Андреева, пов'язана з різкою критикою Л.С. Виготським уявлень про соціалізацію дитини в концепції Ж. Піаже. У ранніх дослідженнях Ж. Піаже соціальне середовище інтерпретується як зовнішня, чужа по відношенню до дитини сила, яка примушує її прийняти чужі схеми мислення. «Сама соціалізація дитячого мислення, - зазначає Л.С. Виготський, - розглядається Піаже поза практикою, як чисте спілкування душ». Саме з критикою концепції соціалізації, в якій химерно переплітаються психоаналіз З. Фрейда з соціологічною теорією Е. Дюркгейма, і виступав Л.С. Виготський.

Другою підставою зазначеної вище думки є прагнення О.М. Леонтьєва дати змістовну характеристику поняттю «соціалізація»: «Для психології, яка обмежується поняттям «соціалізація» психіки індивіда без подальшого аналізу, ці трансформації (взаємопереходів в системі «особистість в суспільстві». - А.А.) залишаються справжньою таємницею. Ця психологічна таємниця відкривається тільки в дослідженні породження людської діяльності і її внутрішньої будови».

Намагаючись дати змістовну характеристику «соціалізації», О.М. Леонтьєв

слідом за Л.С. Виготським вводить положення про інтеріоризацію /екстеріоризацію як взаємопереходи в системі спільної діяльності людини в суспільстві.

Уявлення про інтеріоризацію як механізм соціалізації, присвоєння зафіксованих в культурі соціальних норм і програм найбільш детально розвивалися Л.С. Виготським і його школою. Історично, однак, склалося так, що з середини 1950-х рр. основні зусилля таких представників діяльнісного підходу, як П.Я. Гальперін, В.В. Давидов, Н.Ф. Тализіна, сконцентрувалися на вивченні інтеріоризації як механізму переходу з зовнішньої практичної або пізнавальної діяльності у внутрішню діяльність. У цих дослідженнях, які поставили в центр проблему переходу із зовнішнього плану діяльності у внутрішній ідеальний план, виділилася теорія поетапного, або планомірного, формування розумових дій, створена завдяки класичним роботам П.Я. Гальперіна і його послідовників. Однак націленість цих досліджень, перш за все, на вивчення пізнавальної діяльності суб'єкта привела до неявного виникнення звуження поняття «інтеріоризація» як поняття, що розкриває механізм перетворення матеріального в ідеальне, зовнішнього у внутрішнє в індивідуальній діяльності. Початковий більш широкий зміст поняття «інтеріоризація» як механізму соціалізації виявився в тіні.

Тим часом ще на початку 1930-х рр. Л.С. Виготський писав: «Для нас сказати про процес «зовнішній» - означає сказати «соціальний». Будь-яка психічна функція була зовнішньою тому, що вона була соціальною раніше, ніж стала внутрішньою, власне психічною функцією; вона була, перш за все, соціальним відношенням двох людей». Для Л.С. Виготського інтеріоризація і була переходом від інтерпсихічного соціального до інтрапсихічного індивідуального способу життя людини.

При аналізі соціалізації як механізму засвоєння суспільно історичного досвіду в цілому процес оволодіння індивідом суспільним досвідом характеризують терміном «привласнення», а для характеристики процесу приєднання людини до системи соціальних зв'язків з іншими людьми використовують термін «прилучення».

«Дитина не пристосовується до навколишнього світу людських предметів і явищ, а робить його своїм, тобто привласнює його. Різниця між процесом

приспосовування в тому сенсі слова, в якому він вживається по відношенню до тварин, і процесом присвоєння полягає в наступному. Біологічне пристосування є процесом зміни видових властивостей і здібностей суб'єкта і його вродженої поведінки, яка викликається вимогами середовища. Інша справа – процес присвоєння. Це процес, який тягне за собою відтворення індивідуумом історично сформованих людських властивостей, здібностей і способів поведінки. Інакше кажучи, це є процес, завдяки якому у дитини відбувається те, що у тварин досягається дією спадковості: передача індивіду досягнень виду ...

Щоб оволодіти предметом або явищем, потрібно активно здійснити діяльність, адекватну тій, яка втілена в даному предметі або явищі «.

Якщо абстрактно висловити загальну схему процесу присвоєння і відтворення суспільно-історичного досвіду, то вона буде виглядати так: соціальна конкретно-історична система суспільства, спосіб життя в даній системі (в тому числі в культурі) → процес спільної діяльності члена суспільства (дитини, дорослого) в соціальній групі як основа соціалізації особистості (механізм інтеріоризації) → формування особистості → прояв особистості як суб'єкта діяльності (механізм екстеріоризації) → перетворення спільної діяльності соціальної групи → перетворення способу життя в даній соціальній системі.

У діяльнісного підходу довгий час при аналізі процесу присвоєння суспільно-історичного досвіду абстрагувалися від ряду моментів цієї загальної схеми. З неї як би випадали «спосіб життя і культура», а «спільна діяльність» часом зводилася до взаємодії в діаді «дитина – дорослий», інтерпретувалася як «індивідуальна діяльність», ставився неявно знак тотожності між психікою людини і її особистістю. Внаслідок цього процес переходу соціогенезу суспільства в онтогенез особистості, механізми цього переходу до сих пір вивчені недостатньо. Вся увага була зосереджена на механізмі інтеріоризації, а питання соціального конструювання світу, породження «інтерсуб'єктивної реальності» залишалися поза полем дослідження.

Якщо процес соціалізації і разом з ним механізм інтеріоризації вивчені у психології, особливо в психології пізнавальних процесів, то процес індивідуалізації

людини і механізм екстеріоризації, який лежить в його основі, вельми слабо висвітлені в різних підходах до вивчення розвитку людини. Відсутність методичних прийомів дослідження механізмів екстеріоризації, а також не завжди прямо виражений погляд на індивіда як «приймача», споживача зовнішніх соціальних впливів і благ, уповільнили дослідження екстеріоризації, а тим самим і ролі особистості в розвитку різноманітних малих і великих соціальних груп.

Процес розвитку особистості як суб'єкта діяльності, вивчення її соціалізації передбачають дослідження механізмів оволодіння власною поведінкою, перетворення психіки особистості в особливий «орган», зняряддя перетворення людського світу.

Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека/ Александр Асмолов. - 3-е изд., испр. и доп. – М.: Смысл: Издательский центр «Академия», 2007. – 528. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Що автор називає «олюдненим простором»?
2. Що стало предметом дискусії стосовно визначення поняття «соціалізація»? Приведіть аргументи учасників
3. відтворіть загальну схему процесу присвоєння і відтворення особистістю суспільно-історичного досвіду
4. Вкіжіть різницю між поняттями «інтеріоризація» , «екстеріоризація»

П.Бергер, Т.Лукман

МОВА І ЗНАННЯ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ

Людська експресивність об'єктивується, тобто проявляє себе в продуктах людської діяльності, доступних як її творцям, так і іншим людям в якості елементів загального для всіх світу. Такі об'єктивації служать більш-

менш стійкими показниками об'єктивних процесів, властивих їх творцям, і дозволяють вивести ці процеси за межі ситуації «face-to-face», в яких їх можна було безпосередньо спостерігати.

Наприклад, суб'єктивна установка на гнів безпосередньо виражається в ситуації «face-to-face» з допомогою різноманітних тілесних знаків – виразу обличчя, всього положення тіла, особливих рухів рук, ніг і ін. Ці знаки можна спостерігати в ситуації «face-to-face», яка саме тому і є оптимальною ситуацією для отримання доступу до суб'єктивності іншої людини. Але ті ж знаки не можна зберегти за межами живої, реальної ситуації «face-to-face». Однак гнів можна об'єктивувати за допомогою зброї. Скажімо, у мене була сварка з людиною, яка довела свій гнів по відношенню до мене. Вночі я був розбуджений ножем, встромленим в стіну над моїм ліжком. Ніж як об'єкт відображає гнів мого ворога. Він відкрив мені доступ до його суб'єктивності, хоча я і спав, коли він метнув ніж, і я ніколи не бачив його, оскільки він зник відразу після свого кидка. Якби я залишив ніж на своєму місці, то наступного ранку я знову зміг би побачити його, і він знову відображав би гнів людини, яка його кинула. Крім того, ще хтось міг би прийти подивитися на нього і зробити такий же висновок. Іншими словами, ніж в моїй стіні став об'єктивно існуючим елементом реальності, яку я поділяю з моїм ворогом і з іншими людьми. Ймовірно, цей ніж не був зроблений виключно для того, щоб метнути його в мене. Але він відображає суб'єктивну інтенцію до насильства, незалежно від того, яким був мотив: гнів чи практичне міркування типу вбивства заради здобичі. Зброя як об'єкт реального світу відображає загальний намір вчинити насильство, яке визнається будь-ким, хто знає, що це за зброя. Тоді зброя стає як продуктом людської діяльності, так і об'єктивацією людської суб'єктивності.

Реальність повсякденного життя не просто сповнена об'єктивації, вона і можлива лише завдяки їй. Я постійно оточений об'єктами, які відображають суб'єктивні наміри моїх партнерів, хоча у мене іноді і виникають труднощі у

зв'язку з правильним розумінням того, що певний об'єкт «означає», особливо якщо він був створений людьми, яких я не знав досить добре або взагалі не зустрічався з ними в ситуаціях «face-to-face». Будь-який етнолог або археолог охоче підтвердить наявність цих труднощів, але сам факт, що їх можна подолати і за артефактом реконструювати суб'єктивні наміри людей, які жили в давно зниклих товариствах, – красномовний доказ величезної сили людських об'єктивацій.

Особливим і дуже важливим випадком об'єктивації є процес позначення (сигніфікації), тобто усвідомлення людиною знаків. Знак відрізняється від інших об'єктивацій своєю явною інтенцією – бути показником суб'єктивних значень. Звичайно, всі об'єктивації використовуються як знаки, навіть якщо спочатку вони були створені без такого наміру. Наприклад, зброя могла бути спочатку створеною для того щоб вбивати звірів, але згодом, скажімо, в обряді, вона стає позначенням агресивності і насильства взагалі. Є, однак, певні об'єктивації, яким з самого початку було неоднозначно призначено бути знаками. Наприклад, замість того щоб кидати в мене ніж (акт, в ході якого передбачалося мене вбити, але це міг бути і акт, за допомогою якого передбачалося лише показати таку можливість), мій противник міг би поставити чорний хрест на моїх дверях в знак того, що ми тепер офіційно знаходимося в стані ворожнечі. Такий знак, який не має іншої мети, окрім позначення суб'єктивного сенсу, вкладеного в нього тим, хто його поставив, стає суб'єктивно доступним іншим людям, з якими ми поділяємо нашу загальну реальність. Як я, так і інші люди визнають сенс, який він має на увазі і який є для його творця об'єктивним «нагадуванням» його початкового наміру. З вищесказаного стає зрозуміло, що інструментальне і сигніфікативне використання таких об'єктивацій тісно переплетені між собою. Особливим випадком є магія, де відбувається злиття цих двох моментів, але зараз нас це не цікавить.

Знаки групуються в системи. Так, існують системи жестових знаків,

стандартних тілесних рухів, різних систем матеріальних артефактів і ін. Знаки і знакові системи є об'єктиваціями в тому сенсі, що вони об'єктивно доступні іншим людям за межами появи суб'єктивних інтенцій «тут і зараз». Для знаків характерна «віддаленість» від безпосередніх проявів суб'єктивності і опосередкована присутність суб'єкта. Так, виконання танцю, що виражає агресивний намір, різко відрізняється від того, як людина в нападі гніву стискає кулаки або б'ється зі злим виразом обличчя.

Останні дії виражають мою суб'єктивність тут і зараз, перші можуть бути абсолютно віддаленими від цієї суб'єктивності. Я взагалі можу бути зовсім не злим і не агресивним, але виконую свою партію в танці лише тому, що мені заплатили, щоб я зробив це замість того, хто насправді злий.

Іншими словами, якщо танець може бути відділений від суб'єктивності танцюриста, то злість не може бути відділеною від того, хто злиться. І танець, і злість – це суть прояви тілесної експресивності, але лише перший має характер об'єктивно доступного знака. Всі знаки і знакові системи характеризуються «відокремленістю», але розрізняються за ступенем відокремленості від ситуацій «face-to-face». Так, очевидно, що танець менш відокремлений, ніж матеріальний артефакт, що виражає те ж суб'єктивне значення.

Мова, яку можна визначити як систему словесних знаків, є найбільш важливою знаковою системою людського суспільства. Звичайно, в основі мови лежить притаманна людському організму здатність до словесних виразів, але про мову починають говорити лише в тому випадку, коли можливе відділення словесних виразів від безпосереднього «тут і зараз» суб'єктивних структур. Це ще не мова, коли я гарчу, хрюкаю, завиваю, шиплю, хоча ці звукові вирази можуть стати лінгвістичними, оскільки вони інтегровані в об'єктивно доступну знакову систему. Загальні об'єктивації повсякденного життя підтримуються, головним чином, за допомогою лінгвістичних позначень. Крім того, повсякденне життя – це життя, яке я

поділяю з іншим за допомогою мови. Розуміння мови істотно для розуміння реальності повсякденного життя.

Мова виникає в ситуації «face-to-face», але може бути і віддаленою від неї. І не тільки тому, що я можу голосно кричати в темряві або на відстані, говорити по телефону, по радіо або передавати лінгвістичні позначення за допомогою листа (останнє є знаковою системою другого порядку). Джерело відокремленості мови – у здатності передавати повідомлення, які безпосередньо не виражають суб'єктивності «тут і зараз». Ця здатність властива не тільки мові, а й іншим знаковим системам, однак складність і величезна розмаїтість мови роблять його набагато більше, ніж інші системи, відокремлені від ситуації «face-to-face» (наприклад, система жестів). Я можу говорити про незліченні матерії, які ніколи не були дані мені в ситуації «face-to-face», включаючи і ті, які я ніколи не переживав і не буду переживати безпосередньо. Так що мова може стати об'єктивним сховищем величезного розмаїття накопичених значень, життєвого досвіду, які можна зберігати в часі і передати наступним поколінням.

У ситуації «face-to-face» мова має характерні їй якості взаємності, яка вирізняє її від інших знакових систем. Безперервне створення словесних знаків в бесіді може супроводжуватись безперервними суб'єктивними намірами мовців. Я кажу як думаю; так само робить і мій партнер по розмові. Кожен з нас слухає, що говорить інший в той самий момент, що робить можливим безперервне і одночасно взаємне «схоплення» наших суб'єктивностей, інтерсуб'єктивність, близькість в ситуації «face-to-face», яку не може відтворити жодна інша знакова система. Я чую себе, коли говорю, мої власні суб'єктивні, значення стають об'єктивними і постійно доступними мені і, ipso facto, більш реальними для мене. Тут слід згадати, що говорилося раніше про те, що інший в ситуації «face-to-face» має «краще знання» про мене, ніж я сам. Цей безсумнівно парадоксальний факт ми пояснювали раніше безперервним, цілісним, дорефлексивним «схоплюванням» буття іншого в ситуації «face-to-face», тоді як для «схоплювання» себе самого потрібна рефлексія. Однак тепер,

коли я за допомогою мови об'єктивую своє власне буття, я схоплюю його глибоко і безперервно в той же самий момент, що й інший, і можу спонтанно реагувати на нього, «не перериваючи» розміреної рефлексії. Тому можна сказати, що мова робить мою суб'єктивність «реальнішою» не тільки для мого партнера по бесіді, але і для мене самого. Ця здатність мови робити зрозумілою та стабільною для мене мою власну суб'єктивність зберігається (хоча і в видозміненому вигляді) у міру того, як мова відділяється від ситуації «face-to-face». Дуже важлива характеристика мови схоплена в виразі, що люди повинні говорити про себе до тих пір, поки вони себе як слід не пізнають.

Мова виникає у повсякденному житті і я тісно пов'язаний з нею. Крім того, вона співвідноситься з реальністю, яку я сприймаю тверезою свідомістю і якою управляє прагматичний мотив (тобто сукупність значень, що мають безпосереднє відношення до теперішніх і майбутніх дій), які я поділяю з іншими людьми як щось само собою зрозуміле. Хоча мова може використовуватися і відносно інших реальностей, однак навіть і тоді вона зберігає своє коріння в реальності повсякденного життя. Як знакова система мова має якість об'єктивності. Я стикаюся з мовою як з зовнішньою для мене фактичністю, і вона здійснює на мене свій примусовий вплив. Мова підпорядковує мене своїми структурам. Я не можу користуватися правилами німецького синтаксису, коли говорю англійською; я не можу використовувати слова, придумані моїм трирічним сином, якщо мені потрібно спілкуватися з кимось за межами моєї сім'ї; в різних випадках я повинен враховувати переважаючі стандарти правильного мовлення, навіть якщо віддаю перевагу своїм власним «неправильним». Мова дає мені готову можливість безперервної об'єктивації мого зростаючого досвіду. Інакше кажучи, мова розтягує свої рамки так гнучко, що дозволяє мені об'єктивувати безліч переживань протягом всього мого життя. Мова також типізує мої переживання і досвід, дозволяючи розподілити їх за більш широкими категоріями, в термінах яких вони набувають значення не тільки для мене, але і для інших людей. У тій мірі, в якій мова типізує досвід, вона робить його

анонімним, оскільки досвід, підданий типізації, в принципі може бути відтворений будь-ким, хто потрапляє в розглянуту категорію. Наприклад, у мене сварка з тещею. Цей конкретний і суб'єктивно унікальний досвід лінгвістично типізується в категорією «неприємності з тещею». Ця типізація набуває сенсу для мене, для інших і, ймовірно, для моєї тещі. Але ця ж типізація є анонімною. Не тільки я, але будь-хто (точніше, будь-хто з категорії «зять») може мати «неприємності з тещею». Так що мій біографічний досвід тепер класифікований згідно з правилами організації значень і є об'єктивно і суб'єктивно реальним.

Завдяки своїй здатності виходити за межі «тут і зараз» мова з'єднує різні зони реальності повсякденного життя і інтегрує їх в єдине смислове ціле. Виходи за межі (трансценденції) мають просторове, часове і соціальне вимірювання. Завдяки мові я можу подолати розрив між моєю зоною маніпуляції і зоною маніпуляції іншого; я можу привести у відповідність мої і його біографічні часові послідовності; і я можу розмовляти з ним про людей і групи, з якими у нас не було взаємодії «face-to-face». В результаті цих трансценденцій мова може «створити ефект присутності» безлічі об'єктів, які в просторовому, часовому та соціальному відношенні відсутні «тут і зараз». *Ipso facto* безліч накопичених значень і переживань об'єктивуються «тут і зараз». Простіше кажучи, за допомогою мови весь світ може актуалізуватися в будь-який момент. Ця трансценденція і інтегруюча сила мови зберігається, коли я не розмовляю з іншим актуально. Завдяки лінгвістичній об'єктивації, навіть коли я говорю «з самим собою» у відокремленому роздумі, в будь-який момент весь світ може постати переді мною. Що стосується соціальних відносин, – мова «робить наявними» для мене не тільки відсутніх в даний момент людей, а й тих, хто відноситься до моїх спогадів і реконструюється з минулого, а також людей майбутнього, які виникають переді мною в уяві. Звичайно, «наявність» їх всіх може мати велике значення для поточної реальності повсякденного життя. Більш того, мова взагалі може виходити за межі реальності повсякденного життя. Вона може мати відношення до переживань в кінцевих областях значень

і з'єднувати відірвані одна від одної сфери реальності. Наприклад, можна інтерпретувати «значення» сну, лінгвістично інтегруючи його в рамки порядку повсякденного життя. Така інтеграція переміщує абстрактну реальність сну в реальність повсякденного життя, яка стає анклавом в межах останньої. Тепер сновидіння набуває значення швидше в поняттях реальності повсякденного життя, ніж в поняттях його власної абстрактної реальності. Анклави, що виникають в результаті такого переміщення, належать обом сферам реальності. Вони «розміщені» в одній, але «мають відношення» до іншої.

Таким чином, предмет – позначення, який з'єднує різні сфери реальності, можна визначити як *символ*, а лінгвістичний спосіб, за допомогою якого відбуваються такі переміщення, можна назвати *символічною мовою*. На символічному рівні лінгвістичне позначення досягає максимального відділення від «тут і зараз» у повсякденному житті, і мова підноситься на такі вершини, які не тільки *de facto*, а й *a priori* недоступні для повсякденного сприйняття. Тепер мова конструює грандіозні системи символічних уявлень, які підносяться над реальністю повсякденного життя подібно явищам з іншого світу. Релігія, філософія, мистецтво, наука – найбільш важливі системи такого роду. Назвати їх значить вже сказати, що, незважаючи на їх максимальну відірваність від повсякденного досвіду, конструювання цих систем вимагає, щоб вони представляли величезну важливість для реальності повсякденного життя. Мова може не тільки конструювати, вкрай абстраговані від повсякденного досвіду символи, а й «перетворювати» їх в об'єктивно існуючі елементи повсякденного життя. Тож символізм і символічна мова стають істотними елементами реальності повсякденного життя і повсякденного розуміння цієї реальності. Кожен день я живу в світі знаків і символів.

Мова формує лінгвістично позначені семантичні поля і смислові зони. Словник, граматики і синтаксис сприяють організації цих семантичних полів. Таким чином, мова формує схеми класифікації для «розрізнення об'єктів за допомогою» роду (матерії, яка повністю відрізняється від статі) і числа;

формує висловлювання дії і висловлювання існування; показує ступінь соціальної близькості і ін. Наприклад, в мовах, в яких розрізняють формальне і інтимне звернення за допомогою займенників (таких, як *tu* і *vous* у французькому, або *du* і *Sie* в німецькому), останні позначають координати семантичного поля, яке можна назвати зоною інтимності. Тут знаходиться світ братства (*Tutoiement*, *Bruderschaft*) з більшою кількістю значень, постійно доступних мені для впорядкування мого соціального досвіду. Таке семантичне поле є звичайно, і у людей які говорять англійською, хоча і більш обмежено лінгвістично. Або візьмемо інший приклад. Сума лінгвістичних об'єктивацій, які відповідають моїй професії, представляє інше семантичне поле, яке значимо впорядковує всі звичайні події, що відбуваються в моїй повсякденній роботі. В рамках створених семантичних полів можна об'єктивувати, зберігати і накопичувати біографічний та історичний досвід. Звичайно, накопичення є вибіркоким, в залежності від семантичних полів, що визначають, що має бути збережене, а що «забуте» з його досвіду індивіда або суспільства. В результаті такого накопичення складається соціальний запас знання, що передається від покоління до покоління, доступний індивіду в повсякденному житті. Я живу в повсякденному світі повсякденного життя, маючи специфічні системи знання. Крім того, я знаю, що інші поділяють принаймні частину цього знання, і вони знають, що я це знаю. Тому на мою взаємодію з іншими в повсякденному житті постійно впливає наша спільна причетність до доступного нам соціального запасу знання.

Соціальний запас знання включає знання моєї ситуації і її меж. Наприклад, я знаю, що я бідний і не сподіваюся жити в фешенебельному передмісті. Звичайно, це знання поділяється як тими, хто сам бідний, так і тими, хто знаходиться в більш привілейованому становищі. Причетність до соціального запасу знання, таким чином, сприяє «розміщенню» індивідів в суспільстві і відповідному поводженню з ними. Це неможливо для того, хто непричетний до цього знання, наприклад, для іноземця, який може взагалі не вважати мене бідним, оскільки критерії бідності в його суспільстві – зовсім

інші. Як я можу бути бідним, якщо у мене є черевики і я не виглядаю голодним?

Оскільки в повсякденному житті переважає прагматичний мотив, важливе місце в соціальному запасі знання займає знання рецептів, тобто знання, яке зводиться до практичної компетентності в буденних справах. Наприклад, я кожен день користуюся телефоном у своїх особистих практичних цілях. Я знаю, як це робити. Я також знаю, що робити, якщо мій телефон зламається, – це не означає, що я знаю, як його полагодити, але я знаю, кого покликати на допомогу. Моє знання, пов'язане з телефоном, включає також інформованість про систему телефонної комунікації, наприклад, я знаю, що деякі люди мають номери телефонів, не включені в телефонну книгу, що в певних обставинах я можу одночасно говорити з двома абонентами, що знаходяться на великій відстані від мене, що я повинен пам'ятати про різницю в часі, якщо хочу додзвонитися в Гонконг і ін. Все це – знання прикладів, яке не стосується нічого іншого, крім того, що я повинен знати для досягнення моїх нинішніх і ймовірних майбутніх практичних цілей. Мене не цікавить, чому телефон працює саме так і якою є система наукового та інженерного знання, що робить можливим конструювання телефонів. Мене не цікавить використання телефону, що виходить за межі моїх цілей, скажімо, комбінування його з короткохвильовим радіо для спілкування з суднами. Так само у мене є знання рецептів, пов'язаних з людськими взаєминами. Наприклад, я знаю, що я повинен робити для оформлення паспорта, Але все, що мене цікавить, – це отримання паспорта після закінчення певного часу. Мене не хвилює і я не знаю, який шлях проходить моя заява при оформленні паспорта в адміністративних службах, ким і після чого дається згода, хто ставить печатку в документі. Я не вивчаю урядову бюрократію – я лише хочу провести канікули за кордоном. Інтерес до невідомої мені процедури оформлення паспорта може виникнути в тому випадку, якщо після закінчення певного терміну мій паспорт не буде готовий. Тоді я звернуся (як у випадку несправності телефона – до телефонного майстра, щоб він його полагодив) до

експерта з оформлення паспорта, скажімо, до юриста, конгресмена або з прав людини в США.

Mutatis mutandis, значна частина соціального запасу знання є рецептами вирішення повсякденних проблем. Зазвичай я мало зацікавлений в тому, щоб виходити за рамки цього практично необхідного знання, за допомогою якого можна вирішувати мої проблеми.

Соціальний запас знання диференціює реальність за ступенем знайомства. Він дає складну і докладну інформацію про ті сектори повсякденного життя, з якими я часто маю справу, і набагато більш загальну і неточну – про віддалені сектори. Так, моє знання власної професії і її світу – дуже спеціальне, глибоке і повне, тоді як про професійні світи інших людей я маю досить поверхневе знання. Соціальний запас знання надає в моє розпорядження схеми типізації, необхідні для більшості звичайних справ у повсякденному житті – не тільки типізації інших людей, які обговорювалися раніше, але і типізації будь-якого роду подій і досвіду, як соціальних, так і природних. Так, я живу в світі рідних, знайомих, колег по роботі і функціонерів. Отже, в цьому світі у мене бувають сімейні, професійні зустрічі, зіткнення зі службою дорожнього руху і інд. Природний фон цих подій також типізується в межах запасу знань. Мій світ організований в термінах звичайного питання про погоду, про осінню лихоманку і ін. «Я знаю, що робити» по відношенню до всіх цих інших людей і до всіх цих інших подій в рамках мого повсякденного життя.

Будучи даним мені як єдине ціле, соціальний запас знання надає мені тим самим і засоби інтеграції розрізнених елементів мого власного знання. Іншими словами, «те, що знає кожен» має свою логіку, і його можна використовувати для впорядкування різних речей, які я знаю. Наприклад, я знаю, що мій друг Генрі – англієць, і я знаю, що він завжди дуже пунктуальний при зустрічах. Оскільки «кожен знає», що пунктуальність – англійська риса, я можу з'єднати тепер ці два елементи мого знання про Генрі

в типізацію, яка є значущою в поняттях соціального запасу знання.

Достовірність мого знання у повсякденному житті вважається мною і іншими людьми сама собою зрозумілою, поки немає свідчень про зворотне, тобто до тих пір, поки не виникає проблема, яку не можна вирішити на основі мого знання. До тих пір, поки моє знання діє безвідмовно, я відкидаю будь-які сумніви з цього приводу. У певних відносинах, віддалених від повсякденної реальності, – в жарті, в театрі, у церкві, у філософському міркуванні і ін. – у мене можуть виникати сумніви з приводу окремих його елементів. Але ці сумніви «не слід сприймати всерйоз». Наприклад, як бізнесмен я знаю, що не слід ні з ким рахуватися. Я можу сміятися над жартом, в якому обігрується неспроможність цього принципу; я можу бути схвильованим священиком або актором, які звеличують чесноти доброти і уваги по відношенню до іншого. І у філософському настрої я можу погодитися з тим, що у всіх соціальних відносинах слід керуватися золотим правилом. Сміючись, будучи схвильованим і філософствуючи, я повертаюся до «серйозного» світу бізнесу, визнаючи логіку його принципів і діючи відповідно до них. Тільки коли ці принципи не виправдовують надій в світі, де вони можуть бути застосовані, вони стають для мене проблематичними «не на жарт».

Хоча соціальний запас знання представляє повсякденний світ як інтегрований, окремі частини якого розрізняють відповідно до зон, які є знайомими і віддаленими, в цілому цей світ залишається непрозорим. Інакше кажучи, реальність повсякденного життя завжди виявляється добре зрозумілою зоною, за межами якої – темний фон. Якщо деякі реальності висвітлені досить добре, то інші затемнені. Я не можу знати все необхідне про цю реальність. Навіть якщо, наприклад, я здаюся всесильним деспотом у родині, я не знаю всіх факторів, що сприяють такому моєму образу. Я знаю, що мої розпорядження завжди виконуються, але всі кроки і мотиви цього виконання абсолютно недоступні моєму розумінню. Завжди є речі, що залишаються «поза полем мого зору». А fortiori: це має відношення і до більш

складних, ніж сімейні, соціальних взаємозв'язків і пояснює, між іншим, чому деспоти – зазвичай нервові люди. Моє знання у повсякденному житті нагадує інструмент, який прорубує дорогу в лісі і який проливає вузьку смугу світла на те, що знаходиться попереду і безпосередньо поруч, а з усіх боків дороги обступає темрява. Цей образ навіть більшою мірою відноситься до множинних реальностей, куди постійно переміщається реальність повсякденного життя. Останнє твердження можна перефразувати (якщо не вичерпно, то поетично), сказавши, що повсякденне життя покрите сутінками наших снів.

Моє знання у повсякденному житті організовано в поняттях релевантності. Деякі з них визначаються моїми безпосередніми практичними інтересами, інші – всіма моїми ситуаціями в суспільстві. Мені неважливо, яким чином моя дружина готує мій улюблений гуляш, якщо він виходить добре. Мене не цікавить те, що акції товариства падають, якщо я не володію цими акціями; що католики модернізують своє вчення, якщо я атеїст; що можна летіти без пересадки в Африку, якщо я туди не збираюся. Однак, оскільки багато в чому мої релевантні структури перетинаються з релевантними структурами інших, є речі, «що цікавлять» нас взаємно, і нам є що сказати один одному.

Важливим елементом мого знання у повсякденному житті є знання релевантних структур інших людей. Так, я «знаю краще», ніж мій лікар, свої проблеми, пов'язані з розміщенням капіталу, краще, ніж мій адвокат, я знаю свої виразкові болі; краще, ніж мій бухгалтер, свої пошуки релігійної істини. Основні релевантні структури, які стосуються повсякденного життя, дані мені вже готовими в самому соціальному запасі знання. Я знаю, що «жіноча балаканина» недоречна для мене як для чоловіка, «пусті роздуми» недоречні для мене, як для людини дії і ін. В кінцевому рахунку, соціальний запас знань, як ціле, має свою власну релевантну структуру. Так, в термінах запасу знання, об'єктивованому в американському суспільстві, було б недоречно вивчати

рух зірок, щоб передбачити стан справ на фондовій біржі, однак цілком доречно поспостерігати за обмовками в розмові, щоб дізнатися про сексуальне життя того чи іншого індивіда і ін. Навпаки, в інших суспільствах астрологія може бути цілком доречною для знання економіки, а мовний аналіз – абсолютно недоречним для задоволення цікавості в області еротики і ін.

І нарешті, слід сказати про соціальний розподіл знання. Я виявляю, що в повсякденному житті знання соціально розподілене, тому, що є різні індивіди і типи індивідів, які володіють цим в різній мірі. Я не поділяю своє знання в рівній мірі з усіма партнерами, і у мене може бути таке знання, яке я не поділяю ні з ким. Я поділяю свої професійні знання з моїми колегами, але не з сім'єю, і я можу ні з ким не поділяти свого вміння шахраювати в картах. Соціальний розподіл знань може бути досить складним і навіть привести до збентеження людини з боку. У мене не тільки немає знання, необхідного для лікування моїх фізичних захворювань, але навіть і знання того, чому багато лікарів вимагають притягнення до відповідальності з приводу моєї хвороби. У такому випадку мені потрібна порада не просто експерта, але більш важлива порада експерта експертів. Таким чином, соціальний розподіл знань починається з того простого факту, що я не знаю всього, що знають мої партнери, і навпаки; це досягає кульмінації в надзвичайно складних і езотеричних системах знань. Знання того, як розподіляється соціально доступний запас знань (принаймні в загальних рисах), являє собою важливий елемент цього самого запасу знань. У повсякденному житті я знаю (хоча б приблизно), що і від кого я можу приховати, від кого я можу отримати інформацію, якої не маю, і взагалі якого роду знань можна очікувати від різних людей.

*Бергер П., Лукман Т. Соціальне конструювання реальності. М., 1995. С.9-80.
– переклад з рос. Л.Й.Гуменюк*

Питання до тексту

1. Що таке об'єктивація і коли вони виникають?
2. Чому реальність повсякденного життя можлива лише завдяки об'єктиваціям?
3. Що таке сигніфікація і як вона пов'язана з об'єктивацією?
4. Де і за яких умов виникає мова? Як мова пов'язана зі знаками? Чи є мова знаковою системою і чому?
5. Поясніть принцип відокремленості мови, ситуації «тут і зараз»
6. Розкажіть про соціальний запас знання. Як він виникає і для чого?

О.І. Герцен

[ПРО СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ]

Людина живе не для здійснення долі, не для втілення ідеї, не для прогресу, а єдине тому, що народилася, і народилася вона (як не дивно)... для сучасного, що зовсім не заважає їй ні отримати спадку від дійсності, ні залишити дещо по собі... Пишатись ми повинні тим, що ми не нитки, і не голки в руках фатуму, який шиє яскраве полотно історії... Ми знаємо, що ця тканина шиється не без нашої участі, але це не наша мета, не наше призначення, не заданий урок, а наслідок тієї складної кругової поруки, яка пов'язує все суще кінцями і початками, причинами і діями.

І це ще не все, ми здатні змінити взірць килима. Господаря немає, малюнка немає, одна основа, і ми одні-єдині...

- Але, з одного боку, ви віддаєте долю людини на її розсуд, а з іншого— знімаєте з неї відповідальність, тому за вашою наукою вона просто складе руки і надалі не буде нічого робити.

- Чи не перестануть тоді люди їсти й пити, кохати, народжувати дітей, захоплюватися музикою і жіночою красою, коли дізнаються, що споживають, слухають, кохають та насолоджуються тільки для себе, а не для створення високих призначень і не для *якнайшвидшого* досягнення *нескінченного*

розвитку досконалості?

Якщо релігія зі своїм понурим фаталізмом і невтішним й холодним доктринерством, не примусила людей скласти руки, то і нічого боятися, що це зробить прозріння, яке звільняє їх від цих пут. Одного відчуття життя і непослідовності було б цілком достатньо, щоб врятувати Європейські народи від релігійних проказ, на прикладі аскетизму, квієтизму, які постійно були тільки на словах і ніколи на ділі; невже розум і свідомість стануть слабшими?

Прагнення людей до більш гармонійного побуту цілком природне, його неможливо нічим зупинити, як неможливо спинити голод та спрагу. Чи знайдуться кращі умови життя, чи впорається з ними людина, чи в одному місці зіб'ється зі шляху, а в іншому зробить дурницю – це інше питання. Говорячи, що у людини ніколи не зникає почуття голоду, ми не говоримо, чи будуть для кожної їстівні запаси і при цьому здорові. Є люди, які задовільняються малим з бідними потребами, з вузькими поглядами і обмеженими бажаннями...

Європа здається нам близькою до «насичення» і прагне – втомлена – осісти, кристалізуватися у *міському устрої*. Їй заважають спокійно скластися монархічно-феодальні залишки і завойовницькі начала. Міщанський устрій є величезним успіхом у порівнянні з олігархічно-військовим, у цьому немає сумнівів, що для Європи і особливо для англо-німецької він презентує не тільки велику перемогу але й достатню.

Припинення росту – початок повноліття. Якщо б Англія, як і Голландія, змогла досягнути добробуту для усіх: дрібних крамарів і небагатих господарів середньої руки, – вона зупинилася б на міщанах. А разом з тим рівень розуму, ширина погляду, естетичність смаку знизилися б і життя без подій... звелось б до одноманітної круговерті, з легкістю видозмінюючись на *semper ideam*. Збирався б парламент, представлявся би бюджет, говорилися б слухні речі, покращувалися б форми... і на майбутній рік також, і через десять років те ж, це була б спокійна колія дорослої людини, її ділові будні...

– Так, це ж, мабуть, усе людство дійде до міщанства і на ньому застрягне?

- Не думаю, щоб усе, але частина напевно...Деяким народам міщанський устрій огидний, а інші в ньому як риба у воді...

Недостатньо знати, що такий устрій нам огидний, а потрібно знати, який ми хочемо і чи можливо його зробити. Попереду багато можливостей: буржуазні народи можуть взяти зовсім інший політ; найпоетичніші народи – зробитися крамарями. Хіба мало загиблих можливостей, безуспішних прагнень, відхиленого розвитку? Що може бути більш очевидним, відчутнішим тих, – не тільки можливостей, – а й початків особистого життя, думок, енергії, які помирають в кожній дитині. Зауважте, що і ця рання смерть дітей теж не має в собі нічого неминучого, життя дев'яти десятих, напевно, могло б зберегтися ...

Крайнощів ні в кому немає, але кожен може бути незамінною дійсністю; перед кожним відкриті двері. Є що сказати людині, – нехай говорить, слухати його будуть; мучать його душу переконання – нехай проповідує. Люди не такі покірні, як стихії, але ми завжди маємо справу з сучасною масою, ні вона не самотня, ні ми не незалежні від загального фонду картини, від однакових попередніх впливів, загальний зв'язок є. Тепер ви розумієте, від кого і чого залежить майбутнє людей, народів?

- Від кого?

Як від кого? ...та від нас з вами, наприклад. Як же після цього нам скласти руки!

Герцен А.И. Былое и думы. М., 1982. – Т. 3. – С. 198-201. – переклад з рос. Л.И.Гуменюк

Запитання до тексту

1. Хто є суб'єктом соціальної дії?
2. Яке призначення людини в сучасному світі?
3. Від кого і чого залежить майбутнє людей, народів?

Е.Еріксон

ВІСІМ ВІКІВ ЛЮДИНИ

1. Базисна довіра проти базисної недовіри

Перший прояв малюком соціальної довіри виявляється в легкості його годування, глибині сну і ненапруженості внутрішніх органів. Досвід спільного узгодження його безперервно зростаючих рецептивних можливостей з материнськими прийомами забезпечення поступово допомагає йому врівноважувати дискомфорт, викликаний незрілістю вроджених механізмів гомеостазу. Зі збільшенням часу неспання він виявляє, що все більше і більше сенсорних подій викликають почуття дружньої близькості, співпадіння з відчуттям внутрішнього благополуччя. Форми заспокоєння і пов'язані з ними люди стають такими ж звичними, як і турбуючий кишечник. Першим соціальним досягненням немовляти в той час виявляється його готовність без особливої тривоги або гніву переносити зникнення матері з поля зору, оскільки вона стала для нього і внутрішньою упевненістю і зовнішньою передбачуваністю. Така узгодженість, безперервність і тотожність особистого досвіду забезпечує зародкове почуття еґо-ідентичності, яке залежить, я вважаю, від «розуміння» того, що існує внутрішня популяція згаданих відчуттів і образів, міцно пов'язаних із зовнішньою популяцією знайомих і передбачуваних речей і людей.

Те, що ми тут називаємо словом *trust* (довіра), відповідає тому, що Тереза Бенедек позначила словом *confidence*. Якщо я вважаю за краще слово «*trust*», то саме тому, що в ньому більше наївності і взаємності: про немовля можна сказати, що «воно довіряєть(ся)» (*to be trusting*) в тих випадках, коли було б занадто сказати, що «воно має упевненість (твердо вірить)» (*has confidence*). Крім того, загальний стан довіри передбачає не тільки те, що малюк навчився покладатися на тотожність і безперервність зовнішніх годувальників, а й те, що він може довіряти собі і можливості своїх органів справлятися з наполегливими спонуваннями і, тому має право вважати себе настільки надійним, що цим годувальникам не буде потрібно бути насторожі, щоб їх не

вкусили.

Постійні спроби і випробування взаємин між внутрішнім і зовнішнім доходять до вирішальної перевірки під час нападів люті на стадії кусання, коли зуби ріжуться і болять зсередини, і коли доброзичливці ззовні виявляються безсилями, або ухиляються від єдиної дії, що обіцяє полегшення: кусання. Малоімовірно, щоб саме по собі прорізування зубів служило причиною тих жахливих наслідків, які йому іноді приписують. Як вже було змальовано в загальних рисах, в цей час немовля нестримно тягне більше «піймати», але воно, ймовірно, виявляє, що найбажаніше – сосок і груди, увага і турбота матері – ухиляються від нього. Прорізування зубів, мабуть, має прототипове значення і цілком може бути моделлю для мазохистської схильності забезпечувати собі болісне заспокоєння, насолоджуючись власним болем щоразу, коли не вдається запобігти важливій втраті.

У психопатології відсутність базисної довіри можна найкраще вивчити на матеріалі дитячої шизофренії, хоча довічна основна слабкість такої довіри помітна і у дорослих особистостей, для яких занурення в шизоїдний і депресивний стан є звичним. Було встановлено, що відновлення стану довіри становить основну вимогу до терапії в цих випадках. Бо незалежно від того, які умови послужили можливою причиною психотичного розладу, за ексцентричністю і відходом в поведінці багатьох серйозно хворих індивідуумів ховається спроба домогтися соціальної взаємності, випробовуючи межі між свідомістю і фізичною реальністю, між словами і соціальними значеннями.

Психоаналіз допускає ранній процес диференціації між внутрішнім і зовнішнім, що дає початок проекції та інтродекції, які залишаються одними з найбільш глибинних і найбільш небезпечних механізмів захисту. При інтродекції ми відчуваємо і діємо так, начебто зовнішня чеснота стала внутрішньою впевненістю. При проекції ми переживаємо внутрішній гріх як зовнішнє зло, тобто наділяємо значущих людей тими вадами, які насправді належать нам. В такому випадку можна припустити, що ці два механізми –

проекція і інтроекція – створюються за образом і подобою того, що відбувається у немовлят, коли їм хотілося б екстерналізувати страждання і інтерналізувати задоволення – намір, який з часом має поступитися свідченням дозріваючих (органів) почуттів і, в кінцевому рахунку, доказам розуму. Ці механізми звичайно відновлюються в правах серед дорослих в періоди гострих криз любові, довіри і віри і можуть слугувати характерною ознакою ставлення до суперників і ворогів у більшій частині «зрілих» індивідуумів.

Рішуче введення міцних зразків вирішення нуклеарного конфлікту «базисна довіра проти базисної недовіри» в саме існування є першим завданням Его і, отже, перш, за все завданням материнського догляду за дитиною. Однак скажемо одразу, що, мабуть, ступінь довіри, отриманої у найранішому дитячому досвіді, залежить не від абсолютної кількості їжі або проявів любові до малюка, а скоріше від якості материнських відносин з дитиною. Матері викликають почуття довіри у своїх дітей такого роду виконанням своїх обов'язків, яке поєднує в собі чутливу турботу про індивідуальні потреби малюка з непохитним почуттям вірності в межах повноважень ввірених їм властивим даній культурі способом життя. Виникаюче у дитини почуття довіри утворює базис почуття ідентичності, яке пізніше об'єднує в собі три почуття: по-перше що у неї «все в порядку», по-друге, що вона є самою собою і, по-третє, що вона стає тим, кого інші люди сподіваються в ній побачити. Тому, в певних межах, заздалегідь визначених як «належне» у догляді за дитиною, ні на цій, ні на наступних стадіях майже не існує фрустрацій, які підростаюча дитина не може винести, якщо фрустрація веде до вічно поновлюваного досвіду переживання більшої тотожності і безперервності розвитку, до кінцевої інтеграції індивідуального життєвого циклу з розширюваною приналежністю до значущих соціальних груп і контекстів. Батьки повинні не тільки керувати поведінкою дитини за допомогою заборони і дозволу, але також вміти передати їй глибоке, майже органічне переконання, ніби в тому, що вони роблять, є певне значення. В

кінцевому рахунку, діти стають невротиками не через фрустрації як такі, а через відсутність або втрату соціального значення в цих фрустраціях.

Але навіть за найсприятливіших обставин ця стадія, мабуть, вносить в психічне життя відчуття внутрішнього розколу і загальної туги за втраченим раєм (і стає прототипною для цих почуттів). Саме такій могутній комбінації почуттів позбавленості, розділеності і покинутості протягом всього життя і має протистояти базисна довіра.

Кожна наступна стадія і відповідаюча їй криза певним чином співвідносяться з одним з базисних елементів суспільства, з тієї простої причини, що цикл людського життя і інститути людини еволюціонували разом. [...]

Батьківська віра, яка підтримує появу в новонародженого базисної довіри, протягом всієї історії шукала свою інституційну охорону (і, траплялося, знаходила свого найсильнішого ворога) в організованій релігії. Довіра, народжена турботою, є по суті пробним каменем дійсності даної релігії. Всім релігіям властиві такі риси: періодична, по-дитячому безпосередня капітуляція перед Постачальником (Годувальником) або постачальниками, які роздають як земне багатство і успіх, так і духовне здоров'я; демонстрація нікчемності людини за допомогою покірної пози і смиренних жестів і міміки; визнання в молитві і співі проступків, згубних думок і поганих намірів; полум'яний заклик до внутрішнього об'єднання (unification) під божественним проводом і, нарешті, досягнення того, що особиста довіра має стати, спільною вірою, а особиста недовіра – вираженим у вигляді загальної формули гріхом, тоді як відновлення і зміцнення індивідуума має стати частиною ритуальної практики багатьох, а також знаком довірчої атмосфери в даному конкретному суспільстві. [...]

Кожне суспільство і кожне покоління має знаходити інституціоналізовану форму шанування, яка отримує життєздатність з його образу світу – від приречення до індетермінізму. Клініцисту залишається лише спостерігати за тим, що пишуться існують без релігії як раз ті, чий

діти не в змозі жити без неї. З іншого боку, багато таких, хто, мабуть, черпає життєву віру в громадській діяльності або наукових заняттях. Знову-таки, чимало і тих, хто відкрито сповідує віру, але фактично кожним подихом висловлює недовіру і до життя, і до людей.

1. Автономія проти сорому і сумніву

При описі вікового розвитку і криз людської особистості як послідовності альтернативних базисних атитюдів (таких як «довіра проти недовіри») ми вдаємося до допомоги терміна «почуття» (sense of), хоча подібно «почуттю здоров'я» або «почуттю нездоров'я» такі «почуття» пронизують нас від поверхні до самих глибин, наповнюють собою свідомість і несвідоме. У такому випадку, вони одночасно виступають і способами переживання досвіду (experiencing), доступними інтроспекції, і способами поведінки, доступними спостереженню інших, і несвідомими внутрішніми станами, що виявляються за допомогою тестів і психоаналізу. Надалі важливо мати на увазі всі ці три виміри «почуття». [...]

Отже, зовнішній контроль на цій стадії повинен твердо переконувати дитину у власних силах і можливостях. Малюк повинен відчувати, що базисна довіра до життя – єдиний скарб, врятований від спалахів люті оральної стадії, ніщо не загрожує з боку такого різкого повороту на його життєвому шляху: раптового пристрасного бажання мати вибір, вимогливо привласнювати і наполегливо елімінувати. Твердість зовнішньої підтримки повинна захищати дитину проти потенційної анархії її ще ненавченого почуття розрізнення, її нездатності утримувати і відпускати з розбором. Коли оточення заохочує малюка «стояти на своїх ногах», воно повинно оберегати його від безглузлого і випадкового досвіду переживання сорому і передчасного сумніву.

Остання небезпека відома нам більше за всі інші. Бо при відмові в поступовому і вміло спрямовуваному досвіді повної автономії вибору (або ж, при ослабленій початковій втраті довіри) дитина зверне проти себе всю свою тягу розрізняти і впливати. Вона буде понад усяку міру впливати на саму себе і розвине не за роками вимогливу *совість*. Замість оволодіння предметами в ході

їх дослідження шляхом цілеспрямованого повторення (утримання і відпускання) вона виявиться переслідуваною своєї власної тягою до повторення. Звичайно, завдяки такій обсесивності дитина пізніше заново навчається володіти навколишнім середовищем і домагатися впливу за допомогою наполегливого і детального контролю там, де вона не могла домогтися великомасштабного спільного регулювання. Ця помилкова перемога є інфантильною моделлю для компульсивного неврозу. Крім того, вона служить інфантильним джерелом пізніших спроб в дорослому житті керуватися швидше буквою, ніж духом «закону».

Сором – емоція недостатньо вивчена, оскільки в нашій цивілізації почуття сорому досить рано і легко поглинається почуттям провини. Сором передбачає, що хтось, виставлений на «загальний огляд» і усвідомлює, що на нього дивляться: одним словом, йому ніяково. Дехто видимий, але не готовий – бути видимим; ось чому ми уявляємо сором як ситуацію, в якій на нас витріщають очі, коли ми неповністю одягнені, в нічній сорочці, «зі спущеними штанами». Сором рано виражається в прагненні сховати обличчя або в бажанні тут же «провалитися крізь землю». Але, по-моєму, це є не що інше, як звернений на себе гнів. Той, кому соромно, хотів би змусити світ не дивитися на нього, не помічати його «наготи». Йому хотілося б знищити «очі світу». Замість цього він змушений бажати власної невидимості. Ця потенційність широко використовується у виховному методі «пристиджування» (висміювання), що застосовується виключно «примітивними» народами. [...] Таке пристиджування експлуатує посилене відчуття власної нікчемності, яке може розвинути тільки коли дитина встає на ноги і коли її здатність усвідомлювати дозволяє їй помічати відносні масштаби величі і сил.

Надмірне пристиджування призводить не до істинної правильності поведінки, а до прихованої рішучості спробувати викрутитися, непомітно вислизнути, якщо, звичайно, ця надмірність не закінчується відвертою безсоромністю. [...] Багато маленьких дітей, присоромлених надміру, можуть виявитися хронічно схильними (хоча їм і не вистачає ні належної сміливості,

ні подібних слів) кидати виклик подібним чином. Під цим зловісним натяком я маю на увазі лише те, що існує межа витривалості дитини (як і дорослого) щодо вимог вважати себе, своє тіло і свої бажання поганими і брудними, так само як і межа віри в непогрішність тих, хто висловлює на її рахунок такі судження. Дитина може легко змінити погляд на стан справ і вважати злом лише те, що воно існує: удача прийде до неї, коли несприятливі обставини зникнуть або коли вона піде від них.

Сумнів стоїть в одному ряду з соромом. [...]. Тому результат цієї стадії вирішальним чином залежить від співвідношення любові і ненависті, співпраці і свавілля, свободи самовираження і її придушення. З почуття самоконтролю, як свободи розпоряджатися собою без втрати самоповаги, бере початок міцне почуття доброзичливості, готовності до дії і гордості своїми досягненнями; з відчуття втрати свободи розпоряджатися собою і відчуття чужого понадконтролю виникає стійка схильність до сумніву і сором. [...]

Почуття справедливої гідності і законної самостійності в оточуючих його дорослих дають готовій до самодіяльності дитині тверду надію в те, що заохочений в дитинстві вид автономії не призведе до зайвого сумніву або сорому в більш пізньому віці. Таким чином, почуття автономії, виховуване у малюка і видозмінюване з ходом життя, служить збереженню в економічному і політичному житті почуття справедливості, так само як і підтримуване останнім.

2. Ініціатива проти почуття провини

У кожній дитині на кожній стадії розвитку відбувається диво потужного розгортання щоразу нової якості, яка дає нову надію і встановлює нову відповідальність для всіх. Такою новою якістю, що існує як в формі почуття, так і в формі широко поширеної особливості поведінки, є ініціатива. Критерії для розпізнавання усіх цих нових почуттів і якостей одні і ті ж: криза, яка в тій чи іншій мірі пригнічує активність дитини її невмілими діями і страхом, вирішується в тому сенсі, що здається, ніби дитина відразу «подорослішала і душею, і тілом». Тепер вона виглядає «більшою мірою самою собою»,

здається більш люблячою, ненапруженою і живою в судженнях, більш активною і активізуючою. Вона вільна розпоряджатися надлишками енергії, що дозволяє їй швидко забувати невдачі і наближатися до бажаного (навіть якщо воно здається сумнівним і, більш того, небезпечним) непринизливим і більш точним шляхом. Ініціатива додає до автономії підприємливість, планування і прагнення «атакувати» завдання заради того, щоб бути активною, перебувати в русі, тоді як раніше свавілля майже завжди підштовхувало дитину до відкритої непокори або, у всякому разі, до викликаючої протест незалежності.

Я знаю, що саме слово «ініціатива» для багатьох має американський і підприємницький відтінок. І все-таки, ініціатива – це необхідна частина будь-якої справи; людині необхідно почуття ініціативи незалежно від того, що вона робить і чому вчиться – від збору врожаю до системи вільного підприємництва. [...]

І тут ми бачимо, що відповідно до мудрості базального плану дитина ніколи не схильна вчитися так швидко і жадібно, стрімко дорослішати в сенсі розподілу обов'язків і справ, як на цій стадії свого розвитку. Вона хоче і може займатися спільними справами, об'єднуватися з іншими дітьми для придумування і планування таких справ, і вона прагне отримувати користь від своїх вчителів і слідувати ідеальним прототипам. Звичайно, вона залишається ідентифікованою з батьками своєї статі, але тепер уже шукає сприятливі для себе можливості там, де ідентифікація зі справою, ймовірно, обіцяє простір для ініціативи без занадто сильного дитячого конфлікту або едипової провини і виявляється більш реалістичною, заснованою на дусі рівності, осягається на особистому досвіді спільної діяльності. У всякому разі, «едипова» стадія має результатом не тільки введення деспотичного правління морального почуття, що обмежує горизонти дозволеного; вона також задає напрямок руху до можливого і реального, яке дозволяє мрії раннього дитинства зв'язати з цілями активного дорослого життя. Тому соціальні інститути пропонують дітям цього віку економічний етос в образі ідеальних дорослих, пізнаваних за

своєю особливим одягом і функціями і досить привабливих, щоб замінити собою героїв книжок з картинками і чарівних казок.

3. Працьовитість проти почуття неповноцінності

Таким чином, могло здатися, що внутрішньо дитина цілком підготовлена для «вступу в життя», якби не одна обставина: життя спершу повинно бути шкільним життям, незалежно від того, чи відбувається навчання в полі, джунглях або класі. Дитині доводиться забувати минулі надії і бажання в міру того, як її буйна уява привчається і приборкується законами об'єктивного світу – навіть горезвісними читанням, письмом і арифметикою. [...] У неї розвивається старанність, працьовитість, - тобто вона пристосовується до неорганічних законів виробничого світу. Вона здатна стати вкрай старанною і абсорбованою одиницею продуктивної праці. Довести виробничу ситуацію до завершення – ось мета, яка поступово витісняє примхи і бажання гри. Це включає дитину в межі її робочих інструментів і навичок: принцип роботи привчає отримувати задоволення від завершення роботи завдяки стійкій увазі і наполегливій старанності. [...]

Небезпека, яка чатує на дитину на цій стадії, полягає в почутті неадекватності і неповноцінності. Якщо вона впадає у відчай стосовно своїх знарядь праці і робочих навичок або займаного нею становища серед товаришів по виробничій діяльності, то це може відбити у неї охоту до ідентифікації з ними і певним сегментом виробничого світу. Втрата надії на членство в такій «промисловій» асоціації може відтягнути її назад до більш ізольованого і менш інструментально-свідомого внутрішнього сімейного суперництва часів едіпового комплексу. Дитина відчуває розпач від свого оснащення в світі знарядь і в анатомії і вважає себе приреченою на посередність або неадекватність. Саме на цій стадії більш широкий загальний стає важливим щодо надання дитині можливостей для розуміння значущих ролей в технології і економіці даного суспільства. Розвиток багатьох дітей порушується, коли в сімейному житті не вдалося підготувати дитину до життя

шкільного, або коли шкільне життя не підтверджує надії ранніх стадій. [...]

З іншого боку, латентна стадія – це найбільш вирішальна в соціальному відношенні стадія: оскільки працьовитість тягне за собою виконання роботи поряд і разом з іншими, тут з'являється і розвивається усвідомлення технологічного етосу культури. Раніше ми вже вказували на небезпеку, яка загрожує індивідууму і суспільству в тих випадках, коли школяр починає відчувати, що колір шкіри, походження батьків або фасон його одягу, а не его бажання і воля вчитися визначатимуть його цінність як учня, а значить і його почуття ідентичності, яким ми безпосередньо займаємося в наступному, розділі. Але існує й інша, більш фундаментальна небезпека – обмеження людиною самої себе і звуження своїх горизонтів до меж поля своєї праці, на яку, як сказано в Біблії, він був засуджений після вигнання з раю. Якщо вона визнає роботу своєї єдиним обов'язком, а професію і посаду – єдиним критерієм цінності людини, то може легко перетворитися на конформіста і немислячого раба техніки і її господарів.

3. Ідентичність проти змішання ролей

Зі встановленням добрих вихідних відносин зі світом навичок та інструментів і з настанням пубертатного періоду, дитинство у вузькому сенсі слова добігає кінця. Починається отрочтво, а потім і юність. Але в підлітковому віці і ранній юності всі тотожності і безперервності, на які Его спиралось до цього, знову в тій чи іншій мірі піддаються сумніву внаслідок інтенсивності фізичного зростання, порівнянного зі швидкістю зростання тіла дитини в ранньому віці, поглиблюваного статевим дозріванням. Підростаючих підлітків, які, розвиваючись, стикаються з фізіологічною революцією, що відбувається в них, і з необхідністю вирішувати реальні дорослі завдання, перш за все турбує те, як вони виглядають в очах інших в порівнянні з їх власними уявленнями про себе, а також те, як зв'язати ролі і навички, розвинуті і поціновувні раніше, з професійними прототипами дня сьогоденного. У пошуках нового почуття тотожності і спадкоємності молодим людям доводиться знову вести багато з боїв минулих років, навіть

якщо для цього їм потрібно призначати цілком пристойних людей на ролі своїх супротивників. І вони завжди готові до офіційного визнання міцних ідолів та ідеалів в якості варті фінальної ідентичності. [...]

Небезпека цієї стадії полягає в змішуванні ролей. [...] Однак в більшості випадків життя окремих молодих людей порушує нездатність встановити саме професійну ідентичність. Щоб зберегти себе від розпаду, вони тимчасово надієдифікуються (до зовні повної втрати ідентичності) з героями клік і компаній. Це кладе початок періоду «закоханості», яка навіть спочатку жодним чином не має сексуального підґрунтя, за винятком, тих випадків, коли звичаї вимагають сексуальних відносин. В значній мірі юнацька любов – це спроба домогтися чіткого визначення власної ідентичності, проектуючи розпливчастий образ власного Еґо на іншого і спостерігаючи його вже відображеним і поступово проясненим. Ось чому так багато розмов в юнацькому коханні.

Крім того, молоді люди можуть ставати надзвичайно відокремленими в своєму колі і грубо відкидати всіх чужинців, що відрізняються від них кольором шкіри, походженням і рівнем культури, смаками і обдарованостями, а часто – кумедними особливостями одягу, макіяжу і жестів, тимчасово вибраних як розпізнавальних знаків «своїх». Важливо розуміти (що не означає миритися або розділяти) таку інтолерантність як захист проти «затмарення» свідомості ідентичності, бо підлітки, формуючи кліки і стереотипізуючи себе, свої ідеали і своїх ворогів, не тільки допомагають один одному тимчасово справлятися з важким становищем, в яке вони потрапили, але до того ж викривлено відчують здатність зберігати вірність один одному. Готовність до такого випробування пояснює також і ту привабливість, яку прості і жорстокі тоталітарні доктрини мають для умів молоді тих країн і соціальних класів, де вона втратила або втрачає свою ідентичність (феодальну, аграрну, родову, національну) стикається з глобальною індустріалізацією, емансипацією і розширеною комунікацією.

Підлітковий розум є по суті розум мораторію (інакше кажучи,

відстрочення) – психологічної стадії між дитинством і дорослістю, між мораллю, вже засвоєною дитиною, і етикою, яку ще належить розвинути дорослому. Це – ідеологічний розум, і дійсно, саме ідеологічна перспектива суспільства відверто звертається до тих молодих людей, що повні бажання бути утвердженими однолітками в ролі «своїх» і готові пройти процедуру ратифікації, беручи участь в ритуалах і приймаючи символи віри і програми, які в той же час визначають, що вважати злим (порочним), надприродним і ворожим. У пошуках соціальних цінностей, які є підставою ідентичності, вони, отже, стикаються віч-на-віч з проблемами ідеології і аристократії в їх найширшому сенсі, що полягає в тому, що в межах певного образу світу і зумовленого ходом історії до влади завжди приходять кращі люди, а сама ця влада розвиває в людях найкраще. Щоб не впасти в цинізм чи в апатію, молоді люди повинні вміти, певним чином, переконати себе в тому, що ті, хто досягає успіху в очікуваному їх дорослому світі, беруть тим самим на себе зобов'язання бути кращими з кращих. [...].

3. Близькість проти ізоляції

Позитивна якість, що набувається на будь-якій стадії, випробовується необхідністю перевершити її таким чином, щоб на наступній стадії індивідуум міг ризикнути тим, що на попередній було для нього особливо збереженою коштовністю. Тому новоспечений дорослий, що з'явився в результаті пошуків і наполегливого відстоювання власної ідентичності, сповнений бажання і готовий злити свою ідентичність з ідентичністю інших. Він готовий до *близькості* або, по-іншому, здатний зв'язувати себе названими відносинами інтимного і товариського рівня і проявляти моральну силу, залишаючись вірним таким відносинам, навіть якщо вони можуть вимагати значних жертв і компромісів. [...]

Протилежною стороною близькості є *дистанціювання*: готовність ізолювати, а якщо необхідно – знищити ті сили і тих людей, чиє існування виглядає небезпечним для нас самих і чия «територія», здається, захоплює простір наших близьких відносин. Розвинуті, таким чином, забобони (знаходять застосування і підтримку в політиці і війнах) – просто більш зрілі відростки на

дереві того сліпого неприйняття, яке за часів боротьби за ідентичність різко і безжально розмежовує «своє» і «чуже». Небезпека цієї стадії полягає в тому, що інтимні, змагальні і ворожі відносини людина відчуває до тих самих людей. [...]

Небезпека цієї стадії – *ізоляція*, тобто уникнути контактів, які зобов'язують до близькості. У психопатології це порушення може призводити до важких «проблем характеру». З іншого боку, існують форми партнерства, рівнозначні ізоляції удвох (*à deux*), які відмежовують обох партнерів від необхідності безпосередньо зіткнутися з наступною критичною подією – *розвитком генеративності*.

4. Генеративність проти стагнації

У цій книзі акцент робиться на стадіях дитинства, в іншому випадку розділ про генеративність за потребою став би центральним, бо це поняття охоплює еволюційний розвиток, який зробив людину організованою, здатною до навчання твариною. Модна завзятість у перебільшенні залежності дітей від дорослих часто закриває від нас залежність старшого покоління від молодшого. Зріла людина потребує того, щоб бути потрібною, а зрілість потребує стимуляції і підбадьорення з боку тих, кого вона привела на світ і про кого повинна піклуватися.

Тоді генеративність – це, перш за все, зацікавленість в устрої життя та настановах нового покоління, хоча існують окремі особи, які внаслідок життєвих невдач або особливої обдарованості в інших областях діяльності, не спрямовують цей драйв на своє потомство. І дійсно, мається на увазі, що поняття генеративності включає в себе такі найбільш поширені синоніми, як продуктивність і креативність, які проте не можуть замінити його. [...]

Тому генеративність – вельми важлива стадія як психосексуального, так і психосоціального графіку розвитку. У тих випадках, коли такого збагачення не вдається досягти, має місце регресія до obsесивної потреби в псевдоблизькості, часто з глибоким почуттям застою і зубожінням особистому житті. Тоді ці люди починають балувати себе, наче б то кожен з них був своєю

власною і єдиною дитиною; а там, де для цього є сприятливі умови, рання інвалідність – фізична або психологічна – стає засобом зосередження турботи на самому собі. Однак сам факт наявності дітей або навіть бажання мати їх ще «не тягне» на генеративність. Насправді деякі молоді батьки страждають, мабуть, від затримки здатності розвивати цю стадію. Причини відставання часто можна виявити у враженнях раннього дитинства; в надмірній самозакоханості, заснованій на занадто напруженому самотворенні процвітаючої особистості; і нарешті (тут ми знову повертаємося до витоків) в нестачі віри, «довіри до роду людського», який спонукав би дитину відчувати себе так, ніби він бажана надія і турбота суспільства.

З приводу інститутів, які охороняють і зміцнюють генеративність, можна лише сказати, що всі соціальні інститути кодифікують етику формуючої наступності. Навіть там, де філософська і духовна традиція передбачає зречення від права виробляти потомство або продовжувати свій рід, таке раннє звернення до «одвічних турбот», що є неодмінним атрибутом чернечих орденів, прагне одночасно вирішити питання про свій зв'язок з турботою про земних істот і з Милосердям, яке вважається переважаючим генеративність. [...]

8. Цілісність *его* проти відчаю

Тільки в тому, хто певним чином піклується про справи і людей і адаптувався до перемог і поразок, неминучих на шляху людини – продовжувача роду або виробника матеріальних і духовних цінностей, тільки в ньому може поступово визрівати плід всіх цих семи стадій. Я не знаю кращого слова для позначення такого плода, ніж цілісність *его* (*ego integrity*). Не маючи чіткого визначення, я вкажу кілька складових цього душевного стану. Це – накопичена впевненість *его* в своєму прагненні до порядку і смислу. Це – постнарцисична любов людського *его* – не себе – як переживання досвіду, який передає певний світовий порядок і духовний сенс, незалежно від того, як дорого за нього заплачено. Це прийняття свого єдиного і неповторного циклу життя як чогось такого, чому судилося

статися, і що, за необхідністю, не допускало ніяких замінів; а це, в свою чергу, має на увазі нову відмінну від колишньої любов до своїх батьків. Це – прийняття способу життя та інших занять минулих років в тому вигляді, як вони виражені в скромних результатах і простих словах минулих часів і захоплень.

Навіть усвідомлюючи відносність всіх тих різних стилів життя, які надавали сенс людським прагненням, власник цілісності *его* готовий захищати гідність власного стилю життя проти всіх фізичних та економічних загроз. [...] Відсутність або втрата цієї накопиченої інтеграції *его* виражається в страху смерті: єдиний і неповторний життєвий цикл не приймається як завершення життя. Відчай висловлює усвідомлення того, що часу залишилося мало, занадто мало, щоб спробувати почати нове життя і випробувати інші шляхи до цілісності. [...]

Ерик Г. Еріксон Дитство и общество. – Изд. 2-е, перераб. и дополн. / Пер. с англ. – СПб.: ООО «Речь», 2000. – 416. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. В чому полягає обґрунтований у тексті принцип «Базисна довіра проти базисної недовіри»? Як він проявляється у перший період життя дитини?
2. Назвіть першопричини виникнення сорому і сумніву та можливі руйнівні наслідки їх застосування у виховному процесі. Як запобігти таким наслідкам?
3. В чому полягає значення формування ініціативності у дитини?
4. Поясніть значення формування ідентичності на різних вікових рівнях
5. Що розуміє Е.Еріксон під поняттям «генеративність»?
6. Охарактеризуйте авторське розуміння словосполучення «цілісність его».

В. Томас, Ф.-В.Знанецький

ТРИ ТИПИ ОСОБИСТОСТІ

Індивід не сприймає пасивно знову виникаючі ситуації, для нього вони

ніколи не є повністю схожими з тими, які він зустрічав в минулому. Водночас він повинен свідомо визначити кожен нову ситуацію як схожу з певними колишніми ситуаціями, якщо він хоче застосувати до неї вже одного разу використане рішення. Це саме те, що очікує від нього суспільство, коли воно вимагає від нього упорядкованого способу життя (a stable life-organization). Воно не хоче, щоб він інстинктивно і однаково реагував на ті ж самі матеріальні умови, але хоче, щоб він рефлексивно конструював схожі соціальні ситуації, навіть в тих випадках, коли стикається з різними матеріальними умовами. Адже однаковість поведінки, яку суспільство намагається приписати індивіду, не є одноманітністю звичок, притаманних організму. Це – однаковість *правил*, яких слід дотримуватися свідомо. Щоб управляти соціальною реальністю заради задоволення власних потреб, індивід повинен не розвивати низку одноманітних реакцій, а керуватися загальними схемами ситуацій. Його організація життя – це набір правил визначення ситуацій, які можуть бути виражені навіть в абстрактних формулах. Моральні принципи, правові норми, економічні форми, релігійні обряди, соціальні звичаї і ін. є прикладами такого роду схем.

Визначеність установок, закріплених в характері, і відповідаюча йому схематизація соціальної інформації як компоненти життєвої організації все ж допускають досить широку шкалу градацій однієї фундаментальної характеристики – спектру можливостей для подальшого розвитку індивіда, що залишаються відкритими після досягнутої стабілізації. Цей спектр можливостей залежить від природи установок, властивих характеру індивіда, і від схематизму життєвої організації, так само як і від способів, за допомогою яких і установки, і цей схематизм уніфікуються і систематизуються. У зв'язку з цим, треба розглянути три типові випадки. Певна сукупність установок, які формують характер, може бути такою, що вона практично виключає виникнення якої б то не було нової установки в даних життєвих умовах. Так відбувається тому, що рефлексивні установки індивіда отримують таку міру жорсткості, при якій індивід стає сприйнятливим тільки до певного

класу впливів – тих, які створюють найбільш постійну частину його соціального середовища. Єдина можливість розвитку, яка залишається відкритою для індивіда, – це повільні вікові зміни його соціального середовища. В іншому випадку, тобто в разі швидких перемін, зміни можуть виявитися настільки радикальними, що вони відразу ж приведуть до руйнування цінностей, до впливу яких індивід пристосувався, а, можливо, і до руйнування його характеру. Це тип, який в літературі називається «*філістерським*».

Він протистоїть «*богемному*» типу, можливості якого в плані розвитку не закриті просто тому, що його характер залишається незавершеним. Деякі з його характерологічних установок залишаються в початковій стадії формування, інші могли б бути осмислені, проте залишаються не пов'язаними один з одним. Вони не утворюють стабільного і систематизованого ряду; вони не виключають сприйняття нових установок, так що індивід залишається відкритим для деяких або всіх інших впливів.

На противагу обом цим типам ми виявляємо третій тип особистості, чий характер завершений і організований. Разом з тим цей тип допускає можливість і навіть необхідність еволюції, оскільки рефлексивні установки, що утворюють цей тип, включають в себе деякі тенденції до змін, які регулюються планами творчої діяльності, так що індивід залишається відкритим для тих впливів, які відповідають його неусвідомленому досвіду. Це тип *творчої особистості*.

Паралельно до охарактеризованих типів особистості можна виділити і відмінності в схемах соціальних ситуацій, що визначають їх спосіб життя. Здатність жорстко оцінювати кожну з ситуацій, з якою індивід стикається у своєму досвіді, не слід розглядати як показник його інтелектуальної переваги.

Ця властивість може означати лише обмеженість домагань і інтересів, так само як і свідчити про стійкість зовнішніх умов, що не дозволяють індивіду помічати будь-які нові ситуації, що виходять за межі його колишнього досвіду. Це призводить до того, що індивід задовольняється кількома обмеженими схемами, які дозволяють йому йти по життю, і не помічає на своєму шляху

проблем, що вимагають нових життєвих програм. Такий тип схематизації становлять загальний фонд соціальних традицій, відповідно до якого кожен клас ситуацій визначається раз і назавжди.

Ці схеми ідеально відповідають філістерському характеру, тому філістер завжди в якійсь мірі конформіст, зазвичай приймає найбільш стійкі компоненти соціальної традиції. Зрозуміло, кожна важливе і несподівана зміна в умовах життя призводить до дезорганізації діяльності такого індивіда. Він продовжує застосовувати старі схеми настільки довго, наскільки це можливо, і, до певного моменту, старе вирішення нових проблем може бути достатнім, щоб дозволити йому задовольнити свої домагання за умови, що вони незначні. При цьому він і не може конкурувати з тими, хто має більш високі домагання і застосовує більш ефективні схеми. Але як тільки невдалі результати його діяльності стають очевидними навіть йому самому, він виявляється повністю розбитим; ситуація стає для нього абсолютно розмитою і невизначеною. В такому випадку він буде готовий прийняти будь-яке рішення, яке йому може бути запропоновано. І в той же час він виявляється нездатним зберігати будь-яку єдину лінію поведінки. Це типова ситуація для будь-якого консервативного і інтелектуально обмеженого члена стабільного співтовариства, незалежно від його класової приналежності. Вона виникає при будь-якому переході індивіда з одного співтовариства в інше або в тих випадках, коли його група переживає якусь швидку і несподівану перемену.

На противагу цьому типу схематизації ми бачимо невизначений ряд варіацій життєвих планів, використовуваних численними різновидами богемного типу. Вибір житевого плану останнім залежить від швидкоплинної точки зору, і вона може визначатися або вибухом первинної установки темпераменту, або дією певної ізольованої характерологічної установки, що через нерозбірливість перетворює його в об'єкт випадкового впливу. У будь-якому випадку непослідовність є суттєвою рисою його поведінки. Але, з іншого боку, він демонструє такий ступінь пристосованості до нових умов, який різко відрізняє його від філістера, хоча його адаптивність носить лише тимчасовий

характер і не веде до нової систематики життєвої організації.

Однак адаптивність до нових ситуацій і різноманітність інтересів можуть бути порівняні зі стійкістю діяльності, яка перевершує ту, яка дається традицією. Це виявляється в тих випадках, коли індивід вибудовує свою життєву організацію на прагненні змінити і розширити її відповідно до деяких визначених цілей, а не на основі незмінності його соціальних цінностей. Нові цілі можуть бути чисто інтелектуальними або естетичними, і в цих випадках індивід сам веде пошук нових ситуацій, визначення яких дозволить йому розширити свої знання або розвинути здібності естетичного судження. Крім того, його цілі можуть бути «практичними» в будь-якому сенсі цього слова – гедоністичними, економічними, політичними, моральними, релігійними, - і тоді індивід шукає нові ситуації для того, щоб розсунути рамки своїх контактів з навколишнім середовищем, пристосувати до своїх цілей постійно зростаючу сферу соціальної реальності. Це – тип творчої людини. Філістер, богемна особистість і творча людина утворюють собою три фундаментальні форми особистісного розмежування, в напрямку яких йде еволюція соціальних типів особистості. Жодна з цих форм ніколи повністю і абсолютно не реалізується в людському індивіді у всіх напрямках його діяльності. Не існує філістера, який би повністю виключав богемні риси, і не існує богемного типу, який не був би філістером в деякому відношенні. Немає і творчої людини, яка була б повністю і виключно творчою і не потребувала частки філістерської рутини в деяких аспектах, щоб творчість в інших аспектах стало практично можливою. Їй також необхідна деяка богемність, щоб бути здатною від випадку до випадку відкидати фіксовані установки і соціальні приписи, які заважають її прогресу, навіть якщо вона і не в стані в цей момент протиставити їм будь-яку позитивну програму в даному напрямку. У той час як чисте філістерство, чиста богемність, чиста креативність являють собою лише ідеальні межі еволюції особистості, сама спрямованість її еволюції стає все більш і більш визначеною в міру її розвитку. Справа в тому, що форма, яку приймає людська особистість, не визначена ні індивідуальним

темпераментом, ні соціальним оточенням; майбутнє цієї особистості все більш і більш визначається самим ходом її власного розвитку; вона все більше і більше наближається до філістерського, божемного або творчого типу, а її можливості стати чимось іншим постійно зменшуються.

Ці три загальних типи, що окреслюють межі еволюції особистості, включають в себе, зрозуміло, нескінченний ряд варіацій, які залежать від природи установок, що утворюють характери, і від схем, що лежать в основі життєвої організації соціальних індивідів. Отже, якби ми спробували класифікувати особистісні типи, виходячи з меж розвитку, до якого вони тяжіють, наше завдання було б дуже важким, якщо взагалі можливим, оскільки ми повинні були б взяти до уваги і характери, і життєві організації в усіх їх різновидах. У кожному з цих трьох фундаментальних типів однакою характерам може відповідати нескінченне число життєвих організацій, а однакою життєвими організаціям – нескінченне число характерів. Але, як ми бачили, проблема полягає у вивченні характерів і життєвих організацій не в їх статично абстрактній формі, а в їх динамічному конкретному розвитку. Характер і життєва організація – це суб'єктивна і об'єктивна сторони особистості, і вони розвиваються паралельно. Так відбувається тому, що установка, як частина рефлексивного характеру, може стабілізуватися тільки під впливом схеми поведінки. І, навпаки, спосіб прийняття схеми вимагає, щоб установка була стабілізована як частина характеру. Будь-який процес еволюції особистості полягає, таким чином, з низки комплексних еволюційних змін, в яких соціальні схеми, впливаючи на вже існуючі установки, породжують нові установки таким чином, що останні представляють собою конкретизацію тенденцій темпераменту щодо соціального світу, реалізацію в усвідомленій формі можливостей характеру, привнесених індивідом. Ці нові установки з їх інтелектуальним континуумом, впливаючи на раніше існуючі ряди соціальних цінностей, потрапляючи в сферу індивідуального досвіду, породжують нові цінності таким чином, що кожна новоявлена цінність вирішує певну невизначену ситуацію, що є кроком у напрямку до конституювання послідовної

програми поведінки .

Розглядаючи процес тривалої інтеракції між індивідом і його оточенням, ми не можемо стверджувати ні того, що індивід є продуктом цього середовища, ні того, що він сам створює це середовище. Швидше ми можемо стверджувати і те, і інше. Дійсно, індивід може розвиватися тільки під впливом оточення, але, з іншого боку, в процесі розвитку він змінює оточення шляхом визначення ситуацій і шляхом їх вирішення відповідно до своїх бажань і прагнень. Вплив індивіда на соціальне оточення може бути ледь помітним, може мати дуже малу значимість для інших, але він важливий для нього самого, оскільки ... світ, в якому він живе, не є світом, яким його уявляє суспільство або вчений, а є тим, яким сам індивід його представляє.

У різних випадках ми виявляємо різний ступінь залежності індивіда від оточення, що обумовлено первинними якостями індивіда і типом соціальної організації. Індивід у своїй еволюції відносно залежний від суспільства, якщо він розвиває, в основному, тільки такі установки, які ведуть до залежності. Тому їх виникнення зумовлюється як диспозиціями темпераменту індивіда, так і тією обставиною, що організація суспільства така, що вона за допомогою різних засобів посилює індивідуальну залежність. З іншого боку, індивід відносно незалежний, якщо в процесі еволюції він розвиває установки, що ведуть до незалежності, що знову-таки виникає з певних початкових тенденцій, витікаючих з соціальної організації, яка заохочує спонтанність індивідуальної поведінки.

Таким чином, як залежність, так і незалежність є продуктами поступової еволюції, першопочатковою причиною якої є зворотна інтеракція (reciprocal interaction). Індивід не може стати повністю залежним від суспільства без участі своїх власних установок. Так само він не може стати незалежним від суспільства без допомоги соціальних впливів. Фундаментальні принципи особистісної еволюції лежать, таким чином, як у власній природі індивіда, так і в його соціальному середовищі.

Ми виявляємо в дійсності дві універсальні риси, які проявляються в усіх

індивідуальних установках, інстинктивних або свідомих, які формують умови як для розвитку, так і для консерватизму. Для системи рефлексів усіх вищих організмів характерні дві потужні тенденції, які в їх найбільш чіткій і вираженій формі проявляють себе в якості допитливості і страху. Без цікавості, тобто інтересу до нових ситуацій взагалі, тваринний світ не зміг би вижити; нехтування новою ситуацією означає для тварини або те, що її з'їдять, або сам він упустиť шанс з'їсти іншого. І страх, для якого на відміну від цікавості існує тенденція уникати певного досвіду в цілях самозбереження, в рівній мірі істотний для життя.

Для того щоб уявити ці дві постійні тенденції в міру їх перетворення в частину характеру в ході соціального розвитку особистості, ми будемо використовувати вирази: «бажання нового досвіду» і «бажання стабільності». Ці дві тенденції, характерні для кожної постійної установки, виявляють себе в ритмічному вигляді, яку свідоме життя приймає в кожній зі своїх форм. У той час як свідомість охоплює лише невеликий спектр активності, ритм проявляється в чергуванні окремих бажань або апетитів і їх задоволення. Задоволення голоду або сексуальної потреби і подальше бажання спокою, якому ніхто не заважає, – загальні приклади. На більш високому рівні ці тенденції проявляють себе по відношенню до більш складних і тривалих серій форм поведінки. Бажання стабільності простягається на цілий період регулярних змін активності і відпочинку, з яких новий досвід відносно виключається. Бажання нового досвіду знаходить своє вираження в розриві такої цілісної лінії регульованої активності. Розмах і складність як стабільності, так і змін можуть мати багато ступенів. Так, наприклад, стабільність може означати можливість обідати в певному ресторані, мати щотижневий сексуальний зв'язок з партнером протилежної статі, зупинитися на кілька днів у тому ж самому місці під час подорожі, займатися звичною роботою в офісі. Або ж стабільність може складатися в такій організації грошових справ, які забезпечують визначеність в постійному отриманні продуктів, сталість шлюбних відносин, постійне проживання в одному місці, кар'єру і ін. А новий

досвід може означати зміну ресторану, зміну сексуального партнера, зміну роботи в межах одного офісу, відновлення подорожі, придбання багатства, розлучення, донжуанство в стосунках з жінками, зміну кар'єри або спеціальності, появу хобі або тяги до спорту і ін.

Отже, коли поглянути на цей процес з позицій індивідуума, то чергування бажання нового досвіду і бажання стабільності є фундаментальним принципом еволюції особистості, що впливає як на розвиток характеру, так і на розвиток життєвої організації. З позицій же суспільства істотна риса цього процесу полягає в тому, що індивід, живучи в суспільстві, повинен відповідати сформованому соціальному світу, брати участь в гедоністичній, економічній, політичній, релігійній, моральній, естетичній, інтелектуальній діяльності певних груп.

Для цих видів діяльності група має об'єктивно існуючі системи, більш-менш складні сукупності схем, організовані або за традицією відповідних асоціацій, або за свідомою настановою на найбільш ефективний результат. При цьому приватні бажання, здібності та досвід індивідів, які повинні здійснювати ці види діяльності, беруться до уваги, якщо взагалі беруться, лише в другу чергу. Остання характеристика соціальних систем, зрозуміло, виникає з того факту, що системи повинні однаково чинити регулювати діяльність багатьох індивідів одночасно, і що самі системи існують довше, ніж триває життя індивіда, переходячи від покоління до покоління. Поступове встановлення певних відносин між такими системами, які в своїй сукупності визначають соціальну організацію цивілізованого життя групи, з одного боку, і хід прогресивного формування індивідуальних характерів і життєвих організацій, з іншого боку, є центральною проблемою управління еволюцією особистості з боку суспільства (the social control of personal evolution). Цей соціальний контроль, стосовно еволюції особистості він може бути названий «соціальним утворенням», – проявляє себе також у двох протилежно спрямованих тенденціях.

По-перше, в тенденції пригнічення в ході еволюції особистості будь-яких

установок або цінностей, які або безпосередньо суперечать існуючій соціальній організації, або сприймаються як вихідні пункти такої еволюції, від якої очікуються наслідки, що ведуть до соціальної дисгармонії. По-друге, в тенденції адекватного стимулювання в процесі особистісної еволюції таких рис характеру і схем ситуацій, які затребувані існуючими соціальними системами. Звичайно, немає ніякої початкової гармонії між індивідуальними і соціальними чинниками еволюції особистості, тому базові тенденції індивіда завжди відрізняють деяка неузгодженість з базовими тенденціями соціального контролю. Еволюція особистості – це завжди боротьба між індивідом і суспільством – боротьба за самовираження з боку індивіда і боротьба за його підпорядкування з боку суспільства. І саме в ході цієї боротьби особистість – не як статична «сутність», а як динамічний згусток активності, який постійно розвивається – проявляє і створює себе.

Ступінь відносної вираженості бажання нового досвіду і бажання стабільності, необхідних для прогресивно-поступального включення особистості в соціальну організацію і сумісних з цим включенням, залежить від природи індивідуальних інтересів і інтересів соціальних систем. Так, різні професії допускають різні ступені змін, які можна проілюструвати на прикладах художника і фабричного робітника. Про це говорить і те, що досвід дилетанта в різних областях діяльності оновлюється набагато частіше, ніж досвід фахівця. Життя самотньої людини зазвичай робить можливим придбання більш широкого досвіду в певних напрямках і вимагає меншої стабільності, ніж сімейне життя. Політична участь в діяльності консервативних угруповань пов'язана з меншими змінами, ніж участь у революційному русі. І в сучасному світі загалом спостерігається зростаюча тенденція до більш високої оцінки змін у порівнянні з античним і середньовічним світом, де вище цінувалася стабільність.

Для кожної системи в даній групі в певний час характерні максимум і мінімум допустимих і необхідних змін й стабільності. Розширення цього спектру і збільшення різноманітності систем, зрозуміло, сприяють

самовираженню індивіда в соціально допустимих межах. Таким чином, процес розвитку особистості в цілому, керований вираженими в різних співвідношеннях бажанням нового досвіду і бажанням стабільності на індивідуальному рівні і тенденцією до пригнічення і тенденцією до розвитку особистості на соціальному рівні, включає в себе наступні взаємозалежні процеси, які відбуваються паралельно:

- формування певного характеру на основі темпераменту;
- конструювання життєвої організації, яка допускає більш-менш повне об'єктивне вираження різних установок, властивих характеру;
- адаптацію характеру до соціальних вимог, пред'явлених особистості;
- адаптацію індивідуальної життєвої організації до соціальної організації.

Нам вже відомо, що розвиток установок темпераменту в установки характеру може йти за багатьма напрямками таким чином, що, якщо відповідні впливи виявляються від самого початку, то з будь-якого темпераменту може розвинутися широкий спектр характерів, теоретично – будь-який можливий характер. Однак число напрямків, за якими повинна йти еволюція для того, щоб виникла певна установка з раніше існуючої, стає все більш обмеженим одночасно зі зміцненням характеру. В систематично уніфікованому «цілісному» («consistent») характері кожна фіксована установка виключає протилежну, і певний ступінь цілісності проявляється вже тоді, коли характер тільки-но починає формуватися.

Разом з прогресивною еволюцією особистості засоби розвитку даного характеру стають, отже, все більш обмеженими. Це призводить до того, що в кінцевому підсумку стає практично неможливим довести розвиток певних установок до кінця, оскільки процес, необхідний для їх розвитку, може стати настільки тривалим і складним, що його практично неможливо буде реалізувати.

Таким чином, можна сформувати доброзичливий, і навіть лагідний

характер з запального темпераменту шляхом розвитку спочатку, наприклад, сильної альтруїстичної диспозиції, до якої можна прийти, в свою чергу, через бажання соціального відгуку. Однак, якщо в процесі розвитку особистості поступово формуються інші установки, протилежні бажанню соціального відгуку і альтруїзму, такі, як бажання самотності, гордість і ін., то початкова імпульсивність може бути пом'якшена іншими впливами, але, звичайно, сформувати доброзичливість виявиться неможливим. Припустимо, що ми вирішили сформувати товариськість. В такому випадку, ми повинні бути уважними і не допустити, щоб реалізувалися особливості темпераменту, які б суперечили або самій цій установці, або якимось іншим установкам, які повинен розвинути індивід для того, щоб досягти мети. Чим більша несумісність між початковою установкою темпераменту і тією, яку ми хочемо розвинути, тим тривалішим буде процес, тим більше проміжних стадій потрібно пройти, тим більшим буде число необхідних пригнічень.

Однак у реальному соціальному житті механізм пригнічення не використовується так детально, і мотиви пригнічення загалом не такі, як ми описали. Можливі установки, які члени групи хочуть пригнітити, – це зазвичай ті, відкритий прояв яких у діях був би, з точки зору громадської думки, шкідливим, а не ті, які суперечать розвитку корисних установок. Контроль, здійснюваний групою, виявляється в більшій мірі негативним, ніж позитивним і спрямований більшою мірою на руйнування, ніж на творення. Це відбувається в силу причин, які ми зараз розглянемо. Навіть в тому випадку, коли група хоче змін, вона часто передбачає, явно чи неявно, чи у випадку, коли небажана установка буде пригнічена, розвинеться протилежна їй бажана установка.

Зрозуміло, якщо в індивідуальному темпераменті міститься можливість бажаної установки, це припущення може бути вірним. Однак справа в тому, що, пригнічуючи певну установку заради більш бажаної або через побоювання небажаних проявів, ми в той же час пригнічуємо всі можливі напрямки подальшої еволюції, які концентрувалися в пригніченій установці і могли б вилитися в щось дуже бажане. Чим раніше здійснюється пригнічення, тим

більше можливостей руйнується і тим більш обмежена особистість вийде в результаті. Добре відомі приклади – це пригнічення духу авантюризму і критичності у дітей.

Механізм пригнічення діє двома способами. По-перше, пригнічується ще неусвідомлена можливість темпераменту, якщо вона не отримує шансу проявити себе в будь-якій ситуації, оскільки тільки через такий досвід вона може набути явну форму і розвинути в установку характеру. Ця форма пригнічення здійснюється шляхом ізоляції індивіда від всіх видів досвіду, які можуть стимулювати спроби визначення ситуацій через небажану тенденцію. Пригнічення сексуальних установок або вільнодумства в питаннях релігії – хороші приклади дії такого механізму.

Другий спосіб пригнічення, який використовується, коли установка уже проявилася, передбачає застосування негативної санкції для того, щоб запобігти її подальшому розвитку і стабілізацію. Негативна санкція – покарання або осуд – прив'язана до прояву установки, а при недостатньому прояві установка не може розвиватися. Однак обидва ці механізми насправді – лише засіб відкласти розвиток небажаної установки до того моменту, коли стабілізується характер, включаючи протилежні установки. І тільки ця стабілізація остаточно пригнічує небажану установку.

Разом з тим пригнічення не завжди є необхідним наслідком розвитку характеру з темпераменту. Установки необхідно пригнічувати, тільки коли вони невірні кваліфіковані і, таким чином, змішуються з більш бажаними, стикаючись на одному і тому ж полі соціального досвіду. Наприклад, нестримний дух авантюризму і прагнення до упорядкованого життя, неразбірливість в сексуальних бажаннях і домагання соціальної репутабельності, бажання безмежних задоволень і визнання сімейних зобов'язань насправді є в чомусь несумісними. Але одним із фундаментальних пунктів розвитку характеру з темпераменту є якраз обмеження установок відповідно до певних соціальних умов. І якщо це обмеження починається вчасно і установки визначені з достатньою точністю, можливо, і взагалі між

ними не виникне протиріч, і не обов'язково, що кожна з них повинна бути соціально шкідливою.

Принцип, який дозволяє гармонізувати протлежні установки без того, щоб це негативно позначилося на цілісності характеру, – це, в загальному вигляді, принцип розрізнення застосовності установок до ситуацій. Ці ситуації повинні бути, звичайно, заздалегідь класифіковані так, щоб певні риси даної ціннісної системи були достатнім критерієм застосовності тієї чи іншої установки. Багато критеріїв задаються соціальною традицією; конвенціоналізація деяких установок при певних обставинах дозволяє зберегти їх поряд з іншими, яким вони протистоять. Критерії бувають різних типів. Вони можуть бути пов'язані, наприклад, з обмеженнями в часі. Канікули вважаються часом, коли відомий авантюрний дух, придушений протягом року, може знайти вихід. Або це може бути просторове обмеження, коли певний вид поведінки допускається в певному місці, як, наприклад, скидання соціальної форми і відносна свобода взаємовідносин між статями в басейні.

Іноді ситуація може носити церемоніальний характер, як, наприклад, під час вечірок або проголошення тостів на зборах. В інших випадках певні установки виявляються неприпустимими, оскільки відповідні ситуації не отримали конвенціоналізації. Так, при читанні священних текстів, що стосуються сексуальних питань, не допускається виникнення сексуальної установки. Те ж можна сказати про моделі художника або про ситуації, пов'язані з медичним обстеженням або зі слідчими діями. Можна виявити більш серйозні випадки конвенціоналізації, коли дозволяється цілий напрям організованої діяльності з відповідними установками і за ретельно обумовлених обставин, які, зазвичай, позначаються певним соціальним символом. Так, шлюб, крім того, що це – форма організації сім'ї, є конвенціоналізацією жіночої і – до певної міри чоловічої – системи сексуальних установок. Війна є конвенціоналізацією вбивств, грабежів і підпалів, дипломатія – конвенціоналізацією обману і віроломства.

Свобода теоретичного дослідження отримала соціальну

конвенціоналізацію в фізичних науках, але ще не в гуманітарних – філософії, соціології, історії, історії літератури, економіці. У кожному разі розмежувальна лінія між застосуванням двох протилежних установок проводиться індивідом або для індивіда, навіть якщо не існує вироблених суспільством загальних правил проведення такої лінії. Єдина складність полягає в тому, що кожна установка, якій дозволено вільно розвиватись, демонструє тенденцію до виключного домінування на всьому полі досвіду, до якого вона може бути застосована. Звичайно, це не стосується кожної установки кожного індивіда, але немає, ймовірно, жодної установки, яка у будь-якого індивіда не прагнула б отримати таку значимість, щоб вступити в конфлікт з іншими установками. Принцип міри і гармонії чеснот, розроблений в етиці античної Греції, точно висловлював потребу в такому обмеженні установок. Однак очевидно, що за умови відповідного обмеження жодна установка не потребує того, щоб бути пригніченою, і всі можливості темпераменту можуть розвиватися без того, щоб це призвело до внутрішніх протиріч і негативно позначилося на цілісності характеру. Принцип, за допомогою якого кожна установка може стати не тільки соціально нешкідливою, але навіть соціально корисною, називається *сублімацією*. Він складається в націлювання установок виключно на ті ситуації, в яких міститься елемент, наділений соціальною сакральністю (sacredness). <...>

Досить зазначити, що певний об'єкт є соціально сакральним, коли він викликає у членів групи установку поваги і коли він може бути оскверненим в очах громадської думки в разі з'єднання з будь-яким іншим об'єктом. Існує багато ступенів сакральності. Об'єкт, який сприймається як сакральний в порівнянні з іншим об'єктом, може бути джерелом осквернення третього. Так, у бізнесу є риса сакральності, яка виявляється, коли він змішується з фривольними речами на кшталт пияцтва або з компанією жінок з півсвіту. Але ця сакральність не надто високого рівня, оскільки він / бізнес / легко перетворюється в повсякденне або мирське, коли він стикається з науковими або релігійними інтересами. І навіть настільки високосакральна подія, як науковий конгрес або церковна літургія, можуть виявитися не настільки вже

значущими в порівнянні з болісним і складним пошуком індивідом грандіозної теоретичної задачі, містичним екстазом або захистом суспільства від загрози руйнування і розорення, що виходить від зовнішнього ворога. І, звичайно, ступінь сакральності, якою володіють різні об'єкти, змінюється в залежності від групи і епохи.

Деякі триваючі донині суперечки на кшталт боротьби за вищу сакральність між мистецтвом і мораллю, релігією і наукою, патріотизмом і інтернаціоналізмом показують, що в певних відносинах спільна згода навряд чи можлива навіть в рамках однієї групи в кожен даний момент. Однак на тлі всіх цих різновидів сакральності існують, з цієї точки зору, вищі і нижчі форми, можливі для кожної установки в залежності від відносної міри сакральності ситуацій, які вона визначає. Так, дух авантюризму може проявитися в кримінальній кар'єрі, в житті ковбоя або поліцейського, в діяльності детектива, в географічних або етнографічних дослідженнях, в гонитві за грошима, в крадіжці, в азартних іграх, в житті за принципом «сам собі голова», в комерційній діяльності, в участі в великих промислових організаціях. Сексуальна установка може проявитися в спілкуванні з повіями, в короткочасних, але не позбавлених людської прихильності відносинах з багатьма дівчатами і заміжніми жінками, в звичайному одруженні заради упорядкування статевого життя, в романтичному коханні, в художній творчості, в релігійній містиці. Навіть такі установки, які представляють явну небезпеку, як, наприклад, жага крові, можуть бути сублімованими. Діяльність м'ясника – це нижчий ступінь сублімації, хірурга – вищий.

Для того щоб сублімувати установку, ми повинні розвинути оцінку її вищих форм, яка потім стає фактором еволюції і призводить в результаті до знецінення нижчих проявів цієї установки. Почуття соціальної сакральності може виникнути в індивіда тільки при тісному контакті з групою, яка має вироблені стандарти сакральності. Це почуття, більш ніж інші, потребує постійного і усепроникаючого впливу громадської думки і, швидше за все, втрачається, не маючи підтримки з боку оточення. Але соціальна група не

завжди має в своєму розпорядженні готові методи сублимації всіх установок, які потребують такого стимулювання. Її стандарти сакральності неповні, часто суперечливі і не охоплюють всіх цінностей, до яких вони повинні були б застосовуватися. Отже, власна ініціатива індивіда повинна доповнювати соціальні впливи. Якщо почуття соціальної сакральності сильно розвинене і поширюється на широке коло цінностей, індивід здатний самостійно сублимувати соціальні установки, що не передбачено соціальною традицією. При цьому він переносить старі стандарти соціальної сакральності на нові цінності або створює нові стандарти. І оскільки індивід потребує соціальної підтримки для закріплення нових стандартів, він намагається змінити власне оточення, передати іншим своє схиляння перед тими речами, сакральність яких раніше не визнавалася.

Принцип розрізнення ситуацій, до яких повинні застосовуватися протилежні установки, і принцип сублимації соціально заборонених установок дозволяють багатому і цілісному характеру розвиватися без того, щоб він піддавався пригніченню, що виходить з темпераменту або соціальних відносин. Індивід спонтанно намагається зберегти установки свого темпераменту. Він може досягти цього шляхом усунення протиріччя між установками, які борються за перевагу, і шляхом сублимації установок, які не можуть проявитися в його середовищі. І оскільки суспільство ніколи не надає йому всі конвенції в готовому вигляді, так само як і цілісну ієрархію сакральності, якої він потребує, індивід, звичайно, змушений створювати нові розрізнення і нові цінності. Тим самим він перетворюється у творчий тип особистості просто в силу повного розвитку всіх своїх можливостей. Єдиним завданням соціальної культури є підготовка індивіда для цього творення шляхом навчання його роботі з механізмами розрізнення і сублимації в цілому, не втручаючись при цьому в його спроби зберегти все те, що він здатний зберегти в якості своєї індивідуальності.

Два інших фундаментальних типи характеру – філістерський і богемний – виникають якраз в результаті пригнічення. Якщо суспільство домагається

пригнічення всіх тих можливостей, закладених в характері індивіда, які представляються прямо або побічно небезпечними ще до того, як цей характер встиг сформуватися, то «кінцевий продукт» виявляється близьким до того типу особистості, для якої не існує ні проблем саморозвитку, ні внутрішніх протиріч, які треба вирішувати, ні зовнішніх конфліктів, які треба долати. Це обмежена, стабільна, самовдоволена особистість філістера. Якщо, навпаки, пригнічення закінчилося невдачею і протестні установки індивіда прориваються раніше, ніж сформувався досить стійкий набір установок протилежного спрямування, то індивід виявляється не готовим до того, щоб вирішувати проблеми, які перед ним виникають, нездатним до розрізнення і сублімування. Тому розвивається нестійкий, нонконформістський богемний тип.

У своїх вищих проявах – художника, мислителя, релігійного реформатора, революціонера цей тип може бути успішним і продуктивним, проте результати його діяльності завжди будуть страждати від відсутності внутрішньої гармонії і соціальної значимості на відміну від результатів істинно творчого типу особистості.

Томас В., Знанецкий Ф. Три типа личности // Общая социология. Хрестоматия / Сост. А.Г. Здравомыслов, Н.И. Лапин; Пер. В.Г. Кузьминов; под общ. ред. Н.И. Лапина – М.: Высш. гик., 2006. – С.173-190. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Що, на думку автора, повинен враховувати індивід, щоб управляти соціальною реальністю заради задоволення власних потреб?
2. Які основні типи особистості виокремлюють автори? Коротко охарактеризуйте їх.
3. Фундаментальні принципи особистісної еволюції
4. Поясніть особливості тенденції пригнічення в ході еволюції особистості будь-яких установок або цінностей, які або безпосередньо суперечать існуючій соціальній організації. В чому полягає механізм пригнічення?

5. Поясніть особливості тенденції адекватного стимулювання в процесі особистісної еволюції таких рис характеру і схем ситуацій, які затребувані існуючими соціальними системами
6. Поясніть принцип сублімації. В чому полягає його зв'язок з соціальною сакральністю?

Ч.Х. Кулі

ЛЮДСЬКА ПРИРОДА І СОЦІАЛЬНИЙ ПОРЯДОК

Глава V. Соціальне Я

Для початку варто відзначити, що в даній роботі слово я розуміється лише в тому його значенні, яке в повсякденній мові виражають займенники першої особи однини – «я» («І»), «мене», «моє», «мені» і «(я) сам». [...]

Оскільки «я» дано нам в досвіді насамперед як почуття, як чуттєва складова наших уявлень, то його не можна описати або визначити, не викликаючи в душі цього почуття. Розмірковуючи про почуття й емоції, ми іноді скочуємося до формального марнослів'я, намагаючись визначити те, що за своєю природою є вихідним і невизначеним. Формальне визначення почуття я, а по суті, будь-якого почуття, неминуче буде настільки ж беззмістовним, як і формальне визначення смаку солі або червоного кольору; ми можемо пізнати їх тільки на власному досвіді. Не можна ніяк інакше остаточно упевнитися в існуванні я, як тільки відчувши його; саме до нього ми ставимося як до чогось «мого». Але якщо це почуття нам так само звичне і легко представимо, як смак солі або червоний колір; то не повинно викликати труднощів і розуміння того, що воно означає. Варто лише уявити, як хтось зачіпає наше я, насміхається: над нашим одягом, намагається відняти нашу власність, дитину або намагається наклепом очорнити наше добре ім'я, як почуття я негайно дає про себе знати. Справді, варто лише підкреслено вимовити одне з таких слів, як «я» або «моє», і почуття я виникає за асоціацією. Інший хороший спосіб – перейнятися духом

самоствердження, співпереживаючи літературному герою. [...]

Почуття я рефлексивне і умиротворене, споглядання з відтінком присвоєння добре передає слово «милування». Милуватися в цьому сенсі – це все одно що думати «моє, моє, моє», відчуваючи в душі приємну теплоту. Так, хлопчик захопливо милується власноруч виготовленим візерунком, підстреленим з рушниці птахом, власною колекцією марок або пташиних яєць; дівчинка милується новими сукнями і жадібно ловить схвальні слова і погляди оточуючих; фермер радіє, дивлячись на свої поля і поголів'я худоби; комерсант милується своїм магазином і рахунком в банку; мати – своєю дитиною; поет – вдалою строфою; впевнена у своїй правоті людина – своїм душевним станом; і так само радіє будь-яка людина, бачачи успіх свого задушевного задуму. [...]

Але, коли ми вживаємо це слово просто, чи не рефлексуючи, як в повсякденній мові, ми не так вже й часто пов'язуємо його з тілом, аж ніяк не так часто, як, наприклад, з іншими речами. Це твердження нескладно перевірити, бо слово «я» одне з найбільш вживаних в розмові та літературі, так що ніщо не заважає вивчити його значення з усією можливою ретельністю. Потрібно лише прислухатися до повсякденної мови, поки це слово не зустрінеться в ньому, скажімо, сотню раз, примічаючи, в якому зв'язку його вимовляють, або ж розглянути таку ж кількість випадків його вживання героями якого-небудь роману. Зазвичай виявляється, що «я» позначає тіло розмовляючого не більше ніж в десяти випадках зі ста. Головним чином воно відсилає до думок, цілей, бажань, вимог і подібних речей, які не несуть в собі ніякої думки про тіло. Я думаю або відчуваю так-то і так-то; я бажаю або маю намір зробити те-то і те-то; я хочу того-то і того-то – ось приклади його типового вживання, коли почуття я пов'язано з поглядами, цілями або їх об'єктами. Слід також пам'ятати, що «моє» в тій же мірі виступає ім'ям я, як і «я», але, зрозуміло, зазвичай воно означає різноманітне майно.

Заради цікавості я спробував підготувати приблизну класифікацію

першої сотні «я» і «мені» в «Гамлеті» і отримав наступні результати. Дані займенники вживалися в зв'язку зі сприйняттям («я чую», «я бачу») – чотирнадцять разів; в зв'язку з думкою, почуттям, наміром і ін. – тридцять два рази; в зв'язку з бажанням («я прошу тебе») – шість разів; від імені мовця («на це я скажу») – шістнадцять разів; від імені того, з ким говорять, – дванадцять разів; в зв'язку з дією, що включає, можливо, якесь туманне уявлення про тіло («я прибув в Данію»), – дев'ять разів; неясне або сумнівне вживання – десять разів; як еквівалент тілесної зовнішності («на батька схожий не більше, ніж я на Геркулеса») – один раз. Деякі з цих рубрик обрані довільно, і інший дослідник, безсумнівно, отримав би інший результат; але, думаю, йому б не вдалося уникнути висновку про те, що герої Шекспіра рідко мають на увазі свої тіла, коли говорять «я» або «мені». І в цьому відношенні вони, схоже, є людство в цілому.

Як уже зазначалося, еволюція інстинктивного почуття, без сумніву, пов'язана з його важливою функцією спонукати до дій і зводити воедино окремі дії індивідів. Мабуть, головним чином це почуття пов'язане з ідеєю застосування влади і ідеєю бути причиною чого-небудь, в яких підкреслюється протилежність свідомості і решти світу. Ймовірно, перші чіткі думки, які дитина пов'язує з відчуттям власного я, викликані її найбільш ранніми спробами керувати видимими об'єктами – своїми руками і ногами, іграшками, пляшкою і ін. Потім дитина намагається керувати діями оточуючих, і, таким чином, область на яку поширюється його влада і відчуття власного я, безперервно розширюється, вбираючи в себе все більш складні предмети світу дорослих. Хоча дитина і не говорить «я» або «мое» протягом першого року або двох, своїми діями вона все ж так ясно висловлює почуття, яке з цими словами пов'язують дорослі, що ми не маємо права відмовляти їй у власному я навіть на перших тижнях життя.

Взаємозв'язок між почуттям я і цілеспрямованою діяльністю неважко помітити, спостерігаючи за ходом якого-небудь творчого підприємства. Якщо хлопчик зайнятий будівництвом човна і у нього це виходить, його інтерес до

справи зростає, він милується дорогими його серцю кілем і форштевнем; ребра човна значать для нього більше, ніж його власні. Йому не терпиться показати його друзям і знайомим: «Дивіться, що я роблю! Правда, здорово?» Він радіє, коли його роботу хвалять, і відчуває себе скривдженим або ображеним, якщо в ній виявляють якийсь дефект. Але, як тільки човен закінчено і він починає займатися чимось іншим, його почуття щодо іграшки починає згасати, і щонайбільше за кілька тижнів він стає до неї майже байдужим. Всім нам добре відомо, що майже такими ж сумними почуттями супроводжується і творчість дорослих. Працюючи над картиною, поемою, есе, зводячи складну кам'яну споруду, створюючи будь-який інший твір мистецтва або ремісничий виріб, неможливо не пов'язати з ними своє почуття я, що нерідко доходить до сильного хвилювання і гарячого бажання бути оціненим гідно, які швидко слабшають, коли робота наближається до кінця, а по її завершенні часто змінюються байдужістю. [...]

Соціальне я – це просто вистава або система уявлень, почерпнута з спілкування з іншими людьми, які свідомість сприймає як свої власні. Область, на яку головним чином поширюється почуття я, лежить в межах спільного життя, а не за його межами; ті специфічні індивідуальні схильності або прагнення, емоційним аспектом яких виступає почуття я, знаходять свій найважливіший прояв у сфері особистих впливів, що відображаються у свідомості людини як сукупність його поглядів на себе.

Пов'язана з думкою про інших людей, ідея я завжди є усвідомленням людиною індивідуальності або своєрідності свого життя, оскільки саме цю сторону життя необхідно підтримувати цілеспрямованими зусиллями, і саме вона агресивно проявляє себе щоразу, коли, на думку людини, її власні устремління йдуть врозріз з устремліннями інших людей, з якими він подумки себе співвідносить. Саме тут агресивність особливо необхідна для того, щоб спонукати людину до характерної для неї діяльності, сприяти розвитку тих індивідуальних особливостей, яких, мабуть, вимагає здійснення спільного перебігу життя. [...]

Згідно з цією точкою зору агресивне я найбільш явно проявляється в

прагненні заволодіти предметами, привабливими і для всіх інших; і це обумовлено як тим, що влада над такими предметами потрібна людині для власного розвитку, так і загрозою протидії з боку інших людей, які також потребують їх. З матеріальних предметів я поширює свою владу далі, прагнучи таким само заволодіти увагою і прихильністю оточуючих, увібрати в себе всілякі задуми і прагнення, включаючи і найблагородніші, а по суті – будь-яку ідею, яка, як може явитися людині, стане частиною її життя і зажадає відстояти її перед іншими людьми. Спроба обмежити значення слова я і похідних від нього слів тільки низинними особистими цілями не має під собою підстав і не узгоджується зі здоровим глуздом, про що свідчить вживання «я» з підкресленим наголосом в зв'язку з почуттям обов'язку та іншими вищими мотивами. Це нефілософський підхід, бо він ігнорує призначення я бути органом особистісних прагнень як вищого, так і нижчого порядку.

Той факт, що в звичайній мові значення «я» містить так чи інакше посилення на інших людей, обумовлений саме тим, що це слово і виражені ним ідеї суть феномени мови і спілкування. Здається сумнівним, що взагалі можна користуватися мовою, не маючи ніякої більш-менш виразної думки про когось іншого. Навпаки, ми практично завжди даємо імена і відводимо важливу роль в мисленні рефлексії саме тих предметів, які відображаються в нашій свідомості завдяки спілкуванню з іншими людьми. Без спілкування не може бути ніяких імен і зв'язних думок. Тому те, що ми називаємо «я», «моє» або «(я) сам», не відокремлене від загального життя, а складає її найцікавішу сторону; і я цікаво саме тим, що воно одночасно і загальне, і індивідуальне. Іншими словами, ми маємо до нього інтерес з тієї, власне, причини, що саме ця частина нашої свідомості існує і пробиває собі дорогу в суспільному житті, намагаючись чинити тиск на свідомість інших людей. Я – це активна соціальна сила, яка прагне захопити і розширити собі місце в загальному розкладі сил. Подібно всьому живому, воно росте, поки є можливість. Мислити його окремо від суспільства – кричуща безглуздість, в якій не можна звинуватити того, хто дійсно вбачає в я явище життя. [...]

Посилання на інших людей, що міститься в значенні я, може бути виразним і конкретним, як у випадку, коли хлопчик згорає від сорому, будучи захопленим матір'ю за тим, що вона йому заборонила, або невизначеною і загальною, як у випадку, коли людина соромиться за скоєне, про яке розповідає і яке засуджує лише його совість, що виражає його почуття відповідальності перед суспільством; але це посилання має місце завжди. Не існує такого значення «я», яке не мало б смислового співвіднесеності з ти, він або вони. [...]

Вище я вже відзначав, що ми ототожнюємо тіло з я, коли воно набуває соціальної функції або значимості, як, наприклад, в разі, коли ми говоримо: «Я сьогодні добре виглядаю» або «Я вищий за тебе зростом». Ми вводимо його в соціальний світ і тому поміщаємо в ньому своє усвідомлюване я. Цікаво, хоча і цілком зрозуміло, що точно таким же чином ми можемо назвати займенником «Я» будь-який неживий об'єкт, з яким ми пов'язуємо свої бажання і мета. Це легко помітити в таких іграх, як гольф або крокет, де м'яч втілює вдалі ходи гравця. Ви можете почути від людини: «Я у високій траві нижче третьої мітки» або «Я перед середньої дугою». Хлопчик, який запускає повітряного змія, скаже: «Я вище, ніж ти», а людина, яка стріляє по мішені, заявить, що вона трохи нижче яблучка.

У численних і цікавих випадках посилання на інших здійснюється таким чином, що людина більш-менш чітко уявляє собі, як її я, тобто будь-яка ідея, яку вона вважає своєю, сприймається іншою свідомістю, і виникаюче при цьому у людини почуття я визначається тим, як, на її погляд, ця інша свідомість відноситься до даної ідеї. Соціальне я такого роду можна назвати відображеним або *дзеркальним я*. [...]

Подібно до того, як, бачачи своє обличчя, фігуру і одяг в дзеркалі, ми проявляємо до них інтерес, тому що вони наші, і буваємо задоволені або незадоволені ними в залежності від того, чи відповідають вони тому, якими ми хочемо їх бачити, або ні, так і в уяві ми малюємо собі, що інші думають про нашу зовнішності, манери, наміри, справи, характер, друзях і ін., і це здійснює на нас найрізноманітніші впливи.

Такого роду ідея я, мабуть, включає три основних елементи: уявлення про те, як ми виглядаємо в очах іншої людини; уявлення про те, як вона судить про цей наш образ, і якесь почуття я, начебто гордості або сорому. Порівняння з дзеркалом не дозволяє виявити другий елемент – уявне судження, - яке насправді є дуже істотним. У нас народжує гордість або сором не просто наше механічне відображення, а приписувана комусь думка, уявний вплив цього відображення на іншу свідомість. Це впливає з того факту, що для нашого почуття я велике значення мають характер і авторитет тієї людини, в чийй свідомості ми себе бачимо. Ми соромимося здатися брехливими в очах людини прямої і чесноі, боязкими в очах сміливої, вульгарними в очах витонченої і ін. Ми завжди уявляємо собі судження інших і, уявляючи, поділяємо їх. Перед кимось одним людина буде хвалитися своїм вчинком, скажімо, спритною торговою угодою, а перед кимось іншим їй буде соромно в ньому зізнатися. [...]

Отже, на мій погляд, дитина, як правило, спочатку пов'язує «я» і «мені» тільки з тим, щодо чого воно виникає і завдяки протидії набуває виразних форм її почуття присвоєння. Вона привласнює собі свій ніс, око або ногу багато в чому так само, як привласнює іграшку, – протиставляючи їх іншим носам, очам і ногам, якими вона не може розпоряджатися. Часто маленьких дітей дразнять, пропонуючи забрати у них одну з цих частин тіла, і вони реагують саме так, ніби «моє», якому загрожують, є чимось віддільним, і вони знають, що його можна відняти. Згідно з моїм припущенням, навіть у дорослому житті «я», «мені» і «моє» застосовуються в своєму повному сенсі тільки до того, що позначилося як власне наше в силу деякої протидії або протиставлення. Ці займенники завжди припускають соціальне життя і зв'язок з іншими людьми. Те, що є суто моїм, відноситься до дуже особистого, це вірно, але саме цю таємну частину свого особистого життя я протиставляю решті світу: воно є не щось відособлене, а особливе. По суті, агресивне я є войовничою складовою свідомості, очевидне призначення якої – спонукати до характерної для кожного діяльності, і, хоча войовничість може не мати явних, зовнішніх проявів, вона завжди присутня як установка свідомості. [...]

Процес розвитку у дітей почуття я дзеркального типу можна простежити без особливих труднощів. Уважно стежачи за поведінкою інших, діти досить скоро помічають зв'язок між своїми діями і змінами в цій поведінці, тобто вони починають усвідомлювати свій власний вплив або владу над людьми. Дитина привласнює собі спостережувані нею дії батьків або няні, над якими, як з'ясовується, вона має деяку владу, присвоює абсолютно так само, як свою руку, ногу або іграшку. Вона буде намагатися користуватися цим новим придбанням так само, як зі своєю рукою або брязкальцем. Дівчинка шести місяців буде намагатися очевидним і навмисним чином привернути до себе увагу, пускаючи в хід деякі з тих дій інших людей, які вона собі привласнила. Вона відчула радість бути в центрі уваги, застосовувати владу над іншими і бажає її все більше. Вона буде тягнути матір за спідницю, крутитися, гукати, протягувати до неї руки, невідступно стежачи за здійсненим ефектом. Подібні викрутаси дитини, навіть в цьому віці, часто виглядають як так звана афектація, бо її, схоже, турбує тільки те, що подумують про неї інші люди. Чутливість в будь-якому віці зустрічається там, де пристрасне бажання впливати на інших, мабуть, бере верх над сформованим характером, вносячи в нього явний розлад і спотворення. [...]

Юний лицедій швидко вчиться поводитися по-різному з різними людьми. Це означає, що він починає розуміти характер оточуючих людей і передбачати їх вчинки. Якщо мати або няня швидше ласкаві з ним, ніж суворі і справедливі, він майже напевно буде «обробляти» їх систематичним плачем. За загальним спостереженням, діти часто гірше поведуться з матір'ю, ніж з іншими, менш близькими їм людьми. З нових же людей, з якими знайомиться дитина, одні явно справляють на неї сильне враження і будять в бажання зацікавити і сподобатися, тоді як інші залишають байдужими або ж викликають неприязнь. Іноді можна зрозуміти або вгадати причину цього, іноді – ні, але до кінця другого року життя в наявності вибірковість в прояві інтересу, захоплення і визнання авторитету. До цього часу дитину вже сильно турбує враження, яке вона справляє на одних людей і дуже мало – на інших. Більш того, вона починає пред'являти претензії на близьких і поступливих людей як на щось таке, що належить їй поряд з іншими

речами, і обороняє свої володіння від будь-яких посягань. [...]

Сумніваюся, що в розвитку соціального почуття я і його загальних проявів у більшості дітей можна виділити будь-які регулярні стадії. Відчуття власного я виростають непомітними кроками з примітивного інстинкту присвоєння, властивого новонародженим, і їх прояви дуже різноманітні в різних випадках. У багатьох дітей «самосвідомість» помітно виражена вже з півроку, тоді як інші мало виявляють його в будь-якому віці. Треті ж проходять через періоди афектації, тривалість і час настання яких, ймовірно, відрізняються крайньою різноманітністю. У дитинстві, як і в будь-якому іншому періоді життя, захопленість будь-якою ідеєю, відмінною від соціального я, веде до витіснення «самосвідомості». [...]

Соціальне я може бути джерелом неясного хвилювання – більш загального за своїм характером, ніж будь-яка конкретна емоція або почуття. Так, одна лише присутність людей, «відчуття інших людей», як каже професор Болдуїн, і свідомість того, що вони спостерігають за тобою, часто служать причиною неясного занепокоєння, невпевненості і незручності. Людина відчуває, що про неї складається невідоме їй уявлення, і це викликає у неї неясну тривогу. Багато людей, можливо більшість, в тій чи іншій мірі відчувають дискомфорт і збентеження, відчуваючи на собі погляди незнайомих людей, а для когось неприємне і навіть нестерпне просте знаходження в одній кімнаті з незнайомими і не викликаючими симпатії людьми. [...]

Можливо, хтось вважатиме, що я перебільшую важливість соціального почуття я, посилаючись на людей і періоди людського життя, які відрізняє надмірна чутливість. Але я впевнений, що це почуття протягом усього життя в тій чи іншій формі спонукає до діяльності всіх психічно нормальних людей і дає головну їжу для їх уяви. Ми не особливо про нього замислюємося – як, втім, і про інші почуття, – поки воно в міру і регулярно вгамовується. Багато врівноважених і діяльних людей навряд чи усвідомлюють, що їх турбує думка про них інших людей, і будуть заперечувати, можливо, з обуренням, важливу роль цієї думки в тому, що вони собою являють і що роблять. Але це ілюзія. Варто тільки потерпіти

невдачу або пережити ганьбу, варто тільки раптово виявити на обличчях людей холодність або презирство замість звичних доброзичливості і поваги, як, вражена, налякана, відчуваючи себе знедоленою і безпорадною, людина відразу починає розуміти, що жила у свідомості інших, не відаючи про це, подібно до того, як ми щодня ходимо по землі, не замислюючись над тим, як вона нас витримує. [...]

Треба, однак, визнати, що, коли ми намагаємося описати соціальне я і проаналізувати складаючі його психічні процеси, воно майже неминуче постає більш рефлексивним і «самосвідомим», ніж є зазвичай. Тому якщо одні читачі зможуть ясним і цілеспрямованим спогляданням виявити в душі відображене я, то інші, можливо, не знайдуть нічого, крім потягу до співчуття, потягу настільки простого, що він навряд чи може бути предметом виразної думки. Багатьох людей, чия поведінка свідчить про те, що їх уявлення про себе в основному почерпнуті в оточуючих, все ж не можна звинувачувати в умисному позерстві; справа пояснюється підсвідомим потягом або простим навіюванням. Саме таким я володіють дуже чутливі, але не схильні до рефлексії люди.

Групове я або «ми» – це просто я, що включає інших людей. Людина ототожнює себе з групою людей і, говорячи про загальну волю, думку, роботу і ін. вживає слова «ми» або «нам». Їх сенс їх народжується зі співпраці усередині групи і її протистояння зовнішньому оточенню. Сім'ю, якій довелося долати економічні труднощі, зазвичай пов'язує спільність інтересів – «ми викупили заставну», «ми посилаємо хлопчиків в коледж» і ін. Студент ототожнює себе зі своїм курсом або університетом, коли ті беруть участь в громадських заходах, особливо в спортивних змаганнях з іншими курсами або навчальними закладами. «Ми перемогли в перетягуванні канату», – говорить він. Або: «У футболі ми здобули верх над Вісконсін». Ті з нас, хто залишався вдома під час Великої війни, проте не забудуть розповісти, як «ми» вступили у війну в 1917 році, як «ми» рішуче боролися в Аргонах і ін.

Примітно, що національне я, а по суті, будь-яке групове я можна відчути тільки в зв'язку з якимось значним об'єднанням людей, так само як своє індивідуальне я ми відчуваємо тільки в зв'язку з іншими індивідами. Нам був би

невідомий патріотизм, якби ми не усвідомлювали існування інших народів. Створення союзу об'єднаних націй, в якому ми всі надзвичайно зацікавлені, привело б не до применшення патріотизму, як заявляють невігласи, а до підвищення його статусу, зробило б його більш життєздатним, довговічним, різноманітним і таким, що відповідає інтересам людей. Він би більше нагадував самосвідомість розумного індивіда, який бере участь в постійному і дружньому спілкуванні з іншими, ніж грубе самоствердження того, в кого оточуючі викликають лише підозру і ворожість. Але саме таким був патріотизм минулого, і ми навряд чи могли б очікувати від нього чогось більшого. Національне «ми» може і повинно втілювати в собі справжню честь, ідеал служіння і гуманні прагнення.

Кули Ч.Х. Человеческая природа и социальный порядок. Пер. с англ. – М.: Идея – Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 320. – переклад з рос. – Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Як соціальне «я» проявляється у новонародженої і дворічної дитини?
2. Що таке «дзеркальне я»?
3. Приведіть приклади проявів соціального Я у дорослому віці
4. Чим відрізняється групове «ми» від «я»?
5. В чому полягають національне «я» і національне «ми»?

А. Маршалл

БАЖАННЯ В ЇХ ВІДНОШЕННІ ДО ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ

Кількість людських потреб і бажань незліченна, і види їх вельми різноманітні. Людина, яка не пройшла крізь горнило цивілізації, по суті, небагато чим відрізняється від тварини, проте кожен її крок по шляху цивілізації призводить до зростання потреб і розширення набору способів їх задоволення. Оскільки як тварина, так і первісна людина задовольняються

випадковим шматком, проблема вибору як такого перед ними не стоїть. Однак чим більш розвиненою стає людина і її мозок, чим більше його тварині пристрасті виявляються пов'язаними зі свідомою діяльністю, тим більш витонченими і різноманітними стають її потреби. Задовго до того, як вона свідомо скинула з себе ярмо звичок, людина навіть в найдрібніших деталях свого життя бажала змін заради змін. Першим рішучим кроком у цьому напрямку стало мистецтво добування вогню: поступово людина привчалась до їжі і напоїв, приготовлених різними способами. Одноманітність починає дратувати її, і вона сприймає як трагедію ситуацію, коли доводиться їсти одну або дві страви протягом тривалого часу.

Коли у людини з'являється статок, її їжа і напої стають більш різноманітними і дорогими, але апетит її далеко не безмежний. Тому, якщо вона і витрачає на їжу надмірно багато грошей, то це пояснюється найчастіше міркуваннями гостинності, ніж бажанням задовольнити почуття голоду.

Все це змушує нас приєднатися до виразу Сеніора: «Якою б сильною не була жага розмаїття, вона все ж слабша від бажання відрізнятися від інших – пристрасті, до якої, якщо взяти до уваги її універсальність і сталість, схильні люди в усі часи. Вона з'являється у нас з колиски і переслідує до смертного одра, і тому може бути названа найсильнішою з людських пристрастей». Ця велика напівправа добре простежується на прикладі порівняння прагнення до розмаїття в їжі і одязі.

Потреба в одязі виникла під впливом природніх факторів, тому способи її задоволення залежать, перш за все, від кліматичної зони та пори року і, в меншій мірі, від характеру занять людини. Але в одязі соціальні вимоги до неї переважають природну потребу. Так, на ранніх етапах розвитку цивілізації формальні приписи, що визначалися Законом та Звичаем, жорстко диктували представникам тієї чи іншої касты або цеху стиль одягу і її вартість, яку не допускалось перевищувати. Окремі рудименти цих швидко зникаючих стандартів зберігаються й донині. У Шотландії, наприклад, за часів Адама Сміта багатьом дозволялося вирушати за кордон без традиційних черевиків і

панчіх, чого їм не дозволяється робити в наші дні; в той же час сьогодні дехто може обходитися без традиційних атрибутів одягу в Шотландії, але не може робити цього в Англії. В Англії успішний працівник повинен з'являтися на публіці в неділю одягненим в сюртук, а в окремих частинах країни – і в шовковий циліндр, хоча ці атрибути ще донедавна зробили б його предметом насмішок. У соціальних низах спостерігається постійне розширення меж, які пропонуються як з точки зору різноманітності, так і з позицій оцінки вартості того, що відповідає звичаю в якості мінімуму, і того, що допускається в якості максимуму. Прагнення відрізнятися від інших у своєму одязі поширюється у всіх нижчих класах англійського суспільства.

Однак у вищих прошарках, хоча жіночі туалети продовжують залишатися різноманітними і дорогими, чоловічий костюм став простим і недорогим у порівнянні з тим, що не так давно було в Європі і залишається донині на Сході. Це відбувається тому, що ті чоловіки, які представляють цінність в силу своїх особистих якостей і тим виділяються, не хочуть привертати до себе уваги одягом. Саме вони стали законодавцями нової моди. Отже, навіть у представників нижчих соціальних верств з'являється потреба у відносно просторому і добре обставленому будинку як, з одного боку, необхідній умові нормального життя, так, з іншого боку, загальноприйнятому і очевидному способу заявити про свої матеріальні претензії на соціальні відмінності. Та й серед представників вищих страт, у яких вже є житло, достатнє для прояву розвинених форм активності їх самих та їхніх сімей, спостерігається прагнення до практично безмежного розширення житлового простору.

Тут ми знову стикаємося з бажанням і прагненням до нових форм діяльності, що пронизує всі страти суспільства. Це призводить не тільки до прилучення до науки, літератури і мистецтва заради них самих, але й до швидкого зростання попиту на працю тих, хто займається цими видами діяльності професійно. У цьому полягає одна з найбільш помітних характеристик нашої епохи. Те саме можна сказати і про зростаючий інтерес до таких розваг, як спортивні ігри та подорожі, які швидше за сприяють розвитку

нових форм активності, ніж задоволенню будь-яких чуттєвих потреб.

Справді, прагнення до досконалості заради досконалості майже настільки ж широко поширене, як і бажання нижчого рівня – прагнення відрізнятись. Останнє може проявлятися як в амбітних сподіваннях великих, що їхнє ім'я не сходитиме з вуст людей у найвіддаленіших країнах в найвіддаленішому майбутньому, так і в надії провінційної кокетки, що надітий нею на Великдень новий бантик не залишиться непоміченим сусідами. Таким чином, прагнення до досконалості заради досконалості поширюється східцями від Ньютона або Страдіварі, які отримували насолоду від майстерно зробленої скрипки, що відгукується на найменший порух смичка, до простого рибалки, який, навіть коли його ніхто не бачить, неспішно насолоджується своїм рибальським умінням. Бажання подібного роду мають величезний вплив на виникнення *Пропозиції* видатних здібностей і великих винаходів, так само як і на появу *Попиту* на них. Це відбувається тому, що попит на послуги висококваліфікованого професіонала, як і на шедеври, виготовлені руками майстра, виникає в значній мірі зі захвату, який відчувають люди, тренуючи і розвиваючи свої здібності за допомогою майстерно зроблених інструментів.

Розглядаючи це питання в більш широкому плані, слід сказати, що, якщо на ранніх стадіях розвитку людини, в першу чергу, її потреби призводять до виникнення певних видів діяльності, то далі кожний наступний крок по шляху цивілізації слід розглядати як ускладнення форм діяльності. Ці ускладнені форми діяльності викликають нові потреби.

Ми побачимо це ще яскравіше, якщо розглянемо не комфортні умови життя країн, де постійно розвиваються нові види діяльності, а ситуацію в Вест-Індії, де здобулі свободу і доступ до природних багатств негри використовують їх не для розвитку нових потреб, а для ведення вічного бездіяльного способу життя. Або кинемо погляд на ту незначну частину робітничого класу Англії, яка позбавляє себе можливості відчувати гордість і задоволення від процесу розвитку здібностей і витрачає на випивку все, що залишається від зарплати після задоволення мізерних потреб.

Таким чином, неправильно, що «теорія потреб є науковою основою економіки». Найбільш цікаві ідеї теорії Науки про потреби запозичені головним чином з Науки про зусилля і дії. Ці дві теорії доповнюють одна одну; кожна з них буде неповною без іншої. Але якщо одна з них і стане претендувати на вичерпне пояснення історії людства або під економічним кутом зору, або під якимось іншим, то це буде теорія діяльності, а не теорія потреб. Мак Куллох, розглядаючи проблему «прогресуючого характеру природи людини», так пояснив справжнє співвідношення між цими теоріями: «Акт задоволення потреби або бажання – це лише крок на шляху до виникнення нової потреби, що має на увазі пошук способів її задоволення. На кожній стадії розвитку людина приречена вишукувати або винаходити способи задоволення все нових і нових потреб: як тільки одне починання успішно завершується, людина зі свіжими силами приступає до іншого».

З цього випливає, що обговорення проблеми попиту на даному етапі нашого дослідження може носити суто елементарний і формальний характер. Проблема споживання повинна бути розглянута лише після того, як будуть викладені основи економічного аналізу, і, хоча витoki проблеми лежать у площині економічної теорії, висновки можна зробити, лише вийшовши далеко за межі цієї теорії.

Маршалл А. Желания в их отношении к видам деятельности // Общая социология. Хрестоматия / Сост. А.Г. Здравомыслов, Н.И. Лапин; Пер. В.Г. Кузьминов; под общ. ред. Н.И. Лапина – М.: Высш. гик., 2006. – С.196-202. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Що, на думку А.Маршалла, є першоджерелом формування потреб?
2. Поясніть, як потреби пов'язані з діяльністю? Що є первинним?
3. Як необхідно вивчати проблеми попиту і споживання?

СПРИЙНЯТТЯ «ІНШОГО»**Соціальні основи і функції мислення і комунікації**

Так само соціально-фізіологічним способом, яким людський індивід усвідомлює себе самого, він усвідомлює інших індивідів, і це усвідомлення себе і інших в рівній мірі важливе як для саморозвитку, так і для розвитку організованого суспільства або соціальної групи, до якої він належить.

Принцип, запропонований мною в якості базового для розуміння соціальної організації людей, полягає в тому, що комунікація включає участь в Іншому. Цей принцип передбачає відображення Іншого в мені самому, ідентифікацію Іншого з самістю, набуття самосвідомості через Іншого. Така участь можлива завдяки особливому типу комунікації, до якої здатні людські істоти і яка не зустрічається в інших суспільствах, де відсутній цей фундаментальний принцип Іншого. Вище я вже розглядав приклад, так би мовити, тварини-вартового, яка попереджає родичів про небезпеку, що може бути названо актом комунікації, так само як може бути названо актом комунікації кудкудакання курки з курчатами. При певних умовах звуки, що видаються однією особиною, або її жестикуляція служать для того, щоб належним чином зорієнтувати інші особини щодо зовнішніх умов. У даному разі можна сказати, що одна особина вступає в комунікацію з іншими, проте різниця між цією формою комунікації і усвідомленою комунікацією очевидна, оскільки в першому випадку учасники не знають, що вони вступили в процес комунікації один з одним. Ілюстрацією може служити те, що ми називаємо свідомістю натовпу, – установки, які виникають у аудиторії під впливом видатного оратора. Кожен із слухачів заражається від оточуючих, і його установки повертаються назад до інших так, що аудиторія реагує як єдине ціле. Кожен відчуває загальний настрій всієї аудиторії. Але існує і комунікація у власному розумінні слова, коли одна особина повідомляє іншій установку щодо певної частини навколишнього середовища, що є значимим для них обох. Цей рівень комунікації виявляється вже в спільнотах, які передують соціальній

організації людської групи. У людській групі, крім цього типу комунікації, присутній лише один, коли індивід за допомогою звуку або жесту не тільки сприймає установку іншого індивіда, але і викликає її в Іншому. Він перебуває в ролі Іншого, того, на якого він сам здійснює настільки сильний вплив. Саме через сприйняття ролі Іншого він здатний повернутися до себе і таким чином управляти власним процесом комунікації. Вираз «сприйняття ролі Іншого», який я часто використовував, зовсім не випадковий. Це сприйняття – не випадковий наслідок жесту, а важлива складова в розвитку спільної діяльності. Безпосереднім результатом цього сприйняття Іншого є контроль, за допомогою якого індивід може управляти власними реакціями. Контроль за діями індивіда в процесі спільної діяльності проявляється в поведінці індивіда тоді, коли він в змозі сприйняти роль Іншого. Завдяки цьому контролю за реакціями індивіда за допомогою сприйняття ролі Іншого зростає цінність цього типу комунікації з точки зору організації поведінки в групі. Саме контроль ускладнює процес спільної діяльності в групі в порівнянні з тим, що відбувається в тваринному стаді або співтоваристві комах.

Таким чином, цей соціальний контроль, який інакше можна назвати самокритикою, глибоко і суттєво впливає на поведінку індивіда. Він інтегрує індивіда і його дії в організований процес набуття досвіду і колективної поведінки, учасником якого індивід є. Фізіологічний механізм діяльності центральної нервової системи дозволяє індивідові сприймати установки інших індивідів по відношенню до себе, як і організованої соціальної групи, членами якої вони є. Це сприйняття здійснюється за допомогою інтегрованих соціальних відносин, що мають місце як між окремими членами групи, так і в групі в цілому. Тим самим загальний соціальний процес набуття досвіду і сама групова поведінка представляються йому в його власному досвіді так, що він може свідомо і критично управляти своєю поведінкою, співвідносячи її з поведінкою і відносинами в групі в цілому, поведінкою і відносинами між іншими членами групи.

Отже, індивід не тільки усвідомлює себе, але стає самокритичним; за допомогою цієї самокритичності, в силу її соціальних витоків і характеру, здійснюється соціальний контроль за індивідуальною поведінкою. Можна сказати, що самокритичність є, по суті, явищем соціальним, а поведінка, контрольована самокритичністю, – по суті своїй соціально контрольована поведінка. Фрейдистська концепція психологічного «цензора» свідчить про часткове визнання дії соціального контролю за допомогою самокритичності, визнання, що відноситься, правда, до сексуального досвіду і поведінки. Але той самий вид цензури або самокритичності з боку індивіда виявляється також в інших формах його соціального досвіду, поведінки і соціальних відносин. Цей висновок недвозначно впливає з нашої соціальної теорії самості. Далі зазначимо, що соціальний контроль, який до цих пір розглядався як щось, руйнуюче людську особистість, розмиваюче індивідуальність, навпаки, є силою конструктивною і органічно пов'язаною з цією індивідуальністю. Оскільки індивід є те, що він є, тобто індивід як усвідомлююча себе неповторна особистість, то це лише тому, що він включений в соціальний процес діяльності та набуття досвіду як член спільноти, яка здійснює соціальний контроль за його поведінкою.

Сама організація усвідомлюючої себе спільноти залежить від сприйняття установок Іншого членами цієї спільноти. Розвиток даного процесу, як я вже вказував, в свою чергу, залежить від сприйняття установок групи на відміну від сприйняття установок окремого індивіда. Це сприйняття я називаю сприйняттям «узагальненого Іншого». Я проілюстрував це прикладом спортивної гри в м'яч, в процесі якої установки членів команди зливаються в загальну установку так, що кожна окрема роль передбачає всі інші. Якщо індивід сприймає установку іншого члена групи, він повинен сприйняти її в зв'язку з установками і діями інших членів групи; якщо він хоче повністю включитися в групу, він повинен сприйняти установки абсолютно всіх учасників процесу. Зрозуміло, те, в якій мірі він зможе це зробити, залежить від його здібностей, проте у всіх процесах, що передбачають свідому діяльність, ми

в достатній мірі здатні сприйняти ролі інших учасників з тим, щоб зробити наші дії свідомими. Життя цілого співтовариства відображається у свідомому житті окремих індивідів найрізноманітнішими способами. Історія переважно зайнята з'ясуванням процесів розвитку, які ще не відображені в досвіді членів спільноти в той час, про який пише історик. Цим пояснюється важливість історії як науки. Можна поглянути на минуле і виявити зміни, сили і інтереси, які ніким в ті часи не усвідомлювалися. Ми повинні надати історикові час для написання загальної картини, бо реальний процес є чимось більшим, ніж сума індивідуальних досвідів.

Волею випадку з'являється особистість, яка здатна внести більший, ніж інші, внесок в історичний процес, встановити відносини з тими групами спільноти, інтереси яких не стали частиною досвіду інших груп. Ця особистість стає лідером. При феодальному ладі класи можуть бути до такої міри розділені традиційними умовами життя, що вони просто не розуміють один одного. Тому і з'являється індивід, здатний сприймати установки протилежних соціальних груп. Значення фігур подібного роду велике, оскільки вони уможливають комунікацію між повністю ізольованими одна від одної групами. У політиці – це здатність державного діяча сприйняти установки і інтереси різних груп і стати посередником в груповій комунікації завдяки перетворенню свого власного досвіду в досвід універсального характеру. Таким чином, через нього різні групи можуть вступати в процес комунікації.

Мид. Дж. Восприятие «другого» // Общая социология. Хрестоматия / Сост. А.Г. Здравомыслов, Н.И. Латин; Пер. В.Г. Кузьминов; под общ. ред. Н.И. Латина – М.: Высш. гик., 2006. – С.136-141. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Який принцип в якості базового запропонував автор для розуміння соціальної організації людей?
2. Що означає вираз «сприйняття ролі Іншого»?
3. Яку роль відіграє соціальний контроль за поведінкою індивіда?
4. Поясніть роль лідера в груповій комунікації за Дж.Мідом

ПРОЦЕС СОЦІАЛІЗАЦІЇ І СТРУКТУРА РЕФЕРЕНТНОЇ ГРУПИ

Для останніх прикладів позитивної кодифікації я вибрав загальний огляд деяких основних моментів процесу соціалізації, в якому спеціально підкреслюються умови його відношення до систем референтних груп. При допомозі цього аналізу я сподіваюся, хоча і орієнтовно, «замкнути коло», зробити начерк надзвичайно «динамічного» процесу, пов'язаного з основною класифікацією рівнів структурної організації суспільства, розглянутою мною в першому розділі. Наступна мета цього розділу – це хоча б трохи показати те виключно важливе значення, яке має для соціолога найтісніший зв'язок між організацією окремої особистості і організацією соціальної системи.

В якості відправного пункту свого аналізу я беру точку зору, в даний час широко відому і загальноприйняту, що основний характер структури окремої особистості склався в процесі соціалізації на основі структури систем соціальних об'єктів, з якими вона мала зв'язок протягом свого життя, включаючи, звичайно, культурні цінності і норми, інституалізовані в цих системах. Це та група систем соціалізації, яку мені хотілося б розглядати як референтну групу систем, пов'язану з процесом соціалізації.

Моя теза полягає в тому, що процес соціалізації проходить низку стадій, які визначаються як підготовка до участі в різних рівнях організації суспільства; лише окремі обрані меншини готуються брати участь з усвідомленням всієї відповідальності у більш високих рівнях організації. Системи орієнтації, включені в процес соціалізації, не є тому просто «співвіднесені» з серією організаційних рівнів, розглянутих у першому розділі; насправді вони представляють собою особливі різновиди організації на відповідних рівнях. Як в першому розділі, так і тут важливо побудувати безперервний ряд, який би пов'язував низ і вершину моделі.

Всі наведені нижче приклади взяті з американського суспільства.

Я спробую окреслити досить схематично три основні стадії процесу соціалізації в нашому суспільстві, кожна з яких, в свою чергу, поділена на дві більш яскраво виражені підстадії. Перша з них має місце в сім'ї, друга концентрується в початковій і середній школі і третя – в коледжах, у вищих і професійних школах. Як і слід було очікувати, поділ на категорії має тенденцію ставати менш чітким у міру наближення до вершини шкали, оскільки інституціоналізація на цьому рівні ще недосконала.

Як було відмічено в першому розділі, основна сім'я – особливий тип первинної, або технічної, соціальної системи, одна з найважливіших функцій якої – соціалізація дітей. Ми можемо говорити про три основні стадії процесу в період, коли сім'я грає очільну роль. Першою є стадія так званої «усної ідентифікації», що набуває особливо важливого значення до кінця першого року життя дитини. Вона може бути названа «протосоціалізацією», оскільки має справу з утворенням базису, на якому може бути побудована структура позитивно соціалізованої особистості. Друга стадія включає в себе згадану фрейдівську «першу справжню прихильність до об'єкта», або період «любовної прихильності» дитини, переважно до матері. Третя – це період виникнення у дитини почуття ворожості до батька через надмірну любов до матері.

Перша стадія не представляє великого інтересу, оскільки вона не потребує доказів. Про дві інші можна сказати, що вони складають інтерналізацію щодо двох основних осей диференціації сім'ї як соціальної системи. Таким чином, друга стадія утворюється навколо осі покоління. Її основною психологічною проблемою є рівновага між «залежністю» статусу дитинства від впливового, сильного батька і ступеню автономії, або незалежності, якої дитина здатна досягти як інтерналізована мотиваційна підсистема *по відношенню до батьків*. Американська система особливо підкреслює незалежність, яка виховується під час цього періоду. На третій стадії, у так званий «Едипів період», інтерналізується статевий

інтерес, коли дитина відчуває необхідність вибору між усталеними ролями двох статей. Пройшовши першу основну фазу соціалізації, дитина вже набуває, можна сказати, необхідне поняття про головну структуру основної родини як соціальної системи, яка, як було зазначено, є прототипом соціальної системи. Однак вона ще не проявила певної схильності до тієї чи іншої соціальної ролі в суспільстві, за винятком диференціації за статтю, що є дуже важливим моментом.

В такому випадку можна припустити, що системи освіти в початкових і середніх школах повторюють основний процес соціалізації на наступному, більш високому рівні узагальнення засвоєваної культури і організації соціальної структури. Система освіти в початковій школі побудована таким чином (мова йде про клас з одним учителем), що всі учні даного класу поставлені перед однією і тією ж групою очікувань, щодо якої оцінюються їх дії однією особою в поняттях цієї групи стандартів. Результатом є диференціація класу з точки зору підтримки безперервності досягнутого рівня, оцінка якого була оформлена в системі градації. Тут дитина вперше постала перед проблемою досягнення статусу, а думка, яка склалася про неї за період перебування в даній групі, є головною і прямою умовою того, чи потрапить вона у коледж. Результат стає відомим задовго до того, як буде вироблено поділ на підготовлених і не підготовлених до коледжу учнів середньої школи. Про це можна сказати як про інтерналізацію ієрархічної вісі соціальної організації вже на більш високому рівні, на якому, власне кажучи, ті, хто досяг високих показників, повинні будуть зайняти позиції, з яких їм належить контролювати роботу осіб з більш низькими показниками або «технічну» роботу людей подібного статусу. До того ж це відбувається в обстановці, в якій ці передбачувані відмінності в статусі незалежні від таких запропонованих чинників, які мають міцний зв'язок або з сім'єю, або з іншими відносинами спорідненості.

Що стосується середньої школи, то вона пов'язана насамперед з

диференціацією відмінності між інструментальним і консуматорними типами ролей на цьому рівні організації. Важливо, що саме тут з'являється, так би мовити, закінчена «молодіжна культура». Основна лінія диференціації проходить, як мені здається, між тими представниками вікової групи, які в більшій мірі орієнтуються на досягнення шкільної освіти і на формальне «навчання», і тими, хто орієнтується, головним чином, на структуру групи рівних, на «лідерство», «популярність» і ін.

Американська система освіти наближається до того моменту, коли закінчення середньої школи стає звичайним для всіх людей, за винятком незначної меншості. Після закінчення середньої школи населення грубо підрозділяється на групи з перевагою одного з чотирьох типів ролей, що відображені на двох головних вісях організаційної структури, одна з яких передбачає орієнтацію на досягнення більш високого і більш низького престижу і рівня відповідальності в тій чи іншій організації, а інша означає орієнтацію на досягнення більш «технічної» і інструментальної мети і на більш консуматорну або експресивну виразність.

Зрозуміло, що система формальної освіти служить центральним моментом інтерналізації системи більш високого порядку соціальної організації, ніж на рівні основного сімейного осередку. Цей етап соціалізації визначається впливом швидше «неособистих» і універсальних форм контролю, ніж «приватних» і невизначених форм сімейної взаємодії...

Хоча, очевидно, і можна очікувати, що в майбутньому все американське населення буде мати вищу освіту, але в даний час тільки близько однієї третини вступає в різні коледжі. Тому, як зазначалося в попередньому розділі, існує особливий процес відбору, в результаті якого велика група людей «залишається позаду» і неопосередковано вступає в ряди робочої сили, не отримуючи подальшої формальної освіти. Далі передбачалося, що відбір даної групи відбувався в основному ще в період навчання в початковій школі, і тому вступ до коледжу є одним з пізніх наслідків цього процесу відбору.

Цікаво відзначити, що в період навчання у вищій школі всі учні – і з високою і з низькою успішністю, хоча вони і значно відрізняються у своїй академічній роботі, - зазвичай тримаються разом на основі «молодіжної культури», перебуваючи в загальній школі і володіючи загальною позапрограмною і неформальною лояльністю. Це може допомогти побудувати базис загальної солідарності, що виходить за межі професійних відмінностей, які вже визначилися.

Можна навіть сказати, що, по суті, та ж парадигма повторюється і на наступному рівні, і до того ж знову у двох підстадіях. Хоча коледж не зовсім так розпадається на групи, як початкова школа, однак в цілому він має тенденцію відокремлювати групу академічно успішних учнів від іншої групи, яка не в такій мірі підготовлена в цьому відношенні. І знову учні з високою успішністю висувуються кандидатами для продовження свого навчання – на цей раз вже у вищих школах.

Вищі школи дають загальноосвітню основу для таких спеціальностей вищого рівня, як медицина, юридичні науки, наукова робота (включаючи і область наукового дослідження) і деякі інші. Ті, хто не вступає до вищих шкіл, включаючи і тих, хто закінчив «професійні» курси, такі, як курси з підготовки інженерів, зазвичай переходять безпосередньо в контингент робочої сили, яка може бути названа більш високою підгрупою менеджеріального рівня організації. Більшість адміністраторів та інженерів на відміну від науковців набираються після закінчення коледжів без проходження курсу аспірантури ...

І на цей раз тільки в загальному можна сказати, що ті, хто йде до вищих шкіл, все більше і більше розшаровуються за професійною відповідальністю, які я назвав інституційними рівнями соціальної структури. Це особливо стосується тих, які були названі мною вищими професійними групами ...

У цьому короткому нарисі я зміг лише в загальних рисах показати те, що процес соціалізації в нашому суспільстві, починаючись в родині, проходить низку стадій, для яких структура референтної групи набагато

більше відповідає загальному ряду рівнів організації суспільства, охарактеризованого в першому розділі даної статті. Те, що тут є така відповідність, хоча і важко охарактеризувати її детально, і що є безперервний ряд таких референтних груп, є найважливішим з того, що вдалося тут встановити. Оскільки це так, тип структурного аналізу, проведеного в попередньому розділі, стає важливою частиною аналізу одного з найбільш «динамічних» соціальних процесів – процесу розвитку особистостей.

Парсонс Т. Общетеоретические проблемы социологии // Социология сегодня: проблемы и перспективы. / Пер. с англ. В.В. Воронина, А.К. Жирицкого, О.Н. Яковлевой. М., 1965. С. 58-65. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Що Т.Парсонс розуміє під референтною групою? Як референтні групи пов'язані з процесом соціалізації?
2. Опишіть модель соціалізації за Т.Парсонсом
3. Окресліть три основні стадії процесу соціалізації в американському суспільстві. Порівняйте їх з етапами соціалізації в українському суспільстві
4. Як відбувається процес соціалізації в освітніх закладах США і України?

Б. Тернер

СТАТУС

... Перш ніж я викладу свою власну точку зору, необхідно дати низку визначень статусу, щоб проілюструвати складність категорії і різноманітність підходів до її застосування. Перш ніж перейти до більш ускладнених аналітичних питань у відносинах між статусними громадами (community) і економічним класом, я почну з одного з найбільш простих визначень статусу.

У своєму повсякденному значенні поняття статусу виведено з латинського слова «стан» і означає просто чийось позицію в суспільстві. Ми відразу ж можемо побачити, що поняття статусу веде до ідеї політичних і юридичних

прав особистостей в соціально політичній спільності (community), в результаті чого питання, які стосуються статусу, виявляються пов'язаними з громадянством. Ми можемо дати попереднє визначення статусові як позиції в суспільстві, що накладає на особу як громадянина права і обов'язки в межах політичного співтовариства (community).

Поняття статусу в соціології часто пов'язується поняттям соціальної ролі. Роль – це набір очікувань, що характеризують позицію особистості в суспільстві. Ролі можуть визначатися як «сукупність соціально детермінованих атрибутів і очікувань, що асоціюються з соціальними позиціями». В межах такої термінології соціальний статус є наче статичною стороною ролі. Одна з найбільш впливових шкіл в соціології США – структурно-функціональний аналіз – визначила статусно-рольову одиницю (unit) базовим елементом соціальної стратифікації. Ця теорія прагнула пояснити, як індивіди в суспільстві мотивуються до заняття цих позицій в соціальній структурі.

Однак цей описовий підхід до статусу не особливо цікавий з соціологічної точки зору; статус стає важливим для соціологічного аналізу тому, що статусні позиції в суспільстві зазвичай ієрархічно ранжовані з точки зору обсягу привілеїв та престижу. Більш того, вимірювання, за допомогою яких визначається чийсь статус в суспільстві, багатовимірні, а відношення між самими вимірюваннями можуть бути мінливими і складними. Наприклад, мій статус в суспільстві може визначатися одночасно за моїм доходом, рівнем освіти, моїм етнічним походженням і моєю статтю. Коли ці змінні виміру узгоджені, соціологи часто говорять про наявність статусної узгодженості (consistency) або статусної кристалізації (Lenski 1961). Ця ідея статусної узгодженості привела до низки цікавих соціологічних досліджень виникнення політичного радикалізму в соціальних групах, що характеризуються відсутністю статусної кристалізації; це підштовхує до деяких психологічних припущень щодо рівня фрустрації, пережитої індивідами, чії позиції в суспільстві характеризуються напругою або суперечностями між різними вимірами їх статусних позицій. Наприклад, в американській соціології праві і

реакційні політичні рухи часто асоціюються з занепокоєнням, напруженістю і фрустрацією тих соціальних груп, які переживають «статусну паніку» з приводу своєї нестабільної позиції в сучасному суспільстві. Ці статусні занепокоєння характерні для соціальних груп, чії позиції в суспільстві знаходяться під загрозою в результаті соціальних і економічних змін. Наприклад, крамарам традиційного бізнесу загрожує розвиток супермакетів, які можуть підірвати їх бізнес і, відповідно, їх престиж в суспільстві.

В літературі статуси розрізняють за двома важливими критеріями. По-перше, прийнято розрізняти «приписуваний статус» (що відноситься до таких атрибутів особистості, які слабо або взагалі не контролюються, наприклад, раса, стать або вік) і «досягнутий статус» (що відноситься до позиції, яка може бути досягнута особистістю, наприклад, через конкуренцію в сфері освіти). Часто стверджують, що в той час як приписуваний статус характерний для домодерних (pre-modern) суспільств, досягнутий статус відіграє набагато більшу роль в сучасному індустріальному суспільстві, де певні цінності чи норми витікають із загальної прихильності до рівності, особливо рівності можливостей для громадян. Наприклад, в сучасних США закон змушує багатьох працедавців пропонувати позитивні або заохочувальні (affirmative) програми з найму жінок на тій підставі, що відкрита дискримінація за ознакою статі більше не підтримується.

Для деяких соціологів розвиток модерного суспільства бачиться в термінах переходу від партикуляристсько-приписних (Particularistic-ascriptive) стандартів або цінностей до соціальної системи, заснованої на універсалістсько-досягнутих (universalistic-achievement) цінностях, оскільки таке суспільство переважно опирається на індивідуальну соціальну мобільність, а не на почесні або традиційні стандарти престижу і честі. Оскільки модерні суспільства приділяють особливу увагу особистим досягненням, успіхам в навчанні і отриманні дипломів про освіту, що стає ключовим в розподілі престижу і винагород, то це приводить деяких соціологів до визначення сучасного суспільства як «суспільства дипломів».

По-друге, визначається відмінність між суб'єктивним і об'єктивним статусом або між самовідчуттям статусу і ззовні визначеною статусною позицією. Поняття суб'єктивного статусу, як ми побачимо, особливо впливове в американській соціологічній традиції. Так, на підставі одного з аспектів веберовського аналізу статусу, С. Ліпсет визначив статус як «позитивну або негативну оцінку знатності (honour) або престижу, одержувану індивідами або позиціями». В американській системі наголос на споживацтві, соціальній мобільності і персональних досягненнях створюють культурне середовище, в якому самовідчуття рангу стає особливо важливим. Ця риса американського життя знайшла відображення в дослідженні соціальної стратифікації соціологами, які особливо цікавилися самовідчуттям і престижем. Ця традиція особливо помітна в традиції вивчення місцевих громад (community), починаючи з 1930-х років. Її важливість можна пояснити так: «Престиж – це соціально-психологічна категорія: індивід або соціальна група можуть користуватися ним до тих пір, поки їх вимоги престижу визнаються іншими, охочими висловити їм шанування. Отже, статусні відмінності залежать від усвідомлення ранжування за престижем».

... Важливо визнати, що цей американський підхід до індивідуального престижу є відходом від європейської традиції, в якій статус характеризує об'єктивну позицію в суспільстві і обсяг прав і привілеїв, а не просто самовідчуття. В традиції вивчення місцевих громад У. Уорнера статус часто виступає як еквівалент особистого престижу, а не соціальних зобов'язань, прав та обов'язків.

Таким чином, статус – це позиція в соціальній структурі, за якою індивід відповідно до приписуваних або досягнутих критеріїв оцінюється з точки зору престижу або знатності (honour). Ця оцінка буде як особистісною, так і об'єктивною, оскільки самооцінка тісно пов'язана із зовнішньою оцінкою, яку людина отримує відповідно до свого розташування в суспільній ієрархії. У соціологічній літературі, як ми вже зазначили, є «суб'єктивний» вимір статусу (індивідуальне відчуття престижу) і «об'єктивний» вимір (соціально-правове

становище індивіда).

Статусна група і стиль життя

В огляді різних визначень статусу я до сих пір фокусував увагу на статусі як позиції індивіда в суспільстві. Однак, з соціологічної точки зору, статус набагато цікавіший як атрибут соціальних груп або колективів. Тому нам необхідно перейти від визначень індивідуальних статусів до поняття статусу групи, статусу громад (communities) і колективних стилів життя. У той час як американська соціологічна традиція часто концентрувала увагу на індивідуальному статусі, традиція, що йде від Вебера, більш цікавилась походженням, підтриманням і соціальними наслідками існування статусних груп і статусних громад (communities) як згуртованих і войовничих соціальних колективів. У книзі «Економіка і суспільство» Вебер визнавав різні значення поняття статусу і престижу, але, по-моєму, лише два аспекти статусу він розглядав особливо серйозно. По-перше, поняття статусу як системи «станів», за допомогою якої суспільство (особливо феодальна система) ділилося на підставі юридичних, соціальних і культурних привілеїв, які породжували розділені між собою різні кастоподібні групи. Статусні групи перетворюються в стани, коли їх привілеї кристалізуються в систему юридичних і економічних імунітетів, що впливають із зовнішнього контролю або регулювання, захищених звичаєм, релігією і законом.

По-друге, Вебер цікавився аналізом історичних і соціальних функцій статусних груп або статусних громад, які є колективами, що мають схожий стиль життя, загальну моральну систему, спільну мову або культуру, релігійні відмінності. В результаті ці загальні риси культури породжують ізольовані, внутрішньо солідарні громади, організовані для захисту або розширення своїх можливостей користуватися культурними і соціальними вигодами і привілеями. З цієї точки зору соціальна стратифікація створює, підтримує і розподіляє в суспільстві різні форми влади через механізми політичної монополії, культурного відтворення і соціального виключення. Ідея про те, що статусні відмінності підтримуються за допомогою культурної винятковості

отримала особливий розвиток в соціології культури П'єра Бурдьє. З точки зору цих соціологічних підходів, ми можемо вивести два відповідних поняття статусу: статусу як стилю життя (культурний статус) і статусу як політико-правових прав (громадянський компонент статусу).

Вебер визначав статусну позицію (*Stadische Lage*) як дієву соціальну претензію на знатність (*honour*) або повагу в формі позитивних і негативних привілеїв. Статус зазвичай ґрунтується на специфічному стилі життя, формальному навчанні або формальному престижі, що впливають з певного роду діяльності. Статус, до того ж, підтримується і виражається через ранжування умов життя і харчування, через монопольне користування привілейованим доступом до влади і багатства, через соціальну солідарність, що породжуються шлюбним союзом, і, нарешті, через певні звичаї і статусні умовності. Під статусною групою він розумів безліч соціальних суб'єктів (*actors*), які в більш широкому соціальному оточенні успішно претендують на специфічну шану (*honour*) і користуються певними соціальними привілеями. *Статусні групи* – це спільності, які мають привілейований доступ до обмежених ресурсів, особливо якщо ці ресурси тягнуть за собою культурні, моральні або символічні атрибути.

Слідом за Френком Паркіном ми можемо відзначити, що статусні групи або громади (*communities*) зазвичай виникають в результаті соціальної і політичної узурпації, що викликає колективну боротьбу за розширення доступу до обмежених ресурсів і за зміцнення таким способом колективної позиції в системі пошани (*honour*). Вебер продовжив порівняння економічних класів і статусних громад (*communities*) с точки зору їх внутрішньої солідарності і войовничості. На відміну від економічних класів статусні групи – це характерні соціальні колективи общинного характеру, які передбачають відтворення типового стилю життя і культурного спадку. Економічні ж класи навпаки є просто агрегатами індивідів, разом пов'язаних обміном і іншими економічними відносинами. Отже, статусні спільності організовані як громади з метою захисту і зміцнення своїх соціальних привілеїв і прав.

Сенс цих формальних визначень дозволив Веберу застосувати серію порівняльних історичних досліджень соціальної структури і соціальних змін. Вебер хотів показати, що економічне багатство – не єдиний критерій соціальної влади і впливу. Крім того, він хотів дослідити суспільства, в яких престиж, що досягається через освіту або культуру, був вагоміший, ніж влада, заснована на власності на засоби виробництва. Наприклад, у своєму дослідженні китайського суспільства Вебер надав особливого значення політичному і культурному статусу освічених. Він писав, що «протягом дванадцяти століть соціальний ранг в Китаї визначався, в більшій мірі, службовою кваліфікацією, ніж багатством. Ця кваліфікація, в свою чергу, визначалася освітою і особливо іспитом. Китай зробив освіту буквально єдиним мірилом соціального престижу, надавши їй більшу роль, ніж це мало місце в Європі в період гуманістів або в Німеччині».

З точки зору Вебера, цей культурний прошарок посприяв зміцненню соціальної стабільності і традиціоналізму в Китаї завдяки схожості між конфуціанською етикою прошарку і стилем життя громадянських чиновників. У книзі «Релігія Індії» Вебер показав, як релігійні переконання щодо забруднення відігравали важливу роль в організації та збереженні кастової системи. Ці приклади підкреслюють той факт, що Вебер вважав за краще проводити історичне дослідження владних відносин в людському суспільстві, а не займатися формальним розвитком концептуальних відмінностей між класом, статусом і партією. У наступній соціології веберівське підкреслення значущості історії було втрачено. Але статична категоризація різних верств або сегментів не є заміною історичної соціології.

Розвиток Вебером ідеї статусних груп було використано для протиставлення марксистському аналізу економічного класу. Вебер хотів показати, що статусні групи більш згуртовані, соціально і політично більш свідомі, ніж економічні класи, які Вебер визначав як діючі на ринку агрегати. Статусні групи у вирішальній мірі залежать від підтримки виключно стилю життя, спрямованого на збереження певних культурних монополій. Статусні

групи прагнуть відтворювати себе через механізми освіти з тим, щоб запобігти соціальній мобільності сторонніх і підкреслити свою винятковість і партикуляризм. Корисно порівняти книгу Т.Веблена «Теорія бездіяльного класу» з веберовським трактуванням статусних груп: «Для Вебера, як і для Веблена, функція престижного споживання, тобто підкреслення безглузлого з прагматичної точки зору стилю споживання, що вимагає багатьох років вивчення, полягала в тому, щоб запобігти мобільності і інституціоналізувати привілеї тих, хто піднявся на вершину в попередні роки або епохи. Тому статусні групи визначаються за специфічними стилем життя».

Таким чином, статусна група – це спільнота індивідів, які організувалися для підтримки або розширення своїх соціальних привілеїв за допомогою механізму соціального закриття з метою захистити існуючі монопольні привілеї від сторонніх. ... Існування статусних груп неминуче викликає соціальний конфлікт і соціальну боротьбу, хоча ці форми соціальної боротьби часто можуть бути замасковані або приховані.

Конфліктна соціологія

Одна велика суперечка в соціології виникла з приводу питання, характеризуються соціальні відносини, перш за все, згодою чи конфліктом. Теорії соціальної згоди прагнуть пояснити, як формується соціальний порядок, вони зазвичай стверджують, що соціальна стабільність створюється спільними цінностями та очікуваннями. Представники ж конфліктної соціології наполягають швидше на поширеності конфліктів, напруженості і безладу, ніж згоди і консенсусу. Якщо дивитися з позицій нашого часу, то багато з цих суперечок здаються зараз чимось непродуктивним, оскільки на рівні здорового глузду зрозуміло, що всі соціальні відносини породжують одночасно як згодою, так і конфліктом. Однак в аналізі статусних груп і статусної боротьби є сильні аргументи на користь підходу конфліктної соціології, оскільки в цій роботі я стверджую, що статус за самим своїм характером зумовлює нескінченну боротьбу через розподіл обмежених ресурсів, особливо культурних. Конфліктна соціологія у своїй найбільш розробленій формі дає загальний і

теоретично важливий підхід до соціальних відносин.

... Історичний розвиток статусної стратифікації в Сполучених Штатах відрізнявся від розвитку класових систем в Європі за низкою важливих моментів. Перш за все, Сполучені Штати не успадкували феодальної знаті, а міграція грала ключову роль у формуванні в якості головного компонента ціннісної системи почуття індивідуального успіху, соціальна ж система організовувалася в окремі конкуруючі етнічні спільності. Ці історичні відмінності частково пояснюють і відмінність підходів до соціальної стратифікації в американській і європейській соціології. У той час як європейська соціальна теорія насамперед цікавилася роллю економічних класів в індустріальному суспільстві, американські соціологи більше цікавилися вивченням соціальної мобільності індивідів, аналізом структури занять і суб'єктивним сприйняттям престижу.

В американському контексті веберівський конфліктний підхід до статусних привілеїв був трансформований і перекритий «Уорнерівською соціологічною школою». Поняття «статусу» і «класу» були злиті, а важливість конфлікту в формуванні свідомості ігнорувалася. Соціальна стратифікація тепер розглядалася як безперервна градація позицій, які прирівнювалися до ранжування за престижем. Індивіди розглядалися в русі через ці рангові позиції завдяки своїм особистим зусиллям; поняття соціально замкнутих статусних груп, які прагнуть монополізувати ресурси, уособлювало образ Америки як безкласового суспільства, що має великі можливості для соціальної мобільності. Опора на класовий конфлікт і конкуренцію статусних груп, як важливі складові елементи в динамічному процесі історичних перетворень суспільства (що ми відзначали в соціології як Маркса, так і Вебера) була витіснена підкресленням консенсусу в дослідженнях громад (communities) школою Уорнера і структурно-функціональною теорією стратифікації Л.Девіса і У.Мура. Звичайно, ці підходи до соціальної стратифікації в американській соціології, в кінцевому рахунку, зазнали широкої критики за те, наприклад, що функціональний підхід до статусу ігнорував істотну нерівність, роль

породжених ним інтересів, монополізацію ресурсів і масштабні міжгрупові конфлікти, що мають місце в американському житті.

Змалювавши різноманітність визначень і підходів до статусу, я тепер хотів би більш ясно сформулювати мій власний підхід. По-перше, я особливо підкреслюю політико-правові риси поняття статусу. Як я вже зазначав, у латинській мові це слово спочатку означало правову позицію або положення в суспільстві, відповідно до якої громадянин міг претендувати на різні форми уникнення політичних і податкових зобов'язань. Тому під статусом я розумію, перш за все, комплекс соціально-політичних претензій до суспільства, яке дає індивіду (або, висловлюючись більш соціологічно – групі) певні блага і привілеї, виділяючи його з числа інших індивідів або груп. Ці соціально-політичні претензії (claims) стосуються обмежених ресурсів, особливо освіти, культури і символічних ресурсів. Цей культурний аспект статусу породжує другий вимір: поняття статусу як культурно специфічного стилю життя, що виділяє в суспільстві статусну групу з особливою ідентичністю. У феодальних суспільствах доступ до привілеїв був організований виключно через стани (духовенство, дворянство і прості люди), які мали свої культурні та ціннісні системи. В модерному суспільстві боротьба з приводу соціальних привілеїв і різних символів більш рухлива і відкрита, вона втягує в себе незліченну кількість груп, колективів і прошарків.

Підкреслюючи соціально-політичний аспект, легше підтримувати більш чітку грань між статусом і ідеєю економічного класу, оскільки клас стосується системи економічної нерівності в суспільстві, використовуючи категорії виробництва, власності і споживання. Тому я б вважав за краще використовувати поняття «економічний клас» як еквівалент «соціального класу». ... З одного боку, я хочу розмежувати економічні класи та статусні спільності, а з іншого – я вважаю, що класовий і статусні аналізи – далеко взаємовиключні речі, їх найефективніше використовувати в комбінації ... Мій аналіз соціальної стратифікації показує економічну структуру суспільства (класи), розподіл юридичних прав (громадянство) і організацію престижу і

пошани в термінах «культурного капіталу» (статус як культурно-своєрідний стиль життя).

Хоча читач, ймовірно, вже відчув, що ідея статусу оточена досить непростими термінологічними труднощами, все ж з метою аналізу я вводжу в цій роботі ще одне розмежування: між статусними громадами і статусними колонами або блоками. Статусна громада – це, так би мовити, справжня форма міцної громади (або кажучи соціологічною мовою – відносини *Gemeinschaft*); це громади, де індивіди протягом відносно тривалого періоду часу мають загальні атрибути, наприклад, мову, культуру або етнічну приналежність. Наприклад, уельська громада в Південній Австралії або ірландська громада Нью-Йорка є, згідно з моєю термінологією, статусними громадами усталених, внутрішньо солідарних колективів. І навпаки, статусні колони (*columns*) або блоки – це скоріше асоціації або організації (відносини *Gesellschaft*), в яких індивіди створюють організаційні структури для досягнення особливих цілей, наприклад, отримання допомоги або податкових пільг. Прикладом статусної колони є всі особи, що належать до неповних домашніх господарств (з одним батьком), які претендують на допомогу або інші привілеї в соціальній державі (*welfare state*). Інші приклади – це асоціації пенсіонерів, групи захисту споживачів, благодійні організації для солдатів-інвалідів ... Це групи лобювання, які часто в ім'я захисту громадянських прав створюють асоціації для чинення тиску на місцевий або національний уряд. Таким чином, статусні колони з'являються для досягнення дуже обмежених і можливо короткотермінових політичних і соціальних цілей, в той час як статусні громади мають тенденцію бути стійкими, багатовимірними, складними, первинними групами.

Статусні колони або блоки виявляються втягнутими в статусну політику, яка включає заяву претензій до держави на соціальні права групами, котрі відчувають деяку дискримінацію і апелюють до сучасного, універсалістського законодавства. Оскільки зрівняльний універсалізм є головним критерієм сучасних демократій, громадяни будуть відчувати різні форми нерівності з

точки зору таких особливостей статусу як вік, стать або національність. Там, де ці статусні колони стають одержувачами державної допомоги, ми маємо статусну політику ... У політико-правовому сенсі я розумію під статусом (комплексом соціальних вимог до суспільного господарства або держави) сучасне громадянство ...

Тернер Б. Статус // Соціологія: Хрестоматія / Сост. О.И. Шестак, О.Н. Кошечая. – Владивосток: Изд-во ВГУЭС, 2005. – С.202-210. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Дайте низку визначень статусу, приведених автором. Поясніть, чим вони відрізняються
2. Які види статусів розрізняє автор? В чому полягає відмінність між ними?
3. Порівняйте поняття «статус» і «престиж». Яке їхнє значення у традиційному і модерному суспільствах?
4. В чому полягає відмінність між суб'єктивним і об'єктивним статусами?
5. Що розуміє автор під статусними групами?
6. Конфліктна соціологія і соціальний статус: в чому полягає їх взаємозв'язок взаємозалежність за Б.Тернером?

А. Турен

ПОВЕРНЕННЯ ЛЮДИНИ ДІЮЧОЇ

Соціологія виникла як особлива форма аналізу суспільного життя. Вона представила суспільну систему в русі від традицій до сучасності, від вірувань до розуму, від відтворення до виробництва, або, якщо вжити найбільш амбітне формулювання Тьонніса, від суспільства до суспільства. В результаті суспільство виявилось виразно ототожненим з сучасністю. З цієї точки зору, діючі особи історії оцінювалися або як агенти прогресу, або як його противники. Капіталісти, ці головні діючі особи економічні зміни, вважалися нерідко жорстокими, але надзвичайно енергійними творцями тріумфу таких реалій, як розум, ринок, розподіл праці, вигода. У зв'язку з цим і робітничий

рух поставав захисником праці проти ірраціонального прибутку, продуктивних сил проти марнотратства криз.

Якщо поставити питання в політичному плані, то демократія, відповідно, цінувалася не сама по собі, а як втілення волі до руйнування олігархії, привілей і старих порядків. В області виховання також школі приписувалось завдання звільнити дітей від тих місцевих особливостей, які вони сприйняли в результаті народження, під впливом сім'ї, сімейного середовища. Все це складає сильний, навіть захоплюючий образ суспільства, яке визначається не своєю природою або ще менше традиціями, а зусиллями діючих осіб, які, як і все суспільство, звільняються від оболонки минулих партикуляризмів в русі до універсального майбутнього. В такому надзвичайно плідному способі аналізу суспільного життя абсолютно відповідають одне одному знання системи та розуміння її діючих осіб. Ролі і почуття останніх при цьому визначаються у власне соціальних і навіть політичних або, краще сказати, республіканських термінах. Діюча особа суспільства виявляється тоді, перш за все, громадянином, її особистий розвиток невіддільний від суспільного прогресу. Нерозривними здаються свобода індивіда і його участь у громадському житті.

Однак уже принаймні півстоліття, як позначилася криза такого уявлення про суспільне життя. І позначилась так яскраво, що ми його називаємо сьогодні «класичною соціологією». З одного боку, за надто неясними словами «суспільство» або «соціальна система» ми навчилися розпізнавати форми класового або державного панування. Сучасність іноді трансформувалася, перш за все, на європейському континенті, у варварство. Разом з євреями Західної Європи, які, можливо, частіше, ніж будь-яка інша категорія населення, ототожнювалися з лінією прогресу, оскільки вона допускала їх асиміляцію при збереженні власної культури, в Освенцімі спалили ідею прогресу. З іншого боку, в Гулагу померли надії на пролетарську революцію. Розрив був таким жорстоким і настільки пов'язаним з наслідками Великої європейської війни, Радянської революції, економічної кризи і фашизму, що після Другої світової війни і протягом тривалого періоду економічної експансії сталось потужне

воскресіння класичної соціології, але тільки на іншому березі Атлантичного океану. Грунтуючись на тій же еволюціоністській концепції, що і соціологія до 1914 р., Толкотт Парсонс зробив більший акцент на умовах і формах інтеграції соціальної системи, ніж на її модернізації. Це ще більше посилювало відповідність між аналізами системи і її діючих осіб. Соціологія міцно опералася на взаємодоповнюючі поняття інституту і соціалізації, утримувані разом завдяки центральному поняттю ролі.

Насправді ця конструкція мала ще коротше життя, ніж власне класична соціологія. Діюча особа скоро повстала проти системи, відмовилося розглядати себе в рамках своєї участі в суспільній системі, викрила ірраціональний імперіалізм правителів і почала розглядати себе скоріше у зв'язку зі своєю особливою історією та особливою культурою, ніж в зв'язку з рівнем сучасності. Західні суспільства довго могли бачити в собі форму переходу від місцевої спільноти до національної і навіть до міжнародного співтовариства. Але в міру того як зростала кількість учасників громадської сцени, дефініція останньої і її «цінностей» розпалася на частини. Діюча особа суспільства і саме суспільство виявилися протиставленими одне одному замість того, щоб одне одному відповідати, і відразу ж почалася криза соціології. Остання посилилась після заворушень шестидесятих років. Найширший вплив тоді завоювало таке уявлення про суспільне життя, яке бачило в останній сукупності знаків всемогутнього панування, що не залишало місця для діючих осіб в порівнянні з безжальними механізмами підтримки та адаптації цього панування. Діюча особа, зі свого боку, відкинувши правила суспільного життя, все більше замикалася в пошукові своєї ідентичності чи то за допомогою своєї ізоляції від суспільства, чи то шляхом створення малих груп, пануючих власною свідомістю і способами його вираження. На початку 80-х рр. не існує більше якогось господарського уявлення про суспільне життя. Політичні і особливо національні ідеології, які розглядають діючих осіб суспільства насамперед як громадян і заявляють, що посилення колективної дії і завоювання державної влади ведуть до особистого звільнення, зруйнувалися і не викликають нічого,

крім байдужості і неприйняття. На цей раз виникла необхідність замінити класичну соціологію іншим уявленням про суспільне життя.

Треба, таким чином, відмовитися від ілюзорних спроб аналізувати діючих осіб поза всяким відношенням до загальної системи або, навпаки, від опису системи без діючих осіб. Відповідно до *першого способу*, ідеологічної формою якого є лібералізм, суспільство зводиться до ринку. Але ця ідея наштовхується на очевидні факти, що їй суперечать. Стільки ринків так обмежені олігополіями, угодами, політичним тиском, державними втручаннями та вимогами неторгового плану, що ця псевдоекономічна характеристика швидше ускладнює розуміння суспільства, ніж є корисною для нього, хоча вона відіграє важливу критичну роль в боротьбі з «колективними» ілюзіями попереднього періоду. *Другий спосіб* набуває не менш неясної форми якогось «системізму», який часто є надзвичайною формою функціоналізму. Відповідно до цієї точки зору, суспільна система гомеостатично адаптується до змін свого оточення. Але ця точка зору іноді обертається проти себе самої, коли визнають, особливо в загальній теорії, що властивість людських систем полягає в їх відкритості, у висуванні і зміні власних цілей. В цьому випадку ми наближаємося до соціології дії, до якої належить дана книга.

Опираючись спокусі «постісторичної» думки може бути набагато важче. Коли найстаріші індустріальні країни, відчуваючи втрату швидкості і втративши свою колишню гегемонію, сумніваються в самих собі, стає зрозумілою привабливість соціології перманентної кризи, непереборний потяг до ідеї декадансу. Пошук задоволення, але й відмінності, ефемерної, зустрічі, швидше, ніж відносин, ідея чистого «дозволяючого» суспільства надають думці і громадській поведінці нашого часу ту гру кольору, те трохи вимушене збудження, яке нагадує карнавали, які знову з'явилися у нас взимку після вікової відсутності.

Не варто поспішати з відмовою від цих тенденцій сучасної суспільної думки. Бо саме на такій суспільній сцені, захаращеній важкими апаратами і механізмами тиску, пробитою наскрізь закличками до ідентичності, пересіченій

любовними і азартними іграми, нам належить виконувати завдання, яке дехто міг би вважати неможливим – завдання реконструкції уявлення про суспільне життя. Особливо важко її виконати в такій країні, як Франція, де розлад аналізу ще приховано покровом мертвих ідеологій. Більш зрозумілою необхідність такої роботи стала з тих пір, як / суб'єкти / повернулися спиною до «суспільства» з його політикою і ідеологіями і почали дивитися на суспільне життя з точки зору культури, незалежно від того, чи йде мова про науку чи про мораль. Контраст вийшов вражаючий, і громадська думка тут не помиляється: воно не цікавиться більше політикою, але має пристрасть до змін в науці або етиці. Якщо говорити про занепад, кінець історії, постійну кризу, коли наука знову підриває і модифікує уявлення про живу істоту, її спадковість і мозок? Як заперечувати існування мутацій цілого, коли наші звичаї швидко трансформуються, коли перевернуті зверху донизу наші погляди на відносини між чоловіками і жінками або між дорослими і дітьми?

Я до цього буду повертатися безперестанку: дана книга пишеться в момент, коли вже трансформована культура вимагає мутації громадської думки і відповідно політичної дії. Сучасне поєднання культури ХХІ ст. і суспільства, ще зануреного у ХІХ ст., не може довше тривати. Таке протиріччя або веде до повної дезінтеграції зі спалахами насильства та ірраціоналізму, або воно буде подолане завдяки створенню нової соціології.

Питання про останню буде постійно присутнім на протязі всієї цієї книги, її концепція була досить докладно викладена в деяких з моїх колишніх праць ("Production de la Societe". Seuil, 1973), так що тут достатньо сказати, що я спробую змінити уявлення про суспільне життя, засноване на понятті суспільства, еволюції та ролі, іншим, в якому таке ж центральне місце займуть поняття історичності, суспільного руху та суб'єкта.

Головна перешкода такої реконструкції полягає безсумнівно в тому, що діючі особи суспільства змогли в «історичному» минулому (ми залишаємо тут осторонь так звані примітивні суспільства) організувати суспільну сцену і розігравати на ній п'єси, які мають сенс і певну єдність тільки в тій мірі, в якій

головний сенс їх відносин містився над ними, був метасоціальним, деякі сказали б – священним. Така модель суспільства, сконструйована класичною соціологією: там підприємці та робітники оспорювали один у одного управління Прогресом, керівництво сенсом історії. Але коли суспільства вже завоювали таку здатність діяти на самих себе, стали такими «сучасними», що вони можуть бути цілком секуляризовані, - звільнитися від чар, як говорив Вебер, - чи може ще зберігатися якийсь центральний принцип орієнтації діючих осіб і інтеграції конфліктів?

Це питання знаходиться в серці цієї книги. Відповіддю на нього не може служити безпосередньо поняття суспільного руху, бо в даний час ми особливо відчуваємо, наскільки чужий нам майже релігійний образ суспільних рухів, які залишилися нам від колишніх століть. У сучасних суспільствах чи не вичерпала себе неминуче ця боротьба за чистоту, свободу, рівність, справедливість, яка велася в ім'я Бога, Розуму або Історії?

Допомогти нам відповісти на подібні питання може поняття історичності, але за умови його глибокої трансформації. Під історичністю ми маємо на увазі здатність суспільства конструювати себе виходячи з культурних моделей і використовуючи конфлікти і суспільний рух. У «традиційних» суспільствах, де домінують механізми соціального і культурного відтворення, заклик до історичності має войовничий характер. Він вириває діючу особу зі зв'язуючих її детермінацій, щоб перетворити її у виробника суспільства в душі всіх «прогресивних» революцій і визвольних рухів. Навпаки, в «сучасних» рухах, які мають здатність впливати на самих себе і підпорядкованих всепоглинаючій владі апаратів управління, виробництва і розподілу благ (не тільки матеріальних, а й символічних), мов та інформації, заклик до історичності не може більше означати призову до участі в суспільній системі, а тільки до звільнення від неї, призову до застосування сил, а тільки до дистанціювання.

У зв'язку з цим формується новий образ суб'єкта. Ця книга повинна б, можливо, називатися «Повернення суб'єкта», бо суб'єкт і є назвою діючої особи, коли остання розглядається в аспекті історичності, виробництва великих

нормативних напрямків суспільного життя. Якщо я захотів говорити про «Повернення людини діючої», то тому, що мова йде про повернення на всіх рівнях суспільної життя. Але головне полягає в необхідності заново визначити суб'єкта, орієнтуючись при цьому не стільки на його здатність панувати над світом і трансформувати його, скільки враховуючи дистанцію, яку він займає по відношенню до самої цієї здатності і до приведення її в дію апаратів і дискурсів. Суб'єкт такому випадку постає по ту сторону своїх дій і в опозиції до них, як мовчання, як відстороненість щодо світу, названого соціальним, і одночасно як бажання зустрічі з іншим, визнаним в якості суб'єкта. Ми знаходимо його в протесті проти тоталітаризму і тортур, проти казенної мови і псевдорациональної силової політики, у відмові від приналежності до цього. З революціонера він став анархістом.

Однак це перевищення поняття суб'єкта не позбавлене небезпеки і не є безмежним. Головна небезпека полягає в тому, щоб замкнути діючу особу в несоціальному внаслідок її відмови від соціального. Національне може бути індивідом, а також групою або спільністю, як це часто спостерігають у деяких країнах Третього світу, де відмова від панування, що спирається на іноземні сили, призвела до різних форм суспільного єднання. Дистанція, яку займає суб'єкт щодо суспільної організації, не повинна замкнути його в собі самому, вона повинна підготувати його повернення до дії, привести його до того, щоб він включився в громадський рух або в культурну інновацію.

Нове уявлення про суспільне життя не може народитися відразу. Воно розвинеться тільки разом з формуванням нових діючих осіб суспільства та організацією конфліктів, пов'язаних з управлінням вже багато в чому зміненим історичністю. Але починаючи з сьогоднішнього дня, необхідно вказувати на цю нову перервність в історії суспільної думки і, можливо, відзначати природу змін, що відбуваються. Ті, хто продовжують бачити лише кризу, помічати тільки розкладання колишніх дискурсів, ризикують спізнитися з виходом з кризи. Ті, хто прагнуть зберегти соціологію як позитивний або негативний образ суспільства-системи, здатний утримати, попри все, основні принципи

свої орієнтації, засуджені на все більше посилення з кожним днем ідеологічного характеру їх дискурсу. Нарешті, ті, хто думають, що пошук краще розвивається, коли він не обмежений занадто загальними ідеями, скоро помітять, що їх малочестоблива позиція може привести тільки до ослаблення пошуку та підпорядкування його реальним або передбачуваним інтересам сильних.

Наша праця припала на той момент, коли ми, ймовірно, досягли точки найбільшого розпаду колишніх систем аналізу і, одночасно, дна кризи. Але вже зміна культурних моделей і все більш явна присутність нового етапу економічної діяльності роблять необхідними нові міркування суспільних наук про себе. Ось уже минуло півтора століття, як на наступний день після Французької революції і на початку індустріальної ери розвинулася соціологія, це нове відображення суспільного життя. Чи не слід, наслідуючи приклад класиків, визнати необхідність оновлення суспільної думки, рівне за значимістю з тим, яке вони так добре здійснили?

Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / Пер. с фр. Е. Самарской. – М.: Научный мир, 1998. – С. 5 – 11. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. У чому, за А.Туреном проявляється діюча особа суспільства у традиційній соціології? В чому полягає криза традиційного уявлення про суспільне життя?
2. Поясніть вираз автора: «Діюча особа суспільства і саме суспільство виявилися протиставленими одне одному замість того, щоб одне одному відповідати, і відразу ж почалася криза соціології»
3. Проаналізуйте спроби проаналізувати діючих осіб поза всяким відношенням до загальної системи суспільства

4. Чому автор спочатку хотів назвати свою книгу «Повернення суб'єкта»?
5. В чому полягає заклик А.Турена до сучасних науковців-соціологів?

3. Фрейд

«Я» І «ВОНО»

[...] Поділ психіки на свідоме і несвідоме є основною передумовою психоаналізу і дає йому одному можливість зрозуміти в такій же мірі часті, як і важливі патологічні процеси психічного життя і зарахувати їх до наукових явищ. Повторюю ще раз іншими словами: психоаналіз не може вважати свідоме суттю психіки, а повинен розглядати свідомість як якість психіки, яка може приєднатися до інших якостей або може бути відсутньою.

І. Свідомість і Несвідоме

[...] «Бути свідомим» - чисто описовий термін, який посилається на найбільш безпосередні і найбільш надійні сприйняття. Але далі досвід показує нам, що психічний елемент, наприклад, уява, зазвичай довго не усвідомлюється. Навпаки, характерним є те, що стан усвідомлення швидко проходить; щойно усвідомлене уявне в наступний момент робиться неусвідомленим, але при відомих легко здійснених умовах може знову повернутися до свідомості. І ми не знаємо, чим воно було в проміжках; ми можемо сказати, що воно було латентним, і розуміємо під цим, що воно в будь-який момент могло бути усвідомленим. Але і в цьому випадку, якщо ми скажемо, що воно було несвідомим, ми даємо правильний опис. Це несвідоме збігається тоді з латентною здатністю до усвідомлення. Правда, філософи нам заперечили б: ні, термін – несвідоме – тут неможливо застосувати; поки уявне було в стані латентності, воно взагалі не було нічим психічним. Якби ми вже тут почали їм заперечувати, то зав'язалася б суперечка, яка б не принесла ніякої користі. [...]

Таким чином, ми отримуємо наше поняття про несвідоме з вчення про витіснення. Витіснене є для нас прикладом несвідомого; ми бачимо, однак, що є два види несвідомого: латентне, але здатне до усвідомлення, і витіснене – саме

по собі і без подальшого нездатне для усвідомлення. [...]

[...] ми створили собі уявлення про взаємопов'язану організацію психічних процесів в особистості і називаємо цю організацію «Я» особистості. До цього «Я» прикріплена свідомість, якій характерні передумови мотилітетності, тобто до розрядки подразнень у зовнішній світ. Це та психічна інстанція, яка виробляє контроль над усіма своїми частковими процесами; вночі вона засинає, але й тоді все ще керує цензурою сновидінь. Від цього «Я» виходять і витіснення, при допомозі яких відомі психічні прагнення повинні бути виключені не тільки зі свідомості, але і з інших видів значущості і дійсності. Все це, усунене витісненням, в аналізі протистоїть «Я», а аналізу ставиться завдання – знищити опір, який «Я» проявляє до уваги, приділеної аналізом витісненому. [...] У самому «Я» ми знайшли те, що будучи також несвідомим, проявляє себе так само, як і витіснене, тобто Воно відчутно впливає, не будучи свідомим; - для того, щоб зробити його свідомим, потрібна особлива робота. [...] Ми бачимо, що НСВ* не збігається з витісненням. Правильно, що все витіснене – НСВ, але, в той же час, і не все НСВ є витісненням. Так само і частина «Я» (один Бог знає, яка важлива частина!) може бути НСВ і, безсумнівно, і є НСВ. І це НСВ не є латентним в розумінні передсвідомого, інакше його не можна було б активізувати, не роблячи СВ, і доведення його до усвідомлення не було б таким складним. [...]

II. Я і Воно

[...] З тих пір, як ми знаємо, що і «Я» може бути несвідомим у власному розумінні слова, нам хотілося б дізнатися про нього більше. До сих пір в наших дослідженнях єдиним опорним пунктом була ознака свідомості або несвідомості; і, нарешті, ми побачили, наскільки це може бути багатозначним.

Все наше знання завжди пов'язане зі свідомістю. Адже і НСВ ми можемо пізнати тільки шляхом того, що робимо його свідомим. Але як це можливо? Що значить «зробити щось свідомим»? Як це відбувається?

[...] Ми сказали, що свідомість є поверхнею психічного апарату, тобто ми приписали його в якості функції однієї системи, яка просторово найближча до

зовнішнього світу. [...]

[...] СВ – усі сприйняття, що приходять ззовні (чуттєві сприйняття), і зсередини – те, що ми називаємо відчуттями і почуттями. Але як складається справа з тими внутрішніми процесами, які ми – начорно і неточно – можемо узагальнити як мисленнєві процеси? Вони протікають десь в глибині апарату у вигляді зсувів психічної енергії шляхом до дії, але чи доходять вони до поверхні, яка дає виникнути свідомості? Чи свідомість доходить до них? [...]

[...] Питання – як щось усвідомлюється? - доцільніше ставити наступним чином: як щось предусвідомлюється? І відповідь була б: шляхом зв'язку з відповідними словесними уявленнями.

Ці словесні уявлення є залишками спогадів – колись вони були сприйняттями і, як всі залишки спогадів, можуть бути знову усвідомлені. Але, перш, ніж продовжувати говорити про їхню природу, висловимо нове уявлення, яке з'явилося у нас: свідомим може стати тільки те, що колись уже було СВ сприйняттям і яке, крім почуттів зсередини, хоче стати свідомим; воно повинно зробити спробу перетворитися на зовнішні сприйняття. Це уможлиблюється при допомозі слідів спогадів.

[...] У той час, як відношення зовнішнього сприйняття до «Я» є абсолютно явним, ставлення внутрішнього сприйняття до «Я» вимагає особливого дослідження. [...]

Внутрішнє сприйняття дає відчуття процесів з найрізноманітніших і, звичайно, найглибших шарів психічного апарату. Вони маловідомі – їх найкращим прикладом може бути ряд «насолода – незадоволення». Вони безпосередніші і елементарніші, ніж сприйняття, що йдуть ззовні, і можуть виникнути і в стані туманної свідомості. [...] Ці відчуття [...] можуть приходити одночасно з різних місць і при цьому можуть мати різні і навіть протилежні якості.

[...] Тепер повністю з'ясовується роль словесних уявлень. З їх допомогою внутрішні мисленнєві процеси стають сприйняттями. Здається, ніби доводиться положення: всезнання виходить із зовнішнього сприйняття. При

перевантаженні мислення думки, дійсно, сприймаються як би ззовні і тому вважаються вірними.

[...] буде дуже корисно піти за думками автора, який марно, з особистих мотивів, запевняє, що не має нічого спільного зі строгою високою наукою. Я маю на увазі Г. Гроддека, який постійно підкреслює, що те, що ми називаємо нашим «Я», в основному, поводить в житті пасивно, і що нас, за його виразом, «зживають» незнайомі, які не піддаються підпорядкуванню сили. У нас – враження ті ж, хоча вони і не підпорядкували нас собі настільки, щоб ми виключили все інше; ми готові приділити висновкам Гроддек належне місце в архітектурі науки. Пропоную віддати належне його ідеям наступним чином: назвемо «Я» істота [...]; все інше психічне, в якому вона себе продовжує і яке проявляється як НС, назвемо за позначенням Гроддека «Воно».

[...] Тепер індивід для нас – психічне «Воно», непізнане і несвідоме, на якому поверхнево покоїться «Я», розвинуте з системи В як ядра. Якщо зобразити це графічно, то слід додати, що «Я» не цілком охоплює «Воно», а лише доти, доки система В утворює його поверхню, тобто приблизно так, як пластинка зародка спочиває на яйці. «Я» нечітко відділене від «Воно», донизу воно з ним зливається.

Але і витіснене зливається з «Воно» – воно є лише його частиною. Витіснене тільки від «Я» різко відрізняється опорами витіснення; за допомогою «Воно» воно може з ним сполучатися. Ми негайно розпізнаємо, що всі підрозділи, описані нами за ініціативою патології, відносяться до тільки нам і відомих поверхневих шарів психічного апарату. Ці співвідношення ми могли б представити у вигляді малюнка, контури якого, звичайно, тільки і являють собою зображення і не повинні претендувати на особливе тлумачення.

Додамо ще, що «Я» має «слуховий ковпак», причому – за свідченням анатомів – тільки на одному боці. Він, так би мовити, криво надітий на «Я». Легко переконатися в тому, що «Я» є зміненою частиною «Воно». [...] «Я» - до певної міри продовження диференціації поверхні. Воно прагне також застосувати на ділі вплив зовнішнього світу і його намірів і намагається

принцип насолоди, який необмежено панує у «Воно», замінити принципом реальності. Сприйняття для «Я» відіграє ту роль, яку у «Воно» займає інстинкт. «Я» репрезентує те, що можна назвати розумом і обачністю. «Воно», навпаки, містить пристрасті. Все це збігається з популярними суспільними розподілами, але його слід розуміти лише як середнє – або в ідеалі правильне.

Функціональна важливість «Я» виражається в тому, що в нормальних випадках воно володіє підступами до рухливості. У своєму ставленні до «Воно» «Я» схоже на вершника, який повинен приборкати перевершуючого його за силою коня; різниця в тому, що вершник намагається зробити це власними силами, а «Я» - запозиченими. Якщо вершник не хоче розлучитися з конем, то йому не залишається нічого іншого, як вести коня туди, куди кінь хоче; так і «Я» перетворює волю «Воно» в дію, наче це була його власна воля.

[...] «Я», передовсім, - тілесне; воно не тільки є поверхневою істотою, але й саме – проекція поверхні. [...] Ставлення «Я» до свідомості розглядалося неодноразово, але тут слід заново описати деякі важливі факти. Ми звикли всюди застосовувати точку зору соціальної та етичної оцінки і тому не здивуємося, якщо почуємо, що діяльність нижчих пристрастей протікає в несвідомому; але ми очікуємо, що психічні функції отримують доступ до свідомості тим легше, чим вище вони оцінюються з цієї точки зору. Але тут нас розчарують дані психоаналітичного досвіду. З одного боку, у нас є докази, що навіть тонка і важка інтелектуальна робота, яка зазвичай вимагає напружених роздумів, може відбуватися і несвідомо – не доходячи до свідомості. Ці факти безперечні; вони трапляються, наприклад, в період сну і виражаються в тому, що відома особа безпосередньо після пробудження знає відповідь на важку математичну або іншу проблему, над вирішенням якої вона марно працювала напередодні.

Але набагато більше нас бентежать інші дані нашої відповіді: з наших аналізів ми дізнаємося, що є особи, у яких самокритика і совість, тобто психічна робота з безумовно високою оцінкою, є несвідомими і, будучи несвідомими, здійснюють надзвичайно вагомий вплив; таким чином, триваюча

несвідомість опору при аналізі аж ніяк не єдина ситуація такого роду. Але новий досвід, незважаючи на наше краще критичне розуміння, що змушує нас говорити про несвідоме почуття провини, бентежить нас набагато більше і ставить нас перед новими загадками, особливо коли ми поступово починаємо здогадуватися, що таке несвідоме почуття провини економічно відіграє вирішальну роль у значній кількості неврозів і суттєво перешкоджає лікуванню. Якщо повернутися до нашої шкали цінностей, то ми повинні сказати: в «Я не тільки найглибше, але і найвище може бути несвідомим. Здається, ніби нам таким способом демонструється те, що ми раніше висловили про свідоме «Я» -, а саме: що воно, передовсім, «тілесне Я».

III. «Я» і «Над-Я». («Ідеал Я»)

Якби «Я» було тільки частиною «Воно», модифікованим впливом системи сприйняття – представником реального зовнішнього світу в психіці, то ми мали б справу з простим станом речей. [...] Мотиви, що спонукали нас припустити в «Я» ще один щабель – диференціацію всередині самого «Я» - назвати цей ступінь «Ідеалом Я» або «Над-Я», роз'яснені в інших місцях. [...] ця частина «Я» має менш тісне відношення до свідомості.

[...] «Над-Я» - не просто осад перших виборів об'єкта, вироблених «Воно»; «Над-Я» має і значення енергійного утворення реакцій проти них. Його ставлення до «Я» не вичерпується нагадуванням – таким (як батько) ти повинен бути, але включається і заборона: таким (як батько) ти не маєш права бути, ти не можеш робити все, що робить він, на багато що тільки він має право. Це подвійне обличчя «Ідеалу Я» виникає з факту, що «Ідеалу Я» довелося працювати над витісненням Едіпового комплексу, більш того, що саме воно і виникло навіть в результаті цього перелому. Витіснення Едіпового комплексу було, очевидно, нелегким завданням. Оскільки батьки, особливо батько, визнаються перешкодою для здійснення Едіпових бажань, то інфантильне «Я» зміцнилося для цієї роботи витіснення, створивши цю перешкоду. Воно певною мірою запозичило для цього силу від батька, і це запозичення є актом з виключно серйозними наслідками.

«Над-Я» збереже характер батька, і чим сильнішим був Едіпів комплекс, чим швидше (під впливом авторитету, релігійного вчення, навчання і читання) відбулося його витіснення, тим суворіше «Над-Я» буде пізніше панувати над «Я» як совість, можливо, як несвідоме почуття провини. [...]

[...] А тепер, коли ми наважуємося приступити до аналізу «Я», ми можемо дати таку відповідь всім тим, хто похитнувся в своїй етичній свідомості і скаржився, що має ж бути в людині вища істота – ми відповідаємо: звичайно, і ось це і є вища істота – це «Ідеал Я» або «Над-Я» - репрезентація нашого ставлення до батьків. Ми знали цих вищих істот, коли були маленькими дітьми, ми ними захоплювалися і їх боялися, а пізніше сприйняли їх в себе.

Таким чином, «Ідеал Я» є спадщиною Едіпового комплексу і, отже, вираженням найпотужніших рухів і найбільш важливих доль лібідо у «Воно». Внаслідок встановлення «Ідеалу Я», «Я» опанувало едіповим комплексом і одночасно само себе підкорило «Воно». У той час, як «Я», в основному, є представником зовнішнього світу, реальності, - «Над-Я» протистоїть йому як повірений внутрішнього світу, світу «Воно». Ми тепер підготовлені до того, що конфлікти між «Я» і ідеалом будуть, в кінцевому підсумку, відображати протилежність реального і психічного, зовнішнього світу і світу внутрішнього.

Те, що біологія і долі людського виду створили і залишили у «Воно», шляхом утворення ідеалу передається в «Я» і знову індивідуально в ньому переживається. «Ідеал Я», внаслідок історії свого утворення, має найглибший зв'язок з філогенетичним надбанням, - архаїчною спадщиною окремої людини. Те, що в окремому психічному житті було найглибшим, стає шляхом створення ідеалу найвищим в людській душі, відповідно до нашої шкали оцінок. Було б марною працею хоча б приблизно локалізувати «Ідеал Я» так, як ми локалізуємо «Я», або ж помістити його в одне з тих порівнянь, якими ми намагалися зобразити відносини «Я» і «Воно».

Легко показати, що «Ідеал Я» відповідає всім вимогам, які пред'являються до вищої суті в людині. Як заміну туги за батьком, він містить зародок, з якого утворилися всі релігії. Судження про власну недостатність при

порівнянні «Я» з його ідеалом викликає смиренне релігійне відчуття, на яке посиляється сповнений пристрастю умлівання віруючий. У подальшому процесі розвитку вчителі і авторитети продовжували роль батька; їх заповіді і заборони залишилися дієво потужними в «Ідеалі Я» і виконують тепер у вигляді совісті моральну цензуру. Напруга між вимогами совісті та досягненнями «Я» відчувається як почуття провини. Соціальні почуття ґрунтуються на ідентифікації себе з іншими – на ґрунті однакового «Ідеалу Я».

Релігія, мораль і соціальне почуття – ці основи змісту вищого в людині - спочатку складали одне ціле. За гіпотезою, викладеною в «Тотем і табу», вони філогенетично здобувались в батьківському комплексі; релігія і моральне обмеження – шляхом подолання прямого Едіпового комплексу; соціальні ж почуття вийшли з необхідності подолати суперництво, що залишилось між членами молодого покоління. [...]

Наявність диференціації на «Я» і «Воно» ми повинні визнати не тільки у примітивних людей, а й у набагато більш простих живих істот, оскільки ця диференціація є необхідним виразом впливу зовнішнього світу. Ми припустили, що «Над-Я» виникло саме з тих переживань, які вели до тотемізму. Питання про те, хто здобув ці знання і досягнення - «Я» або «Воно» - незабаром відпадає сам собою. Подальше міркування говорить нам, що «Воно» не може пережити або випробувати зовнішню долю крім як через «Я», яке замінює для нього зовнішній світ. Але про пряме успадкування в «Я» все ж не можна говорити. Тут розкривається прірва між реальним індивідом і поняттям виду. Не можна також занадто нееластично ставитися до різниці між «Я» і «Воно»: не можна забувати, що «Я» є особливою диференційованою частиною «Воно». Переживання «Я» здаються спочатку втраченими для наслідування, але якщо вони часто і досить яскраво повторюються у багатьох наступних один за одним поколіннях індивідів, то вони, так би мовити, перетворюються в переживання «Воно», враження яких закріплюються шляхом успадкування. Таким чином, спадкове «Воно» вміщує в собі залишки незліченних життів «Я», і коли «Я» черпає своє «Над-Я» з «Воно», то воно, можливо, лише відновлює старіші

образи «Я», здійснює їх воскресіння.

Історія виникнення «Над-Я» робить зрозумілим, що ранні конфлікти «Я» з об'єктними завантаженнями «Воно» можуть тривати у вигляді конфліктів з їх спадкоємцем - «Над-Я». Якщо «Я» погано вдається подолання Едіпового комплексу, то його завантаження енергією, що йде від «Воно», знову проявиться в утворенні реакцій «Ідеалу Я». Значна комунікація цього ідеалу з цими НСВ первинними позивами вирішити ту загадку, що сам ідеал може здебільшого залишатися неусвідомленим, для «Я» недоступним. Боротьба, що вирувала в більш глибоких шарах і не припинилася шляхом швидкої сублімації і ідентифікації, як на каульбахівській картині битви гунів, триває у вищій сфері.

IV. Два види первинних позовів

Ми вже сказали, що якщо наш поділ психічної істоти на «Воно», «Я» і «Над-Я» означає крок вперед в нашій уяві про цю психічну істоту, то цей поділ має виявитися також і засобом для більш глибокого розуміння і кращого опису динамічних співвідношень психічного життя. Нам зрозуміло і те, що «Я» знаходиться під особливим впливом сприйняття і наперед можна сказати, що для «Я» сприйняття мають таке ж значення, як інстинкти – для «Воно». При цьому «Я» підпадає під дію інстинктів так само, як «Воно»; адже «Я» є лише особливою модифікованою частиною «Воно». [...]

* НСВ – несвідоме; ПСВ – предсвідоме; СВ - свідоме

Фрейд З. «Я» и «Оно» // Фрейд, З. «Я» и «Оно» [Текст] : тр. разных лет : пер. с нем. : [в 2 кн.] / Зигмунд Фрейд. – Тбилиси : Мерани, 1991. Кн. 1/ [предисл.: Б. Р. Нанейшвили, Г. Б. Нанейшвили ; сост. А. Григорашвили]. – 1991. – 396, [2] с. – С. 351-392.- переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. В чому полягає призначення психоаналізу?
2. Як співвідносяться свідоме і несвідоме?
3. Що таке «Едіпів комплекс»? Як він впливає на формування особистості?
4. Як виникає «Над-Я» і яке його значення в розвитку особистості?
3. Охарактеризуйте структуру особистості за З.Фрейдом

ПРО ДИСПОЗИЦІЙНУ РЕГУЛЯЦІЮ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Головне в проблемі внутрішньої регуляції соціальної поведінки – це питання про структурування особистості як суб'єкта діяльності.

Щоб зрозуміти, як «організований» активно діючий суб'єкт і яким є внутрішній «механізм», що направляє його діяльність, треба перш за все, представити його як певну цілісність. І тут ми стикаємося з багатьма труднощами: слід вирішити, в якому саме ракурсі повинна бути розглянута цілісність особистості, тому що мова йде про цілісність не взагалі, а в певному конкретному відношенні, яке відповідає поставленому завданню – *аналізу внутрішньої регуляції соціальної поведінки*.

Дійсно, цілісність індивіда і особистості можна розглядати в різних аспектах. Наприклад, з боку взаємозв'язку біологічного та соціального, виділяючи при цьому різні рівні особистісної структури. Можна досліджувати цілісність суб'єкта з боку взаємозв'язку і взаємодії експериментально зафіксованих психофізичних властивостей або рис, як це прийнято в диференціальній психології особистості. Цілісність особистості як об'єкта соціальних відносин і як суб'єкта соціального спілкування складається також в рольову модель, згідно з якою особистість інтегрує в своєму «Я» весь комплекс соціальних приписів щодо «поведінкових схем», розглянуті тут як соціально задані вимоги, що впливають з її положення в системі соціальних відносин.

Іншими словами, уявлення про цілісну структуру особистості передбачає виділення певної системоутворюючої ознаки або системоутворюючого відношення. І в залежності від нього можуть бути розглянуті різні підходи до цілісного аналізу особистості, суб'єкта діяльності, індивіда.

При всьому розмаїтті підходів до розуміння структури особистості, до вивчення різних психічних властивостей і процесів не можна не помітити деяку

загальну тенденцію, яка охоплює головне, а саме той очевидний факт, що найбільш істотне в особистості – це її ставлення до умов діяльності, що сформувалися завдяки попередньому досвіду.

Згідно з добре відомим принципом, сформульованим К. Марксом, «сутність людини не є абстрактом, властивим окремому індивіду. У своїй дійсності вона є сукупністю усіх суспільних відносин».

Саме *вибірковість*, певна спрямованість у сприйнятті і, відповідно, реагування на зовнішні стимули, витoki якої криються в соціальних умовах існування, в соціальному і індивідуальному досвіді даного суб'єкта, відрізняють одного соціального індивіда від іншого. І, що ще більш важливо для розуміння соціальної природи індивіда, тут же слід шукати ознаки *соціально типового*, тобто певної одноманітності в домінуючій спрямованості сприйняття зовнішніх соціальних впливів і домінуючої спрямованості в практичній діяльності.

Тому цілком правомірно виділити в якості системоутворюючої ознаки особистісної структури (в аспекті, який нас цікавить) розмаїття відношень індивіда до умов його діяльності, маючи на увазі розгляд цих відносин як певної системи, як цілісності.

У радянській психології в узагальненому вигляді цей підхід був сформульований в принципі О.М. Леонтьєва щодо особистісної значущості або особистісного сенсу об'єктивних значень зовнішніх стимуляторів (обставин) діяльності, згідно з яким «сєнс породжується не значеннями, а ставленням між мотивом дії і тим, на що дія спрямована як на свій прямиий результат, тобто його мету». Людина реагує на обставини діяльності відповідно до того, які його потреби і яку мету вона переслідує в цій діяльності. О.М. Леонтьєв досліджував також механізми перетворення мети дії у внутрішнє усвідомлене спонукання, в мотив.

Л.І. Божович, а потім М.С. Неймарк експериментально показали, що в мотивації діяльності виявляються домінуючі тенденції, які Л.І. Божович розглядає як «внутрішню позицію особистості» або її спрямованість, а М.С.

Неймарк уточнює, що ця спрямованість є «постійним домінуванням певних мотивів, які... створюють не тільки цілеспрямованість поведінки, але і цілеспрямованість усього життя суб'єкта». Ця спрямованість мотивації особистості формується в певних соціальних умовах, є продуктом її онтогенезу, індивідуального і соціального досвіду.

В.М. Мясичев ще в довоєнні роки сформулював концепцію «психології відносин», яку він прямо пов'язує з марксовим розумінні сутності людини і стверджує, що відносини «являють собою ... систему тимчасових зв'язків людини як особистості-суб'єкта з усією дійсністю або з її окремими сторонами». Відносини особистості структуруються, за Мясичевим, від відносин до окремих соціальних явищ до цілісного світогляду.

Д.М. Узнадзе і його послідовники експериментально виділили той механізм, який забезпечує психологічний настрій особистості на поведінку в даній ситуації, позначивши цей механізм як установку на поведінку.

У зарубіжній соціальній психології відповідні феномени досліджуються як емоційні, когнітивні і поведінкові схильності суб'єкта до реакцій на соціальні обставини діяльності, як відношення, або «атитюд» (attitude), до різних соціальних об'єктів і ситуацій. Подібно до фіксованої установки, в концепції Д.М.Узнадзе «атитюд» є продуктом попереднього досвіду, що виконує регулятивні функції в поведінці суб'єкта.

Нарешті, в соціологічних дослідженнях особистості її вибіркоче, цілеспрямоване ставлення до соціальної дійсності виявляється як система ціннісних орієнтацій – вищий рівень інтерналізації соціальних умов.

Отже, є чимало експериментальних і теоретичних даних, які свідчать про наявність настановних, або диспозиційних, механізмів регуляції соціальної поведінки особистості. Слід зазначити, що працюючі в цьому напрямку дослідники прагнуть інтерпретувати дослідні дані виключно в рамках того або іншого диспозиційного утворення, покладеного в основу відповідної теорії або концепції.

Так, ряд представників психологічної школи Д.М. Узнадзе,

універсалізуючи поняття установки як несвідомого, за справедливим зауваженням Ф.В. Бассіна, тим самим позбавляють цю плідну теорію можливостей бути застосованою до вивчення регуляції найбільш складних, вищих форм людської діяльності. Л.І. Божович і її школа трактують поняття «внутрішньої позиції», або «спрямованості особистості», переважно (або виключно) як емоційний феномен, бо, згідно з цією концепцією, мотив спрямовує діяльність завдяки емоційній значущості предмета. У концепції особистісного сенсу, що розвивається А.М. Леонтьєвим, навпаки, підкреслюються когнітивні, раціоналістичні аспекти особистісних диспозицій.

Що ж стосується зарубіжних і перш за все американських дослідників «атитюд», тут виявляється безмежне море різноманітних і часто не узгоджених між собою підходів і «мінітеорій». Розглядаючи «атитюд», або соціальну установку, поза загальною структурою особистості, різні автори приписують їй найрізноманітніші властивості і функції, висуваючи на перший план те, що найкраще пояснює конкретний експериментальний матеріал. Але основна вада «атитюдних» концепцій полягає в тому, що, претендуючи на розгляд соціальних відносин особистості до різних об'єктів і умов її діяльності, їх автори обмежують область соціально-настановної регуляції поведінки якимись абстрактними соціальними умовами, поза їх зв'язком з конкретно-історичною, соціально-економічною основою.

«Аттитюд» розглядається на рівні мікросередовища індивіда при повному ігноруванні загальних соціальних умов діяльності особистості. Тим часом саме ці загальні умови визначають не тільки специфіку мікросоціального середовища, але вони ж детермінують і вищі регулятивні сфери соціально-настановної діяльності – систему ціннісних орієнтацій особистості. У зв'язку з цим, представляється правомірним розглянути диспозиційно-установочні явища в рамках деякої загальної диспозиційної структури особистості як цілісного суб'єкта діяльності. Системоутворюючою ознакою, єдиною для цієї цілісності, повинні бути різні стани і різні рівні схильності або підготовленості людини до сприйняття умов діяльності, її поведінкових готовностей, які

спрямовують діяльність, так чи інакше фіксуються в особистісній структурі в результаті онтогенезу.

Відповідно до теорії Д.М. Узнадзе, установка являє собою цілісно-особистісний стан готовності, налаштованості на поведінку в даній ситуації для задоволення визначеної потреби. В результаті повторення ситуації, в якій дана потреба може бути реалізована, установка особистості закріплюється, фіксується. Фіксована установка є вторинною, тоді як актуальна ситуативна установка виступає в якості первинної.

У концепціях «аттітуду», або соціальної установки, також підкреслюється їх прямий зв'язок з певною (соціальною) потребою і умовами діяльності, в яких потреба може бути задоволена. Зміна і закріплення (фіксування) соціальної установки також обумовлені відповідними відносинами між потребами і ситуаціями, в яких вони задовольняються. Отже, загальний механізм утворення фіксованої установки на тому чи іншому її рівні описується формулою $P \rightarrow D \leftarrow S$, де P – потреба, D – диспозиція, S – ситуація або умови діяльності.

Принципове значення має наступний крок в розгортанні диспозиційної концепції: і потреби, і ситуації діяльності, і самі диспозиції утворюють ієрархічні системи. Що стосується потреб, то виділення в них потреб першого (нижчого) рівня як психофізіологічних або вітальних, а також більш високих, соціальних, – загальноприйняте. Питання про більш детальну класифікацію власне соціальних потреб дискусійне. Тут можна виділити кілька різних підстав класифікації. Наприклад, за сферами життєдіяльності (потреби праці, спілкування, пізнання), за об'єктом, на який спрямована потреба (матеріальні, духовні, або етичні, естетичні та ін.), за функціональною роллю (центральні, периферійні, провідні, домінуючі і, навпаки, ситуативні, другорядні і ін.) і за суб'єктами самої потреби (індивідуальні, колективні, громадські).

В межах розвинутої тут концепції доцільно структурувати потреби за рівнями включеннями особистості в різні сфери соціального спілкування, соціальної діяльності. К. Маркс підкреслював, що процес задоволення потреб є,

по суті, процесом засвоєння людиною тієї чи іншої форми діяльності, яка визначається суспільним розвитком.

Ці рівні включення людини в різні сфери соціального спілкування можна позначити як первинне включення у найближче сімейне оточення, далі – в численні так звані контактні колективи або малі групи, в ту чи іншу сферу трудової діяльності, нарешті, включення через всі ці канали, а також і багато інших, в цілісну соціально-класову систему через засвоєння ідеологічних і культурних цінностей суспільства. Підставою класифікації тут служить послідовне розширення меж активності особистості, джерелом якої з боку суб'єкта є потреба або нужда в певних і зростаючих умовах повноцінної життєдіяльності людини.

Умови діяльності або ситуації, в яких можуть бути реалізовані ті чи інші потреби особистості, також утворюють деяку ієрархічну структуру. За основу структурування ми приймемо в цьому випадку *тривалість часу*, протягом якого зберігається основна якість даних умов, тобто ситуацію діяльності можна прийняти як стійку або незмінну. Нижчий рівень такої структури утворюють «*предметні ситуації*», особливість яких полягає в тому, що вони створюються конкретним і швидко змінюваним предметним середовищем. Протягом короткого проміжку часу людина переходить з однієї такої «предметної ситуації» в іншу. Наступний рівень – *умови групового спілкування*. Тривалість подібних ситуацій діяльності незрівнянно більша.

Протягом значного часу основні особливості групи, в якій протікає діяльність людини, зберігаються незмінними. Ще більш стійкі умови діяльності в тій чи іншій *соціальній сфері* – в сферах праці, дозвілля, сімейного життя («в побуті»). Нарешті, максимальна стійкість в часовому відношенні (і в порівнянні з зазначеними вище) властива *загальним соціальним умовам життєдіяльності людини*, які складають основні особливості (економічні, політичні, культурні) загальної соціальної «ситуації» його активності. Іншими словами, загальносоціальний стан зазнає певних істотних змін в рамках «історичного» часу, умови діяльності в тій чи іншій соціальній сфері (наприклад, у сфері

праці) можуть змінюватися кілька разів протягом життя людини, умови групової ситуації змінюються протягом років або місяців, а предметне середовище – в лічені хвилини.

Звернемося тепер до центрального компонента нашої схеми П – > Д <– С, тобто до диспозицій особистості. Якщо вони являють собою продукт «зіткнення» потреб і ситуацій (умов), в яких відповідні потреби можуть бути задоволені, і якщо вони закріплюються (фіксуються) в особистісній структурі в результаті онтогенезу, то природно припустити, що ці диспозиційні утворення також формуються в певну ієрархію. Розглянемо ієрархічну систему диспозицій.

1. До нижчого її рівня відносяться, мабуть, *елементарні фіксовані установки*. Вони формуються на основі вітальних потреб і в найпростіших ситуаціях. Ці установки, як закріплена попереднім досвідом готовність до дії, позбавлені модальності (переживання «за» або «проти») і неусвідомлювані (відсутні когнітивні компоненти). Згідно з Д.М. Узнадзе, свідомість бере участь у виробленні установки, коли звична дія наштовхується на перешкоду і людина об'єктивує власну поведінку, осмислює її, коли акт поведінки стає предметом осмислення. Не будучи змістом свідомості, установка «лежить в основі цих процесів усвідомлення».

2. Другий рівень диспозиційної структури – соціальні фіксовані установки, точніше – *система соціальних установок* (подібно до того, як попередній рівень являє собою систему елементарних фіксованих установок). На відміну від елементарних поведінкових готовностей соціальна установка має складну структуру. Вона містить *три основні компоненти*: емоційний (або оціночний), когнітивний (розумовий) і власне поведінковий (аспект поведінкової готовності). Фактори, що її формують: з одного боку, – соціальні потреби, пов'язані з включенням індивіда в первинні та інші контактні групи, а з іншого – відповідні соціальні ситуації. Іншими словами, це «атитюд», або «ставлення», за В.М. Мясищевим. Соціальні установки утворюються на базі оцінки окремих соціальних об'єктів (або їх властивостей) і окремих соціальних ситуацій (або їх

властивостей). Згідно з експериментам М. Рокича, можна виділити «об'єктні» і «ситуаційні» соціальні установки. Останні відносяться до диспозицій способів дій, перші – до диспозицій з приводу об'єктів дій.

3. Наступний диспозиційний рівень – загальна спрямованість інтересів особистості в ту чи іншу сферу соціальної активності, або *базові соціальні установки*. З деяким спрощенням можна вважати, що дані установки формуються на основі більш складних соціальних потреб прилучення до певної сфери діяльності і включення в цю сферу як у домінуючу серед інших. У цьому сенсі спрямованість особистості являє собою ідентифікацію з тією або іншою областю соціальної діяльності (що не потрібно плутати зі спрямованістю мотивації, за Л.І. Божович). Наприклад, можна виявити домінуючу спрямованість на сферу професійної діяльності, на сферу дозвілля, на сім'ю (основні інтереси концентровані на сімейному житті, вихованні дітей, створенні домашнього затишку і ін.)

Передбачається, що соціальні установки цього рівня також містять три компоненти: когнітивний, емоційний (оцінний) і поведінковий. Притому когнітивні утворення таких диспозицій набагато складніші, ніж утворення нижчого рівня. Разом з тим, загальна спрямованість особистості більш стійка, ніж установки на окремі соціальні об'єкти або ситуації.

Вищий рівень диспозиційної ієрархії утворює систему ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності та засоби-досягнення цих цілей, детерміновані загальними соціальними умовами життя даного індивіда.

Логічно припустити, що система ціннісних орієнтацій, ідеологічна за своєю суттю, формується на основі вищих соціальних потреб особистості (потреба включення в дане соціальне середовище в широкому сенсі як інтерналізація загальносоціальних, соціально-класових умов діяльності) і відповідно до загальносоціальних умов, які надають можливість реалізації певних соціальних і індивідуальних цінностей.

Такою є, як нам видається, спрощена модель диспозиційної структури, яку слід розглядати лише в якості основи для подальших міркувань.

Перше істотне уточнення означає, що диспозиційна єрархія не структурується з установок як з «цеглинок», в яких замішані три компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий. Ці компоненти, що відображають основні властивості диспозиційної структури, утворюють відносно самостійні підсистеми в рамках загальної диспозиційної ієрархії. Підставою для такого припущення служать експериментальні дані досліджень «атитюдів».

Відносно *когнітивних аспектів* диспозиційної системи, експериментально вивчених М. Розенбергом, Ф. Хайдером, Л. Фестінгер, М. Рокічем і ін. було встановлено, що когнітивні елементи «атитюдів» мають властивості диференційованості і узагальненості, властивість транзитивності (перенесення знання або заснованого на знанні відношення з одного компонента на інший), а головне, у цій структурі діє принцип, згідно з яким знання наче «прагнуть» до логічної і психологічної відповідності.

Емоційні аспекти диспозиційної організації швидше характеризуються властивостями напруженості, або «центрованості», щодо основних потреб особистості.

Поведінкові аспекти, взаємозв'язки між якими і когнітивно-емоційною системою, як це не дивно, але вивчені найменше, мабуть, структуруються за принципом, відмінним від двох попередніх. Нижче ми зупинимося на цьому більш докладно, розглядаючи питання про взаємодію між когнітивною, емоційною і поведінковою підсистемами диспозиційної структури. Тут же слід зауважити, що функціональний підхід американських соціальних психологів стимулював чимало цікавих експериментів, але саме він і став каменем спотикання в розробці цілісної теорії соціальної установки.

Найважливіша, якщо не основна, функція диспозиційної системи – психічна регуляція соціальної діяльності або поведінки суб'єкта в соціальному середовищі. Оскільки поведінка є надзвичайно складно структурою, вона, як і будь-яка система, може бути розглянута в різних відношеннях. Якщо структурувати діяльність щодо найближчих і більш віддалених цілей (а доцільність – провідна якість діяльності), можна виділити кілька ієрархічно

розташованих рівнів поведінки. Перший рівень – специфічна реакція суб'єкта на актуальну *предметну ситуацію*, реакції на специфічні і швидко змінювані впливи зовнішнього середовища, тобто *поведінкові акти*. Їх доцільність детермінована з боку умов діяльності і з боку потреб суб'єкта внаслідок необхідності встановити адекватну відповідність в даний момент, яка тут же переходить в порушення «рівноваги» і завдяки новому поведінковому акту змінюється новою рівновагою.

Далі можна виділити *вчинок* або звичну дію, яка ніби komponується з цілого ряду поведінкових актів. Доцільність вчинку залежить вже від більш складних обставин діяльності і, мабуть, відповідає більш високому рівню потреби регуляції поведінки в соціальних умовах. Вчинок є елементарною соціально значущою «одиноцею» поведінки, і його мета – встановлення відповідності між найпростішою соціальною ситуацією і соціальною потребою (або потребами) суб'єкта.

Цілеспрямована послідовність вчинків утворює поведінку в тій чи іншій сфері діяльності, де людина переслідує істотно більш віддалені цілі, досягнення яких забезпечується системою вчинків. І, нарешті, цілісність поведінки в різних сферах і є власне діяльністю у всьому її обсязі. Цілепокладання на цьому, вищому, рівні являє собою певний «життєвий план», найважливішим елементом якого виступають окремі життєві цілі, пов'язані з головними соціальними сферами діяльності людини – в області праці, пізнанні, сімейному і суспільному житті.

На всіх рівнях поведінки особистості воно регулюється її диспозиційною системою, проте в кожній конкретній ситуації і в залежності від мети провідна роль, мабуть, належить певному диспозиційному утворенню.

Треба думати, що тут діє принцип, аналогічний тому, який Н.А. Бернштейн сформулював щодо побудови рухів на фізіологічному рівні. Подібно до того як при координації рухів (для подолання надлишкових ступенів свободи рухомого органу) виділяється провідний рівень фізіологічної регуляції руху, так і в диспозиційній регуляції повинен бути адекватний рівень

або адекватне диспозиційне утворення на відповідному рівні поведінки. Інші є, за висловом Н.А. Бернштейна, «фоновими рівнями», які обслуговують побічні аспекти діяльності.

Правомірність такої аналогії з фізіологією активності підтверджують дослідження з психології установки. Розглядаючи елементарний акт поведінки суб'єкта діяльності, А.С. Прангішвілі вводить поняття «кінцевого спільного шляху». «Цей кінцевий шлях, – пише він, – можна порівняти з трубкою воронки, яка «фокусує» в єдиний струмінь частки рідини, яий виливається назовні і різними шляхами надходить в її конусну частину».

«Фокусування», про яке тут йде мова, здійснюється актуальною установкою, адекватною умовам поведінкового акту. Всі рівні диспозиційної структури беруть участь у формуванні «поток», що вливається в конусну частину нашої уявної воронки. Але в даній ситуації актуальним або провідним рівнем буде якийсь певний, бо «завдяки волі... вдається актуалізувати і викликати до життя установку, прийнятну доцільною» для даного рівня активності.

Доцільність включення в регуляцію діяльності певного диспозиційного утворення, фіксованого в минулому досвіді, безпосередньо залежить (1) від потреб відповідного вітального або соціального рівня і (2) від рівня ситуації або умов діяльності. Для регуляції поведінки на рівні елементарного поведінкового акту в деякій предметній ситуації може виявитися адекватною та чи інша елементарна фіксована установка; для регуляції соціально значимого вчинку в даних обставинах провідні диспозиції, швидше за все, витягуються з системи фіксованих соціальних установок; в разі регуляції діяльності в певній соціальній сфері «відповідальність» за загальну готовність несуть базові соціальні установки, спрямованість інтересів особистості, а в регуляції соціальної діяльності особистості в цілому домінуючого значення набувають її ціннісні орієнтації як вищий рівень диспозиційної ієрархії.

Відомо, що, згідно з Н.А. Бернштейном, в деяких випадках вищі рівні регуляції беруть на себе відповідальність за управління поведінковими актами

нижчого рівня. Так, після тривалої хвороби людина наче заново вчиться ходити. І в цьому випадку управління найпростішими рухами здійснюється на рівні свідомості, тоді як в нормальних умовах свідомість не контролює реакції на цьому рівні. Точно так само і в диспозиційній регуляції в певних умовах відносно елементарний акт поведінки може регулюватися диспозицією більш високого рівня, як це має місце в разі, якщо цього вчинку в силу обставин, що склалися, надається незвичайне соціальне значення.

Взагалі в момент безпосередньо передуючого поведінкового акту, вчинку або початку певної діяльності, відповідно до рівня діяльності (предметне середовище, соціальне групове середовище, сфера соціальної діяльності та загальні соціальні умови життєдіяльності особистості) вся диспозиційна система приходить в стан актуальної готовності, тобто формує *актуальну диспозицію*. Однак провідну роль тут відіграватимуть саме ті рівні диспозиційної ієрархії і ті конкретні диспозиції, які відповідають певним потребам та умовам діяльності.

Вище ми говорили про ієрархічні системи, що беруть участь в регуляції соціальної поведінки особистості: ієрархії потреб, диспозиції, умов діяльності і, нарешті, про ієрархічно організовані рівні самої діяльності. Диспозиційна регуляція соціальної діяльності особистості, мабуть, може бути описана формулою, запропонованою Д.М. Узнадзе: С → У → П, т. Е. «Ситуація → установка → поведінка», яку ми перетворимо в дещо іншу схему: С → Д → П, або «ситуації (= умови діяльності) → диспозиції → поведінка (= діяльність).

Диспозиційна ієрархія особистості, яка опосередковує зв'язок між умовами (або ситуацією) діяльності і поведінкою, виконує мотиваційні функції. В основі діяльності лежить, зазвичай, певна потреба або потреби. Їх задоволення забезпечує підтримку всієї життєдіяльності і дозволяє людині виконувати свої соціальні функції. Будучи глибинною основою всіх мотивів поведінки і окремих вчинків, потреби, однак, можуть і не включатися в прямий поведінковий «ланцюжок», але ніби в прихованому, в знятому вигляді спонукають до діяльності через відповідні диспозиційні утворення. Якщо

останні формуються як готовність до дії в певних умовах і для задоволення певних потреб, то зв'язок між потребою, ситуацією і дією встановлюється саме через диспозиційну систему.

Звернемося тепер до розгляду деяких механізмів функціонування диспозиційної системи. Перш за все, виникає питання про взаємозв'язок трьох основних аспектів диспозицій – когнітивного, емоційного і поведінкового. Ми вже відзначали, що було б невірно розглядати диспозиційну систему як таку собі «цегляну кладку», утворену елементарними диспозиційними компонентами, кожен з яких включає знання, емоцію, поведінкову готовність. Таке уявлення, механістичне в своїй основі, навряд чи відповідає діалектиці соціальної активності суб'єкта, бо ця активність здійснюється завдяки злагодженій дії складного багаторівневого механізму.

Тому дослідники «атитюдів» стикаються з невирішуваними труднощами, намагаючись з'ясувати взаємозв'язок когнітивних, емоційних і поведінкових компонентів окремо взятого диспозиційного утворення, чи це соціальна установка на певний соціальний об'єкт чи більш складна диспозиція на рівні відношення до цілісної соціальної ситуації, що включає безліч об'єктів окремих соціальних установок.

В оглядовій статті, присвяченій цій проблемі, У. Макгвайр зазначає, що за одними експериментальними даними (наприклад, в дослідях 1940-х років Д. Кемпбелла і Л. Кана) виявляється висока кореляція між усіма компонентами «атитюдів», але при використанні більш витончених методик, різних для фіксування емоційних, когнітивних і поведінкових аспектів соціальної установки, ці дані не підтверджуються (експерименти Д. Кемпбелла, Р. Фішке і С. Манна в 1959 р.). У 1968 р К. Тітл і Р. Хілл зробили дуже тонке в методичному плані порівняння різних методів вимірювання «атитюдів» в зв'язку з відповідною поведінкою досліджуваних.

Підсумки виявилися невтішними. Виявивши, що з 15 експериментів, виконаних різними авторами, тільки в п'яти випадках кореляція між соціальною установкою і спостережуваною поведінкою досягла 0,60, вони

застосували шість різних способів вимірювання соціальних установок і п'ять способів вимірювання поведінки і лише у двох випадках (з 30 експериментів – 5 x 6) отримали кореляцію вище 0,60. Звідси можна зробити висновок, що саму по собі недосконалість вимірювальної процедури не можна вважати основною причиною неузгодженостей між соціальною установкою і поведінкою.

Однак багато американських дослідників продовжують пошук рішення в удосконаленні техніки вимірювання «атитюдів» і поряд з цим ставлять під сумнів саму концепцію трикомпонентної структури соціальної установки, пропонуючи повернутися до первісної ідеї Л. Терстоуна про емоційну природу «атитюдів». Д. Кац і Штотленд пішли ще далі і висловили припущення, згідно з яким соціальні установки диференційовані за своїм основним змістом: одні переважно когнітивні, інші переважно афективні, а треті мають домінують поведінкову готовність. Нарешті, вони вважають, що можливі і збалансовані соціальні установки, в яких дві або всі три компоненти узгоджені.

Закріплення за окремими соціальними установками певної функції (афективної, конативної або когнітивної, як це пропонують Кац і Штотленд), виділення «вербальних» і «невербальних» соціальних установок, маючи на увазі, що перші є «атитюдом» на вербальну, а другі – на предметно-реальну ситуацію, або ж розчленування соціальних установок за принципом спрямованих на соціальний об'єкт або соціальну ситуацію, на мету або спосіб дії (цим шляхом іде М. Рокіч і деякі інші автори), ці спроби врятувати загальну концепцію регуляції соціальної поведінки особистості через «атитюд» призводять лише до нагромадження різнорідних за вихідним принципом пояснень деяких експериментальних даних, причому ці пояснення іноді зовсім не узгоджуються одне з одним. Як зауважив П.М. Шихірев, сьогодення ситуація в американських дослідженнях з проблематики «атитюд» характеризується великою кількістю «мінітеорій» і відсутністю будь-якої узагальнюючої теоретичної концепції.

Механізм взаємозв'язку між різними елементами диспозиційної структури, що утворюють різні підсистеми (когнітивну, емоційну та

поведінкову) і різні рівні (від елементарних фіксованих установок до ціннісних орієнтацій), слід розглядати саме як механізм функціонування диспозиційної системи в цілому, бо вона забезпечує цілеспрямоване управління поведінкою особистості як цілісною системою, в якій всі елементи взаємопов'язані і певним чином взаємодіють.

Вище ми говорили про те, що актуалізація того чи іншого диспозиційного утворення відбувається цілеспрямовано під впливом ситуації і відповідних потреб, забезпечуючи оптимальну регуляцію поведінки на даному рівні. Нагадаємо також, що диспозиційне утворення з їх когнітивними, емоційними і поведінковими аспектами фіксуються у попередньому досвіді, однак ці три зазначених аспекти повинні представляти собою підсистеми, пов'язані з різними принципами. Тому, будучи фіксованими в диспозиціях, вони водночас входять до відповідних підсистем.

Розглянемо як гіпотезу деякі особливості механізму оптимізації поведінки на певному конкретному рівні з точки зору диспозиційної системи особистості. Тут можна виділити кілька процесів.

1. Виокремлення із загального багажу знань елементів, що відносяться до даної ситуації, потреб і емоційного стану суб'єкта, тобто *виокремлення адекватних знань*. Протягом життя у людини накопичується величезний запас знань, який можна представити у вигляді свого роду «інформаційного поля». Окремі знання, що складають це «поле», утворюють його елементи, але це не означає, що вони не мають відношення до диспозиційної структури. При актуалізації даного диспозиційного утворення з цього «поля» витягуються відомості, пов'язані з даною ситуацією і потребами. Тепер вони начебто входять до іншої системи і набувають нових властивостей, посилюючи або послаблюючи процес актуалізації даної соціальної установки, ціннісної орієнтації чи іншого елемента диспозиційної системи. Відбувається утворення когнітивно-емоційних зв'язок.
2. Формування когнітивно-емоційних (або емоційно-когнітивних) зв'язок – якісний етап в процесі формування і функціонування диспозиційної системи. Ці емоційно забарвлені знання являють собою наче основні «заготовки»

диспозиційної структури. Для завершення цього процесу потрібне формування поведінкової готовності у вигляді відповідного плану або програми поведінки.

Яка з двох складових когнітивно-емоційної «зв'язки» виявиться провідною, залежить від багатьох чинників. Зокрема, повинні позначитися якісні особливості самих знань і відповідних емоцій. Стосовно перших, істотна їх розгалуженість, диференційованість щодо об'єкта і ситуації діяльності. Відносно других матиме значення сила емоції, що, в свою чергу, визначається значимістю активізованої потреби, її «центруванням» у напрямку основних інтересів особистості. Безумовно, слід очікувати істотного впливу на виділення пріоритетної сторони при утворенні таких когнітивно-емоціональних зв'язок індивідуально-психологічних особливостей суб'єкта, психотипу особистості.

3. *Формування поведінкових готовностей* відповідно до рівня діяльності. На нижчому рівні це ситуативна поведінкова готовність, у більш складній соціальній ситуації – поведінковий план і на вищих рівнях – поведінкові програми. У цьому сенсі поведінка в тій чи іншій сфері, як і діяльність в цілому, регулюється поведінковими програмами, вчинки – поведінковим планом, а окремий акт поведінки – відповідною поведінковою готовністю.

Поведінкова готовність – підсумок актуалізації диспозиційних утворень, адекватних умовам діяльності. Яким же чином когнітивні, емоційні та поведінкові елементи диспозиційної системи приводяться в стан, оптимальний для даних умов?

Тут ми повинні повернутися до того, що вже говорилося щодо ієрархічної структури всієї диспозиційної системи. У цій ієрархії, як і в інших утвореннях подібного роду, регулятивна роль відповідних рівнів різна. А саме, вищі рівні ієрархії домінують щодо нижчих, тоді як на одному рівні відбувається узгодження, координація різних диспозиційних елементів.

Хоча відповідні диспозиції застосовуються суб'єктом щодо мети і рівня діяльності, інші диспозиційні рівні, ймовірно, також активізуються: нижчі – для забезпечення цієї діяльності за її «периферійними» аспектами, а вищі – для узгодження поведінкового акту або для узгодження вчинку в рамках

цілеспрямованої поведінки в даній сфері діяльності і ін. В.С. Мерлін експериментально показав, що для виконання соціальної вимоги («соціальної схеми», за словами автора) індивідуальні психічні особливості особистості (такі, як, наприклад, інтравертованість або екстравертованість, властивості темпераменту) взаємодіють таким чином, щоб забезпечити поведінку на вищому психічному рівні, що відповідає соціальній вимозі. «Індивідуальність особистості, - робить висновок В.С. Мерлін, - являє собою одночасно індивідуалізацію узагальнених соціально-типових відносин (соціальних схем) і підпорядкування, регулювання проявів індивідуума соціальними схемами». У нашому випадку це означає, що нижчі рівні диспозиційної ієрархії перебудовуються так, щоб забезпечити реалізацію поведінки, регульованої адекватним ситуаціям вищим диспозиційним рівнем.

Про ці ж механізми домінування вищих рівнів регуляції діяльності щодо нижчих говорить А.А. Меграбян, критикуючи тих психологів, які вважають, що провідну роль в поведінці відіграють глибинні явища психіки, над якими височить вся психічна сфера аж до самосвідомості особистості. «Порочність такого розуміння і аналізу структури особистості полягає, по-перше, в методиці механічного нашарування психічних функцій. Тим часом загальновідомо, що в процесі еволюційного розвитку кожна попередня функція перебудовується під регулюючим впливом подальшої ... Саме тому структура нового вищого рівня є провідним регулятором всієї структури особистості». Вже згадана тут диспозиційна концепція дозволяє, як нам здається, по-новому пояснити так званий парадокс Ла П'єра. У відомому експерименті Ла П'єр виявив явну невідповідність між конкретною соціальною установкою і спостережуваним вчинком. Подорожуючи південними штатами США в супроводі двох своїх учнів-китайців, Ла П'єр зафіксував, що їх обслуговували в готелях, ресторанах і кемпінгах відповідно до прийнятих стандартів. Однак адміністратори тих же закладів на письмовий запит, надісланий через півроку, відповіли відмовою в обслуговуванні кольорових. Цей експеримент, неодноразово повторений іншими дослідниками, послужив «пробним каменем» для всіляких пояснень дії

поведінкового компонента «атитюд». Одні психологи пропонували поділяти регулятивні функції вербальних і невербальних установок, інші шукали відповідь у поділі установок на ситуаційні і об'єктні, треті зовсім засумнівалися в регулятивній функції соціальних установок.

З точки зору диспозиційної регуляції поведінки випадки невідповідності між тією чи іншою соціальною установкою і спостережуваним вчинком можна пояснити тим, що провідна роль в регуляції поведінки належала диспозиції іншого рівня. Так, ціннісна орієнтація на престиж закладу диктувала негативну відповідь відносно обслуговування кольорових. І та ж орієнтація передбачає дотримання прийнятих правил обслуговування, якщо клієнт, що називається, «стоїть на порозі».

У дослідженні, проведеному під керівництвом І.М. Попової, було виявлено, що працівники, які заявили про свою незадоволеність умовами праці і про бажання змінити місце роботи, після закінчення року продовжували працювати на попередньому місці, тоді як задоволені роботою за даними першого опитування перейшли на інше виробництво. В цьому випадку ситуативна (в момент опитування) задоволеність або незадоволеність роботою виявляється периферійною щодо більш високої потреби, пов'язаної з життєвими планами працівника.

Підбиваючи підсумок, можна сказати, що регуляція соціальної вчинку повинна бути витлумачена в контексті всієї диспозиційної системи особистості, а не тільки з боку тієї чи іншої соціальної установки, що відноситься до ситуації діяльності.

Експериментальні дослідження регулятивних функцій диспозиційної системи, взятої в цілому, висувають певні труднощі. Експериментатор повинен фіксувати безліч диспозиційних утворень, включаючи ціннісні орієнтації, загальну спрямованість інтересів особистості, соціальні установки на відповідні об'єкти і ситуації діяльності, причому слід забезпечити можливість цілісного уявлення про систему диспозицій особистості в момент, що передує вчинку або системі вчинків, тобто поведінки у певній сфері діяльності.

Чимало проблем виникає у зв'язку з вивченням факторів, що утворюють і перетворюють диспозиційну систему. Вирішальну роль тут відіграють умови діяльності, що наповнюють диспозиційне утворення різним соціально значимим «матеріалом», а також індивідуально-психологічні особливості суб'єкта (тип нервової діяльності), які, мабуть, суттєво детермінують механізм функціонування диспозиційної системи.

Висловлені тут міркування ми розглядаємо не більше, ніж в якості розгорнутої гіпотези, що підлягає ретельній перевірці. Підстави на користь цієї гіпотези полягають в тому, що вона не суперечить наявним експериментальним даним в області вивчення установок і ціннісних орієнтацій, а також в тому, що, незважаючи на методичні труднощі, висновки з цієї гіпотези є цілком доступними перевірці.

Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии. – 1975. – С. 89-105. – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Для чого необхідно здійснювати аналіз внутрішньої регуляції соціальної поведінки особистості?
2. Як К. Маркс формулює сутність людини? Чому саме цей принцип використовує автор у своїй теорії диспозиційної регуляції соціальної поведінки особистості?
3. В чому полягає теорія Д.М. Узнадзе про установку на оціальну поведінку? Що означає формула «П → Д ← С»?
4. Поясніть значення поняття «атитюд» (attitude)
5. Поясніть ієрархічну систему диспозицій поведінки особистості
6. Як відбувається диспозиційна регуляція соціальної діяльності особистості за В.О.Ядовим?

Тема 7. МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В.С. Бакіров, О.І. Кизилов, І.В. Даниленко

ОНЛАЙН-ОПИТУВАННЯ В СИСТЕМІ СОЦІОЛОГІЧНОГО МОНІТОРИНГУ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ

[...] Використання у проведенні соціологічного моніторингу методу онлайн-опитувань відображає загальносвітові тенденції в оновленні та розвитку соціологічного інструментарію. Інтернет-опитування проводяться приблизно чверть століття, пройшовши еволюцію від простих розсилок анкет по електронній пошті до використання сучасних програмних платформ. Інтернет-опитування сьогодні – найбільш динамічно розвивається метод опитування. Частка проведених онлайн-опитувань збільшується, техніка і методика проведення таких опитувань постійно вдосконалюються, програмне забезпечення для збору даних ускладнюється.

Онлайн-опитування сьогодні широко використовуються, в тому числі, і для масових опитувань населення. У країнах, де відсоток Інтернет-користувачів становить 80-90% населення, Інтернет-опитування на онлайн-панелях дозволяють отримати репрезентативні для всього населення дані, співставні з опитуваннями F2F або CATI. [...]. В Україні використання досліджень за допомогою мережі Інтернет тільки набирає популярність.

З фактом широкого застосування онлайн-опитувань у вищій школі ми зіткнулися в рамках міжнародного дослідницького проекту «Євростудент» у 2014 році. З 28 країн-учасниць 20 збирали дані з використанням онлайн-опитувань. Виходячи з означених тенденцій, збір даних в рамках соціологічного моніторингу в ХНУ імені В.М. Каразіна здійснено в техніці веб-опитувань (CAWI). До теперішнього часу методика проведення онлайн-опитувань (за допомогою платформ Google Forms, Qualtrics і LimeSurvey)

апробована в університеті в низці досліджень, в тому числі: «Студенти старших курсів університету імені В.Н. Каразіна про своє навчання і майбутнє працевлаштування» (2015). N = 2005. Техніка опитування: CAWI, платформа: LimeSurvey. «Першокурсники: життя і навчання в ХНУ ім. В.Н. Каразіна» (2016). N = 1367. Техніка опитування: CAWI, платформа: LimeSurvey.

Обидва опитування проводилися методом основного масиву (присутні на заняттях студенти) в техніці групового анкетування за допомогою комп'ютера через веб-інтерфейс в комп'ютерних класах університету. Для участі студенти отримували одноразовий пароль доступу до опитування, що виключало можливість повторної участі. Однак практика показала, що така форма проведення опитування не позбавлена недоліків. По-перше, опитування груп в комп'ютерних класах досить складне з точки зору організації. По-друге, є ризик систематичних відхилень через те, що студенти-учасники опитування за своїми характеристиками (студенти, які працюють, прогулюють заняття і ін.) можуть якісно відрізнятися від інших респондентів. По-третє, ситуація опитування, як в будь-якому груповому анкетуванні, не гарантує конфіденційності відповідей, що може знижувати довіру до опитування і щирість респондентів. З цих причин опитування в рамках сконструйованого соціологічного моніторингу будуть проводитися інакше – на основі онлайн-панелей.

Для проведення соціологічного моніторингу формуються дві панелі - викладачів / співробітників і студентів університету. Онлайн-панелі формуються за допомогою офлайн-рекрутингу учасників, відібраних з основної вибірки за допомогою систематичного відбору. Онлайн-панель викладачів і співробітників ХНУ включають в себе дані про місце роботи (факультет, посада), наукове звання і соціально-демографічні характеристики учасників. Онлайн-панель студентів містить інформацію про факультет і курс навчання, а також соціально-демографічні дані. Всі учасники онлайн-панелі дають свою згоду (особистий підпис) на надання своєї електронної адреси Харківському національному університету імені В.Н. Каразіна для участі в опитуваннях. Електронною поштою респонденти отримують посилання на веб-сторінку

опитування, інструкції його проходження і одноразові ключі доступу до опитування.

Таким чином, на підставі онлайн-панелі формуються репрезентативні для всього вузу вибірки викладачів / співробітників і студентів. Вибірка, що реалізується в опитуванні, не є стихійною. Щоб уникнути ефекту «відбір бажаних брати участь» процес збору даних контролюється – тим учасникам, які не пройшли опитування в термін, висилаються нагадування. Тому сам факт участі в опитуванні, строго кажучи, не є анонімним. При цьому гарантується повна конфіденційність відповідей респондентів. А уявлення індивідуальних відповідей виключно в різних формах генералізації всього масиву даних, або якихось типологічних груп фактично і забезпечує анонімність.

Одним з можливих варіантів технічного забезпечення веб-опитувань є використання комп'ютерної платформи для проведення онлайн-опитувань LimeSurvey. Вибір програмного забезпечення для проведення інтернет-опитувань досить великий. На згаданому сайті Web Survey Methodology представлені 340 програм для проведення онлайн-опитування. Серед них 94 платні програми мають безкоштовні версії з обмеженням можливостей (в розмірі та оформленні анкети, в обсязі вибірки, в зручності експорту даних і ін.), в тому числі, такі відомі програми як Qualtrics або SurveyMonkey. 41 програма повністю безкоштовна, в тому числі, така популярна програма як LimeSurvey.

LimeSurvey – додаток з відкритим вихідним кодом, написаний на PHP на основі бази даних MySQL, PostgreSQL або MsSQL. Поширюється під ліцензією GNU. Програма дозволяє користувачам розробляти і публікувати опитування в зручному режимі, який не вимагає спеціальних знань в області програмування. LimeSurvey – веб-додаток, який встановлюється на сервер. Управляється LimeSurvey за допомогою веб-інтерфейсу. За допомогою інтерфейсу редактора додаються, переміщуються, редагуються питання анкети. Програма дозволяє включити в анкету усі основні типи питань (введення тексту, цифровий введення, вибір потрібного варіанта або варіантів відповіді, табличні питання),

налаштувати параметри взаємодії з респондентами. Зручно організована робота з логічними умовами. Програма дозволяє гнучко налаштувати зовнішній вигляд і відображати елементи опитування. Загальний дизайн опитування можна змінити за допомогою застосування різних шаблонів.

Після завершення редагування опитування активується і стає доступним для перегляду респондентами. Опитування можуть бути як загальнодоступними (за посиланням), так і тільки для окремих учасників (для проходження опитування необхідний код доступу, що генерується програмою). Участь може бути як анонімним, так і з відстеженням IP-адреси учасників опитувань.

Респондент відповідає на питання анкети через веб-інтерфейс. Програма пропонує респонденту різні формати опитувань: питання за питанням, група за групою (тематичні блоки питань); всю анкету цілком. LimeSurvey не має обмежень на кількість створюваних опитувань, на кількість учасників або кількість питань для кожного опитування. LimeSurvey дозволяє за допомогою веб-інтерфейсу переглянути масив отриманих даних і отримати основні результати статистичного аналізу і графіки. Результати опитування можна експортувати в основні формати масивів даних, в тому числі в формат програми SPSS.

Цей варіант реалізації соціологічного моніторингу передбачається використовувати на першому етапі його реалізації. Далі планується застосовувати більш вдосконалену систему участі в соціологічному моніторингу за принципом електронного голосування. Розроблено відповідний програмний продукт, який доповнює LimeSurvey і дозволяє забезпечити більш суворий контроль доступу і більш високий рівень захищеності відповідей респондентів в соціологічному моніторингу.

Апробування методу онлайн-опитування показало і можливі труднощі застосування цього методу для дослідження проблем у вищій школі. Так, опитування співробітників одного з технічних вузів м. Харькова проводився одночасно в двох різних техніках – очне анкетування за допомогою друкованої

анкети і онлайн-опитування (з наданням респонденту посилання і унікального коду доступу). Причому респондентам пропонувалося самостійно вибрати зручний для них спосіб заповнення анкети. Онлайн-анкету заповнили лише 35% співробітників, інші вважали за краще паперову форму.

Непопулярність онлайн-опитувальника можна пояснити, по-перше, тим, що чимало респондентів не мають доступу до Інтернету, або, маючи такий доступ, вкрай мало використовують Інтернет-комунікації в повсякденному житті, зокрема не мають достатнього досвіду заповнення електронних форм. Перш за все, мова йде про респондентів старшого віку, і в цілому проблема нерівного охоплення Інтернетом в різних вікових категоріях населення України переноситься і у вищу школу. [...]

По-друге, паперове опитування виявилось кращим для всіх вікових категорій через поширеного переконання багатьох респондентів в тому, що їх участь в електронному опитуванні (при використанні електронного ключа доступу) буде легко відстежити та ідентифікувати відповіді з конкретною людиною. Ми помітили, що в умовах конфліктної ситуації або наявності гострих питань респонденти уникають участі в таких опитуваннях, де, на їхню думку, існує можливість ідентифікації відповідей з їх особистістю. Вирішити проблему недовіри до електронних опитувань непросто. Акцент, з нашої точки зору, повинен робитися на запевненні респондентів в тому, що їх участь в опитуванні повністю конфіденційна, дані будуть представлятися тільки в узагальненому вигляді. Ми не говоримо респондентам про анонімність їх участі, тим більше дійсно в рамках соціологічного моніторингу планується ідентифікувати респондентів за ключами доступу з метою контролю їх участі / неучасті в опитуванні.

Метод веб-опитування має очевидні переваги, серед яких можна назвати простоту організації збору даних і контролю зібраних даних, оперативність надходження інформації, індивідуальну логіку опитувальника для кожного респондента, можливість використання в анкеті відео- і аудіо-контенту, відсутність етапу введення даних, отримання готового масиву даних в

зручному форматі і ін. У той же час цей метод не позбавлений і недоліків, головні з яких пов'язані з неконтрольованою ситуацією опитування (загальна проблема анкетного методу), а також з нерівним доступом до Інтернету і (або) з різним ступенем комп'ютерної грамотності респондентів різних категорій.

Друга з названих проблем містить ризик можливого зсуву інформації через суттєву різницю респондентів і нереспондентів за рядом характеристик, перш за все, за віком (серед людей старшого віку число Інтернет-користувачів значно нижче). Це важливо враховувати при вивченні вищої школи – середній вік працівників університетів наближається до позначки 50 років. Вирішенням цієї проблеми може бути або вирівнювання масиву даних за допомогою вагових коефіцієнтів, або комбіноване опитування, в якому недоотримана в онлайн-опитуванні інформація збирається за допомогою F2F-інтерв'ю.

Реалізація соціологічного моніторингу в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна – це перший етап роботи. За його підсумками буде запропонована модель моніторингу для всієї вищої школи України за відпрацьованою методикою проведення веб-опитувань (CAWI) з формуванням онлайн-панелей, що, безумовно, дозволить отримувати актуальну і своєчасну інформацію, необхідну для успішного реформування вищої школи.

Бакиров В.С., Кизилов А.И., Даниленко И.В. Онлайн-опрос в системе социологического мониторинга высшей школы Украины // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Випуск 39 - 2017. – С.275-281 – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Значення методу онлайн-опитувань для сучасної соціологічної науки
2. Поясніть техніку формування Онлайн-панелей
3. Як проводиться вибір програмного забезпечення для проведення інтернет-опитувань
4. В чому полягає непопулярність онлайн-опитувальника?

5. Назвіть очевидні переваги методу веб-опитування

А.П.Горбачик

ПОРІВНЯЛЬНИЙ МЕТОД У ВИВЧЕННІ НОВИХ СОЦІАЛЬНИХ ЯВИЩ: МОЖЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ

Одна з важливих, чи не ключова, причина зменшення здатності соціологічних досліджень пояснити розвиток сучасних соціальних процесів та дати адекватні відповіді на питання, що постають перед тепер вже глобалізованим суспільством, полягає в тому, що *соціологічна теорія не встигає за емпірією*. Класично теорія має передувати емпіричному дослідженню. Іншими словами емпіричне дослідження має бути теоретично обґрунтованим та власне і проводиться задля того, щоб перевірити певну теорію. Але зараз ми спостерігаємо ситуацію, коли емпіричне дослідження часто планується без чітко визначеної теорії і дані збираються для опису різноманіття та/або перевірки досить широкого спектру не зовсім чітко окреслених теорій. І на питання «А яка теорія лежить в основі Вашого емпіричного дослідження?» можна отримати відповідь на кшталт «Цей блок питань стосується такої тематики, а цей блок питань стосується ось такої тематики». Тепер теорії народжуються та формулюються (виростають) з дослідницьких питань та відповідних гіпотез в процесі аналізу. Все більш важливим стає вторинний аналіз, уміння працювати із даними, зібраними іншими колективами для, можливо, дещо іншої дослідницької мети. Якщо раніше «життєвий цикл» емпіричного дослідження виглядав наступним чином - «формулюємо теорію – висуваємо дослідницькі питання та гіпотези - проводимо якісне дослідження – формулюємо інструмент – проводимо кількісне дослідження – здійснюємо аналіз та перевіряємо гіпотези – робимо висновки стосовно теорії», то тепер він має дещо інший вигляд -

«формулюємо гіпотези – звертаємося в архів даних за даними для перевірки гіпотез – здійснюємо аналіз відібраних даних та перевірку гіпотез – намагаємося узагальнити висновки у теорію».

В світі зібрано та доступно для аналізу багато емпіричних даних. В цей процес вкладено багато зусиль та ресурсів (людських, фінансових). Інколи складається враження, що на збирання даних витрачається більше ресурсів та зусиль ніж на аналіз. Аналізом мали б займатися академічні вчені, молоді аспіранти та докторанти, студенти що зазвичай не мають можливості провести власне емпіричне масштабне збирання даних в рамках емпіричного дослідження. Але виникає питання чи можна перевіряти гіпотези свого дослідження на даних, що збиралися іншим дослідницьким колективом для інших цілей? Надалі спробуємо показати що дійсно можна, зберігаючи при цьому всі класичні вимоги до логічно обгрунтованого дослідження та відповідного аналізу.

Щоб зрозуміти зміни, швидкі зміни, що відбуваються у різних сферах, соціологія має стати емпіричною та порівняльною. Необхідність порівняння обгрунтовувалася класиками і, зокрема, Е.Дюркгаймом. Класики зазвичай не створювали цілісних, аксіоматично побудованих, інтегрованих теоретичних наративів. Їх діяльність часто була спрямована на опис та спробу зрозуміти сучасне їм суспільство. І ця робота формувалася навколо масштабних дослідницьких питань – про соціальний порядок, про рушійні сили розвитку тощо.

Зараз зміни прискорилися. Ми переходимо до якісно нового порядку. А це означає і необхідність змін у нашому дослідницькому інструменті. З'являються нові концепти. Спочатку можливо у вигляді певних метафор, але деякі з них реально входять до дослідницького інструменту. Особливість полягає в тому, що ми маємо звертатися до явищ, які тільки недавно почали розвиватися і часто їх еволюція поки що є незрозумілою. Для того щоб вивчати процес, вивчати фактори що впливають на його розвиток, потрібно мати спостереження цього процесу на різних стадіях

розвитку у певного об'єкту за різних умов (за різних значень потенційних факторів) або принаймні мати спостереження цього процесу у різних об'єктів за різних умов. Перша ситуація є близькою до ситуації експерименту, а друга до ситуації квазіексперименту. Але в будь-якому випадку предметом розгляду стає дисперсія результатів спостережень за процесом або, іншими словами, варіація всередині теоретично визначених концептів. Для вивчення процесів, що тільки починають еволюціонувати, може бути застосований подвійний порівняльний метод. Діахронічні порівняння з далеким минулим та розробка ідеальних моделей тих зародкових явищ, що мали б розвинути у майбутньому. Отже, з одного боку, для аналізу понять, зміст яких швидко еволюціонує, потрібно збільшувати кількість наукових систематичних спостережень. З другого боку, ще більш важливою стає роль соціологічної уяви та теоретичної інтуїції дослідника, навіть дослідника, що працює в сфері емпіричних досліджень. Створення ідеальних типів, ідеальних моделей, які операціоналізують та вводять в контекст емпіричного дослідження потрібні нам концепти та мають зафіксувати певні причинні впливи, потребує сильної наукової інтуїції.

Але саме такі теоретичні конструкції є найбільш цінними та створюють основу емпіричних досліджень. Саме порівняння з такими ідеальними об'єктами створює можливість мисленнєвого моделювання розвитку процесу, що вивчається, розгляду динаміки, дозволяє поєднати прояви процесу у різних об'єктів для з'ясування можливості вивчення відповідної варіації.

Сценаріїв розвитку швидкоплинної сучасної ситуації в різних сферах більше ніж достатньо. Чого часто не вистачає, так це адекватних теоретично обґрунтованих (таких, що ґрунтуються на розвинутій теорії) емпіричних досліджень, які б дозволили зробити висновок про те, який з альтернативних сценаріїв є більш переконливим, надійним, дає краще узгодження із відповідними ідеальними моделями. Іншими словами мова йде про

спрямований емпіризм.

Порівняльні дослідження можна розглядати як певний компроміс. З одного боку, контекстні особливості розвитку конкретної країни (конкретного суспільства) приносяться в жертву заради більш широких узагальнень. Але з іншого боку все частіше інтерпретація змінної, інтерпретація зв'язку є можливою майже виключно лише в певному контексті, що потребує порівняння.

Для кількісного аналізу агрегованих даних, якщо мова йде про такі макросоціологічні об'єкти як країни або нації, часто не вистачає спостережень. Дійсно ми маємо в світі близько 200 країн, але європейських країн в аналізі як правило не більше 25-30. Невелика кількість спостережень не є великою проблемою у випадку чіткої обґрунтованої теорії, але саме в умовах розгляду нових феноменів як правило чітка розвинута теорія є відсутньою. Слабка ж теорія має наслідком велику кількість можливих пояснень, що їх треба протестувати, та відповідно велику кількість потенційно можливих взаємозв'язків між причинно впорядкованими змінними в моделі. Це/ в свою чергу, може призводити до мультиколінеарності, а отже і до збільшення помилок, що потребує збільшення кількості спостережень. Все це призводить до погіршення надійності оцінок. Звичайно, чим простішою та чітко визначеною є теорія, тим менше вимог до збільшення кількості спостережень. Але соціологія знаходиться саме серед наукових дисциплін, для яких не характерною є чітка та стала вивірена теоретична база, особливо коли мова йде про нові соціальні феномени.

Звичайно, можна шукати і певні переваги у невеликій вибірці країн або націй. Зокрема, це дає змогу робити більш чіткі інтерпретації результатів групування (наприклад, кластерного або дискримінаційного аналізу), дає можливість приділити увагу всім особливим (таким, що дуже сильно відрізняються в той чи інший бік) випадкам, проаналізувати детально залишки у моделях регресії. Іншими словами, все це дозволяє внести до

кількісного аналізу переваги та можливості поглибленого аналізу окремого випадку (те, що називають «case study»).

Значною проблемою є те, що вимірювання, яке ми можемо собі дозволити в наших порівняльних дослідженнях, є таким, що часто залежна змінна у наших моделях все одно є по суті якісною, дискретною, або ж навіть якщо кількісною та неперервною, то обмеженою в значеннях певним діапазоном (інтервалом). Для дослідника це означає необхідність звертатися до нелінійних мультиноміальних моделей, які є значно складнішими не тільки в роботі та оцінках, але й головне в інтерпретаціях. Зокрема мова йде про аналіз настання подій (так званий «event history analysis»), logit та probit регресійні моделі. Для аналізу залежних номінальних змінних розроблено та удосконалюється кілька досить ефективних моделей, що дозволяє втягувати в розгляд навіть феномени, що досить рідко зустрічаються у оточуючому житті і які зазвичай вивчались переважно якісними методами. Іншими словами, навіть якщо такий феномен як соціальна революція зустрічається нечасто, а отже ми маємо справу із подією з невисокою ймовірністю настання, ми все одно можемо вивчати такого роду події систематично із застосуванням методу максимальної правдоподібності.

Ще одна проблема полягає у загрозі зсуву, породженого відбором макросоціологічних об'єктів (відбором до аналізу відповідних спостережень). Працюючи із макросоціальними об'єктами в рамках порівняльного методу дослідник часто вивчає вплив певних системних властивостей, інститутів або різновиду політики на результат діяльності об'єкту розгляду. Наприклад, дослідник може вивчати яким чином особливості виборчого закону впливають на кількість політичних партій, або яким чином політичний режим впливає на економічне зростання. Якщо говорити формально, то нас цікавить вплив властивості X на певний результат Y за умови Z . В загальному вигляді питання полягає в тому, як в умовах невеликої вибірки макросоціальних об'єктів відокремити вплив X на Y від впливу Z на Y . При достатній кількості об'єктів у вибірці та за умови,

що ймовірність спостерігати будь-яке значення Y не залежить від Z , ефективними є стандартні статистичні методи аналізу даних, отриманих в ході звичайного (cross-sectional) дослідження в рамках квазіекспериментального дизайну. Але якщо ймовірність різних значень Y є різною за умови різних значень Z (тобто Z має вплив на відбір) ми стикаємося з порушення умов стандартних та звичних статистичних моделей. Припустимо, що ми вивчаємо вплив політичного режиму на економічне зростання. Ми розглядаємо в певному році країну A (умова Z), що має авторитарний режим (умова X) і бачимо, що прибутки населення в країні впали (результат Y). Для того, щоб оцінити власне вплив режиму на економіку, нам потрібно було б знати, а яким би був стан економіки (результат Y) за умови, якби в цей рік в країні A (умова Z є незмінною, контролюється) була б демократія (змінюємо фактор X задля оцінки його впливу). Проблема полягає в тому, що ми не маємо такого спостереження, адже в країні, що ми її вивчаємо, реально є авторитарне правління. Ми можемо звернутися до квазіекспериментального дизайну і пошукати в загальному універсамі макросоціальних об'єктів, що піддаються аналізу (в нашому випадку, пошукати серед країн), таке спостереження, яке б відповідало ситуації країни A , але характеризувалося б демократичним режимом. Тобто спробувати порівняти авторитарну країну A із країною, що в усьому є подібною до A крім політичного режиму. Але ситуація може бути такою, що авторитаризм в A є результатом впливу тих самих факторів, що забезпечують і економічну результативність. Крім того економічне зростання само по собі має певний вплив на політичний режим. А отже певні фактори, які явно не увійшли у нашу модель і нами не спостерігаються, можуть бути спільними для обох змінних (тип режиму – умова, та рівень економічного зростання – результат). За таких умов ми маємо певне спостереження (країну A), для якого немає спостереження для співставлення. Це має наслідком зсув у оцінці впливу. Особливо актуальною проблема стає за умови, що ми маємо справу із феноменами, що тільки постають. Вихід, хоча і небезперечний,

полягає у конструюванні та введення до аналізу для цілей порівняння певних ідеальних моделей нових феноменів, про що йшла мова вище.

Ще одна складність має місце в роботі дослідника компаративіста. Зазвичай стандартно ми припускаємо, що всі спостереження є незалежними одне від одного. Але чи в сучасному глобалізованому світі ми завжди і з певністю можемо сказати, що події в країні А є дійсно незалежними від того, що відбувається в країні В? Реально, як правило, такої незалежності немає і ми маємо шукати можливості вводити до моделі певні поправки та виконувати коригуючі дії. Зокрема, якщо група країн є подібними та утворюють певний кластер за властивостями, що є важливими для аналізу нашого дослідження, але при цьому розглядаються в аналізі як незалежні спостереження, то ми маємо ризик отримати зсунуті коефіцієнти та мати справу з гетероскедастичністю. Певним виходом може бути введення до моделі фіктивної (*dummy*) змінної, що «забирає» на себе все спільне, що є у спостереженнях кластера (тобто фіктивну змінну, що фіксує приналежність спостереження до певного кластера подібних). Іншим виходом є використання в аналізі лише одного спостереження з кожного кластера. Зокрема, мова може йти про одну країну, що розглядається як типовий представник певного регіону. Недоліком такого підходу є те, що в результаті переходу до таких типових представників значно зменшується кількість спостережень, на яких базується аналіз, що в ряді випадків є неприпустимим.

Спроба збільшити кількість спостережень за рахунок розгляду об'єктів (країн) у певні різні моменти часу (створення панелі з макросоціологічних об'єктів) може бути продуктивною, але також має наслідком певні труднощі. По-перше, необхідно турбуватися про усунення автокореляції між спостереженнями, які в такому випадку стають залежними. По-друге, можливою є також взаємодія часу (одні й ті ж об'єкти в різні моменти часу) та простору (кластери подібних об'єктів), яку потрібно оцінювати та видаляти для отримання не зсунутих оцінок. Виходом може бути використання багаторівневого аналізу, що включає два (кластер подібних

країн та час) або три (кластер подібних країн, час та індивід) рівні. У випадку значних за розміром часових рядів є сенс також скористатися можливостями методу аналізу настання подій.

Найгіршою є ситуація, коли глобалізація має наслідком майже повну або повну уніфікацію і розглядати макрооб'єкти як незалежні немає ніякої можливості. Прикладом можуть бути країни Європейського союзу з певних аспектів життя та функціонування. В таких умовах реальна кількість незалежних спостережень стає дорівнювати одиниці, що унеможлиблює будь-який статистичний аналіз.

Висновки. Отже, для вивчення суспільства, що трансформується, для вивчення процесів, що знаходяться на перших стадіях розвитку та еволюції, ефективним є застосування порівняльного методу. Такого застосування, де з одного боку порівнюються історично віддалені витoki явища (порівняння в часі, діахронне), а з іншого ретельно збираються всі дані прояву процесу у всіх доступних для спостереження та вимірювання об'єктів (порівняння в просторі, синхронне). Метою є збирання якомога більшої кількості даних задля пошуку у цьому різноманітті певних системних якщо не сталих, то принаймні відносно стабільних та повторюваних зразків. Все це є неможливим без виходу у дослідженнях за межі «власного» суспільства, без розгляду власного суспільства у певному адекватному порівняльному контексті.

Горбачик А. П. Порівняльний метод у вивченні нових соціальних явищ: можливості та проблеми / А. П. Горбачик // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2012. – Вип. 17. – С. 6-11. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2012_17_3

Питання до тексту

1. Назвіть основну причину нездатності соціологічних досліджень пояснити розвиток сучасних соціальних процесів
2. Чому, на думку автора, соціологія має стати емпіричною та порівняльною?

3. В чому полягає подвійний порівняльний метод соціологічних досліджень?
4. Які труднощі вимірювання у порівняльних дослідженнях? Поясніть

С.Дембіцький

РОЗРОБКА СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕСТІВ: МЕТОДОЛОГІЯ І ПРАКТИКИ ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ

Гл.3. Соціологічний тест як вимірювальний інструмент у соціальних науках

§ 3.1. Вступ

У соціальних дослідженнях вельми поширені комплексні вимірювальні інструменти, звернення до яких є першим кроком у розумінні соціологічного тестування. До них автор відносить шкали та індекси, розуміючи під їх комплексністю те, що вони складаються з набору спеціально підібраних індикаторів, які розв'язують єдине наукове завдання – вимір вираженості певного явища. Їх комплексність зумовлена і тим, що у процесі розробки необхідні спеціальні методичні дослідження, покликані продемонструвати наявність у таких інструментів конвенційно затверджених показників якості – надійності та валідності.

Якщо говорити загально про відмінності між шкалами та індексами (DeVellis, 2012, р. 12), то в першому випадку йдеться про вимірювання певної властивості, яка безпосередньо не спостерігається (латентної змінної). Саме вона зумовлює ті фактори свого прояву (непрямі індикатори), які закладені в методику. Предметом вимірювання інтегральних індексів може бути як латентна змінна, так і соціальний феномен. Ще одна відмінність між шкалами та індексами полягає в тому, що за використання індексу об'єкт його вимірювання обумовлений тими факторами, на підставі яких сформульовані індикатори.

Один із ключових факторів, що визначає вибір між шкалою та індексом, обумовлений природою досліджуваного явища. У разі соціологічного дослідження вона може бути як індивідуальною, так і суспільною. Щоб прояснити

цю думку, розглянемо як приклад твердження, які можуть бути покладені в основу шкали або індексу авторитаризму:

- єдина політична воля забезпечує стабільність у суспільстві краще, ніж набір різних точок зору;
- для нормального розвитку країні потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію;
- тільки політика «сильної руки» може зберегти порядок у суспільстві;
- сильна держава можлива лише тоді, коли на чолі країни стоїть один лідер;
- наявність єдиної партії та сильного політичного лідера дає людям упевненість у завтрашньому дні.

З одного боку, подані твердження можуть бути оцінені як непрямі індикатори латентної змінної, з іншого – кожен із них говорить про одну з цінностей, які характеризують суспільство, – стабільність, розвиток, порядок, сила, соціальний оптимізм. Якщо підходити до аналізу тверджень з точки зору суспільних цінностей, то не буде концептуальної та методологічної необхідності апелювати до поняття латентної змінної. Наприклад, згода з тим, що в авторитарному суспільстві порядку більше, не має викликати очікувань щодо згоди з тим, що авторитарний лідер забезпечить розвиток або соціальний оптимізм. Тут респондент постає вже не як «пасивне спостереження», яке повідомляє нам інформацію про свій внутрішній стан, а як експерт, який демонструє ціннісні характеристики певного суспільства. Відповідно, з методологічної точки зору цілком може йтися не про шкалу, а про індекс, спрямований на вимірювання соціального феномену – ціннісної структури.

Щодо використання комплексних вимірювальних інструментів слід зазначити, що емпірична соціологія, як відомо, принципові підстави вимірювання запозичує з психології (класична теорія вимірювання) або навіть педагогіки (математична теорія вимірювання) так, ніби відповідні методологічні положення априорі наділені універсальною природою. Це значно обмежує сферу використання шкал та індексів у рамках масових опитувань[...]

§ 3.2. Поняття «вимірювання». Вимірювання в соціальних науках

У загальнонауковому значенні поняття «вимірювання» позначає процес подання властивостей реальних об'єктів у вигляді числової величини. Величину розуміють як усе те, що може бути більшим або меншим, притаманним об'єкту більшою або меншою мірою. Відповідно, числова величина – така, що може бути позначена числом. Отже, вимірювання є встановленням числових відношень між властивостями об'єктів (Никифоров, 2006, с. 138). Відомий український соціолог В. Паніотто визначає вимірювання як особливу процедуру, внаслідок якої виникає числова модель досліджуваних властивостей об'єкта (Паніотто, Максименко, & Харченко, 2004, с. 10).

Говорячи про вимірювання в соціальних науках, ми намагаємося акцентувати увагу на його «сіру зону». Перш за все визначимо, що не входить до цієї зони. Вимірювання на основі змінних, що належать до номінальних, порядкових і метричних шкал, є несуперечливим і зрозумілим. Нема ніяких невизначеностей щодо використання цих шкал у соціальних науках — воно може бути реалізовано так само, як і у природничих науках (хоча соціологи часто порушують відповідні принципи). З огляду на це до «сірої зони» можна віднести інтервальне вимірювання в соціальних науках. Як зазначає В. Паніотто, в соціології існують шкали, які близькі до інтервальних і мають орієнтовно, але не точно, рівні інтервали між пунктами шкали (Паніотто, Максименко, & Харченко, 2004, с. 19). Він пропонує називати їх псевдоінтервальними. Кращою назвою, на нашу думку, є «квазіінтервальні шкали». Квазіінтервальне вимірювання посідає проміжну позицію між порядковим та інтервальним. Фактично на даний момент це найточніше вимірювання соціальних установок.

Проблематичність квазіінтервального вимірювання полягає в тих засобах статистичної обробки, що є прийнятними для відповідних даних. Це ж саме є справедливим і для побудови квазіінтервальних показників. З погляду природничих наук такого роду дані слід розглядати як порядкові. У соціальних науках, зокрема й у соціології, дуже часто їх розглядають і обробляють як ін-

тервальні. З огляду на це вимірювання за допомоги комплексних вимірювальних інструментів у соціології ми розглядаємо як квазіінтервальне. При цьому вважаємо, що воно наближене саме до інтервального, а не порядкового рівня.

§ 3.3. Концептуальні кластери вимірювання в соціальних науках

[...] Слід коротко розглянути чотири ключові теорії, що стосуються розробки вимірювальних інструментів у соціальних науках, – класичну теорію тестів, математичну теорію вимірювання (Item Response Theory), теорію надійності та теорію валідності, щоб оцінити їх релевантність у ракурсі соціологічного тестування.

Класична теорія тестів. З точки зору цієї теорії, значення, отримане в результаті використання тесту, включає два компоненти – істинне значення і помилку вимірювання. Істинне значення розглядають як середнє ідентичних значень, отриманих у результаті повторюваних без обмеження вимірювань. Отже, ключове допущення цієї теорії полягає в тому, що отримане в рамках тестування значення є сумою істинного значення і помилки. При цьому істинне значення завжди невідоме. Вимірювальні помилки – це будь-які аспекти вимірювання, крім істинного значення. Їх джерелами можуть бути добір пунктів методики, інструкція тесту, підрахунок результатів і будь-які систематичні помилки вимірювання. Перші три джерела ведуть до несподіваних і неузгоджуваних ефектів, тобто справляють несистематичний вплив на результати вимірювання і, відповідно, є випадковими помилками. Ці помилки не пов'язані ні з істинним значенням, ні з помилками інших вимірювань такого шти-бу. Систематичні помилки виникають у тих випадках, коли тест вимірює щось відмінне від того, що він має вимірювати (проблема валідності). Друге допущення стосується паралельних тестів. Воно полягає в тому, що кожен індивідуальний пункт методики сам по собі можна розглядати як тест. Це пов'язане з тим, що кожен із них є похідним від латентної змінної. При цьому вплив латентної змінної та величина випадкових помилок є однаковими в усіх випадках (Alexopoulos, 2007, p. 140–142).

Не відкидаючи загального фокусування теорії (істинне значення + помилка вимірювання), важко погодитися з тими акцентами, що їх зроблено в запитаннях про випадкові помилки. Систематичний зсув може бути внесений будь-яким елементом тесту, а не тільки його невалідністю. Сумнівним виглядає і допущення про однаковий вплив латентної змінної на всі індикатори тесту, особливо коли йдеться не про вимірювальну шкалу, а про інтегральний індекс (це питання розглянемо далі).

Математична теорія вимірювання. У рамках цієї теорії стверджується ймовірнісний характер взаємозв'язку між відповіддю на той або той пункт тесту і латентною змінною. Математична теорія вимірювання включає статистичні моделі оцінювання якості пунктів тесту. Найпоширенішими і найпопулярнішими є моделі для оцінювання тестів, що призначені для вивчення одновимірних характеристик і застосовують пункти з дихотомічною шкалою. Більш комплексні моделі існують і для випадків, коли пункти можуть включати шкали відповідей із більш як двома категоріями і/або коли досліджувані характеристики є багатовимірними (Keller, 2007, р. 493–494).

Ця теорія виглядає прийнятнішою аналітичною схемою порівняно з класичною теорією тестів. Разом із тим, беручи до уваги акцент математичної теорії вимірювання на таких властивостях індикаторів тесту, як рівень підготовленості опитуваного, показник рівня складності завдань, здатність тесту відрізнити підготовлених респондентів від непідготовлених тощо (Аванесов, 2007), вона є слушною насамперед для розробки педагогічних, а не соціологічних тестів.

Теорія надійності. Надійність вимірювання пов'язана з його узгодженістю в різноманітних контекстах. Виокремлюють три аспекти надійності: 1) результати надійного інструменту не залежать від того, хто проводить дослідження; 2) використання того самого надійного інструменту в різний час дає однакові результати; 3) усі частини надійного інструменту є взаємозалежними. Відповідно, можна вирізнити три види надійності — надійність оцінювача або кодувальника (результати оцінювання різними

експертами того самого об'єкта за посередництва того самого інструменту ведуть до однакових результатів), тест-ретестова надійність (зміни в результатах повторних вимірювань відповідають теоретичним очікуванням), внутрішня узгодженість (взаємопов'язаність пунктів тесту є високою) (Juni, 2007, p. 834).

Звісно, перевірка надійності є важливою умовою розробки соціологічного тесту. При цьому актуальність того чи того різновиду надійності може істотно варіювати відповідно до тих завдань, для виконання яких розроблено конкретний тест.

Теорія валідності. Розглядаючи цю концептуальну царину з точки зору кількісних досліджень, можна (але з певною мірою умовності) говорити про єдину теорію. Якщо ж брати до уваги імплікації якісного і змішаного підходів, то має йтися про цілий набір теорій валідності. І оскільки, на наш погляд, теорія валідності в рамках кількісного підходу є суттєво лімітованою, далі приділено увагу власне проблемі валідизації.

§ 3.4. Поняття «соціологічний тест»

Кажучи коротко, поняття «соціологічний тест» описує ті шкали та індекси, які відповідають низці соціологічних вимог. Поняття «соціологічний тест» упроваджено в науковий обіг радянським, а нині російським соціологом і педагогом В. Аванесовим, який дав йому два визначення. Відповідно до першого соціологічний тест – це «система відібраних соціологічними методами висловлювань, які пред'являють респондентам із метою отримання надійної та валідної інформації про ознаки, що цікавлять дослідника»; відповідно до другого – «система висловлювань, що дозволяє отримати обґрунтоване відображення емпіричної системи з відносинами, яка цікавить дослідника, в числову систему з відносинами» (Аванесов, 1982, с. 41). У рамках цієї роботи ми дотримуємося першого визначення.

Двома аргументами В. Аванесова на користь виокремлення соціологічного тесту як самостійного методу дослідження є такі (Аванесов,

1982, с. 38–39): необхідність вивчення в соціологічних дослідженнях не тільки психологічних (для цього використовують психологічні тести), а й соціологічних феноменів, таких як ціннісні орієнтації, світоглядні установки, соціальні потреби тощо; актуальність цього напрямку досліджень на сучасному етапі розвитку методології соціальних наук.

На наш погляд, через більш ніж 30 років обидва аргументи не втратили своєї ваги, проте методологія розробки і використання соціологічних тестів за ці роки потрапила в поле інтересів лише двох українських соціологів — Н. Паніної та Є. Головахи. Ними розроблено низку соціологічних тестів, які сьогодні використовують у масових опитуваннях. Н. Паніна та Є. Головаха поширили розуміння соціологічного тесту і на психологічні методики, спеціально адаптовані для використання в масових опитуваннях. І це повністю виправдано, оскільки більшість психологічних тестів є дуже об'ємними, що накладає суттєві обмеження на їх використання в соціологічних дослідженнях. Окрім того, Н. Паніна і Є. Головаха сформулювали низку вимог, які має задовольняти соціологічний тест (Головаха & Панина, 1997, с. 5):

- універсальність — методика має включати найзагальніші сутнісні індикатори досліджуваного явища, що відкриває можливість її використання практично в будь-якому соціологічному дослідженні;
- інтегральність — можливість зведення різних вимірів соціологічного тесту до одного інтегрального показника;
- якісність — соціологічний тест має бути «паспортизований» статистичними показниками надійності та валідності;
- стандартизованість — установлення «норм» досліджуваного явища, що дозволить інтерпретувати отримані результати з точки зору вираженості досліджуваного феномену;
- компактність — соціологічний тест має бути досить компактним, щоб його можна було використовувати в масових опитуваннях;
- «чутливість» — з огляду на вимогу компактності соціологічний тест має вирізнятися прийнятною точністю вимірювання;

- об'єктивність — мета вимірювання має бути прихованою від респондента, що дозволяє уникнути фальсифікації результатів тестування.

З огляду на викладене вище можна виокремити два виміри соціологічного тестування. Перший, і принциповий, стосується необхідності забезпечити методичні вимоги, які дозволяють повноцінно використовувати вимірювальну методика (неважливо – психологічну чи соціологічну) в рамках масових опитувань. Уже в цьому разі можна говорити про соціологічне тестування. Другий вимір пов'язаний з тими аспектами соціальної дійсності, для вивчення яких застосовують соціологічний тест. Методики, що відповідають цьому виміру, спрямовані на вивчення соціальних феноменів. Відповідно, підготовка концептуальної бази соціологічного тесту здійснюється переважно соціологічними засобами.

Крім зазначених, вважаємо, слід виокремити і третій вимір соціологічного тестування, який пов'язаний із потенціалом використання отриманих результатів. В ідеалі соціологічний тест має бути не просто розроблений як валідна і надійна методика, спрямована на вивчення соціального або психологічного феномену, а й бути пов'язаним із ширшими теоретичними положеннями про будову і функціонування соціальної системи (Дембицкий, 2016b, с. 144). Завдяки цьому відкривається можливість діагностичних висновків про стан її різних частин, можливі перспективи її функціонування і розвитку. Однак навіть якщо відповідні теоретичні положення недоступні, але при цьому методика задовольняє вимоги першого виміру соціологічного тестування, відповідні положення можуть бути сформульовані у процесі використання соціологічного тесту в емпіричних дослідженнях.

Щодо закордонної практики використання соціологічних тестів, то перш за все слід зазначити, що такого терміна в закордонній соціології ми не знайшли. Але використовуючи окреслені вище виміри соціологічного тестування, легко виявити, що низка застосовуваних у західній соціології вимірювальних методик задовольняє вимоги соціологічного тестування. Наведемо два загальновідомі приклади. Першим вимірювальним інструментом, який можна розгля-

дати як соціологічний тест, є методика вивчення цінностей Ш. Шварца. Вона має прийнятний для масових опитувань розмір, спрямована на вивчення соціального феномену, а результати її застосування повсюдно використовують для оцінки стану різних суспільств. Другим прикладом може бути відомий тест для оцінки психологічного дистресу (К6), розроблений Р. Кесслером. Цей тест широко використовують в епідеміологічних опитуваннях. Цікавим є той факт, що незважаючи на психологічну спрямованість, ця методика завдяки своїй стислості придатна саме для масових опитувань, а не для індивідуальної психологічної діагностики.

Тут у читача може виникнути питання, чи треба в такому разі взагалі говорити про соціологічне тестування. Мається на увазі ситуація, коли соціологічні тести розробляють, незважаючи на відсутність відповідного поняття і спеціальної концептуальної галузі. Наша ствердна відповідь на нього пов'язана з тим, що специфіка соціологічного вимірювання повністю не охоплюється методологічними засобами сучасних вимірювальних підходів у соціальних науках, які спираються переважно на психологію і педагогіку. Отже, специфічні для соціології проблеми розв'язують більшою мірою інтуїтивним шляхом, а це для методології емпіричних досліджень неприйнятно.

Дембіцький С. Розробка соціологічних тестів: методологія і практики її застосування : монографія. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. — С.31-38

Питання до тексту

1. В чому полягають відмінності між шкалами та індексами? Приведіть приклад твердження, які можуть бути покладені в основу шкали або індексу авторитаризму
2. Що в загальнонауковому значенні означає поняття «вимірювання»?
3. Що таке «сіра зона» вимірювання?
4. В чому полягає квазіінтервальне вимірювання?
5. Дайте характеристику класичної теорії тестів

6. Дайте характеристику математичній теорії вимірювання
7. Назвіть три аспекти надійності
8. Охарактеризуйте поняття «соціологічний тест»

О.І.Карасьов, А.Є.Кітаєв, І.І.Міронова, Т.В.Шинкаренко

ЕКСПЕРТНІ ПРОЦЕДУРИ В ФОРСАЙТІ: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ З ЕКСПЕРТАМИ В ПРОЕКТАХ З ДОВГОСТРОКОВОГО ПРОГНОЗУВАННЯ

Вступ

В умовах наростаючої конкуренції на глобальних ринках ключовим гравцям стає все складніше проводити дослідження і розробки одночасно з повного спектру наукових напрямів. Для забезпечення поступального розвитку економіки необхідно адекватно і своєчасно виділяти пріоритети майбутнього розвитку, використовуючи традиційні і інноваційні підходи, в тому числі сучасні методики аналізу великих даних і експертної інформації. В рамках таких досліджень широкого розповсюдження набула *методологія форсайту*.

Форсайт-дослідження спрямоване на визначення перспектив соціально-економічного, науково-технологічного та інноваційного розвитку, як правило, з горизонтом 10 років і більше. В арсеналі таких досліджень сьогодні знаходиться більше 40 різних методів, як кількісних, так і якісних. У більшості випадків форсайт передбачає синтез практичних методик, необхідних для досягнення бажаної аналітичної глибини отриманих в ході дослідження результатів. Тому значна увага в ньому приділяється багаторівневій роботі експертів з визначення сценаріїв і пріоритетів розвитку предметної області в довгостроковій перспективі.

Процес форсайту включає елементи взаємодії і врахування думок провідних експертів в предметній області, в тому числі осіб, що приймають рішення. Основними перевагами такого підходу є залученість різних сторін до процесу вироблення управлінських рішень, починаючи з ранніх етапів розробки прогнозів, а також організація взаємодії між представниками різних

наукових дисциплін і областей діяльності в ході дослідження. Таким чином, форсайт-дослідження дозволяє виробляти комплексні рішення, що знаходяться на стику різних наукових областей, видів економічної діяльності та компетенцій посадових осіб і організацій. Організація дослідження спрямована на передбачення ризиків різної природи в рамках предметної області, оцінювання «вікон можливостей», які можуть бути неочевидними для фахівців з окремих науково-дослідних сфер.

У рамках проведення експертних заходів в ході дослідження неминуче виникає завдання забезпечення необхідної якості експертизи предметної області. Вона полягає як в оптимальній організації роботи експертних груп, так і в формуванні експертних панелей з високим рівнем компетенції залучених фахівців. Остання проблема є вкрай актуальною, оскільки принцип випадкової вибірки, широко застосовуваний в статистичних вибіркових спостереженнях при обстеженні населення або організацій, нерелевантний для поглиблених експертних обстежень. У таких дослідженнях підбір експертів проводиться на основі оцінки ex ante їх компетентності за допомогою різних методів і індикаторів, що становлять єдину систему спеціалізованих критеріїв підбору експертів. Організація цілеспрямованого, або детермінованого, процесу пошуку і відбору експертів дозволяє забезпечити репрезентативність поглядів і представлених дисциплін за умови високої якості експертної групи, а також значно знизити ймовірність попадання в панель експертів з недостатнім рівнем компетентності (рис. 1).

Загальна інформація	Публікаційна активність	Освіта і праця
прізвище, ім'я, по батькові	кількість публікацій, в т.ч. за останні 3 роки	назва організації – місця роботи
контактна інформація (e-mail, телефон)	індекс: Хірша, (h-індекс), g-індекс, кількість публікацій в журналах, включених в Scopus. Web of Science і їх індекси цитування	посада, науковий ступінь, звання
спеціалізація		відповідність профільної освіти експерта предмету і тематиці форсайт-проекту
джерело інформації, рекомендації		стаж наукової або практичної роботи в області, пов'язаної з предметом дослідження
історія взаємодій	Патентна активність	
Експертний досвід	кількість патентів, ліцензій, офіційно зареєстрованих ноу-хау і інших результатів діяльності в предметній області	наявність сертифікатів, які підтверджують компетенції експерта в предметній області
досвід участі в аналогічних проектах		
кількість сформованих експертних	кількість офіційно зареєстрованих	участь в конференціях, наукових

висновків	програмних продуктів і баз даних в предметній області	семінарах і ін.
досвід участі у спеціалізованих радах, комісіях, симпозіумах і ін.		і-індекс публікаційної активності організації-працедавця

Мал. 1. Елементи експертної бази даних, що формується в рамках Форсайт-дослідження

[...] Сучасна соціологічна література приділяє значну увагу експертним методам і проблемам вилучення експертних оцінок, не в останню чергу за рахунок ускладнення соціально-економічної системи як об'єкта вивчення.

Найбільш розробленим напрямом в науковій літературі з проблем експертизи є способи і методи обробки отриманої від експертів інформації. Зарубіжні джерела з даної теми розглядають або окремі випадки використання певних типів експертної інформації (медицина, судова експертиза і ін.), Або математико-статистичні методи побудови імовірнісних розподілів на її основі. [...]

У сучасній літературі порушуються питання алгоритмів і організації цілеспрямованого процесу відбору експертів, в тому числі для прогнозних досліджень в області науки і технологій. У роботі Дж. Бейкера (J. Baker) і ін. [5] була відзначена суб'єктивність процесу експертного підбору, внаслідок чого в деяких дослідженнях не вдається досягти оптимальної якості отриманої експертизи. [...]

У роботі А. П. Шароді (A. P. Sharoda) [8] описаний польовий експеримент, який показав, що оптимальна організація процесу відбору експертів є найбільш істотним фактором якості організації роботи з експертами і підсумкових результатів. Схожий висновок був зроблений і в дослідженні М. Б. Бокова. Крім цього, в даній статті представлені ключові аспекти організації експертних процедур, взаємодії робочої групи з експертами до початку активної фази дослідження. Окрему увагу було приділено питанням мотивації експертів до якісної участі у всіх етапах форсайта. В ході дослідження проблеми об'єктивності результатів роботи експертів О. Сарітас (O. Saritas) прийшов до висновку про необхідність формування експертних груп фахівцями, які володіють найбільш високим рівнем компетенцій та кваліфікації

в області, що вивчається. Такий підхід, за твердженням дослідника, дозволяє отримувати незсунені результати за підсумками проведення всіх експертних процедур на стематичній основі.

Окремий напрямок літератури з проблем форсайта присвячено оціню-ке якості дослідження *ex ante* та *ex post*. Так, в роботі Д. Майснер, Л. М. Гохберг і А. В. Соколова (D. Meissner, L. Gokhberg, A. Sokolov) проведена систематизція і класифікація критеріїв якості форсайт-дослідження в залежності від його цілей і завдань, предметної області та методів дослідження. У дослідженні Е. А. Макарової і А. В. Соколової зроблений детальний огляд існуючих методологій комплексної оцінки *ex post* успішності Форсайт-проектів, виділені ключові аспекти алгоритму оцінювання національних дослідницьких програм в цій області. В іншій публікації зазначеними авторами представлена оригінальна методика оцінювання Форсайт-досліджень, заснована на изуче-ванні кращих закордонних практик в цій сфері. Крім цього, окрему увагу приділено адаптації системи критеріїв оцінки успішності проектів, повсюдно застосовується в даний час в області проектного менеджменту.

В цілому за підсумками аналізу літератури з проблеми організації етапу підбору кваліфікованих експертів слід зазначити, що, по-перше, в науковій літературі не розглядаються питання застосування інструментарію вибіркового обстежень для формування експертної групи, що підтверджує відміну експертних процедур від вибіркового спостереження в статистикою. По-друге, автори сходяться на думці, що одним з критеріїв підбору експертів повинна бути їхня кваліфікація. Різні автори пропонують різні підходи до визначення ступеня компетентності експертів. Найбільш відомі з них представлені в наступних частинах цієї роботи.

Важливо зауважити, що проведені дослідження соціологічної літератури дозволило виявити джерела, що обґрунтовують переваги випадкової вибірки для цілей експертних досліджень. У той же час в ряді робіт вказується на необхідність детермінованого підходу до відбору експертів, однак формат такої процедури часто залишається поза увагою дослідників. Представляється, що

розробка подібного алгоритму містить в собі суттєвий елемент наукової новизни.

Доцільність залучення експертів

У зв'язку зі зміною умов функціонування більшості секторів ведучих розвинених економік – зокрема, ускладненням і подовженням технологічних ланцюжків, зростанням попиту на високотехнологічну наукоємну про-продукцію, розвитком цифрових технологій - виникла потреба застосування нових методів прогнозування в області науково-технологічного та інноваційного розвитку. Форсайт як інструмент середньо- і довгострокового передбачення в значній мірі спирається на апарат експертизи і використання експертного знання. Залучення експертів для розробки науково-технологічних прогнозів є доцільним, оскільки, по-перше, стандартні статистичні методи і аналіз великих масивів даних самі по собі не дозволяють отримувати середньо- і довгострокові прогнозні оцінки і будувати сценарії розвитку предметної області, виявляти в ній якісні тенденції і проривні інновації.

По-друге, представляється неможливим отримання достовірної інформації про предметну область і її можливі траєкторії розвитку в середньо- і довгостроковій перспективі на основі аналізу матеріалів відкритих джерел – патентних і бібліографічних баз даних, матеріалів провідних національних і зарубіжних аналітичних організацій, консалтингових компаній, рейтингових агентств, інвестиційних банків, органів державного управління, незалежних експертів. Крім цього, в таких дослідженнях часто необхідно застосовувати нестандартні, креативні підходи до аналізу предметної області для отримання якісно нових результатів.

Процедура підбору експертів

Забезпечення якості експертизи *ex ante* є ключовим завданням для робочої групи дослідження. При цьому, як буде показано далі, оцінка кваліфікації учасників експертних панелей в основному проводиться за допомогою якісних, а не кількісних методів.

В рамках цього дослідження на основі розглянутих раніше наукових робіт

буде висунуто припущення про те, що принципи формування випадкової вибірки не підходять для експертних досліджень, оскільки не враховують рівень компетентності опитуваних фахівців. При випадковому процесі відбору експертів з ростом розміру вибірки точність результатів не буде збільшуватися. Більш того, вона може зменшуватися за рахунок залучення до дослідження фахівців нижчого рівня кваліфікації. В силу цього формування експертної бази повинно здійснюватися на основі принципів детермінованого експертного відбору. Даний процес складається з декількох етапів.

На *першому етапі* аналітична група при тісній взаємодії з замовником розробляє критерії відбору експертів. Підсумкова мета цієї роботи – сформулювати перелік висококваліфікованих фахівців, які за своїми характеристиками відповідають розробленій «концепції експерта», тобто ідеальному кваліфікаційному і статусному образу експерта для вирішення проблем в рамках конкретного дослідження.

У науковій літературі з проблем взаємодії з експертами виділяються об'єктивні і суб'єктивні методи оцінки кваліфікації експертів. Об'єктивні дані про експертів пов'язані з їх публікаційній і патентною активністю в предметній області дослідження, наявністю наукового ступеня і вченого звання, представництвом у провідних організаціях галузі та співпрацею з ними, досвідом успішної участі в профільних наукових заходах. Для оцінки компетенції експертів на документальній основі при необхідності може використовуватися незалежна кваліфікована оцінка їх досягнень. Крім цього, існує можливість проведення експериментальної оцінки на основі очного або дистанційного тестування експертів.

Суб'єктивні методи оцінки можуть бути засновані на рекомендаціях других фахівців в предметній області дослідження, в тому числі кономінації (взаємна оцінка майбутніх експертів в балах або за допомогою ранжирування), атестації експертів, оцінки експертами ступеня власної компетентності та об'єктивності (в ході інтерв'ю або опитування). Наприклад, в ході шостого японського прогнозу науково-технологічного розвитку на основі методу Дельфі

перед початком кожного з раундів опитування експерти самостійно оцінювали ступінь своєї компетентності в кожній з предметних областей по тризначною шкалою, вказаною в анкеті. Аналогічним чином, тільки на основі п'ятизначної шкали, проводилася самооцінка експертної кваліфікації в рамках британського методу Дельфі. Важливим джерелом інформації про кандидата може бути і участь в неформальних експертних мережах, які торкаються проблем предметної області.

Важливо відзначити, що в якості експертів в форсайт-дослідженнях виступають представники провідних вузів (ректори, проректори, завідувачі кафедрами, керівники лабораторій і спеціалізованих центрів на базі університетів), науково-дослідних інститутів (президенти, генеральні директори і їх заступники, академіки і члени-кореспонденти РАН, провідні співробітники), галузевих компаній (голови рад директорів, директори, головні інженери, провідні фахівці компаній), галузевих відомств (начальники управлінь і Депар'є таменту, провідні фахівці), консалтингових компаній (партнери різних рівнів). [...]

Варто зауважити, що критерії відбору експертів в основному базуються на документальних даних про них. На *другому етапі* проводиться глибокий аналіз даних відкритих джерел з тим, щоб отримати всю необхідну інформацію про потенційних експертів і оцінити їх світогляд. Як першоджерела використовуються бази даних публікацій (Web of Science, Scopus). Крім бібліометричного аналізу, проводиться патентний аналіз, в ході якого також виділяються ключові тенденції науково-технологічного та інноваційного розвитку, що спостерігаються в предметній області. Інструментом для нього може служити, наприклад, патентна база Orbit компанії Questel. Важлива частина підбору експертів полягає і в комплексному вивченні кадрового складу підприємств, наукових і навчальних організацій, пов'язаних з розглянутою предметною областю. Крім цього, досліджуються матеріали профільних інтернет-сайтів, вивчаються матеріали конференцій, круглих столів та інших наукових заходів з метою визначення кола перспективних кандидатів для

залучення до роботи в якості експертів при проведенні форсайт-дослідження.

Більший ефект при виборі експертів може бути досягнутий і за рахунок застосування методу кономінації, або «снігової кулі». Його суть полягає в підборі фахівців за рекомендаціями інших експертів в даній області, виявлених іншими способами, на основі короткого дистанційного або очного опитування. За кількістю рекомендацій, за допомогою бально-рейтингової системи оцінки або простого попарного ранжування виділяється група спеціалістів, рекомендованих найбільшим числом інших експертів, яка володіє найбільшою мірою популярність чи визнання в професійному середовищі.

На *третьому етапі* за підсумками процедур пошуку експертів формується база даних, яка містить зібрану інформацію про всі відібраних фахівців. [...]

В рамках четвертого етапу підбору експертів на основі інформації, внесеної в базу, відбувається відбір експертів відповідно до встановлених критеріїв. Як правило, проводиться ранжування експертів за даними показниками. Кожен критерій, сформований в рамках першого етапу процесу підбору експертів, є фільтром для фахівців з недостатнім рівнем кваліфікації. Варто зауважити, що, як правило, залучені експерти мають науковий ступінь доктора або кандидата наук або еквівалентними їм зарубіжними вченими ступенями.

Після формування переліку експертів, які відповідають пред'явленим у дослідженні кваліфікаційним вимогам, рекрутери аналітичної групи проводять переговори на предмет готовності і міри участі в проекті кожного з фахівців, зручної форми взаємодії з числа можливих, часових обмежень для проведення експертизи. Якщо експерт не має можливості особисто брати участь експертних заходах в рамках дослідження, проводиться додаткова робота з виявлення експертів, яких він міг би порекомендувати для своєї заміни.

На *п'ятому етапі* проводиться об'єднання фахівців, відібраних для участі в дослідженні, в окремі групи (експертні панелі) за кожним тематичним напрямком в рамках предметної області дослідження. На даному етапі необхідно врахувати вимогу диверсифікованості та збалансованості галузевої і

секторальної структур приналежності експертного складу.

Окрема увага під час формування експертних груп, як правило, приділяється і психологічним особливостям експертів (темперамент, наявність владно-підлеглих відносин в звичайних умовах роботи експерта). На основі методики фільтруючого опитування проводиться розбиття експертів на групи залежно від їх типу (ключові інформатори, спеціальні респонденти, типічних представники, активні і пасивні типи респондентів). Цей момент має особливе значення, оскільки група фахівців, сформована як експертна панель, функціонує одним і тим же складом протягом декількох дискусій аж до остаточного досягнення всіх поставлених в ході форсайт-дослідження задач.

Після завершення процесу формування дослідницьких груп настає етап власне експертних процедур.

Розмаїття експертних методів

Проведення експертних процедур в рамках форсайт-досліджень націлене на витяг неявного експертного знання, формалізованого у вигляді експертних оцінок. Кожен з методів роботи з експертами дозволяє організувати процес збору їх думок в певному напрямку, що сприяє найбільш оптимального виконання завдань дослідження. У форсайті, як правило, найбільша увага приділяється ринковій і технологічній експертизі предметної області. Для цього в системі його методів, формалізованих у вигляді форсайт-ромба, виділений ряд способів роботи з експертами.

Креативність (пошукові методи)		
Експертиза (консультативні методи)	Наукова фантастика: сценарії; начерки, прогнози експертів/геніїв; ретрополюції; рольові ігри	Взаємодія партисипативні методи
	Аналіз факторів; аналіз; мозковий штурм	
	Дорожні карти; дельфі; сценарні семінари	
	Моделювання ринків; інтернет-краудсорсінг	
	Прогнозування за правилами; дерева цілей; панелі громадян	
	Багатокритеріальний аналіз; експертні сесії; обстеження	
	Експертні панелі; системна динаміка/моделювання; конференції, семінари	
	Критичні технології; морфологічний аналіз; опитування/голосування	
	Експертне опитування; аналіз перехресних зв'язків/структурний аналіз; аналіз стейкхолдерів; бенчмаркінг	
	інтерв'ю; сегментація	
	Логічні схеми; регресійний аналіз	
	Екстраполюція; патентний аналіз	
	Бібліометрія; сканування	
	Аналіз літератури; слабкі сигнали	
Аналіз соціальних мереж		

Експертні процедури можуть бути колективними (груповими), індивідуальними і змішаними. Груповими методами роботи експертів рамках форсайт-дослідження є експертні сесії (комісії, дискусії, круглі столи, наради, семінари та конференції) на R або (експертні панелі) основі, мозкові штурми (атаки), ділові ігри. У свою чергу, індивідуальні методи роботи з експертами укладаються в анкетуванні на основі опитувань (що містять як закриті, так і напівзакриті та відкриті питання) або глибинного інтерв'ювання. Варто зауважити, що експертне опитування може мати на увазі і кількісну оцінку предметної області, наприклад на основі рангів (ранжування), безпосередньої оцінки в балах або окулярах, зіставлення (парні, або бінарні, порівняння). В окремих випадках можуть бути також проведені фокус-групи або побудований «прогноз генія» щодо майбутніх траєкторій розвитку предметної області.

Важливо зауважити, що вибудовування послідовності різних типів експертної процедур дозволяє досягти оптимальних результатів в рамках дослідження предметної області як з точки зору якості і глибини результатів, так і з позиції фінансових витрат. Проте доцільно координувати процес експертної роботи з результатами аналізу великих даних для формування найбільш точних консенсус-прогнозів розвитку предметної області в середньо-і довгостроковій перспективі. Крім цього, використання великих даних, математичного і економетричного моделювання дозволяє верифікувати думки, висловлені окремими фахівцями. Це досягається за допомогою целенаправленності організації експертних дискусій.

Методика експертної дискусії

Експертна дискусія є ефективною формою організації групової взаємодії фахівців в певній предметній області, що має на меті інтенсифікацію процесу вироблення рішення з певного питання за допомогою обговорення варіантів рішення в цілому або окремих його компонентів. Дискусія забезпечує активне включення експертів в пошук відповідей на питання, поставлені в рамках

дослідження. Вона створює умови для відкритого вираження ними своїх позицій щодо обговорюваної теми, має можливість впливу на початкові установки її учасників в процесі взаємодії і тим самим сприяє виробленню узгодженого рішення.

Обговорення починається з попереднього етапу, де визначається тема, що виноситься на експертну дискусію. Відповідальним за підготовку матеріалів обговорення учасником, як правило, призначається член робочої групи проекту або один з провідних експертів, добре знайомий з результатами, отриманими на попередніх етапах дослідження, що розуміє постановку задачі для слідує щих етапів і володіє необхідною професійною кваліфікацією в рам-ках обговорюваних питань.

На стадії формування складу учасників дискусії слід запрошувати тих експертів, спеціалізація і рівень кваліфікації яких будуть відповідати предмету обговорення. Крім цього, необхідно враховувати прин-цип зразкового відповідності статусу учасників дискусії. Як правило, експертні групи, сформовані на етапі підбору експертів, вже задовольняють даним вимогам. Бажано, щоб дискусія проводилася за участю професійного модератора, який має соціологічну освіту і достатній досвід проведення аналогічних експертних процедур. Важливо, щоб модератор не мав прямого відношення до обговорюваної проблемної області, оскільки це дає йому право в рівній мірі звертатися до будь-якого учасника дискусії, незалежно від його статусу, і виключає нав'язування учасникам власної точки зору (тобто нівелює ефект інтерв'юера).

При роботі з експертами необхідно застосовувати комплекс методів для мотивації висококваліфікованих фахівців до участі в експертних заходах дослідження. Мотивацією до участі в дискусії можуть служити: представницький склад експертів, які раніше підтвердили участь в дискусіях;

- виступ представника організації-замовника з поясненням важливості і необхідності проведення дослідження, можливість обговорення з

замовником пропозицій щодо розвитку галузі, прямого або непрямого донесення своєї позиції для осіб, які приймають рішення;

- невеликі подарунки експертам, наприклад сувеніри з символікою проекту. Участь в дискусії, як правило, не передбачає грошових виплат;
- можливість отримати повний або частковий доступ до результатів дослідження;
- вказання про участь даного експерта в підсумковому звіті за проектом.

Після вибору методів мотивації експертів необхідно розробити сценарій проведення дискусії та перелік передбачуваних питань, що виносяться на обговорення, так званий «гайд». Такий підхід дозволяє експертам і модератору точно планувати свій час.

Для форсайт-дослідження ключовим фактором успішного проведення експертної панелі є вибір методу роботи з кожним окремим експертом. Важливо зауважити, що процес вилучення експертного знання спрямований на отримання об'єктивованих даних про предметну область, які важко отримати на основі аналізу матеріалів першоджерел. Тому в більшій кількості форсайт-проектів застосовуються спеціалізовані експертні анкети або паспорти, які заповнюються в рамках окремих експертних процедур. Інструментарій обробки експертних думок, в свою чергу, включає комплекс моделей різного рівня складності. З їх допомогою з'являється можливість як верифікувати експертні дані на основі об'єктивних першоджерел, так і об'єднувати весь зібраний в ході дослідження матеріал для досягнення найбільш якісних результатів. [...]

Карасев О.И., Китаев А.Е., Миронова И.И., Шинкаренко Т.В. Экспертные процедуры в форсайте: особенности взаимодействия с экспертами в проектах по долгосрочному прогнозированию // Вестник СПбГУ. Социология. – 2017. – Т. 10. – Вып. 2. – С. 169-184 – переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Назвіть предметну область форсайт-дослідження. В чому полягає його перевага у порівнянні з іншими?

2. За допомогою яких методів і індикаторів проводиться підбір експертів?
Назвіть елементи експертної бази даних
3. Проаналізуйте наукову літературу, у якій висвітлюється досвід проведення форсайт-дослідження
4. Опишіть етапи пошуку експертів
5. В чому полягає система методів форсайту?

М. Чурилов

ВИБІРКА В МАРКЕТИНГОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Як правило, коли соціологи-дослідники говорять про сформовану ними вибірку, вони мають на увазі, що ця вибірка репрезентує генеральну сукупність. У більшості випадків у соціології це так і буває. Насправді у більшості соціологічних досліджень вивчають окремі соціальні проблеми, характерні або для окремих регіонів країни, або для країни загалом. Для цих дослідницьких проектів соціологи вже навчилися будувати репрезентативні вибірки, розраховувати випадкові похибки вибірки і довірчі інтервали, в яких перебувають результати генеральної сукупності. Але для маркетингових досліджень здебільшого все куди складніше. Що стосується переважної більшості маркетингових досліджень, то для них сформувати репрезентативні вибіркові сукупності просто неможливо. Ми можемо доволі чітко описати вимоги щодо досліджуваного об'єкта дослідження, але структурувати цей об'єкт неможливо через низку переважно об'єктивних причин. Передусім ми не знаємо кількісних параметрів, що характеризують споживачів тих чи інших товарів або послуг. Ми також нічого не знаємо про розподіл їх на території країни, окремих регіонів, населених пунктів. Ми не можемо говорити про рівномірний розподіл цих споживачів у просторі. Таке припущення вже давало би нам змогу формувати випадкові вибірки. А це, своєю чергою, дало би нам можливість розраховувати випадкові похибки вибірки й т. ін. Утім, таке припущення вже може послугувати підставою для наявності систематичної

помилки у сформованій нами вибірці.

Таким чином, для більшості маркетингових досліджень проблемою є не формування репрезентативних вибірок (це неможливо з перелічених вище обставин). Проблема полягає в тому, щоби сформована вибіркова сукупність давала змогу дослідникам максимально точно описати потрібну замовникові цільову групу споживачів, вивчити мотивацію їхньої поведінки, ціннісні орієнтації та установки. На наш погляд, розв'язати цю проблему можливо кількома шляхами.

Шлях перший. Дослідження проводять у два етапи. На першому етапі формується репрезентативна вибірка для даного регіону, населеного пункту чи якоїсь іншої територіальної спільноти (залежно від обраного об'єкта дослідження). Опитують (за дуже коротким опитувальником) усі категорії населення (як споживачів досліджуваних товарів та послуг, так і тих, хто з певних причин не є цільовою групою цього дослідження). Вже на цьому етапі ми можемо визначити “вагу” цікавої для нас цільової групи в загальній структурі населення й побудувати соціально-демографічний портрет споживача цікавого для нас товару або послуги. Саме ця інформація може бути широко використана дослідниками на другому етапі (дослідження можна проводити як кількісними, так і якісними методами збирання інформації), коли виконуватимуться конкретніші завдання — вивчення мотивації поведінки споживачів, вивчення їхніх ціннісних орієнтацій та установок, прогнозування поведінки споживачів у тих чи інших ситуаціях тощо. Використовуючи інформацію, отриману на першому етапі дослідження, маркетолог уже може будувати вибіркову сукупність, що репрезентує генеральну сукупність за основними потрібними йому соціально-демографічними показниками. Добір респондентів треба здійснювати тільки методами спрямованого відбору. Але у вибірковій сукупності мають бути збережені пропорції, зафіксовані в результатах проведеного на першому етапі дослідження.

Наголошу одразу, що цей шлях не є ані найкоротшим, ані дешевим. Але завдяки йому дослідники одержують достовірну й обґрунтовану інформацію,

що, своєю чергою, підвищує надійність сформульованих ними висновків і рекомендацій.

Другий шлях. У цьому випадку не йдеться про формування репрезентативної вибіркової сукупності, бо ми не знаємо основних параметрів потрібної нам генеральної сукупності. Дослідники при цьому виходять зі свого уявлення про структуру генеральної сукупності. Це уявлення ґрунтується на досвіді, кваліфікації маркетолога, його знаннях про предмет дослідження тощо. Наприклад, дослідник може припустити, що основна маса споживачів цікавих для нього товарів або послуг мешкає переважно в середніх і великих містах, їхній вік коливається в інтервалі 30–55 років, і це люди із середнім статком. Такі спостереження дослідника базуються, скажімо, на аналізі продажу й на досвіді попередніх досліджень. Але при цьому не зовсім ясно, точніше, зовсім не ясно, якою є частка серед усіх споживачів цих товарів чи послуг перелічених вище категорій споживачів. За такого підходу нам невідомі також пропорції представництва окремих груп споживачів усередині аналізованих груп. Наприклад, яка частка споживачів даного товару мешкає в середніх містах, а яка — у великих? Як співвідносяться споживачі віком 30–40 років і 41–50 років? Таких питань, на які дослідник не в змозі дати чіткі відповіді, може бути чимало. Отже, сформована за таким принципом вибіркова сукупність може описати лишень якусь частину споживачів, що цікавить замовника. Цей шлях коротший та економніший за перший, але надійність отриманих у такому дослідженні результатів непрогнозована. Висновки і рекомендації при цьому мало обґрунтовані.

Нам бачиться ще один шлях організації маркетингових досліджень, котрий би не так сильно позначався на часі збирання достовірної й обґрунтованої інформації, як перший шлях. На наш погляд, одним із методів розв'язання цієї проблеми може бути проведення раз на рік великого установчого (10–12 тис. респондентів) репрезентативного маркетингового дослідження за найширшим спектром товарів та послуг, наданих населенню. У такому установчому дослідженні визначалася б, головним чином, тільки частота

використання широкого спектра товарів та послуг опитуваними. Натомість головний акцент у цьому опитуванні робився би на вивченні соціально-демографічних параметрів опитуваних. Таке установче дослідження мало б уможливити побудову доволі чіткого “соціального портрета” споживача всіх товарів або послуг, запропонованих в установчому дослідженні.

І цю інформацію вже на етапі роботи з конкретним замовником можна було б використовувати як підґрунтя майбутнього дослідження, оскільки дослідник матиме інформацію про кількісні та якісні характеристики генеральної сукупності, що його цікавить.

При організації досліджень за такою схемою теж є певні вади. Переважно вони пов’язані зі збільшенням вартості замовлюваного дослідження (оскільки до вартості цього дослідження ввійде частина суми, витраченої на організацію установчого дослідження). Але вартість цього дослідження бу- де значно нижчою, ніж у розглянутому нами першому варіанті (відсутній перший щабель досліджень). Відповідно менше часу знадобиться на збирання репрезентативної інформації та підготовку аналітичного звіту.

Серед дослідників існує думка, що нема потреби у проведенні установчого дослідження. Велика дослідницька компанія, що проводить по 150– 200 досліджень на рік, може зорганізувати базу даних на підставі раніше проведених нею досліджень. І ця база даних може бути статистичною основою для майбутніх досліджень. Але такий підхід, на наш погляд, не зовсім годиться з низки причин.

По-перше, як уже зазначалося, далеко не всі маркетингові дослідження проводять на репрезентативних вибірках. Але навіть якщо ці вибірки й репрезентативні, то генеральні сукупності, що ці вибірки презентують, далеко не ідентичні. В одних дослідженнях такі вибірки репрезентують населення Києва, в інших — населення великих міст, у третіх — населення окремих регіонів чи України в цілому.

По-друге, блоки опитувальників, що характеризують соціально-демографічні показники респондентів, від опитування до опитування значно

різняться. І це, як правило, не примха дослідників, а вимога замовників.

З перелічених причин ми не можемо всю масу досліджень “звалити” до купи і заявити, що новий сформований нами масив інформації можна розглядати як статистичну базу для майбутніх досліджень.

Але чи можемо ми — я вже кажу не власне про маркетингові дослідження, а про дослідження взагалі, зокрема соціально-політичні й електоральні, що проводяться як в окремих регіонах, так і для країни загалом, — називати такі дослідження репрезентативними? Я впевнений, що ми не можемо цього робити, і от чому.

По-перше, останній перепис населення в нашій країні проводили ще 2001 року. Використовувати дані цього перепису для побудови вибірок ми не можемо. Вірити даним цього перепису не можна, позаяк переписували не наявне населення, а також населення, що на момент перепису проживало далеко за межами нашої країни. За найскромнішими підрахунками, чисельність його сягала кількох мільйонів осіб.

По-друге, після подій 2014 року, коли з Криму, Донецької та Луганської областей виїхали понад півтора мільйона жителів і оселилися в різних областях нашої країни, ми й далі користуємося застарілою статистикою, в якій цю міграцію населення аж ніяк не враховано.

Отже, для нас, соціологів і маркетологів, просто необхідно, щоб соціальну статистику провадили грамотно і щоб нам своєчасно надавали надійні дані й достовірну інформацію про міграції нашого населення.

Чурилов М. Вибірка в маркетингових дослідженнях // Соціологія: теорії, методи, маркетинг. – 2017. – №3. – С.179-182

Питання до тексту

1. Чому, на думку автора, неможливо сформувані репрезентативні вибіркові сукупності в більшості маркетингових досліджень
2. Назвіть основні шляхи розв’язання цієї проблеми

3. З чим пов'язані певні вади організації установчих маркетингових досліджень?

В.О. Ядов

РОЛЬ МЕТОДОЛОГІЇ У ВИЗНАЧЕННІ МЕТОДІВ І ТЕХНІКИ КОНКРЕТНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

[...] Загальна соціологічна теорія виступає по відношенню до спеціальних як теоретична система більш загального порядку, виконуючи при цьому функцію загальної методології, а спеціальні теорії грають роль спеціальної методології по відношенню до конкретних соціологічних досліджень. Отже, методологія останніх є складне утворення, в якому взаємопов'язані загальна, загальна і спеціальні методології. Це відповідає предметних областях теоретичних систем різного порядку, в яких методологія виступає як їх евристична або логіко-гносеологічна функція. [...]

Методологія визначає процедуру – систему дій в дослідженні

Методом в науці зазвичай називають спосіб або шлях дослідження. *Техніку* можна визначити як сукупність спеціальних прийомів для ефективного використання того чи іншого методу. Широко застосовується ще і збірне поняття – *процедура*, яким ми позначаємо загальну систему дій в процесі дослідження, а також спосіб його організації. У більш вузькому сенсі ми будемо під цим терміном розуміти систему методів і техніки дослідження.

Якщо брати процес конкретного соціологічного дослідження в цілому, «частка» специфічних соціологічних методів і техніки виявиться не настільки вже й великою. Соціолог використовує загальнонаукові методи (індуктивні і дедуктивні, аналітичні та синтетичні і ін.) Поряд зі спеціальними. Але останні, мабуть, і визначають якість первинної інформації та її обробки, бо пов'язані з особливою якістю предмета дослідження. Ми не маємо можливості детально розглядати особливості специфічних методів і техніки, бо головна наша мета – усвідомити їх принциповий зв'язок з методологією. Обмежимося лише

загальною класифікацією методів і техніки соціологічного дослідження, маючи на увазі, що її потрібно розглядати як спробу впорядкувати «інструментарій» з точки зору подальшого з'ясування його залежності від методології (див. нижче Класифікацію методів і техніки конкретного соціологічного дослідження).

Як видно на схемі, ми виділили два класи методів і техніки: віднесені до збору (А) і до обробки (Б) первинних даних. Призначення першого – встановлення надійної, неспотвореної інформації про поодинокі факти (група а1) і визначення системи збору інформації (група а2). Призначення другого класу – узагальнення емпіричних даних, отриманих за допомогою методів і прийомів першого класу, і пошук закономірних зв'язків у явищах. Можна сказати, що всі елементи групи а1 найбільш спеціалізовані і найменше формалізовані. Максимально формалізовані кількісні методи і техніка в класах А2 і Б. Рівень формалізації і визначає їх взаємодію з методологією.

У працях, присвячених аналізу буржуазної емпіричної соціології, зазвичай відмічається, що вплив теоретичних посилянь на процедуру відображається у постановці завдання, принципах відбору первинних даних, позиції соціолога щодо розподілу об'єктивного і суб'єктивного в явищах, способах поєднання якісного і кількісного аналізу і ін. Все це абсолютно справедливо. Однак у практиці соціологічні дослідження нерідко обмежуються найзагальнішими міркуваннями про методологічні особливості апарату дослідження, не вникаючи в деталі. А саме в деталях, на перший погляд несуттєвих, часом і полягає небезпека методологічно сумнівного підходу до об'єкту.

Візьмемо, скажімо, операцію встановлення одиничних фактів, які фіксуються одним з трьох методів – спостереженням, за документами, опитуванням – і згодом підлягають класифікації та узагальненню. Широко розповсюджена думка, ніби один з цих методів – об'єктивний (документи), інші – суб'єктивні. Але питання не таке просте. Якщо мати на увазі спосіб отримання інформації, то, звичайно, опитування звернене до суб'єкта, а спостереження пов'язано з установками спостерігача. Документи ж виступають

як щось об'єктивно дане, хоча очевидно, що і вони можуть містити момент суб'єктивності автора документа. Але якщо під суб'єктивним розуміється можливість спотворення інформації, її неадекватність, то вона майже рівноймовірна у всіх трьох випадках, якщо не дотримуватися певних правил і процедур контролю достовірності даних, вилучених з документа, шляхом спостереження або опитування.

Класифікація методів і техніки конкретного соціологічного дослідження

(А) Область збору первинної інформації		(Б) Область обробки первинної інформації
<i>(a1) відноситься до встановлення одиночних фактів</i>	<i>(a2) відноситься до системи збору первинної інформації</i>	
спостереження *;	монографічне обстеження;	опис і класифікація;*
вивчення документів*;	суцільне обстеження;	експериментальний аналіз (реальний і мисленнєвий експерименти); *
опитування*	вибіркове обстеження;	статистичний аналіз (пошук статистичної закономірності);
	експериментальне спостереження (реальний експеримент) *	системний аналіз; *
		типологізація; *
		генетичний або історичний аналіз; *
		соціальне моделювання
Техніки:		
Прийоми якісного контролю первинної інформації на: адекватність, обґрунтованість, стійкість;	Статистичний апарат вибірки одиниць спостереження;	Логічні засоби (наприклад, системного аналізу); статистичні прийоми (описова статистика, статистика виведення і встановлення функціональних зв'язків);
Вимірювання кількісних характеристик первинних фактів («Шкалювання»)*	Прийоми якісного і кількісного вирівнювання характеристик	Інші математичні засоби, нестатистичні (наприклад, лінійне програмування, застосування теорії графів, математичне моделювання);
		Техніка розробки соціологічних якісно-кількісних зведених показників (індексів) *

* Зірочкою позначені ті елементи дослідницького апарату, які мають яскраво виражену специфіку при використанні в конкретному соціологічному дослідженні на відміну від інших – менш специфікованих і досить формалізованих.

При встановленні індивідуальних фактів, пов'язаних з кінцевими результатами процесу або кінцевими станами об'єктів, порівняно неважко перевірити обґрунтованість даних шляхом перехресного контролю та їх

стійкість шляхом вторинного збору матеріалу за тією ж процедурою. Складніша справа при вивченні соціальних процесів і індивідуальної поведінки. Ми вважаємо, що тут слід виходити з діалектико-матеріалістичного поняття сутності як сукупності стійких властивостей деякого явища, взятого в розмаїтті його відносин з іншими явищами в даному суспільному процесі.

Загалом, певні відмінності відносин між явищами обумовлені відмінностями соціальних ситуацій, в яких ці явища взаємодіють. Стійкі в різних ситуаціях відносини можна інтерпретувати як істотні властивості. Якщо так, то техніка встановлення фактів повинна передбачати: «закріплення» кожного пункту інформації про процес в даній специфічній ситуації; фіксацію всіх актів індивідуальної поведінки або соціального процесу в однакових якісних ситуаціях, які класифікуються як значущі і менш значущі, виходячи з теоретичної концепції дослідження; «накладання» отриманих в різних значущих ситуаціях даних одні на одних. При цьому та інформація, яка в останньому випадку залишиться незмінною, буде виражати істотні властивості досліджуваного процесу або явищ.

Найважче – отримання надійної інформації про факти індивідуальної свідомості. Можна сміливо сказати, що процедури опитувального методу в самій своїй основі цілком базуються на тій чи іншій психологічній концепції особистості. Покажемо це на двох прикладах.

Біхевіористська концепція (принцип «стимул – реакція», що виключає аналітико-синтетичну діяльність мозку) послужила джерелом розробки різних варіантів питань, що пропонують «рефлекторно», не замислюючись, обрати тип поведінки в певній конкретній ситуації. Тим часом інтерпретація відповідей на ситуаційні питання повинна виходити саме з передумови про аналітичну діяльність людського мозку в процесі прийняття рішення. Інструкція – відповідати, не замислюючись, - штучно обмежує нормальний розумовий процес і, отже, спотворює інформацію. Тому і застосування ситуаційної техніки з вимогою негайної реакції опитуваного доцільно лише в тих випадках, коли ми маємо справу з вивченням стереотипів мислення, але непридатне для

дослідження більш складних актів мотивації, які передбачають моральний вибір, боротьбу мотивів. Другий приклад. Ірраціональна модель свідомості (особливо класичний фрейдизм) стала методологічною основою конструювання проєктивних методик опитування. Опитуваному пропонується реагувати на уявну ситуацію. Мета проєктування, за визначенням Андерсон, - «підтримання в особистості здатності до самооцінки в стані позбавлення сковуючого впливу суспільного тиску, почуття неповноцінності або провини». Побудована на асоціаціях, ілюзіях та уяві, ця техніка розглядається як спосіб розкладання свідомості на первинні елементи (інстинкти, рефлексії) і конструювання з них першооснови актів свідомості.

Використання проєктивних питань в наших дослідженнях також можливе лише за умови наукової інтерпретації отриманого ефекту. Уяву і асоціацію, які тут активізуються, правомірно розглядати як відображення в свідомості зв'язків об'єктивного світу відповідно до конкретних завдань, поставлених перед людиною в даний момент. У цьому сильна сторона проєктивної техніки, яка дозволяє шляхом створення уявних ситуацій розкривати різні сторони відношення суб'єкта до предмету, що допомагає виявити стійке «ядро» такого ставлення. Відповідно і формулювання проєктивних питань повинно бути не стільки асоціативним, скільки прямим, яка відображає можливу ситуацію в поняттях, максимально близьких і доступних опитуваному. Проєктивність, на наш погляд, повинна наближатися до реальності, але не затушовувати її.

Методологічні засади активно «вклинюються» і в техніку вимірювання соціальних характеристик. Відомо, що інструмент вимірювання повинен відповідати природі вимірюваного об'єкта. Якісний аналіз передбачає знаходження ізоморфізму, тобто структурної схожості між об'єктом і інструментом вимірювання.

У *позитивістській емпіричній соціології*, яка надає вимірювальним процедурам універсальний сенс, зв'язок вимірювання з теорією трактується чисто інструменталістськи. Дж. Ландберг, наприклад, пише, що «кількісні аспекти повинні розглядатися не як властивості досліджуваних явищ, а як

особливі шляхи відповіді на події». На основі такого підходу народжуються вимірювальні процедури, в яких кількісні характеристики присвоюються («навішуються») певним якісним ознакам чисто умовно, виходячи з деякої формальної системи вимірювання. Наприклад, дослідним шляхом було знайдено, що при вимірюванні інтенсивності думки п'ятичленна шкала дає більш надійні результати, ніж десятичленна (ділення п'ятичленної шкали мають вигляд: абсолютно згоден, згоден, не впевнений, не згоден, зовсім не згоден). Далі вводиться допущення, що інтервали між сусідніми пунктами шкали рівновеликі і складають, скажімо, 0,5 одиниці. Вся шкала дає континуум можливих коливань думки від +1 до -1. Тим часом введене допущення апріорне, воно не впливає строго зі змісту явища, а привноситься ззовні як задана позазмістова умова. Фактично інтервали між суміжними пунктами на шкалі – різної величини, у вихідному вимірі свідомо допускається похибка. [...]

Кілька зауважень про другий клас (Б) методів і техніки. З їх допомогою поодинокі факти, які не становлять самі по собі інтересу для науки, типологізують, перетворюються в сукупні соціальні факти і вводяться в систему наукового знання. Це можливо лише за умови попереднього теоретичного аналізу та емпіричної інтерпретації основних понять дослідження. Завдання останньої – знайти загальним поняттям емпіричні референти, які частково розкривають їх зміст в даному відношенні і в даних специфічних соціальних умовах. Саме завдяки емпіричній інтерпретації теоретичної концепції ми отримуємо право рухатися шляхом від абстрактного до конкретного як безпосередньо даного, тобто шляхом, про який Маркс говорить, що це єдино вірний науковий шлях від теорії до емпіричного спостереження.

Роль методології при аналізі первинних даних загалом більш очевидна, ніж при їх встановленні. Дещо менше явною здається вона на рівні техніки аналізу.

Візьмемо, наприклад, конструювання соціологічних індексів – узагальнюючих якісно-кількісних характеристик. Саме поняття «індекс»

запозичене з статистики, де воно означає зведений кількісний підсумок вимірювань різних параметрів одного об'єкту. У буржуазній емпіричній соціології цей термін набув також інші значення. Р. Мертон розглядає індекс як «знак понятійної одиниці» П. Лазарсфельд надає йому чисто операційного сенсу, розглядаючи його як правило еквівалентності різних індикаторів при вимірюванні об'єкта. Ні те ні інше визначення не можуть нас задовольнити.

Ототожнення індексу з емпіричним знаком загального поняття (Р.Мертон) неприйнятне, бо загальне поняття, яке виражає сутність, не зводиться до суми її зовнішніх проявів (в цьому і полягає неповнота емпіричної інтерпретації загального поняття). Ідея Лазарсфельда про еквівалентність індикаторів також сумнівна, якщо властивості різноякісні і навряд чи можуть бути успішно зведені до еквівалентних числових показників (це особливо зрозуміло в так званих «індексах соціальних страт»). Мабуть, соціологічні індекси слід розглядати як зведення кількісних ознак певної якості, яке проявляється в різних відносинах, причому кількісна характеристика індексу повинна бути підпорядкована не принципу числової еквівалентності окремих вимірів властивостей, а якісної еквівалентності елементів, охоплених загальною числовою одиницею.

На закінчення підкреслимо головне зі сказаного:

- методи і техніка конкретного соціологічного дослідження, якщо вони добре формалізовані, самі по собі байдужі до методології, але методологія не байдужа ні до методів, ні до техніки. Вона проникає в усі пори процедури дослідження, причому головна лінія цього проникнення – якісний аналіз сутності досліджуваних явищ, який спирається на посилення загальної, спільної програми та спеціальної методології і цілком визначає систему дій дослідника в зборі та аналізі фактів;
- розвиток спеціальних методів і техніки тісно пов'язаний з успіхами в області теоретичних досліджень, перш за все, з розробкою спеціальних соціологічних теорій. Спираючись на принципи загальної соціологічної теорії (історичного матеріалізму), спеціальні теорії повинні визначати шлях від

наукових абстракцій, які відображають сутність соціальних явищ, до встановлення безпосередньо спостережуваних фактів, що виражають істотні властивості досліджуваних об'єктів;

- відставання в розробці спеціальних соціологічних теорій від практики конкретних соціологічних досліджень призводить до того, що ці дослідження втрачають можливість зробити внесок в розвиток соціологічної науки, залишаючись вузькоемпіричними.

Роль методологии в определении методов и техники конкретного социологического исследования // Социология Ядова: методологический разговор. [Избранные труды В.А. Ядова] / ФНИСЦ РАН; Ред.-сост., авторы предисл.: Е.Н. Данилова, Л.А. Козлова, П.М. Козырева, О.А. Оберемко. М.: Новый хронограф, 2018. — С. 240-251. — переклад з рос. Л.Й.Гуменюк

Питання до тексту

1. Дайте визначення понять «методологія», «метод», «техніка», «процедура» за В.О.Ядовим
2. У чому полягає біхевіористська концепція при визначенні фактів індивідуальної свідомості? Чим вона відрізняється від позитивістської емпіричної соціології?
3. Представте класифікацію методів і техніки конкретного соціологічного дослідження за В.О.Ядовим
4. Які вимоги до інструменту вимірювання у процесі соціологічного дослідження?
5. Прокоментуйте поняття «індекс». Яка роль соціологічних індексів для узагальнення висновків соціологічних досліджень?